

DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 1425

Mława Memorial Book

Mlavah ha-Yehudit

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Mlavah ha-Yehudit : koroteha, hitpathutah, kilayonah = Di Yidishe Mlaye : geshikhte, oyfshtayg, umkum = Jewish Mława : its history, development, destruction.
IMPRINT	880-03 [Israel] : Yots'e Mlavah be-Yiśra'el uvi-tefutsot, [1984]
DESCRIPT	2 v. : ill. ; 23 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Mława. Mława (Poland) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Mława.
ADD'L NAME	Alter, Jacov. Sztokfisz, David.
ADD'L TITLE	Yidishe Mlaye

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

מלאכה היהודית

•

די יידישע מלאווע

•

JEWISH MLAWA

(B)

(ב)

THE JEWISH MUSEUM

NEW YORK

NEW YORK

(B) (7)

מלאבה היהודית

קורותיה * התפתחותה * כליונה

די יידישע מלאווע

געשיכטע * אויפשטייג * אומקום

JEWISH MLAWA

Its history * Development * Destruction

ספר זכרון לקהילת מלאבה
יזכור-בוך פון דער מלאווער קהילה
MEMORIAL BOOK MLAWA

ב'

המערכת: * רעדאקציע:
יעקב אלתר, שמואל גרביה, משה פלס, דוד שרעפי.
העורך: * רעדאקטאָר:
דוד שטוקפיש

הוצא לאור ע"י יוצאי מלאבה בישראל ובתפוצות
ארויסגעגעבן דורך די מלאווער אין ישראל און אין די תפוצות

Printed in Israel, 1984.

נדפס במדינת ישראל, תשמ"ד - 1984
ל"ו למדינת ישראל.

דפוס ש. סגל

תוכן הספר (כרך ב') אינהאלט פון בוך (באנד 2)

אומקום און קאמף

ב. השמדה ומאבק

- 11 ..... דער אומקום פון דער יידישער מלאווע.
- 24 ..... הרב דוד קריסטאל / אוד מוצל מאש.
- 71 ..... שלמה קנאבעל / מיין אוישוויץ־נומער איז געווען: 76354.
- 86 ..... יואל ראָזענבערג / אין געטאָ און אויף דער ארישער זייט.
- 116 ..... בצלאל מאָרדאָוויטש / אנטלאָפן פון אוישוויץ.
- 146 ..... בצלאל מורדוביץ / דו"ח ראשון לעולם על זוועות אושוויץ.
- 165 ..... בן־ציון יצחקי בוגן/מדוע לא התקוממנו?.
- 181 ..... מרדכי פורמן / בגיטו מלאבה.
- 191 ..... מרדכי הללי (מוטק ביילוביץ) / המחתרת הציונית באושוויץ.
- 202 ..... הרש חיים פוז'יצקי (הרי מארקס) / בגיטו מלאבה.
- 207 ..... שמואל דוטשימינער / דער יסורים־וועג מלאווע־אוישוויץ.
- 221 ..... אלימלך שקלאר / סיפור אישי וקורות תקופה.
- 227 ..... (מפי ניצולים שהגיעו ארצה) / קורות הגיטו וחורבן הקהילה.
- 236 ..... 3 סיפורים של: אברהם שפט, מיכאל שפט, שרה שפיגל.
- 244 ..... משה פלס / יהודים ו"גויים" בכפיפה אחת.
- 257 ..... שאול פֿלאָדווינסקי / געבליבן ביים לעבן.
- 259 ..... שרה לוקסענבורג / ניצול געוואָרן מיטן מאן און טאָכטער.
- 266 ..... אברהם לונדון / יהודי שהתאכזר לאחיו.
- 269 ..... רות טרוניק / בניירות מזויפים ברובע ה"ארי".
- 275 ..... נחמן גלובינסקי / בעיצומן של שתי מלחמות־עולם.
- 287 ..... גיטל זינגר / לחמתי בשורות הפרטיזנים.
- 292 ..... ד"ר י. פיינבוים / נדודים של בן מלאבה.
- 299 ..... הרב שמעון הוברבנד / מן העבר.
- 301 ..... מאיר זימנאָוויטש / אונטער נאציסער און סאָויעטישער הערשאפט.
- 314 ..... סאנע הערמאן (נתנאל) / איבערגעלעכט די מלחמה אין סאָויעט־רוסלאנד.
- 320 ..... נחמן ווערטהיים / נסים אין שווארצע טעג.
- 324 ..... ישראל גוטמן / המעשים שזכו.
- 328 ..... חיים שורק / "76628".
- 338 ..... צבי אריה טיק / קצת "מזל" בימי אסון.

342	אברהם בלום / התנדבתי לצבא הפולני ולצה"ל במלחמת השחרור.
347	שרה בערקאָוויטש / די ערשטע יידן אין מלאווע נאָכן חורבן
351	אברהם שאפט / יידישע אָפיצירן אין דער רויטער ארמיי געהאָלפן דער שארית הפליטה
355	מיכאל שאפט / אויך נאך דער באפרייונג געוואָרן פארפאָלגט
357	משה קולקה / לוחמי המחתרת שהועלו לגרדום.
359	סיפורו של יתום יהודי.
361	מ. צאננין / מלאווע נאָכן חורבן
367	מ. צאננין / מלאבה
372	אברהם הנדל / העידותי נגד פושע נאצי
375	משה פלס, אברהם הענדעל אאנ"ד / מלאווער עדות אויף פּראָצעסן קעגן מלחמה־פארברעכער

געשטאלטן

ג. דמויות

385	סופרים יוצאי מלאבה
396	שלמה סגלוביץ / אבי הרב
399	הרב הגאון ניסנבוים / הרב הגאון ר' יודא לייב הכהן קיטאי הי"ד.
400	יונס טורקוב / אלא גולומב גרינברג
404	שמחה כץ, עו"ד / העוסקים בצרכי ציבור באמונה
413	יעקב ישראלי קולא / פנחס מאַנדרי
416	אהרון לאנדאו / מיין זיידע ר' איטשקע.
421	אריה בירמן / אייניקע מלאווער געשטאלטן.
427	שמואל יוסף מונדז'אק / לב חם ויד פתוחה.
432	אברהם וארשבסקי / משפחתי
442	שרה גולשבסקי / בית סבא ובית אבא
448	אברהם פרלמוטר / בית אבא - מורשת ושורשים
457	שרה הרמן / לזכר אבי
459	אברהם בלום / זכרונות מבית אבא
462	רבקה פאָגעלמאן־ראָזענבערג / די געשיכטע פון א מלאווער משפחה
468	ניצה, עדינה, אמיר / צום אָנדענק פון אונדזער פאָטער אברהם סאָלאַמאָן ז"ל
471	אריה בירמן / אנשי עמל

474	אריה הללי / אחי מוטק
476	חנה ליכטר / בני מלאבה במלחמת ששת הימים
479	גיאורא גלובינסקי / עמידה מול חיילי האויב
482	בת-עמי לנדאו / סיפורי
483	יוסף יודוביץ / ציון לשבח
484	צפורה בוצ'אן / ידעתי שגם אני עשיתי משהו
487	ד"ר שרגא סרוק / אליעזר דוצ'מינר - הנער המופלא
495	שמואל גרביה / צבי אליאב ז"ל
497	חייקל רמות / יונה ליפנינסקי ז"ל

לאנדסמאנשאפטן אין ישראל און אין די תפוצות

ד. ארגוני בני-העיר בישראל ובתפוצות

504	יעקב אלטר / יידן פון מלאווע אין ישראל און אין די תפוצות
520	יעקב אלטר / בני-עירנו בישראל ובתפוצות
533	יצחק הירשהורן / עם יוצאי מלאבה בחוץ-לארץ
535	עו"ד נחמן (אנטולי) ורטהיים / ביקור בקנדה
542	דב כהן משנה"ר / 65 יאָר מלאווער סאַסיעטי אין ניו-יאָרק
	יעקב פֿלאָדווינסקי / די זאָרג פון מלאווער אין אמעריקע פאר זייערע
550	לאנדסלייט פון דער שארית הפליטה
557	ביבליאָגראפיע
(17)570	Avraham Hendel / My Testimony Against a Nazi Criminal
(3)584	Moshe Peles (Pultusker) / Jews and "Goyim" Together

ב. השואה והלחימה

אומקום און קאמף

דער אומקום פון דער יידישער מלאווע

דערציילט פון לעבן-געבליבענע, וואָס זענען נאך דער באַפֿרייונג געקומען קיין ארץ-ישראל — דערשינען אין ביולעטין נומער 3 פון ארגון יוצאי מלאכה, תל-אביב, מערץ 1946.

שוין אייניקע וואָכן פאַרן אויסברוך פון דער מלחמה, האָט געהערשט אין שטאָט אַ געדריקטע שטימונג. פאַרמעגלעכע מענטשן זענען אַוועק קיין וואַרשע. מלאַווע האָט אין די ערשטע מלחמה-טעג געליטן מער פון אַנדערע שטעט. דעם 1 סעפטעמבער, 5 פאַרטאָג, איז די שטאָט באַמבאַר-דירט געוואָרן און עס זענען געווען קרבנות (צווישן זיי העניך זילבער-בערגס זון). די שטאָט האָט געברענט. דער מאַרק איז געוואָרן צע-שטערט — פערלאָס זייט און די גאַסן אַרום, ליפסקערס זייט, די פלאַצקער גאַס, ביז קאַזשיק, כמעט די גאַנצע נובאַרגער, גאַנץ כראַברעגאַ. כמעט אַלע יידן זענען אַנטלאָפן קיין סטשעגאַוואָ. די דאָרטיקע יידן האָבן זיי אויפגענומען מיט אָפּענע אַרעמס, ווי אין דער ערשטער וועלט-מלחמה. דעם 3 סעפטעמבער איז סטשעגאַוואָ שווער באַמבאַרדירט געוואָרן. אַ סך מלאַווער זענען געהרגעט געוואָרן (קאַטלאַרטשיק, אַזשאַראַווס פרוי מיט קינדער און אַנדערע). יידן זענען אַנטלאָפן קיין וואַרשע. אַ סך זענען געהרגעט געוואָרן אויפן וועג (יעקב יוסף וויטמאַן, אליעזר צעגלאַ). אויך ביי דער באַמבאַרדירונג פון וואַרשע זענען געהרגעט געוואָרן מלאַווער (הענא וויעלגאַלאַסקאַ מיטן מאַן). ווען די מלחמה מיט פוילן האָט זיך געענדיקט, זענען פיל צוריק געקומען קיין מלאַווע. דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט שוועריקייטן, ווייל וואַרשע איז געווען אין גענעראַל-גאַווערנעמענט און מלאַווע (מילאַנ) איז רייך (זיד-אַסטפרייסן, קעניגס-בערגער גאון). מען האָט געדאַרפט זיך שמוגלען דורך דער גרענעץ. דאָס לעבן איז געוואָרן שווער. די „פאַלקסדוויטשן“ האָבן אָנגעטון צרות (צווי-שן זיי „דער דייטש“ פון בית הקברות).

כדי ס'זאָל זיין אַ קאַנטראָל איבער די יידן, האָבן זיי געדאַרפט טראָגן אַ לאַטע. צומערשט אַ ווייסע, שפעטער אַ געלע, אַ קיילעכיקע, 10 צענטימעטער די ברייט, איינע אויף דער ברוסט, די צווייטע אויפן רוקן. די פאַליאָקן, אויסער איינצלענע, האָבן זיך געפרייט, צוזעענדיק די יידישע דערנידעריקונג.

אָנהייב נאָוועמבער, אַ פרייטיק צונאַכטס, האָבן די דייטשן פאַר-ברענט אַלע שילן אין קרייז און אויך די מלאַווער שיל און בית-מדרש. די יידן האָבן געמוזט אונטערשרייבן, אַז זיי אַליין האָבן פאַרברענט די

שיל. די געשעפטן זענען געוואָרן רעקוויירט און מ'האָט אויפגעהאַנגען אַ שילד „בעשלאָגנאַמט“.

פיל פון דער יוגנט זענען אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד, כדי נישט ווערן אַוועקגעשיקט קיין דייטשלאַנד. די גרענעץ איז געווען אָפן (ביי אַסטראַ-לענקאַ). אייניקע זענען שפּעטער צוריק געקומען קיין מלאָווע.

מען איז געשטאַנען אונטער דער געפאַר פון גירוש (אין שערפּצער קרייז איז שוין געהאַט פאַרגעקומען אַ גירוש). האָט מען אָנגעהויבן מיט שתדלנות, געוואָלט אויפווייזן די דייטשן, אַז זיי וועלן האָבן נוצן פון די יידן. עס זענען געווען 2 לאַנדראַטן. צומערשט גראַף פאַן גראַבען, שפּעטער פונק, דעם מיניסטערס ברודער. ס'האַט געקאָסט פיל געלט און דער גירוש איז געוואָרן אָפגעלייגט, נאָך דעם ווי 3 וואָכן זענען אַלע יידן געשלאָפן אין די מלבושים. סוכות האָט מען שוין געהאַט אַלע יידן צונויפגעזאַמלט, כדי זיי אַוועקצושיקן, מען האָט זיי אָבער פרייגע-לאָזט.

האַט מען אָנגעהויבן ווי ס'איז זיך איינצוצאָרדנען. קיין קהילה איז נישט געווען, איז געשאַפן געוואָרן אַ יודענראַט. זיינע מיטגלידער: זישע מייזליץ, אייזשע ראָטשילד, איציק אַלטער, פּלטיאל צעגלאַ, נתן מרדכי קאַלניעזש, אלעזר ווינאָגראַד. זיי זענען באַשטימט געוואָרן דורכן רב. קאַלניעזש איז געווען דעם רב'ס פאַרטרעטער.

סעקרעטאַר איז געווען בוטשע כץ. די באַאָמטע: ישעיה קשעסלאַ, שלמה טיק. איציק אַלטער איז געווען דער איינציקער ייד — אויסערן רב — וואָס האָט באַקומען אַ דערלויבעניש צו טראָגן אַ באָרד. ער האָט געאַרבעט איבערגעגעבן און מיט סכנת נפשות. ער איז שפּעטער באַ-שטראַפט געוואָרן מיט 10 חדשים תפיסה פאַר אַריינשמוגלען אין געטאַ אַ וואָגן מיט קאַרטאָפּל. ער איז געזעסן אין קעניגסבערג, פון דאָרט האָט מען אים געשיקט קיין אַשוויענטשים, וווּ עס זענען געווען זיינע 3 זין. ער האָט דאָרט געלעבט נאָר 3 טעג.

ס'איז געווען שווער צו קומען אין קאַנטאַקט מיט די דייטשן, איבער-הויפּט די ערשטע צייט. אַלע וואָס זענען געקומען מיט זיי אין קאַנטאַקט, זענען שפּעטער פאַרניכטעט געוואָרן. אָבער די פאַרשטייער-נישט קוקנדיק אויף דער סכנה, האָבן ערלעך אויסגעפירט זייער אויפגאַבע. ס'איז אויך שווער געווען צו דערקלערן די יידן, ווי שווער איז די לאַגע פון יודענ-ראַט. מען האָט געדאַרפט אופווייזן די דייטשן, אַז די יידן זענען אַ נוצלעכער עלעמענט.

די דייטשן פלעגן כאַפן יידן אויף אַרבעט און זיי שלאָגן. עסן איז געוועזן בצמצום, כאָטש די מאַכט האָט דערלויבט צו עפענען אייניקע געשעפטן פאַר מלבושים און עסנוואָרג אונטער דער אויפזיכט פון יודענראַט און אַהין האָט זי געשיקט דאָס ביסל עסנוואָרג, וואָס איז

געווען באשטימט פאר די יידן. עס איז געווען ווייניק און מ'האט געמוזט אריינשמוגלען מער עסנווארג. דערפאר האט געדראגט טויטשטראף און דער יודענראט איז געווען פאראנטווארטלעך, אז מען וועט נישט שמוגלען. אין יודענראט זענען געווען מיינונג-פארשידנהייטן, בעיקר וועגן פאר-זארגן מיט עסן און וועגן גיין צו דער צוואנגס-ארבעט. דאס איז דער-גאנגען צו דער דייטשער מאכט און זי האט באשטימט אליעזר פערלמו-טער (בן שמעון) אלס קאמיסאר. ער האט צוקאפאטירט צום יודענראט: אורן יאבלאנאווסקי, משה ראמאנער, חיים בורשטין, חיים זשעליאסקא, הערמאן מארדאוויטש. אליעזר פערלמוטער האט זיך איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן צו ארגאניזירן די קהילה. ער האט זיך מיט דער צייט דערהויבן צו דער הויכער מדרגה פון א יידישן מנהיג. ווען ער איז געווען אין שטאט, זענען יידן געווען רואיק. איז ער אַוועק אויף א צייט פון שטאט, זענען יידן נישט געווען זיכער מיטן לעבן. ער האט פארטראָטן די אינטערעסן פון דער יידישער קהילה אין מלאווע מיט איבערגעגעבן-קייט און זעלבסטאָפּפערונג, טראָץ אַלע סכנות וואָס האָבן אים געדראָט און שפּעטער געבראַכט צו זיין טויט ווי איינער פון די קדושים.

ער האט פארלייכטערט דאס לעבן פון די יידן אין שטאט. דאס פאר-זארגן מיט עסנווארג האט זיך פארבעסערט. ס'איז געווען כשר עסן און גענוג. ס'איז געגרינדעט געוואָרן דער „אַרבייטסאַמט“, האט מען מער נישט געכאַפּט יידן צו דער אַרבעט. יעדער האט געוואוסט, ווען ער האט צו אַרבעטן. יעדער האט געקענט דינגען אַן „עראַסטמענטש“, וואָס איז געגאנגען אַרבעטן אַנשטאָט אים. דערפאר האט מען געצאָלט אַ מאַרק ביז אַנדערטאָגלעבן אַ טאָג און דאָס איז געווען אַ קוואַל פון פרנסה פאַר די אַרעמע. מלאווע איז געווען די ערשטע שטאט וואָס האט דאָס דערגרייכט און אַנדערע שטעט האָבן איר נאַכגעטאָן. אַזוי האט זיך אַרגאַניזירט דאָס לעבן פון דער קהילה, ביז דעם גירוש.

דער ערשטער גירוש

דער ערשטער גירוש איז פארגעקומען דעם 6 דעצעמבער 1940 (ו' כסלו תש"א). אַ וואָך פריער האט זיך נאך קיינער אויף דעם נישט גערעכט. אין טשעכאָסלאַווע זענען 2 וואָכן פריער פארטריבן געוואָרן די פּאָליאַקן. דאָס זעלבע האט געזאָלט פאָרקומען אין מלאווע, אָבער די פּאָליאַקן האָבן איבערגערעדט דעם אָבערלויטנאַנט פון דער פּאָליציי (פּעגיליוו) און דורך זיין השפּעה איז אַרויס דער באַפּעל צו פאַרטרייבן די יידן. מיט אַ גרויסער סומע איז די יידן געלונגען צו פאַרקלענערן די צאָל פאַרטריבענע ביז 3000. אין שטאָט זענען דאָן געווען 6000 יידן, צווישן זיי — פיל פון שערפּץ, ריפּין, זשוראַמין.

פערלמוטער האָט געוואָלט ראַטעווען דעם רב און אים פאַרגעשלאָגן, ער זאָל צוזאַמען מיט דער משפּחה אַראָפּגיין אין איצל לאַקריצעס בעקעריי און זיך איבערטאָן פאַר אַ בעקער. דער רב האָט געענטפערט, אַז אויב ס'איז אַ גזירה, אַז די קהילה זאָל גיין אין גלות, וויל ער מיט איר מיטגיין. ביינאַכט האָבן די דייטשן פונאַנדערגעטיילט 100 ווייסע קאַרטן פאַר האַנטווערקער, וואָס זיי זענען געווען פאַראינטערעסירט אי-בערצולאָזן אין שטאָט.

פאַרטאָג זענען אָנגעקומען הונדערטער דייטשע פאַליציסטן מיט הינט און אַרויסגעשלעפט די יידן פון די הייזער פון אַלע גאַסן, אויסער וואַיטוס-טוואַ, ניבאַרגער. מען האָט זיי געבראַכט אין הויף פון דער פוילישער גימנאַזיע. אויפן וועג האָט מען אכזריותדיק געשלאָגן און אַזוי אַרום זיי געצוונגען אַוועקצוואַרפן אַלץ וואָס זיי האָבן געוואָלט מיט זיך מיטנעמען. ביים טויער האָבן די דייטשן אָפּגעציילט ביז 3000 און די איבעריקע געשיקט אַהיים. עס זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן קינדער און עלטערן און עלטערן אַז קינדער.

אין שטאָט זענען געבליבן 2450 יידן. אַזוי ווי צופעליק זענען צווישן די אַוועקגעשיקטע געווען כמעט בלויז מלאַווער, זענען פיל פון צווישן די איבערגעבליבענע געווען פון די אַרומיקע שטעטלעך.

צווישן אַנדערע זענען פאַרשיקט געוואָרן: מענדל ווישינסקי, זישע מייזליץ. מען האָט אַלע אַוועקגעפירט צומערשט קיין זאָלדאָ. דאָרט האָבן זיי געלעבט 11 טעג אין שרעקלעכע באַדינגונגען. מען האָט זיי געפייניקט, ספּעציעל די פרויען. שפּעטער האָט מען זיי געשיקט קיין מעזריטש, לובאַרטאָו, לובלין און אומגעגנט. ס'איז געווען אין סאַמע מיטן ווינטער. אין דער שטאָט איז געווען גרויס ענגשאַפט. זיי האָבן זיך געוואָלגערט אין בתי-מדרשים און אין אַנדערע עפנטלעכע ערטער. אייני-קע פאַרמעגלעכע האָבן זיך איינגעאַרדנט אין קליינע צימערלעך. פיל זענען געשטאַרבן פון הונגער, קרענק און קעלט. דער רב י. מ. סעגאַ-לאָוויטש איז געשטאַרבן אין לובלין, 4 וואָכן נאָכן גירוש.

אין געטאָ

אין טאָג פון גירוש, האָט דער לאַנדראַט איינגעלאָדן דעם יודענראַט און געמאַלדן, אַז דער גירוש האָט געמוזט פאַרקומען. די וואָס זענען געבליבן, קענען זיין רואיק, אָבער זיי דאַרפן זיך קאָנצענטרירן אין אַ געטאָ אין משך פון 24 שעה. מען דאַרף צושטעלן אַ גענויע רשימה פון אַלע יידן. דער יודענראַט איז פאַראַנטוואָרטלעך, אַז קיין נייער מענטש וועט נישט אַריינקומען אין געטאָ. ער גלייבט, אַז דער גירוש איז געוואָרן אַדורכגעפירט אין אַרדענונג און עס זענען נישט געווען קיין קרבנות. צו

אלעמענס שטוינונג, האָט פערלמוטער געענטפערט: „וואָס וואָלט איר געזאָגט, ווען מען וואָלט זיך אזוי באַגאַנגען מיט דייטשן?“

אזוי איז אַנטשטאַנען דאָס געטאָ, וואָס האָט אַרומגענומען די גאַס הינטערן מאַרק (פערלעס זייט) ביז סמאליאַרניאַ. די פאַרצוימונג האָט זיך געצויגן לענגאויס די וואַרשעווער און פלאַצקער גאַסן. די פענצטער אויף די דאָזיקע גאַסן זענען געוואָרן פאַרשטעלט. דער אַריינגאַנג איז געווען פון מאַרק אין דער שול-גאַס. די הייזער וואָס זענען דאָרט געשטאַנען, זענען פאַרברענט געוואָרן בעת דער באַמבאָרדירונג. ס'האָט געהערשט גרויס ענגשאַפט. יעדער שטאַל איז געוואָרן אַ דירה. מ'האָט אויסגענוצט יעדער ווינקעלע. מ'האָט זיך ווי עס איז איינגעאַרדנט. דער יודענראַט האָט אָנגעהויבן אַרגאַניזירן דאָס לעבן אין געטאָ. ער האָט געבעטן ביי די דייטשן, מען זאָל אים איבערגעבן די מאַכט אין געטאָ און ער איז פאַראַנטוואָרטלעך, אַז קיינער וועט נישט אַרויס און נישט אַריין.

אין אַ צייט אַרום איז אָנגעקומען פון בערלין די דערלויבעניש און תקנות פון געטאָ. ס'איז געשאַפן געוואָרן אַ „יידישע אָרדענונגס-דינסט“. די יידישע פּאָליצייסטן האָבן געטראָגן בלויע אוניפּאָרמען. ביים טויער איז שטענדיק געשטאַנען אַ וואַך. עס זענען געווען 10—12 פּאָליצייסטן, צווישן זיי: חיים סאַלדאַנסקי, ליבערבערג, שמואל לייב פּרענקל, חיים שמחה לאַסקאָ, בוימגאַלד, צווייגהאַפט, לייבל ראַמאַנער, קאָזשענני, בוטשע שפּיראַ, קליין, פערלמוטער, ח. סאַלאַרסקי, יחזקאל אַלטער. קאַ-מענדאַנט פון די פּאָליציי איז געווען מנשה דאָוידזאָן (פאַר דער מלחמה — סעקרעטאַר פון דער קהילה).

דער יודענראַט האָט זיך געפונען אין הויז פון גערשטאַווסקי (טע-פער-גאַס). ס'איז אויך געווען אַ געריכט. פּאַרויצער: הערמאַן מאָרדאָ-וויטש, בייזיצער — מיטגלידער פון יודענראַט. זיי האָבן געמשפּט פאַר חטאים פון יידן צווישן זיך. ס'איז אויך געווען אַ צימער פאַר אַרעסטירטע. עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ שפיטאַל. צומערשט אויף סמאליאַר-ניאַ, שפּעטער אין ניצקינס הויז, אויף דער וואַרשעווער גאַס, וואָס האָט געדינט פאַר אַנטשעקנדע קראַנקייטן. אויך פּאָליאַקן זענען געוואָרן אָנגענומען. זייערע אָפּפּאַלונגען האָבן פאַרלייכטערט אויסצוהאַלטן דאָס שפיטאַל, וואָס האָט געהאַט 40 בעטן. דאָס שפיטאַל האָט באַקומען עסן און קליידער אויסער דער נאָרמע, באַשטימט פאַרן געטאָ. די איינציקע שוועסטער איז געווען פעלאַ צייטאַק. דאָס שפיטאַל איז געווען איינגעאַר-דנט פרימיטיוו, אָבער ריין און מיט אָרדערונג. דאָס האָבן אויך באַצייכנט דייטשע דאָקטוירים פון קעניגסבערג, וואָס זענען געקומען פאַרשן די מיטלען קעגן פאַרשפּרייטן פון טיפּוס. בלוט פון קראַנקע פלעגט מען שיקן אויף אַנאַליזן קיין קעניגסבערג. די שטערבלעכקייט איז געווען אַ

קליינע. דאָס שפּיטאַל האָט פאַרמאָגט אַ גאָרטן פאַר גרינוואַרג (באַאַרבעט דורך פייגע גלומאַזן), אויך אַ קו און אַ ציג אויף מילך (פאַרנומען זיך מיט זיי האָט מיכאַל בענדער).

אין אָנהייב האָט געאַרבעט אין שפּיטאַל בענאָ טיפּענברון, אַ דאָקטער פון ווין, אָבער ער איז קראַנק געוואָרן אויף טיפּוס (אַזוי ווי אַלע מיטאַר-בעטער) און געשטאַרבן. שפּעטער פלעגט קומען איינמאַל אין טאָג אַ פּוילישער דאָקטער.

ביים יודענראַט איז געווען אַן אַמבולאַנס. 2 שעה יעדן טאָג, פאַר-נאַכט, פלעגט מען דאָרט אויפנעמען קראַנקע, מינדעסטנס 50 אַ טאָג, כּפּעציעל די, וואָס פלעגן צוריק קומען פון דער צוואַנגסאַרבעט. דאָרט האָט געאַרבעט אַ פּוילישער דאָקטער און פעלאַ צייטאַק. אין אַמבולאַנס האָט מען אויך געגעבן איינשפּריצונגען קעגן טיפּוס אַלע געטאָ-איינוווי-נערס. אַ סאַניטאַר-קאַמיסיע האָט אַכטונג געגעבן אויף ריינקייט אין געטאָ און געמאַכט דיזנפּעקציעס נאָך אַן אַנשטעקנדע קרענק.

עס האָט אויך עקזיסטירט אַ ביליקע קיך פאַר נאַיטבאַדערפטיקע (ליי-טערין — קאָזשיבראַדסקיס טאַכטער). ביי דער דערעפּנונג פון דער קיך האָבן אַנטייל גענומען פאַרשטייער פון די אַרומיקע שטעטלעך און עס זענען איינגעפלאָסן באשטייערונגען. די אינערלעכע געטאָ-פּאַסט איז געווען פאַרבונדען מיט דער שטאַטישער פּאַסט. דאָרט האָבן געאַרבעט חנה לעוואָוויטש, רחל מאָרדאָוויטש.

עס איז געווען אַ געהיימער ראַדיאָ אין אַ קעלער. לערנען האָט מען נישט געטאַרט. דאָך האָט מען געלערנט אין גרופּן, מיט דער אונטער-שטיצונג פון יודענראַט. עס זענען פאַרגעקומען חתונות און מ'האַט גע-בוירן קינדער.

פּסח 1940 און 1941 איז דערהאַלטן געוואָרן אַ דערלויבעניש צו באַקן מצות. ימים נוראים 1941 איז דערלויבט געוואָרן צו דאווענען צוזאַמען. קיין עסן האָט נישט געפּעלט. הגם יעדן טאָג זענען געווען פּרישע גזירות, איז מען אָבער געווען זיכער, אַז זיי וועלן בטל ווערן. אין געטאָ איז אַרומגעאַנגען אַ ווערטל: „מען האָט זיי אין דער ערד“. די איינוווינערס פון געטאָ האָבן געלעבט פון אומדערלויבטן האַנדל מיט וואַרשע און לאַדזש. דער יודענראַט האָט אַרויפגעלייגט גרויסע שטייערן, אַלע האָבן אים גערן געצאָלט. עס האָט געהערשט דיסציפּלין אין געטאָ.

דאָס לעבן אין מלאָווער געטאָ האָט געדינט ווי אַ ביישפּיל פאַר אַנדערע געטאָס. און כאָטש דער סוף איז געווען אַזוי טראַגיש, קען עס דינען אַלס סימבאָל פאַר יידישער לעבנסקראַפט, טראַץ אַלע צרות און ליידן.

די דייטשן זענען געשטאַנען פאַרוואַנדערט און זיך אָפט געפרעגט: וואָס פאַר אַ כּוח שטעקט אין דעם פּאָלק, אַז עס פירט אַ געזעלשאַפטלעך לעבן, טראַץ די שווערע גזירות, וואָס שיטן זיך אויף זיין קאָפּ?

די ידיעה וועגן לעבן אין געטא איז אנגעקומען קיין מעזריטש און פיל מלאווער האָבן אנגעהויבן צוריק קומען, טראָץ די שוועריקייטן ביי דער גרענעץ. אזוי אַרום זענען צוריק געקומען אין געטא 1200 יידן. אויסער דעם זענען פיל געכאַפט געוואָרן ביי דער גרענעץ און פאַרשיקט געוואָרן אויף צוואַנגסאַרבעט, אָדער געהרגעט געוואָרן.

אויך אויסערן געטא האָט זיך באַמערקט, אַז עס זענען צוגעקומען יידן, ווייל די פאַדערונג אויף עסן איז געוואָרן גרעסער. אויך די פאַליאָקן האָבן געמסרט און געהעצט. עס האָט געדראָט אַ סכנה פון אַ צווייטן גירוש. אַ דאָנק די באַמיונגען פון יודענראַט, איז דער גירוש געוואָרן אָפט אָפגעלייגט, אַזוי ביז נאָך פסח 1941.

דער יודענראַט האָט זיך דערוווסט, אַז די מאַכט האָט באַשלאָסן צו פאַרזאַמלען אַלע איינוווינערס פון געטא אַ זונטיק (ווען מען גייט נישט צו דער אַרבעט) און קאַנטראָלירן די דאָקומענטן. אַ נאָכט פריער האָט דער יודענראַט געדונגען אויטאָס און געשיקט די „איבעריקע“ יידן אויסער דער שטאָט. פאַרטאָג איז געקומען דער באַפעל: „יודן אַנטרעטן“. מען האָט אנגעהויבן קאַנטראָלירן די דאָקומענטן. אַזוי ווי ס'זענען פאַרט געבליבן אייניקע הונדערט „איבעריקע“, האָט פערלמוטער איינגעשטעלט זיין לעבן און איבערגעטראָגן דאָקומענטן פון איינעם צום צווייטן, אַזוי אַז עס זענען געבליבן נאָר אַ הונדערט „איבעריקע“. די דייטשן האָבן געבראַכט הינט און מען האָט געפונען נאָך צענדליקער. מען האָט זיי אַרעסטירט. אָבער אַזוי ווי די מאַכט האָט גערעכנט אויף טויזנט, האָט מען אַלע באַפרייט און זיי געגעבן דאָקומענטן. אין אַ צייט אַרום זענען אַלע צוריק געקומען און דאָס לעבן איז ווייטער געגאַנגען „נאָרמאַל“.

דער גירוש האָט אָבער ווייטער געדראָט. נאָך פיל באַמיונגען, איז געלונגען צו פאַרבייטן דעם גירוש אויף קאַנצענטרירן די יידן פון גאַנצן קרייז אין מלאווער געטא. מען האָט געמוזט פאַרברייטערן דאָס געטא, ווייל עס זענען צוגעקומען אַ פאַר טויזנט יידן. סוף-סוף האָט די מאַכט צוגעגעבן צום געטא אַ טייל פון דער וואַרשעווער גאָס נאָך דעם פלומפ, ווי אויך סמאָליאַניא מיט דער תלמוד-תורה.

פערלמוטער איז באַשטימט געוואָרן אַלס איבערזידלונג-קאָמיסאַר. דאָס איז געווען אַ גרויסע דערגרייכונג, ווייל אַן דעם, איז יעדע איבער-זידלונג געווען פאַרבונדן מיט קרבנות פון מענטשן און פאַרמעגן.

ער האָט געדאַרפט ענדיקן די איבערזידלונג ביזן 30 אָקטאָבער 1941. די ערשטע זענען אנגעקומען די 100 יידן פון זשעלון. לויטן באַפעל פון דער מאַכט, האָבן זיי באַקומען וועגענער אין אַ גענוגדער צאָל. שפעטער זענען אנגעקומען 600 יידן פון שרענסק. די שוועריקייטן פון איינאַרדע-נען די מענטשן זענען געוואָרן גרעסער פון טאָג צו טאָג. נאָכדעם זענען אנגעקומען די יידן פון ראַדזאַנאָו. מען האָט זיי איינגעאַרדנט אין פערל-

מוטערס מיל (שולגאס). עס זענען נאך פארבליבן די 700 סטשעגאווער יידן, פאר וועלכע ס'איז שוין מער נישט געווען קיין ארט. ס'האט געדראָט אַ סכנה, מען זאל זיי שיקן קיין נאָוידוואָר, וווּ ס'איז געווען גרויס הונגער. נאָך פיל שתדלנות, האָט די מאַכט מסכים געווען איבער-צולאָזן די סטשעגאווער יידן אויפן אָרט און מען האָט קיין סטשעגאוואָ געבראַכט די יידן פון שערפּץ, ראָטשאַנזש, ביעזשין.

מלאָווער געטאָ און סטשעגאווער געטאָ זענען געוואָרן איין איינהייט. אין יאָנואַר 1942 האָבן זיך די באַציונגען מיט דער מאַכט פאַרער-גערט. דעם 23 יאָנואַר זענען אין סטשעגאוואָ אַרעסטירט געוואָרן 3 יידן און אין מלאָווע 25 יידן, אָן דעם וויסן פון יודענראַט. שפּעטער האָט מען זיך דערוואַסט פון לאַנדראַט, אַז דאָס איז אַ שטראָף פאַר שמוגלען עסנוואַרג. אין געטאָ איז אַנטשטאַנען אַ פאַניק. דער יודענראַט האָט זיך באַראָטן ביז שפּעט אין דער נאַכט. צום טויער איז צוגעקומען אַ דייטשער פּאָליציסט, זיך געפרעגט צי פערלמוטער איז דאָ אין געטאָ און האָט צוגענומען די שליסלן פון טויער. פאַרטאָג זענען געקומען פּאָליציסטן אין נאָמען פון אַבערלייטנאַנט און מיטגענומען פערלמוטערן אין מאָגיס-טראַט. ער איז אַוועק און נישט צוריק געקומען. ביז היינט אין די סיבה פון זיין טויט נישט קלאָר. אין דער פרי האָט מען מודיע געווען דעם קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי, אַז פערלמוטער איז דערשאָסן געוואָרן. צוליב זיין איבערגעגעבענער אַרבעט לטובת דער שטאַט, וועט מען אויסנאָמווייזע דערלויבן אים ברענגען צו קבר ישראל, אָבער אין דער לוויה מעגן זיך באַטייליקן נאָר די קרובים. די ידיעה האָט זיך בליצשנעל פאַרשפּרייט אין געטאָ, וואָס האָט זיך דערפילט פאַריתומט און מאַכטלאָז. טראָץ דעם פאַרבאָט, האָבן זיך פיל אַרויסגעקריגן צום בית-עולם. זיי אַלע זענען אַרעסטירט געוואָרן, אויך דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי, דאָוידזאָן. נאָך אַ צייט, זענען זיי באַפרייט געוואָרן. אין תפילה זענען פאַרבליבן 25 יידן. עס איז אָנגעקומען אַ באַפעל צו שאַפן אַ נייעם יודענראַט. אַלס קאָמיסאַר איז באַשטימט געוואָרן פּלטיאָל צעגלאָ. אַלס קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי איז באַשטימט געוואָרן איינער, וואָס איז נישט ווערט מען זאָל דערמאָנען זיין נאָמען, ווייל דורך מיט-אַרבעטן מיט די דייטשן און מסרן, האָט ער אָנגעטון גרויסע צרות און באַפלעקט דעם ריינעם נאָמען פון געטאָ. ווען ער איז שפּעטער אָנגע-קומען קיין אַשוויענטשים, האָבן זיך מלאָווער נוקם געווען און אים דערהרגעט.

דאָס לעבן אין געטאָ איז געוואָרן שווער, מען האָט נישט געקענט אַריין און אַרויס. ערב פסח, האָט מען 13 פון די אַרעסטירטע געשיקט קיין אַשוויענטשים. דער יודענראַט האָט זיי געגעבן אויפן וועג עסנ-וואַרג און מלבושים. נאָך פסח האָט מען געשיקט אויך די אַנדערע 12.

דער רוב פון זיי איז דאָרט געשטאָרבן אין די ערשטע טעג. די קרובים האָבן באַקומען אַ ידיעה, אַז פאַר 150 מאַרק קענען זיי באַקומען דאָס אַש פון טויטן. אויך דאָווידזאָן איז געוואָרן פאַרשיקט און דאָרט געשטאָרבן.

באַלד נאָך פסח, זענען אַרעסטירט געוואָרן 3 בחורים, וואָס זענען אַרויס פון געטאָ קויפן אַ ביסל קאַרטאַפּל (דוד צימערמאַן, מאַמעליאַק). מען האָט זיי געפייניקט. זיי האָבן דערציילט, אַז די יידישע פּאָליציי האָט זיי אַרויסגעלאָזט. דאָס איז געווען אמת, ווייל די יידישע פּאָליציי האָט אַוועקגעקוקט, כדי צו פאַרלייכטערן דאָס לעבן אין געטאָ. די בחורים האָט מען אַריינגענומען אין אַרבעט-לאַגער הינטער דער מלאָווער תּפּיסה. דאָרט זענען זיי געזעסן 2 חדשים. (ביי פערלמוטערס צייטן איז אַ ייד דאָרט נישט געזעסן מער ווי 3 טעג). נאָכדעם האָט מען זיי באַפרייט, אָבער אייניקע טעג שפּעטער ווידער אַרעסטירט און אַן שום אויספאַרשונג אויפגעהאַנגען אין געטאָ צוזאַמען מיט לעמפּעק (איצקאוויטש) פון לי-פּאַווצ. (דער פּאָליאַק וואָס האָט זיי פאַרקויפט די קאַרטאַפּל, איז געוואָרן באַשטראָפּט מיט 10 מאַרק). אַלע יידן האָבן געמוזט זיין אַנוועזנד. מען האָט פאַרגעלייגט אַן אורטייל פון געריכט אין בערלין. צעגלאָ האָט געמוזט איבערזעצן אויף יידיש און וואָרענען אַלע. די קערפּערס זענען געהאַנגען 48 שעה.

די שטימונג אין געטאָ איז געווען געדריקט. נייע גזירות האָבן זיך געשיט, ספּעציעל יעדן פרייטיק. אין מיטן אַפריל 1942 איז געקומען אַ באַפעל צו אַרעסטירן די יידישע פּאָליציי און דעם יודענראַט. די וואָס מען האָט געפונען, זענען איינגעזעצט געוואָרן אין מלאָווער תּפּיסה און געשיקט געוואָרן אויף אַרבעט. די מאַכט האָט צוגעזאַגט זיי צו באַפרייען. אָבער איין טאָג האָט מען אויפגעשטעלט אין געטאָ אַ תּליה און פאַר-זאַמלט אַלע יידן. די אַרעסטירטע, אויך די קראַנקע, האָט מען געבראַכט, אַוועקגעשטעלט אויף קאַסטנס, געבונדן די הענט אויף הינטן און פאַר-צויגן ביז בלוט. מען האָט זיי פאַרלייגט שטריק אויפן האַלדז. די קאָ-מענדאַנטן האָבן זיך פאַרשפּעטיקט. האָט מען אויף זיי געוואָרט איבער אַ שעה. די פאַרמשפּטע זענען געשטאַנען מיטן שטריק אויפן האַלדז און קעגנאיבער זיי אַלע יידן, צווישן זיי אויך די פאַמיליעס. די דייטשע פּאָליציי האָבן געשפּאַט, געלאַכט און געגעסן. לייבל ראַמאַנער איז געשטאָרבן פון אַ האַרצשלאָג. משה ראַמאַנער האָט גערעדט צו זיין פּרוי, זי זאָל דערציען די קינדער אין יידישן גייסט. וואַלאַרסקי האָט געזאָגט: „הלוואי זאָלן מיר שוין זיין די לעצטע קרבנות.“ ווען די קאָ-מענדאַנטן זענען ענדלעך געקומען, האָט מען פאַרגעלייגט דעם אורטייל: אַזוי ווי די יידישע פּאָליציי און דער יודענראַט האָבן נישט אויסגעפילט פינקטלעך די באַפעל, וועלן זיי געהאַנגען ווערן. דער אורטייל איז גע-

וואָרן איבערגעזעצט אויף יידיש. מען האָט אויסגעקליבן יידן וואָס זאָלן אומוואָרפן די קאָסטנס. דעם טאָג זענען דערשאַסן געוואָרן 2 פרויען, וואָס מען האָט ביי זיי געפונען געבעקס (איינע פון זיי — פולטוסקער). אַנטקעגן אזאָ אַכזריות, האָבן זיך יידן מער נישט איינגעהאַלטן, נאָר געוויינט און געשריגן. ווען זיי זענען זיך פונאַנדערגעגאַנגען, נישט גענוי לויט דעם באַפעל, האָט מען געשאַסן און פיל זענען געהרגעט געוואָרן. די אַרטיקע מאַכט האָט געגעבן צו וויסן, אַז דערמיט האָט זיך די שטראָף געענדיקט און מער וועט גאַרנישט פאַרקומען. אייניקע טעג שפּעטער איז ווידער געקומען אַ באַפעל „יידן אַנטרעטן“. מען האָט קאַנטראָלירט די אַרבעט־צייגנישן. ווער עס האָט געהאַט אַ צייגניש, איז געשיקט געוואָרן צו אַרבעט. פון די אַנדערע האָט מען אויסגעקליבן 100 יינגע מענטשן און איינגעזעצט אין קודזבאַרסקיס הויז, וואָס איז געוואָרן אַרומגערינגלט מיט פּאַליציי. נאָך 11 טעג, איז געקור מען די געסטאַפּאָ, צעטיילט די אַרעסטירטע לויט 2 רשימות און אַוועק־געפאַרן. צומאָרגנס איז געקומען אַ באַפעל אויסצוגראָבן אין גערשטאַוו־סקיס הויף (די גאַרבאַרניע) אַ גרוב, לויט פאַרגעשריבענע מאָסן. אַלע יידן האָט מען פאַרזאַמלט אויפן הויף, אַרויסגעפירט די 100 אַרעסטירטע און אַוועקגעשטעלט צו 50 פון יעדער זייט. מען האָט פאַרגעלייגט אַן אורטייל פון געריכט אין בערלין: אַזוי ווי פאַר 2 וואָכן זענען געהאַנגען געוואָרן אין געטאָ יידן אַלס שטראָף און אַזוי ווי די אַנוועזנדע האָבן זיך נישט אויפגעפירט ווי עס דאַרף צו זיין, זיי האָבן געוויינט און געשרי־גן, וועט מען איצט אויספירן אַ צווייטן אורטייל. מען האָט אַפילו געדאַרפט שיסן אַלע 100, אָבער די געסטאַפּאָ האָט זיך באַמיט צו פאַרקלענערן די צאָל ביז 50. אויב עס וועט ווער וויינען, אַדער עס וועט זיך דערהערן עפעס אַ שטימע, וועט מען שיסן אַלע יידן, און צום ערשטן — די 50 באַגנעדיקטע. אַרום זענען געשטאַנען פּאַליציסטן מיט מאַשין־געווער. דער גאַנצער קהל איז געשטאַנען ביי דער הריגה, ווי דאָס בלוט וואַלט אים פאַרפריירן געוואָרן אין די אַדערן. עס האָט זיך געדאַכט אַז אַלץ אַרום האָט אויפגעהערט צו לעבן.

10 געסטאַפּאָ־לייט זענען צוגעגאַנגען. דער קאָמענדאַנט האָט פאַר זיי געהאַלטן אַ רעדע: „אויף אייך איז געפאַלן דער גורל און דער גרויסער כבוד צו שיסן אַזוי פיל יידן. זייט שטאַלץ און דערפילט אייער אויפגאַבע ענערגיש. שיסט גלייך אין קאַפּ“.

מען האָט צוגעשטעלט די ערשטע 5. ערשט איצט איז קלאָר געוואָרן, וועלכע 50 וועלן דערשאַסן ווערן. די מענטשן האָט מען אַוועקגעשטעלט קעגנאיבער די שיסער און נישט פאַרבינדן זיי די אויגן. מען האָט זיי, ווייזט אויס, געשאַסן מיט דום־דום קוילן. איינער פון די ערשטע פינף

האָט אַוועקגעבויען דעם קאַפּ און די קויל האָט אים נישט געטראָפּן. ער האָט געמוזט אַפּוואַרטן ביז מען האָט געשאַסן אַלע 50 און דערנאָך האָט מען אויך אים געשאַסן.

אַ פּאָליאַק וואָס איז געשטאַנען אויסער דער צוים און צוגעקוקט, האָט זיך נישט איינגעהאַלטן און געשריגן: „נידער מיט היטלערן, אומשול-דיק בלוט ווערט פאַרגאַסן“. ער איז געוואָרן אַרעסטירט און דערהרגעט. די 50 וואָס זענען נישט דערשאַסן געוואָרן, האָבן געמוזט אַראָפּגיין אין גרוב, אַראָפּנעמען די שיר פון די דערשאַסענע און פאַרשיטן דעם גרוב. אין געטאָ איז געוואָרן אַ כאַאַס און גלייכגילטיקייט. ס'איז געווען קלאָר, אַז מען האַלט ביי ליקוידירן דאָס געטאָ. מען האָט אויך געהערט וועגן ליקוידירן דאָס וואַרשעווער געטאָ און וועגן אויפשטאַנד. ס'איז נישט מער געווען קיין ווילן צו פירן ווייטער אַן אַרגאַניזירט לעבן. די מאַכט האָט אַפּגעזאַגט צעגלאַן און באַשטימט אַלס קאַמיסאַר הערש מיכאַל טשאַרקאַ.

ליקוידאַציע פון געטאָ

סוף 1942 איז אַרויס אַ געזעץ אויסצורייניקן דאָס רייך פון יידן. מען האָט אָנגעהויבן צו קאַנצענטרירן אין מלאָווער געטאָ די יידן פון די אַרומיקע שטעט (טשעכאַנאָו, מאַקאָוו). אין געטאָ איז געשאַפּן גע-וואָרן אַ הילפּס-קיך.

מען האָט אויפּגעהערט שיקן צו אַרבעט די 500 יידן ביים בויען פעסטונגען אין נאַסאַזשעוואָ. מ'האָט שטאַרקער געהיט דעם טויער פון געטאָ.

די יידן האָבן געוויסט, אַז מען שטייט פאַר אַ גירוש. מען איז געווען גלייכגילטיק. מ'האָט געזאָגט: „זאַל עס זיך ענדיקן וואָס שנעלער“. מען האָט פונאַנדערגעטיילט וואָס ס'איז געווען אין די געשעפטן. זלמן פריידנ-בערג האָט זיך גענומען ס'לעבן.

די ערשטע גרופע איז אַוועקגעשיקט געוואָרן ראש חדש כסלו תש"ג — 10 נאָוועמבער 1942. די גרופע איז באַשטאַנען פון 2000 „נישט פעיקע צו דער אַרבעט“, ווייזט אויס — קיין טרעבלינקע. דער קאַנצענט-ראַציע-פונקט איז געווען אין פוקס און פערלמוטערס מיל. מען האָט אויך געשיקט די קראַנקע. מען האָט גאַרנישט געלאָזט מיטנעמען. אַלע אַנדערע יידן זענען געווען פאַרשלאָסן אין זייערע וווינונגען.

דעם 13 נאָוועמבער — ד' כסלו תש"ג, איז אַוועק די צווייטע גרופע מיט יינגע מענטשן. מען האָט זיי אַלע פאַרזאַמלט, געהייסן אָפּגעבן געלט, גאָלד און צירונג. כדי אַפּצושרעקן, האָט מען אייניקע באַזוכט און דעם ביי וועמען מען האָט געפונען, אַפילו די קלענסטע סומע, האָט מען געשאַסן אויפּן אָרט. מען האָט זיי געפירט צו דער באַן. דאָרט האָט

אויף זיי געווארט דער לאַנדראַט מיט שפּאַט: „קאַמט, קאַמט, מייע ליבע יודן“.

מען האָט אַלע אַריינגעשטויסן אין פאַרמאַכטע וואַגאַנען און אַוועק־געפירט. נישט געגעבן צו טרינקען במשך די גאַנצע רייזע — 36 שעה — ביז אַשוויענטשים.

אין 17 נאָוועמבער — ח' כסלו — איז אַוועק די דריטע גרופּע. **דעם 10 דעצעמבער 1942 — ב' טבת תש"ג** איז געוואָרן אַוועקגע־שיקט די פּערטע און לעצטע גרופּע. אין שטאָט זענען געבליבן נאָר יואל ראָזענבערג (בן אברהם) און הינדע ראָזענבערג מיטן קינד, אויס־באַהאַלטן ביי פּאַליאַקן מיט דער הילף פון אַ פּוילישן דאָקטער. אין דעם טאָג איז דאָס געטאָ ליקווידירט געוואָרן און די מלאַווער יידישע קהילה האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן.

אין אַשוויענטשים

כמעט אַלע וואָס זענען אָנגעקומען קיין אַשוויענטשים, זענען גלייך געשיקט געוואָרן אין די גאָז־קאַמערן. נאָר אייניקע הונדערט האָבן „זוכה“ געווען אַריינצוקומען אין לאַגער. אַ סך זענען געשטאַרבן די ערשטע טעג פון קעלט, הונגער און פאַרשידענע סעלעקציעס. פיל האָבן געזען, וואָס זיי דערוואָרט און זיך גענומען דאָס לעבן ביי דער עלעקטריזירטער צוים. צווישן זיי: יעקב לעדער, פּלטיאל צעגלאָ, אברהם וויוּר, הערש מיכאל טשאַרקאָ, שמואל לייב גאַלאַנט, חיים שמחה לאַסקי, שלמה טיק. אַ סך מלאַווער זענען געשיקט געוואָרן אין דער מויערער־שול פון לאַגער און געבליבן לעבן.

סוף 1943 איז אַ ביסל לייכטער געוואָרן אין לאַגער, ווייל עס זענען שוין נישט געווען כמעט קיין פּרייע יידן צו ברענגען אין לאַגער. דעמאָלט איז געוואָרן גרינגער זיך צו פאַרבינדן מיט אַנדערע, אויסער דעם לאַגער. ס'איז געשאַפן געוואָרן אַ מלאַווער קאָמיטעט דורך בן־ציון באָגען און לייביש בראון פון ריפּין. מען האָט באַשלאָסן וועגן קעגנזייטיקע הילף. אַלע וואָס האָבן אַריינגעבראַכט עסנוואַרג, האָבן עס געמוזט אָפּגעבן לטובת אַלע מלאַווער. יעדע וואָך האָט מען געזאַמלט דאָס ברויט און ערלעך פאַרטיילט. מען האָט אַ טייל פון ברויט מיט סכנת נפשות איבער־געפירט אין פּרויען־לאַגער און דאָס האָט געהאַלפן דורכצוהאַלטן די שווערע צייט.

דער קאָמיטעט האָט אויך געהאַלפן איבערפירן מלאַווער אין בע־סערע קאַמאַנדעס.

אין פּרויען־לאַגער זענען מלאַווער פּרויען ניצול געוואָרן אַ דאָנק די איבערגעגעבענע אַרבעט פון פעלאַ צייטאַק, וואָס האָט געאַרבעט ביים דענטיסט. מלאַווער האָבן אַקטיוו אַנטייל גענומען אין דער אונטערער־

דישער אַרבעט, אויסגעפירט סאַבאַטאַזש-אַקטן. אייניקע זענען דערביי אומגעקומען.
נאָך דער ליקווידאַציע פון לאַגער, זענען באַפֿרייט געוואָרן בערך 40 מלאַווער.

אין וואַרשע

נאָך אייניקע טעג פארן קריג, און באַזונדערס אין די ערשטע וואָכן, האָבן אַ סך יידן פאַרלאָזט מלאַווע און אַוועק קיין וואַרשע. ביי פיל פון זיי, אַפילו פאַרמעגלעכע, איז די לאַגע באַלד געוואָרן שלעכט. ס'איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָמיטעט צו העלפן די מלאַווער אין וואַרשע. די מיטגלידער פון קאָמיטעט זענען געווען: חיים אליהו פערלאַ, בעריש ביילאָוויטש, חיים ביעזשונסקי, פייוול בערמאַן, משה צוקערקאַרן. דער קאָמיטעט האָט באַקומען אַ גרויסע שטיצע פון „דזשאַינט“ אַ דאָנק דוד פיזשיץ, וואָס איז געווען מיטגליד פון דער צענטראַלע. אין דעצעמבער 1939, איז בעריש ביילאָוויטש אַוועק קיין מלאַווע אומלעגאַל, מיט אַ וואָגן מיט מלבושים און אַ סומע געלט. אַלץ איז איבערגעגעבן געוואָרן דעם רב און פנחס לובלינער. אויך שפּעטער האָט מלאַווע אייניקע מאָל באַקומען אויף אַזאַ אופן הילף פון „דזשאַינט“ אין וואַרשע. אויך אין וואַרשע האָט מען געטיילט מלבושים פאַר די נויטבאַדערפֿ־טיקע.

סוף 1939 האָבן די דייטשן באַפֿרייט די יידישע געפאַנגענע פון דער פוילישער אַרמיי. פיל זענען פאַרהאַלטן געוואָרן אין ביאַלאַ-פאַלאַסקאַ, צווישן זיי — אויך מלאַווער. דער קאָמיטעט האָט זיך באַמיט זיי צו באַפֿרייען, ווייל די באַדינגונגען זענען דאָרט געווען שלעכטע. אַ דאָנק דוד פיזשיץ און זיין ברודער, וואָס איז געווען פאַרזיצער פון דער קהילה אין ביאַלאַ, זענען זיי באַפֿרייט געוואָרן. צווישן זיי: אַלטוס און ליסטאַפּאַד.

פסח שיינמן כאסיר מחנה-ריכוז גרמני • פסח שיינמאן ווי אן אינטערנירטער אין א דייטשישן קאנצענטראציע-לאגער.
Pesach Sheinman as prisoner in German concentration camp.

אוד מוצל מאש

מצב היהודים במלאבה בתקופה של לפני פרוץ המלחמה

מצבם הכלכלי של יהודי מלאבה לא היה טוב. האוכלוסייה היהודית התפרנסה כחנוונים-זעירים: מכולות, הלבשה והנעלה וכו', שמכרו ליהודים עצמם וגם בעיקר לגויים השכנים ולגויים שבאו מהכפרים שבסביבה. במיוחד בימים ג', ו'. שני ימים אלה היו ימי השוק שהכפרים הביאו סחורותיהם, תוצרת חקלאית, פריעמלם בשדותיהם ובמשקיהם: פירות וירקות, ביצים ועופות וכל בעלי-חיים. כל זה מכרו בעיר לסוחרים או למתווכים. חלק מהתמורה, שקיבלו בסחורותיהם, הוציאו קודם כול בבת-מרזח, מסעדות ומסבאות שבעיר. וביתר קנו כל המצרכים שחסרו להם: מלח, סוכר, תה, קפה, קמח, מעדנים, ביגוד והנעלה וכלי-ברזל לחקלאות.

היו בעיר בעלי-מלאכה: חייטים, סנדלרים, כובענים, פחחים, בנאים ונגרים. כולם התפרנסו מאנשי העיר וסביבותיה. היקף הקונים היה קטן, לפי אחוז המוכרים, סוחרים ומתווכים, שהיו צריכים להתפרנס מהם.

בתקופה הקרובה למלחמה, המצב הכלכלי הידרדר מחמת „חרם כלכלי“, שניהלה ממשלת פולין נגד המיעוט היהודי. מפורסמת לשמצה האימרה של המיניסטר (סקלדקובסקי. נדמה לי) – *Bojkot Owszem* – „חרם, בבקשה“. ותחת הסיסמה של האנטישמיים „*Swój do Swego*“, „כל אחד לשלון“ או „לאנשי-שלומי“, והכוונה שגוי יקנה אצל גוי, לא אצל יהודי, – נחלץ העם, שהיה מלידה שונא-ישראל, לעבודה הזאת; להחרים את היהודים. התחילו להעמיד שומרים קרוב לחנויות היהודים, שהכריזו על הסיסמה הזאת. ולאט-לאט נפתחו בעיר חנויות של גויים, שדחקו את היהודים מפרנסתם. המצב הלך והידרדר. יותר ויותר יהודים נשארו בלי מקור-פרנסה. לא אגזים אם אומר שמאות פיות רעבו ללחם. הודות לעזרה שהגיעה מאמריקה מיחידים, קרובים וממוסדות לקהילה היהודית, לא מתו מרעב.

נוסדו מסדות של צדקה ותמיכה על-ידי יהודים טובים, שהקדישו מכוחם וזמנם לטובת אחיהם, העניים והחלשים. גם ה„לאנדסמנשפטן“ (יוצאי עיר מלאבה) שלחו סכומי-כסף למוסדות אלה: „בית-לחם“ – שחילקו לחם, חלות ומזון אחר לכל שבתות-השנה ובמיוחד לחגים. „ביקור חולים“ – שעזרה ברופאים ותרופות וכל הדרוש. „הכנסת אורחים“ – לעניים שבאו מחוץ לעיר והתעכבו כמה ימים, שיהיה להם מקום ללון בלילה ומשהו לאכול. אך אני חוזר ואומר, שעם כל העזרה מחוץ ומבפנים, היה עוני גדול ורעב. היו אנשים שהלכו

לישון רעבים והמדובר כאן לא בזמן המלחמה אלא בימים שלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה.

האירועים בעיר מלאבה מיום פרוץ המלחמה

בפרוץ המלחמה נתפסו רוב היהודים לבהלת הבריחה. לברוח! לאן לברוח? מה יהיה שם? לא חשבו על זה. רק מפחד הגרמנים צריך לברוח. תפסו מכל הבא ליד וברחו. היו שברחו לסטו'גובה (עיירה קטנה הסמוכה למלאבה), פרשניץ, מקוב. כל זה לכיוון גבול רוסיה הסובייטית. והיו שברחו לכיוון וארשה, עיר הבירה של פולין, בחשבון ש"בכל זאת" עיר-הבירה - בוודאי שצבא פולין יגן עליה, לא כמו מלאבה, שהיא על „כף-היד" של הגרמנים. (ואמנם ביום השלישי לפרוץ-המלחמה כבר נכנסו הגרמנים למלאבה). חוץ מזה, חשבו שטוב יותר להיות יחד עם קהל גדול אנשים חכמים (אצל אנשים פשוטים היה מקובל שאנשי-הכרך הם חכמים ופוליטיקאים ויודע-יכל), אנשים חשובים, ואולי העולם הגדול יתחשב באוכלוסיה של עיר גדולה כוארשה.

בכולם פגעה מידת הדין ר"ל. האוירונים הגרמנים, שראו בדרך קבוצות, מחנות אנשים המון רב, הפציצו אותם. הנמיכו טוס ויירו ברוביהם בהמון אנשים. היו הרבה פצועים והרוגים. האנשים בריצתם התפזרו לכל הצדדים, חיפשו אחר-כך את קרוביהם. כתוצאה מכך התחילו האנשים לחשוב. בעלי משפחות עם ילדים קטנים החליטו: יקרה מה שיקרה, אנחנו איננו מסוגלים להמשיך ללכת ברגל עם הילדים ועם קצת מטלטלים עד לגבול רוסיה, הם חזרו הביתה למלאבה. הוא הדבר במשפחות של זקנים, ישישים ובכלל זה חולים. אבל הצעירים, יחידים או זוגות, המשיכו בדרכם לכיוון גבול רוסיה, והמטרה לעבור לצד השני.

אלה מבני-עירנו, שברחו לווארשה והגיעו לשם, עליהם אמרו כי ברחו מן הפח אל הפחת. בווארשה היו ההפצצות יותר חזקות מבכל מקום אחר. צנרת המים הופצצה ונפסקה אספקת המים. במקום זרם מים באו זרמים של אנשים „בורחים" מכל העיירות שבסביבה. רבבות אנשים הגיעו אל הגיהנום הזה, שהיתה בשבילם העיר וארשה הבווערת.

אמנם, גם אלו שחזרו מן הדרכים למלאבה, רבים מהם מצאו בתיים שרופים וחרבים. בכל-זאת בקלות מצאו מקום היכן להניח את ראשם אצל שכנים, קרובי-משפחה, ידידים, מכרים ואפילו סתם בבית מישהו, יחד עם האחרים.

מה בין גיטו וארשה לגיטו מלאבה

אינני יכול לדבר ביתר פירוט על גיטו וארשה. לא הייתי שם. רק משמועות, והשמועות היו נוראות. צמאו למים, רעבו לאוכל כלשהו, הצפיפות הגדולה הביאה מחלות ומגיפות. אני רק מסוגל לתאר חלק ממה שהיה במלאבה עד שהכניסו אותנו לגיטו

שם, ועד חיסול היהודים ממלאכה ומהסביבה, שהגיעו מרצונם או גורשו. וכך זה התחיל:

הודבקו כרזות גדולות: פקודה. „כל היהודים הגרים במלאכה, עליהם לעזוב את דירותיהם ולצאת משם ולעבור לגור רק ברחובות פלוצקר – וורשבר, טפר והסימטאות שביניהם“. עד פרוץ המלחמה גרו בשטח זה כשליש מכלל האוכלוסיה היהודית, שהיו לפני זה מפוזרים בכל רחובות העיר. נתנו זמן 3 ימים, שאפשר ומותר להעביר חפצים. אחר כך לא תינתן רשות לקחת דברים. כל המזדרז והקודם, זוכה כמובן במקום טוב יותר. אחר שלושת הימים, יהיה אסור כבר להעביר חפצים, מטלטלים ופל מיני דברים. רק פשוט יקחו אותם. היהודים שלא עזבו דירותיהם יזרקו אותם החוצה רק עם הבגד אשר עליהם, ושם ייכנסו פולנים או גרמנים. כן גם על הפולנים המעטים הגרים ברחוב פלוצקר, וורשבר וטפר, המיועד ליהודים, עליהם לעזוב לחפש להם דירה יהודית במקום אחר. וזה פעל. כל היהודים שגרו ברחובות ניבורסקה, השוקהישן, ז'ולדובר וויטוסטבו, שלישי במאי ועוד רחובות, כולם לקחו מה שאפשר היה, סחבו בעגלות יד, בעגלות תינוקות ועל הכתף ועברו לשטח המיועד להם. נדרשו יותר משלושה ימים להסתדר, להתאים משפחות, קרובים, שכנים ומכרים. כי היו צריכים להיכנס כמה משפחות בדירה אחת. השטח הנ"ל לא היה מגודר לגמרי, והיה הקשר פתוח עם הרחובות האחרים ועם הגויים. מובן, שמה שהיה אפשר למי שהיו להם סחורות שונות החביאו במחבואים, שיהיה אחר כך מה למכור ולהתפרנס.

עבודה – ומכות

כל בוקר התנפלו גרמנים על השטח הזה, נכנסו לבתים והוציאו גברים לעבודות שונות, ציבוריות ופרטיות, וכ„פרמיה“ לעבודה חולקו מכות, בעיטות במקלות וקללות. עבודות נקיון ברחובות, במשרדים ובבתיים הפרטיים. סחיבת מים למלא את החביות הביתיות. כי לא היתה במלאכה אינסטלציה של צנורות מים. רק בדליים הביאו מן הבארות והמשאבות. חומרי דליקה לבישול וחימום, כמו חטיבת עצים, פחם וחומר שקראו לזה בידיש טורף.

כעבור זמן קיבל הרב דמלאכה, הישיש ר' יחיאל משה סגלוביץ, פקודה לקרוא אסיפה ושייבחרו ז' אנשים, שיהיו האחראים על היהודים לשלטונות הגרמניים. והרב כן עשה. האסיפה בחרה ביז' אנשים, והם הציגו את עצמם בעירייה בשם „היודנראט“. מעכשיו כל פקודה גרמנית באה על ידם. הם התחילו לארגן עניין העבודה, שלא ייכנסו הגרמנים לבתים לתפוס לעבודה. רק הם ימסרו מכסת אנשים לעבודה יום יום, באופן מסודר ומועיל יותר.

טלאי צהוב ומגן דוד

„היודנראט“ הודיע על פקודה חדשה: כל יהודי חייב לתפור על בגדו טלאי צהוב עגול, בערך 10 ס"מ. משני הצדדים בחזה ובגב גברים ונשים. (קודם היה

זה טלאי עגול לבן בנימוק שאין סחורה צהובה, ניסה היודנראט „להחליש“ את הגזרה מצהוב ללבן). בסוף יצאה פקודה חדשה: לא סתם טלאי אלא מגן דוד 6 קצוות, צהוב ובפנים בצבע שחור המילה „Jude“.

שריפת בית הכנסת ובתי מדרשים

בליל שבת אחד כשישנו בגיטו מלאבה בתחילת נובמבר 1939, התעוררנו לקול צעקות ורעש גדול. מה קרה? היתה זאת שריפה, ששרפו הגרמנים את בית הכנסת העירוני היפה והעתיק יחד עם שני בתי המדרשים שלאחד קראו ביהמ"ד הישן ולשני ביהמ"ד החדש, שהיו צמודים לביהכ"נ, מימין ומשמאל. קשה לי לתאר הרגשתנו, הרגשת כולנו, כל היהודים, זקנים או צעירים, חסידים ומתנגדים, דתיים וחופשיים. כולם יצאו לליל חורף זה, עמדו מרחוק. ים של דמעות נשפך לראשונה מציבור שלם בשתיקה. כי אסור היה לעשות דבר כדי להציל או לכבות. הגרמנים עמדו ולא הרשו להתקרב. יש לציין שעל אף השמירה הגרמנית, שלא להתקרב, הצליחו שני בחורים לפרוץ ולקפוץ פנימה ולהציל משם שני ספריתורה ולברוח איתם מעיני הגרמנים. כשנשקפה סכנת התלקחות לבתים הקרובים, התירו הגרמנים לארגן פעולת כיבוי, מגן וחסות שהאש לא תתפשט.

„היודנראט“ ותפקידו

אחר שריפת ביהכ"נ ובימה"ד, התחיל „היודנראט“, לפי פקודת הגרמנים, לארגן עבודת ניקוי השטח מכל הבניינים השרופים, ליישר את האדמה וכו'. ואז התחילו להקים גדר מסביב לגיטו, שיהיה סגור פחות או יותר. אך פה ושם היו מקומות מגודרים בתיל ואפשר היה בקלות לחתוך, או להעביר ולזרוק דברים.

„היודנראט“ התחיל לארגן את סדרי העבודה. כל תושב הגיטו היה חייב יום אחד בשבוע לעבוד בחינם בשביל הגרמנים. בעלי יכולת שילמו לאחרים 2 ד"מ ביום שיעבדו במקומם. כן סידרו גם „עבודת חוץ“, דהיינו עבודה שהיו צריכים לעשות מחוץ לעיר 20 ק"מ. הקימו שם מחנה ולקחו לפי בחירתם את הכי צעירים והכי חזקים, שיהיו שם כל השבוע. הביתה שבו לשבת ויום ראשון. מתפקידו של „היודנראט“ היה גם לארגן צרכניה לכל מיני מזון, לפי כרטיסים וכסף, איטליו, סחורות להלבשה והנעלה, כדי לספקם לכל אנשי הגיטו. הם, אנשי „היודנראט“, היו הבעלים על כל זה, חוץ מהאיטליו, שזכו בזה שלושה קצבים עלידי פרוטקציה: גוטמן, ביז'ונסקי וליסטופוד. כן גם הקימו משטרה פנימית במדים, בית משפט פנימי, ובית כלא.

היו בגיטו בערך שישה אלפים דיירים, רובם תושבי מלאבה מלפני המלחמה וקצתם גם מעיירות הקטנות בסביבה, כמו שרנסק, רדונב, ז'לון, סט'גובה (על אף שגם בסט'גובה היה גיטו לבוד).

האוכל בגיטו

כאמור, דאגו הגרמנים לחלק מצרכי מזון לתושבי הגיטו בצרכניה הכללית. כל אחד קיבל מה שמגיע לו, לפי מכסת אנשים אשר למשפחתו. כך וכך גראמים קמח ליום או לשבוע, כך וכך סוכר, שמן וכו'. אותו הדבר באיטליז נדמה לי שזה היה 150 גראם בשר לשבוע לכל אחד. אני אומר, נדמה לי, כיוון שאני לא אכלתי את הבשר ואף פעם לא נכנסתי לאיטליז בגלל שהיה הכול טריפה וגם בשרחזיר. הסתפקתי כל הזמן בקצת חמאה במרק, וכאשר גם זה לא היה, בקצת שמן.

כן היו לפעמים דגים כשרים בחלוקה, ואז התחשבו בי ובכל אלה (לא היו רבים) שלא אכלו בשר, וקיבלנו דגים בלי לעמוד בתור ומנה כפולה. כן גם לפעמים (אמנם מאוד נדירות) הוברחה בהמה לגיטו ונשחטה לכשר. היה אותו הנוהל לגבי אלה ששמרו על כשרות. מחיר האוכל היה זול יחסית ושני מארקים ליום אפשר היה למשפחה לא לגווע מרעב. אפילו 4-5 איש. מחיר קילו לחם היה 35 פניג. וכך נמשך הדבר עד לגירוש.

הגירוש הראשון של הגיטו

היה זה בדצמבר 1940. הרגשנו משהו באוויר. היו התלחשויות ושמעות, שהגרמנים מתכננים משהו לגיטו. לא ידענו בדיוק, מה מתכננים ומתי. עד שהתרגלנו כבר לחיות עם השמועות, ושוב התפשטנו בלילה ושכבנו לישון כראוי. כי זה כמה לילות שלא התפשטנו וישנו עם הבגדים שעלינו מפחד גירוש. והנה בלילה אחד באמצע דצמבר התעוררנו בבהלה רבה להדי הקולות, הצעקות של הגרמנים, הדפיקות הרועשות בכל דלתות הבתים, ויריות (בינתיים רק באוויר): „להתלבש מהר-מהר ולצאת כולם, אנשים נשים וילדים בריאים וחולים כולם! מי שישאר בבית, יירה!!“

אנחנו, ברחוב סמולרניה, הצצנו בעד החלונות וראינו מראה-זוועה. אנשים רצים חצי-מלובשים סוחדים ילדים קטנים וחפצים שונים מי שחב מזון, מי שחב כרים ושמיות וחלקי-לבוש. הגרמנים מאיצים, מכים בשוטים שבידיהם וצועקים: „ראוס ראוס שנל שנל“. בינתיים דופקים בדלת שלנו וצועקים „ראוס ראוס“ (לצאת). מהר יצאנו, ההורים, האח חיים מיכל, האחיות דינה, האחיות חי' בריינא, הגיס אברהם יחיאל ובניהם; טאבא חיים לייב ומאיר. השתדלנו איך שהוא להחזיק עצמנו יחד. יצאנו בשיירה מהסמולרניה לרחוב וורשבר. השיירה נעשתה גדולה יותר ויותר. יוצאים מהחצרות ומצטרפים בדחיפות לתוך השורות כמו עדר צאן. פה ושם שמענו צעקות ובכיות של יהודים, שהוכו מכות אכזריות. והנה רואים בתוך השלג הלכן קו שלולית של דם, דם יהודי שפוך. הרמתי קצת את ראשי להסתכל והנני רואה לכל אורך הרחוב שאפשר רק לראות מאות רבות, ג' אלפים בערך יהודים, אנשים, נשים וטף עם צורותיהם על שכמם, נרדפים עלידי הס.ס. בגערותיהם הפרועות, במקלות ובשוטים מצליפים על ראשיהם של היהודים ואפילו הנשים עם התינוקות בזרעם. אני רואה את ר' זישא

מיזליץ אדם מכובד ועדיך נפש. הולך וסמרטוט לבן לראשו, והצבע האדום של דמו מתרחב וגובר על הלבן. רבש"ע, הביטה וראה את חרפתנו. כך הובלנו עד לחצר הגימנסיה הפולנית, מול הגן העירוני. היתה זו חצר סגורה. שם נשארנו כמה שעות עד שבאו משאיות, עלינו, נדחקו, נזרקו על האוטובוסים ובהם הגענו לדו' לדובה. בהיותנו בדו' לדובה, ואולי עוד בחצר הגימנסיה, ידענו שזה הוא גירוש חלקי של הגיטו, שיש יותר מדי אנשים בגיטו. החליטו לגרש שלושת אלפים. לקחו כמה רחובות ובתים עד לשלושת אלפים איש, והשאר ישארו בגיטו (עד מתי?).

מחנה מעבר

בז'לדו - דו' לדובה הורדנו מהאוטובוסים. לפנינו מגרש מסוגר, עם גדר. במגרש כמה בנינים ושלושה צריפים גדולים. לתוך צריף כזה, נדחפנו אלף איש. גודל צריף כזה היה בערך - 40×15 מטר. בשלושת הצריפים, כשלושת אלפים איש נתיישבנו על הרצפה. מי שהצליח לקבל מקום להישען בקיר, היה קצת יותר נוח לו. (ביום השני להיותנו שם, קבענו אנחנו בבלוק שלנו סדר עדיפויות: משפחה עם ילדים קטנים, שיהיה לה מקום להישען בקיר; כן חולים וזקנים). הדוחק בפנים היה נורא. האוויר דחוס, על אף הקור שהיה בחוץ. יום יום קיבלנו לחם, 400 גרם לראש, פעם קפה בבוקר. העמידו באמצע החצר כמה סירים קפה חם, וכן בצהרים כמה סירים מרק, ובערב תה. כלים במה לאכול או לשותות לא היו לכולם, רק למי שדאג להביא אתו מהגיטו. היה נורא לראות שהאנשים לקחו את המרק והשתיה בכל מיני כלים, שהיו להם: צלחות, קערות, פנכות, כוסות, ספלים ואפילו בכובעים, כדי לאכול משהו חם או לפחות לתת לילדים. אני ועוד כמוני לא טעמנו תשעה ימים משהו חם. רק לחם ומים קרים. סיוט מיוחד היתה היציאה לעשות הצרכים. ידענו צער, יסורים, חרפה והשפלה. היה בור ארוך למעלה שני קרשים, כדי להישען עליהם. משני הצדדים מקום אחד לכל אלף איש, אנשים, נשים וטף יחד. . . היו אנשים שעצרו בעצמם ממש עד כדי סכנת התפקעות. הרב הישיש, ר' יחיאל משה סגלוביץ, שהיה הרב דמתא מלאבה 50 שנה, אז בגיל 80-81, גם הוא היה אתנו באותו צריף. איך-שהוא דחקתי עצמי לשבת על ידו רוב הזמן, לפי בקשתו. אבי ז'ל ואמי ז'ל היו בצריף אחר. לא ברור לי היום, איך נפרדנו. כמעט כל יום נכנס איזה קצין של ס.ס. לצריף - וכאשר נכנס - על כורחנו היינו צריכים להצטופף עוד יותר ולעשות לו מעבר לכל מקום שרצה. היה חולק מכות עם השוט שבידו לכל עבר, חירף, גידף וקילל. עשה חרפות ובזיונות לבנות, שבחר להשפילן ולצחוק להן.

הרב - ו' קידוש השם

יום אחד נכנס הקצין הרשע, הלך והסתכל לכל פינה, וכולם נדחקו לצד

השני, כדי לעשות לו מקום. ופתאום ראה את הרב הישיש עם הזקן הארוך הלבן. עצר קרוב למקומו, נטפל אליו בניבול פה וליצנות עד שפקד עליו, על הרב שיכריזו בקול-רם שישמעו כל האנשים שבצריף שח'ו: א"ל היהודים. . . והרב הישיש הסתכל ישר בפרצופו של הרשע, ואמר: „לא! אני לא אגיד זאת. להיפך אני מכריז ומצהיר ה' אלוקי ישראל, חי וקיים לעד".

הגרמני קצין הס.ס. התרגז וצעק: אני אהרוג אותך במקום הזה, אם לא תאמר מה שאמרתי לך. הרב הישיש חזר ואמר כבפעם הראשונה: „ה' אלוקי ישראל חי וקיים לעד". ואז הוציא הרשע את אקדחו מנרתיק שהיה תלוי לו בצד, שם אצבעו על ההדק, רקע ברגליו ובזעם גדול (ראינו קצף של זעם ורציחה יצא מפיו ממש) צעק: „או שאתה מכריז ומצהיר, כפי שאמרתי לך או שאתה מת עכשיו כמו כלב". בכל הצריף הושלך הס ושקט. הנשימה נעצרה אצל כולנו, והרב במנוחה גמורה רק קצת יותר בקול מרעיד דיבר ואמר: „אתה בגופי יכול לעשות כרצונך, אבל האמת אני אומר ומכריז באוזני כל הקהל שידעו, ש„ה' אלוקי ישראל חי וקיים לעד, לנצח-נצחים". כולנו עמדנו עצורי-נשימה לראות מה יקרה והנה פלא, איאפשר להאמין: הרשע הסתובב מהר מאוד לאחור. שם אקדחו בנרתיקו בריצה ובחרפה יצא מהצריף. אנחנו הסתכלנו זה בפני זה. משתוממים למראה עינינו. איך זה שלא הרג אותו ביריה, ואפילו לא נגע בו בידו. על אף שקמץ את אגרופו כאילו קיר ברזל הפסיק פתאום בינו ובין הרב הישיש שלנו. נס קרה כאן. רגע של קידוש השם.

אחרי תשעה ימים, ימים של עוני ויסורים, הוצאנו מן הבלוקים. כל בלוק, של 1000 איש, לרכבת מיועדת למקום אחר. הבלוק שלנו, מקום שהיינו אני והרב, נסענו ברכבת. נסענו יום-ולילה עד שהגענו לעיר לוברטוב, הסמוכה ללובלין. קיבלו את פנינו היהודים משם, עם „הידנראט" שלהם. כל אלף האנשים נתחלקו לבתים של משפחות היהודים. הקהילה היהודית שבלובלין עם „הידנראט" שלחו מכונית של בית-החולים להביא את הרב סגלוביץ, שם אושפז שם זמן קצר, אולי כעשרה ימים, עד שהוציא את נשמתו הטהורה ונקבר בלובלין תנצב"ה.

אני לא נשארתי הרבה זמן בלוברטוב. ברחתי משם בלילה בדרכים שונות, עד שהגעתי לעיר מזריץ' מקום שההורים שלי נשלחו לשם.

גיטו מזריץ'

העיר מזריץ', שהיתה לפני פרוץ המלחמה עיר שרובה יהודים, אוכלוסייה של בערך עשרת אלפים, קרובה לשדליץ וביאלה - נהפכה לעיר-מקלט של רבבות יהודים. היו בה בגיטו 60,000 יהודים. המלאבאים שהגיעו מז'לדו למזריץ' חיפשו מקום-מחסה וקורת גג בבתי-כנסיות ובתי-מדרשות שבעיר, נוסף על אלה שהשתכנו שם כבר מקודם, שנשלחו למזריץ', מגיטאות אחרים. קצתם גם מצאו מקום אצל משפחות יהודיות ותיקות ממזריץ'.

ראיתי עוני ומחסור שלעומתם נראה גיטו מלאבה כעיר-רוחה. ראיתי

אנשים נגועים במחלות מרוב עוני, רעב וקור, עד שהתחילו נופלים ברחוב, גורעים ברעב. חששתי שעוד מעט גם אני אהיה בין הנופלים, וגם ההורים שלי. מניין יהיה להם לאכול. החלטתי החלטה נחושה לשוב ולברוח ולהבריח גבולות ולהגיע למלאבה.

לשאלה: מה הטעם לברוח למלאבה, שגם שם חיים בגיטו, אסביר את העובדות:

(1) בגיטרמלאבה אמנם גרים גם 4-5 אנשים בחדר אחד, בכל זאת מסתדרים בכל בית ובכל חדר שלכל אחד יהיה לו מקום לנח ולישון איך שהוא בלילה. לא כן במזריץ', שבכל המקומות בהם „גרים“ ה„פליטים“, אין פרטיות בכלל. הכול ערבוביה אחת גדולה.

(2) עצם העובדה שכאן במזריץ', אנחנו „פליטים“, ושם אנחנו בביתנו, אפילו כשזה צר מאוד וקטן, אבל „ביתנו“, זה כבר מראה את השוני.

(3) במלאבה אתה מוקף רק אנשים מכרים וידועים זה לזה, אפילו האנשים שבאו מעירות הקרובות רדזנוב, סטז'גוב, ז'לון ז'ורומין ועוד; גם הם מוכרים זה לזה, קרובים יותר, מרגישים כמו משפחה אחת גדולה, בכלל זה גם אנשי „הידנראט“ ואפילו השוטרים, מה שאין כן במזריץ'.

(4) פועל העובד מחוץ לגיטו (חוץ מיומו שהוא חייב פעם בשבוע) מרוויח 1.50 מארק או 2 מארק. וקילו אחד של לחם עולה 30 פניג, 1 קילו תפוזי 20 פניג. יוצא, שבשני מארקים ליום אפשר לחיות ולא להיות רעב ללחם אפילו 2-3 איש ויותר. עכשיו נעשה אותו חישוב במזריץ': פועל העובד שם מרוויח 3 זלוטי ובוה הוא קונה רבע קילו לחם.

עזובתי, איפוא, את מזריץ', נפרדתי מאבי ואמי ומכל המשפחה (אחותי דינה חלתה ונפטרה שם בל'ג בעומר תש"א). זו היתה הפעם האחרונה שראיתי אותם, ותמיד עומד לנגד עיני המחזה: אני יושב על מטען של ברזל, ואבי הק', הי"ד, עומד מרחוק, סנטרו קשור במטפחת, שלא יראו את הזקן, מנפנף לי ביד ומבקר אותי בברכת־כהנים: יברכך ה' וישמרך.

חזרה לגיטו מלאבה

נסעתי בכל מיני כלי־רכב, על־פירוב משאיות, ואפילו משאית של זבל, עגלות עם סוסים ובדרך כלל הלכתי ברגל. זה לקח כמה ימים (4 או 5) עד שהגעתי לעיר יבלוננה, שבין וורשה לפוניבוק, שם הגבול המפריד בין „גנרל־גוברנמנט“ של פולין לרייך־השלישי. בעיירה אחת היה לי חבר וידיד טוב מהישיבה באלכסנדר. ירחמיאל טופולה, טופולה - בנו של הרב טופולה מסאדובנה הקרובה לרוז'אן וחתנו של ידיד אבי, הרב ר' דוד קליינר מו"צ בוורשה. חברי ירחמיאל טופולה היה השוחט דמתא יבלוננה. למזלי הוא היה עוד במקום. אחרי שנחתי יום בביתו, הוא סידר בשבילי, יחד עם כל הקבוצה שנתקבצה בדרך, מבריח־גבול. היתה זו אשה פולניה המכירה את הסביבה, כל חור וכל פירצה כמו כְּפִידָה. היא תעביר אותנו עד לצד השני של הגבול. את

הכסף שילשנו אצל חברי ירחמיאל טופולה, ורק בהביאה פתק ממנו, שאנחנו בצדהשני היא תקבל את הכסף.

יצאנו לדרך כשהיה כבר לילה וחושך בחוץ. הלכנו, הפולניה בראש. פסענו בדרכים עקלקלות, דרך ביצות שדות ויער. היא השאירה אותנו, את כל הקבוצה כעשרים איש, אנשים וילדים באיזו חורשה והלכה לרגל לבדוק את משמר הגבול. חזרה אחרי שעה, והמשכנו אחריה עד שהגענו לאגס-מים. היא אמרה לנו להיכנס לאגס ולעבור לצד השני. עשינו כן. המים הגיעו עד הצוואר. התפללתי: „הושיענו אלקים, כי באו מים עד נפש“. עברנו את האגס. אחר כמה פסיעות שמענו את ה„האלט“ הגרמני. נתפסנו על-ידי משמר הגבול. ציוו עלינו להתפשט, חיפשו בגופותינו ובבגדים שלנו כסף זהב ודברים יקרי-ערך. ציוו להתלבש להיכנס לאגס, ולחזור. לא היתה ברירה, כמובן. חזרנו. (הגויה נעלמה לפני שעברנו את האגס). נשארנו שוב באותו המקום בחורשה וחיכינו לבאות. רעדנו מקור, אף שהיה אז קיץ בכל-זאת היינו בשדה בלילה והבגדים רטובים. בערך בשעה ארבע לפנות-בוקר הגיעה שוב הגויה והאיצה בנו להיכנס שוב לאגס. הפעם הצלחנו להתחמק מהמשמר. הגענו לתחנת הרכבת „פוניכובק“. עם כל הסכנה שבנסיעה ברכבת ליהודי, עלינו על הרכבת (אחר שבשמש ייבשנו את הבגדים), היינו כולנו מגושמים, ודיברנו כמו הגויים פולנית והצלחנו להגיע למלאבה. רבים עשו את הדרך הזאת. היו שהצליחו, היו שנתפסו, נכלאו וגם מתו. ביניהם גיסי, בעל אחותי, חיה בריינע, שנתגלגל מיבלוננה לוארשה ומת בהגיעו לוארשה.

בגינו מלאבה נתקבלתי ברצון וידידות, בחדר טוב פחות או יותר. התחלתי להרוויח קצת כסף כמתווך, קונה ומוכר, ומזוני לא חסר. גם שלחתי כסף בהברחה. הצלחתי להעביר להם כמאה עד מאה וחמישים זלוטי בחודש. נתתי ל„מברח“ מארקים, הוא החליף כל מארק לשני זלוטי ושלח רשמית בדואר זלוטי להורי.

היה לנו קשר מכתבים רשמי ממזריץ' בגלויות ובשפה הגרמנית. היה לי גם קשר מכתבים מוארשה עם הרב ר' יעקב בונם דנציגר, אחיו של האדמו"ר מאלכסנדר. גם שלחתי להם חבילות-מזון. אספתי כסף מהחסידים של הרבי זצ"ל וקניתי את המצרכים, שלחתי אותם לרבי, לבנו הרב ר' ישראל והרב יעקב בונם שנפטר אחר-כך והובא לקבורה בוארשה. הרבי ומשפחתו הושמדו בטרבלינקה. הי"ד תנצב"ה. אבי זצ"ל ואמי ע"ה, אחי ירחמיאל, אחי חיים מיכל, אחותי ח'יה (בעלה נפטר בוארשה) בתה טאבא, בניה חיים לייב ומאיר כולם נספו בשואה. תנצב"ה.

חיסול גיטו מלאבה

כך נמשכו הדברים בגיטו מלאבה כל שנת 1941 וגם כמחצית שנת 1942. ואז התחיל המצב להידרדר. הגרמנים התחילו לדרוש יותר פועלים, יותר עובדים, מחוץ לגיטו, הגיטו נעשה יותר סגור, בשמירתם של שוטרים גרמנים בכניסה לשער הגיטו, בחזרה מעבודה, התחילו הגרמנים לחפש ולבדוק את כל

הפועלים, מי שמצאו אצלו חפצים, קיבל מכות אכזריות ועונש. המצב החמיר מיום ליום.

הריגות, יריות ותליות

יום אחד (היה זה, נדמה לי, בחודש יוני 1942) בכניסה לשער הגיטו, בעת שוב הפועלים היהודים מעבודתם, עמדו קצינים בכירים ועוזריהם. הם ערכו בדיקה קפדנית, חיפשו ומצאו בכיסים ובתרמילים, „שלל רב“ כמה עשרות ק"ג תפוחי אדמה, קמח לבן, כמה חבילות חמאה, כמה ק"ג סוכר. הגיסטפו עצרה ארבעה יהודים והשאר שיחררו. זו הפעם הראשונה שעצרו אותם בכלא שמחוץ לגיטו. הם ישבו כמה שבועות, לא הועילה כל ה„השתדלויות והמתנות“. יום אחד ראינו שהקימו „תליות“ בכיכר הגיטו, שהיה מאחורי ה„שולגעסל“ והכריזו בקול בכל הרחובות. פקודה מטעם הרשות: „על כל תושבי הגיטו לצאת מבתיהם להתאסף ולעמוד בכיכר לשמוע קריאת גזר-דין“ של בית-המשפט ולראות בהוצאת גזר-דין בפועל.

כולנו התאספנו, עמדנו מחושמלים מפחד ומדאגה. שמענו קריאת פסק-הדין על „הברחה“ לגיטו. 4 פושעי-מלחמה היהודים. (אחד מהם הכרתי טוב. היה גר בכפר הסמוך למלאבה בדרך לזורומין, שמו אברהם לעמפקק הי"ד) ושעלינו ללמוד לקח. כשגמרו את הקריאה (לפני זה הביאו את ארבעת היהודים מבית-הכלא. הם עמדו כל אחד ליד מקום-תלייתו) העמידו אותם בחבל על צוואר, הרחיקו את הכסאות, וכך היו גופותיהם תלויות כל היום.

אחרי זמן קצר, שבוע או עשרה ימים, נכנסה שוב קבוצה גדולה של גיסטפו. אסרו את כל אנשי „היודנראט“ והמשטרה והוציאו אותם מחוץ לגיטו, לבית כלא. ואת אשר יגורנו בא. שוב הקמת תליות, הפעם 17 במספר. ושוב כרזות ופקודה שעל כל אנשי הגיטו לעמוד בשעה 11 לפני הצהריים בכיכר ובנוכחות כל הגיטו קראו את הפסק דין על אנשי „היודנראט“ והשוטרים על חטאם, שעזרו ועל שלא שמרו די הצורך שלא יהיו הברחות-מזון לגיטו. הפעם, על אף הפחד והאזהרות, פרצו קולות של בכי. ואז יירו בקהל. אנשים נפצעו, ושניים מתו. מהכיכר ההיא, אחרי התליות והיריות, היה עלינו להמשיך ללכת להיות נוכח עוד ברחוב טפר בקריאת פסק-דין-מוות ביריה על שתי נשים יהודיות. אחת מהן היתה גברת פולטוסקר הי"ד.

מאז היינו שרויים בדכאון, כל אחד מאתנו חי בפחד-מוות לגורלו ולגורל קרוביו, אהובי נפשו. נחלשו הסיכויים „לעבוד ולהישאר בגיטו עד סוף המלחמה“. מפקד-העיר קרא, בין השאר, בקריאת פסק-הדין ואמר שבזה תמו המשפטים והעונשים על ההברחה ושמהיום שכל אחד ימלא את תפקידו בעבודה ובשמירה על הסדר בגיטו; שנהיה „ילדים טובים“ ואז יהיה לנו מנוחה, – כבר לא האמנו לדבריו.

וכך היה. שבוע אחר המאורע הנורא של 17 התליות, ביום א' לפנות בוקר בשעה 04.30 נשמעו צלצולי פעמון חזק ברעש גדול, והכרזה: „על כל הגברים להתלבש מהר-מהר ולצאת לכיכר הידועה. כל אחד עם כרטיס עבודה שלו ביד.

גבר שיימצא בבית, יירה במקום" – זאת היתה הגזירה החדשה על ראשינו. כל הגברים יצאו רצים, מבוהלים ונפחדים, התאספו בכיכר. הפקידים מ,,היודנראט" עם השוטרים החדשים (שבאו במקום ההרוגים) צועקים, נותנים הוראות לאנשים עד שהאנשים,,תופסים" מה שרוצים מהם. ועל כולם עומדים הקצינים הבכירים של הס.ס. ומסתכלים מלמעלה למטה על כל עדר הצאן הזה. התחלנו להסתדר כלפי הפקודה. כל קבוצת עבודה לחוד. פועלי,,נסז'בו" במקום זה. פועלי חברת חשמל בצד אחר. וכן הלאה. פועלי בניין של העיריה וכו'. (נסז'בו) – שם בכפר כ-15 ק"מ ממלאבה ששם עבדו יהודים, לרוב צעירים. גרו שם מיום שני בבוקר עד ששי בערב או בשבת בבוקר. בצהריים הביאו אותם לגיטו והיו בביתם בגיטו עד יום שני. בס"ה היו שם בערך חמש מאות איש. (ביניהם בן אחותי, חיים לייב ריכטר).

עמדנו בשורות, כל אחד עם כרטיס עבודה ביד. באו הפקידים בלוויית ס.ס. בדקו את הניירות, לא בקפדנות, כי הזמן דחק לגמור את העניין. היו שלא היה להם שום אישור עבודה או כרטיס עבודה. ביניהם גם אני. ועל כולנו,,אלה הבטלנים" נפל פחד. לא ידענו מה לעשות, איפה לעמוד. היינו מסתכלים לכל צד ועבר, אולי טוב לעמוד כאן, אולי שם. מבוהל ניסיתי להידחק באיזו שורה בין פועלים. פתאום הרגשתי שמישהו תפס אותי ביד. מרים עיני ורואה: ר' דוד מענדל גאלאנט הוא אומר לי: הירגע ועמוד פה. קח נייר זה ביד. כשיעברו כאן לבדיקה תנפנף בו. הוא תקע לי איזה נייר מקומט בידי. תיכף באו הפקידים, עברו בשורות, בדקו. הנייר שלי היה,,בסדר".

אלה שכבר עברו את הבדיקה נשלחו חזרה לבתיהם. לבסוף נשארו קצת יותר ממאה איש, בלי שום אישור עבודה. כלומר:,,היהודים האלה מסתובבים סתם ואוכלים לחם בלי לעבוד". הגיסטפו ספרו בקבוצה הזאת עד מאה איש, והשאר נשלחו שוב הביתה. את מאה האנשים הובילו לבית הכלא בפנים הגיטו, באחריות השוטרים היהודים.

קשה לתאר את הצער והדאגה, היללות והבכיות בבתי רבים בגיטו. אלו שקרוביהם יקיריהם היו בין הכלואים.

אחר יומיים באו קציני הס.ס. חילקו את מאה האנשים לשתי קבוצות של חמישים. קבוצה של הצעירים יותר לחוד, וקבוצה של מבוגרים לחוד. הושיבם בנפרד בשני חדרים כלואים. איש לא ידע מה טוב יותר להיות בין הזקנים או בין הצעירים. זכורני ששמעתי אז, כי ידידי ר' חיים ברוך מונדרשטיין מזורומין, שהיה בין מאה הכלואים התחנן, מבעד החלון המסורג, שיודיעו לאשתו הצעירה בת החזן ממלאבה, שתשלח לו כלי גילוח, כדי שיוכל להתגלח ועלידי זה להיראות יותר צעיר.

שוב ביום ראשון אחד, מר ונמהר, לפנות בבוקר, העירו את כל אנשי הגיטו. הפעם נצטוו לא רק הגברים; גם נשים וטף חייבים להתייצב בכיכר. מאחורי הגיטו, מקום שהיתה,,התלמוד תורה". מי שלא יצא, יומת ביריה. יצאנו כולנו. המקום היה מוקף שוטרים גרמנים מזוינים מכף רגל עד ראש. ראש הגיסטפו – רשע ואכזר ידוע – הכריז בעצמו ברם קול ואמר: הפעם אני מייעץ לכם

לטובתכם שיהיה כאן סדר ושקט מוחלט. אחרת, יירו בכם עד שתיהרגו כולכם. ידענו, שהוא מתכוון ברצינות. ובאמת היה סדר ושקט מוחלט. הפחד שלא יהרגו את כולם, אנשים, נשים וטף, חישמל אותנו. אף הגה, אף קול־בכי לא נשמע. עמדנו בברכיים כושלות ורועדות, אבל עמדנו, הסתכלנו וראינו שהביאו את שתי הקבוצות של ה־50. חמישים הצעירים ידיהם קשורות מאחור. וחמישים האחרים בידיים חופשיות. הגיעו עד לבור גדול וארוך, שהיה חפור (החפירה נעשתה בלילה). שם קרא ה־לאנדראט את פסק־דין המוות ביריה לחמישים הצעירים על התחמקות מעבודה. על חמישים המבוגרים לעמוד קרוב ולדאוג שכל הנהרגים בחמישה־חמישה יפלו לתוך הבור פנימה; הם חייבים להזדרז, כדי להוריד מהם את הנעליים, לעלות מן הבור במהירות לכסות את הקבר בעפר. כך נהרגו ביום זה חמישים איש מישראל, נקיים וטהורים. ה'ד'.

בתליית אנשי „היודנראט” היה נסיון של פנייה אל הקהל. לייבל רומנר, יהודי שומר תורה ומיצוות, שנשפח ל„יודנראט”, כשעמד על הכסא עם החבל על צווארו פנה אל הקהל, לזכור, לנקום נקמת ה' על הדם הנקי הנשפך... אבל ברברגע ה־לאנדראט דרך את נשקו ואמר לו: „אם תאמר עוד מלה, נירה בקהל” כולו. אז הרכין ר' לייבל את ראשו ונדם, עד שנתלה ונפח את נשמתו, ה'ד'. הרגשנו שקרב קץ הגיטו.

אליעזר פרלמוטר (ז"ל) ה־יודנאלטסטר הראשון, כבר מזמן נהרג על ידם. עכשיו היה „היודנאלטסטר” צבי מיכל צ'רקו. בזכרוני נשאר הנאום שלו, שנשא לפני הקהל בעת הודעת־חיסול הגיטו.

הגרמנים מחסלים את הגיטו ולא תישאר כאן נפש חיה. קודם כל יקחו את החולים והקשישים. בלי חוכמות ומליצות אני אומר, שהטרנספורט הזה ילך ישירות למוות. ואני אומר זה, כדי שתדעו שאבא זקן, אם יש לו נעליים חזקות וטובות, במיוחד מגפיים, שיחלוץ אותם ויתנם לבן הצעיר, או לקרוב או לשכן הצעיר. כי הצעירים יישלחו למחנות־ריכוז לעבוד עבודת־פרך בתנאים קשים ומרים, אבל להם בכל־זאת יש סיכוי כלשהו להישאר בחיים. זוג נעליים חזקות, מעיל טוב וחם יוכלו לגרום להצלתו של הצעיר. כבר לזקן לא יעזור. דעו זאת, ועשו את הנכון לטובת הצלת אולי כמה יהודים צעירים, החלטתי אני לבדי לספר לכם את האמת. ואם אני חוטא בזה יסלח לי האל...

בתחילת נובמבר 42 החרימו את טחנת־הקמח של פוקס במלאבה, שהיתה קרובה לרחוב טפר ולשם הובילו קודם־כל את כל הזקנים, החולים והחלשים. עיכבו אותם בבניין יום או יומיים עד שבאו משאיות, הטעינו אותם עד לרכבת, משם נסעו לדרך לא־ידועה, לשערי מוות טרבלינקי או בלזיץ. ה'ד'.

הטרנספורט, בו אני נשלחתי עבר גם הוא בטחנת־הקמח של פוקס. לבשנו כל אחד כל מה שעלה עלינו. אני לבשתי 6 חולצות וכמספר הזה תחתונים, שתי חליפות ומעיל חם בעיקר מגפים טובים. נוסף לזה, לקחנו תרמיליגב עם מזון וביגוד. שהינו בטחנה יום אחד ולמחרתו הגיעו המשאיות ונסענו לתחנת הרכבת, עלינו ברכבת סגורה ומסוגרת שמורה היטב על־ידי שומרי ס.ס. רבים.

ידענו להצטייד במים. הנסיעה ארכה ג' ימים. יצאנו ב־17 בנובמבר, ומחמת הדוחק שהיה בפנים כל קרון, היינו מאוד צמאים, כמעט שלא יכולנו לבלוע פרוסת לחם מיובש בגרון. מעט המים, שנמצא בידינו, לקחנו בהסכמת כולם בשביל הילדים הקטנים. אנו הגדולים, סבלנו שלושה ימים צמאון וחולשה. בסוף שלושה ימים ולילות, היינו מטושטשים. לא ידענו כמעט מה אתנו. לאן נוסעים. כמה זמן נוסעים. והיינו ישנים ונרדמים. פתאום עצרה הרכבת בשריקות נוראות, מעורבות בצעקות המוכרות לנו כבר, צעקות הגרמנים. בקולותיהם הצורדים „ראוס, ראוס, שנל שנל“. לצאת, לרדת, מהר. ושוב קולות בליווי חבטות של מקלות והצלפות של שוטים. מהר, גברים לחוד! נשים וילדים לחוד!

ירדנו מהרכבת. רצנו, נדחפנו. ושוב צעקות. חמישה חמישה בשורה. מצאנו את עצמנו עומדים בשורות של 5 - 5. עוד לא ידענו איפה כל המשפחות. איפה הנשים עם הילדים. ואנחנו הגברים כבר צועדים כאוטומאטים בשורות של חמישה-חמישה וראינו שלט גדול. התחלנו לשוחח בהליכה. שאלנו זה את זה. היו שמעות שונות. היו שאמרו שהנשים והילדים מובלים למחנה אחר לעבודה קלה, עבודת נשים: כביסה, גיהוץ ותפירה (אחרי שהיינו כמה שבעות במחנה ידענו כבר שהנשים והילדים נלקחו לתאיג'ו ומשרפות. „בירקנאו“ ליד אושוויץ. הוותיקים שבין האסירים הסבירו לנו מה הסרחון העולה מסביב ומה העשן היוצא מארובות הגדולות והגבוהות הנראות מרחוק. . .)

אנחנו ספגנו מכות, במקלות וצעקות: „לא לדבר“, „לצעוד“, עד שהגענו לשער גדול, שנפתח בשבילנו ונכנסנו בו ולנגד עינינו התגלה שלט גדול: „העבודה משחררת“. השאירו אותנו במגרש קטן שבין שני בלוקים. יצאו אלינו אנשים מלובשים בבגדים משונים, שלא ראינו עד־אז, בגדים עם פסים לבן־כחול. חולצה, מכנסיים ואפילו הכומתה בפסים אלה. לראשונה שמענו מהם שאנחנו באושוויץ, במחנה ריכוז אושוויץ. ביקשנו מהם מים. הם הביאו לנו מים וכולנו שתינו לרוייה. היהודים, האסירים הוותיקים, דיברו אלינו יידיש והסבירו לנו שעוד מעט יקחו הכול מאתנו ונישאר עירומים. הם מבקשים, אם יש בידנו טבעות זהב או כסף, שעונים, שנמסרו להם.

עמדנו ככה כשעה ויותר. הקור התחיל לחדור דרך כל הבגדים ובשעה 6 בבוקר התחילו לטפל בנו. היו אלה ברובם, גויים פולנים, רוצחים וגנבים, שונאי ישראל כרגיל. וקודם כל פקדו עלינו להתפשט (בחוץ) ערומים כביום היוולדנו. רק להשאיר את חגורת המכנסיים והנעליים ביד. השאר לזרוק בערימה בלי שום שהיות. בעוד אנו חסים על הבגדים, נתנו לנו לטעום מתת־ידם ובפקודה להתפשט מהר והכל ביחד. התעוררנו והבינונו. קרענו את הכפתורים, זרקנו הכל בערימה כדי לקבל פחות מכות. הכניסו אותנו לחדר גדול שלפני חדר־רחצה, שם גזזו לנו את השערות של כל הגוף ובמספרים מיכניים. סבלנו יסורים מן המכות. סבלנו מחרפה והשפלה. אחרי התספורת, נכנסנו 200 איש ביחד לחדר המקלחות. לא היה שם שום דבר חוץ ממקלחת בתיקרה. מקלחות שאין אפשרות

להתחבא מהן. הכל מופעל מבחוץ. התחילו לזרום מים חמים מאוד ותיכף מים קרים כקרח, וככה לסירוגין 2 דקות מים חמים מאוד, 2 דקות מים קרים מאוד. בערך חצי שעה ככה, עד שבאמת יצאנו נקיים ומנוקים ממכת הכינים שסבלנו ממנה בגיטו. יצאנו דרך דלת אחרת. בחדר ההוא מרחו אותנו במין משחה במקומות העדינים ביותר (חיטוי מכינים) ובמסדרון ארוך הלכנו אחד אחד אבל מהר, וכל אחד בדלת. אחד בצד ימין – תחתונים, בעוד דלת במסדרון – חולצה. בעוד דלת בהמשך המסדרון – גרביים, מכנסיים, מעיל קצר וכובע בפסים.

לרוע מזלי ומרוב הבהלה לא לקחתי אתי את החגורה והיו לי צרות מיותרות לגמרי להחזיק את המכנסיים ביד אחת. בביגוד לא היתה שום התאמה. מה שנתנו לך ביד היה עליך לקבל וללבוש קטן או גדול, עם או בלי כפתור. כבר לא ניסית להתלונן, בדעתך מה מחכה לך אם תתלונן.

מלובשים בגדי אסורים הובלנו לבניין אחר. כל אחד נרשם לפי האלף בית וקיבל פתק עם מספר המיועד להיות המספר שלו לצמיתות, לכל החיים. התקרבותי לפי התור. מסרתי את הפתק לזה שהיה צריך להחתים אותי במספר על הזרוע השמאלית. הוא, הרשע האכזר, לקח את ידי והתחיל להזריק במזרקה נקודה נקודה, שיעשו ביחד המספר שלי. בזריקה ראשונה יצאה ממני אוטומטית אנחה „אוי“. קיבלתי מכות אגרוף בפה ועלה לי בשתי שיניים והרבה דם. יותר לא צעקתי. הוא גמר להזריק נקודות נקודות עד שעשו את המספר 76348. משם לחדר חייטות. תפרו לנו על המעיל ועל המכנסיים במקום הנראה לעין, אותו המספר.

התהליך הזה לקח כמעט כל היום. בשעה 3 הובילו אותנו לבלוק על מנת להישאר בו ולנוח. היינו כשבע־שמונה מאות איש ובבלוק היו שלוש מאות מיטות (פריצ'ס). הביאו „זופה“ (מרק) וחילקו לכל אחד עם כלי שהכיל ליטר. היתה זו פעם הראשונה שאכלתי טריפה. המרק היה די סמיך וטוב. בלעתי אותו ישר מן הפינכה (באין כפית) יחד עם דמעות שנזלו מעיני בשבתנו על הרצפה בשקט ובדממה, כמו אבלים. ואבלים אמנם היינו על קרובינו. איפה הם...

כחצי שעה אחר האוכל קיבלנו „שיעור ראשון“ של „אשוויץ“. נכנסו ראש הבלוק וכמה מעוזריו הרביצו על ימין ועל שמאל כעונש על אי־שקט שהיה ובינתיים ב„התעמלות עונשין“ לשבת על הברכיים, הידיים מורמות למעלה ולא לנוע בישבן ברצפה. הם עמדו עלינו והשגיוחו ומי שלא התנהג לפי הכללים חטף מכות אכזריות. אחדים נפלו בלי להחזיק מעמד וקיבלו מכות עד שפך דם רב. כך עמדנו בישיבה כארבעים דקות עד שיצאו. וידענו כבר מה זה אשוויץ. בלילה נפלנו על הפריצ'ס עייפים וסחוטים עד אפסית־כוחות, שניים שלושה ביחד, כמו דגים מלוחים בחבית, באין מקום מספיק. ישנו כפגרים ופתאום התעוררנו לקולות של בכי וצעקות נוראות. ה„קאפוס“ ועוד שבויים ותיקים, פולנים וגרמנים, באו לבקר בבלוק שלנו. חיפשו ובדקו אצל מי שמצאו נעליים טובות וחזקות או מגפיים לקחו ממנו והחליפו אותם בנעליים אחרות,

גרועות וקרועות, כיוון שזה היה לא חוקי ולא רשמי, עשו זאת הרוצחים הגנבים בלילה. ומי שהתנגד להם, קיבל מכות אכזריות. אלו היו הצעקות והבכיות ששמענו.

ביום השלישי לשהותנו באושוויץ, נלקחתי יחד עם כל הקבוצה שלנו (המלבאים מעירנו מלאבה) החוצה, היינו מחוץ למחנה וצעדנו כמה קילומטרים בלילה כשהקור חזק מאוד שוב לבית־רחצה. נכנסנו, התפשטנו (הכל לפי פקודות צעקניות כרגיל) ומסרנו את הבגדים שיומיים לפנייזה קיבלנו ממחסנים שלהם באושוויץ – לדיזנפקציה (לחיטוי). נכנסנו, חדר לפנינו מחדר לחדר עם מקלחות כמו באושוויץ, אבל יותר קטן. עמדנו צפופים לפני שירדו המים עלינו וחיכינו. היו שהתחילו להרגיש מין ריח של סם־רעל. התחלנו להתווכח אחד עם השני אם זה גאז, כאן נמות. אחרים אמרו: לא, לא ייתכן אחרי כל ההכנות לעבודה. פתאום התחילו המקלחות לפעול ושוב התרחצנו בקרים ובחמים עד שפתחו לנו את הדלתות. קיבלנו את הבגדים, התלבשנו וצעדנו כמה קילומטרים עד שהגענו למחנה.

בונה – מונוביץ

מחנה מגודר בשני גדרית־ל, אחד מהם מחושמל וכמה צריפים בנויים ומסודרים. בפנים מיטות בני ג' קומות. כל המיטות נקיות למופת. המיטה היא, פריצ'ה של קרשים, שק שינה ישר מותאם למידת המיטה וכרית מלאה בקש, ושתי שמיכות אחת לשים למטה לשכב, ואחת להתכסות.

כשנכנסנו לצריף, כפי שחילקו אותנו, נפל בגורלי להיכנס בבלוק מס' 8, הקיף אותנו חום נעים ושכבנו לישון כל אחד במיטה נקיה וחמה. ישנו שינה חזקה מאוד עד שהתעוררנו לקול ה„גונג“. צילצול פעמון המחנה בחוץ וקולות של ראשי־בלוק עם העוזרים שלו: „שטובן־דינסט“. לקום, לקום מהר־מהר. נתנו להתלבש מהר רק חצי הגוף התחתון, ולצאת החוצה וללכת לבית־הרחצה! זה היה בית־רחצה שונה לגמרי. ללא מקלחות, רק מזרקות. מסביב למזרקה היה מקום לשישה אנשים לרחוץ במים קרים מאוד את חצי הגוף העליון. נשמר בקפידה על־ידי כמה שומרים שלא נתרשל, לא נתחמק מהמים, שנתרחץ טוב־טוב. לפנייכן כל אחד קיבל חתיכת סבון עם האותיות (אחרי זמן רב ידענו הצופן של האותיות ריין יודן פט) צריך היה להזדרז ולרוץ חזרה לבלוק, להתלבש ו„לעשות“ את המיטה. „לעשות את המיטה“ היה בהתחלה צרה גדולה בשביל רוב האנשים. כי צריך היה שיהיה הכול מסודר ומכוסה ומקופל בקרשווה וישר לאורך כל המיטות ולרוחב הכרית והשמיכה המכסה את המיטה. הכל היה צריך להיות ישר ויפה ומסודר כמו קופסת גפרורים. אוי ואבוי למי שהשאיר את המיטה שלו שלא לפי כל הכללים. קיבלנו קפה־חם. כל אחד קיבל מנה קפה בצלחת עמוקה שלו. שתינו וגירשו אותנו החוצה. כי בינתיים אחדים עשו נקיון־רצפה, ואנחנו עמדנו ורעדנו מקור. ניצלנו את בית־השמוש להיות שם ולהסתיר עצמנו מהקור. היה זה חדר גדול עם בערך 20 מקומות ישיבה, חורים,

שברך-כלל הצטופפו שם, אפילו בשעה שאחרים עשו את צרכיהם - כמאה איש. בא צילצול ה"גונג" השני. זו היתה הקריאה להסתדר בכיכר-המחנה, שקראו לו "אפעל-פלץ". שם היה עלינו לעמוד למסדר, כדי לספור אותנו. כל בלוק על מקומו הידוע לתושביו חמש-שורות. ליישר את השורות לפנים לאחור, ולצדדים, עד שכל ראש-בלוק יכול בקלות לעבור בשורה הראשונה ולספור ולראות כל האנשים מחמש השורות. הוא הכין לספירה בשביל ממונה אחד מן הגיסטפו - ס.ס. כשהגיעו מקבלי הדו"ח למקום, הבלוק אלטסטר נתן פקודה "מיצען אפ" כובעים להוריד ואז כולנו כל בני הבלוק ברגע אחד כולם יחד בתנועה אחת הורדנו את הכובעים ביד ימין ולהצמיד לירך ימין בדפיקה קולנית (זה נשמע כמו יריה חזקה) ונשארנו בעמידת דום. ראש הבלוק דיחף לגיסטפו. כך וכך, מאתיים שמונים וששה שבויים - הפטלינגע. הוא מסר לו פנקס. איש הגיסטפו עבר לאורך השורה הראשונה וספר בדיוק. חתם בפנקס והחזיר לו, והלך. אז ניתנה הפקודה "כובעים לחבוש" ועמוד נוח.

הדברים מסופרים כאן בקצרה איך היה עניין ה"אפעל" כל בוקר. אבל אם זוכרים שזה היה כל יום בקיץ וגם בחורף כשהחושך היה שורר עוד, ממש לילה בשעה 6.30. אם זה היה קור עצום, אם כשירד שלג הרבה, רוחות חזקות והקור חדר ונכנס דרך הבגדים הדקים שלנו - ממש בעצמות, ואפילו כשגשם ירד כמו מבוול. היה עלינו לעמוד ולעמוד ישר כנ"ל עד גמר כל הסייט. הרבה הרבה פעמים אנשים התמוטטו ונפלו במקום. הוציאו אותם, השכיבו אותם בצד כדי לספור אותם. (חי או מת המספר מוכרח להיות מתאים).

אחרי ה"אפעל" באה הכרזה: "להסתדר לפי קבוצת-עבודה. התפזרו הבלוקים, והתייצבו לפי קבוצות עבודה. קומנדו 1, קומנדו 2 וכו' קומנדות היו של 30-40 ואפילו 300. למשל בקומנדו 3 שטיפלו בקווים של חשמל, היו יותר מג' מאות. וככה במיצעד צבאי יצאנו מהמחנה. כל קומנדו מלווה בשמירה של אנשי הס.ס. מזוינים היטב עד למקום-עבודה. הקמת המפעל הגרמני הגדול: א.ג. פארבן.

העבודה ב"א.י. ג. פרבן אינדוסטרי"

כשבאנו אנחנו, הטראנספורט ממלאבה, לבונה-מונוביץ היה המחנה בראשית בנייתו. היו כמה צריפים בנובמבר 1942 (כעשרים בערך) למגורי השבויים, מטבחים בשביל הגיסטפו שגרו בשכנות צמודה למחנה, וכן בשביל השבויים. שני צריפים שימשו כבית-חולים לבדיקות ולריפוי החולים. אבל כאמור הכל היה חדש ומבחוץ עוד לא הספיקו לעשות דרכים וכבישים מצריף לצריף ולכל מקום אחר, כמו בית-הרחצה והשירותים או לבית-החולים. הקור הקפיא את הבוץ ואנו דרכנו על אדמה קשה-קפואה. זה היה הרע במיעוטו. יותר גרוע היה כשהבוץ בחוץ הפשיר. בוץ וליכלוך דבקו בנעליים ואוי ואבוי אם מישוהו נכנס עם הנעליים וליכלך את הריצפה בצריף. אם היו מתים והרוגים, וכל יום היו כאלה, היו הגויות צריכות להישאר במקום, כדי למנוע ולראות, חיים או מתים.

מספר זה מספר. אחרי כל זה היינו צריכים לרחוץ, באצבעות הכואבות והקפואות, את הנעליים. היינו רוחצים בחבית גדולה מלאה מים, שעמדה לפני הכניסה לצריף-הבלוק.

תחילה, בשנת 1942, כשיצאנו וצעדנו לעבודה בשיר לפי פקודה, ערוכים בקבוצות, היתה כל קבוצה מלווה כמה שומרי הגיספוטו (בערך על כל 10 שבויים שומר 1) מזוינים. עמדו לידינו כשעבדנו, הלכו אתנו כשהיינו צריכים להוביל חומרים ממקום למקום. מגמת העבודה היתה בניית מפעל עצום על שטח של כמה קילומטרים. בניינים, בתים משרדים כבישים, כל זה יחד היה מפעל א.ג. פרבן אינדוסטרי.

העבודה שלנו היתה קודם-כל העברת חומרי-בנין ממקום-הרכבת למקום הבנייה: מלט, ברזל, לבנים, צינורות ומכונות שונות. גם עבודות טכניות ומקצועיות: מסגרות, נגרות, צבעות. אלה בעלי המקצוע לא סבלו הרבה מהקור ובעיקר סנדלרים וחייטים. נפל בגורלי להיות בקומאנדו 17 בראשו של הקאפו Bolek הפולני. עבודתנו היתה כל הזמן מן הבוקר עד הערב להעביר שקרימלט (של 50 קילו) מהקרונות למרחק - 100-300 מטר. וכן גם ברזלים ולבנים. הכי גרוע היה עם הלבנים, שנזרקו בשרשרת מאחד לשני. אמנם נתנו לנו כפפות, אבל רובן החזיקו מעמד השעות הראשונות ואחר כך, במקום האצבעות נעשו חורים עד זוב דם, ולמרות זאת היה עלינו להמשיך לחטוף את הלבנים ולזרוק, לחטוף ולזרוק בשרשרת ואסור להסיח דעת רגע אחד או לחכות שהחוטף אחריו יהיה מוכן לחטיפה. כי אם אתה מחכה רגע הלבנה שזורקים לך תפגע בגב שלך ונפצעת. בראש השורה עמדו שני שבויים גרמניים או פולנים חזקים ובריאים והם היו הראשונים שזרקו, כך שאי-אפשר היה להתחמק ולפגר. העבודה בחורף התחילה בערך 7.30-8.00. בקיץ ב-6.00. בשעה 12 היתה הפסקה. הלכנו למקום מסויים ושם חילקו לנו, „מרק“. כל אחד קיבל בצלחת עמוקה שלו מנה „מרק“. המרק הזה בלי טעם, בלי שומן, בלי דברים של ממש. רק קצת עלים ירוקים ומים מבושלים. בכל מנה אולי אפשר היה למצוא חתיכה קטנה של תפוז „א“. בכל זאת זה היה בשבילנו „מחיה נפשות“, בפרט בימות החורף. קצת שתיה חמה. אחר האוכל (כל הפסקה עם ההליכה ארכה כחצי שעה) חזרנו לעבודת הפרך עד קרוב לשקיעת החמה, לפני רדת החשיכה. אין תימה שמתו ונהרגו אלפים ורבות מישראל במחנה-עבודה זה. פלא, שנשארו עוד כמה מאות ואולי אלפים מן השבויים במחנה הזה, בחסדי ה'.

חזרנו מהעבודה למחנה ערוכים בשורות חמישה-חמישה בשירים שנאלצנו לשיר. עמדנו ב„אפעל“; רחצנו את הנעליים ואז הורשינו להיכנס לצריף שלנו. הסתדרנו בשורה, כל אחד עם הצלחת שלו בידו, וקיבלנו מנה מרק של ליטר. המרק הזה היה לא רע, יחסית, טעים ומזין. מי שקיבל את המנה עבר לצד השני, ישב על הפריצה שלו. היתה לו כף - אכל בכף, לא היתה לו, אכל מן הצלחת. כשגמרנו היה עלינו ללכת לבית-הרחצה, לרחוץ את הצלחת, להתרחץ. אז היתה הזדמנות להיפגש עם קרובים, חברים, ידידים ומכרים, אם היו כאלה בבלוקים אחרים. על-פירוב נפגשנו בבית-הרחצה, לפעמים בן צריף לצריף. קם

מעצמו כעין שוק. החליפו דבר אחד בשני: פרוסת לחם במשהו אחר. ביום השני לשהותי בבונה, יצאתי אחרי שקיבלנו את כל „המנה“ שלנו ל„שוק“, ובעבורי מנת הנקניק שלי קיבלתי חגורה למכנסיים, ושמתתי עליה כמוצא שלל רב. רבות סבלתי עד־אז מחוסר החגורה.

ימי ראשון בשבוע

יום ראשון (יום שבת של הגויים) יצאו לעבודה מעטים יותר מבכל השבוע. כי המיפעל של א.ג. פרבן היה מושבת. הפועלים האזרחים הפולנים, שבאו לעבוד בשכר, וכן ה„מייסטרס“ הגרמניים לא עבדו ביום ראשון, וממילא לא היתה עבודה בשבילנו השבויים. ואף־על־פי־כן כל יום ראשון יצאו לעבודה כמה מאות איש לחצי־יום לפריקת משאות מקרונות־משא: מלט וחומרים אחרים, כדי להכין ליום שני. היה זה מזלו של כל אחד, אם שלחו אותו לעבודה של חצי־יום.

ביום ראשון צילצל ה„גונג“ (פעמון־היקיצה) יותר מאוחר מביום רגיל. קמנו, הצענו המיטות, הלכנו להתרחץ. חזרנו, קיבלנו את הקפה, והתחילה כרגיל, ביום ראשון בדיקת־כינים. מה פירוש בדיקת־כינים? רוב האנשים במחנה בונה היו נקיים ממכה זו. התרחצנו חצי גוף כל בוקר במים קרים, אפילו בחורף בקור של 20 מעלות מתחת לאפס. ואחר העבודה כשחזרנו, התרחצנו שוב. חוץ־מזה הולידו אותנו, לפי ה„בלוקים“, פעמיים בשבוע להתרחץ במקלחת מים חמים וסבון. את הלבנים (תחתונים וחולצה) החליפו לנו אחת לשבוע. גם גרביים, ובקיץ אפילו פעמיים בשבוע. שערות לא היו לנו, כי גילחו אותנו שערות הראש והזקן (ובכל הגוף). מזמן לזמן הוציאו את שקיה־שינה לאיוורור. מי שרצה מצא די זמן ביום ראשון בימי הקיץ לכבס בעצמו שוב, כדי למנוע מכת־כינים. ואמנם הם הצליחו בכך. ועובדה היא בגיטו, עד שהגענו לאושוויץ, היינו מלאים חיות קטנות אלו. ומאז באנו למחנה אושוויץ היינו נקיים. ואם בכל־זאת נמצאו כינים אצל אחד האסירים, היתה זו לרוב פרי הזנחה או פחד ממים קרים.

והנה בכל יום א' אחר הקפה וקצת בטלה, הכריזו על בדיקת־כינים ב„בלוק“. כל דיירי ה„בלוק“ צריכים להתפשט ולעבור תחת שבט הבקורת עם חולצה הפוכה מן הצד הפנימי לחוץ. ליד ראש ה„בלוק“ ושני עוזריו, שכל אחד מהם בדק בגוף וגם בגופיה ואוי לו למי שמצאו על גופו או על חולצתו כינה. שוב מכות נמרצות וגידופים ולפעמים עונש, שלא לקבל מנת מרק שלו באותו יום. ובערב היה צריך ללכת לבית־הרחצה. מקלחת וחיטוי שעות רבות בעינויים וצרות. אם במקרה נמצאו כינים אצל כמה אנשים, לפחות אצל 4–5 איש, היו מוליכים את כל ה„בלוק“ לרחיצה ולחיטוי ולעינויים. אבל זה קרה לעתים נדירות.

בחורף הראשון בבונה סבלנו ביום ראשון יותר מבכל ימות השבוע אף־על־פי שלא עבדנו. קודם־כל מן הבדיקה המתועבת הנ"ל וגם מן הקור. כי בכל ימות השבוע היתה הסקה מרכזית ב„בלוקים“ וביום ראשון לא פעלה ההסקה. ועוד

זאת, משום שישבנו ולא עשינו כלום, היה קר. הרגשנו יותר את הרעב ועל כולם, היה לנו זמן לשבת ולחשוב על כל הקרובים והיקרים לנו. מה עלה בגורלם המר? הורים, נשים וילדים, אחים ואחיות, ששיערנו כבר שמתו בגאז ונשרפו או נהרגו במיתות משונות והסבל שסבלו בעת מיתתם, צערם של הילדים הקטנים והרגשתם של האמהות שהלכו אתם ונשרפו יחד אתם. רבש"ע! דיברנו כך בשבתנו קבוצות קבוצות קטנות: עד מתי, עד מתי יימשכו הצרות והסבל שלנו. וזכרנו הרבה מאלה שהיו אתנו במחנה וניספו במיתות, ברעב וקור, במחלות ומכות. כך ישבנו ודיברנו וגם בכינו. במשך הזמן התחיל המצב להשתנות לטובתנו. לאט-לאט נעשו הצריפים מסודרים יותר והגישה אליהם טובה יותר. נסללו כבישים ודרכים. בזה הוסר המטרד הגדול של לכלוך ורחיצת הנעלים לפני הכניסה לצריפים.

עבודה בבית-החרושת

כשבאנו בשנת 1942 לבונה, היו שם אסירים גרמנים ופולנים ואפילו רוסים. הם שהו יחד אתנו בכל „בלוק“ צריף והם שהציקו לנו ומיררו את חיינו כל שעה וכל רגע בפנים המחנה וה„בלוק“. הם היו ראשי ה„בלוקים“ והעוזרים שהיו אדונים לחיינו בפנים – הגרמנים והפולנים, ואפילו אלה מהם שלא היו אנשי המינהל עשו עצמם ראשים עלינו היהודים. הנה דוגמא לרעתם של הפולנים. הם קיבלו חבילות מזון ממשפחותיהם. כך שלפולנים „הגויים“ במחנה היה מזון במידה מספקת. בין הדברים שקיבלו היה גם בצל, שהצעירים הפולנים לא אכלו והם תמיד לעגו ליהודים וקראו להם בצלניים, כלומר אוכלי בצל. הם שקיבלו את החבילות וגם בצל. אף פעם לא נתנו ליהודי בצל אחד סתם ככה (שלא לדבר כבר על שאר דברייאוכל, שהם אכלו וזללו) רק בשכר כלשהו. למשל, עשיית המיטה בבוקר ועוד מיני שירות, שאם לאו היו מוכנים לזרוק את המזון ולא לתיתו בלי תמורה. הרוסים הציקו לנו על-ידי הגניבות שלהם. מי שקיבל מנת הלחם ולא החזיקה חזק בידו, אם הסיח דעתו לרגע, נגנב ממנו הלחם. ומה פירוש הדבר מנת-הלחם, שהנפש תלויה בו. יום אחד בלי מנת הלחם פירושו בתנאים אלה מוות.

המטרד הזה של הפולנים והרוסים הוסר מעלינו לאט-לאט. כי הוציאו אותם ושלחו אותם למחנות אחרים. וכל פעם שהגיעו משלוחים חדשים עם יהודים, במקום אלה שמתו מעבודה, נעשה קל יותר לוותיקים כמונו. התחילו להיות „קאפוס“, ראשי קומאנדרש-לעבודה יהודים. יהודים משלנו, ידידים ומכרים. ועלי לציין, שאצלנו בבונה לא היו „קאפוס“ שירביצו לעובדים, כפי ששמעתי על מחנות אחרים. היה מקרה אחד „קאפו“, שקראו לו הרמן, יהודי-גרמני, שהיכה כמה פעמים יהודים עובדים בקומאנדרו שלו. אזי נפגשו אתו כמה „קאפוס“ יהודים ורמזו לו, כי מרה תהיה אחריתו אם יוסיף ללכת בדרך זו. חל גם שינוי מחוץ למחנה. החברה „א.ג. פארבן“ התחילה לגדור את מקום-העבודה, את המפעל, בגדר-תיל חזק וגבוה, ובו שערים בהרבה מקומות לכניסה

וליצאה. בכל שער עמדו שומרים מזויינים ובדקו ניירות של הנכנס ועל אחת וכמה של היצא. כל אזרח פולני, שגר בסביבה ועבד במפעל ובא יום־יום לעבודה וחזר בערב לביתו, נבדק בגופו ובניירותיו בדיקה קפדנית. כך התחילה תקופה חדשה גם לנו האסירים היהודים. השומרים של „הגיסטאפו” עמדו בדרך משער המחנה משני צדי הכביש, עד לכניסת שער הראשון למפעל א.ג. פארבן (המפעל השתרע על שטח של 5×3 ק"מ). וכאשר המשמרת האחרונה נכנסה פנימה, עזבו השומרים את הכביש ונשארו רק אלה שניתווספו לשמור על שער הכניסות והיציאות. כתוצאה מכך, אנשי ה„גיסטאפו” כבר לא היו אתנו בזמן עבודתנו. הדבר הקל עלינו מאוד. כי היינו יכולים להתקשר עם העובדים האזרחים, הפולנים החופשיים ויכולנו „לסחור” אתם. „חברה” משלנו כבר היו בפנים המחנה, במחסני הלבשה והנעלה. יכולנו לגנוב סוודר טוב או נעליים ולמוכרם לפולנים תמורת לחם, חמאה ונקניק, שהביאו מביתם למקום־העבודה. זאת ועוד. המפעל נעשה חיוני מאוד לגרמנים. ראשי המפעל לחצו על הקצונה במחנה והסבירו שהעבודה דחופה והם מעוניינים בעובדים בריאים. על כן נאסר על „הקאפוס” להרביץ לנו ואפשר היה להתלונן על כך.

והנה באפריל 1943 הגיע משלוח חדש של יהודי ברלין ואחר כך מצרפת, מבלגיה. היהודים מארצות אלה שרגילים היו לחיים נוחים מאשר יהודי פולין, לא החזיקו מעמד זמן רב. הם נפלו כזבובים. ישב אתי ב„בלוק” יהודי אחד מצרפת. היה אוכל את לחמו בעצלתיים ובדמעות ומספר לי (בגרמנית): „אני בחיים שלי לא ידעתי איך חותכים פרוסת־לחם”. הוא היה בנקאי בצרפת לפני המלחמה והיו לו בביתו משרתים, עוזרים ועוזרות. ועכשיו מסוגל הוא לחיות חיי כלבים כאלה? כעבור יומים הובא לבית־חולים, ושם מת. היו מקרים של זתאבדות. עלו על הגדר והתחשמלו במקום.

רשתם של הפולנים

כבר הוזכר הסבל שסבלנו במחנה מן ה„קאפוס” הפולנים. לא אוכל להכריע. מי היה חזק יותר בשנאת היהודים – הגרמנים או הפולנים. עם הכיבוש הגרמני נתגלה פרצופם האמיתי של הפולנים בשנאתם הכבושה ליהודים – שכנים שגרו אתם תקופה של אלף שנים בקירוב. והחיה ששכנה בלבם פנימה הגיחה והשתוללה.

היה במחנה ראש „בלוק” אחד, יהודי, בשם חיים ועוזרו גם הוא יהודי. אמרו שהם היו סוציאליסטים. הם התיידדו עם ה„קאפו” של המטבח ושני עוזריו הראשיים, שלושתם פולנים, סוציאליסטים נאמנים. ההיכרות של שני היהודים עם שלושת „הגויים” התחילה עוד לפני מחנה בונה. הם היו יחד במחנה „נוינגמה־האמבורג”. כשבויים ותיקים הם היו הראשונים, שקיבלו את המשרות הטובות בבונה. הם היו בפנים המחנה ולא עבדו בחוץ. אולם מזמן לזמן יצאו מן המחנה. אנשי ס.ס. ליוו אותם עד הכניסה לשער הראשון למפעל א.ג. שם סידרו עניינים, שהיו בתחום שלהם. למשל: „קאפו” של המטבח לקח

כמה סכינים, כדי להשחיות או כמה כלים לתיקון למחנה, או בהגיעם לשער התקשר אחד השומרים בטלפון ודאג לליווי בשבילם מן השער עד למחנה; או שחזרו יחד עם כל השבויים. נאלצנו כולנו לעמוד ב„אפעל פלאץ” דום ושומרי ה„גיסטאפו” הוסעו לחפש במקום עבודה במאות שוטרים ואזרחים שעתיים ושלוש עד שהחליטו לשחרר אותנו ולהניח לנו להיכנס ל„בלוקים” שלנו. באותו ערב עמדנו עייפים עד להתמוטטות. רבים נפלו מהרגליים, פשוט לא החזיקו מעמד. אחר כך, כשכבר היינו ב„בלוקים” נמסר מפה לאוזן, שהיום קרה משהו מיוחד: „בריתה גדולה”. חיים, ראש „הבלוק” ועוזרו עם ידידיהם הטובים, „הקאפו” של המטבח ושני עוזריו, הצליחו לברוח. עניין הבריחה הוכן מכבר וכמובן בסיוע מבחוץ עלידי האזרחים הפולנים, העובדים במפעל. הם הכינו בשבילם דרכונים מזויפים וגם בגדים אזרחיים ואפילו פאה נכרית לכל אחד (כיוון שאנחנו השבויים היינו מגולחים למשעי אפילו שערות הראש). שמחנו על הבריחה הזאת מקרב לב.

מה גדולה היתה האכזבה ומה גדול היה הצער: כעבור שבוע ימים (היה זה באמצע שנת 1944) צעדנו בדרך חזרה למחנה, עברנו את השער לעבר „מגרש האפעל”, והנה אנו רואים שלושה עציתלייה מוכנים. כולנו הוצבנו לפני „הבלוקים” בעמידת דום. נשמע קול אדיר ברמקול: „עכשיו ייתלו כחוק שלושת השבויים הפולנים, ה„קאפו” של המטבח ושני עוזריו, בשל בריחה מן המחנה, ובשל רציחתם של שני שבויים יהודים חיים ראש „הבלוק” ועוזרו – בדם קר. הגויות מונחות כאן”. וכך עשו. תלו אותם. וכולנו עברנו בשורות על פני התליים למען נראה ונדע, מה צפוי לכל מי שינסה לברוח.

אחר כך נודעו לנו פרטים: כל החמישה הצליחו להתחמק מהשומרים ובכסף רב, שהיה להם, הצליחו להגיע לקראקוב. היו במלך אכלו ושתו ולנו שם. אבל בלילה קמו שלושת הפולנים ובדם קר רצחו את שני היהודים, כדי לקחת את כספם ובמקום חמישה שותפים יהיו רק שלושה. רצחו אותם בשנתם, השאירו את הגויות, וברחו עם הכסף למקום אחר. לא עברו ימים רבים ותפסו את שלושת הפולנים, הביאום חזרה למחנה והם באו על עונשם בתלייה.

חולים, סלקציות וד"ר מנגלה

אנחנו הותיקים במחנה בונה, מנובמבר 1942, כבר ידענו שאפילו אם מרגישים חולשה ואפילו אם יש חום, ובבוקר מכריזים להסתדר לפי קומנדה של עבודה – אסור להתחמק מעבודה. יש להחזיק מעמד במשך היום. ובערב כשחוזרים מהעבודה, יש ללכת לבית החולים להיבדק עלידי הרופא. ואז יש סיכוי להישאר במיטה כמה ימים, לקבל תרופות ואולי להחלים לגמרי. אולם אם אתה נשאר בבוקר, אחרי „האפעל”, חולה, צפויה סכנה שיבחין בכך ד"ר מנגלה ויתן פקודה: כל „הזבל” הזה (שנשארו עומדים כחולים) להכניס באוטו „אלי”, כלומר: שיגור לאושוויץ, ומשם כמעט בטוח ישר לחדרי הגז ולמשרפה. ובכל זאת קרה לי, כשהתעוררתי מה„גונג” הרגשתי שמסתובב לי הראש, הכל כואב

לי וכל הגוף כבד עלי. לא יכולתי בשום אופן ללכת לעבודה ונשארתי עומד בין שאר הנחשלים והחלשים. וב'ה מנגלה לא היה. הובילו אותנו לבית-החולים, שם ישבנו על ספסלים וחכיכינו לתור לרופא. היו שפשוט השתטחו על הרצפה. הדבר ארך שעות. לבסוף נבדקתי, וכנראה היה לי הרבה חום, כי מיד שלחו אותי לשכב במיטה ונתנו לי כדור. שכבתי בערך שישה ימים. פעמיים ביום מדד האח, אסיר צ'כי, את החום ונדמה לי שזה היה ביום השביעי לשהותי במיטה. פתאום בשעת הבוקר פעמון פנימי עורר אותנו: „כולם לבדיקה; כל אחד מתפשט לגמרי, יורד מהמיטה ומסתדר בשורה; הד"ר הראשי בא". כך הכריז הרופא של הבלוק שלנו. באימה ופחד ירדנו מהמיטות. הסתדרנו בשורה עירומים. עברנו איש אחר רעהו במקום שעמד הרופא הראשי. זה היה ד"ר מנגלה יש"ו. בשעה שאחד החולים עבר על פניו, הרופא של הבלוק נתן לרופא הראשי את „כרטיס החולה". מנגלה הסתכל בשניהם, באסיר ובכרטיסו. הוא החזיק ידו בין כפתורי מעילו הקצר ובתנתעת האצבע העבה למעלה או למטה החליט. למעלה פירוש הדבר לקחת אותו לאוטובוס שעמד וחיכה בחוץ – למוות. למטה – פירוש הדבר להשאירו. כשהגיע תורי לעמוד פנים-אל-פנים עם הרשע העריץ, ראיתי שהרים אצבעו למעלה. ואמרתי לעצמי: רבש"ע זה הסוף שלי? וברברגע אזורתי עוז. הצדעתי והתחלתי לדבר. והנה פלא: דיברתי גרמנית טובה ויפה. אמרתי שעברתי תקופה קשה כאן. נתתי חלקי בבניין המחנה והמפעל ואני מרגיש בי כוח להמשיך לעבוד והוא, בצעקה גדולה, כדרכם של כל קציני הס.ס., פנה אל הרופא: כמה זמן „שקצואה" זה בכלל במחנה? הרופא הסתכל במספר החתום בזרועי השמאלית ואמר: „כן. כן הוא כבר חמישה חודשים כאן". „אם כך תשאיר אותו. . . " ועוד מילת גנאי. חזרתי למיטתי ונתתי שבח והודייה לה, שהציל אותי שוב מציפורני מלאך-המוות. אבל עד מתי? עד מתי אחזיק מעמד? הייתי חלש כל כך עד שבקושי הלכתי. ואיך אהיה מסוגל לחזור לעבודה? לסחוב משא של 50 קילו מלט כל היום, כל יום.

באותו יום, אחר הצהריים, שוחררתי מבית-החולים. נשלחתי ל„בלוק" מספר 8. בבוקר כשקמתי ואחרי המיפקד, לא ידעתי לאיזה קומאנדו אני שייך. פתאום תפסני „קאפו" של קומאנדו 52, ואמר: בוא! אני לא ידעתי מה יהיה בסופי: ללכת או אולי להתחמק בתוך הבהלה. ואזי שמעתי קול של יהודי: „ס'איז טוב, ס'איז טוב". חישימהר רצתי, וכבר הייתי בשורה. הבחור היהודי בוכנר מפלונסק (עירו של בן-גוריון) הסביר לי בדרך, כי „הקאפו" הוא אדם לא-רע (גוי מצ'כוסלובקיה) והעבודה לא קשה ו,אל תדאג. אתה מאוד חלש, אבל אנחנו נעזור לך, שתחזיק מעמד". בשומעי דברים אלה, נפתח מקור-דמעותי ושוב נתתי שבח והודייה לה, שהודמנו לי קומאנדו כזה ואנשים כאלה.

כשהגענו למקום-עבודתנו פתחתי עיני לרווחה. היה קשה לי להאמין שזו מציאות. לפני שאושפזתי הייתי רגיל בקומאנדו 17 לעבוד עבודת-פרך בתוספת מכות. והנה אנו עומדים שלוש קבוצות של ארבעה אנשים. על מסלול עגלה ועלינו למלאותה פחם מערימה גדולה. כשהעגלה מלאה, יש לדחוף אותה על

הפסים עד פנייה שמאלה או ימינה. שם מוכנה פלאטפורמה. העגלה עולה עליה. אנחנו מסובבים את הפלאטפורמה שהעגלה תרד ישר אל הפסים. כך עד שמגיעים עם העגלה למחסן של עצים, כדי לספק חימום לאולם-שלעובדים: הסקה-מרכזית. מריקים את הפחם וחוזרים. ושוב אותו תהליך. המרחק היה בערך 200-300 מטר. לפי קצב העבודה שהייתי רגיל בו, היינו חייבים, שני אנשים בלבד, למלא העגלה, תוך חצי שעה. כאן עשינו זאת ארבעה אנשים ובשעה שלמה. העבודה היתה באמת לא-קשה. השותפים שלי לעגלה ראו שאני חולה ובאתי מבית-החולים. סיפרתי להם על הפגישה שלי עם מנגלה אתמול. התרגשו מאוד. לא נתנו לי לעבוד. היה עלי רק לעמוד ולהישען על האת. „כשנשרוק לך, סימן שמישהו מן הביקורת מתקרב; ואזי תעבוד יחד אתנו“.

למחרת בבוקר אחר המיפקד, כששמעתי את המילים „להסתדר לפי קומאנדר-עבודה“, רצתי מהר והתייצבתי בשורה של קומאנדרו 52. וכן כל יום. וב"ה כוחותי חזרו אלי. החלמתי ויכולתי לעבוד כרגיל. ואם מישהו אחר לא הרגיש בטוב, עזרתי לו ולא הייתי ח'ץ כפוי-טובה. בחסדי ה' המרובים התחילו לבוא עלי עוד הקלות מעבודה ומהרעב. קרוב מאוד למקום-עבודתנו הקימו צריף חדש, ששימש מקום-קבע לקציני ס.ס. לביקורת. וקראו לזה ס.ס. קומאנדרו שטלה. כלומר: מקום מושב ועדת-עבודה של הס.ס. בראשותו של הקצין הגבוה בשם רקרד'ס. שם ישב רקרד'ס זה, קיבל דוחות מהקצינים הממונים לביקורת של העבודה. לשם הביאו גם סיר מרק בשביל כל שומרי הס.ס. שעמדו בשערים. שם גם בישלו קפה בסיר גדול (500 ליטר בשביל הס.ס. וגם ל„קאפוס“ ולגדולים אחרים).

אירע, שיום אחד יצא אלינו אסיר אחד, שדיבר אל ה„קאפו“ שלנו בשם ההופטשרפיר רקרד'ס, שיתן לו ארבעה אנשים לשעתיים שלושה. ה„קאפו“ שאל למתנדבים. ארבעה התנדבו ללכת בלי לדעת מה מחכה להם. רוב החברה פחדו. כששבו הארבעה אחרי 4 שעות, הכרנו בהם שהם מאוד שבע-רצון, וגם שבעים פשוטו כמשמעו.

אחר יומיים, ניגש אלי אחד מן הארבעה ואמר לי: החל ממחר אני מתחיל לעבוד במטבח של המחנה ולכן אמסור לך את מקומי. רואה אני, שאתה איש הגון ומלומד ואני רוצה לעשות לך טובה. שמו היה למל (יליד האנובר). הודות לו התקבלתי לעבודה זו. צריך היה לשאת את הסיר (בשניים ובשני מוטות שהיו באוזני הסיר). אמנם הסיר היה כבד, אבל היה כדאי. איש שלישי צריך היה לשאת את הפנכות ואת הכף. הלכנו, כמובן, בליווי שומר ס.ס. חמוש וכשהגענו לשער, שם עמד שומר ס.ס., עצרנו, העמדנו את הסיר פתחנו אותו, לקחנו קערה או פנכה עם כף מלא, שמנו בקערה והגשנו לו. סגרנו והמשכנו עד שחילקנו לכולם. שבנו באותו דרך בלי ליווי (ולא יצאנו כבר מחוץ לגדר כמוכן), כדי לקחת את הצלחות הריקות. חזרנו ל„קומנדרשטלה“, שם קיבל כל אחד מאתנו צלחת מלאה (2 ליטר) מרק, שהיה שונה מהמרק של השבויים, טוב וטעים ומזין. נוסף לכך קשרנו קשרים עם כמה מן השומרים, שהיו נותנים

לנו פרוסות לחם עם משהו, לפעמים גם סנדביץ, פעמים אפילו חציל'חם. כך שארבעתנו כבר לא היינו רעבים. להיפך. לקרובים שלנו במחנה, לידידים ולחלשים, פרסנו מן הלחם.

אחרי זמן קצר פקד רקרד'ס, „ההופטשרפירר“ פקודה חדשה: על ארבעתנו לצאת כל בוקר מן המחנה בקומאנדו 3 שהוא גדול ומונה יותר משלוש מאות איש. יצאנו משורות הקומאנדו, בידיעת ה„קאפו“ וברשותו, על פי פקודת רקרד'ס, והלכנו לבדנו. פתחנו את הקומאנדרשטללה והתחלנו בעבודה. היה עלינו לנקות, לבשל, לכבס ולרחוץ את הכלים. חזרנו שוב לקומאנדו 3 כדי להיכנס אתם למחנה. וכך לא סבלנו הרבה מקור, רוח וגשם. היה לנו מזון די הצורך ואפילו יכולנו לחלקו לאחרים, כאמור.

עזיבת מחנה בונה

בינואר 1945 הרגשנו משהו באוויר. גם שמענו קטעי דברים. שמענו מהפולנים האזרחיים העובדים במפעל, כי הרוסים מתקרבים לעבר קראקוב ושליזה עילית.

גם ראינו והרגשנו בשינויים שחלו. קודם כל ההפצצות. פתאום באמצע העבודה נשמעת צפירת אזעקה. הפקודה היתה לרוץ למקלט הקרוב. השמים התכסו אווירונים אמריקניים ואנגליים וברעש עצום הוטלו פצצות על המפעל של א.ג. פארבן. באוזנינו היה רעש האווירונים כמוסיקה נעימה ולמרות סכנת המוות, קיבלנו את ההפצצות בשמחה עצומה. בניינים רבים נפגעו. היו פצועים והרוגים (גם בין השבויים). גם בערב, בהיותנו כבר ב„בלוקים“ במחנה, שמענו את קולות האווירונים וההפצצות. הצטערנו רק על שאין מפציצים את המחנה. תיכננו, כי במקרה שיפציצו את המחנה ויהרסו את החשמל נפרוץ את גדרות התיל ונברח ליערות הקרובים. מאוד הצטערנו שהדבר לא קרה. כשהיינו במחנה בעת הפצצה, לא עזבנו את ה„בלוקים“. אפילו לא הכינו מקלטים בשבילנו. המקלטים בעבודה היו רק בשביל הגרמנים והפולנים. אחרי ההפצצה האחרונה ב־15 בינואר, למחרת היום, לא יצאנו לעבודה. המצב היה מתוח מאוד. ב־16 בינואר הכריזו בכל ה„בלוקים“, שאנו עוזבים את המחנה ושכל אחד יארוז את שתי השמיכות של מיטתו, יעשה חבילה ויכין עוד חבילה של אוכל וכל אחד יקבל ככר לחם. הביאו מן המחסן בגדים ונעלים וכל הקודם והמוכשר להזדרז זכה בנעלים טובות, בסוודר טוב ומעיל (אז כבר חילקו לנו מעילים ארוכים), וכן גם בענייני אוכל. מי שהיה לו „קשרים“ במטבח, קיבל מה שהיה שם במלאי. בשר, נקניק, חמאה, סוכר ועוד לחם. היה עלינו להיכון לדרך ארוכה. מי יודע לאן? ומי יודע מי יזכה ויחיה. וכאן התחילו שוב המחשבות לנקר בלבנו, כמו בגיטו ובדרכים: מה לעשות? אולי להסתתר, להתחבא באיזה מקום. הן אנשי ה.ס.ס. מבוהלים מאוד ואפילו אינם מסוגלים לערוך מיפקד, לפני עזיבת המחנה. דיברנו בינינו הקרובים הידידים: אולי מוטב להסתתר ב„בית החולים“, אולי לא יציאו את החולים מהמחנה, והרוסים עוד מעט יבואו ויצילו אותם. היו שאמרו

להיפך, שאת החולים יחסלו במקום לפני צאתנו את המחנה וקיבלנו ידיעה כמעט ודאית שהכל מוכן לחיסול ששת ה„בלוקים“ עם החולים (לבסוף לא הספיקו הגרמנים לעשות זאת וברחו כל אחד על נפשו והחולים נשארו ושהרוסים נכנסו, רבים מהם ניצלו ונתרפאו). אבל מי יכול היה לדעת מראש מה יקרה. וכך נמשכו הניחושים והספקות שלנו עד אחרי הצהרים יום 17 בינואר. ואז יצאנו יציאת בונהמונוביץ בערך 12,000 יהודים בליווי בערך כאלף אנשי ס.ס. מזויינים מכף רגל ועד ראש. בליל חושך ואפלה. הם היו מבוהלים ואנחנו מאוד נפחדים ובתפילה לאל עליון אל שדי, שאמר לעולמו די יאמר די לצרותינו, שלא היו כמותן.

דרך-היסורים

צעדנו כל אחד שקוע בהרהוריו ומחשבותיו בלי לדעת כמה זמן ומה המרחק שכבר עברנו. המשא התחיל להציק לנו ולהפריע להליכה. היו שהתחילו להקל מעליהם וזרקו בדרך שמיכה אחת או שתיים. היו שהתחילו לפגר על אף צעקותיהם של הגרמנים: קדימה! תחילה אף היו עגלות עם סוסים ומי שלא היה מסוגל להמשיך בהליכה עלה על העגלה, אך בדרך-כלל חיסלו אותם ביריה. בלילה בחצות הגענו למחנה גליביץ. האסירים הקבועים של המחנה כבר עזבוהו וה„בלוקים“ היו ריקים. נכנסנו, שכבנו על המיטות לנוח, אבלנו את הלחם. היו שהתחילו לשוטט במחנה לחפש מזון. מצאו מרתף מלא תפוחי אדמה. שמו אותם במים ועשו מדורות קטנות, כדי לבשל ולאכול משהו חם. לאור המדורות פרצו אנשי הס.ס. למחנה, המטירו מכות ויריות והרגו עשרות יהודים. שכבנו אחוזים אימת-מוות ושקענו בשינה מרוב עייפות.

לפנות-בוקר שוב התעוררנו מהצעקות והיריות, ויצאנו מן המחנה דרך העיר גליביץ. הגרמנים, תושבי גליביץ, סגרו את דלתות הבתים מפחד שמא נתפרץ בהם, בעוברנו קרוב לשערים. אמר לי ההולך לידי: הבה נקפוץ לכאן, השער הזה פתוח. ואני החזקתי בידו ואמרתי: בשום-אופן לא! שם עמדה רכבת ובה קרונות-משא ריקים. פקדו עלינו לעלות וחיש מהר התמלאה הרכבת והתחילה לנוע. הצטופפנו בכל קרון כ־300-400 איש עד אפס-מקום. לא ידענו לאן אנחנו מובלים. הדוחק השפיע הרבה על החלשים ורבים מתו בחניקה. כך נסענו עד שהגענו ליער מזה ומזה. הרכבת נעצרה. נשמעה צעקה: מהר לרדת! מי שיכול, ירד-מהר. התחלנו לרוץ. פתאום נשמעו יריות. אני הייתי בין אלה שהשתטחו על האדמה. שכבנו בלי להרים-ראש. חלפה כחצי שעה. שמענו פקודה: לקום ולהסתדר! קמנו, הסתדרנו והתחלנו ללכת ברגל, לפי פקודה, בדרך לא-ידועה. הסתכלנו סביבנו והנה אין מבינים ואין יודעים מה קרה. מכל 12,000 שיצאו מבונה, הנה אנחנו עתה לכל היותר כאלף איש. היכן כולם? ועד היום לא ידוע לי, מה קרה שם ביער הזה לאחר שירדנו מן הרכבת. היו שמועות שונות. אמרו שפארטיזנים התקרבו והתנהל מאבק בינם לבין הס.ס. אלפים הצליחו לברוח ולהצטרף לפארטיזנים. אחרים אמרו שהס.ס. ירו

בשבויים כשנכנסו ליער, ורק אנו שנשארו מוטלים על האדמה, ניצלו ממוות. המשכנו ללכת בליווי הס.ס., כרגיל. ושוב, פנה אלי שכני להליכה (יחיאל אידור שניצל, גר בקריית-אטא) ואמר: נברח כאן בצד ימין בחשכת הלילה, לתוך היער. ואני שוב החזקתי בו ואמרתי לא ולא! אני לא אעשה שום צעד ביוזמתי, כי הצעד הזה יכול להיות המוות. אני ממשיך ואלך באשר מובילים אותי ואחזיק מעמד והשאר בידי ה'. באנו למקום-ישוב. הכניסו אותנו לאיזה בית, לאולם גדול, שם אחר כמה שעות, קיבלנו לראשונה מאז יצאנו מבונה, מרק חם ונשארו עד אור הבוקר. המשכנו ללכת. ללכת ביום ובלילה להגיע לאיזה עיר ולהישאר בלילה תחת קורת-גג. פעם באיזה בית-ספר, פעם באיזו כנסייה נוצרית. לא זכורים לי שמות המקומות שעברנו. כפי ששמענו בידיעות הנמסרות מפה לאוזן, היתה המטרה: „ברסלאו“ או וורוצלב בפי הפולנים. לפתע חל שינוי, הרוסים התקרבו גם לברסלאו. התחילו להוביל אותנו לכיוון אחר עד שהגענו למחנה הגדול מחנה פלוסנבורג. בינתיים, לפני שהגענו לשם, המשכנו ביום ללכת. בלילה מצאנו לרוב קורת-גג.

לילה של קור ויסורים עבר עלינו לא הרחק מפלוסנבורג. נראה שלא הספקנו להגיע למקום-ישוב לפני רדת החשיכה. נאלצנו לשכב על הקרקע, על השלג, עד אור הבוקר. בבוקר רבים כבר לא קמו. קפאו ומתו בשנתם. והיו אנשים שקינאו בהם באומנם: הנה להם כבר לא איכפת. הם כבר אינם סובלים, והמוות בא אליהם בשקט ובנעימות. ומה אתנו? אני השתדלתי בכל הדרך לעודד את האנשים, שמסביב לי ולחזק את רוחם, שכל אחד יאמר לעצמו: „אנחנו נתגבר, ואנחנו נחיה ונראה במפלתם“. בלילה הנורא ההוא, רפו ידי בראותי בבוקר כמה קמו וכמה נשארו פגרים-מתים ואיך ישארו כאן כמו כלבים מתים ר'ל. אנחנו קמנו ורבים מאתנו השתעלו וירקו דם. רבים חלו בדלקת ריאות. אני למשל, לא יכולתי להוציא מילה מגרוני. מה שדיברתי לא שמעו. הקול נחנק בפנים. הקור השפיע על מיתרי הקול ועבר זמן רב עד שחזר אלי הדיבור. אבל נשארתי צרוד לכל החיים. רופאים מומחים אמרו לי, שאפשר לעשות ניתוח ואולי לרפא את הצרידות, אבל אינני רוצה ואינני מסכים לניתוחים מעין-אלה.

בדרכנו עברנו כמה מחנות קבועים של אסירים כמונו. ופעם אחת מחנה של בנות יהודיות. אבל אנחנו לא ראינו אותן.

לילה אחד נשארו במקום מוגן מקור תחת קורת-גג ושכבנו לישון על הרצפה, כרגיל. אחרי כמה שעות התעוררנו. חילקו לנו מרק טוב וטעים עם חתיכות בשר לרוב. והסיפור ששמענו והוא נמסר מפה-לאוזן, הרי הוא: קרוב לכאן יש מחנה של שבויי-מלחמה של הצבא האנגלי. בראותם מצבנו שהיינו כחושמים ורזים כשלדים, החליטו ועשו משהו: עשו חבלות בשני סוסים, שהמונים עליהם השתכנעו שצריך לירות בהם. אמרו האנגלים למפקדים הגרמנים: במקום לקבור אותם, נעשה מרק-בשר לאסירים שבאו לכאן הלילה, האוכל הזה נתן לנו כוח להמשיך.

יום אחד הגענו לעיר פרידלנד. נשים של „הצלב האדום הבינלאומי“ חילקו לנו מרק. אבל בדרך-כלל עברנו ישוב אחד (היינו יום אחד) ואפילו שני ישובים (שני ימים) בלי כל אוכל לפה.

זוג נעליים של גוי-טוב, שהצילו חיי יהודי

נחרתה בזכרוני אפיזודה זו: לילה אחד שכבנו באיזה מרתף בעיר, שאינני יודע את שמה. שכב לידי יחיאל אינדור, נאנח קשות ואמר: הנעליים שלי קרועות לגמרי. איני יכול עוד ללכת. מה יהיה מחר בבוקר שנצטרך להמשיך? כאן יהיה הסוף שלי! . . . ניסינו לעשות משהו לעטוף בסמרטוטים את הרגל. בו ברגע פנה אליו שכן במרתף ואמר: שמע, אינדור, אני מוכן לתת לך את הנעליים שלי. בין-כך ובין-כך איני יכול להמשיך ללכת. רגלי פבר נפוחות. בבוקר כשנצטרך לצאת מכאן, אומר לשומר, כי ימית אותי בירה. זאת החלטתי הסופית. תוכל להוריד ממני את הנעליים בשבילך. ורק דבר אחד, אני רוצה ממך: פרוסת לחם. יחיאל התחיל לדבר אליו וגם אנוכי: תראה יוזף (היה גוי מבלגיה) אתה עצמך יודע, שאין כאן לחם, כי זה כבר חמישה-שישה ימים שלא קיבלנו פרוסת-לחם. מניין ניקח לחם? והוא אמר: נכון, נכון אני יודע, שאין לאף אחד כאן לחם. שאלתי אותו: יוזף, אם מחר תמות, למה לך לחם? אמר „כן, כן. הייתי רוצה עוד לפני שאמות ליתן נגיסה כזאת בחתיכת לחם ולהרגיש שאני אוכל.“ והוא הדגים בפה ובשיניים כיצד היה נוגס ולועס את הלחם. . .

בבוקר יצאנו. הבלגי אמר לשומר, כי לא יכול ללכת עוד וכי ירה בו. השומר אמר לו: כאן בשום אופן לא! כשנהיה מחוץ לעיר, אירה בך. אנחנו החזקנו בו והלכנו כשני ק"מ מחוץ לעיר. אזי הטיל עצמו לארץ בשלג ואמר: איני הולך עוד, וזהו! הוא עוד התיר את שרוכי הנעליים וצעק לשומר הס.ס. נו כבר, התרחקנו והוא ירה בו שני כדורים. האיש מת במקום. ויחיאל מיהר ולקח את הנעליים נעל אותם והמשיך יחד אתנו.

אחר הליכה של בערך 21-22 יום, בתחילת פברואר 45, הגענו לבית-נתיבות. הכניסו אותנו לרכבת. רכבת נוסעים ממש. היינו אז כבר לא יותר מ-650 איש מכלל 12,000, שיצאנו מבונה. נסענו ונסענו. הסתובבתי מי יודע לאן ואיפה. אחרי שלושה ימים, שלא בא כל אוכל לפינו, נעצרה הרכבת. ירדנו בערך 600 איש. חמישים נשארו בלי רוח-חיים בפנים. והלכנו עוד כשלושה ק"מ עד שהגענו למחנה פלוסנבורג.

מכות והתעללות

היה זה מחנה גדול ובו כמה אלפים שבויים. לפני שנכנסנו לאחד ה„בלוקים“ חולק לנו מרק סמיך שהיה לחיכנו כמעדן מלכים. אחר רחצה ומקלחת, נתנו לנו בגדים נקיים, חוץ מנעליים. הכניסו אותנו ל„בלוק“. שקענו בשינה מתוקה, שלא ידענו כמותה אחר עשרים וכמה ימים של סבל וקור. בילינו בפלוסנבורג כמה ימים ובבוקר אחד לקחו אותנו במשאיות, 600 איש. נסענו והגענו למקום חדש, אוברטרובלינג הסמוכה לנירנברג.

מקום־מגורינו היה בית אחד של שתי קומות. היה זה בית עוזב בלתי־גמור, בלי דלתות וחלונות והגג לא־גמור. בבית הזה היה עלינו לגור ולעבוד בסביבה במרחק של כק"מ וחצי. עבודתנו היתה צריכה להיות בעיקר בחפירה, חפירת האדמה ויישורה, כדי להכין את השטח לשדה־התעופה.

תחילה היה עלינו לגמור את הבניין, לכסות את הגג ולהתקין איך־שהוא דלתות. ה"קאפו" הודיע, כי מי שיודע מלאכת־הבניה או פחות, ירים יד. אלה קיבלו מנה כפולה של לחם. ואמנם הבניין הותקן ואפשר היה לגור בו ולעבוד. שהינו שם כשלושה חודשים. בזמן הראשון כל מזוננו היה לחם (300 גראם), חתיכת מרגרינה וחתיכת נקניק - פעמיים בשבוע, ומים. לא היה מטבח ולא כלים. ישנו על הרצפה. שמנו קש על הרצפה ושכבנו. לא היתה אינסטלציה. לא התרחצנו. ולא קיבלנו לבנים להחלפה. הכינים התחילו לשרוץ, התרבו עלינו לאלפים ולמיליונים ואכלו בבשרנו. חוץ מרעב, צמא, עבודה קשה ומכות - סבלנו ממכת הכינים הזאת. לא יכולנו לישון. הקש היה מתרומם מאליו עם הכינים.

בחדש השני התקנו מטבחון וקיבלנו כל יום קצת קפה חם בבוקר ובערב מנה מרק גרוע, אבל חם. בין אנשי הס.ס. ששמרו עלינו היה אחד, שחישש תמיד איזה "קורבן", איש שלא מצא חן בעיניו והיה מרביץ לו ללא־רחם. גם אני "זכיתי" פעם וקיבלתי ממנו מכה הגונה, אבל לא נתתי לו את התענוג שאתחנן לפניו, כדי שיוכל להוסיף להכות ולומר כמו תמיד מילות גנאי. הוא הרביץ לי, אבל התענוג שלו לא היה שלם. כפי ששמעתי אחרי השיחורור, האסירים הכירו אותו ותפסוהו בדכא, התנפלו עליו והוא צעק ובכה והתחנן. הם הוסיפו להרביץ בו ועד שהגיעו השוטרים האמריקנים כמעט שחיסלוהו.

זוכר אני עוד מעשה באותו רשע. כשחזרנו מהעבודה למחנה, היה בדרך שדה שגידלו בו קולוראבי. כרגיל, נשאר פה ושם כמה קלחים רקובים. אחדים מן האסירים קפצו כהרף־עין מן השורה וחטפו קולוראבי, כדי שיהיה מה לאכול. בין הקופצים והחוטפים היה הפעם גם יחיאל אינדור. אך הרשע הזה תפס אותו כשחזר לשורה. הוא מסר לי מיד את הקולוראבי והרשע התנפל והרביץ לו ברובה שלו מכות כאלה עד שנפל ושני חברי הוצרכו להחזיק בו עד למחנה. במחנה הוא הלך לאח היחיד שהיה שם בבית־החולים, ובו שלוש מיטות. האח חבש אותו והוא שכב במיטה. כשבאתי אחר שעה לבקר אותו כמעט שלא הכרתיו. פניו היו נפוחים, אבל המילים הראשונות שלו אלי היו: יש לך הקולוראבי? במקום תשובה הושטתי לו את הקולוראבי, ותחי רוחו.

באמצע אפריל, כשהתחילו האמריקנים להתקרב, עזבנו את אובר־טראובלינג והתחלנו ללכת לכוון דכאו.

כשלוש מאות איש יצאנו משם, מכלל אותם 600 שנכנסו. הלכנו 11-12 יום. שוב הלכנו ביום ולנו אישם בלילה. פעמים קיבלנו משהו לאכול ופעמים לא קיבלנו. ניצלנו כל מיני הזדמנויות להחיות את נפשותינו. פעם בהפצצה מאוורונים אמריקנים, הסתתרו השומרים שלנו בריחוק־מקום מאתנו. ראינו

עגלה מלאה לחם. לחם ממש, לחם לבן. התנפלנו על העגלה וכעשרים איש הספיקו לחטוף כל אחד ככר לחם. מייד נשמעו יריות. חזרנו למקומנו. גם אני הספקתי לחטוף לחם, אבל בו ברגע השכנים שלי חטפו ממני ונשאר לי רק מה שהיה בקומץ היד, וגם זו לטובה!

פעם, כשהיינו כמעט מחצית יום־הליכה ממחנה דכאו, עברה עגלה עמוסה תפוחי־אדמה. האיכר נסע לו לאט. התנפלנו על העגלה ומילאנו את הכיסים בתפוחי אדמה. רובם זרקנו אחר־כך, כיוון שהכבידו עלינו בהליכה, אבלנו קצת תפוחי־אדמה לא־אפויים.

ב־27 לחודש אפריל, בערך בשעה 4 לפנות־ערב, הגענו לדכאו. בדכאו שיכנו אותנו בצריף אחד ובו מאות מיטות בנות שלוש קומות, ושכבנו לנוח. הוי, לנוח ולנוח. היו אלפים ורובבות שבויים – מחנה גדול מאוד. כשנכנסנו למחנה, השתוממנו לראות את הבהלה ואת העירבוביה. מאות אסירים עמדו ערוכים בשורות, כדי לצאת מן המחנה. לאן? למה? וכאן באנו אנחנו. ה„קאפוס“ שלנו השאירו אותנו במגרש הגדול, בו נעו מאות ואלפים. פה ישבה קבוצה ליד מדורה קטנה וצלתה תפוחי־אדמה. שם חילקו מרק מסיר אחד לקבוצה אחרת. אנחנו הוזהרנו להיות כולנו יחד לטובתנו. ואמנם, עד היום אני מתפלא, איך בבהלה הגדולה קראו לנו ונתנו לנו צריף ובו מאה מיטות (של 3 קומות). רובנו היתה לנו מיטה לכל אחד. רק מעטים נשארו שניים במיטה.

ביזיון־החי וביזיון המתים

בבית־השימוש ראיתי מחזה נורא. יושבים ועושים הצרכים ולמטה רואים גוויות של אנשים, שלדי אנשים מושלכים. מי יודע, מי הם ואיך הגיעו לכאן. לבזות כך את צלם אלקים! אחר־כך ראינו גם בכמה מקומות גוויות אנשים עירומים מסודרים שורה על שורה. שורה באורך ושורה ברוחב. כשם שמסדרים שקי מלט. חזרתי אל ה„בלוק“ ואל המיטה שבור ורצוף בגוף ובנפש.

המעבר מחיי אסיר לאדם חופשי

ב־28 באפריל 1945, למחרת בואנו לדכאו, איני זוכר אם קיבלנו ב„בלוק“ משהו לאכול, חוץ מלחם. הייתי רתוק למיטתי בקומה השלישית. יהודי בשם פרוכובניק היה שכני למעלה. (תמיד עמדו המיטות שתיים־צמודות בשתי שורות). היה יליד עיירה סמוך למלאבה. הוא סיפר לי על עשרו ועל החיים הטובים שהיו לו. ראיתי שהוא קרוב לגסיסה והוא חולם בהקיץ. ופתאום נשמע צילצול הפעמון, פעמון יד, וראש ה„בלוק“ הכריז: „מחר בשש בבוקר מיפקד. על כולם להתלבש ולצאת אפילו החלשים והחולים“.

היינו רגילים למיפקדים. האנשים התלחשו שזה מיפקד מיוחד. אך רובם לא שמו לב. לפנות־בוקר, ה־29 באפריל בשעה 4 בערך, שמענו יריות והתפרצויות. כל המיטות הזדעזעו. היינו מבוהלים ומפוחדים מאוד. ואז נודע לנו, כי מתנהל קרב בסמוך למחנה, בין הצבא האמריקני לבין הגרמנים. על מיפקד כבר אי

אפשר היה לדבר. מי שיכול היה ירד מהמיטה. עמדנו צמודים לחלונות והנה נשמעו קריאות: „הנה שם למעלה דגל לבן“. כולנו ידענו מה פירוש דגל-לבן: הגרמנים נכנעים. השמועה בדבר הדגל-הלבן פשטה בערך בשעה 11 בבוקר. אני לא ראיתי בעד החלון ולצאת מן ה„בלוק“ לא נתנו ואף לא רציתי. אבל היריות נמשכו עד שעה 4.30-5.00 אחרי הצהריים. פתאום עברה השמועה: „הנה דגל-לבן“. ועכשיו באמת ראינו בעד החלונות על התורן הגבוה מתנוסס לו ברוח דגל-לבן. פירוש הדבר: כניעה של המחנה. אנחנו יוצאים מתחת שלטון הנאצים ונעשים בני חורין בהשגחת האמריקנים יוצאים ממוות לחיים.

תגובתינו היו מאופקות. לא היו מחזות של שמחה. יצאנו מה„בלוק“, הטינו אוזן לכל שמועה. רצינו להיות בטוחים, אם נכון הדבר או ח'ו' לא. אזרתי עוז, יצאת מה„בלוק“ ופגשתי בבנימין שלזינגר. שנינו היינו חלשים מאוד. החזקנו זה בזרועו של זה והתקרבונו לגדר המחנה, שבכל 20 מטרים עמד שם תמיד זקיף למטה ואחד למעלה. והנה ראינו במו עינינו: שני זקיפים שכבו מתים מיריות. בקושי רב חזרנו ל„בלוקים“, הלכנו כזקנים בני שמונים. ביקרתי אצל יחיאל אינדור, שהיה מוטל במיטה והוא חקר אותי, אם באמת ראיתי במר עיני את השומרים מתים. רצתי לבשר לפרוכובניק, אך איני בטוח, אם הספיק לשמוע לפני מותו את בשורת החרות. ישבתי על מיטתי לבדי שקוע במחשבות. הנה נשארתי בחיים. אבל נשארתי לבדי מכל המשפחה הגדולה שלנו. אבא זצ"ל, הלמדן החסיד הגדול; אמי הצדקנית הטובה, עקרת-בית המסורה; האחים, האחיות, בעליהם, נשותיהם, הבנים הילדים הרכים; היכן הם כולם? נשרפו חיים, נחנקו, נהרגו במיתות משונות. ואני רק אני נשארתי. למה? מדוע? ובמה זכיתי אני? אולי כדי לספר לעולם על כל מה שעבר עלינו ומה שחזיתי מבשרי. לא חשתי כיצד זלגו עיני דמעות, כאילו נפתח מקור. עד ששכן אחד אמר לי: היי! אתה! מה קורה לך? מה אתה בוכה? במקום לשמוח ולרקוד – אתה בוכה? שכחתי לציין, כי בשעה 5 בערב, כשנראה הדגל-הלבן פתחו האלפים והררבות שבמחנה במחאות-כפיים, שנשמעו כרעם אדיר.

והנה נכנס הפאטרול הראשון של הצבא האמריקני. זה היה באמת מרגש מאוד. הם נכנסו בדריכות, רובם כבר בלי נשק; רופאים, חובשים, אנשים ונשים. הם הסתערו עלינו בנשיקות ובדמעות. בכו כילדים קטנים; דיברו אלינו באנגלית וביידיש – היהודים שביניהם. אחים, אל תדאגו אותם הילדים שלנו, האחים שלנו. מעכשיו יהיה לכם טוב. נרפא אותכם, נדאג לכם! הם נתנו לנו שוקולד, ממתקים, סיגריות. האמריקנים התחילו לפעול למעננו. קודם כל באו צוותים של רופאים, חובשים ואחיות. לקחו אותנו לבית-מרחץ, שם בילינו כמעט כל היום. ניקו אותנו ברחיצה וחיטוי. קיבלנו גם אוכל ושתייה. בינתיים עבדו הרבה ב„בלוקים“. הוציאו את כל כליה-המיטה למגרש ושרפו אותם, ובפנים ה„בלוק“ עשו חיטוי עז ביותר. אחר שהיינו כבר נקיים, קיבלנו כל אחד לבוש חדש, פחות או יותר לפי המידה, מכף רגל עד ראש. הביגוד הוצא מן המחסנים של המחנה. כשנכנסנו שוב ל„בלוקים“ לא האמנו למראה עינינו. אין כינים

ותולעים. הבאמת התפטרנו מהמכה הזאת? האם כל התלאות הנוראות מאחורינו? ואז באה צרה חדשה. בשל האוכל שבא אל פינו, חלינו במחלת הדיונטריה. תוך כמה ימים מתו בערך 12-13 אלף אנשים (בדכאו היו יהודים וגויים מכל הארצות). אזי שינו את כל צורת האוכל. לפי הוראות הרופאים, בישלו אוכל עדין כמו לחולים. קצת מזון ובדיקה רפואית לכל איש.

ביום השלישי לחרותנו גררתי עצמי עם 2 לחמים ועם קצת ביסקוויטים. שמחתי על זה מאוד אף שאני עצמי כבר לא יכולתי לאכול כמעט כלום. ואיש לא היה מעוניין עוד. לחם היה די והותר, אבל ההרגל והפחד עשו את שלהם. חשתי סחרחורת. כל העולם הסתובב לעיני. מן־הסתם התעלפתי. לקחו אותי לבית־החולים. הכרתי חזרה אלי אחר שבועיים. השבועיים הללו נמחו מזכרוני. כנראה חליתי במחלת טיפוס־הבטן. ותודה לאל נתרפאתי עלידי צוות רפואי אמריקני. אמנם הרופאים הגרמנים עזרו להם וגם האחיות, אבל הכל היה בפיקוח קפדני של האמריקנים, שהזהירו אותם ועשו אותם אחראים לחיי כל אחד מאתנו.

כשיצאתי מבית־החולים, נשלחתי מטעם הרופאים להבראה בבניינים מיוחדים שהוקצו בפינה אחת של המחנה הגדול בדכאו. קראו לזה „בלוק של רקונבליסצנטים” – מבריאים. לכל אחד היתה מיטה של מתכת בלי קומות וכלי־מיטה ושלש פעמים ביום הלכנו לחדר־אוכל וקיבלנו אוכל מזין, כראוי לאחר מחלה. עד שקרמנו עור ובשר וחזרנו אט־אט לאיתנו.

היו אסירים שלא רצו להיות עוד בהשגחת הזולת. הם „התגנבו” מן המחנה ויצאו החוצה (אחרי שבאו האמריקנים, כמובן): נכנסו לבתי הגרמנים לקחו מה שרצו, עשו מה שרצו והגרמנים פחדו מאוד מהיהודים. היו שנקמו קצת נקמת קרוביהם ומשפחותיהם, אבל בדרך־כלל היתה זו השתוללות בבולמוס של אכילה ושתייה. ואחר־כך התחילו לסחור עם הגרמנים. תמורת קופסת סיגריות קיבלו מהגרמנים האזרחים דולארים הרבה. אבל אני לא עשיתי במחיצת יהודים אלה. כתום ההבראה, נסעתי למחנה פלדפינג. מחנה זה שהוכן, כדי שיהא ראוי למגורים רק ליהודים. לא רציתי להיות יחד עם „גויים” למיניהם.

לפני שיצאנו מדכאו ועברנו לפלדפינג או למקומות אחרים עשו האמריקנים, הקצינים היהודים וביניהם צ'פלינס (ראבייס) דבר חשוב מאוד. הם ערכו רשימה של כל מי שנשאר בחיים עם הפרטים המדויקים: גיל, מקום־לידה וכו'. הדפיסו את הרשימות בעותקים רבים ושלחום לארה״ב, כדי להפיץ בין היהודים.

פלדפינג

בפלדפינג אורגנו חיים ציבוריים: חי חברה ודת. הוכן מטבח מיוחד לאוכלי כשר. התחילו להגיע, בעיקר מאמריקה, תשמישי קדושה: טלית ותפילין, סידורי־תפילה וספרי קודש. בנו מקווה־טהרה. ראוי לציין את פועלו של הרבי מקלויזנבורג, שעשה יותר מכל המפלגות הדתיות, כדי להחזיר עטרה ליושנה. בעוד רבים מבני־תורה, חסידים ותלמידי־חכמים המשיכו, כמו בימי הנאצים,

עורר הרב מקלויזנבורג את כולם. מה אתכם, התריע, עכשיו אין אנחנו תחת שלטון הנאצים, למה אתם ממשיכים לאכול נבלות וטרפות ואינכם מניחים תפילין? הוא הקים את בית הכנסת הראשון. היו שני זוגות תפילין ועמדו בתור, כדי להניחם ואחר כך, כאמור, היו בנמצא תפילין ומי שרצה קיבל תשמישי קדושה.

לנקיון בבתים וברחובות המחנה כבר דאגו הגרמנים עצמם. בידיהם נאלצו לנקות אשפות וסרחון. הם הודו והשתחו כשקיבלו פרוסת לחם לבן מדינו. אני קיבלתי משומר אחד, „ספרהמפתח“ ובו כל אגדות ש"ס מהרב שאצקס. בתמורה נתתי לו פרוסת לחם. בחדרי שהיתי יחד עם יוחנן דוצ'ימינר, החי היים באופקים, בנימין שלזינגר, ועוד כמה אנשים. התחלתי ללמד קצת תורה. בשבת נערכו שיחות על פרשת השבוע. היה בידינו זמן רב. ניסיתי גם לכתוב מכתבים לאחי יחזקאל, שחי הרבה שנים לפני המלחמה במקסיקו. את כתובתו זכרתי בעלפה. אבי ז"ל, דבריו האחרונים, שקרא אלי בקול מרחוק במזריץ', כשנפרדתי ממנו – היו: „כתובתו של יחזקאל“. תפסתי שכוונתו היתה שאחרות בזכרונותי כתובתו של אחי במקסיקו. כתבתי הרבה מכתבים בתקווה, שאחד מהם יגיע אליו. וכך היה. לאחר שנודע לו, כי נשארתי בחיים התחילה חליפת מכתבים בינינו.

אני נעשה פעיל בחיי חברה ודת

בנימין שלזינגר עזב את פלדפינג ונסע לשוטט בארץ ובמחנות (היה אז בחור צעיר) לחפש קרובים ומכרים. היה בברגן-בלזן ועוד. כשחזר לפלדפינג והקשיב פעם לשיחתי בענייני תורה, אמר לי: מקומך לא כאן, בחדר הזה. הייתי בימים אלה באזור האנגלי בשני קיבוצים של „אגודה“: אחד בגרספלד ואחד בגרינגסהוף, ובהם יש צעירים וצעירות דתיים. מקומך כמדריך רוחני שם. שכחתי לציין, כי בנימין היה תלמיד, ישיבת אלכסנדר בפולין. אביו ז"ל היה מחסידי אלכסנדר בסוסנובצה, והוא, בנימין, כבר נתפס לחילוניות, אבל נשארה בו הזיקה והאהדה לדת וליהדות המסורתית.

עזבתי את פלדפינג והגעתי לקיבוץ בגרספלד. עשינו היכרות עם הוועד. אחרי שיחה מעניינת צירפו אותי לוועד והתחלתי לארגן את חיי הדת בקיבוץ „איחוד“. דאגתי שבכל יום נתפלל במניין שחרית וערבית. הכשרנו כמה סירים וכלי מטבח והתחלנו לבשל בשבילנו אוכל בלי בשר, כי בשר כשר לא היה לנו ושאר חברי הקיבוץ לא היו מוכנים לוותר על אכילת בשר. בערב שבת הכינונו האוכל לשבת כהלכה. פעלתי שלא יבשלו בכלל בשבת, גם לא בשביל החברים החופשיים. כן נתתי שיעור בתורה בכל ערב לאנשים שומרי המצוות ופעם בשבוע שיחה לכל חברי הקיבוץ.

היתה קבוצה של צעירים דתיים בגרספלד כ־12 איש בנים ובנות. גם בגרינגסהוף היתה קבוצה כזאת. ואתם שתי חניכות של סמינאריון „בית יעקב“ בקראקוב, תלמידות של שרה שניידר. רבקה אנגלרד ורחל שנצר. נפגשנו

שלושתנו ודיברנו על הקיבוץ ועל הקבוצות שלנו בתוך הקיבוץ ובאנו לידי החלטה, שיש לייסד קיבוץ דתי-חרדי לחוד. רבקה אנגלרד נסעה למחנה צילסהיים או זלצהיים, הסמוכה לפראנקפורט, וקיבלה עידוד וחיוך מר' לייבל פינקוסביץ, שהיה חבר ועד-המחנה. לאחר זמן-מה קיבלנו הודעה, שהוכנו בשבילנו שני בתים בדיוק אחד מול השני, בהם אפשר לייסד קיבוץ כזה. יום אחד, השכם בבוקר, עזבה את גרספלד קבוצה של 8 איש ואחר-כך ניתוספו עוד 4. וגם בגרינגסהוף היתה קבוצה כזאת. הצטרפו אלינו עוד בנים ובנות. בראשם רבקה הורביץ, גם היא מסימינאריון „בית יעקב“ (עם אחיה, החיים כיום בבליגה, בתו של ר' מאטי מרדכי הורביץ מקראקוב מחשובי חסידי אלכסנדר ומחנותו של הרבי מגור זצ"ל). היא התחתנה אחר-כך בקיבוץ עם ר' לייבל פינקוסביץ. בחורים – ביניהם גם שהיו נשואים לפני השואה ונשארו לבדם עגונים ובחורות. קיבלנו לידינו את שני הבתים. בית אחד למגורים, רק לבנות, והבית השני, שהיה גדול יותר והיה משמש לפני כן כפונדק לגרמנים – הפכנו אותו לבית-מגורים לגברים. היה לנו גם חדר-אוכל גדול ומקום תפילה ולימוד. אני, הקטן, כרב ומנהל רוחני לכל חברי הקיבוץ, נתתי שני שיעורים כמעט יום-יום, שיעור אחד לשון ודקדוק עברי לבנים ובנות יחד, ושיעור אחד בתלמוד לבנים בלבד. בשבת דרשתי כמעט בכל סעודה ולפעמים בשבת בצהריים דרשה גם לאורחים, שבאו מבחוץ למחנה. לאט-לאט הפכנו את הקיבוץ לקיבוץ חרדי וצירפנו אותו לפא"י בשם „חפץ-חיים“. לקיבוץ הזה היה גם משק. נוסף לשני הבתים, היו גם בהמות, סוסים, עופות ואפילו חזירים, שהחלפנו בכפר הקרוב אצל אכר אחד, לבהמות אחרות.

היו גם שדות ובהם תבואות ופירות. התחלנו להתרגל לחיי קיבוץ דוגמת „חפץ-חיים“ בארץ-ישראל, ששמענו עליו. כל יום יצאנו לעבודות במשק ובשדות. כמובן אחרי תפילה בציבור ואוכל. אחרי הצהריים עסקנו בלימוד. הנהגנו מנהג קבוע, שבכל סעודה, אפילו בחוץ, ילמד חבר אחד כמה סעיפים מקיצור שולחן ערוך לפני ברכת המזון במניין. לאט-לאט התחילו אנשים להכיר אלה את אלה והתחלנו לחגוג שמחות אירוסין ונישואים. ואף-על-פי-כן, שכנו בתוכנו תוגה ועצבות. לא בקלות אפשר לשכוח את הקרובים שאינם, הלכו, ואיך הלכו. ואפילו החגים היו מעורבים בתוגה.

בחג-הפסח בקיבוץ „חפץ-חיים“ בצלסהיים בליל הראשון, ליל התקדש חג, ישבנו ליד שולחנות ערוכים ואני ישבתי בראש וניהלתי את הסדר. לידי שני אורחי-כבוד, ד"ר הלל זיידמן, שבא מאמריקה, סופר ידוע ויהודי ת"ח-גם הרב וולגלרנטר שהגיע מאמריקה. כשאמרתי דברי-תורה על כל פיסקה של ההגדה היה שקט גמור בכל האולם. בהגיעי „וכאן שואל הבן, מה נשתנה“ – שאלתי בקול חנוק מדמעות, תמיד היה נהוג שהבן ישאל את הקושיות, והיום אנחנו שואלים: איפה הבן, איפה הבנים שלנו, הקטנים שאינם, כדי לשאול את הקושיות – עברה יללה חרישית בכל האולם. מיד חזרתי בי, והתחלתי בדברי-ניחומים ותקווה. התאמצתי מאוד להשכיח את הרושם הקשה בדברים משמחים

ובשירה, במיוחד בשירת „והיא שעמדה לאבותינו ולנו והקב"ה מצילנו מידם".
בליל שני של הסדר כבדתי את רב וולגלרנטר לערוך את הסדר והוא הנעים
בדבריו את הסדר השני.

משהתחילה „עליה ב' לארץ־ישראל, שלחנו חמישה חברים הראשונים
מהקיבוץ וכן הלאה כל פעם יותר.

הבנות הדתיות שבאו לגרספלד בזמן שהותי שם, היו האחיות סופיה
ומרים פריד, בנות ר' אברהם דניאל ודרזה, נכדות הגאון ר' מרדכי בנע"ט. אני
התארסתי עם מרים, היא אשתי שתחי' עמוע"ש, וידידי ר' שמואל דוצ'מינר,
שהגיע לביקור לצלסהיים מפלדפינג, נשא לאשה את סופיה ואחר־כך התחתנו
בקאוניץ, אזור אנגלי בגרמניה, מקום שגרה שם אז אחותן פייגה־יהודית, עם
בעלה ר' ישראל גליק.

נסיעה למכסיקו

אמנם שאיפתי ומטרתי בחיים היתה לעלות לארץ־ישראל להשתקע שם,
לבנות את ביתי, אבל הדבר ארך שנים הרבה עד שאיפתי התגשמו. כי בינתיים
קרה משהו.

אחי יחזקאל הגדול ממני בתשע שנים, שברח מפולין בסוף שנות העשרים,
כדי שלא לשרת בצבא הפולני, התגלגל בדרכים לא־דרכים למכסיקו. הוא חי שם
בכבוד ובפרנסה טובה. סמוך למלחמה, בשנות השלושים, ביקש להביא לשם
לפחות חלק מהמשפחה וכמעט שעלה בידו. באה המלחמה וכולם אבדו בשואה:
ההורים, האחים והאחיות עם משפחותיהם. הוא חי במכסיקו עם משפחתו.
אשתו גיטל ובנם קרלוס. אבל הוא, במיוחד, סבל הרבה מאובדן משפחתו
העניפה. מאז ומתמיד היה מסור מאוד וקשור באהבה גדולה להורים ולכולנו.
סיפרו לי אנשים אחר־כך, בהיותי במכסיקו, שהוא הולך קודר עצוב ומרוגז וכל
יום, תיכף אחרי המלחמה, חיפש, שאל וחקר אם משהו ממשפחתנו נשאר
בחיים. יום אחד באה אליו בחנותו ברחוב הונדורס, גיסתו מלכה ליכטנשטיין,
גם היא ממלאכה, ובידה רשימת שמות היהודים שנשארו חיים בדכאו. ברשימה
מצאו את שמי מפורש, שאני חי – התחיל לצעוק והתעלף מרוב התרגשות של
שמחה. שפכו עליו מים וחזר להכרתו. ומרגע זה התחיל, ברוב מרץ, לחפש קשר
אלי כדי לפחות להודיע לי, שידוע עלי ורוצה לעשות הכול שאבוא למכסיקו.
הוא דיבר בטלפון לניריוק אל חבריו מארבע־עשר קאמיטעט של ה„בונד“
(כי הוא היה „בונדאי" מגיל 16) ולחברת היא'ס ועוד לאנשים פרטיים, שיש
להם קשר עם „אונרא", שהיתה פעילה במחנות.

עד שהתחלתי לקבל ממנו מכתבים ונקשר קשר הדוק בינינו הוא „הפציץ"
אותי במכתבים, שעד היום הזה הם מונחים מסודרים אצלי בארכיוני: אפשר
לומר, שהם ביטוי נמרץ ללב אנושי גדול מלא געגועים, רוך ואהבה. הוא
העתיר עלי בקשות והפצרות שארחם עליו ואבוא למכסיקו וכאן אנוח כמה
שנים ואחיה כבן־אדם. יש לו שאיפה אחת בחיים: ללחוץ אותי אל לבו הכואב

ואחר־כך לדאוג שיהיה לי טוב בחיים. הוא יודע שמטרתי לעלות לארץ־ישראל, והוא לא יעמוד מנגד. אבל לא עכשיו. אין הוא רוצה שאסע לשם בצרות כאלה (בשנות ה־40 גרמו הערבים צרות והאנגלים גם הם הוסיפו מכשולים ולא היתה עבודה). בינתיים שאבוא למכסיקו, ארץ רווחה, ושיש לו הכול בריווח גם בשבילי ושיש לי הזכות המלאה ליהנות מכל אשר לו ושצבר בעת שאני פירפתי בין החיים והמוות, תחת מגפיהם של הנאצים. אני מצטט מקצת מן המקצת מן המכתבים ששלח אלי.

אני מצאתי את עצמי חלש מול זרם עז כזה של אהבה ותמימות לב והחלטתי להענות להצעתו ולנסוע למכסיקו.

נפרדתי מהקיבוץ בצילסהיים ונסעתי לקאוניץ לבית ישראל ופייגה גליק (הם חיים בקרית־שמואל), שם התחתנתי עם אחותה מרים וחזרנו לצילסהיים בדירה פרטית עד שנקבל את הרשיונות וכל הניירת הדרושה לנסיעתנו למכסיקו. בינתיים הודעתי לאחי, שאינני לבדי ואני מתחתן. הוא שמח מאוד, ועלה לו כסף רב, כדי לסדר ניירות גם בשבילה. לפני שעזבנו את גרמניה עוד השתתפנו בחתונת אחותם של אשתי ופייגע גליק – סופה־עם שמואל דוֹצ'מינר (הם גרים היום בבני־ברק) ממלאכה. ובחודש יוני 1946 עזבנו את ארץ־הדמים גרמניה והגענו לפאריס. בפאריס שהינו יותר משלושה חודשים, כדי לקבל כל הניירות. בינתיים נודע לי שאחי יהושע, חסיד ותלמיד חכם, שהיה כל הזמן אצל הרוסים בסיביר, נשאר בחיים. הוא נמצא בלודו' עם אשתו שלקח לו אחרי המלחמה: פראדל בת החסיד ר' אריה בוצ'אן מרוזאן, ושהם מתכוונים לבוא לפאריס. בחודש האחרון לפני שעזבנו את פאריס נפגשנו עם אחי ואשתו. הם השתכנו בסן־ז'רמן קרוב לפאריס. היה שם מעין קיבוץ ושותפות של יהודים חסידים לפני נסיעתם הקבועה, רובם לארץ־ישראל, וקצתם לאמריקה (אחי ואשתו חיים בבני־ברק). ובאמצע חודש אוקטובר יצאנו באוניה מצרפת. היו שם מאות ואולי אלפים יהודים פליטי־חרב. אודים מוצלים מאש התופת, שנסעו לארה"ב.

שם הכרנו את משפחת אקשטיין – אברהם מרדכי ואשתו, עסקן ציבורי ודתי, אשתו ובנם (או ילד, לאחר בר־מצווה) שלמה, שהיום הוא פרופסור ומרצה באוניברסיטת בראילן, שהתכוננו גם הם לנסוע למכסיקו. בניירורק התעכבתי מיום רביעי עד מוצש"ק, התארחנו בבית אחות אמי ע"ה, דודה חיה שרה. נפגשתי גם עם ידיד יבדל"ח (שכעת הוא כבר אינו בחיים) פרופסור ש.ל.זר, דיקן ישיבה אוניברסיטה שהציע לי להישאר בניירורק ושהוא יסדר משהו בשבילי. גם בש"ק, בבואי לבית־הכנסת „ישראל הצעיר" בברונקס, מקום שדודתי היתה מתפללת קבועה, בירך אותי (באנגלית) יושב־ראש של בית־הכנסת, ואמר לי שהוא מוכן לסדר בשבילי שאהיה „ליגל" (היתר־שהיה). ולמה נוסע אני למכסיקו?

במוצש"ק עזבנו את נירירורק בטיסה למכסיקו. אחרי שהאוירון התעכב בטקסאס, הגיע למכסיקו בשלישי לנובמבר 1946, בשעה 4 אחר־הצהריים.

קשה לתאר את הפגישה ביני ובין אחי ואחותי באדע (ע"ה) בשדה-התעופה: חיבוקים, נשיקות, דמעות, יללות של בכי ושל שמחה בערבוביה. נכנסנו למכונית פרטית של אחי וליוו אותנו עוד כעשר מכוניות פרטיות, מאלה שנשארו לחכות לנו מן הבוקר, שהאווירון היה צריך להגיע בעשר בבוקר. הגענו לרחוב קובה מספר 23, נכנסנו למעלית כשיצאנו מהמעלית בקומה ב' קיבלו את פנינו כמה מאות אנשים: ידידים, חברים ומכרים של אחי ושל אחותי וגם אנשי מלאכה במכסיו. במחאות-כפיים ובכרזות „ברוכים הבאים" נכנסנו לדירה יפה, מרוהטת ומסודרת ואפילו שתי מערכות כלי-אוכל לבשר ולחלב חדשים, ארון עם ספרים, מתנת קרלוס (ע"ה) בן אחי. שנתן לנו ספרי שלום-עליכם ויל. פרץ עם הקדשה. חדר מיטות עם כלי מיטה מסודרת וכרים, מלאכת יד, בה תפורות אותיות מ.ק. – שם אשתי מרים קריסטל. אני שלא הבנתי של מי זה ומה זה, שאלתי את אחי והוא אמר לי: כל זה שלך הדירה וכל אשר בה ויותר מזה. קבלת-פנים כזו ויום כזה אי-אפשר לשכוח! נמשכה הסעודה של כמה מאות איש בביתנו החדש. בינתיים נכנסתי לחדר צדדי להתפלל ולהניח תפילין, חזרתי והתחילו שתיות „לחיים" ונאומי-ברכה ושוב חיבוקים ונשיקות.

קרוב לעשרים שנה – במכסיו

אז בהגיעי למכסיו היו שם חיי-ציבור, חיי קהילה. ליד הקהילה האשכנזית „נדחי ישראל" היו ארבעה בתי-ספר יומיים ליהודים: 1. בית-ספר יידיש. הגדול שבכולם; 2. בית-ספר „יבנה" שני בגודלו. היה זה בית-ספר דתי לבנים ובנות; 3. בית ספר „תרבות" עברית – בעברית; 4. ואחר-כך גם בית-ספר יידיש של הבונדאים, שלמדו גם עברית על קצה המזלג.

היו גם כמה בתי-כנסת. „נדחיישראל", אגודת-אחים „ישראל", בית יצחק" ו„עץ-חיים". אף-על-פי-כן היתה עזובה מבחינת היהדות החרדית. הרב הראשי של מכסיו, הרב ד.ש. רפלין, מתלמידי ישיבת ליטא, ייסד את בית-ספר „יבנה", שם למדו תנ"ך על טהרת הקודש (לא קטעים ובגילוי ראש כבשאר בתי-הספר). המורים והמורות היו יהודים דתיים. אסור היה ללכת בגילוי ראש, חוץ מבשעות הלימודים הכלליים שהמורים היו גויים) ועם כל-זאת לא הגיעו לכלל לימוד התורה שבעל-פה.

לאחר חודש ימים, באה אלי משלחת של בית-הכנסת „עץ-חיים" קודם כל לעשות היכרות, לדבר ולשוחח ואחר-כך התחילו להפציר בי לעבור דירה ב„קולוניה-היפודרומה", רובע שרוב היהודים גרים שם. הם רוצים שאהיה לרב ור"מ אצלם ללמוד עם הבחורים הגדולים שלהם ובשבתות ללמוד עם הבעל-ביתם ולדרוש בפניהם. אני הסכמתי בינתיים רק ללמוד עם הבחורים, אחרי שעות התיכון. אחר זמן-מה החלטתי לעקור לשם, כי באמת לא היה נוח לי לגור, ובפרט בשבתות ובחגים במרכז העיר. עברתי לשם ברחוב מיצואקן. בכל שבת לימדתי שיעור בפרשת השבוע, בפרקי אבות במקום הרב הגאון ר' יהודה ברבר ז"ל, שהיה מלמד שם עד אז וחזר לארה"ב. השיעור הזה בשבתות, יצאו

לו מוניטין ודיברו עליו טובות והיו אנשים שבאו ברגל מקולוניה אלומוס ופולנקו לשמוע את לקחי. כן אירגנתי שיעורי גפ"ת עם הבחורים. כן אלה שחזרו משיבות מארה"ב וכן אלה שלמדו כאן בבתיספר תיכוניים, באו אחריהצהריים ללמוד.

בינתיים נפגשנו עם הרב ראפלין והוא ביקש ממני שאעזוב את „עץ-חיים” והשיעורים עם הבחורים. יש לארגן דבר גדול יותר ולהקים ישיבה לכל בני העיר. וכך עשינו. פירסמנו לכל בתיספר היהודיים כי יסדנו ישיבה לאחר הצהריים בשם „אורי-ישראל”. נרשמו בערך 40 תלמידים ואחריכך ניתוספו עליהם עוד אחרים. לאטלאט התרגלו, שיש ללמוד פרק משניות ודף גמרא. היו שהגיעו ללמוד דף גמרא רש"י ותוס' בהבנה טובה. מהם דאגנו לשלוח לארה"ב לישיבות ר' חיים ברלין „תורה ודעת” ועוד.

הרב הראשי דמכסיקו, רד"ש רפלין, הזמין אותי גם לתת שיעורים בבית ספר „יבנה” ולהדריך את הנוער בדרך היהדות, ובכך הצלחתי מעל למשוער. עזרו בזה גם תנועת בני-עקיבא דשם עם המדריך, אברהם גרינבוים. גם שלמה אקשטיין השקיע הרבה כוחות בנוער הזה והוא עצמו היה מן התלמידים הראשונים שלי. נולדו לנו שתי בנות, חנה ושושנה. הבנות גדלו ונתחנכו בדרך היהדות.

ואנחנו, אני ואשתי, שאלנו את עצמנו: „מתי אעשה גם אנכי לביתי?”. מתי ניסע כבר ונשוב הביתה לתחנה האחרונה שלנו. כל פעם היה עיכוב אחר. עד שבתנו הבכירה הגיעה לגיל 12, החלטנו לשלוח אותה ללמוד בישראל וכך ניאלץ לעלות גם אנו. תיארכו לעצמנו, שהיא תתאקלם בארץ והארץ תמצא חן בעיניה. והיא לא תחזור כבר. ואז נראה את עצמנו נאלצים לעזוב את מכסיקו. וכן היה. אחר שלוש שנים שלחנו גם את בתנו השנייה. חנה ושושנה שתיהן למדו באולפנא ב„כפר-פינס”, ואנחנו עזבנו את מכסיקו בתמוז תשכ"ה והגענו למחוז-חפצנו, לארצנו הקדושה.

סיפר לי כאן אחי ר' יהושע, הגר בבני-ברק, שפעם ביקר אצלו השו"ב רמכסיקו, ר' יצחק יעקב יבלונוביץ למסור לו ד"ש ממני. אמר השו"ב לאחי: „לאחייך הולמים דברי רש"י עה"פ ואת הנפש אשר עשו בחרן”, על אברהם אביו: אברהם מגייר את האנשים. כי אמנם רכוש של כסף כמו אחרים הוא לא עשה, אבל עשה נפשות ליהדות שאין כמוהו”.

עוד עלי לציין את מסיבת הפרידה, שעשתה לכבודנו הנהלת בית-הכנסת „עץ-חיים” ונוכחו בה שני הרבנים הראשיים, הרב רפלין והרב הגאון הגדול ר' יעקב אביגדור, שהיה רב של קהילת בוריסלב ודרוהוביץ הרבה שנים. גם ידיד הרבנים רא"מ הרשברג ור"א - רזנבוים והרב ר' יעקב גולדברג שלימד שנים הרבה בבית-הכנסת ברחוב יוקטן 15 כל ערב דף גמרא. במסיבה זו אמר הרב רזנבוים בין השאר: „הנפטר מחברו אל יפטר אלא מתוך דבר-הלכה ואצל ידידו הרב ר' דוד קריסטל אין צריך להגיד כאן דבר-הלכה כי הטעם הוא, שמתוך כך זוכרהו. וכאן במכסיקו כל דבר-הלכה שהולך ורואה ברחוב כל בחור

שיודע לפתוח גמרא וללמוד דף גמרא שלו, הוא תלמידו הוא וכולם יזכרו אותם. כשהייתי בניוירוק, בדרכי לארץ, שאל אותי במסיבה מי ששאל: למה אני עוזב ארץ רחבה ורווחה. אולי בגלל שאמרו לי כודיא (יהודי בספרדית), אמרתי שההיפך הוא הנכון. כלומר: אילו ידעתי שלנכדים שלי עוד יוכלו לקרוא כודיא, אולי לא הייתי ממחר לעזוב את מכסיקו. אך כיוון שאיני בטוח בכך, אינני רוצה להקים דור שלישי שם. ועליכן עזבתי ובאתי אני וכל אשר לי לכאן.

הרב ר' שלמה גורן, היום הרב הראשי לישראל, היה בזמנו לביקור במכסיקו למען האיגרות של מדינת ישראל. עשינו היכרות, ואז אמר לי כשאבוא לישראל, הוא ינצל אותי במסגרת שלו (אז הרב הראשי לצה"ל) וכן היה. כשבאתי הוא הכניס אותי כאזרח ברבנות הצבאית, שם אני פעיל עד היום.

חיי חברה בבונה-מונוביץ (הרהורים וזכרונות לאחר השחרור)

אי-אפשר לדבר על חיים ציבוריים במחנה, כי כל „בלוק" היה עולם בפני עצמו. אני רק אנסה לזכור משהו מחוג הצר שלנו ב„בלוק".

היתה לנו קבוצה, שהתרכזה מסביב לפרידה. היו בקבוצה באורח בלתי-רשמי: מענדל רייז יהודי מלודז'. בצעירותו למד ב„ישיבה" והיה תלמיד חכם ופיקח, חריף, שהחמיץ ונעשה אפיקורס. אבל נמשך מאוד לדבר בדת ואפילו בחסידות, ואפשר לומר שמתוך דביקותו בנו חזר לדרך-אמונה. בחיים אזרחיים, לפני מלחמת-העולם השנייה, היה פעיל במפלגה שלו, ה„בונד". כנראה שאין הוא עוד בחיים.

זלמן רדאק, איש גרודנה, היה נפח במקצוע ועבד במחנה כנפח. אהב לשמוע בדיחה ולספר בדיחה. כמעט בכל יום ראשון הביא פינכה עם מרק קרוש, וכולם אכלו ומי שסיפר הבדיחה היפה ביותר קיבל מנה כפולה. כיוון שעבד במחנה בשביל ה.ס.ס., היה לו מזון רב. היכן הוא? ב-17 בינואר 1945 יצא מן המחנה. מאז לא שמעתי עליו.

ר' לייבל בורנשטיין מקאליש. חי בתל-אביב ומנהל הוצאת-ספרים „מורשת". ר' משה בורנשטיין מוארשה, אז צעיר מאוד. בא למחנה אחר המרד, שלקח בו חלק. חי היום בקרית בורוכוב בבת-ים. אז קראו לו מוניק. וכאמור, בימי ראשון התאספנו ודיברנו. לרוב העסקתי את החברה בדבריתורה, אגדות חז"ל, חסידות וסיפורי-מעשיות. ביחוד הצטיין מענדל רייז בזכרונות. הוא סיפר לבני-הקבוצה את ספרו של הסופר הפולני, שיינקביץ, „באש ובחרב", ספר שלם, בהמשכים וריתק את החברים.

בימי ראשון - איגרוף

בשנה האחרונה, 1944, הוקל לנו. הגרמנים התחילו לארגן תחרות „איגרוף" בכל יום א'. היתה בימה, בימת קרב. מסביב לבימה כמה ספסלים בשביל ה.ס.ס. ואנחנו, האסירים, התיישבנו על הדשא או על החול והסתכלנו במאבק שבין השניים. השניים היו בדרך-כלל אגרופים מקצועיים מלפני המלחמה. היה יהודי אחד מיוון, שהיה אלוף העולם. כמובן, משהכירו בו, חטפו

„מציאה“ זו, העסיקו אותו בעבודה במחנה ודאגו שיהיה לו די אוכל, כדי שיוכל לשחק בימי א', לבדר את הקהל. נדמה לי שהוא היה היהודי היחיד במשחק הזה.

פעם נהנינו הרבה ב„איגרוף“ כזה. שני הנאבקים היו שונאי־ישראל מובהקים. אחד „הקאפו“ בולק, פולני רשע ואכזר, נגד היינריך „הקאפו“ של בית־הרחצה. עודדנו את שניהם. כשהגרמני קיבל מכה חזקה צעקנו בגרמנית: תראה לו לחזיר הפולני. וכשהפולני קיבל בין העיניים שכמעט התמוטט: צעקנו אליו בפולנית: מה הוא ירביץ בך, כאילו אתה יהודי. תן לו כראוי לפולני. . .

דת במחנה

כבר תיארתי, כי בהגיענו למחנות אושוויץ ובונה, לא נשאר לנו דבר מן החפצים האישיים. הפשיטנו עירומים והשארנו הכל, כך שאלפי זוגות תפילין וטליתות וכדומה נלקחו לשריפה או לעיבוד. מכל־מקום, לא היו בידינו שום תשמישי־קדושה כל זמן היותנו בבונה.

אבל היהודים שומרי־תורה ומצוות – והיו רבים כאלה בבונה – התפללו כל יום בעת שצעדנו לעבודה. פה־ושם שמענו יהודי אומר „פסקיד־זמרה“, שני קורא „קריאת שמע“ ואפילו „שמונה־עשרה“ – תפילת העמידה. התפללנו בהליכה. כרגיל, אי־אפשר היה להתפלל במניין. גם תפילת „מנחה“ ו„מעריב“. התפלל כל איש בפינתו, ביחידות ובלחש. וזאת, חרף הסכנה. אוי ואבוי למי שנתפס בכיסוי־ראש בתוך ה„בלוק“. אף־על־פי־כן שניים שלושה אנשים יכלו להסתכן, אבל לא מניין אנשים.

פעם בליל ש"ק אחד ישבתי על מיטתי וזימזמתי לי „לכה דודי“ בלחש. נצמד אלי יהודי, ר' מרדכי סופר מהונגריה, ישב על ידי ואף הוא הצטרף אל „לכה דודי“. מאז התיידדנו ושוחחנו רבות, אבל לא לזמן רב. הוא חלה ונלקח לאושוויץ, ועקבותיו לא נודעו.

יום כיפור

יום כיפור האחרון במחנה בונה. הדבר היה בסוף שנת 1944. הגרמנים כבר הוכו מכות נמרצות בכל החזיתות. הרגשנו וידענו שהסוף קרב. לפנות־בוקר עמדנו בין „הבלוקים“ והתפללנו ככל שזכרנו בעלי־פה את תפילת „שחרית“ ו„מוסף“. כאמור, סידור או מחזור לא היה בידינו. לאחר מכן פנינו כל אחד למשימתו לעבודה. הבעייה של עבודה ביום כיפור וכן בכל שבת היתה בשביל יהודי שומר תורה ומצוות, קשה מאוד. והיה צריך אדם להיות בקי בדינים, כדי לדעת מה להעדיף. זוכר אני: עבדנו ב„קומנדושטלה“ והיה עלינו להבעיר אש, לבשל קפה, לכבס את הלבנים של קציני הס.ס. כשבאנו ביום כיפור בבוקר (מקומאנדו 3) אמר לי בוכנר, שעבד אתי: אני אעשה היום את האש ואת הכביסה ואת הבישול ואתה תעשה רק הדברים האחרים: רחיצת כלים

וכדומה. כי יודע אני מה זה בשבילך עבודות כאלה ביום כיפור. הייתי מאוד אסירתודה לו. אני עצמי לא רציתי לומר לו או לבקש ממנו דבר זה. כי „מאי חזית דדמא דידך סומק טפי“.

בערב כשחזרנו (צמנו כמובן) התאספנו והתפללנו „מנחה“. בתקופה מאוחרת היינו מתאספים ב„בלוק“ מסויים, נדמה לי „בלוק“ 18, שם היה ראש ה„בלוק“ יהודי, שהרשה להתפלל בשקט. החברה ביקשו ממני לומר, כנהוג, כמה דברי התעוררות לפני תפילת-נעילה.

ואלה הדברים שאמרתי ושפכתי שיחי: אנו עומדים להתפלל עכשיו ולבקש מהקב"ה. בעצם על מה עלינו להתפלל? בנוהג שבעולם מתפללים על בני חיי ומזוני. אבל אנחנו על מה? על הבנים שלנו, ילדינו הרכים, שנשרפו חיים על קדושת-השם? או נתפלל על חיי, שנחיה בשעה שיודעים אנו כי המשך חיינו בצער ויסורים. כל איש מאתנו מקנא לפעמים במי שמת בלילה ולא קם משנתו בבוקר. ואם על מזוני נתפלל, שיהיה לנאצים יותר מזון, כדי לתת לנו מנה גדולה יותר. הלא אנו רוצים, שלא יהיה להם מזון, שימותו ברעב, וגם בשבילנו לא יהיה להם; והמילה „פרנסה“ אינה שייכת לכאן. ואם כן על מה אנחנו מתפללים? אנו מתפללים „יתגדל ויתקדש שמה רבא“, שלא יוסיף להתחלל שמו של הקב"ה בעולם. והרי שמענו לא פעם מהגרמנים שאמרו: איה אלוקיכם ויבוא ויעזרכם? שיראה ה' נפלאותיו ויעשה ניסים בחיכון וביומיו. דהיינו בחיינו ובמימינו, כדי שתקדיש שמו בעולם בהצילו את שארית עם-ישראל באירופה. ובכן, נתחיל כולנו יחד „יתגדל ויתקדש...“.

מובטחני, שתפילתנו אז בקעה שחקים ועלתה לשמי מרומים, כי הדמעות ששפך כל איש מן המשתתפים בתפילה זו ירדו מאין-הפוגות, ושערי דמעות לא ננעלו. והוספנו להתחנן לפני הבורא: פתח לנו שער בעת נעילת שער. וב"ה השערים נפתחו, לפחות לחלק מאתנו. הודות לתפילה שיצאה מעומק-הלב בלי להתכוון לדברים שבחומר ולצרכיו של אדם. רק לגלות וצער-השכינה, שיתגדל ויתקדש שמו בעולם.

מצות בפסח בבונה

לפני פסח עבדנו בקומאנדרשטלה: בוכנר, מוניק ואני. דאגנו שיהיה לנו קצת קמח במסתרים. הצלחנו לגנוב ממחסן הבגדים בגדים, גרביים או נעליים ומכרנו אותם לפולנים תמורת קמח, קמח נקי. כשהיה הקמח בידינו, הקפדנו יום-יום על סדרי-ומו של „הויפטשרפירר רקרד"ס“. בשעה 10 בבוקר, ברגע שהתיישב על האופניים שלו ונסע - וידענו לאן נסע, לאיוו פולניה - מיהרנו והכשרנו את סיר-הקפה עם הרשת שלמטה. הכינונו חתיכת פח ועשינו את הבצק בזהירות ובזריזות ואפינו מצות קטנות.

בהגיע ליל-הסדר התקבצו סביבנו בערך עשרה אנשים. ישבנו על המיטות, עשינו „קידוש“ על מים נקיים, קראו את ההגדה בעלפה, וסיפרנו ניסים ונפלאות. כל אחד אבל כזיית מצה „שמורה“ כדוגמתה אין בכל העולם. והדבר

נתן תקווה בליבנו ולראות ניסים ונפלאות ביציאת המחנות, כמו בימים ההם ביציאת מצרים.

חיי התרבות והדת בגיטו מלאבה

הייתי בגיטו מלאבה מתחילת המלחמה עד דצמבר 1940, כלומר עד הגירוש הראשון. במשך הזמן הזה לא היו קיימים לא בתיספר ולא מועדוני נוער. כשאני חושב היום על הסיבות לכך, הרי הן לדעתי שלוש: אוכלוסיה של בערך חמשת אלפים לא יכלה לעשות דבר כזה; עזבו את מלאבה בתחילת המלחמה ונשארו בוארשה; פחדו שיוודע הדבר לגרמנים. ואף-על-פי-כן, היו מניינים. בדירות פרטיות הצטופפו אנשים לשעה אחת והתפללו שחרית, מנחה וערבית. זכורני בדירתו של ר' אברהם מענדל פרענקל ברחוב פלוצקר, בעליה, התפללנו כל שבת. לאיחת קרה, שהגרמנים באו לתפוס אנשים לעבודה, התפזרנו חישמהר והצלחנו להתחבא במקומות שונים. פעם אפילו נפלתי לידי גרמני אחד יחד עם יהושע אינדור הי"ד. הגרמני עמד בפינה וארב לעוברים. אני הסתרתי מתחת למעילי (בחורף) את הטלית והלכתי שבור ורצוצ. אמר לי יהושע: „תראה, אתה לא תעבוד. אני אדאג לכך. שמע: „אני אברח בקצה הרחוב 3, במאי“ והוא, הגרמני הזקן ירדוף אחרי (אל תדאג הוא לא יתפוס אותי). ממילא כשיעזוב אותך, תברח אתה. וכך היה באמת.

בביתו של שמחה ניצקין, שעמד ברחוב טפר, סידרנו ספריה בעליית-גג. אני הייתי הספרן. זו הייתה עבודתי במקום עבודת-כפיה מחוץ לגיטו. בכל הספרים שאספנו בגיטו, ספרי קודש וחול, שהביאו לבית הזה, עשיתי סדר: ספרי-קודש לחוד, ספרי-חול לחוד, ספרי-קריאה לחוד, וספרי-לימוד לחוד. פה ושם ביקשו ממני ספרי-קריאה וספרי-לימוד. ר' הענער חסיד אלכסנדר, ביקש ממני מאוד ומצאתי בשבילו את הספרים „ישמח ישראל“ ו„תפארת שמואל“ מאדמור"י אלכסנדר. מוטל ויינשטוק, מחסידי גור, ביקש את „שפת אמת“, אייזשע רוטשילד ואליעזר וינוגרד מ„היודנראט“ הזמינו אצלי ספרי-קריאה. הם מאוד נהנו מהספר „זכרונות לבית דוד“, שהיה שייך לספריית מאנעס-בלום. (נשלח לאושוויץ ומת שם עוד כשהיה הגיטו בתחילתו).

ב„ימים הנוראים“ הצליח ראש היהודים – יודנאלטסטר – אליעזר פרלמוטר לקבל רשיון לערוך מנייני תפילה לר"ה ויום-כיפור עם תקיעת שופר וכו'. התפללנו יחד עם הרב הישיש דקהילת שרנסק, מחסידי גור, שהיה מחותנו של שמעון פרלמוטר, אביו של אליעזר. הרב הישיש, בגלל תשיות-כוח, כיבד אותי בתפילת נעילה. ואני לבי לבי על חללי משפחתי ידעתי כבר שאבי ואמי הקדושים, שהיו במזריץ' כבר אינם בחיים ונשרפו על קדושת-השם; אחי ואחיותיו ועוד קרובים – צעקתי ובכיתי הרבה, וכל המתפללים געו בבכיה גדולה. כשהגענו לתפילת „אזכרה אלקים ואהמיה, יהי רצון מלפניך שומע קול בכיות, שתשים דמעותינו כנאדך להיות ותצילנו מכל גזירות קשות ואכזריות“, רעשו אמות-הספים של הבית לקול הבכי. ואחר התפילה ניגש אלי הרב הישיש, נשקני

במצחי ואמר לקהל ביידיש: כן, כן, „אז עם טוט וויי, וויינט מען (כשכואב באמת, בוכים)“.

חסידים ועזותם – עזות דקדושה

בערב ר"ח שבט ת"ש נתפסנו לעבודה, אני ודוד מענדל גאלאנט, להביא מים בחבית גדולה לביתו של קצין גרמני. סחבנו פעם אחת ופקד עלינו להביא עוד פעם. ואנחנו חששנו, כי הוא שומר עלינו מרחוק בעד החלון שלא נברח. נאלצנו לעשות כן. בדרך אמר לי דוד מענדל: זוכר אתה שהיום יום השנה למותו של ה'ישמח ישראל'? החלטנו לנטוש את החבית עם המים וברחנו ישר לביתו של ר' שמעון ובנו ר' מענדל גבאי. מצאנו שם כמה חסידים. השלמנו את „המניין“. ישבנו ועסקנו בד"ת וחסידות לזכרו של ה'ישמח ישראל', ואכלנו סעודה יחד.

ובפורים אותה השנה גרנו יחד ברחוב סמולרניה עם ההורים. נתאספו השכנים לבית אבי והסבנו יחד בשירה חשאית בלילה שאסור היה להשמיע קול. פתאום שומעים את קולו הדק של ר' חנוך צביס (הענער צביעס) מרחוק, הולך וקרוב ושר „שושנת יעקב צהלה ושמחה“. נבהלנו מפחד וידענו שזו ממש סכנת מוות. קודם כל ללכת ברחוב בלילה ועוד לשיר! כשפתחנו את הדלת והכנסנו אותו מהר ושאלנו „ר', הענער, איך הסתכנת בדבר כזה“, הוא לא התרגש ואמר: ימח שמם וזכרם! היום בליל פורים לפחד מהם ולא לבוא להיות יחד עם ר' משה בער (אבי ז"ל). מובן שהוא כבר נשאר אצלנו כל הלילה, עד אור הבוקר.

עזרה הדדית בגיטו מלאבה

כל אנשי הגיטו במלאבה היו תמיד מוכנים לעזור איש לרעהו. הנה למשל הבעיה העיקרית בעיית הדיוור. מעולם לא קרה שמישהו מהמסתננים לגיטו בלי רשיון, לא ימצא מקום היכן להיכנס. ברצון הצטופפנו והכנסנו עוד איש. היה גם בית־חולים, שהתנהל בכוחות שלנו. היו כמה מיטות. אחיות ובראשן פלה צייטג – היא חיה ונמצאת בישראל – עשו הרבה בעניין ריפוי, תרופות ומניעת מגיפות, הפושטות כרגיל בנסיבות כאלה.

עזרה מחוץ לגיטו

בענייני מסחר היו קשרים עם ה'גוים'. כל אחד ניסה לחדש קשרים עם המכרים שלו מלפני המלחמה ולהבריח אוכל לגיטו. תמורת מלאי הסחורות (טקסטיל ושאר דברים) וכשאלו המלאי, היו מוכרים כלי־בית ודברים יקר־ערך. כל זה היה בגדר האפשר משום שהגרמנים לא הצליחו לסגור את חומת־הגיטו באורח הרמטי. אבל הקשרים האלה לא היו די חזקים, כדי שמשפחות ה'גויים' ייאותו להסתיר מכריהם היהודים. נדמה לי, שמכל אנשי מלאבה ידועה רק משפחת רוזנברג, הינדה ואחיה (היא היתה ממילדת) שניצלו הודות למשפחה אחת של נוצרים, שהסתירו אותם עד לסוף המלחמה.

המועצה היהודית המכונה בפי הגרמנים יודנראט או אלטסטנראט. הראשונים שעלה בגורלם להיות האלטסטנראט נבחרו עלידי הרב הישיש, ר' יחיאל משה סגלוביץ בעצה עם נכבדי העיר. הרב עצמו שימש את הקהילה חמישים ואחת שנה (נ"א) ומעניין: כשהיינו יחד במחנה מעבר וישבנו על הרצפה שעונים על הקיר, התחנן לפני שהיות שהוא מאמץ שאני אחיה - שאזכיר בשמו אילו דברייתורה. ואז הירבה להגיד לי דברייתורה בעיקר דברי אגדה המושכים את הלב. הוא עשה כן במשך תשעת הימים המרים בתוך המחנה. משתדל אני למלא את בקשתו הקדושה, כל פעם שאני דורש לפני הקהל. כן בהיותי במכסיקו וכן גם כאן אני אומר דברייתורה בשמו. בייחוד בסעודה שלישית בשבתות.

הפקודה של הגרמנים היתה לייסד „אלטסטנראט“ של שבעה אנשים. בראש „היודנראט“ או „אלטסטנראט“ עמד: (1) אליעזר פרלמוטר, בן שמעון מילנער (טוחן שהיה לו טחנת-קמח, יליד מלאבה מדורות). הוא, אליעזר, עשה הרבה מאוד למען הגיטו. וביום שבאה הידיעה למשטרת הגיטו להוציא גופתו מבניין העירייה שמחוץ לגיטו, שנורה למוות עלידי מפקד המחוז - היה אבל גדול לכולנו.

שאר אנשי „היודנראט“ שאני זוכר שמם: (2) מיזליץ, סוחר ובעל-בית מכובד. שומר תורה ומצוות. (3) אייזשע ראטשילד. (4) יצחק (המכונה בפי כל איצק) אלטער. תושב ותיק ממלאבה (חסיד אלכסנדר) היחיד בגיטו, שהיה מגודל זקן וקיבל על כך רשיון מיוחד מהגרמנים. הוא נשלח לאושוויץ כעונש על שמצאו אותו מבריא אוכל לבית-החולים ושם נפטר. (5) פלטיאל צגלו, תושב העיר מלאבה, סוחר תבואות לפני המלחמה. (6) אליעזר וינוגראד, עסקן מלפני המלחמה באירגון הסוחרים הזעירים. (7) יחיאל מאיר לבקוביץ. יהודי מלאבאי, סוחר אמיד. במשך הזמן ניתוספו עליהם אנשים אחרים, שנעשו עסקנים ומנהיגים בגיטו, כגון: ארון יבלונבסקי ואחיו - בני יבלונבסקי, שקראו לו ביידיש „דאר לאַמער שמחה“. הם היו אנשים שנתנו פקודות ו„הגדולה“ באה להם בהיותם סנדלרים טובים ועשו מגפיים בשביל הקצינים הגבוהים.

היה גם אחד, שאינני רוצה להזכיר שמו, כיוון שהיה מלשין ידוע וגרם רעה להרבה יהודים ואיני רוצה לדון אותו בדיני. כי סוף-סוף הוא נהרג באושוויץ כיהודי.

היו גם כמה פקידים ופקידות במשרדי „האלטסטנראט“. מהם זוכר אני את בתו של מורדוביץ (פקידת דואר). שלמה תיק (או טיק) פעיל מאוד במשרד-עבודה. ואתו ישעיהו קשסלו. חתנו של לינדנברג בעלחנות-ריהטים לפני המלחמה. גם לגבי קשסלו זה היו הדעות חלוקות. יש שקיללו אותו ושנאו אותו שנאת מוות. בעיני ראיתי, איך סטר ליהודי מכובד וישיש. ושוב: אינני מכריע בדבר. כי באמת, לפי דבריו, אילו לא היה מתנהג ביד קשה וממלא את מכסת האנשים לעבודה עלול היה לגרום אסון לכל הגיטו. היו מחסלים את הגיטו זמן רב לפניכן.

8) לייבל רומנר – יהודי סוחר ופיקח, פעיל בחיים הציבוריים. 9) נתן מאיר קולני' שהיה משמשו של הרב בבית הכנסת.

מעשה גבורה – וקידוש שם

הסיפור על הרב הישיש דמלאבה הוא סיפור גבורה וקידוש השם. הנוכחים במחנה היו מבוהלים ואחוזי־דהמה מן הנס. הרשע הגרוע ביותר כאילו כפאוהו מן השמים. החזיר את האקדח לכיסו. לא נתנו לו לנגוע לרעה ברב הקדוש. הוא ברח כאילו רדפוהו.

והנה עוד סיפור־גבורה על בחור ממלאבה במחנה בונה. את שמו לא אזכור. בנו של ר' לייבל גרטנר, סוחר־עצים לפני המלחמה, חסיד גור ר' לייבל ובנו היו בבונה. כנראה היה בחור מוכשר והצליח לקשור קשרים עם כמה פולנים, שעבדו יחד עם האסירים במפעל א.ג. פארבן. היו אלה קשרי־מסחר יוצאים מגדר הרגיל: לא מכירת סוודר או חולצה או נעליים אלא מסחר בדברים יקרי־ערך, כזהב ויהלומים. וזה הסיפור:

בשנת 1944 התחילו להגיע משלוחים עם יהודים מהונגריה הישר למחנה בונה־מונוביץ בלי לעבור במרכז אושוויץ. מקצתם הצליחו להבריח מעיני השומרים חלק מהונס בדולארים, כזהב באבנים טובות. כשהיו כבר במחנה, יחד אתנו, ורצו להציל עצמם מרעב ומקור, התחילו לבקש עזרה באמצעות רכושם. הם היו זקוקים למתווכים, והללו היו כמובן היהודים הפולנים, בני המקום. המתווך לקח שטר של עשרים דולאר והבטיח לתת יום יום חצילחם ומנה מרק לשבוע או לעשרה ימים. גם המתווך הרוויח יפה. היו שרצו תמורת יהלום שטרות של 50 מארקים. בחור צעיר יהודי מצא את גרטנר ונתן לו יהלום. בתחילה רצה גרטנר לתת לו במשך חודשיים מנת־לחם נוספת, מרק, מרגרינה וחתיכת נקניק. אבל הבחור ההונגרי רצה כסף ממש – אלפיים מארק (40 שטרות של חמישים). גרטנר הזהירו להסתיר את הכסף, כדי שלא ימצאו אצלו ואם יקרה שימצאו הגרמנים אצלו את הכסף שלא ימסור בשום פנים את שמו, אלא יאמר שקיבל את הכסף מאחד ואינו זוכר ממי. בקיצור: קרה אסון, לאחר חיפוש מדוקדק מצאו את המארקים ואין פלא שלא עמד בנסיון. אחרי המכות שקיבל והאימים שאם לא יאמר יהרגו אותו – מסר להם ממי קיבל את הכסף. וכאן התחילה שרשרת של עינויים קשים לגרטנר. למי מכרת את היהלום; ממי קיבלת את המארקים. הוא ידע את הסכנה הגדולה והאסון הכרוך בזה אם יסגיר את הגוי הפולני, שמכר לו את היהלום. ליהודים יהיו התוצאות נוראות. ועל כן החליט גרטנר החלטה נועזת, יעבור עליו מה, את הפולני לא יסגיר. וכך עשה. קיבל מכות בכל חלקי־הגוף, בעיטות 25 צליפות בשוט. והוא באחת: אינני יודע, אינני זוכר. ושוב 25 צליפות ושוב אותו טיעון. אם אראה אותו אכיר אותו, את שמו אינני יודע. לקחו אותו שני קציני ס.ס. הובילו אותו למקום שם עבד, עבר על פני הגוי הזה, והוא באחת: לא, אינני רואה אותו. החזירו אותו וקיבל שוב 25 צליפות והשאירו אותו מתעלף ומתבוסס בדמו. היו בטוחים שימות. החזירו אותו למחנה לבית־חולים. הרופאים עשו הרבה כדי להצילו ביודעם את מה

שקרה וכל מה שעבר עליו – ובכל זאת השתדלו וגם הצליחו לרפאותו. מעניין שכמה פולנים ניגשו לאחר־מכן פעמים רבות ליהודים, נתנו להם חבילות קטנות של חמאה, נקניק ולחם לבן. „תקחו זאת! תקחו בגלל היהודי הגיבור הזה” – אמרו. היכן הוא היום. אינני יודע. הוא חי. ראיתי אותו פעם בתחנת־רכבת בהאנובר אחר המלחמה.

אמונה ומעשה נסים

רגילים לחשוב, כי בעקבות השואה האנשים התפקרו. יהודים מאמינים חדלו להאמין ושאלו: „איפה „הוא” היה אז בשנות השואה? איך „הוא” יכול היה להסתכל מן השמים ולראות כל זה?” שאלות וקושיות: איך, למה ומדוע. מספרים בשם הרבי מקוצק, ר' מענדלי, שאמר למאמין אין קושיות ולבלתי־מאמין, לאיש שאינו רוצה להאמין – לא יעזרו תירוצים. אבל אני, שמבשרי חזיתי ופעמים רבות נפגשתי עם מלאך המוות פנים־אל־פנים, אני חזיתי וראיתי אנשים יהודים שהפכו מלא־מאמינים למאמינים, ולא אחת שמעתי אומרים „כשאשאר בחיים, אהיה יהודי שלם, יהודי כמו שצריך”... רוצה אני לספר כאן אפיזודה אחת או מעשה נס או התגלות אלוקית. אינני יודע איך לכנות זאת. והנה המעשה:

הלכנו מאוברטראובלינג לדכאו. ידענו שאנחנו מתקרבים לדכאו. כולנו חשנו בקיבה בגלל תפוחי־האדמה, שאכלנו אותם „חיים”. השומרים פקדו לשבת ולנוח קצת. אני כמעט שנפלתי על האדמה מרוב כאב ברגלי ששתתה דם. חלצתי את הנעל והנה מסמר עושה לי חור ברגל. „הוי, מה אעשה, אלי שבשמים. לא אוכל ללכת אפילו ק”מ אחד. וכאן כבר נשמעה הפקודה: „לקום, ללכת, מארש!” ואני יודע מה פירוש הדבר כשלא יכולים ללכת. לא יכולים להמשיך. פירוש הדבר פשוט לעמוד בצד עד שהאסירים עוברים; כדור ועוד כדור. וזהו זה. ברגע זה חלפה במוחי כל שרשרת העינויים, הצרות והיסורים שעברו עלי מתחילת המלחמה עד עכשיו. ועכשיו, ממש שעות אחדות לפני הסוף (ומרגישים שהסוף קרב) להישאר בשדה ככלב מת? ובינתיים כבר מתחילים ללכת. אותה שעה פרצה מלבי צעקה ועיני כלפי מעלה: „יעצט?” כל החרדות שלי וכל המחשבות, ברוגזה כלפי שמיא! עכשיו! ברגע האחרון עלי למוות? תקעתי את הרגל בנעל והנה. . . מה זה? נס! פלא! מחזה־אלקים אחזה? אין מסמר. נעלם. איננו. הדם נעצר. עוד כואב קצת, אבל אני הולך. אני הולך, הולך ומתקדם יחד עם כל האודים המוצלים מאש – והגעתי. אין זה כי אם האמונה שלי שהאמנתי אמונה פשוטה ותמה, כאילו אני מדבר לאבא שבשמיים בטענה חזקה כזאת. „עכשיו? נתת לי לעבור את כל הדרך ועכשיו, זה יהיה הסוף שלי ו, „הוא” שמע לקולי והצילני...”

קורות חיי ומשפחתי

נולדתי במלאבה בשנת תרע”ג, 1912, להורי: אבי־מורי הרב החסיד, תלמיד־חכם מופלג, חכם וסופר, ר' משה דוב הכהן קריסטל. אמי הצדקנית טובת־לב

ועושה חסד, נזהרה מאוד בלשונה, חנה זיסא בת ר' חיים מיכל (מלמד) ליפשיץ. למדתי ב„תלמוד תורה“ בעירנו עד גמר כיתה ח'. לימודי קודש: תפילה ודינים, תורה, נ"ך, משנה, גפ"ת (גמרא, רש"י, תוספות) ומפורשים וגם לימודים כלליים. בין מסיימי כיתה ח' אצל „המלמד מביאלה“ דאז, שנשארו בחיים, אני יודע: ש"ב בן דודתי, מיכאל קרא, משה דוד פרנקל, אברהם פרשני (פראשניצקי) בין המורים ללימודים כלליים: חייקל ווישינסקי, כיום סגן עיריית תל-אביב וצבי (אליאב) פרלא.

בגיל 12 עברתי ללמוד בישיבת „בית-יוסף“ בעירנו. ראש הישיבה היה הרב ר' אליעזר ניסבויס, שליט"א, מתלמידיו של ר' יוסף ייזל הורביץ, מייסד רשת ישיבות-המוסר דנובהרדוק ברוסיה. הוא, הרב ר"א ניסבויס, עזב את פולין לפני מלחמת-עולם השנייה ועלה לארץ. חי בפתח-תקווה ושם הוא מרביץ תורה. אחר הברמצווה קיימתי „והוי גולה למקום תורה“. עזבתי את מלאכה ללמוד בישיבות הגדולות. קודם בישיבת „תורת חיים“ בוארשה, שראש הישיבה היה הגאון ר' הירשלי גליקסון הי"ד, חתנו של הגאון האדיר, ר' חיים מבריסק. ואחר-כך בישיבת – „בית-ישראל“ באלכסנדר, אצל מו"ר הרה"ג, ר' יהודה ראובן זיידמן, הי"ד, אבד"ק סקאלה. שם למדתי תורה וחסידות שבע שנים.

אחר זמן נסמכתי להוראת איסור והיתר עלידי גדולי רבנים. בפרוץ המלחמה ב-1939, הייתי בפולין ועברו עלי כל גלי הצרות והמצוקות של החורבן והשואה (חלק קטן מהם אני מתאר כאן). אחר שנשתחררתי (ב-29 אפריל 1945, במחנה ריכוז דכאו) עלידי הצבא האמריקני התמסרתי זמן מסוים לעשות לטובת הכלל. עזרתי באירגון והייתי מנהל הרוחני של קיבוץ „חפץ-חיים“ בצילסהיים (או זלצהיים) שליד פראנקפורט, אחר שניסיתי מקודם לעשות משהו בהרבצת הדת, חיזוק האמונה והמסורת בקיבוצים של „איחוד“ בגרספלד, ועוד. שם הכרתי, בין החניכות שלי, את רעייתי בחיים, צעירה משכילה ויראת ה', מרים לבית פריד מברבשט רומניה, נינה ונכדה להגאון ר' מרדכי בנעט זצ"ל. התחתנו והחלטנו למלא בקשת אחי יחזקאל וגיסתי גיטלה בת ר' ישעיה טאכנא ממלאכה, לבוא להתיישב לזמן מסוים במכסיקו. ובנובמבר 1946 הגענו למכסיקו. שם חיינו י"ט שנים. שימשתי שם מורה, רב וראש ישיבת „אור ישראל“. הרבצתי תורה. העמדתי תלמידים הרבה, דרשתי לפני קהל מכובד בשבתות וחגים ורכשתי לי ידידים, אוהדים שומעילקחי. השפעתי קצת בעניין שמירת שבת בין בעלי-הבתים. הודות להשפעתי כמה משפחות מהצעירים עלו והתיישבו במדינת ישראל וחיים בה חי תורה וקדושה. נולדו לנו שתי בנות, חנה ושושנה. וכשהן התקברו לגיל הבגרות י"ב-י"ג, החלטנו שהגיע הזמן לעקור ממכסיקו ולעלות לישראל, לעזוב את הנוחיות והמתורות של מכסיקו ולקבל עלינו עולה וסבלה של מדינת ישראל. שלחנו קודם את חנה ואחר-כך את שושנה לישראל. הן סייעו את ה„אולפנא“ בכפר פינס, ובחודש מנחם-אב תשכ"ה עזבנו גם אנו את מכסיקו. עלינו והשתקענו בארץ.

מכל בית הורי שהיו בפולין פגשתי פה את אחי, הרב החסיד, תלמיד־חכם ויר"ש מרביץ תורה ברבים, ר' יהושע שיחיה, אוד מוצל מאש התופת והגיהנום בגרמניה וברוסיה. הקים בית נאמן בישראל; התחתן עם אשה משכילה ויראת ה' פראדל בת ר' אריה בוצאן, הי"ד, מחסידי־אלכסנדר החריפים, וב"ה הכו שורשים בארץ. להם שתי בנות, חתנים ונכדים, ממשיכי שרשרת התורה והחסידות.

כשהגעתי לכאן בתשכ"ה הכניס אותי הרב גורן (הרב הראשי לצה"ל אז, והיום הרב הראשי לישראל) לעבודת קודש ברבנות הצבאית מקום שאני ממשיך בו לכהן ולפעול.

קרובי שנספו בשואה:

הורי. אחיותי: חיה בריינע ובעלה אברהם־יחיאל ריכטער ובניהם. דינה.

אחי: ירחמיאל ואשתו ובניהם; חיים מיכל, שהלך למשרפה בבירקנאו יחד עם ההורים, דודים, דודות ומשפחותיהם. ה' ינקום דמם.

על חורבות הגיטו • אויף די חורבות פון געטאָ

The ghetto ruins

מיין אוישוויץ-נומער איז געווען: 76354

1

איך בין געבוירן געוואָרן אין יאָר 1905 אין מלאָווע. געלערנט דאָרט ביזן יאָר 1935 און געהייראַט מיט אַ פֿרוי פון שרענסק, אַ שטעטל 25 קילאָמעטער פון מלאָווע. אין שרענסק זענען מיר געווען ביז אַקטאָבער 1941, ווייל פון דאָרט, ווי פון אַלע אַנדערע שטעטלעך אַרום, זענען אַלע יידן אַריבערגעשיקט געוואָרן קיין מלאָווע. אין מלאָווער געטאָ בין איך געווען אַ גאַנץ יאָר, ביזן 18טן נאָוועמבער 1942.

בעת דער עוואַקואַציע פון די שטעטלעך אין מלאָווער געטאָ, האָט מען געגעבן די מעגלעכקייט מיטצונעמען מיט זיך וואָס איינער האָט נאָר געקאָנט און צוגרייטן זיך שפּייז. איך אַליין האָב אַריינגעפירט אַ וואָגן מיט קאַרטאָפֿל, געמאַכט גריבער און דאָרט זיי אַריינגעלייגט, זיי זאָלן איבערן ווינטער נישט קאָליע ווערן. נאָר אין אַלגעמיין איז דאָס לעבן אין מלאָווער געטאָ געווען זייער שווער, ווייל מען האָט נישט געלאָזט אַריינפירן קיין שפּייז, האָט די באַפעלקערונג געהונגערט. ס'איז אויך געווען ווייניק אָרט וווּ זיך אַהינצוּטאָן. אין די צוויי מילן, איינע אין דער שול-גאַס, און אַ צווייטע אין דער שעווסקער גאַס, האָט מען איינקוואַרטירט אַלע פליטים. פון אַ שטיקל וואַרשעווער גאַס ביז צו דעם פּלומפּ, האָט זיך אָנגעהויבן די גרענעץ פונעם געטאָ, און ביז דער שעווסקער און פּלאַצקער גאַסן, זיך געצויגן צום זדונסקער געסל, ביז דער מקווה. די ענגשאַפט איז נישט געווען צום אויסהאַלטן, ווייל מען האָט דאָרט אַריינגעטריבן די פליטים פון זשוראַמין, שערפּץ און ריפּין — צוזאַמען אַ 6000 מענטשן. מלאָווער זענען געווען אַ 3000.

פון מלאָווע גופא האָט מען שוין אין יאָר 1940 געהאַט אַרויסגע-טריבן כמעט 3/4 פון די יידישע איינוווינער קיין מעזריטש, אַ טייל מלאָווער זענען נאָר געבליבן אין שטאָט. אַזוי ווי די ניי-אָנגעקומענע איז שוין נישט געווען וווּ איינצוקוואַרטירן, האָט מען אונדז באַזעצט אין די דערמאָנטע צוויי מילן. איבער דעם מקווה-הויז האָט מען אויפגעשטעלט קליינע צימערלעך מיט דינע ווענטלעך, פאַר מענטשן מיט געלט-מעגלעכ-קייטן. דאָס וואסער דאָרט איז ווינטער געוואָרן פאַרפּרוירן, אָבער געהייסן האָט עס אידעאָלע דירות. אין איין מיל האָט מען צוזאַמענגעפאַקט עטלעכע הונדערט פאַמיליעס. דאָס לעבן איז געוואָרן מיט יעדן טאָג אומדערטרעגלעכער. אַריינפירן עפעס איז געווען שטרענג פאַרבאָטן. מען האָט געמוזט לעבן פון דער דייטשער צוטיילונג. לאַנגע רייען זענען טאָג

און נאכט געשטאנען פאר דער בעקעריי, ביז מען האט באקומען די פארציע ברויט.

די דייטשן האבן דערלויבט די קריסטן אריינצופירן טאָרף צום באהייצן, האבן זיי אונטערן טאָרף אריינגעבראכט אויך זעקלעך קארטאָפֿל און אזוי אַרום אונדז מ'היה נפשות געווען. די מענטשן וועלכע מען האט ארויסגעשיקט צו דער אַרבעט אויסערן געטאָ, ווי: לאַדענען קוילן אין די באַן-וואַגאָנעס, צונעמען די צעשטערונגען, אַרבעטן פריוואַט ביי דייטשן, רייניקן די מיט שניי באַדעקטע שאַסייען — האַבן צוריק קומענדיק אין געטאָ, אַפּטמאַל אריינגעשמוגלט פאַרשיידענע שפייז, הגם מיט גרויס שרעק. ס'איז געווען פאַרנאָכט און די יידישע פּאָליציי האָט נישט אזוי שטרענג קאָנטראָלירט. איינער האָט געקויפט ביים צווייטן, אַדער אויסגעטוישט שפייז אויף וועש. אויך ביי די פאַרצוימונגען אַרום דער געטאָ, פלעגן קריסטן פון דרויסן און יידן פון אינעווייניק מאַכן געשעפטן — און פון דעם האָט דאָס געטאָ געלעבט.

אין קורדזבאַרסקיס הויז אויף דער פּלאַצקער גאַס איז געווען אַן אַלגעמיינע קיר. יעדער איינוווינער פון געטאָ, וואָס האָט נאָר געהאַט אַ מעגלעכקייט, האָט געשפּענדעט פאַר דער קיר. דעמאָלט האָט אין געטאָ קורסירט דייטשיש געלט. אין דער קיר האַבן אומפאַרמעגלעכע געקראָגן יעדן טאָג אַ זופּ. קיין שרענסק (איידער מ'האַט אונדז אַריבערגעפירט אין מלאָווער געטאָ) זענען אָנגעקומען פליטים פון ריפּין, זשוראַמין, שערפּץ, סטשעגאַווע און אנדערע ערטער. אַז מ'האַט די שרענסקער יידן אַרויסגעטריבן, זענען אויך מיטגעגאַנגען די פליטים פון די דערמאָנטע שטעטלעך.

ווען מ'האַט מיך אַמאָל געשיקט אויף אַרבעט, האָב איך נאָך דער אַרבעט געבראָכט מיט זיך אַ שטיקל פוטער. האָט אַ שומר אַ פּאַלקס-דייטש ביי מיר צוגענומען די פוטער און איך האָב נאָך געהאַט מזל. אַ צווייטער פּאַל איז געווען מיטן ייד הערש שורעק, וועלכן די דייטשן האַבן אויפגעהאַנגען, ווייל ער האָט באַהאַלטן אַ האָן. די יידישע פּאָליציי איז געווען באַהילפיק די דייטשן צו היטן די אַרדענונג אין געטאָ, ספּע-ציעל ביים אַריין-און אַרויסגיין. דער יידישער פּאָליציסט וואָס האָט נישט ווי געהערק אויסגעפירט די אָנווייזונגען פון דער געסטאַפּאָ, איז אויפן אַרט דערשאַסן געוואָרן. די דייטשן האַבן אָנגעוואָרפן אַ שרעק אויף די יידישע שומרים, דאָס לעבן איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג שווערער. איך קאָן זיך נישט דערמאָנען די נעמען פון די אַלע אומגעקומענע פּאָלי-ציאָנטן, וועלכע מען האָט אויפגעהאַנגען אויפן פּלאַץ ביי דער שיל. די געטאָ-באַפעלקערונג האָט געמוזט קומען און צוזען די תּליה. קיינער האָט נישט געטאַרט אַפילו וויינען, ווייל דאָס האָט געדראָט מיט טויט-שטראָף. דער אַקט האָט געדויערט פון מיטאַג-צייט. זיי זענען

געהאנגען צוויי אָדער דריי טעג. ס'איז געווען שוידערלעך דאָס צו זען.
 נאָך דעם האָט די געסטאָפּאָ אַרויסגעגעבן אַ באַפעל מאַכן אַ קאַנט-
 ראָל פון אַלע אַרבעטנדיקע. געווען אזעלכע, וואָס האָבן נישט געקאַנט
 דאָס באַווייזן. ביי אַ הונדערט מאָן האָט מען פאַרהאַלטן. די געסטאָפּאָ
 האָט די הונדערט מאָן אַריינגעזעצט אין איין שטוב, אינעם הויז פון דער
 קהילה. דאָס איז געווען י"ט אייר. געהיטן האָט אונדז אַ געסטאָפּאָ-מאָן
 מיטן נאָמען פאַרס. ער האָט געהרגעט אליעזר פערלמוטער, דעם אָנפירער
 פון יודענראָט.

2

בעת די דייטשן זענען אַריין אין מלאָווע, איז פערלמוטער נאָך געווען
 אַ בחור, נאָר זייער אַ פעיקער. ער האָט זיך „געדרייט“ ביי דער געסטאָפּאָ,
 באַשאַנקען זיי מיט מתנות, מיט זיי זיך איינגעלעבט. די קהילה האָט פון
 אים שטאַרק געהאַלטן, ווייל ער האָט געקאַנט אַ סך פועלן. ווען עמיצער
 האָט באַדאַרפט אַרויספאַרן פון געטאָ, האָט ער דאָס אַראָנזשירט ביי
 דער געסטאָפּאָ. פערלמוטער איז דאָן געוואָרן אַ חתן מיט אַ מיידל פון
 וואַרשע. ער איז געפאַרן אַהין, געבראַכט זיין כלה קיין מלאָווע און
 געפראָוועט אין געטאָ אַ חתונה כדת וכדין. דאָס אַלץ איז געשען, ווייל
 ער האָט די געסטאָפּאָ אָנגעשטאַפט מיט ווערטזאכן. דער דערמאָנטער
 זשאַנדאר פאַרס האָט דערשאַסן פערלמוטערן אין שטאַטראָט. די סיבה
 איז נישט געווען אַזוי קלאַר, אָבער דער פאַל האָט אָנגעוואָרפן אַן אימה
 אויפן געטאָ. כל זמן ס'איז נאָך געווען אַזאָ איינפלוסרייכער מענטש, האָט
 נאָך דער עולם ווי ס'איז געאַטעמט מיט גלויבן און צוטרוי. נאָך דער
 געשעעניש, איז דער טרויער און מורא געוואַקסן אָן אַ שיעור. ווען מען
 האָט פאַרהאַלטן די 100 מאָן אין קהילה-שטוב — דאָס איז געווען פאַר
 שבועות — האָט פערלמוטער זיך באַמיט אונדז צו באַפרייען. ער האָט
 געפועלט, אַז 50 זאָל מען באַפרייען, אָבער מען האָט נישט געוואָלט
 וועלכע 50. זיי האָבן איינגעטיילט: 50 יינגערע און 50 עלטערע. מען
 האָט אונדז געהאַלטן און געפייניקט. דער סוף איז געווען, אַז מען האָט
 אַלעמען אַרויסגעפירט אויף אַ פלאַץ און ווידער איינגעטיילט אין צוויי
 רייען. צוערשט בין איך געווען ביי די עלטערע. אָבער דער קאָמענדאַנט
 האָט מיך אַריבערגעפירט צו די יינגערע, שפעטער האָט ער געציילט און
 געציילט — און מיך צוריק אַרויסגענומען און איבערגעפירט צו די עלטערע.
 אָבער אין געטאָ איז שוין געווען תשעה-באב. די דייטשן האָבן באַפוילן
 צו גראָבן גריבער ביי דער גאַרבעריי, ביי ציטרינען אויפן פעלד. די 50
 עלטערע האָט מען צוריק געפירט אין דער שטאַטישער תפיסה און די
 50 יינגערע האָט מען צוריק געפירט אין דער קהילה-שטוב, וווּ מיר אַלע

זענען פריער געזעסן. די עלטערע. זענען איצט שוין געווען זיכער, און מ'וועט אונדז אומברענגען. א טייל האבן שוין געזאגט ווידוי. וועגן שלאפן ביינאכט איז קיין רייד נישט געווען. האט איינער מתפלל געווען, א צווייטער האט געזאגט תהילים. פאר אונדז איז דאס באשטימט געווען די לעצטע נאכט. מיר האבן שוין געבעטן גאט אויף א שנעלן סוף.

צו מאַרגנס גאנץ פרי, האט מען אונדז אַרויסגענומען פון דער תפיסה און צוריק געבראַכט אין געטא. אין דער זעלבער צייט האבן די דייטשן אַרויסגעפירט פון קהילה־שטוב די 50 יינגערע, וועלכע זענען געווען אַנגעטאָן בלויז אין העמדער און הויזן און זיי צוגעשטעלט צו אונדזער ריי. די הענט ביי זיי זענען געווען פאַרבונדן מיט דראַט אויף הינטן און געהייסן זיי מאַרשירן — און מיר עלטערע נאָך זיי. צוקומענדיק צום פלאץ, זענען דאָרט געווען אַלע איינוווינער פון געטא. מען האט געוואַרט אויף אונדזער אומפאַרמיידלעכן גורל. אינצווישן זענען אַנגעקומען אַ גרופע דייטשע סאַלדאַטן, פריילעך, לוסטיק, א טייל אַנגעשיפורטע, געלאַכט און געשפּאַט פון אונדז. די 100 מאַן זענען לרוב געווען נישט פון מלאָווע, נאָר פון די פליטים פון די אַרומיקע שטעטלעך. די דייטשן האבן צוערשט גענומען די 50 יינגערע צו די גריבער, אויסגעשטעלט זיי צו פינף אין אַ ריי, נעבן זיי סאַלדאַטן מיט ביקסן, וועלכע האבן געשאָסן. די אויסגעשרייען „שמע ישראל“ זענען געווען דערשיטערנדיק. דער נאָך האבן די געסטאַפּאָ געגעבן אַ באַפעל די עלטערע, צו באדעקן מיט ערד די געשאַסענע. די גריבער זענען געווען פול מיט בלוט.

זייט מיר זענען געקומען אין געטא, האבן מיר געהערט פון אַ סך פאַלן פון שיסן יידן פאַר דעם אָדער יענעם „חטא“. אָבער די דער־מאַנטע עקזעקוציע האט געשאפן אַן אויסערגעוויינלעך דערדריקטע שטײַ־מונג. מיר האבן ביז דעם פאַל נאָך אַלץ נישט געוואַלט צולאָזן דעם געדאַנק, אַז אַזאַ בלוט־באַד קאָן געשען. ווי געזאָגט, האט דאָס גהינום זיך אַנגעהויבן שבועות־צייט, מיטן הרגענען אליעזר פערלמוטער, דערנאָך די יידישע פאַליציאַנטן און צום לעצט — די 50 יונגע יידן. אונדזער לעבן איז געטאָ איז געוואָרן זייער טרויעריק.

אין דעם יאָר וואָס איך האָב דאָרט געלעבט, האט מען נישט געקאַנט פירן אַ וועלכן ס'איז קולטור־אָדער געזעלשאַפּטלעך לעבן. אין געטאָ מלאָווע איז אַלץ געווען צעשטערט, אויך די שיל. נישט געווען אַפילו אַן אָרט צו מאַכן אַ מנין צו דאווענען. איין מנין איז געווען ביים שרענס־קער רב אין שטוב און אַ צווייטער — ביי לייבל גערטנער אויף דער טעפער־גאס. דער גאַנצער געטאָ איז באַשטאַנען פון אַ פאַר גאַסן. די טעפער־גאס, אַ שטיקל פלאַצקער גאַס, שעווסקי גאַס און דאָס פלעצל ביז צו דער שיל, וווּ מען גייט צו דער וואַרשעווער גאַס ביז דעם פלומפ — אַלץ באַזעצט מיט יידן. בלויז אין מיל האבן די דייטשן אַנגעפאַקט אַ 500 פאַמיליעס. יעדעס שטיקל געבוי האט מען גענוצט צום באַווינען.

נאָכן דערשיסן אליעזר פערלמוטער, האָבן די דייטשן נאָמינירט אַ צווייטן יידן, שלום גוטמאָן. ער איז געווען דער עלטסטער פון דער פאָליציי. אַלס עלטסטער פון יודענראַט איז באַשטימט געוואָרן איטשע ראַטשילד. די טעטיקייט פון ראַט איז געווען זייער באַגרענעצט. זיי האָבן געפירט די קיר, וווּ אַרעמע האָבן באַקומען איין מאָל אין טאָג אַ זופ. איך האָב געהאַט אַ ביסל געלט, ווייל ביי מיר איז שטעטל שרענסק האָב איך געהאַט אַ גאַרבאַרניע. געאַרבעט פאַר די דייטשן און אַ ביסל פאַר זיך. פון דעם געלט האָב איך געלעבט דאָס גאַנצע יאָר און אויסגעהאַלטן אין געטאָ מיין שוויגער מיט אירע דריי קינדער, און אויך נאָך געשטיצט די דערמאָנטע קיר. פאַר דעם געלט וואָס איך האָב געהאַט, האָב איך געקאָנט קויפן אַריינגעשמוגלטע שפייז.

אַלע אָנפירערס פון געטאָ זענען אויסגעקליבן געוואָרן דורך די דייטשן. זיי האָבן געהאַט אַ ליסטע פון אַלע יידישע נאָטאָבלען. אויך אַ יידישער שוסטער פון דער וואַרשעווער גאַס, יאַבלאָנאווסקי, איז געווען צווישן די אָנפירערס אין געטאָ, ווייל ער האָט געמאַכט גוטע שטיוול פאַר די געסטאַפּאָ-לייט. זיי האָבן פון אים געהאַט גרויס נוצן און אים אַריינגעשטעלט אין דער ליסטע פון די יידישע אָנפירערס. דער יודענראַט האָט געהאַט אַ געשעפט פון פאַרשיידענע סחורות.

די באַפעלקערונג פון געטאָ איז געווען אַבסאָלוט הילפלאָז. אין אָנהייב האָט מען געגלייבט, אַז מ'וועט אַפקומען נאָר מיט שרעק און יסורים. ס'איז אַפילו נישט אַרגאַניזירט געוואָרן קיין זעלבשוץ. די באַפעל-קערונג איז געווען דעפרעמירט, נישט געהאַט דעם מוט עפעס אונטער-צונעמען און זיך קעגנשטעלן די דייטשן. דאָס געטאָ איז געווען אַרומגע-נומען מיט עלעקטריזירטע דראַטן, די אַרומיקע שטעטלעך זענען געווען ריין פון יידן. וועלדער איז דער סביבה זענען נישט געווען. וואָלט ווער ריזיקירט צו אַנטלויפן און זיך באַהאַלטן, האָט ער נישט געהאַט ווהיין. באַקאָנטע קריסטן האָבן איינצלענע געהאַלפן זיך אַרויסצוגעבנען און זיי באַהאַלטן. קינדער האָבן אין געטאָ נישט געלערנט. מיין 4-יאָריק יינגעלע האָט זיך געשפילט אין גאַס און געזאָגט, אַז ער וואָלט וועלן זיין ווי פאַרס, דעם זשאַנדאַרמס קינד. פּרעג איך אים: פאַר וואָס? זאָגט ער, אַז „יענץ יינגעלע קאָן לויפן וווּ ער וויל“... איך אַליין, ווי יעדער איינער אַרבעטער, בין גאַנץ פרי אַוועק צו דער אַרבעט און זייער שפעט געקומען צוריק, באַוויזן עפעס אַפּצוועסן און זיך געלייגט שלאָפן. מיר האָבן געהאַט אַ רב — דעם שרענסקער — אַ ייד אַ זקן איבער 70. דער מלאָווער רב איז ביי אונדזער אַנקומען אין געטאָ שוין נישט געווען.

איך בין געקומען אין געטאָ אין 1941. די גרויל-אַקטן האָבן זיך געצויגן ביז וויןטער 1942. דעם זעלבן יאָר נאָך סוכות, האָט מען אָנגעהויבן אַרויסטרייבן פון געטאָ. נאָך פאַר די יום-טובים, זומער-צייט, האָבן זיי

ארויסגעטריבן אלע עלטערע יידן, ביי א 1000 אָדער 1500, צווישן זיי איז געווען דער שרענסקער רב, ליכטיג און מיין עלטער-זיידע שמואל מאַנדרי. די דייטשן האָבן אונדז באַרואיקט, אַז מ'שיקט זיי אַוועק אויף פאַרשיידענע אַרבעטן. אָבער אין דער אַמתן האָט מען זיי געשיקט קיין טרעבלינקע. דאָס איז געווען דער ערשטער טראַנספּאָרט. אין דעם צווייטן טראַנספּאָרט — נאָך סוכות 1942 — ביז אויך איך געווען צווישן די אַרויסגעטריבענע. אונדזער טראַנספּאָרט האָבן די דייטשן גוט באַוואַכט, קיינער האָט נישט געוואָגט צו אַנטלויפן.

דעם טראַנספּאָרט, א 2000 מאַן, האָבן די דייטשן ווידער פאַרזאַמלט ביי ציטרינען אויפן פּלאַץ, ביי דער גאַרבאַרניע. אָבער נישט אַלעמען פאַרשיקט. ווידער אַמאָל האָבן זיי אויסגעשטעלט רייען עלטערע און יינגערע. געווען דערביי אַ פּאַל, אַז אַ יינגערער איז אַריבערגעלאָפן אין אַ צווייטער ריי, האָט מען אים דערשאָסן. דאָס איז געווען חיים שמעיה, דעם מורה-הוראה'ס אַן אייניקל, שמעון רייטשיקס אַ זון. די געסטאַפּאַ האָט אויך באַפוילן אָפּצוגעבן אַלע ווערטזאַכן: גאָלד, זילבער, צירונג און געלט. זיי האָבן אַוועקגעשטעלט גרויסע קווישן און יעדער האָט דאָרט אַריינגעוואָרפן זיין איבערגעבליבענעם האַב-אין-גוטס. אויף דעם פּלאַץ האָט מען אונדז אָפּגעהאַלטן אַ גאַנצן טאָג. די אומגליקלעכע וואָס זענען געשטאַנען צום אָפּטראַנספּאָרטירן, האָבן די דייטשן מער נישט געלאָזן צוריק אַ היים. זיי האָבן די יידן אַריינגעפירט אין מיל אויף דער שעווסקע גאַס. דאָרט האָט מען אַריינגעפּאַקט די אַלע מיט זייערע פעקלעך — דער אויסרייד איז דאָך געווען, אַז מען שיקט זיי אויף אַרבעט. האָט יעדער אויף זיך אָנגעטאָן וואָס נאָר ער האָט געקאַנט און מיטגעשלעפט מיט זיך וועש און קליידונג. צו מאַרגנס אין דער פרי, האָט מען אונדז געהייסן אַרויסגיין פון דער מיל, ווידער אויסגעשטעלט אין רייען, אַרויס-געפירט אויסער דעם געטאָ אין באַגלייטונג פון אַ שטאַרקער וואַך. אויפן וועג האָבן זיי כלומרשט רחמנות געהאַט אויף פרויען און קינדער און זיי געגעבן וועגעלעך צו פאַרן ביז דער באַן. די יינגערע זענען געגאַנגען צופוס. אויף דער באַן-סטאַציע איז געשטאַנען אַ לאַנגער פּאַסאַזשיר-צוג, אין וועלכן זיי האָבן אַריינגעטריבן די מענטשן און די וואַגאַנען, פאַרשלאָסן און פאַרחתמעט. דער טראַנספּאָרט איז געווען באַשטימט קיין אוישוויץ.

3

מען האָט אַריינגעטריבן אין צוג א 2000 מענער, פרויען און קינדער. מיר האָבן נישט געוואוסט ווהיין מען פירט אונדז. אַ צוויי טעג זענען מיר געפאַרן, ביז מיר זענען אינמיטן נאָכט אָנגעקומען אויף אַ פּלאַץ —

און ווי מיר האבן זיך שפעטער דערוואסט, איז דאס געווען אוישוויץ. מען האט אונדז ארויסגעלאזט פון די וואגאנעס. ארום זענען געשטאנען דייטשן, וועלכע האבן אויסגעשטעלט די אנגעקומענע אין רייען — מענער באזונדער און פרויען מיט קינדער ביז 18 יאָר באזונדער. פון דעמאלט אָן, האבן מיר זיך מער נישט געטראָפן. איך בין צוגעטיילט געוואָרן צו די פון 18 ביז 40 יאָר, וועלכע מ'האט אַוועקגעשיקט אין אַ דאָרף, נישט ווייט פון אוישוויץ. דאָרטן האבן מיר געבויט פאַבריקן פאַר מלחמה-צוועקן. אַמאָל איז דאָס געווען אַ דאָרף, אָבער מיט אונדזער אַרבעט, איז דאָס דאָרף געוואָקסן און געוואָרן אַ שטאָט. געבויט האבן דאָרט אַ 60 טויזנט אַרבעטער. נישט בלויז יידן, נאָר אויך אַ סך רוסן, פּאָלאַקן, איטאַליענער און אַנדערע. אויך מלחמה-געפּאָנגענע ענגלענדער, פראַנצויזן האבן דאָרט געאַרבעט. איך האָב פון וואַגאָנען אויסגעלאָדנט סיפּאָן-פּלעשער, וואָס זענען געווען אַנגעפולט מיט קוועקזילבער. אין יעדן אַזאַ סיפּאָן איז געווען 50 קילאָ קוועקזילבער. די פּלעשער האבן די דייטשן באַהאַלטן אין דער ערד, אין היילן. מען האָט דאָרטן געבויט מאַגאַזינען, וואָס יעדער האָט געהאַט אַ פארנעם פון 100×50 מעטער. די פאַכלייט האָט מען באַשעפטיקט ביי זייערע פּראָפּעסיעס, נישט פאַכלייט האָט מען קאַמאַנדירט צו שוואַרצע אַרבעטן. מיר זענען געווען פון די ערשטע טראַנספּאָרטן, האָט מען נאָך געקאַנט ווי ס'איז אַריינשמוגלען ווערטזאכן און שפייז. איך אַליין האָב אַזוי געטאָן. דורך איינעם אַ מלאַ-ווער, שמואל דוטשימינער, האָב איך מיט אַ בריליאַנטן רינגל איבערגע-קויפט אַ קאַפּאַ, וועלכער האָט אין דער ערשטער צייט מיר געגעבן אַ ביסל זופ און אַנדערע שפייז. שפעטער, ווען איך האָב ביי אים געבעטן מיין צולאַגע, האָט ער מיר געגעבן מיטן שעפלעפל איבערן קאַפּ און איך בין אָפּגעגאַנגען מיט בלוט.

זלמן שערפסקי ז"ל האָט געאַרבעט אין דער קליידער-קאַמאַנדאָ. ער איז געווען אַ קאַמאַשן-מאַכער און האָט פאַר די דייטשן אויסגע-פאַרטיקט שטייול און אַנדערע לעדער-זאַכן. ער איז דאָרט געווען אַ גרויסער מיוחס, דורך אים האָב איך פון צייט צו צייט באַקומען אַ פאַר שיר, אַ העמד, געטוישט אויף אַ ברויט און געברענגט אין לאַגער. פון דעם עסן וואָס די דייטשן האָבן געגעבן זייערע צוואַנג-אַרבעטער, האָט מען בשום אופן נישט געקאַנט עקזיסטירן.

ווי באַוואָסט, האָבן די דייטשן נאָמינירט עלטסטע פאַר די בלאַקן, אויסגעשפּראַכענע שונאי ישראל. אין יעדן אַזאַ בלאַק זענען געווען איינ-קוואַרטירט אַ 200—300 דעפּאָרטירטע. אין משך פון עטלעכע וואָכן, זענען די בלאַקן געוואָרן אויסגעליידיקט. ס'זענען אומגעקומען בערך 20 מאַן אַ טאָג. אַ טייל — פון די קלעפּ וואָס די בלוטדורשטיקע קאַפּאַס האָבן דעלאַנגט, אָדער גערעטן מיט זייערע שטייול דעם אומגליקלעכן.

אין דער פרי, נאָכן אויפשטיין, האָבן מיר געמוזט זינגען דייטשע לידער. ווי האָב איך דאָס געקאָנט? דייטשע יידן האָבן נאָך ווי ס'איז געזונגען, אָבער איך, אַ פּוילישער ייד? האָבן די דייטשן מיך איינמאַל אַרויסגערופן איך זאָל זינגען, האָב איך דאָך נישט געקאָנט, האָבן זיי מיר דערלאָנגט קלעפּ ביז בלוט. פאַרוואָס זיי האָבן דווקא מיך אַרויסגערופן צו זינגען, שטאַמט דערפון, וואָס דער קאַפּאַ, וועמען איך פלעג געבן מתנות פאַר אַ ביסל מער זופּ, האָט דערציילט דעם בלאַק-עלטסטן וועגן דעם. און אויב איך האָב געהאַט אים צו געבן, מסתמא האָב איך נאָך — און גיב נישט. איך האָב טאַקע נישט געהאַט קיין סך און געהאַלטן דאָס איבעריקע אויף נאָך ערגערע צייטן — האָבן זיי מיך צעשלאָגן. ווי געזאָגט, זענען די לאַגער-אַרבעטער געווען פאַרטיילט אין קאָ-מאַנדאַס. יעדע קאָמאַנדאַ האָט געהאַט איר אויפגאַבע. איך האָב איינגע-זען, אַז אין דער קאָמאַנדאַ אין וועלכער כ'האַב ביז איצט געאַרבעט, וועל איך נישט קאָנען עקזיסטירן, בין איך אַריבער געלאָפּן אין אַ צווייטער קאָמאַנדאַ, וואָס האָט געלאָדנט זעק מיט צעמענט. די אַרבעט האָט מען געמוזט מאַכן מיט „לויפּשריט“: אַז די וואָגאַנען זענען אָנגעקומען, זענען פון ביידע זייטן געשטאַנען ס.ס.־לייט און געהיטן, אַז יעדער איינער זאָל לויפּן נאָכן אַנדערן מיט אַ זאַק אויף דער פלייצע. אַז אַפּרו, ניט שטערן דעם „לויפּשריט“. ווער ס'איז געפאַלן אָן כוחות, איז אויפן אַרט ליקוידירט געוואָרן. יעדן אַוונט, נאָך דער אַרבעט, זענען געווען עטלעכע פאַרווונדעטע און געהרגעטע. אַלע צוויי־דריי וואָכן, זענען די בלאַקן אויסגעליידיקט געוואָרן פאַר ווייטערע קרבנות. איך האָב געזען, אַז אויך אין דער קאָמאַנדאַ וועל איך אומקומען. אַ געוויסן אין דער פרי, ווען מ'האַט אונדז אַרויסגעפירט אויפן פלאַץ, בין איך ווידער אַריבערגעלאָפּן אין אַז אַנדערער קאָמאַנדאַ. איך האָב נישט געהאַט וואָס צו פאַרלירן, סיי דאָ ווי דאָרטן, בין איך געווען אין לעבנסגעפאַר. איך האָב ריזיקירט! בין איך אַריבער אין בלאַק 2, וווּ דער עלטסטער איז שוין נישט געווען אַזאַ שונא־ישראל. דאָס עסן איז געווען: אין דער פרי — אַ טעפל שוואַרצע קאָווע מיט 350 גראַם ברויט, געמישט מיט קאַשטאַנען-מעל. 2 דעקאַ מאַרגאַרין, 2 דעקאַ ווורשט. אַ טייל האָבן דערפון געגעסן ביסלעכווייז, אַ טייל פלעגן דאָס לאָזן אויף פאַרנאַכט. איך האָב מיינ פאַרציע באַלד אויפגעגעסן, ווייל די ערשטע צייט האָב איך געטאָן ווי אנדערע, נאָר זיך איבערציגט אַז מ'גנבעט, האָב איך באַשלאָסן אַלץ איינצושלינגען אין דער פרי. אַנדערש, וואָלט איך אַ גאַנצן טאָג נישט אויסגעהאַלטן. אין אַוונט, נאָכן צוריקקומען פון דער אַרבעט, האָט מען געטיילט אַ ליטער זופּ, וואָס אַמאָל איז דאָרט געווען אַ שטיקל קאַרטאָפּל, אַמאָל אַ ביסל קרויט. פון זייערע פאַרציעס האָט מען קוים געקאָנט עקזיסט־טירן. ווער ס'האַט געהאַט אַ ביסל גליק און געקאָנט אַריינשמוגלען אַ ביסל עסן, האָט נאָך ווי ס'איז אויסגעהאַלטן.

שערפסקי, וועגן וועלכן איך האב שוין דערציילט, איז געווען מיינער א קוויין. אים האט קיין עסן נישט געפעלט. ווו ער האט געארבעט, איז געווען א קיר. פלעג איך איז די אונטן אריבערלויפן אין זיין בלאק און עסן דאס וואס ער האט געברענגט. שערפסקי האט געהאט אזוי פיל צו עסן, אז ער האט נאך דערפון פארקויפט. א דאנק אים, האב איך טאקע געקאנט איבערהאלטן. איך האב געארבעט אין קאמאנדא 26, ביים טראנספארט. דער לאגער האט צוגעגרייט מאטעריאלן פאר דער „י. ג. פארבען-אינדוסטריע“. דוד קריסטאלן איז דארט נישט געווען שלעכט, ער האט געטראגן עסן פאר די ס. ס. ליט. אין דער קאמאנדא בין איך געווען 18 חדשים. איין טאג האבן אלארמירט די סירענעס, אז ס'דער-נענטערן זיך עראפלאנען. אויף דעם ארט זענען געווען צוגעגרייט אקא-פעס. אלע זענען אהין אריין מיטן געדאנק, אז דא וועלן מיר געפינען אונדזער טויט. נאך א 15 מינוט, ווען די עראפלאנען זענען פארשוונדן, האבן מיר דערזען דעם חורבן וואס זיי האבן אנגעמאכט און געשטוינט, וואס מיר זענען געבליבן לעבן. די באמבעס האבן איבערגעלאזן אזעלכע טיפע גריבער, אז א גאנץ הויז האט אין זיי געקאנט אריין. נעבן די אקאפעס זענען געלעגן רערן און בעת די אויפרייסן זענען זיי ארויף אויף די אקאפעס און אונדז באשיצט. שפעטער האבן די דייטשן אויסגעגראבן ריזיקע באמבעס, וועלכע האבן נישט אויפגעריסן. פאר שטייט זיך, אז א סך זענען געהרגעט געווארן. דאס איז שוין געווען אין די קריטישע צייטן, פאר היטלערן. דעמאלט האבן די אליאירטע כוחות אפט באמבארדירט. די דייטשן האבן געוואסט זייער מצב און געהאט מער מיט זיך צו טאן, ווי מיט די געפאנגענע. פריער האבן די דייטשן אויס-געראטן טראנספארטן מיט הונדערטער טויזנטער און אומגעבראכט קיין דער, יוגנט, פרויען, עלטערע מענער איבער 40—50 יאר, שוואכע, קראנקע. אלע ארבעטספעיקע האבן זיי אויסגענוצט פאר זייער מלחמה-מאשין. איצט האבן זיי שוין איינגעזען זייער סוף און אוועקגעקוקט פון פיל דערשיינונגען.

מיינע כוחות זענען שוין כמעט אויסגעגאנגען, איך האב אויסגעזען ווי א מוזלמען. טראץ דאס בעסערע ביסל שפייז וואס איך האב באקומען פונעם קאפא, בין איך געווען א קאנדידאט אין אויוון אריין. אין איינער פון די לעצטע סעלעקציעס, פארגעקומען אין בלאק, האב איך זיך באהאלטן אין קלאזעט. ווען איך בין שפעטער ארויס פון דארט, האבן זיי מיר נאך באשטראפט מיט שמיץ און רעדוצירן די פארציע עסן. מיין נומער איז געווען 76354 — און אויב כ'האב שוין אזוי פיל איבער-געלעבט פון די ערשטע טראנספארטן, האבן זיי מיר גארנישט געטאן.

איך אליין האב זיך אלע מאל געשטארקט, אויך דאן ווען מיינע כוחות האבן מיר שוין פארלאזן. איך בין געגאנגען אין מארש מיט אלע יונגע „צו האלטן פאסאן“ און באווייזן מיין פעיקייט. ווייל ביי די דייטשן האט געהאט א ווערט נאר דער וואס קאן געבן א פלייצע.

הערש מאנדריס זון, אברהם, וואס איז געווען צוזאמען מיט מיר אין איינעם פון די לאגערן, האט אים וויי געטאן א פינגער און ער האט אים פארבונדן מיט א באנדאזש. אזעלכע, האט מען געזאגט, וועט מען שיקן אויף לייכטע ארבעט, אבער געשיקט האט מען צום פארברענען. גייענדיק צו דער ארבעט, האט די גאנצע מאסע געמוזט זינגען. פארויס איז גע- גאנגען אן ארקעסטער.

יעדער געפאנגענער האט נישט געהאט קיין נאמען, נאר א נומער. פארן ארויסגיין צו דער ארבעט, האט מען געמאכט אן אפעל, אפגע- ציילט א געוויסע צאל און צו זיי צוגעטיילט עטלעכע קאפאס. בעת דער פארטיילונג, זענען אייניקע איבערגעגאנגען אהין און אהער, לויט יעדן איינעם איינזען. מען האט דאך נישט געהאט וואס איינצושטעלן. מיר האבן שוין מער-ווייניק געקענט די קאפאס, שלעכטע און בעסערע, האט מען געוואלט בלייבן ביי די בעסערע. און דער וואס האט זיך נישט געקאנט „דרייען“, איז געפאלן. געווען איינער יונה סקאוורין פון סט- שעגאווע, וואס האט מיט מיר געארבעט — און איז אויך אזוי אומגעקומען. ווען ס'זענען פארגעקומען די באמבארדירונגען פון די אליאירטע, האבן זיך די דייטשן שוין אנדערש געפירט: געטיילט סיגארעטן ביי דער ארבעט, געגעבן פרעמיעס. ווער ס'האט נישט גערייכערט, האט מיט די סיגארעטן געפירט מסחר — און זיי אויסגעטוישט אויף עסנווארג און אנדערע סחורות. די פאליאקן, וועלכע האבן באקומען פעקלעך שפיין פון זייערע היימען, האבן אויסגעטוישט פרוכטן אויף סיגארעטן. בכלל איז אין יענער תקופה געווען א ביסל לייכטער.

איינמאל איז באד האב איך באגעגנט ישראל ראזניס זון פון סטשע- גאווע. ער האט דערציילט, אז ס'איז אנגעקומען א פרישער טראנס- פארט אין דעם בלאק. א פאר טעג שפעטער האב איך געהערט, אז די דייטשן האבן אלע מענטשן פון בלאק ליקוידירט מיטן אויסרייד, אז עס געפינען זיך טיפוס-קראנקע און אלע מוזן גיין אין קאראנטין — אבער קיינער איז פון זיי נישט צוריק געקומען. אלע זענען געווען יונגע מענטשן. אלע מאל זענען געווען סעלעקציעס. ס'האט אויך געטראפן טראנס- פארטן אן שום סעלעקציעס און פון דארטן איז נישט געווען קיין שום מעגלעכקייט צו בלייבן לעבן.

איך בין באפרייט געווארן דעם 8טן מאי 1945. פאר דער באפרייונג האב איך געהאט אויסערגעוויינלעכע 3 חדשים. מיר האבן געהערט, אז די רוסן דערנענטערן זיך און באמבארדירן, האבן די דייטשן געמוזט שנעל ליקווידירן דעם לאגער און יעדן איינעם מיטגעגעבן צידה לדרך. צוויי מאן האבן באקומען א שאכטל וורשט מיט ברויט און אן איבערדעק. אזוי איז מען געגאנגען צופוס קיין גליוויץ, א מרחק פון א 70 קילא-מעטער. מיר זענען געגאנגען א גאנצע נאכט. ווער ס'איז געבליבן היינטערשטעליק, האט מען דערשאסן. קוים-קוים, מיט די לעצטע כוחות, בין איך דערגאנגען ביז גליוויץ, דער זאמלפונקט פון די ארומיקע לאגערן. פון דארטן האט מען אונדז געזאלט שיקן קיין דייטשלאנד. קיינער האט נישט געוואוסט, צו וועלכן טראנספארט איז בעסער זיך אָנצושליסן. איך האב זיך געהאלטן מיט זלמן שערפסקי צוזאמען. ביי איינעם פון די טראנספארטן איז אויך געווען א קיר. זלמן האט זיך דארט אריין באקומען — און איך נאך אים. אין דעם אויגנבליק האט מיר אן ס.ס. מאן געכאפט און גוט מקיים-פסק געווען, ביז איך בין געפאלן. אין מיטן דער נאכט איז אָנגעקומען א טראנספארט. מ'האט אַלעמען אַרויסגעפירט צו דער באן, דארטן זענען שוין געשטאנען לאסט-וואגאנען, אין וועלכע מ'פירט בהמות. אין יעדן אַזא וואגאן האבן די דייטשן אַריינגעפאקט אפשר א 200—300 מענטשן. אין מיטן דער נאכט איז דער צוג אָפּגעפארן, געפארן אן א סוף. אונדז האט מען געזאגט, אַז מ'פירט אונדז קיין גראַסראָזען, אין דייטשלאַנד. געפארן איז מען צוויי טעג, קיין עסן האט מען נישט געגעבן.

מיר זענען צוגעקומען צו א געוויסן ארט אין טשעכאסלאוואקיע. איך געדענק, אַז די איינוואוינערס האבן אַריינגעוואָרפן אין אונדזערע וואגאנעס שפייז און ברויט. דערנאך איז מען ווייטער געפארן עטלעכע טעג. אויפן וועג האבן די דייטשן איינמאל געטיילט ברויט. אויף א געוויסן ארט געבליבן שטיין, האבן זיי געשיקט אין די וואגאנעס א גרופע כול-גאנעס פון דער אונטערוועלט און זיי האבן געשלאגן די געפאנגענע. מענטשן האבן געחלשט, איינער האט דעם אַנדערן דערמינטערט מיט א ביסל שניי. ס'איז געווען וויינטער. די וואָס מ'האט נישט געקאנט דערמינטערן, האבן די כולגאנעס אַרונטערגעוואָרפן פון די וואגאנעס. דאָס האט געדויערט צוויי נעכט. אָנשטאָט 200—300, איז מער נישט געבליבן אין די וואגאנען ווי אומגעפער א 70 מענטשן. אין דער דריטער נאכט בין איך אויך אַריין אין זייערע הענט. זיי האבן מיר אויסגעדרייט די פינגער פון די הענט, געקאפּעט אין בויך און אזוי געפייניקט, אַז איך האב דערשפירט, אַז מיין לעבן הענגט אויף אַ האָר. איך האב געזען

דעם סוף פאר די אויגן. דאן איז געקומען מיין באשלוס: פארטאג, ווען די וועכטער האבן אין א צווייטן וואגאן געדרימלט, האב איך זיך אראפ־געלאזט פון וואגאן און זיך אריינגעוואָרפן אין שניי. די דייטשן האבן דאס דערשפירט און מיר נאכגעשאסן — אבער נישט געטראפן. איך בין אזוי געלעגן אין שניי עטלעכע שעה. דערנאך בין איך ארויס פון באהעל־טעניש און אָנגעהויבן גיין.

פון דער ווייטנס האב איך געזען א וואלד. (שפעטער זיך דערוואסט, אז דאס ארט איז 5 קילאָמעטער פון וויסקירכן, טשעכאָסלאַוואקיי). האב איך באַשלאָסן ווייטער גיין און טאָקע אָנגעקומען אין א דאָרף, אַרײַן אין א שטוב און דעם פויער אנטדעקט דעם גאנצן אמת, אז איך בין אן אנטלאָפּענער פון א טראַנספּאָרט. איך האָב געהאַט מזל. ער האָט מיר פאַרבאַנדאַזשירט די ווונדן, איבערגעטאָן, איך זאָל נישט אויסזען ווי אן אנטלאָפּענער. האָט מיר געגעבן ברויט מיט מילך און געהאַלטן ביי זיך א גאַנצן טאָג. פאַרנאַכט זאָגט מיר דער פויער, אז ער האָט דאָך מורא מיך צו האַלטן, אז נישט ווייט פון דאָנען שטייען שוין די רוסן און געוויזן דעם וועג ווהיין איך זאָל גיין. נישט האַבנדיק קיין ברירה, בין איך אַוועק אין דער ריכטונג. איך גיי און גיי, ביז ס'איז געוואָרן טאָג און אָנגעקומען אין וויסקירכן. אין דער שטאָט זענען נאָך געווען די דייטשן.

אַריינקומענדיק, האָב איך נישט געוואָסט, וואָס צו טאָן, ווהיין גייט מען? ביז מיך האָט אָפּגעהאַלטן א טשעכישער זשאַנדאַרם, געפירט מיך פון איין פּאָליציי־סטאַציע צו דער צווייטער, ביז אין תּפּיסה. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אז מיט מיר זענען נאָך 4 מאָן אַנטלאָפּן פון דעם טראַנספּ־פּאָרט און אַלע זענען אַרעסטירט געוואָרן פון טשעכישע זשאַנדאַרמען. מיר זענען געזעסן אין תּפּיסה אכט טעג, דאָן האָבן אונדז איבערגענו־מען די דייטשן און געפירט פון איין אָרט צום צווייטן און ווידער גענו־מען פייניקן — פון תּפּיסה צו תּפּיסה, ביז מען האָט אונדז געבראַכט קיין פּראָג. דאָרטן זענען מיר שוין געווען א 40—30 יידן. פּראָג האָט אונדז נישט געוואָלט צונעמען, האָט מען אונדז אָפּגעפירט אין טערע־זיענשטאָט. אין דעם געטאָ האָבן יידן נישקשה געלעבט, אויסער אונדז, אַנטלאָפּענע פון די דייטשן. אונדז האָט מען געשיקט אין א שטראָף־לאַגער — א גרויס צימער, דאָרט זענען געווען א 300 מאן.

דריי טעג אין וואָך האָבן מיר קיין עסן נישט געקראָגן, נאָר אַ ביסל וואַסער. די איבעריקע טעג האָבן זיי געטיילט צו 20 דעקאָ ברויט און א פערטל ליטער זופ. פון אַזאָ עסן, האָבן ווייניק געקאַנט אויסהאַלטן. יעדן פרימאַרגן פלעגן די ס.ס.־לייט קומען אין דער שטראָף־קאַמער און זען, אויב ס'זענען פאַראַן טויטע. דאָן האָבן זיי אונדז אַרויסגעפירט אויף אן אָפּעל באַרוועס, נאָר מיט אַ העמדל און הויזן, באַגלייט מיט קלעפּ.

דארטן איז געווען א יידישער קאפא פון לאַדזש, מען האָט אים גערופן פרעדריק. ער איז נאָך געווען ערגער פון אַ דייטש. מיר האָט ער געזאָגט, אַז איך דאַרף נישט מער באַקומען קיין עסן, ווייל סיי ווי האַלט איך ביים קראַפֿירן.

איינמאָל האָט מען אונדז אַרויסגעפֿירט אויפֿן הויף און ווידער גע- מאַכט אַ סעלעקציע. ווער עס האָט נאָך געקאַנט גיין אויף די פֿיס, האָט מען צו 12 מאָן אַריינגעזעצט אין אַ קליין צימערל. די וואָס האָבן נישט געקאַנט גיין, האָבן די דייטשן זיי אַריינגעפאַקט אין אַ צימער, איינער אויפֿן צווייטן ווי זעק מעל — און צומאַרגנס אַלעמען געפונען טויט. אינעם זעלבן טאָג (די מלחמה, ווי געזאָגט, האָט שוין געהאַלטן ביים סוף), איז געקומען פון פראַג אַ דעלעגאציע פון רויטן קרייץ און זיי האָבן דערזען אַ פופציק טויטע מענטשן. מיר האָבן דערציילט דער דעלע- גאציע אַז מ'גיט נישט צו עסן און מענטשן שטאַרבן פון הונגער און קלעפּ. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן טיילן יעדן טאָג אַ ביסל זופּ, וואָס האָט געלינדערט די נויט, מ'זאָל קאַנען ווייטער אויסהאַלטן. צו אַרבעט האָט מען אונדז נישט גענומען.

6

אַזוי האָט מען אויסגעהאַלטן ביזן 8טן מאי 1945, ווען די רוסן זענען אַריין. אָבער אין וואָס פאַראַ מצב האָבן די רוסן אונדז געטראָפֿן? איך האָב געוויגן אפשר 30 קילאָ און נישט געקאַנט שטיין אויף מייע פֿיס. זיי האָבן אונדז פאַטאַגראַפֿירט. מיר אַלע זענען געווען סקעלעטן. די דייטשן וואָס האָבן אונדז באַוואַכט, האָבן די רוסן אַריינגעזעצט אין תּפֿיסה — און מיר האָבן געהאַט די אויפגאבע זיי צו באַוואַכן. אָבער ווער האָט געהאַט כוח דערצו? די רוסן האָבן אָנגעהויבן אַ רעגיסטראַציע פון וואָנען יעדער איינער שטאַמט. איך האָב אויפגעגעבן מלאָווע און די רוסן האָבן מיך געהייסן צוריקפאַרן אין מיין שטאָט, באַזאָרגט מיט מלבושים און אַ צעטל, אַז איך בין פֿריי און מ'זאָל מיר אומעטום געבן באַן-בילעטן. אויף אַלע סטאַציעס זענען געווען קיכן און מ'האַט די פֿליטים באַזאָרגט מיט שפּייז. די רייזע פון טערעזיענשטאָט ביז מלאָווע האָט געדויערט אַ צוויי חדשים. איך בין אויך געווען אין וואַרשע אַ שטיקל צייט. אויפֿן וועג האָב איך געהערט, אַז מיין פֿרוי לעבט אין אַ צווייטן לאַגער און דערפֿאַר געוואָלט שנעל קומען אין מלאָווע, אפשר זיך דערוויסן דאָרט גענויערס.

קומענדיק אין מלאָווע, האָב איך שוין געטראָפֿן אייניקע יידן, ווי: שאַפט, קאָזיק, שרה שפּיעל און אַנדערע. אונדז האָט מען געגעבן דאָס הויז, וווּ ס'איז פֿריער געווען אַ האַטעל. די פּאָלאַקן האָבן אונדז מקבל-

פנים געווען: „דו, זשיד, לעבסט נאך?“ מיר האָבן אָנגעהויבן וואַנדערן פון איין אָרט אויפן צווייטן. מענער זוכן פרויען און קינדער, קינדער זוכן טאַטע־מאַמע. יידן האָבן געפרווט זיך איינאַרדנען, אַ טייל מיט מסחר. „יִידישע הייזער האָבן פאַרנומען קריסטן און זיי האָבן נישט געוואָלט צוריקגעבן די וווינונגען.

פון מלאָווע בין איך צוגעפאַרן אין מיין שטעטל שרענסק און דאָרט געטראָפן דעם זון פון היטלמאַכער זלמן נובאַרסקי. איך האָב נישט געהאַט אַפילו וווּ איבערצונעכטיקן און געשלאַפן אין דרויסן. אין מיין שווער'ס הויז האָט זיך געפונען די שרענסקער פּאַליציי און זיי האָבן מיט פאַר־שיידענע אויסריידן נישט געוואָלט אָפּגעבן אַפילו אַ דירה פאַר מיר. זיי האָבן צוגעזאָגט — אָבער צום סוף נישט געהאַלטן וואָרט. אַ שרענסקער קריסט האָט מיר געגעבן אַ נאַכטלעגער.

אין שרענסק איז געווען אַ קריסטלעכער רימער. איך בין דאָך געווען אַ גאַרבער, איז די מלאכה מיר נישט געווען פרעמד. איך האָב ביי אים געאַרבעט אַ געוויסע צייט, אָבער שפעטער געוויזער געוואָרן, אַז דער זעלבער האָט זיך באַטייליקט אין די „אַקציעס“ פון די פּוילישע באַנ־דעס, וואָס האָבן געהרגעט יידן, צוריקגעקומענע פון די לאַגערן. איך האָב מורא באַקומען פאַר מיין לעבן, נאָך אַזוי פיל פיין און יסורים, וועלכע איך בין אויסגעשטאַנען אין דער גאַנצער צייט. איך בין צוריק אַוועק קיין מלאָווע. אין אַנהייב געמיינט ווידער זיך דאָרטן באַזעצן. אָנ־געהויבן עפעס צו טאָן, ס'זענען שוין געווען אַ ביסל מער יידן. אָבער אויך דאָ איז מען נישט געווען זיכער מיטן לעבן. יעדע נאַכט האָט מען געהערט שיסערייען. יידן האָבן געלעבט אין שטענדיקער שרעק.

אין רוסישן גאַרניזאָן אין מלאָווע איז געווען אַן אַפיציר פון יידי־שער אָפּשטאַמונג און ער האָט געטיילט געווער די צוריק געקומענע פון די לאַגערן געוועזענע יידישע סאַלדאַטן. די האָבן געהאַלטן שמירה קעגן איבערפאַלן, ווייל די פּאָלאַקן האָבן געזוכט וועגן ווי אַזוי אונדז אומ־צוברענגען. מיר האָבן איינגעזען, אַז אויך אין מלאָווע דראָט אַ געפאַר. האָבן מיר זיך אַרגאַניזירט און אין סוף 1945 אַוועק קיין דייטשלאַנד, ווייל אונדזער ענדציל איז געווען ארץ־ישראל. דעם באַשלוס אונדזערן צו פאַרן קיין ארץ־ישראל, האָבן דעמאָלט דערמגעלעכט די גוטע באַציונג־גען מיט די רוסן. זיי האָבן נישט געמאַכט קיין שוועריקייטן. מיר זענען געווען אַ גרופע מלאָווער פון אַ 30 מאָן. אַ טייל האָבן זיך באַהאַלטן אין די וועלדער, אַ טייל זענען געווען באַהאַלטן ביי קריסטן. אַלע האָבן פאַר־לאָזן מלאָווע, אַ חוץ איינעם בנימין, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט אַ קריסטין. אויך מעלניק, אַ קאַמאַשנשטעפער, איז געבליבן אין מלאָווע.

אין מלאווע האבן מיר געשטעלט א מצבה אויפן ארט פון די 50 דערשאסענע יידן. מ'האט דעם פלאץ אַרומגעצוימט, אפשר וועלן קומען קרובים, זאלן זיי כאַטש וויסן דאָס באַשטימטע אָרט פון זייערע גע-פאלענע. ראש-השנה און יום-כיפור האבן מיר אין מלאווע געמאַכט אַ מנין. איך בין געווען דער שליח-ציבור, געדאוונט פון אויסנווייניק, ווייל קיין סידור אָדער מחזור איז נישט געווען. ס'איז נישט געווען קיין שוחט, קיין רב, בכלל — קיין יידיש לעבן.

שרה שפיגעל, נאָך צוויי מיידלעך און צוויי שוועסטערן האבן דעמאָלט געווינט אין מלאווע. די לעצטע האבן דאָרט חתונה געהאַט. דער מסדר-קידושין בין איך געווען און צוויי עדות. איך האָב געאַרבעט אויף פאַר-שיידענע ערטער ביי גאַרבעריי און פאַרדינט אַ ביסל געלט. כ'האָב אויך געאַרבעט ביי די רוסן, געקויפט און פאַרקויפט. מיין שותף איז געווען משה דוד פרענקעל.

אין שטשעטשין איז געווען אַן אַנליף פון פאַרשיידענע טונקעלע פאַרשווינען, אויך אַזעלכע וואָס האָבן זיך פאַרשטעלט פאַר סאַלדאַטן. צוויי אַזעלכע האָבן זיך אַריינגעכאַפט צו אונדז און גענומען זוכן. איך בין געווען אַנגעטאָן אין אַ פעלץ און דאָרט געהאַט מיין גאַנץ פאַר-מעגן. די באַנדיטן האָבן ביי מיר צוגענומען דעם פעלץ און ווידער בין איך געבליבן אַן גאַרנישט. די אַנדערע האָבן געהאַט מער מזל פון מיר, ווייל זיי האָבן זייער געלט נישט געהאַט ביי זיך, נאָר פאַרשטעקט צווישן די בגדים און זאַכן. פון דער שטשעטשינער גרענעץ, זענען מיר אויף רוסישע אויטאָס געפאַרן ביז בערלין און אַנגעקומען צו דער רוסישער זאַנע. דאָן איז נישט געווען אַזוי שווער איבערצוגיין פון איין זאַנע אין דער צווייטער. מיר זענען געקומען צו די אַמעריקאַנער. ס'איז געווען די מעגלעכקייט, כמעט פאַר יעדן, צו פאַרן קיין אַמעריקע. האָב איך מיר געזאָגט: איידער אַרבעטן אין אַמעריקע, וועל איך בעסער אַרבעטן אין ארץ-ישראל. איך בין צוגעשריבן געוואָרן צו דער שיף „עקאָדוס“ (יציאת אירופה), וועלכע האָט געהאַלטן ביים אָפּגיין קיין ארץ-ישראל. דאָס איז געווען אין יאָר 1947.

אין געטאָ און אויף דער אַרישער זייט

א

דאָס געטאָ האָט מען געעפנט אין דעצעמבער 1940. דאָן איז אויך פאַרגעקומען די ערשטע אויסזידלונג קיין ביאַלאָ-פּאַדליאַסקאָ, טשעמער-ניק, מעזריטש. דעמאָלט האָט מען אויך אויפגעשטעלט דעם לאַגער אין דושאַלדאָוואָ, אַזאַ איבערזידלונג-לאַגער.

מענטשן זענען געבליבן וווינען ווי פריער, אויסער די וואָס זענען פאַרטריבן געוואָרן פון זייערע הייזער, ווייל די רייכס-דייטשן אָדער פאַלקס-דייטשן האָבן איבערגענומען זייערע וווינונגען.

ווען די לעדער'ס זענען צוריק געקומען פון וואַרשע און זענען אַריין אין זייער וווינונג, איז געקומען פאַליציי און האָט זיי צעשלאָגן און אַרויסגעטריבן פון דער דירה. די דירות פון די פאַמיליעס קאַנאַריק און בלום, אויף זשעלאָני רינעק (גרינער מאַרק), האָט מען איבערגעגעבן די דייטשן.

אַזוי לאַנג ווי מ'איז נישט געווען איזאָלירט, האָט מען נאָך געלעבט פריי, נאָר געמוזט גיין אַרבעטן, אָדער אויף צוואַנג-אַרבעט, וואָס איז געווען נישט קיין געצאָלטע. פאַר געוויסע אַרבעטן האָבן די דייטשן יאָ געצאָלט. מען האָט אויך גענומען אויף אַרבעט אין אַנדערע ערטער, ווי טשעכאַנאָו און אין די פּאַלואַרקס, וועלכע די דייטשן האָבן איבער-גענומען.

מיין פאָטער האָט נישט געאַרבעט, נאָר געלעבט פון דעם וואָס מיר, די קינדער, האָבן אים אויסגעהאַלטן. דער עיקר — מיר זענען געווען אין אונדזער וווינונג.

אויך יוקל און איך זענען געווען באַשעפטיקט ביי בעטאָן-אַרבעט. אַלץ וואָס מיר האָבן פאַרמאָגט, איז געוואָרן קאַנפּיסקירט און איז איבערגעגאַנגען אַלס אייגנטום צו דער שטאַט. מיר האָבן אויך געאַרבעט אין די גיטער.

אין די ערשטע זעקס וואָכן האָבן זיי איינגעפירט נומערן: יעדער ייד האָט געהאַט אַ נומער, געווען פאַרשריבן אויף אַ ליסטע, און דעם נומער האָט ער געטראָגן — אַזאַ באַפעל איז אַרויס. קיין געלע לאַטעס זענען נישט געווען. זיי זענען אויפגעקומען שפּעטער, ווען די געסטאַפּאַ האָט איינגעשטעלט איר הערשאַפט.

דאָס זיצאַרט פון דער געסטאַפּאַ איז געווען אין טשעכאַנאָו, נאָר זיי זענען צו אונדז געקומען כמעט יעדן טאָג. דער הויפּט-שטאַב פאַר אונדזער באַצירק איז געווען אין פּלאַצק. אין מלאָווע איז בלויז געווען

די לאַקאַלע (שוץ-)פּאַליציי. פּוילישע פּאַליציי איז נישט געווען. יידן האָבן געלעבט פריי, לויט די דעמאָלטטיקע באַדינגונגען, מען האָט זיך געקענט באַוועגן, אויסער אין די אָונטן.

נאָך צוויי חדשים, ווי נאָר די געסטאַפּאַ איז אַריין אין שטאָט, האָבן זיי די שיל און דאָס בית־מדרש אונטערגעצונדן און אַלץ איז פאַרברענט געוואָרן. מיט אַ פאַר וואָכן שפּעטער, האָט מען יידן געצוונגען אומוואָרפן די מויערן, וועלכע זענען געבליבן נאָך דער שריפה. איך האָב דערביי געאַרבעט. אַלץ איז געוואָרן אויסגעגלייכט מיט דער ערד.

שפּעטער ביז איך געוואָר געוואָרן, אַז דאָס האָט פאַסירט נישט נאָר אין מלאָווע, נאָר אומעטום. ס'איז געווען אַ באַפעל פון אויבן: פאַר־ברענען די יידישע שילן.

מיט דער צייט האָט מען באַשטימט אַן עלטסטן־ראַט פון 7 פערזאָן. ס'איז געקומען אַ באַפעל צום מלאָווער רב, אַז ער זאָל אויסקלויבן 7 יידן, און דער רב זאָל זיין דער עלטסטער. אַ סך האָבן זיך אָפּגעזאָגט. קאַנעצקי איז דעמאָלט אַנטלאָפּן קיין פּינסק, ער האָט מורא געהאַט, ווייל ער איז געווען קאָנדידאַט צו זיין אין דעם עלטסטן־ראַט, וועלכער איז באַשטאַנען פון איציק אַלטער, מאָרדאָוויטש און נאָך פינף מענטשן, וואָס איך געדענק נישט זייערע נעמען.

די פאַרטייאישע טוערס זענען זיך צעלאָפּן, ווייל מען האָט זיי געזוכט. מאיר קאַנאַריק איז געווען אויף דער ליסטע. אויך די טוערס פון דער גמינע. אין די לעצטע חדשים פאַרן אויסברוך פון קריג, האָט מען דאָר געזאַמלט געלט אויף עראָפּלאַנען. יידן האָבן זיך מיט דעם אויסגעצייכנט. פאַרויצער פון דער קהילה איז געווען גוטמאַן ניימאַרק, און אַקטיווער טוער דאָרט איז געווען אריה לייב פריד. ער איז געווען דער איינציקער, וואָס האָט געוואָגט צו קומען צוריק און געלעבט אין געטאָ, ביז דער ליקווידאַציע. איך האָב זיך מיט אים געזענגט, ווען ער איז געוואָרן אַוועק געשיקט, ווייל אויף דער ליסטע איז ער געווען פאַר מיר. (אין אונדזער פּנסק ווערט דערמאָנט, אַז אריה לייב פריד איז געוואָרן געהאַנגען. דאָס איז נישט ריכטיק).

קיין פּריוואַטע יידישע געשעפטן זענען נישט געווען, די דייטשן האָבן אַלץ ליקווידירט. פאַר די יידן איז געווען איין געוועלב — דאָס פּריוואַט־אייגנטום פון די מיטגלידער פון עלטסטן־ראַט. זיי האָבן דערפון געדאַרפט לעבן, ווייל זיי זענען צו קיין אַרבעט נישט געגאַנגען, נאָר זיך אָפּגעגעבן מיט קהל'שע זאַכן.

דער עלטסטן־ראַט האָט געהאַט זיין ערשטן זיצאַרט ביי גוטמאַן ניימאַרק. דאָס געוועלב איז געווען דאָרט, וווּ ליפּשטאַט און פיעניצאַ האָבן אַמאָל געהאַט זייערע געוועלבלעך, וואָס זענען געוואָרן פאַר־אייניקט.

אויסער דעם זענען געווען יידן, וואָס האָבן געהאַנדלט שטילערהייט. רייכס-דייטשן און פּאַלקס-דייטשן האָבן געברענגט סחורות פאַר געלט און יידן האָבן אָפּגעקויפט. אויך פּאַלאַקן-סוחרים זענען דאָך געווען און געברענגט זאַכן און שפּייז, וואָס אַמאָל פלעגט מען דאָס ברענגען פון וואַרשע און אַנדערע שטעט, נאָר-איצט איז עס געוואָרן געשמוגלט פון קעניגסבערג דורך דייטשן — אָבער שטילערהייט.

דאָס איז געווען ביז דעצעמבער 1940. די יונגע יידן האָט מען גענומען אויף אַרבעט. דער וואָס האָט נישט געהאַט קיין סטאַבילע באַ-שעפטיקונג ביי די דייטשן, האָט געמוזט גיין אויף צוואַנג-אַרבעט, 3—2 מאָל אַ וואָך. אויך פרויען האָבן געאַרבעט, ספּעציעל אין גערטנער. שפּעטער האָבן זיי גענומען מיידלעך און פרויען קיין טשעכאַנאָוו. דאָרט איז געווען גוטע ערד און ס'האַט זיך געשאַפן אַ גרויסע לאַנדווירטשאַפּט-לעכע פאַרם, וועלכע האָט געהערט צו הערמאַן גערינג.

די באַצוינג צו די אַרבעטער אין יענער צייט איז ניט געווען אַ שלעכטע. געלט איז טאקע געווען ווייניק, נאָר עסן האָט מען געקריגן. די וואָס האָבן געאַרבעט אין דער פאַרם, האָבן זיך געהאַט גוט, נישט געזען קיין זשאַנדאַרם, אָפילו קיין געסטאַפּאַ-מאַן האָט נישט געוואָגט צו זיי צוצו-קומען.

אַלע מלאַווער יידישע געשעפטן זענען געוואָרן איבערגענומען פון דייטשן. אויך לעדער'ס מיל. פון פערלמוטערס מיל האָט מען אַרויסגע-פירט אַלע מאַשינען. געבליבן זענען נאָר די מילן פון לעדער און טשאַרקאַ. די גאַרבאַרניעס האָט איבערגענומען אַ דייטש קרויצבערגער, נישט קיין אַנטיסעמיט. ביי אים האָבן געאַרבעט יידן פאַכלייט. די אַלטע בנינים האָט ער אומגעוואָרפן, געברענגט מאַשינען פון דייטשלאַנד און אויפגע-שטעלט אַ מאַדערנע אונטערנעמונג. צווישן די יידן וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט, איז געווען קאַזשעבראַדסקי. די ציטרינס זענען אין געטאַ נישט געווען, ווייל זיי זענען געווען אויף אַ ליסטע פון די געזוכטע און אַוועק פון מלאַווע.

פוילישע אַרבעטער זענען נישט געווען פון דער בראַנזשע. שטילער-הייט האָט ער פאַר די יידישע פאַכלייט געברענגט פראָדוקטן, ווען דאָס געטאַ איז געווען פאַרמאַכט.

מיר האָבן נישט געוואוסט, אַז ס'וועט זיין אַן אויסזידלונג. צוויי וואָכן פריער האָבן זיי גאָר אַרויסגעשיקט פּאַלאַקן, וואָס האָבן אויף דעם וואַרשעווער שאַסיי, נעבן שידלאָווע — ביז פרושניץ, געבויט פּאַליגאַנעס, (מיליטערישע איבונג-פלעצער). מיר האָבן געאַרבעט ביים אויסלאַדן פון די וואַגאַנען פאַרשידענע מאַטעריאַלן און סחורות. יונגע פּאַלאַקן פון צענדליקער דערפער, זענען פאַרשיקט געוואָרן קיין דייטשלאַנד, און עלטערע — אין דעם גענעראַל-גאַווערמענט. אָבער זיי איז גאַרנישט געשען, ווייל זיי האָבן זיך באַזעצט אויף יענע ערטער און דאָרט געאַרבעט.

דאס אלץ איז נאך געווען פארן אנטשטיין פון געטא. ווען מען האט אנגעהויבן ארויסשיקן אין 1940 די פאלאקן, איז געווארן א שטילע פאניק צווישן יידן. ס'טייטש, מען פארשיקט פאלאקן און מען טשעפעט נישט קיין יידן? ס'האט אויסגעזען עפעס צו גוט. פלוצעם פארשפרייט זיך א קלאנג, אז ס'זענען דא צו פיל יידן אין מלאווע, ווייל צו אונדז זענען אנגעקומען יידן פון ריפין, דאבזשין און פון נאך שטעטלעך, פון וואנען מען האט זיי ארויסגעטריבן.

שטילערהייט האט מען גערעדט, אז מען ווייסט נישט ווען, נאך א טייל יידן וועט מען אוודאי ארויסשיקן פון מלאווע, אדער מען וועט אלע פארטרייבן. נאך וועלכע יידן און פון וואנען — האט מען נישט געוואוסט. מען האט אנגעהויבן אינסטאלירן, כמעט אין דער גאנצער שטאט, נייע באלייכטונג אויף די גאסן. האט מען שוין געוואוסט, אז מען וועט פון דארט טרייבן די יידן. קאזשעלסק איז געבליבן איז גאנצן פינצטער, דארט האט מען נישט געטשעפעט.

איך האב געהאט א חשד, אז דארט וועט מען נישט טשעפען און געווארט אויף דעם מאמענט, מען זאל קאנען אנטלויפן. און ס'איז טאקע געשען אין א פרייטיק (אלע צרות האבן זיך ביי אונדז אנגעהויבן פרייטיק). און דאן, איך האב געהאט עפעס א פארגעפיל, זאג איך: „לאמיר די נאכט נישט שלאפן אין שטוב“. איז די גאנצע פאמיליע אונדזערע אוועק אויף קאזשעלסק. און טאקע יענע נאכט איז דאס געשען. די ארויסטרייבונג איז געווען אן אויסערגעוויינלעך ברטאלע. זיי האבן געהאט א באפעל, אז אין א שעה-צוויי מוז די שטאט ווערן „יודען-ריין“. דריי ביינאכט זענען זיי איבערגעפאלן אלע יידישע הייזער און צי ביסט געווען אנגעטאן, צי נישט — מיט נאהייקעס, קלעפ און געשרייען „יודען ראוס“! געטריבן אויף איין ארט.

די דייטשישע פאליציי און די געסטאפא האט דערמיט אנגעפירט. בסך-הכל זענען געווען 5 געסטאפאָוועס, די אנפירערס. די דייטשישע אַרמיי האט אין דעם נישט גענומען קיין אַנטייל. נאך פון דער אַרבעטס-דינסט, שוין-פאליציי, זשאנדארמערע, געברענגט פון דער גאנצער געגנט.

די אַקציע איז געווארן אדורכגעפירט אין משך פון א שעה צייט. די דייטשן האבן געהאלטן, אז יידן וועלכע זענען פאר זיי נוצלעך, דארף מען נישט ארויסטרייבן. האט מען זיי געגעבן „וויסע שיינען“ אין דער לעצטער מינוט. טייל מענטשן האבן שוין געוואוסט דערפון פריער, אבער גיין זאגן אנדערע, האבן זיי נישט געקאנט, ווייל מען האט נישט געטארט ארויסגיין. אבער די וואס האבן יא געקאנט, האבן דאס געטאן. די יידן האט מען פארטריבן אויף א פלאץ הינטער דער שטאט, ביי דער מלאווער גימנאזיום. דארט זענען שוין געשטאנען אויטאס און מען

האט זיי אוועקגעפירט קיין דזשאלדאווע. מיר שיינט, אז ס'זענען דאן ארויסגעפירט געוואָרן איבער דריי טויזנט מענטשן. פון דארטן האָט מען יעדן טאָג געשיקט אַ געוויסע צאָל מיט באַנען קיין מעזריטש. נאָר אַ שרעקלעכער לאַגער איז געווען אין דזשאלדאווע. דאָרט האָט געהערשט די געסטאָפּאַ אליין.

פון דעם לאַגער האָט זיך איין ייד, אויף וויפל איך געדענק, יאָ אַרויסגעקריגן, הגם ער איז געווען שטאַרק געהיט. ווען פּויערים האָבן געברענגט שטרוי, האָט ער געכאַפּט אַ בינטל שטרוי, אַרױפֿגעשפּרונגען אויף אַ פּור און זיך צוגעדעקט. דאָס איז געווען הערשלאַ איצקאוויטש, דעם ליפּאָווצערס זון. דעם פּאַטער האָט מען גערופּן לעמפּעק, איצט איז דער נאָמען איבערגעגאַנגען אויפֿן זון, וועלכער לעבט אין לאַנדאָן. ער איז געווען דער איינציקער ייד וואָס האָט זיך אַרויסגעקריגן, און צו יענער צייט געברענגט אַ גרוס צו אונדז אין געטאָ אַריין — און מיר האָבן געוויסט, וואָס דאָרט טוט זיך.

אין מלאָווע גופא זענען געבליבן אַרום 1.500 מענטשן. די וועלכע מען האָט געברענגט קיין מעזריטש, האָט מען אַריינגעטריבן אין דער שיל, וווּ ס'איז פאַר זיי קיין לעבן נישט געווען. אָבער טראָצדעם וואָס זיי האָט געדראַט מיט טויטשטראָף פאַרן קומען קיין מלאָווע — זענען זייער פיל צוריק געקומען. פיל זענען אויפֿן וועג דערטרונקען געוואָרן אין טייך נאַרעוו.

צו יענער צייט איז שוין נישט געווען קיין פראַגע פון שרעק. מען איז געלאָפֿן. נאָך דער ערשטער אויסזידלונג, איז נישט געווען קיין מורא אז מען וועט הרגענען. דאָס לעבן האָט אָנגעהויבן צו זיין ביליק... נאָך יענער נאַכט האָט מען באַפוילן, אז יידן דאַרפֿן גיין אין אַ געטאָ. די וואָס מ'האָט נישט אַרויסגעטריבן, קאָנען בלייבן און זיין רואיק. זיי קאָנען אַפילו שוין לעבן, נאָר איין זאך: זיי מוזן ערלעך און גוט אַרבעטן פאַר די דייטשן. דער זעלבער עלטסטן-ראָט וואָס איז געבליבן, האָט אַרגאַניזירט דאָס געטאָ, צוגעטיילט ווײַנונגען. דער צוטיילער איז געווען הערמאַן מאָרדאוויטש. מיר האָבן געקראָגן אַ ווײַנונג אויף דער פּלאַצקער גאַס, וועלכע האָט זיך געגרענעצט מיט דער דלוגאַ. אַ טייל פון שטאַט, וועלכע איז נישט פאַרברענט געוואָרן אין 1939, האָט מען צוגעטיילט פאַר די פאַרבליבענע יידן. דאָס איז געווען די זדונסקאַ גאַס, דער נישט פאַרברענטער טייל פון דער פּלאַצקער-גאַס, ביז דער דייטשער קירכע. אויך די סמאָלאַרניע און אַ טייל וואַרשעווער גאַס האָבן געהערט צום געטאָ, אָבער שפּעטער האָבן זיי די סמאָלאַרניע צוגענומען, און דערפאַר געגעבן די גאַנצע זייט וואַרשעווער גאַס, נענטער צו דער פּלאַצקער. נאָך דעם הויז וווּ מיר האָבן געווינט, איז געווען מאָנדריי-פרענקעלס געוועלבער, דערנאָך — קודזבאַרסקי. דאָרט איז געווען אַ פאַב-ריק און אַ שטריקמאַכער. אין איינער פון די וווינונגען, אין האַלצערנע

הייזלער, אין א שטוב מיט א קיכל, האָבן מיר געווינט — די גאַנצע משפּחה פון 8 פּערזאָן. די וואָס האָבן געווינט פון פּריער, זענען געבליבן, אָבער שוין נישט אַזוי באַקוועם ווי פּריער. מען האָט דאָן נישט געקוקט אויף די קליינקייטן, מ'איז געווען צופרידן מיט דעם וואָס מען האָט געהאַט. דאָס געטאָ איז געוואָרן אַפּגעשלאָסן ערשט אין מאַי 1941, אָבער נישט מיט אַמאָל. אויף אַפּצושליסן דאָס געטאָ, האָט מען געברענגט ברעטער און יידישע אַרבעטער האָבן אויפּגעשטעלט אַ פּלויט. וווּ ס'איז געווען אַ גרויסע באַוועגונג פון דייטשן, די וואַרשעווער גאָס, האָט מען אויפּגעשטעלט מויערן. די פענצטער וואָס זענען אַרויסגעגאַנגען אויף דער גאָס, זענען געוואָרן פאַרהאַקט מיט ברעטער. דאָס געטאָ איז נאָך אַלץ נישט געווען הערמעטיש פאַרמאַכט, אָבער שטרענג קאָנטראָלירט. ס'האָט זיך געשאַפן אַ יידישע פּאָליציי. איך וויל אַרויסנעמען פון טעות אַ סך מענטשן. אַז מען הערט יידישע פּאָליציי, מיינט מען אַז דאָס זענען די וואָס האָבן מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן, ווי ס'איז טאַקע געווען אין אַ סך געטאָס. ביי אונדז האָט מען אין דער פּאָליציי גענומען בכבודיקע מענטשן פון שטאָט. למשל, ראַמאַנער, חיים סאַלדאַנסקי, שמואל לייב פּרענקל, חיים שמחה לאַסקי. זיי האָבן קאָנטראָלירט דאָס געטאָ. דער עלטסטן-ראַט האָט זיי געגעבן מונדירן מיט היטלער, זיי זאָלן אויסזען ווי פּאָליציאַנטן. זיי האָבן געדאַרפט קאָנטראָלירן, מען זאָל נישט אַרייַן-שמוגלען אין געטאָ פּראָדוקטן און עסנוואַרג.

דאָס געטאָ איז שוין געווען פאַרמאַכט. דער הויפּט-טויער איז געווען פונקט אַנטקעגן דער דייטשישער פּאָליציי. אין מלאָווע, הינטער דעם מאַגיסטראַט, זענען געווען די 9 געוועלבלעך — און אויפן אָרט פון די געוועלבלעך, וועלכע מען האָט אומגעלייגט, איז געוואָרן אויפּגעשטעלט אַ נייע געביידע, וווּ ס'האָט זיך געפונען די דייטשישע פּאָליציי. אַז מען האָט געקוקט פון דאָרט דורכן פענצטער, האָט מען געזען, ווי אויף דער האַנט, וואָס טוט זיך אין געטאָ.

דעם ערשטן ווינטער האָט מען אָנגעגרייט וואָס מ'האָט געקאַנט. אַלץ איז געוואָרן אַרייַנגעברענגט אין געטאָ, קיין הונגער האָט מען נישט געוואָסט. אַפילו בהמות און עופות האָט מען אַרייַנגעברענגט. פאַר-שטענדלעך, אַז די דייטשן האָבן פון דעם נישט געוואָסט. אויסער דעם, איז נאָך יידן געווען דערלויבט צו האַלטן קי אין געטאָ — אַזוי, אַז ס'איז אויך געווען מילך. גערשטאַווסקי האָט געהאַט אַ קו, גראַדזאַנאַווסקי האָט געהאַט אַ קו. אויסער דעם, האָט מען נאָך געקאַנט אַרייַנשמוגלען. די פויערים האָבן נאָך געברענגט מילך — ביז דעם מאַמענט, ווען מ'האָט הערמעטיש פאַרמאַכט דאָס געטאָ. ס'האָבן זיך אָנגעהויבן מסירות. האָבן יידן גענוצט זייער אַלט געווער פון איבערקויף (לאַפּוואַסע). אַזוי אַרום, אַז אַפילו מ'האָט געכאַפט אַ ייד ביי שמוגלען, איז ער געוואָרן באַפרייט.

דער עלטסטן-ראט איז געווען דער פריערדיקער קולטור-ראט. נאך
 יעם איז באשטימט געווארן א קאמיסאר פון געטא — לייזער פערלמו-
 ווער. דאן האט מען איינגעפירט „פונקטן“ אויף סחורות און אנדערע
 זאכן. פאר דעם האט געזארגט דער קאמיסאר מיט א גרופע מענטשן.
 ראס באשטימען לייזער פערלמוטער איז געווען א געוויסע פארויכערונג
 פאר די יידן אין געטא. דער עלטסטן-ראט האט נישט קאנטראלירט דאס
 גיין צו דער צוואנג-ארבעט, אזוי ארום זענען פארגעקומען גרויסע
 אבלאועס. מ'האט אפט געקלאפט אין די טירן: „יודן אויפמאכן! יודן
 ראס! יודן אנמעלדן און אנטרעטן!“ און די קלעפ, די שרעק, ווייל
 מ'האט דאך נישט געוויסט צו וואס דאס אלץ איז געצילט. אז מען האט
 באשטימט לייזער פערלמוטער, האט דאס אלץ אויפגעהערט. ס'איז
 געווארן איינגעשטעלט א געוויסע ארדענונג, לויט א ליסטע. „דו מוזט גיין
 דעם טאג — אן אנדערער מוז גיין דעם אנדערן טאג.“ אז מען האט
 באשטעלט ארבעטער אין דער פארם, אדער אין אנדערע ערטער — איז
 עס געווען מיט א געוויסן סדר.

פארשטענדלעך, אז ס'זענען געווען אויסנאמען, פראטעקציעס, ווי
 ביי יידן. מען האט געקענט דעם קאמיסארס מאמען, האט זי געבעטן
 דעם זון וואס האט באפרייט — אזעלכע זאכן זענען פארגעקומען. יידן
 האבן געזען אין דעם א געוויסע פארלייכטערונג, האט מען צוליב דעם
 מוחל געווען פערלמוטערן א סך פון זיינע מעשים, ווייל מען האט זיך
 געפילט א ביסעלע זיכער, אז מיר יידן קאנען אליין איינשטעלן א ליסטע.
 ווען די אונטערטראגערס האבן געשיקט מסירות אויפן עלטסטן-ראט
 און אויף פערלמוטערן צו דער לאקאלער מאכט, איז נאך געווען מיטצו-
 ליידן. אבער ווען די מסירות האבן געפונען א וועג צו דער געסטאפא,
 און זיי האבן זיך דערוויסט, אז די לאקאלע מאכט קאנטראלירט נישט
 גענוג דאס געטא, איז געקומען א באפעל פון דער געסטאפא אין פלאצק
 צום קאמיסאר: ארעסטירן 25 יידן און זיי צושטעלן דער געסטאפא.
 די לאקאלע מאכט האט זיך שטארק דערשראקן, ווייל זיי אליין
 האבן מורא געהאט פאר דער געסטאפא. זיי האבן דאך געוויסט, אז זיי
 האבן גענומען כאבאר פון פערלמוטערן און נאך עניינים. זיי האבן מורא
 געהאט, קוים וועט מען פערלמוטערן אויספארשן, וועט ער אויסזאגן —
 און דאס איז נישט גוט פאר זיי.

דער קאמענדאנט פון דער פאליציי, האט (דאס איז שפעטער ארויס-
 געקומען) באשטעלט אן עס-עס-מאן צו ארעסטירן פערלמוטערן. אויב
 ער וועט זיך קעגנשטעלן, אדער עפעס וואגן צו טאן, וואס וועט אים
 נישט געפעלן — זאל ער אים דערשיסן. דאס איז געווען אן אנצוגע-
 הערעניש, אז אויף אים איז דא א טויט-אורטייל. ער האט אים ארעסטירט
 און אריינגעפירט אין א שטאל, ווו מען האט אים געפונען טויט. נאך

ווי אזוי — ווייסט מען נישט. מען ווייסט נאָר, אַז די הענט זענען ביי אים געווען אויסגעשמירט אין בלוט, אַ סימן, אַז מ'האַט אים געשאַסן אין פנים און ער האָט זיך אָנגעכאַפט ביים פנים. אפשר האָט ער זיך געווערט? מענטשן האָבן געהערט שרייען, אַ סברה, אַז ער האָט זיך מיט זיי געראַנגלט.

די 25 יידן האָט דער עלטסטן־ראַט אַליין אַרעסטירט. מען האָט אויך געזאָלט אַרעסטירן דעם עלטסטן־ראַט. נאָר דער באַפעל איז שוין געגעבן געוואָרן דער פּאָליציי. דאָן איז דער גמינע־סערקעטאַר געווען דאָוויזאָן, קאַמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי. ער איז נאָמינירט געוואָרן דורך פערלמוטערן און אויסגעקליבן 25 מענטשן. די אַלע האָט מען פאַרשיקט.

צווישן די אַרעסטירטע איז אויך געווען יעקב לעדער. נאָר ער האָט זיך אַרויסגעדרייט. ער האָט דאָך געהאַט די מיל, איז דאָרט געווען אַ פוילישער בעקער — קאַרוואָוסקי. זיין טאָכטער מאַרישע איז געווען אַ קאָכאַנקע פון דעם דייטשישן לויטענאַנט, האָט מען אים באַפרייט.

ג

נאָך פערלמוטערס טויט, האָט מען דאָס געטאָ הערמעטיש פאַרמאַכט. גוטמאַנען האָבן יידן אַליין באַשטימט אַלס קאַמענדאַנט. מען האָט געזאָגט אין געטאָ: לאַמיר פאַרלייגן גוטמאַנען, ער זאָל זיין קאַמענדאַנט, אפשר וועט ער זיך אויפפירן אָנשטענדיק. ער איז אָבער פאַרבליבן דער זעלבער וואָס פריער. מיך האָט ער נישט געטשעפעט, איך קאָן נישט אויף אים רעדן. אָבער איצט האָט ער אָפּן מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן. קיין גרויסע פּראָטעקציע האָט ער ביי זיי נישט געהאַט, ווייל זיין אייגענעם זון האָט מען אויפגעהאַנגען.

נאָך פערלמוטערס טויט איז געקומען דער באַפעל: אזוי ווי די יידישע פּאָליציי האָט נישט אויסגעפירט אירע פליכטן, זאָלן זיי זיך מעלדן אין דער דייטשישער פּאָליציי. דאָרט האָט מען זיי געזאָגט: „איר ווערט באַזייטיקט פון אייערע אַמטן — און איר זיט אַרעסטירט.“ (אויסער איינעם, כאַצקל אַלטער. אים האָט דער לויטענאַנט אַוועקגעשיקט אין געטאָ מיט אַ שליחות, איז ער שוין דאָרט געבליבן). די וואָס מען האָט אַרעסטירט, האָט מען אָפּגעפירט אין לאַגער. נאָך דריי־פיר וואָכן, האָט מען די אַלע פּאָליציאַנטן צוריק געברענגט אין געטאָ. מ'האַט זיי הער־מעטיש פאַרמאַכט און געוואַרט ביז יענע וואָס פעלן, וועלן צוריק קומען. יענע האָבן שוין געוואַסט סאַראַ גורל זיי דערוואַרט. דאָך האָבן זיי זיך געמאַלדן, ווייל ביי די דייטשן מוז די צאָל שטימען. אויב זיי וועלן נישט קומען, וועט מען נעמען אַנדערע יידן. דאָן האָט זיך צוגעשטעלט חיים מאַלדאָנסקי און אויך פערלמוטער. מ'האַט געפרוּווט ראַטעווען צווייגהאַפטן,

ווייל ער איז געווען קראנק. (צווייגהאפט איז אויך געווען אַ פּאָליציאַנט). האָט מען אים פון שפיטאַל געברענגט אין געטאָ — און אַלע אויפגע- האַנגען. דעם טאָג איז מען נישט געגאנגען צו דער אַרבעט.

אויסער דעם האָט מען נאָך געשאַסן צוויי פרויען: שרה איטע פולטוסקער און פרוי שערפסקי. מען האָט זיי אַרויסגעפירט הינטער דער גאַרבאַרניע, אויף אַ פעלד, און דאָרט זיי געשאַסן, נאָכן הענגען די פּאָליציאַנטן. די געשאַסענע האָט מען באַלד באַגראָבן, נאָר די געהאַנגענע האָבן זיך געווייגט אויף דער תליה גאַנצע 36 שעה. דערנאָך האָט מען זיי אַראַפּגענומען און אַוועקגעפירט אויף דעם אַלטן בית-עולם און דאָרט זיי באַגראָבן. קיין צייכן איז נישט געבליבן.

(אין יאָר 1946 איז אויפן אַלטן בית עולם יאָ געווען מצבות, נאָר אויפן נייעם בית עולם — קיין איין מצבה. דער נייער בית עולם איז געוואָרן ליקוידירט. אַזוי לאַנג ווי יידן זענען געווען אין מלאַווע, איז דער בית עולם געשטאַנען. שפעטער, ווען איך בין אַנטלאָפן פון מלאַווע אין דעצעמבער 1942, איז דער בית עולם נאָך געווען. ווען איך בין צוריק געקומען, האָט דער בית-עולם שוין נישט עקזיסטירט...).

נאָך דער עקזעקוציע, האָט מען באַשטימט אַ נייע פּאָליציי. אין עלטסטן-ראַט זענען געווען צעגלאָ און גוטמאַן. זיי האָבן ווערברירט די קאַנדידאַטן, עפּעס אַ 10 צי 12 פּאָליציאַנטן, וואָס האָבן זיך אַליין גע- מאַלדן. קיינער האָט זיי נישט געצווינגען. דער וואָס האָט געוואָלט, איז געוואָרן אַ פּאָליציאַנט. אַבער די פּאָליציי איז געווען שטרענגער און געהאַרכזאַמער, זיי האָבן גוט געקוקט צי מען ברענגט אַריין אין געטאָ עסן און אנדערע זאַכן. אַז מ'האַט עמעצן געכאַפט, האָבן זיי אַליין באַשטראָפּט — און דאָס איז געווען אַ גוטע זאַך, אַבי נישט אַריינצו- פּאַלן אין דייטשישע הענט. ווען אַ דייטש האָט וועמען געכאַפט, איז דער ייד געוואָרן פאַרשיקט, אין מערסטע פּאַלן — קיין שטוטהאַף. און אַ פאַר טעג שפעטער איז געקומען אַ בריוו צום פאַטער, צו אַ ווייב, אַדער אַ שוועסטער: „דער און דער איז דערשאַסן געוואָרן. דער קאַמענדאַנט.“ אַריינפאַלן אין דייטשישע הענט האָט מען געקאַנט דורך דער קלענס- טער קלייניקייט: איין קאַרטאַפּל איז געווען גענוג, מען זאָל דיך פאַרשיקן קיין שטוטהאַף.

איצט איז שוין געווען אַ הונגער-געטאָ. יידן האָבן באַקומען צוגע- טיילט 200 גראַם ברויט אַ טאָג. ס'איז נישט געווען גענוג. דער דירעקטאָר פון דער מיל האָט געגנבעט, דער וואָס האָט געוואָגן האָט געגנבעט — איז כדי „אויסצוגלייכן די וואָג“, האָט מען צוגעמישט קאַרטאַפּל, זיי צעקוועטשט און געריבן און דאָס האָט מען געבאַקן מיטן מעל. טיילמאַל איז דאָס אַרויסגעקומען האָרט ווי שטיינער, ס'האַט אַבער געהייסן ברויט. פון אַנהייב האָט מען נאָך אַריינגעגעבן פלייש. כדי אַפּצוטאָן די

יידן — חזיר-פלייש. ס'איז אבער געווען אזא צייט, ווען יעדער האָט געכאַפט די פּאַר דעקאַ... און געגעסן. מיין עלטערער ברודער און מיין מוטער האָבן דאָס נישט געגעסן. איז ביי אונדז אין שטוב געווען איינ-געפירט, אַז מיר האָבן געגעסן דאָס פלייש און זיי האָבן געגעסן די שטיקלעך ברויט.

מיין פאָטער איז געשטאַרבן דעם טאָג, וואָס מען האָט פאַרמאַכט דאָס געטאָ, דעם ערשטן מאי 1941. צען מענטשן האָבן געמעגט מיט-גיין באַגלייטן — דאָס זענען געווען די קברנים, די חברה קדישא און די נאָענטע משפּחה.

און אַנטלויפן פון געטאָ? — דער וואָס האָט געוואָלט אַנטלויפן איז אַן אַנדער געטאָ, האָט געקאָנט. אַבער דאָרט איז געווען פונקט אזוי שלעכט ווי אין מלאווע.

מיר האָט זיך איינגעקריצט אין זכרון אזא בילד פון מיין פאָטערס לוויה: מ'איז אַרויסגעקומען אויף דער וואַרשעווער גאַס. פאַלאַקן האָט מען נישט געזען. איז מען אַבער אַרויס פון געטאָ, האָט מען געזען די פרייהייט. אַלץ איז געווען אַפן. נישטאָ קיין פלויוטן.

און פלוצעם איז אָנגעקומען אַ טראַנספּאָרט מיט פראַנצויזן, קריגס-געפאָנגענע. זיי האָבן עפעס גערעדט צווישן זיך. זייערס אַ שאַפער איז געפאָרן פאַמעלעך, מיטן אויטאָ צוזאַמען מיט דער עגלה — און אַלע ווי איינער האָבן אַראָפּ גענומען די היטלעך. מען האָט זיך געפילט עפעס דערנענטערט, ווי אייגענע מענטשן. די פראַנצויזן האָבן דאָך נישט גע-וואָלט, אַז ס'איז אַ לוויה און אויס רעספּעקט אויסגעטאָן די היטלעך. מיר, די עטלעכע יידן, האָבן זיך אָנגעקוקט און כאַטש אויף אַ מינוט אויפ-געהויבן די קעפּ.

נאָך מיין פאָטערס טויט, האָבן איך געזאָגט קדיש. מען האָט געדאוונט אַ גאַנצן חודש. אויסער דעם זענען געווען מנינים, ווי מ'האָט געדאוונט שטילערהייט. ספר-תורה'ס זענען געווען באַהאַלטן. איין-און-איינציק מאָל איז געווען אַן איבערפאַל פון די דייטשן. זיי האָבן צעשלאָגן און געפיי-ניקט, נישט מער.

געלערנט האָט מען נישט. קיין חדרים, קיין שולן. זענען די קינדער אַרומגעלאָפן. אַבער די עלטערן וואָס האָבן געקאָנט, האָבן אַליין געלערנט מיט די קינדער. ביי אונדז איז געווען אַ קינד פון 6 יאָר, האָט ער זיך אַליין געלערנט פון אַלטע ביכער, וואָס מען האָט געפונען, אַ ביסל רעכענען. אַבער יעדער איינער פריוואַט. מ'האָט מורא געהאַט ס'זאָל זיך נישט דערטראָגן צו דער יידישער פאַליציי און צו גוטמאַנען.

יעדער באַצירק האָט אַרויסגעגעבן אַן אייגענע צייטונג. די צייטונג וואָס איז דערשינען אין טשעכאָוואָ, איז אָנגעקומען קיין מלאווע דורך דייטשן, אונדזערע אַרבעטגעבער און פאַרשקלאַפער. מיין משפּחה, יוקלס

יינגלעך, האָבן געאַרבעט ביי אַ דייטש. ער האָט זיי געגעבן אַ צייטונג, וועלכע מען האָט געבראַכט אין געטאָ, געלייענט און געוואוסט וואָס עס טוט זיך אויף דער וועלט.

מיט פּאַלאַקן איז געווען אַ פאַרבינדונג. מיין שוועסטער הינדע איז געווען גוט באַקאַנט צווישן פּאַלאַקן. ווי לאַנג מען האָט געקאַנט, האָבן זיי געפּלעגט אַריינשמאָגלען עסן אין געטאָ. זי איז געווען אַ הייבאַם, אַנערקענט דורך דער דייטשער מאַכט און געהאַט דאָס רעכט אַרויס-צופירן יידישע קראַנקע אין פּוילישן שפיטאַל, וואָס האָט זיך געפונען אין דער שול פון מראָזאָווסקיז נאָכן גאַרטן. דאָס שפיטאַל אויף דער נייבאַרסקע גאַס איז פאַרברענט געוואָרן. דאָרט האָט געאַרבעט ד"ר ביסטריצקי. דאָס הויז האָט געהערט צו זיי. האָט ער איינגעאַרדנט אַ שפיטאַל. ד"ר ביסטריצקי איז געווען אַן ענדעק, ד. ה. אַ מיטגליד אין אַן אַנטיסעמיטישער פאַרטיי, נאָר אַן אויסערגעוויינלעך אַנשטענדדיקער מענטש. ער האָט זייער ליב געהאַט הינדען, ווייל זי האָט אַמאָל, אין די יונגע יאָרן, געלערנט ביי זיין מאַמען. וואָס זי האָט אים געבעטן, האָט ער געטאָן. אויף אַזוי ווייט, אַז ער פּלעגט צומאָל קומען אין געטאָ צו קראַנקע, אויב זי האָט אים געזאָגט, אַז דער מענטש דאָרף נייטיק אַ דאָקטער. אים האָט מען אַריינגעלאָזט אין געטאָ אַן שטערונגען. זיי האָבן געוואוסט, אַז אויב עס קומט אַ דאָקטער, איז דאָס צו טיפּוס-קראַנקע, און פאַר טיפּוס האָבן זיי געציטערט.

יידן האָבן נישט געטרויט קיין פּאַלאַקן, ווייל ס'זענען געווען צייטן, ווען זיי האָבן אָנגעוויזן אויף אַ ייד, אפילו ווען דייטשן האָבן אים נישט דערקענט.

ד

איידער די מלחמה מיט די סאָויעטן האָט אויסגעבראָכן, האָט מען שוין געוואוסט אַז עס גרייט זיך אַ מלחמה, ווייל דאָס דייטשישע מילי-טער איז געפירט געוואָרן דורך מלאָווע, אין גאַנצן אָפּן, נישט ביינאַכט, נאָר בייטאָג. אַלע האָבן געמיינט, אַז דער סאָויעטישער ריז וועט זיי צעשמעטערן. ביז ס'איז געקומען דער 22סטער יוני און מ'האַט אָנגעהויבן שיסן. יידן זענען געלעגן מיט די אויערן צו דער ערד און זיך געפרייט: אַזוי לאַנג ווי מען הערט שיסן — איז נאָך דאָ אַ האַפּענונג, מען האָט נאָך אַלץ געגלייבט, ביז מען האָט געזען די ערשטע רוסישע קריגס-געפאַנגענע, די ערשטע וואָס האָבן גענומען וואָרפן שטיינער אויף יידן, גענומען שרייען די ערגסטע זידל-ווערטער. מיר האָבן זיך געטראָפּן מיט זיי ביי דער אַרבעט, אין די פעלדער, ביים רייניקן די גאַסן. אַזאָ פאַל האַב אויך איך דורכגעלעבט. זיי האָבן געשריגן: „זשיד! יעוורעי!“ זיי האָבן דאָך געזען די געלע לאַטעס, וועלכע מיר האָבן געטראָגן.

דאס רעגירן אין געטא האט מען דעמאלט צוגענומען פון דער דייטשי-
שער פאליציי און איבערגעגעבן דער געסטאפא. זיי זענען געקומען יעדן
טאג ראפירן און האלטן די יידן אין טעראר, שרעק, באפאלן א שטוב,
גענומען וואס ס'איז געפעלן. ביי יידן זענען נאך געבליבן שיינע זאכן.
מען פלעגט אויך שיסן מענטשן אין גאס. טעוול בעקערס א זון און
אנדערע וואס זענען געגאנגען פון דער ארבעט — האט מען אויף זיי
געשאסן.

דאס געטא האט זיך הערמעטיש פארמאכט אין 1942. זיי האבן
צוגעזאגט, אז נאך די אלע עקזעקוציעס, וועט שוין זיין רואיק. און ס'איז
געווען שטיל א געוויסע צייט, אויסער מיט די געסטאפאוועס, וועלכע
פלעגן קומען — און פאר זיי האט מען מורא געהאט.

נאך דעם הענגען א 15 יידן פון דער געטא-פאליציי, איז די שטאט
געווארן אויפגעברויזט. ס'איז אויסגעבראכן א פאניק. א טייל האבן
אנגעהויבן וויינען, א טייל — זאגן קאפיטלעך תהלים. נאך א פאר וואכן,
ווען ס'האט זיך שוין בארואיקט, איז געקומען א באפעל צו ארעסטירן
הונדערט יידן, ווייל מיר האבן זיך נישט גוט אויפגעפירט בעת דער
עקזעקוציע — און פופציק פון זיי וועלן דערשאסן ווערן. די יידישע
פאליציי האט שוין נישט צוזאמענגעארבעט מיט דער געסטאפא. פלטיאל
צעגלא איז שוין נישט געווען און מ'האט נישט געגעבן קיין ליסטע. האבן
זיי אליין אויסגעקליבן די מענטשן און ארעסטירט אינעם הויף פון
קודזבארסקי. צו יענער צייט איז דער לייטענאנט געווען אויף אורלויב,
און זיין פארטרעטער האט קיינמאל נישט געלאזט הערן א שלעכט ווארט
אויף יידן, אדער ער זאל שלאגן א יידן.

צו יענער צייט איז ער געווען דער קאממענדאנט, איז מען צו אים
געלאפן און ער האט זיך געוואנדן צו דער געסטאפא, אז מ'האט ארעס-
טירט הונדערט יידן, צווישן זיי — א סך וואס האבן קינדער, וועלן די
קינדער פאלן צו לאסט אויפן עלטסטן-ראט. לייגט ער פאר, אז מען זאל
רעדוצירן די צאל אויף פופציק. אזוי האבן יידן מיט אים אפגעמאכט.
דער עלטסטן-ראט האט עס געשטיצט און ס'איז געווארן באשטימט, מען
זאל נעמען צום שיסן פופציק, בלויז יינגע מענער. די דייטשן האבן זיי
אויסגעקליבן. און די איבעריקע 50, די עלטערע, אדער אזעלכע וואס
האבן שוין פראטעקציע דורך גוטמאנען, האט מען אפגעטיילט באזונדער,
נאך זיי געהאלטן אויסערן געטא. איצט, פון די פופציק יונגע, האט
גוטמאן באפרייט וועמען ער האט געוואלט, און אויף דעם ארט פון די
באפרייטע צוגעשטעלט אנדערע. אזא איז געווען דער פארברעכן פון
גוטמאנען.

ווען מען האט די ערשטע גרופע געברענגט אין געטא, זענען אלע
געווען זיכער, אז זיי וועלן בלייבן לעבן. אבער נישט די זענען געבליבן

לעבן. אין דער לעצטער מינוט האט מען אריינגעברענגט די אנדערע 50, זיי געבונדן מיט שטריק — דאס האבן שוין געטאן די דייטשן אליין. און א גרוב איז שוין געווען גרייט. נאך מיט א טאג פריער איז געקומען א באפעל אויסצוגראבן א גרוב, וועלכער זאל זיין גענוג ברייט, גרויס און טיף. די מענטשן האט מען אין גרופעס פון צען צוגעפירט הינטער דער גארבארניע. אלע זענען געשטאנען, צווישן זיי, אויך דעם הויכן שמש'ס א זון, מנחם קאלניעזש, פון עלטסטן-ראט. ער איז געווען שמש ביים רב, האט ער געהאט צוטריט צו די דייטשן און געטאן טובות ווי א שתדלן.

די מאכט האט געווארנט, אויב ס'וועט נישט זיין רואיק, וועט מען די אנדערע 50 אויך אויסשיסן. ס'מוז זיין אבסאלוט שטיל. דער הויכער שמש, וואס זיין זון איז געווען צווישן דער גרופע געשאסן צו ווערן, איז ארומגעגאנגען און געשריגן: „יידן זייט שטיל — פארפאלן! זייט שטיל!“

דארט איז געווען דעם חזנס איידעם (איך האב פארגעסן זיין נאמען), זייער א פרומער. ווען זיי זענען שוין געשטאנען ביים גרוב, און די געסטאפא האט שוין געהאט דעם באפעל נאך נישט צום שיסן, נאך אנטרעטן, האט ער הויך אויסגערופן: „ריבוננו של עולם, איך זאל זיין א כפרה פארן כלל ישראל“. נאך דעם איז געקומען דער באפעל: פייער! זיי זענען אראפגעפאלן אין גרוב. די יידן האבן אויסגעלייגט די טויטע אין גרופעס פון צען. ווען אלץ האט זיך געענדיקט, איז דער הויכער אפיציר זייערער, קלאץ, צוגעגאנגען און געדאנקט די שיסערס פאר דער-פילן זייער פליכט צום פירער און פאטערלאנד! זיי האבן אוועקמארשירט. קיינער פון די יידן האט נישט געוואגט צו רירן זיך פון ארט. אלץ איז געשטאנען, ביז דער קבר איז פארשיט געווארן. ס'האט ווער שטילער-הייט געזאגט „קדיש“...

ווען ס'איז אנגעקומען פון דער יידישער פאליציי א סיגנאל, אז זיי זענען שוין ארויס פון געטא, האבן יידן אנגעהויבן זיך פונאנדערצוגיין. ערשט דאן האט מען געוואגט צו וויינען.

דאס געטא האט נאך עקזיסטירט עטלעכע חדשים. די דייטשן זענען א געוויסע צייט נישט געקומען. אנהייב ווינטער 1942, ווען דאס געטא איז שוין געווען פארמאכט, האבן זיך באוויזן אין געטא אנדערע דייטשן, הויכע אפיצירן. זיי זענען געגאנגען הינטער דער סמאלארניע, געקוקט דארט, איינער פון זיי האט געמאסטן מיט שטריק. מען האט נישט געוואוסט וואס זיי פלאנירן. נאך שפעטער זענען מיר געווארן געווארן, אז דאס איז געווען היידריך. ער איז געווארן באאויפטראגט אנצוהייבן די ליקווידאציע פון געטא. נישט קיין אויסזידלונג, נאך ליקווידירן די יידן אין מלאווע. ווען דאס איז דערגאנגען צום עלטסטן-ראט, איז מען

געלאָפן מיט געלט צום לאַנד־ראַט און צו דער פּאָליציי, ביז זיי האָבן זיך איינגעשטעלט ביי דער העכערער מאַכט, אַז די יידן אין מלאָות זענען באַשעפטיקט ביי אַלע אַרבעטן, מען מוז זיי האָבן. האָט די העכערע מאַכט באַפוילן, מען זאל די מלאָווער יידן נישט טשעפּען.

דאן האָט מען גענומען יידן פון פּלאַצקער געגנט, פון גאַסטינין, גאַמבין, און נאך שטעטלעך.

איז מען געוואָרן קראַנק און זיך גענייטיקט אין מעדיצינישער הילף, האָט מען געברענגט אַ דאָקטער פון וואַרשע, אַ ווינער ייד, ווייל אין געטאָ איז נישט געווען קיין דאָקטער, נאָר אַ געזעלשאַפטלעכע סאַני־טאַרע קאַמיסיע. איך האָב צו איר אויך געהערט. וויפל מ'האַט געקאַנט, האָט מען געהיטן. פון גוטן ווילן האָט מען געשפּריצט ליזאַל (יידן האָבן עס גערופן קאַרבאָל), אַנדערש וואָלט אונדז דער טיפּוס אויפגעגעסן. אין געטאָ איז געווען אַ שפיטאַל, צום ערשט אויף דער סמאָלאַרניע, דערנאָך אויף דער וואַרשעווער גאַס, ביים בריקל פון סעראַדזש.

לייז זענען די טרעגער פון פּלעק־טיפּוס. קענסט אַפילו שלאָפן מיט אַזאַ קראַנקן, אים אָנרירן — און זיך נישט אָנשטעקן. נאָר אויב אַ לויז פון אַזאַ קראַנקן האָט אָנגערירט, געגעבן אַ ביס — איז דאָס מאַמענטאַל געקומען... דער טיפּוס איז געווען אַ שטערבלעכע קראַנקהייט. יעדער איינער וואָס איז קראַנק געוואָרן, האָט נישט געהאַט קיין שאַנס בלייבן לעבן, ווייל מיר זענען געווען זייער אָפּגעשוואַכט.

מענטשן זענען געשטאַרבן, דעריבער איז געווען וויכטיק די אַרבעט פון דער סאַניטאַרער קאַמיסיע. מען האָט אַלץ געטאָן, געמונטערט און געראַטן: יידן, האַלט אייך ריין! און געטאָן וואָס ס'איז נאָר געווען מעגלעך.

אונדזער רב איז נאָך אין יאָר 1940 געוואָרן אַרויסגעשיקט קיין מעזריטש, מיט דער ערשטער גרופּע. דער שרענסקער רב איז געוואָרן רב אין מלאָווער געטאָ. דאָרט האָבן יידן געהאַט די־תורה'ס צווישן זיך. ער איז געווען זייער אַ פיינער מענטש. דער רב, האָט מען געזאָגט, איז אַ סאַציאַליסטישער רב. ער פּלעגט שטענדיק טענהן: ער האָט נישט — דו יאָ — און דאָס איז געווען דער פּסק. יידן האָבן שטאַרק געהאַלטן פון אים.

ה

קיין ספּעציעלע געשעענישן זענען נישט געווען, אויסער מען האָט געליטן הונגער. דעמאָלט איז שוין נישט געקומען קיין פלייש אין געטאָ. אַפילו אויף דער פּוילישער זייט איז שוין אַלץ געווען ראַציאָנירט. פלייש האָט מען צו אונדז געשיקט נאָר פון פּערד, וואָס זענען געפאַלן אויף די פּעלדער. און ביז ס'איז דערגאַנגען צו די דייטשן, האָט אויך געדויערט... זיי האָבן דאָס אַלץ אויפגעקליבן און געשיקט אין געטאָ.

מען האָט אָנגעהויבן צו פילן, אַז אויך מיט אונדז וועט עפעס פאַסירן. ווייל פון אויבן זענען אָנגעקומען באַפעלן: ענדגילטיקע ליקווי-
דאַציע... דאָך האָט מען געהאַפּט, אַז אַזאַ קליינע געטאָ ווי מלאָווע וועט
מען נישט טשעפּען. אָבער פּלוצלינג, ווי אַ דונער פון הימל, איז געקומען
די ידיעה, אַז אין פּלאַנסק ליקווידירט מען דאָס געטאָ. שפּעטער איז דער
אַפיציר שאָרף געקומען און געזאָגט, אַז אויך מלאָווע מוז ווערן ליקווידירט.
— אַז איר ווילט, קאָנט איר אַליין אויסטיילן גרופּן און ווערן אַוועק-
געשיקט. אַז עמיצער זאָל בלייבן, קומט נישט אין באַטראַכט. אַלע מוזן
גיין. נאָך מער: די יידן פון סטשעגאַווע, פון מאַקאַוו און טשעכאַנאָוו
וועט מען ברענגען קיין מלאָווע און פון דאַנען ווערן זיי אַוועקגעשיקט.
דער טשעכאַנאָווער באַצירק מוז בלייבן יודן-רייז. איר קענט אייך אַליין
איינטיילן אין גרופּן, אָדער מיר וועלן דאָס מאַכן...

הכלל, בעסער מען וועט אַליין מאַכן ליסטעס, איידער די געסטאַפּאַ.
מען האָט נאָך געדענקט זייער „יודן-ראָס“! פון 1940. געוויסע מענטשן
האַבן טענות, אַז מ'האָט כלומרשט מיטגעהאַלפּן. גלויבט מיר, ס'איז נישט
געווען קיין שום מיטהילף. מען האָט נאָר געהאַלטן אַ ביסל אָרדענונג,
ביז דער לעצטער מינוט, ווייל ס'איז געווען קלאָר, אַז אַלע יידן מוזן
פון דאַנען אַוועקגיין.

נאָר זיי האָבן באַשטימט, אַז צוויי גרופּעס מוזן זיין: אַרבעט-פעיקע
און נישט-אַרבעט-פעיקע. די לעצטע האָט מען געשיקט קיין טרעבלינקע
— עלטערע מענטשן און קאָליקעס. די אַנדערע זענען געגאַנגען קיין
אוישוויץ.

ווען ס'איז אָנגעקומען די ידיעה, אַז מען גייט ליקווידירן דאָס געטאָ,
איז מיין שוועסטער הינדע מיט איר טאָכטער אַנטלאָפּן. זי האָט געהאַט
שוועריקייטן ביים אַרויסגיין פון דעם געטאָ, אָבער דער יידישער
פּאָליציאַנט פּורמאַן, אַ ריפּינער, האָט זי דורכגעלאָזט און זי איז אַוועק
אויף דער אַרישער זייט. איך האָב באַקומען פון איר בריוולעך דורכן
פּלויט. וואָס פּאָלאַקן האָבן אַריינגעוואָרפּן, נישט נאָר פאַר מיר, נאָר
פאַר דער גאַנצער משפּחה און פאַר אַנדערע יידן, אַז מען זאָל אַנטלויפּן.
יידן האָבן נישט געהאַט דעם מינדסטן צוטרוי צו די פּאָלאַקן. מען
האָט געגלייבט, אַז דאָס וואָס די דייטשן זאָגן וועגן אַרבעט — קאָן
זיין אמת, ווייל צו יענער צייט זענען אויך געקומען בריוו פון לאַגערן
אין מלאָווער געטאָ. מען האָט זיך נישט פאַרגעשטעלט, אַז דאָס איז
אַ דייטשישער טריק, אַז אַנדערע געטאָס זאָלן מיינען, אַז מען נעמט
נאָר אויף אַרבעט.

אין געטאָ זענען געבליבן די לעצטע פאַר הונדערט מענטשן. ס'איז
געווען פרייטיק, דעם 10טן דעצעמבער, איז געקומען דער באַפעל: „יודן,
איינטרעטן!“ אימפּולסיוו, נישט קלערנדיק, האָב איך געגעבן אַ רייס

אַראַפּ די לאַטע, צוגעגאַנגען צום פּלויט אין געסל, הינטער טשאַרקעס מיל, געוואַרט אַ מינוט, ווען דער עס.עס.מאן, וואָס איז געווען אויף דער וואַר, וועט זיך אַוועקדרייען, געוואַרט נאָך אַ פאַר מינוט, אַראָפּגע- בויגן די שטעכלדיקע דראַטן, אַריבער געשפרונגען און זיך אויסגעמישט מיט פּאַלאַקן, וואָס האָבן געוואַרט אויף זייער מעל אין דער מיל.

שפּעטער בין איך אַריינגעלאָפּן צום ד"ר לאַיעווסקי. ער האָט מיך באַמערקט, און אויך געקענט. האָט ער מיר געזאָגט, אַז זיין דינסט איז אַ מסור'טע, נאָר מיר וועט גאַרנישט געשען. ער האָט מיר געברענגט אַ גלאַז וואַסער און בין דאָרט געזעסן אַ האַלבע שעה. אַז ער האָט שוין נישט געהאַט קיין פאַציענטן, האָט ער מיך אַריינגענומען אין זיין שטוב, געגעבן צו טרינקען אַ גלאַז טיי און געזאָגט: „פאַרשטייט זיך, אַז דאָ קאַנסטו נישט זיין“. איך האָב דאָס פאַרשטאַנען און געענטפּערט, אַז כּוועל זיך נאָר אַ ביסל אַפרוען, ס'וועט ווערן פינצטערלעך — וועל איך גיין. האָט ער געזאָגט: „ניין! אויב האָסט נישט קיין פּלאַן וווּ צו גיין, איז בעסער איצט, ווען ס'איז ליכטיק. אַזוי לאַנג ווי דו זיצסט ביי מיר, וועסטו ציטערן, מורא האָבן. און דער ערשטער שונא פון דעם מענטש, איז זיין אייגענע מורא“.

איך האָב זיך מיט אים געזעגנט. ער האָט מיר געוואַלט געבן געלט, האָב איך אים געדאַנקט, ווייל איך האָב געהאַט אַ פאַר הונדערט מאַרק. פון זיין שטוב בין איך מיט דער דלוגאַ גאַס געגאַנגען צום פּלאַצקער שאַסיי. דאָרט איז אַ ביסל העכער ווי דאָס געטאָ, ס'איז דאָך נישט געווען קיין הייזער, האָט מען געקאַנט אַריינקוקן אין געטאָ, וואָס איז שוין געווען ליידיק, נאָר ס'האָבן זיך געדרייט אויף די גאַסן זשאַנדאַרן און דייטשן מיט ביקסן.

פון דאָרט בין איך געגאַנגען אין דער ריכטונג פון דער וואַרשעווער גאַס, אַלץ מיט פעלדער אַרום, ביז צום בית-עולם. ס'איז נאָך געווען טאָג. איך בין ווייטער געגאַנגען און אַרויסגעקומען ביים רוסישן צמענטאָזש, צוגעוואַרט ביז ס'וועט ווערן פינצטער. איך בין אַריין צו אַ באַקאַנטע קריסטין, אַ פריינדין פון מיין שוועסטער הינדע, וועלכע האָט געוויינט נישט ווייט פון זרח פּראַשניצקי. זי האָט מיר געזאָגט: „דיין שוועסטער איז אין גושיבאָווע, אויב ווילסט גיין צו איר, וועל איך דיר נעמען, נאָר אינדערפּרי. אָבער ביז אינדערפּרי — ביי מיר אין שטוב נישט. נאָר אויפן בידעם. וועט זיין אַ רעוויזיע, געדענק: מיר האָבן וועגן דיר נישט געוואָלט“.

איך האָב ביינאַכט זיך דורכגעשלאָפּן אויפן בידעם און פאַרטאָג איז זי געקומען מיט אירס אַ חברטע, אַ שכנטע. זיי האָבן מיך אויפגעוועקט און מ'האַט אָפּגעשמעסט, אז זיי וועלן גיין 100 מעטער פאַר מיר, און איך וועל זיי נאָכגיין. ווידער דאָס זעלבע: אויב אַ זשאַנדאַר — איך קען

זיי נישט, זיי קענען מיר נישט. אזוי זענען מיר דערגאנגען ביזן דאָרף גושיבאָווע, וווּ מיין שוועסטער איז געווען — אַ גרויסער פריינד פון דער משפּחה פערלבערג, וועלכע האָבן געהאַט אַ געוועלכ אין דער נובאַרסקע גאַס (שמואל פערלבערג איז געווען ראַטמאַן אין מלאָווער שטאַטראַט). דער פויער איז געווען אַ ליבעראַלער מענטש און אַן אויטאָריטעט ביי דער דאָרפישער באַפעלקערונג. אין די יונגע יאָרן האָט ער פאַרוואַלטעט מיט אַ גיט ביי אַ דזשעדיזשיץ. ער האָט מיר געהאַלפן וווינען ביי זיינס אַן איידעם פון אַן אנדער דאָרף.

דאָרט בין איך געווען כמעט אַ חודש צייט, ביז ס'האָבן זיך אָנגע-הויבן פאַרשפּרייטן קלאַנגען, אַז עפעס אַ פּרעמדער מענטש דרייט זיך אַרום, מען ווייסט נישט ווער ער איז. האָט ער מיר געזאָגט: מען מוז פון דאָנען אַוועקגיין. די זשאַנדאַרן האָבן ביינאַכט אַבסערווירט, ווי פון די קוימענס גייט אַ רויך, ווייל אזוי האָט מען אויסגעפונען ווער עס מאַכט בראַנפן. אזוי ווי ס'איז שוין נישט געווען זיכער אויף דעם אָרט, זענען מיר געגאָנגען צוריק קיין מלאָווע. דער וועג איז געווען פאַרשאַטן מיט שניי. הינדעס טאַכטער האָבן די קריסטן אַליין אָפּגעפירט קיין מלאָווע. מיט אַ קינד האָט מען נישט קיין מורא. איך און הינדע זענען געגאָנגען אונטער די עלעקטרישע דראָטן, וועלכע די דייטשן האָבן גע-צויגן פון זייערע הידראָ-עלעקטרישע סטאַציעס פון פראַגע ביז טשעכאַ-נאָו, דורך מלאָווע — דזשאַלדאָווע. דאָס איז געווען דער איינציקער וועגווייזער אויפן וועג — און די דראָטן האָבן אונדז געברענגט קיין מלאָווע, צו אַ קריסט. ער איז געווען ראַטמאַן און לאָוויק.

1

דאָס איז געווען אין חודש מערץ. ס'האָבן קורסירט קלאַנגען, אַז עפעס געשעט אונטער סטאַלינגראַד, אַז די דייטשן זענען נישט זיכער מיט זיך. אויך ביי דער פוילישער באַפעלקערונג האָט מען געזען אַ גרויסע ענדערונג, אַז מיר אַליין האָבן זיך געפילט שטאַרקער. די ערשטע טעג פלעגט דער קריסט ברענגען די בעסטע ידיעות, גלייך ער האָט געהאַט אַ פאַרבינדונג מיט דער אונטערגרונט. יעדן אינדערפרי האָט ער געקוקט אויף מזרח, צי די רוסן קומען... ליידער, די רוסן זענען נישט געקומען, אָבער דערפאַר איז צו אים געקומען די דייטשישע פּאָליציי. דער מענטש איז געווען אַ גרויסער טרינקער, האָט מען אים חושד געווען, אַז ער האַנדלט מיט בראַנפן און מ'איז געקומען מאַכן ביי אים אַ רעוויזיע. זיי האָבן אונדז געזען, נאָר זיי זענען דאָך דייטשן — אַז מען האָט זיי געשיקט נאָך בראַנפן, זענען זיי קיין מענטשן נישט אָנגעגאָנגען...

קיין בראַנפן האָבן זיי נישט געפונען, אונדז בלויז אָנגעקוקט — און זענען אַוועקגעגאָנגען. נאָר דאָרט האָט מען שוין נישט געקאָנט זיין —

זענען מיר באלד אַוועק אין דער ריכטונג פון מלאווער וואַלד, ביז ס'איז געוואָרן פינצטער. דערנאָך זענען מיר געגאַנגען צוריק און אַריין צו אַ קאַמוניסטישע פאַמיליע אין מלאווע. הינדע האָט זיי געקענט, און דאָרט זענען מיר געווען אַ פאַר טעג. אַבער מיר האָבן געזען, אַז דאָס איז נישט קיין תכלית.

הינדע האָט שוין געהאַט איר פלאַן. אַ געוויסן טאַג האָט זי זיך אויפגעזעצט אויף דער קאָליקע און אַוועקגעפאַרן. אויף דער לעצטער סטאַציע קלעפּין איז זי אַראָפּגעגאַנגען, אַריין אין ערשטן הויז, און ווי איינע וואָס האָט געקענט די פּוילישע שפּראַך און מנהגים פון דער פּוילישער רעליגיע, האָט זי זיך צוזאַמענגערעדט מיט דער פרוי. ס'האַט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָרט וווינען צוויי אַלטע שוועסטערן, נישט פאַר-הייראַטע, וועלכע געהערן צום פראַנצישקאַנער אָרדן. הינדע האָט באלד געוואָסט וואָס דאָס איז, האָט זי געזאָגט: אויך זי געהערט דאָרט. האָבן זיי געזאָגט: אויב דו ביסט אַ שוועסטער, טאָ זיי ביי אונדז מיטן קינד. איצט איז הינדע געווען ווי איינגעאָרדנט.

זי האָט מיר געשיקט אַ ידיעה קיין מלאווע, אַז איך זאָל קומען, אויב אין שטאָט ווערט „הייס“. זי האָט געשיקט דעם בריוו צו ד"ר לאַיעווסקי — און ער האָט מיך אינפאַרמירט וועגן דעם.

צו יענער צייט איז געשען אַט וואָס: דער זון פון דער משפּחה וווּ איך בין געווען, איז אַנטלאָפן פון דער צוואַנג-אַרבעט אין דייטשלאַנד. איך האָב געוואָסט, אַז מ'וועט אים קומען זוכן — אַבער וואָס וועט געשען מיט מיר? איך האָב באַשלאָסן, אַז דאָ קאָן איך מער נישט זיין — און בין אַוועק.

טאַקע דער זון האָט מיר געהאַלפן — איך בין מיט אים געגאַנגען. דעמאָלט איז שוין געווען ענדע אַפּריל, אַ ביסל וואַרעם. מיט קיין וועגן האָט מען נישט געוואָגט צו גיין, אַלץ דורך פּעלדער. ביינאַכט בין איך געבליבן אויפן פּעלד, ער האָט זיך אַריינגעגנבעט צו מיין שוועסטער און איר געזאָגט וווּ איך בין. זיי האָבן שוין געהאַט זייער פלאַן: ער וועט זאָגן, אַז איך בין זיינס אַ ברודער. נאָר אַזוי ווי איך זע נישט אויס ווי ער — זענען מיר ברידער נישט פון איין טאַטן, דערפאַר דער אונטערשייד אין אויסזען. ער האָט מיך באַדאַרפט פאַרשטעלן פאַר אַ פּוילישן דאָקטער און זאָגן, אַז מיר ביידע זענען אַנטלאָפן פון דער אַרבעט אין דייטשלאַנד און איך בין קראַנק געוואָרן. דאָ איז אַ פראַבלעם: איך מוז דאָך טאַקע זיין קראַנק. האָט הינדע מיר געמאַכט אַן איינשפּריצונג פון טערפּענטין, וואָס רופט אַרויס אינפּעקציע און היץ. נאָך דער איינ-שפּריצונג בין איך געווען ביי איר צוויי טעג, ביז איך האָב געקראָגן 40 גראַד היץ. ער האָט מיך טאַקע אַוועקגעפירט און פאַרגעשטעלט ווי זיין ברודער: איך בין קראַנק, מען מוז מיר העלפן. דער דאָקטער

האָט אויפן אָרט, נישט קלערנדיק ווי איך הייס, געגעבן אַ נאָמען מיט אַ דאָקומענט: יוליאַן רוזשאַנסקי פון דאָרף מיקלי. מ'האָט דאָס פאַר-שריבן, דער דאָקטער האָט דאָס אַריינגעטראָגן אין בוך און אויפן יסוד פון דעם קוויטל פון דאָקטער — ער האָט געאַרבעט אין שפיטאַל — האָט מען מיך אָנגענומען אין שפיטאַל. די באַהאַנדלונג איז געווען אַ גוטע, ווי פאַר אַ פּאָלאַק וואָס איז אַנטלאָפן און מען דאָרף אים העלפן. געווען בין איך דאָרט אַ וואָך און געמיינט, אַז איך וועל שוין איבערלעבן, ווייל נעבן דעם שפיטאַל איז געווען אַ הייזקע. דאָרט האָט געלעבט אַ מלאָווער, בראַנעק. ער איז געבוירן געוואָרן אַלס דער עלטסטער זון ביי אַ פרייז, וואָס איז ביי זיי געווען אַ חרפה אין דער פאַמיליע. האָט מען אים אַוועקגעגעבן צו די שוועסטערן, זיי זאָלן אים דערציען. ער האָט זיך טאַקע געכאַוועט אין מלאָווע ביים גלח, און שפּעטער איז ער איבערגעאַנגען אין דעם דאָרף. איך האָב געמיינט, אַז אויך ער וועט מיך דערקענען, אָבער פון וואַנען זאָל ער מיך קענען? דאָך בין איך געווען זיכער, אַז איך וועל שוין מיט אים אַדורכקומען.

איך האָב אויסגעלערנט דעם גאַנצן קאַטעכיזם, געקענט אַלע תפילות. הינדע האָט מיר אַריינגעשיקט אַ געבעט-ביכל. אַזוי ווי איך האָב געהאַט שטאַרקע היץ, האָט מען אויפן דריטן טאָג געברענגט דעם גלח איך זאָל זיך מתווה זיין.

די צווייטע וואָך פון מיין זיין דאָרט, עפנט זיך די טיר און עס קומט אַריין דער מלאָווער דאָקטער קאַראַטאַווסקי. געוויסט האָב איך, אַז פאַר איינעם וואָס קען מיך, דאָרף מען זיך היטן. דאָס איז געווען דער זעלבסט-דערהאַלטונג אינסטינקט. אַ באַקאַנטער פּאָלאַק... און יעדער פּאָלאַק איז געפערלעך, מען טאָר נישט האָבן צו זיי קיין צוטרוי. און אויב אַ באַקאַנטער, זאָלסטו פון אים אַנטלויפן. אָבער ווהיין, אַז איך בין אין פעט? ער איז צוגעקומען צו מיר, זיך נישט געגעבן צו דערקענען, אָנגעקוקט און באַטראַכט די ווונד מיינע. ער איז דאָך געווען אַ דאָקטער, האָט ער פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז אַ קינסטלעכע ווונד. ער האָט גאַרנישט געזאָגט און איז אַוועק.

איך בין געווען זיכער, אַז ער האָט מיך נישט דערקענט. ס'האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז ער האָט מיך יאָ דערקענט און טאַקע געוואָלט שלעכטס טאָן. ער האָט געמאַכט עפעס אַן אָפּעראַציע אַ דייטשקע אין שפיטאַל — און געהאַט אַ פּראָצעס. דאָס בין איך געוואָר געוואָרן שפּע-טער. האָט ער געזוכט אַ זכות ביי די דייטשן און אויסגעפונען... אַ ייד. ער איז געגאַנגען צו דער עלטסטער שוועסטער פון שפיטאַל און געזאָגט, אַז דאָ ליגט דער ייד ראָזענבערג, אַ זון פון אברהם ראָזענבערג, וואָס האָט געהאַט אַ ברודער... ער האָט אונדז געקענט, מיר זענען דאָך געווען באַקאַנט אין שטאָט, אויך דורך מיין שוועסטער הינדע, וואָס איז

געווען אן אַקווערירן. ער האָט געזאָגט דער שוועסטער, אַז מען טאָר נישט דערלאָזן, צו האַלטן אין שפּיטאָל אַ ייד. די עלטסטע שוועסטער האָט אָבער געקלערט אַנדערש. פאַר איר בין איך געווען אַ קאַטאָליק, ווייל דער גלח איז ביי מיר געווען. זי האָט אים געבעטן, ער זאָל עס נישט טאָן, ער נעמט אויף זיך אַ גרויסע זינד, מען טאָר נישט אויסגעבן קיין מענטש (דאָס האָט זי מיר שפּעטער איבערגעגעבן). אויב ער איז טאַקע אַ ייד, וועט ער דערפאַר באַצאָלן מיטן לעבן.

ער האָט דווקא געוואָלט אויספירן זיינס. האָט זי אים פאַרגעלייגט, אַז מען זאָל דאָס איבערגעבן דעם גלח — און וואָס ער וועט פּסקנען, אַזוי וועט זיין. ער איז אויף דעם איינגעגאַנגען. אַז זיי האָבן אים דער- ציילט די געשיכטע, האָט ער זיך געשטעלט אויף דער זייט פון דער שוועסטער — אַזוי לאַנג ווי איך בין קראַנק, האָב איך אַ רעכט צו זיין אין שפּיטאָל. אַזוי ווי דער דאָקטער פאַרט איצט אויף צוויי וואָכן קיין וואַרשע, ווען ער וועט קומען צוריק, וועט מען דעמאָלט באַשטימען ווי אַזוי לייען דאָס פראַבלעם פון אַ קאַטאָליק, וואָס איז אַ ייד און צי מען דאַרף אים העלפּן, צי נישט...

שפּעטער איז ווידער די שוועסטער געקומען צו מיר און אָנגעהויבן רעדן, אַז מען דאַרף מוחל זיין די וואָס ווילן שלעכטס טאָן, מען דאַרף זיך אויפפירן ווי אונדזער דערלייזער האָט זיך אויפגעפירט — אויך ער האָט מוחל געווען. דעמאָלט האָב איך געהאַט אַ חשד, אַז עפּעס קומט פאַר אַרום מיר. האָב איך זי געפרעגט: פאַר וואָס דאַרף איך עפּעס מוחל זיין? זי האָט באַמערקט, אַז איך בין דערשראָקן, האָט זי געזאָגט: זיי רואיק, עס דראָט נישט קיין שום געפאַר. דער אמת איז, אַז ס'איז געווען איינער, וואָס האָט דיר געוואָלט שלעכטס טאָן, נאָר ער לעבט נישט מער. — זיי האָבן אים אַוועקגעלייגט...

— ווער? האָב איך זי געפרעגט.

— דאָקטער קאַראַטאַווסקי. ער האָט דיך דערקענט און ווייסט ווער דו ביסט, געוואָלט דיך אויסגעבן צו די דייטשן, נאָר ער וועט עס נישט טאָן, ווייל ער לעבט נישט מער.

— ווי אַזוי איז דאָס געשען? — האָב איך געפרעגט.

— ווייסט דאָך, ר'איז געפאַרן אויף אורלויב קיין וואַרשע, און אין דעם אָרט וווּ ער איז איינגעשטאַנען, האָט מען געפונען אַ דייטשישן זעלנער טויט. האָבן זיי אַרויסגענומען אַלע מענטשן פון דעם הויז, צווישן זיי — זיין פרוי און אַלע דערשאַסן. ער איז דאָך געווען אַ דאָקטער, האָט ער זיך אַ ביסל קעגנגעשטעלט, אויך געהאַט אַ דייטשישן דאָקומענט מיט אַ שטענמפל, האָט מען אים דערפאַר פאַרלייגט אַ שטריק אויפן האַלדז און אויפן באַלקאן אויפגעהאַנגען. נאָר ווי ס'זאָל נישט זיין — דאָ קאַנסטו נישט בלייבן...

א חודש נאָכן הונגער אין געטאָ, בין איך געקומען צו זיך, ווייל מען האָט זיך צו מיר גוט באַצויגן, ווי צו אַ ברודער. מען האָט מיר אויך געברענגט בעסער עסן.

אין דעם שפיטאַל זענען געווען פויערס פון דערפער, זיי האָט נישט געפעלט קיין עסן, אָבער איך האָב געקריגן בעסער צו עסן ווי זיי. אויסער דעם זענען נאָך געווען אַנדערע סיבות: איך בין פרומער ווי זיי, איך האָב געבעטן בעסער פון זיי. אויך אויף זיי האָט דאָס געמאַכט אַן איינדרוק.

האָב איך געזאָגט דער שוועסטער:

— איך וועל ביי אייך נישט בלייבן, איך דאַנק פאַר אַלעם, איך האָב דאָ געהאַט אַ גוטן חודש. לאַז מיר זיין נאָך אַ צוויי טעג, איך וועל מיר צוגרייטן אין וועג אַריין.

מיין שוועסטער הינדע, הגם אויסערן שפיטאַל, האָט שוין פון אַלעם געוואוסט און האָט פאַר מיר אַלץ אַרגאַניזירט. ווי אַ „באַבושקע“, האָט זי ביי איינער פון די צוויי שכנטעס צוגענומען איר פאַספּאָרט. דער פרוי איז גאַרנישט געשען, ווייל זי איז אַוועק אין דער דייטשישער פּאַליציי און געזאָגט, אַז זי האָט פאַרלוירן דעם פאַספּאָרט. האָט זי געקריגן שטראָף צו באַצאָלן 5 מאַרק — און באַקומען אַן אַנדערן. איך האָב געהאַט איר פאַספּאָרט — און שפּעטער אים געענדערט.

אַז הינדע האָט שוין געהאַט דעם פאַספּאָרט, איז זי געגאַנגען אויפן טשעכאַנאווער וועג, דאָרט איז דאָ אַ גרויסער וואַלד — ראַסטאַוויאַק האָט ער געהייסן — און הינטערן וואַלד זענען געווען פאַרצעלעס, וואָס פויערס האָבן דאָרט געהאַט, און געפרעגט:

— דאַרפסט נישט האָבן קיין הילף צו באַאַרבעטן די פעלדער?

האָט זי געזאָגט: — אַוודאי דאָרף איך, ווייל מיין מאַן איז אַרעסטירט און איך בין מיט קליינע קינדער.

הינדע: — איך האָב איינעם פון פויערישן אַפּשטאַם. זיי האָבן געהאַט אַ גרויסע ווירטשאַפט. אויב וועסט אים לאָזן ביי זיך וווינען, וועט ער קומען צו דיר אַרבעטן.

פרעגט די פויערטע: — אַ פאַספּאָרט האָט ער? ענטפערט הינדע:

— איך האָב זיין פאַספּאָרט — און האָט איר געוויזן דעם דאָקומענט. ווי באַוואוסט, האָט די מערהייט פויערס נישט געקענט לייענען און שרייבן. די פויערטע ענטפערט: — אויב ער האָט אַ פאַספּאָרט, איז גוט.

אַז איך בין אַרויס פון שפיטאַל, האָט מיר הינדע געגעבן דעם פאַספּאָרט. איך האָב געהאַט אַ פאַטאַגראַפיע נאָך פון פריער, איך האָב זי אַרויפגעלייגט, נאָכן אַפרייטן דער פרויס פאַטאַגראַפיע, דורכגעהעקלט מיט די זעלבע העקעלעך פון יענעם בילד. דאָס שטיקל שטעמפל וואָס

האָט געפעלט, האָב איך מיט דעם טושאָווע בלייפּעדער צוגעאַרבעט מיט דער האָנט. דער נאָמען פון דער פרוי איז געווען ראָדאָ, דאָס האָב איך געלאָזט, אָבער זי האָט געהייסן אַלעקסאַנדראָ, האָב איך אויסגע- מעקט דעם לעצטן בוכשטאב „אַ“, איז געבליבן אַלעקסאַנדער, אויך געענדערט דאָס יאָר פון געבורט. אין יענע באַדינגונגען, איז דאָס געווען אַ פאַכמענישע אַרבעט. נאָר ווען דער פאַספאַרט פאַלט אַריין אין די הענט פון אַ געסטאַפּאַוועץ אָדער פון אַ פאַליציסט אין אַ שטאַט ווי מלאָווע, וואָלט מען מיך אויפן אַרט אַנטדעקט.

ווען איך האָב שוין געווינט אויף אַ פאַרצעלע, זענען געקומען זשאַנדאַרן וואָס זענען געווען מאָזורן — פראָסטע כאַמעס, פויערים פון דאָרף, מאַביליזירטע דורך די דייטשן. מען האָט זיי אָנגעטאָן מונדירן און זיי האָבן דערמיט שטאַלצירט. די פויערים האָבן זיך דריי מאַל פאַרנייגט פאַר די זשאַנדאַרן, וואָס האָבן גערעדט מאָזוריש — אַ צעבראַכענער פויליש. אַז זיי האָבן עמיצן געטראַפּן, איז די ערשטע פראַגע געווען: „פאַספאַרט מאַץ?“ (אויף מאָזוריש: אַ פאַס האַסטו?) — מאַם, פראָסע פאַנאַ זשאַנדאַראַ (כ'האָב, געערטער הער זשאַנדאַרם) — איז געווען דער ענטפער. ער האָט געגעבן אַ קוק אויף דער פאַטאַגראַפיע, אַ צווייט מאַל געקוקט און... „ווייטער מאַכן“ — דאָס האָט ער שוין געזאָגט אויף דייטש. אַז מען האָט געהערט דאָס וואָרט „ווייטער מאַכן“, האָט מען געדאַנקט גאָט און מ'איז אַוועק.

איך האָב געאַרבעט ביי דער פרוי. די אַרבעט איז געווען פאַרבונדן מיט פאַרן. האָט מען כסדר געהאַט צו טאָן מיט זשאַנדאַרן אויף די וועגן. איך האָב מיך דערצו צוגעוויינט, אַז כ'האָב נישט געהאַט קיין מורא, געוואָרן זיכער ביי זיך.

איך בין געפאַרן קיין שטוקי, וווּ ס'זענען געווען גרויסע פאַבריקן פון צוקער. אין דער מלחמה האָבן די דייטשן דאָס איבערגענומען און די פויערים געגעבן מעלאָס (אַפּפּאַל פון צוקער). מען האָט געדאַרפט פאַרן מיט פאַדוואַדעס און דאָס ברענגען, וואָס איז געווען מיין אַרבעט. צוויי אָדער איין מאַל אין וואָך פאַרן און ברענגען מעלאָס.

איך האָב מיך געפירט ווי יעדער גוי. געגאַנגען מיט זיי צוזאַמען אין קאַשטשאַל אַריין. אָבער איך האָב געוואוסט, אַז מען האָט זיך פאַר מיר געהיטן. ווען בין איך געווען זיכער? אַז פון אַן אַנדערע פאַרצעלע איז געקומען אַ פויער, און נאָך איינער, און מיר געזאָגט, אַז מען גייט היינט שניידן האַלץ אין ראָסטאַוויאַק. פאַר שניידן האַלץ איז געקומען טויטשטראָף. אויב מ'איז געקומען מיר זאָגן אַזאָ סוד, הייסט עס, אַז מען וויל מיך נעמען פאַר אַ שותף, מען האָט שוין צו מיר דעם גרעסטן צוטרוי און געוואוסט, אַז איך בין שוין איינער פון זייעריקע. איך האָב געלעבט ווי זיי, געגעסן זייערע שאַרקיס (געקאַכט מעל). מען האָט

צוזאמען געהרגעט חזירים, געשאכטן קעבללעך, געגנבעט וווּ ס'האט זיך געלאזט.

אנצוטאן האט מען באקומען לויט קארטן — פונקטן. ס'איז געווען איינגעפירט א פונקטן-סיסטעם. געוויינלעך, איז דאס צו די פויערים נישט אנגעקומען, ווייל זיי זענען געווארן באגנבעט דורך די וואס האבן גע-דארפט צוטיילן. איך האב בכלל נישט געהאט קיין פונקטן. כדי צו פאר-מאסקירן דעם פאקט, האב איך אויסגעטראכט א מעשה — און זיי האבן מיר געגלייבט.

מיר האבן דאך געדארפט האבן אנצוטאן. דארט איז געווען א גרוי-סער מיליטערישער לאגער פאר די וולאסאָוועס, די רוסן, וואָס זענען איבערגעגאנגען צו די דייטשן. זיי האבן געלעבט אויף דעם טשעכאָווער שאַסי, אין דער ריכטונג צו דער באָן. פון דעם לאגער ביז דער באָן, פלעגן פארן יעדן טאָג א 300 וולאסאָוועס אויף וועגעלעך, געשלעפט פון פערדלעך.

דער טשעכאָווער שאַסי איז העכער פון די פערדער. זענען מיר אַזוי געלעגן פון אונטן, איך און נאך פויערים, יעדער מיט א פלאַש בראַנפן, וואָס מיר אליין האבן אים געמאַכט און דאָס געוויזן די רוסן. זיי האבן געפרעגט: — וואָס ווילסטו? האָט מען געוויזן הויזן, שטייול, א העמד. ער האָט אויסגעטאָן זיינס א העמד, צי שיר, געגעבן א וואָרף אַראָפּ — און מ'האט אים אַרויפגעוואָרפן א פלעשל בראַנפן, וואָס זיי האבן דאָס געכאַפט.

זייערע העמדער זענען געווען בלויזלעך-גריין, האָט מען זיי אָפּגע-פאַרבט אויף אַן אַנדער קאַליר. אַזוי אַרום האָט מען געהאַט שיר און העמדער און נאך זאכן.

ח

ביי דער פרוי בין איך געווען פון מיטן 1943 ביז יאנואר 1945. אַזוי ווי די פאַלאַקן האבן זיך געפילט זיכערער, אַזוי בין אויך איך געווען זיכערער. אָבער ווען די רוסן האבן זיך דערנענטערט, איז אויסגעבראָכן דער פוילישער אויפשטאַנד אין וואַרשע, די דייטשישע זשאַנדאַרמערע און די מאַזורן זענען אַוועק, אויך זייערע פאַמיליעס, אז מען האָט נישט געזען קיין דייטש פאַר די אויגן. די מאַכט האבן איבערגענומען די וולאסאָוועס, אונטער דייטשישער אָנפירונג. זיי זענען געווען די האַרן פון טויט און לעבן. איז ווידער אַ פראַבלעם: רוסן איז שווער אָפּצונאָרן. די איינציקע זאך מיט וועלכער מ'האָט זיי געקאַנט אויבערקויפן, איז געווען — בראַנפן. אין די שטעט האבן זיי אָפּגעטאָן שרעקלעכע זאכן, אָבער אין די דערפער האבן זיי נישט געטשעפעט אַזוי לאַנג, ווי מען האָט זיי געגעבן בראַנפן.

די דייטשן האָבן זיך טאַקע געכאַפּט, אַז די זעלנער קומען צוריק און זיי פעלט אַ העמד, צי עפעס אַנדערש און אַנגעהויבן פאַרשן, וואָס קומט דאָ פאַר. זיי האָבן אַנטדעקט די סיבה — בראָנפן. איז אַרויס אַ באַפעל, צו אַנטדעקן די וואָס מאַכן בראָנפן. מ'האַט אַרומגערינגלט מיין פאַרצעלע. צום גליק בין איך נישט געווען אין שטוב. דאָרט האָט זיך געפונען מיין באַלעבאַסטעס אַ ברודער, וואָס האָט געווינט אויף אַ צווייטער פאַרצעלע — און מען האָט אים אַוועקגענומען. ווייזט זיך אַרויס, אַז זיי האָבן אים געשלאַגן ער זאָל אויסגעבן אַנדערע. ער האָט קיין איינעם נישט אויסגעגעבן, נאָר זיך מודה געווען, אַז ער האָט באַהאַלטן געווער — אַ פאַרפּוילטע ביקס, וואָס פּוילישע זעלנער האָבן זי איבער-געלאָזט, און עפעס אַ גראַנאַט, „באַוואַקסן“ מיט בלאָטע. און צוויי רעוואָלווערן, וואָס האָבן געטויגט צו גאַרנישט.

די וואַסאַוועס אַליין האָבן געלאַכט און האָבן געזאָגט: — דערפאַר וועסטו געבן דאָס לעבן. נאָר אַזוי ווי זיי האָבן אויך מיך געפאַקט, האָבן זיי מיך געבונדן, איינער האָט מיך גוט אַנגעקוקט און געזאָגט: „עטאַ פּיזיאַנאַמיאַ יעוורעיאַ“ (דאָס איז אַ פנים פון אַ ייד) — און געפאַדערט איך זאָל זיך מודה זיין. ער האָט צוגערופן די אַנדערע וואַסאַוועס. איינער פון זיי, דער אַנפירער, האָט גערעדט אַ פּויליש-אוקראַיניש: — זיי זיך מודה!

איך האָב מיר געטראַכט: דאָס איז דאָר אַ טויט-אורטייל אויפן אָרט. איך בין געלעגן געבונדן, זיי האָבן מיך מיט די קאָלבעס געשלאַגן, געטראָטן מיט די פיס, געקאַפּעט. איך בין געלעגן מיטן פנים אין זאַמד. דאָס האָט אַזוי געדויערט אַ פערטל שעה. איך האָב אויסגעהאַלטן און געשריגן: „איך בין אַ פאַלאַק, אַ קאַטאַליק“. איז אַנגעקומען די פרוי, ביי וועלכער איך בין געווען און זי האָט געזאָגט: „ער איז נישט קיין ייד, ער גייט אין קאַשטשאַל, ער איז אַן אונדזעריקער, און אַז איר ווילט זיך איבערצייגן, קאָן איך אייך זאָגן ווי אַזוי מען דערקענט אַ ייד“... זי האָט מיר געטאָן אַ טובה, אָבער זיי זענען געווען דזשענטלמע-נער און אין דער אָנוועזנהייט פון אַ פרוי וועלן זיי דאָס נישט טאָן. האָט מען מיר אויפגעבונדן די פיס, נאָר אויפשטעלן זיך האָב איך נישט געקאַנט. זיי האָבן מיך אויפגעשטעלט, צוגעפירט צו אַ סטויג היי, אַראָפּ-געלאָזט די הויזן, מען האָט באַקוקט און איינער האָט געפּסקנט: אַ פאַלאַק! האָבן די אַנדערע נאָכגעזאָגט: „פאַלאַק!“

איך בין געווען זיכער, אַז די וואַסאַוועס לייגן מיך אַוועק. איך האָב זיך אַזוי געדרייט, זיי זאָלן מיך נישט האָבן פון הינטן, נאָר איך זאָל זיי זיין פאַר די אויגן. איינער האָט מיר אַראָפּגעלאָזט אַ פאַטש און איך בין אומגעפאַלן. זיי האָבן געפרעגט דעם פאַלאַק, צי איך האָב עפעס געוואָסט פון דעם געווער — נאָר ער האָט נישט אויסגעגעבן. זיי האָבן

אים געזאגט — „אידי דאָמאַי“ (גיי אַהיים). ווי נאָר ער האָט זיך אויס־
געדרייט און געגאַנגען, האָבן זיי פון מאַשין־געווער נאָכגעלאָזט אַ סעריע
קוילן און אים אַוועקגעלייגט.

איך בין שוין דאָרט געבליבן, ביז די רוסן זענען אַריין.
איינמאָל בין איך צוגעגאַנגען צו אַ שכן, וואָס האָט געוויינט אויפן
טשעכאַנאָווער שאַסיי. ער איז נישט געווען אין שטוב, נאָר זיין אַלטער
טאטע און נאָך עפעס אַן עלטערער מענטש. מען זיצט און מען רעדט,
אַז מען זעט נישט מער קיין דייטשן...

פלוצלינג עפנט זיך די טיר און עס קומט אַריין אַ זשאַנדאַר. ער
קוקט אַלעמען אָן. איך בין דאָרט געווען דער יינגסטער, פרעגט ער מיך:
„האַסטו אויסווייז?“ איך נעם אַרויס מיין דאָקומענט און זע, אַז ער
קוקט מיר צו פיל אין פנים. טראכט איך: איצט בין איך אַריינגעפאלן,
ווייל ער האָט גענומען קוקן אויף דעם פאַס פון אַלע זייטן.

איך האָב זיך צוגעשאַרט צו דער טיר, געוואָלט אַנטלויפן. ער האָט
דאָס באַמערקט און זיך געשטעלט אין דער טיר. אַ חשד איז ביי מיר
געווען, אַז ער דערקענט מיך. ער האָט אָבער געגעבן אַזאַ פריילעכן
שמייכל און זאָגט: „דאָס לאַנד איז דיינס“... דאָ האָב איך געזען מיין
איינציקן שאַנס זיך צו ראַטעווען און געענטפערט: „פיללייכט איז דאָס
מיינס“. די פויערים אַרום האָבן נישט פאַרשטאַנען קיין איין וואָרט דייטש.
קוקט ער מיר אַזוי אָן, נעמט דעם פאַס און גיט אים מיר זייער העפלעך:
„דאַנקעשיין מיין הער, גוטן טאָג!“ — און גייט אַוועק.

ט

אַ פאַר טעג שפּעטער זענען געקומען די רוסן. דאָן בין איך צוריק
אַוועק קיין מלאָווע. אויפן וועג האָט מיך אויפגענומען אַ רוסישער אויטאָ.
איך בין געקומען אין שטאָט, די וואַרשעווער גאַס איז נאָך געשטאַנען
אין פלאַמען. אַ פאַר הילצערנע הייזער פון פריער זענען געשטאַנען גאַנץ.
איך האָב מיך אַרומגעדרייט און דערמאַנט: איך וועל אַריינגיין צו דער
קריסטין פון וועלכער איך בין אַוועק פון שטאָט. איך בין טאַקע געווען
ביי איר אַ פאַר טעג.

שפּעטער זענען שוין אויף די גאַסן געווען פראַקלאַמאַציעס, מען זאָל
זיך מעלדן צום מיליטער־דינסט. יעדער בירגער, פון 20 יאָר אָן, דאַרף
זיך מעלדן.

ד"ר לאַסקאַווסקי האָט מיך געקענט, ער איז געווען דער וואָס האָט
אונטערווכט די מאַביליזירטע. ער פרעגט מיך: „בראַט הינדי?“ (הינדעס
ברודער?). ער האָט נישט געוואוסט מיין נאָמען, נאָר „בראַט הינדי“. „דו
לעבסט?“ זאָג איך: — „יא, איך לעב“.

איך בין געווארן מאַביליזירט און קעגן מיין ווילן, האָט מען מיך אָפּגעשיקט צו פּאָליציי־דינסט.

ווי אַ ייד, אַ געליטענער פון די דייטשן, בין איך געווען ראוי צו געהערן צו דער זיכערהייט־פּאָליציי.

מיך האָט מען געשיקט צוערשט קיין טשעכאָנאוּ און פון דאָרט — קיין וואַרשע. דאָרט האָט זיך אָנגעהויבן מיין קאַריערע. מען האָט מיר געהייסן לייענען, שרייבן, זיי האָבן געשטעלט פאַרשידענע פּראָגן. געווען איז דאָס די פּוילישע אַרמיי, נאָר דער אָנפירער איז געווען אַ רוס, אַ מאַיאָר. דער האָט געפּסקנט, אַז איך בין אַ געבוירענער פּאָליאק, כּאָטש מיין נאָמען איז ראָזענבערג, ווייל איך האָב נישט אָפּגעלייקנט מיין נאָמען. איך האָב אַלץ אַליין אויסגעשריבן אין דער אנקעטע. דאָר האָבן זיי געפּסקנט, אַז לויט מיין פנים פאַסט מיר צו הייסן נישט יואל ראָזענבערג, נאָר אַלעקסאַנדער ראַדאָ. און לויט דעם ווי איך האָב באַשריבן אין פּויליש, — ווי איך האָב געליטן ביי די דייטשן, בין איך ווערט צו זיין אין דער פּאָליציי.

נאָר אזוי ווי איך שטאַם נישט פון קיין פּראָלעטאַרישער משפּחה, מוז איך אַרבעטן אין דער שטאַט, וווּ מען קען מיך, וווּ איך בין געבוירן — אין מלאָווע. און מען האָט מיך געשיקט קיין מלאָווע אַלס סערושאַנט. נאָר דריי טעג, איז געקומען אַ קאָמיסיע פון וואַרשע, געגעבן דעם ראַנג פון אַ פּאָדפּאָרטשניק, דערנאָך פּאָרטשניק און אַ צייט שפּעטער, בין איך דערגאַנגען צו דעם ראַנג פון קאַפיטאַן.

דורך דער צייט האָבן יידן אָנגעהויבן קומען צוריק. דער ערשטער וואָס איז געקומען קיין מלאָווע, איז געווען איצקאָוויטש, פון דער פּאַמיליע וואָס האָט געלעבט אין ליפּאָוועץ. דער יינגסטער וואָס איז געקומען — הערשל. כּ״האָב אים גערופן צו זיך. זיין פאָטער האָט מען געהאַנגען צווישן די ערשטע טוערס אין געטאָ, ווייל מען האָט אים געכאַפּט ביים אַריינשמוגלען עסן. און די גאַנצע פּאַמיליע — דאָרט איז געווען אַ שטוב מיט פיל קינדערלעך — איז אומגעקומען. ער איז געווען דער איינציקער וואָס האָט איבערגעלעבט.

דערנאָך האָט זיך באוויזן מיין שוועסטער הינדע, וועלכע איז געקומען מיט דער טאַכטער. דער דריטער איז געווען פּורמאַן, דער זעלבער פּאָליציאַנט, וואָס האָט הינד'ן אַרויסגעלאָזט פון געטאָ. ער דערציילט אונדז, אַז אויך ער איז אַנטלאָפן. אים איז געלונגען דורך אַ פּאָליאק צו קריגן אַרבעט ביי דער באַן און זייער אויסגענומען ביי די דייטשן. געווען אַ פּאַל, אַז מ׳האַט געהאַט אַ חשד אויף אַן אַרבעטער, אַז ער

איז אַ ייד, האָט מען אים געפרעגט, צי יענער איז אַ ייד. ער איז געווען דער פוסק: יענער איז אַ פּאַלאַק! אויף דעם סמך האָט מען אים נישט געטשעפּעט.

שפּעטער, ס'איז געוואָרן וואַרעמער, האָבן אָנגעהויבן צו קומען אַנדערע יידן פון אַרום מלאָווע, וועלכע האָבן געלעבט אין געטאַ. די מלחמה האָט זיך געענדיקט אָנהייב מאַי. מיט צוויי-דריי וואָכן שפּעטער, האָבן אָנגעהויבן קומען די, וועלכע די דייטשן האָבן פאַרשיקט אין די לאַגערן.

מיר האָבן געקריגן אַ וווינונג. ווען ס'איז געקומען אַ ייד, איז ביי אונדז געווען די סטאַציע. אויסער דעם זענען נאָך געקומען קיין מלאָווע אַ סך יידן פון דעם לאַגער שטוטהאַף, הינטער דאַנציג; דאָרט זענען געווען ליטווישע, לעטישע און אונגאַרישע יידן, וועלכע מען האָט אָנגע-הויבן צו פאַרשיקן אין יולי 1944.

אין מלאָווע זענען זיי געקומען הונגערדיק, באַרוועס, האָט מען אַרגאָ-ניזירט אַ שפיטאַל ביי פּילאַרן אין הויז. מען האָט דאָרט געברענגט שטרוי, עפעס אַנדערש איז נישט געווען. די מיליץ האָט צוגעטיילט צוויי צי דריי מענטשן, וועלכע האָבן געברענגט ברויט, מילך. געצאָלט דערפאַר האָט דער מאַגיסטראַט. מיט דער אָפּטיילונג האָט אָנגעפירט הינדע, נאָמינירט דורך דער פאַרטיי.

אזוי, אַז וואָס מען האָט נאָר געקאַנט, האָט מען פאַר די יידן געטאַן. קראַנקע האָט מען אָפּגעפירט אין שפיטאַל. אונטער ווילקא, איז געווען דאָס פּוילישע שפיטאַל. דאָס פאַרפאַלק לאַסקאַווסקי, ביידע דאָקטוירים, האָבן אָנגעפירט מיט דעם שפיטאַל.

אַברהם שאַפט איז געווען דער ערשטער, וואָס איז געקומען פון רוסלאַנד. ער איז אין לאַגער נישט געווען. קאַזשיק איז, דאָכט זיך, געקומען. אין יאָר 1946.

די מענטשן האָבן געווינט אויף דער פּלאַצקער גאַס. זיי האָבן גענומען אַ הויז, וואָס האָט געהערט צו שמואל מאַדענשטיין (דעם אַלעווינק). נאָר ס'האָבן דאָר אָנגעהויבן צו קומען וואָס אַ מאָל מער. אין יענע צייטן איז אין מלאָווע, ווי אין גאַנץ פּוילן, געווען נישט רואיק. די קנאה האָט אין זיי געברענט, אַז עס זענען צוריק דאָ עטלעכע יידן, וואָס האָבן איבערגעלעבט. אויסער דעם, האָט די פּוילישע מאַכט אָנגעהויבן זיך צו פילן נישט זיכער, די שטימונג איז געווען אַ געדריקטע.

טראָץ דעם וואָס די רוסן זענען געווען אין פּוילן, אויפגעשטעלט און זי געשטיצט, האָבן די פּאַלאַקן, וווּ מען האָט געקאַנט, סאַבאַטירט און געגנבעט.

אין מלאווע האָט סטאַציאָנאַרט אַ סאָויעטישע אָפיצירן־שול. אָנפירער פון דער שול איז געווען אַ יידישער פּאַדפּאַלקאָוויק, גינדזבורג. זיין פּאַרטערטער, אַ פּאַליטרוק, אויך אַ פּאַדפּאַלקאָוויק, האָט געהייסן פעלד. איך בין צו יענער צייט געווען דער קאָמענדאַנט פון שטאָט און מיט די צוויי געקומען אָפּט אין באַרירונג. נישט זיי האָבן געוואָסט אַז איך בין אַ ייד, נישט איך האָב געוואָסט אַז זיי זענען יידן. נאָר פעלד איז געווען אַ מענטש, וועלכער האָט געוואָלט יידן — און ער האָט זיי געפונען. ער האָט דעם יידישן ענין געברענגט פאַר גינדזבורג. און אַז יידן האָבן זיך דערוואָסט, אַז אין שטאָט געפינען זיך אַ גינדזבורג און אַ פעלד, האָבן זיי אָנגעהויבן צו פילן זיך זיכערער, און אַ סך שטארקער פאַרלאַנגט וווינונגען.

אַרום די 25 יידן, האָט זיך שוין אָנגעהויבן אַרגאַניזירן אַ קהילה. ס'האָט זיך געשאַפן אַ קאָמיטעט, מיט אַ פאַרזיצער און מיט אַ סעקרעטאַר. יידן האָבן אַרגאַניזירט אַ שוסטער־קאָאָפּעראַטיוו, אַ שניידער־קאָאָפּעראַטיוו און געאַרבעט פאַר דער ציווילער באַפעלקערונג, ווי פאַר דער פּוילישער מאַכט און פאַר די רוסישע אָפיצירן און סאַלדאַטן. אַז מען האָט געאַרבעט, איז געווען עסן, אויסער די אונטערשטיצונג פון דער אַרטיקער מאַכט און הילף פון וואַרשעווער צענטראַל־קאָמיטעט. ס'האָבן אָנגעהויבן קומען בריוו פון אויסלאַנד, ספּעציעל פון אַמעריקע, וועלכע האָבן געוואָלט וויסן דעם גורל פון זייערע פּאַמיליעס. אַרום מלאָווע און אין שטאָט אויך זענען געווען באַנדעס פון דער אַנטיסעמיטישער א. ק. („אַרמיאַ קראַיאָוואַ“). די פּוילישע באַפעלקערונג האָט אויף יעדן ייד געקוקט ווי אויף אַ געקומענעם פון יענער וועלט... צו יענער צייט איז אָנגעקומען אַ ידיעה, וואָס האָט יעדן ייד געטראָפן ווי אַ דונער. אין קראַקע — דער ערשטער פּאַגראַם קעגן יידן אין באַפּרייטן פּוילן. שפּעטער — קעלץ.

דעמאָלט האָבן יידן אין מלאָווע אָנגעהויבן טראַכטן: אַוועק פון דאַנען וואָס פריער. ביינאַכט האָט מען אָנגעהויבן זיך פאַרמאַכן אין די שטובן. נישט נאָר קעגן פּאַלאַקו, נאָר אויך קעגן רוסישע זעלנער, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון די קאזאַרמעס, אָדער וואָס האָבן זיך אָנגעטרונקען. איך בין געוואָרן דעמאָביליזירט אין נאָוועמבער 1945 און אַוועק. אַלע זענען אַוועק.

יידן האָבן געפילט און געזען, אַז עפּעס קומט פאַר, האָט מען מורא געהאַט. מען האָט שוין דעמאָלט געוואָרפן יידן פון די באַנען. זיי האָבן גערעדט, אָפּן: „פּאַלסקאַ בעז זשידנוו“ (פּוילן אָן יידן), און „היטלער האָט ריכטיק געהאַנדלט“.

אין דער צייט זענען נאך יידן געקומען צוריק פון די לאגערן, מענער און פרויען, יונגע און אלטע. מען האט חתונה געהאט און אין די שמחות האבן זיך באטייליקט גינדזבורג און פעלד. אפילו מיין מאַיאר, דער ראטגעבער, איז געווען אנוועזנד. ער איז געווען אַ פאלאק, נישט קיין מלאווער.

אז ס'איז געוואָרן אַזוי אומרואיק, האט מען גענומען קלערן וועגן פארלאָזן פוילן. הינדע האט באשלאָסן פריער אריבער צו פאָרן אויף רואיקע ערטער, די געוועזענע שטחים וואָס האבן געהערט צו מזרח-פרייסן און זיך באַזעצט אין עלבלינג (אויף פויליש — עלבלאָנג). זי איז געווען אַ חברטע פון דער פארטיי (פ.פ.ס.) און דאָרט באַקומען אַ דירה און אַרבעט אין מאַגיסטראַט. זי האט געהייסן מאַריאַ זאַלעצקאַיאַ. אויך זי האט געהאַט אַ פאלשן פאָס ווי איר.

אַ געוויסן טאָג האט מען מיך גערופן קיין וואַרשע און געזאָגט, אַז איך באַקום אַ העכערן ראַנג, נאָר אַזוי ווי איך בין נישט פון פראַלעטאַרישער אַפּשטאַמונג, מוז איך דורכגיין אַ פאָליטישן קורס. דאָס האט מיר אַ ביסל אימפּאָנירט: אַ ייד, אַ ראַנג, ס'איז דאָך געווען אַ חלום. איך האָב געפרעגט: וווּ איז די שול? האט מען געזאָגט, אַז די שול איז נאָך דער וואַלגע. איז מיר באַלד דער אַפעטיט אַוועק און כ'האַב אַנגעהויבן קלערן אַזוי ווי הינדע: וואָס טויג מיר דאָס אַלץ? יידן זענען יידן — די וואָס זענען געבליבן לעבן, קאַנצענטרירן זיך אין דייטשלאַנד, עסטרייך, איטאַליע — וואָס נענטער צו ארץ-ישראל. גענוג געווען אַפּגעזונדערט, זאָל מען לעבן מיט יידן צוזאַמען.

איך בין דאָך אָבער געווען אַ זעלנער. אַנטלויפן האָב איך נישט געוואָלט, קיין דעזערטיר וועל איך נישט זיין, איך וויל אַרויס פון דער אַרמיי אויף אַ לעגאַלן אופן. נאָר דאָ איז די געפאַר נאָך גרעסער: מען וויל מיך שטופן העכער.

האַב איך אַנגעגעבן אַ ביטע: אַזוי ווי איך בין אַ סטודענט אין דער פאָליטעכניק אין גדאַנסק, און זיי זוכן סטודענטן, וויל מען דאַרף האָבן אינזשיניערן, כ'האַב נאָך צו ענדיקן צוויי יאָר, און מען וועט מיר אַוודאי צורעכענען די צייט פון דער מלחמה — איז דאָס שוין אַ פראַגע נאָך פון אַ יאָר — זאָג איך צו צו אַרבעטן שווער, זיין אַ גוטער סטודענט און אַ געוויסנע האַפּטער אינזשיניער פאַרן דעמאָקראַטישן פוילן, און איך בעט מען זאָל מיך דעמאָביליזירן.

איך האָב נישט געגלייבט, אַז נאָך צוויי וואָכן וועל איך באַקומען אַ פאַפיר: ראַדאָ אַלעקסאַנדער איז דעמאָביליזירט און מען בעט אים העלפן מיט אַלעם מעגלעכן, ער זאָל קאָנען פאַרזעצן זיין שטודירן אויפן פאָליטעכניק אין גדאַנסק.

אז איך בין שוין געווען דעמאָביליזירט, האָב איך אַלץ איבערגעגעבן זיך אונטערגעשריבן. נאָר איין זאך האָב איך געלאָזן ביי זיך — דעם רעוואָלוציער. געפילט זיך מיט דעם זיכערער.

די יידן האָבן מיר פאַרטרויט אַ סוד (זיי האָבן נאָר נישט געוואָלט, אַז איך בין דעמאָביליזירט): מיר קריגן אַן אויטאָ, מיט דער הילף פון גינדזבורג און פעלדן. דער אויטאָ וועט אונדז אַריינפירן ביז בערלין, מען וועט נישט דאַרפן זיך שמוגלען. נאָר עס דאַרף קאָסטן געלט. איך ווייס נישט פאַר וועמען דאָס געלט איז געווען, איך פאַרשטיי, אַז דאָס איז געווען פאַר די רוסן.

מען האָט געמוזט באַצאָלן דעם שאַפער און אַנדערע. פאַר גינדזבורג בין איך הונדערט פראָצענט זיכער, אַז ער האָט דאָס נישט געדאַרפט. אָבער דעם אויטאָ האָט מען געדאַרפט האָבן פון דעם סערזשאַנט, דער אויפזעצער איבערן טראַנספּאָרט.

האָב איך באַצאָלט מיין חלק פאַר זיך, מיין פרוי און פאַר אַ פרוי וועלכע איז אויך געקומען פון לאַגער פון פיעטריקאָוו. דאָרט האָט מען איר געזאָגט, אַז איר שוועסטער לעבט אין מלאָווע, איז זי געקומען קיין מלאָווע און שוין געווען מיט אונדז. פערלבערג, שפּיעגל און נאָך 22 יידן האָבן איבערגעלאָזט דעם קאָאָפּעראַטיוו און אַוועק.

די רוסישע זעלנער האָבן אונדז געפירט ביז בערלין, דאָרט אַראָפּגע-לאָזט און זענען צוריק געפאַרן. מיר האָבן גענעכטיקט אַ נאָכט אויף דער רוסישער זייט, דאָרט איז געווען אַ ספּעציעלער הויף, וואָס דער יידישער קאָמיטעט האָט איינגעאָרדנט. דעם אַנדערן טאָג זענען מיר אַריבערגעגאַנגען קיין טעמפלעהאָף, דאָרט איז געווען די אַמעריקאַנער זאָנע, וווּ מיר האָבן געמאַלדן, אַז מיר זענען פליכטלינגע.

ס'האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז אויב מען וויל פאַרן אין דער מערב-זייט פון דייטשלאַנד, מוז מען זיין געבוירן אין דייטשלאַנד. פויר לישיע יידן נעמט מען נישט אָן. אָבער די אונר"א האָט דורכגעפירט די יידן פון דער רוסישער זאָנע אויף דער מערב-זאָנע.

בערלין איז געווען אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן מיט די רוסן. זיי האָבן אונדז אָפּגעשטעלט אין דער ענגלישער זאָנע, ביז דער ערשטער באַן-סטאַציע. דערנאָך זענען מיר מיט דער באַן געפאַרן ווייטער.

קיין בילעטן האָט מען נישט פאַרלאָנגט, ווייל מ'האָט געהאַט אַ צעטל, אַז מען איז פון אונר"א. איך בין געפאַרן ביז בערגן-בעלזען, ווייל איך האָב דאָרטן געהאַט מיין פרויס אַ שוועסטער. זענען מיר דאָרט געבליבן, ביז מיר האָבן עמיגרירט קיין אויסטראַליע.

אַנטלאָפן פון אוישוויץ

1

איך בין געבוירן אין 1919 אין פוילן, אין מלאָווע, נישט ווייט פון וואַרשע און די געוועזענע מזרח-פרייסישע גרענעץ. געענדיקט די אַרטיקע שול און יידישע גימנאַזיע, וווּ מ'האַט געלערנט אויך העברעיש. פון יאָר 1938, ווען כ'האַב געענדיקט די גימנאַזיע, ביזן אויסברוך פון דער מלחמה, זיך באַשעפטיקט מיט קאַרעפּעטיציעס, נישט האָבנדיק קיין מעגלעכקייט ווייטער צו שטודירן.

די מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן טאַקע ביי דער מזרח-פרייסישער גרענעץ, נאָענט צו אונדז. מלאָווע האָט געברענט און מיין שוועסטער און איך זענען אַנטלאָפן און אין עטלעכע טעג אַרום אָנגעקומען קיין וואַרשע. דאָ האָבן מיר דורכגעלעבט די באַמבאַרדירונג פון דער שטאָט. אין גרויסן הונגער דערצויגן ביז סוף סעפטעמבער.

נאָך דער קאַפיטולאַציע פון פוילן, האָבן מיר באַשלאָסן זיך אומקערן אַהיים. אין וועג האָבן מיר זיך פאַרהאַלטן עטלעכע טעג אין פלאַנסק, וווּ איך האָב געהאַט באַקאַנטע — אַ געוויסע פאַמיליע פערלמוטער. איך בין ביי דער פאַמיליע געבליבן, בעת מיינע עלטערן און די שוועסטער זענען געגאַנגען ווייטער. שפּעטער האָב איך חתונה געהאַט מיט שולמית פערלמוטער.

עס זענען אַריין די דייטשן. איך האָב געאַרבעט אין אַ דייטשישער אונטערנעמונג, „דאַניע אונד דערינג“ — אַ טישלער-פאַבריק. אַ געקומענער נער רייכסדריטש האָט זי, נאָכן „אַריזירן“ און ליקווידירן יידישע און פוילישע ווערקשטאַטן, געגרינדעט פון די קאַפיטאַלן פון די ליקווידירטע אונטערנעמונגען. איך האָב דאָרט געאַרבעט צוויי יאָר.

אין פלאַנסק איז אין יאָר 1940 געגרינדעט געוואָרן דאָס יידישע געטאָ. פרעזעס פונעם יודענראַט אין פלאַנסקער געטאָ איז צופעליק געווען מיינער אַ לאַנדסמאַן, ראַמעק. די אַרגאַניזאַציע איז געווען גענוי ווי אין אַנדערע געטאָס: אַ יודענראַט, יידישע פאַליציי, אַפילו אַ יידיש געפּענגעניש אא"וו. דאָס לעבן איז געטאָ איז געווען טראַגיש. די דייטשן פלעגן אַריינקומען זיך „צו אַמוזירן“. עס פלעגן פאַרקומען סצענעס פון שלאָגן, הרגענען און גרויזאַמע מעשים. געפונען האָבן זיך אין דעם געטאָ אַן ערך פון 5000 יידן. אַ טייל פון געטאָ איז געווען אַרומגעצוימט, אַ טייל פאַרקלאַפט מיט ברעטער. די אַרויסגענג זענען באַוואַכט געווען דורך דער יידישער פאַליציי. קאַנטאַקטירן זיך מיט דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, כדי צו באַקומען שפייז, איז געווען זייער

שווער. ס'זענען געווען עטלעכע גרופן פאכלייט, וואס דער גרעסטער טייל פלעגט אַרויסגיין אויף אַרבעט אין פאַרשיידענע פלעצער, מחוץ דעם געטאָ. געווען פאלן, ווען איינציקע אַרבעטער פלעגן אַרויסגיין פון געטאָ. איך אליין האָב אַ סך מאל ריזיקירט אַרויסצוגיין פון געטאָ, צוליב מיין ענלעכקייט צו אַ קריסט. איך האָב אַ לאַנגע צייט אָנגעהאַלטן אַ קאַנטאַקט מיט דער פוילישער באַפעלקערונג און מיר איז געלונגען אַדורכצושמוגן לען לעבנסמיטל אין געטאָ, וואָס האָט מיר געגעבן די מעגלעכקייט אויפֿ־ צוהאַלטן עטלעכע פאַמיליעס.

אַבער אין געטאָ גופא איז מען נישט געווען זיכער מיטן לעבן. געווען פאלן, אַז די געהיימע פּאָליציי (געסטאַפּאַ) איז אַריין געקומען, דערזען אַ יידן אָן דער געלער לאַטע און אים אויפן אַרט דערשאַסן. עס זענען געווען אַ סך פאלן, אַז מ'האַט יידן אַרויסגענומען פון געטאָ און דערשאַסן אָן אַ פאַרוואָס. ס'זענען אויך פאַרגעקומען ספּעציפישע אַקציעס, ווען מען האָט אויפֿגעהאַנגען אומשולדיקע מענטשן. נאָר אויך אָן די געשעענישן, איז די לאַגע געווען זייער קריטיש. דער יודענראַט איז נישט געווען אין שטאַנד צו באַהערשן די לאַגע. די גרעסטע טייל איינ- וווינער האָט נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט אַדורכצולעבן דעם טאָג, נישט געהאַט צו עסן. די מינימאַלע ראַציעס וואָס מען האָט באַקומען, האָבן ווייט נישט געקלעקט. אויף אַט דעם באַדן, זענען פאַרגעקומען סיכסוכים צווישן דעם יודענראַט מיט דער באַפעלקערונג. עס זענען אויך פאַרגע- קומען רייבונגען מיט דער יידישער פּאָליציי. נישט אַלץ געדענקט זיך. אַט קאָן איך זיך נישט דערמאָנען דעם נאָמען און פאַמיליע-נאָמען פונעם קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי. איך קאָן זיך אויך נישט דערמאָנען, אין וועלכן חודש, נאָוועמבער אָדער דעצעמבער, איז ליקווין- דירט געוואָרן דאָס פלאַנסקער געטאָ.

2

דאָס איז געשען אין יאָר 1942. אין איינער אַ נאַכט זענען אַלע אַרויסגעטריבן געוואָרן פון די הייזער. מ'האַט געהייסן זיך זאַמלען אויפן גרויסן פלאַץ, און ס'האַט זיך אַ ביסל איינגעשטילט דער כאָאָס, איז אָנגעקומען אַ גרויסע צאָל ס.ס.-מענער פון דער אומגעגנט. דער שעף פון דער קרימינאַל-פּאָליציי פון פלאַנסק האָט געהאַלטן אַ רעדע און פאַרזיכערט, אַז ס'ע גייט בלויז אין איבערזידלען און קאַנצענטרירן די אַרבעט. דאָס דייטשישע פּאָלק ברויכט מער פּראָדוקטיווערע אַרבעט, ווי די אין פלאַנסקער געטאָ.

מען האָט אונדז אַלע אָפּגעטראַנספּאָרטירט. ווהיין מע פירט אונדז, האָבן מיר נישט געוואוסט. מיר זענען געפאַרן מיט אַ פּאַסאַזשיר-צוג פון אַלטע וואָגאַנעס, געדיכט אָנגעשטאַפּט. ס'איז קוים געווען פלאַץ אפילו

צו שטיין. עס זענען פארגעקומען טראגישע סצענעס, כאטש מיר האָבן זיך נישט אַריענטירט ווהין מיר פאַרן. און געווען זענען דאָ אַלע — אויך דער יודענראַט און די פּאַליציי. אין וועג זענען מיר געווען צוויי מעת-לעת. אַט איז דער טראַנספּאָרט אָנגעקומען אין אַוונט אויף דער ראַמפּע פון בירקענאָו.

מיט ווילדע געשרייען „שנעלער! לאָס! לאָס!“ האָט מען אונדז געטריבן פון די וואַגאַנעס, געשלאָגן און געהרגעט. מיר האָבן דער-שפּירט, אַז עפעס אויסערגעוויינלעכס, שרעקלעכס קומט דאָ פאַר. מען האָט אונדז צעטיילט: מענער באַזונדער פון פרויען. די פרויען מיט די קינדער האָט מען אַוועקגעפירט. אויך מיין פרוי — און מער האָב איך זי נישט געזען. די גרעסטע טייל סעלעקטירטע מענטשן, האָט מען גלייך אַפּטראַנספּאָרטירט מיט לאַסט-אויטאָס. געבליבן זענען אויף איין זייט אַ געוויסע טייל פון די פרויען און אַ געוויסע טייל פון די מענער. צווישן די מענער אויך איך. אומגעפער צוויי הונדערט מענער. מיר זענען אַרייַן געליפערט געוואָרן דירעקט אין לאַגער, געטריבן און געשלאָגן. ס'איז געווען שפעט אין דער נאַכט. מיר זענען אַריין אין אַ בלאַק. מ'האָט אונדז געהייסן אָפּגעבן אַלע ווערטזאַכן און אַלץ וואָס מיר האָבן ביי זיך. דאָ דאַרף מען גאַרנישט: מע גיט עסן, דאָ שלאָפט מען און דאָ באַקומט מען די אַרבעט. מיר זאָלן זיך אויסטאָן אין גאַנצן נאַקעט. געעסקט אַרום אונדז האָבן זיך העפּטלינגען, לויט זייערע געשטרייפטע בגדים, אסיסטירט פון צוויי אָדער דריי ס.ס.-לייט.

אַזוי זענען מיר געבליבן ליגן אין בלאַק נאַקעטע, אויף דער בעטאָן-פּאַדלאַגע, ביז ס'איז געוואָרן ליכטיק. איינציקווייז האָט מען אונדז צוגע-רופן צו אַ טיש, ביי וועלכן ס'איז געזעסן אַ טאטואירער. ער האָט געהאַלטן אַ פעדער, פאַרענדיקט מיט אַ נאָדל. די נאָדל האָט ער איינגעטונקען אין אַ פלעשל טוש. די טאטואירונג איז געווען זייער ווייטיקלעך. דערביי איז דאָס אויך געטאָן געוואָרן אין גרויס איילעניש. דערנאָך האָט מען אונדז אַרייַנגעפירט אין אַ פּרימיטיוון באַדהאַל. נאָכן דורכגיין אַ דוש, האָט מען אונדז אָנגעטאָן אין פאַרשיידענע קליידער. איין טייל האָט באַ-קומען די ספּעציפישע לאַגער-קליידונג, אַ צווייטער טייל — ציווילע קליידונג, מיט רויטער פאַרב געשטרייפט די הויזן, און מאַרינאַרקע. איך האָב באַקומען אַ פאַר דרייפערטלדיקע ענגע הויזן און אַ מאַרינאַרקע אויף אַ פופּצניערק יינגל, ווי אויך אַ פאַר האַלענדישע הילצערנע שיר, וועלכע כ'האָב נישט געקאָנט טראָגן, ווייל זיי זענען געווען צו קליין. איך האָב זיי עטלעכע וואָכן געטראָגן אונטערן אַרעם.

איז אַ צען-צוועלף טעג אַרום, האָב איך צופעליק באַגעגנט אין לאַגער אוישוויץ-בירקענאָו מיין פאַטער. ער איז אָנגעקומען אַהער מיט אַ פאַר וואָכן פריער, מיט אַ טראַנספּאָרט פון מלאָווער געטאָ. פון אים

האָב איך זיך דערוואַסט, צו מיין האַרצווייטיק, אַז מיין מוטער און שוועס-טער זענען פון טראַנספּאָרט געגאַנגען גלייך אין גאַזקאַמער. דעמאָלט איז דאָס פאַרגאַזן נישט פאַרגעקומען, ווי שפּעטער, אין די מאַדערן-געבויטע קרעמאַטאָריעס, נאָר אויף אַ פרימיטיוון אופן. מען האָט די קרבנות אַריינגעטריבן אין אַ קליינער, דאַרפישער כאַטע, וואָס אירע טירן-פענצטער זענען געווען פאַרקלאַפט און דורך אַן עפּנונג אַריינגע-לאָזט דעם גאַז. נאָך דער פאַרגאַזונג, האָט מען די ברייט-מאַנס פאַרברענט אין ספּעציעלע גרובנס. אַזוי פלעגט מען פאַרגאַזן ביזן יאָר 1943.

אונדזער טראַנספּאָרט איז געבראַכט געוואָרן אין בלאָק 19. אין אַנהייב האָט מען אונדז נישט אַרויסגעפירט פון לאַגער אַרבעטן. אָבער רוען אויך נישט געלאָזט. מ'האָט אונדז יעדן טאָג געשלעפט צו פאַרשיידע-נע אַרבעטן אין לאַגער גופא. די אַרבעט האָט באַדייט — אומקום. זי איז באַשטאַנען אין לויפן אין אַ גיכן טעמפּאָ, שלעפּן ציגל, זאַמער און דעסגלייכן. דערביי האָט מען געיאָגט און געשלאַגן — די קאַפּאָס פון איין זייט, און ס.ס. מענער — פון דער אַנדערער. נאָך יעדער אַרבעט, איז די צאָל פון די אַרבעטער קלענער געוואָרן. טאָג-טעגלעך זענען געשטאַרבן אַ סך מענטשן. אין משך פון עטלעכע טעג, איז פון דער גאַנצער גרופּע געבליבן נישט מער ווי געציילטע.

דערנאָך בין איך מיט אַ קליינער גרופּע אַריבערגעפירט געוואָרן אין בלאָק 26 — אַ נייער בלאָק מיט נייע העפטלינגען פון פאַרשיידענע ערטער.

דער אַלטער לאַגער בירקענאָ איז באַשטאַנען פון געמויערטע באַ-ראַקן, זייער פרימיטיוו געבויטע. זיי זענען געווען מער אָפּן ווי פאַר-מאַכט, ס'האָט אין זיי אַריינגערעגנט און אַריינגעשנייט. איך האָב אין אים אויסגעהאַלטן, ביזן דערעפענען דעם נייעם לאַגער בירקענאָ, וועלכער האָט זיך געפונען נישט ווייט פונעם אַלטן און איז באַשטאַנען פון האַלץ-באַראַקן. דאָס איז געווען בערך יולי 1943. איך בין אָנגעקומען אין בלאָק נומער 16. בלאָק-עלטסטער איז געווען אַ פוילישער ייד פון אַ פראַנץ-צווישן טראַנספּאָרט, מיטן נאָמען זשולטי. איך בין דורך אים אויס-געקליבן געוואָרן פארן בלאָק-שרייבער, אַ פונקציע וואָס איך האָב דער-פילט אַ לענגערע צייט.

אונדזער בלאָק איז געווען אַ ספּעציפישער: זיינע אסירים זענען געווען גריכישע יידן, אין לאַגער אוישוויץ איז זייער לאַגע געווען די טראַ-גישסטע. זיי האָבן נישט באַהערשט קיין שום שפּראַך, אויסער גריכיש — און גריכיש האָט קיינער נישט פאַרשטאַנען. אין דעם בלאָק זענען געווען בערך 1500 גריכישע יידן. די איבעריקע — פּאָלאַקן. זייער אָפט זענען פאַר-געקומען סעלעקציעס, ווייל די אַרבעט איז געווען אַ שווערע, און דאָס עסן — נאָר צום שטאַרבן.

דערנאך איז געקומען א נייער בלאק-עלטסטער, א פארברעכער מיטן נאמען זאבעלסקי, א פאלאק פון שלעזיע. אין אונדזער בלאק איז פאָר-געקומען א סעלעקציע. געפירט האָט זי דער באַרימטער לאַגער-דאָקטער טיראָ. די אסירים, נאָקעטע, זענען פאַר אים דורכגעגאַנגען און ער האָט מיט אַ פינגער-צייכן באַשטימט ווער ס'בלייבט און ווער ס'גייט צום פאַרגאַזן.

איך, ווי דער בלאַק-שרייבער, האָב געהאַט ביי זיך די קאַרטאַטעק פון די אומגעבראַכטע העפטלינגען פון בלאַק. יענע אסירים וואָס זענען באַשטימט געוואָרן צום פאַרגאַזן, האָט מען זייערע קאַרטעס געמוזט גלייך אַרויסנעמען און האַלטן סעפּעראַט צום רעווידירן. ווען די סעלעקציע איז געווען פאַרענדיקט, האָט דער בלאַק-עלטסטער געציילט די קאַרטעס פון די סעלעקטירטע צום פאַרגאַזן. מיין פליכט איז געווען צו מעלדן די סעלעקטירטע נומערן צום פאַרגאַזן, אין דער הויפּט-שרייבשטובע פון לאַגער. גייענדיק אַהין מיט די קאַרטעס, האָב איך אַרויס גענומען בערך ביז הונדערט און פאַרשטעקט ביי זיך — און מיט אַזוי פיל געמאַלדן ווייניקער. מיין ציל איז געווען אַ פשוטער: ראַטעווען וויפּל עס לאַזט זיך. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די צאָל שטימט נישט. האָט מיר דער בלאַק-עלטסטער געדראָט: „איך גיי דיר מסרין!“ דאָס האָט געהייסן — מיין טויט. האָב איך אים צוגעשלעפט נאָענט צו די דראָטן און אים געוואָרנט, אַז מיר וועלן ביידע ענדיקן אויף די דראָטן, אויב ער וועט רעאליזירן די מסירה. דעמאַלט איז געשען אַ נס: אין דעם מאָמענט האָט מען גערופן די בלאַק-עלטסטע נאָך פאַרנע. דאָס איז געווען אַזא פאַרזאַמלונג פון בלאַקאָוועס, אַרגאַניזירט דורכן עלטסטן פון לאַגער, דאָניש. ס'איז אויך געווען אַ פאַלקסדייטש פון פוילן, וועלכער האָט די בלאַקאָוועס אינסטרואירט וועגן פאַרשיידענע זאַכן. האָט זאבעלס-קי מיר איבערגעלאָזט און געלאָפן נאָך פאַרנע. דאָס האָט מיר געראָ-טעוועט. די בערך הונדערט גריכישע יידן זענען צום גאַנצן נישט געגאַנגען.

3

ביסלעכווייז האָט זיך אין מיר צעשפילט אַ פאַנטאַזיע, איך זאָל זיך אַרויסבאַקומען פון דאָזיקן גהינום. טעאָרעטיש איז דאָס נישט געווען מעגלעך: די אַרגאַניזאַציע פונעם לאַגער איז געווען איינגעשטעלט מיט אַזא ראַפּינירטן סיסטעם, אַז קיין אויסוועג פון דאָרט איז נישטאַ. אָבער — איך מוז! איך מוז אַרויסברענגען פאַר דער וועלט דאָס וואָס זי ווייסט נישט, ווי ס'קומט פאַר אין דעם פאַרניכטונג-לאַגער. נאָכן אויפבויען פון פיר נייע קרעמאַטאָריעס אין בירקענאַ, האָט די פאַרניכטונג אָנגענומען אַ ריוויקן פאַרנעם.

פון פאנטאזיע בין איר איבערגעגאנגען צום נישטערן טראכטן ווי די זאך צו רעאליזירן. אין דער צייט זענען געמאכט געווארן אינדרוי- דעלע פרווון צו אנטלויפן, וועלכע האבן זיך, צום באדויערן, נישט איינגעגעבן. צוויי מיינע חברים, וועצלער און ראזענבערג, אויך בלאק- שרייבערס אין בירקענאו, סלאוואקישע יידן, האבן אונטערגענומען א פרוו צו אנטלויפן דעם 7טן אפריל 1944. איר האב פון זייערע צוגריי- טונגען נישט געוואסט. זיי האבן דאס געמאכט אויף אייגענער האנט און שטרענג געהיים. נאכן געלונגענעם פרוו זייערן צו אנטלויפן, האט דער לאגער-קאמענדאט שווארצענבערג באפוילן גלייך אפצורופן פון די פונקציעס די יידישע לאגער-שרייבער, וועלכע זענען נאך געווען אין פארשיידענע בלאקן. אויך מיר האט מען אפגערוופן און געשיקט ארבעטן אין אן אויסן-קאמאנדא, נאך איבער א יאר ארבעטן אלס בלאק-שריי- בער, וווּ כהאב געהאט לייכטערע באדינגונגען, אבער די ארבעט איז געווען פארבונדן מיט גרויסער סכנה. פאר א קלענסטן טעות, האט מען דעם שרייבער געשיקט אין גאז-קאמער.

אין אונדזער בלאק איז געבראכט געווארן א טראנספארט פון וואר- שעווער פאליאק. ער איז באשטאנען פון פוילישע אפיצירן, פראקוראָרן און ריכטער. די דאזיקע גרופע האט איבערגענומען דער קאפא פון שלעזיע, אדאם רוזשיצקי, א בארימטער פארברעכער. ער האט שוין צו יענער צייט געזוכט א שטיקל אליבי, זיך ריינצוואשן פון זיינע חטאים אין אוישוויץ אין משך פון עטלעכע יאר. אט דער פארשוין האט מיר פארגעלייגט צו גיין ארבעטן אין זיין קאמאנדא, פארזיכערנדיק, אז איר וועל נישט שווער ארבעטן, ער וועט מיר שוין. די פראפאזיציע האט מיר זייער צוגעשפילט, ווייל איידער מען האט מיר אפגערוופן פון מיין שרייבער-פונקציע, האב איר אליין געוואלט זיך אפזאגן, ווייל אנטלויפן, זייענדיק א שרייבער, איז נישטא קיין מעגלעכקייט. איר האב מיר שוין אפילו געהאט אויסגעזוכט א חבר צום אנטלויפן, מיין חבר בארנשטיין פון פלאנסק, אבער פאר מיין ארויסגיין אין דער אויסן-קאמאנדא, איז פארגעקומען א סעלעקציע און ס'איז געשאפן געווארן א נייע זאנדער- קאמאנדא, וואס האט געארבעט דירעקט אין די קרעמאטאריעס און זיי האבן געוואסט א סך געהיימע פרטים. דעריבער האט מען פון צייט צו צייט זי געמוזט פארניכטן און סעלעקטירן א נייע. צום גרויסן באדויערן, איז אין איר אריינגעפאלן אויך מיין חבר בארנשטיין. האב איר געמוזט מיין פלאן ענדערן.

איין מאָל, אין אן אינטימען שמועס מיטן קאפא רוזשיצקי, נאך דעם ווי איר האב באמערקט אז ער האט זיך געענדערט אזוי ווייט, אז ער האט אנגעהויבן צו העלפן א סך העפטלינגען, האב איר אים געזאגט, אז ווי א ייד, האב איר נישט קיין שום אויסזוכט צו בלייבן לעבן, און וויל

אנטלויפן — און בעט אים, ער זאל מיר העלפן. ער האט אנגענומען מיין פראפאזיציע, אבער פארגעלייגט מיר זאלן אנטלויפן צוזאמען. דאס האב איך נישט געקאנט אננעמען, כאטש איך האב נישט חושד געווען, אז דאס איז פון זיין זייט א פראוואקאציע, הגם ער איז א פארברעכער, וואס האט טויזנטער לעבנס אויף זיין געוויסן. איך האב אים דערפון אפגערעדט. מיין שטארקסטער ארגומענט, נאך עטלעכע טעג שמועסן, האט אים ענדלעך איבערצייגט, אז ווי אן אינוואליד, מיט איין פוס א פראטעזע, וועט מען אים אומעטום דערקענען. ער האט מיך געפרעגט, אויף וואס פאר אן אופן איך שטעל זיך פאר צו אנטלויפן. איך האב אים פארגעשטעלט מיין פלאן, וועלכן מיר האבן צוזאמען דורכגעטראכט: אויסבויען א בונקער אין די זאמדרובן, אויף דער טעריטאריע ווו עס ארבעט זיין קאמאנדא, מען זאל קאנען זיך אויסבאהאלטן דריי טעג — און דערנאך פון דארט אנטלויפן.

רוזשיצקי האט באשטימט צוויי העפטלינגען פון זיין קאמאנדא, פא-ליאקו, וועלכע זאלן העלפן בויען דעם בונקער. זיי האבן געוואסט צו וואס דער בונקער ווערט צוגעגרייט: אויב די זאך וועט געלונגען, וועלן אויך זיי אויסנוצן דעם בונקער צו אנטלויפן. אז מיר האבן באשטע-טיקט דעם פלאן, פלעגן מיר זאלבעדריט פארן צו די זאמדרובן מיט וואגאנעטקעס און פון דארט פירן זאמד פאר דער בוי-קאמאנדא. קיינער נישט, אויסער אונדז דריי. בעת די קליינע פאזעס האבן מיר געגראבן דעם בונקער. דאס האט געזאלט זיין א גרוב, אין וועלכן ס'זאלן קאנען אריין צוויי מענטשן. מ'האט געדארפט באזארגן ברעטער, אונטערצו-שטיצן דאס זאמד עס זאל זיך נישט אראפשיטן. און בויען האט מען גע-קאנט נאך דעמאלט, ווען ארום האט זיך קיינער נישט געוויזן. דערפאר האבן געבויט נאך צוויי און דער דריטער איז געשטאנען אויף דער וואך, צי עס ווייזן זיך נישט קיין דייטשן. דאס שוין אויפגעבויטע פלעגן מיר פארמאסקירן. דאס אויפבויען דעם בונקער האט געדויערט 15 טעג. איצט האבן איך און דער קאפא רוזשיצקי אפגעהאלטן א בארא-טונג וועגן דער דאטע פון אנטלויפן און וועגן דעם צווייטן וואס וועט לויפן צוזאמען מיט מיר. ער האט געפאדערט, איך זאל אים זאגן ווער איז דער צווייטער, ער זאל אקצעפטירן. איז מיר איינגעפאלן פארוואלייגן דעם איינציקן יידן, וועלכער איז נאך געווען אויף א פונקציע — דעם עלטסטן פון בלאק 24, ראזין. א סלאוואקישער ייד, דערצו נאך א קרעפ-טיקער מאן, וואס וועט זיך קאנען אז עצה געבן מיט פארשידענע שווע-ריקייטן, וואס קאנען זיך מאכן. איך האב זיך מיט אים צוזאמענגערעדט און געפאדערט א שנעלן ענטפער, ווייל לאנג וועלן מיינע נערוון נישט קאנען אויסהאלטן די געשפאנטקייט. איך שלאף נישט גאנצע נעכט. ס'איז נישט געאנגען בלויז אין ראטעווען מיין לעבן. מיין לעבן האט

שוין פאר מיר קיין שום באדייטונג נישט געהאט. איך האב שוין געהאט פארלוירן מיין גאנצע משפחה, אויך מיין פאטער, וואס כ'האב זיך מיט אים באגעגנט אין אוישוויץ. אין איינעם א טאג איז ער פון דער ארבעט נישט צוריק געקומען, ער איז דערמאנדעט געווארן. אבער מיר איז גע- גאנגען אין דעם, אז ווי איינער וואס ווייסט שוין פון אינעווייניק די דייטשע טעכניק פון פארגאזן און פארברענען מענטשן, זאל איך ארויסברענגען פאר דער וועלט דעם אמת וועגן אוישוויץ-בירקענאו.

4

דאס וואס איז מיט א צייט צוריק געווען פאנטאזיע, געפינט זיך איצט אין סטאדיע פון רעאליזירונג. נאכן געבן צו פארשטיין ראזינען דעם פלאן, האט ער געגעבן זיין הסכמה. מיר האבן באשטימט די דאטע צו אנטלויפן: שבת, דעם 27סטן מאי 1944. די דאטע איז אויך אקצע- פטירט געווארן דורכן קאפא רוזשיצקי. איך האב געזאגט ראזינען, אז די צוויי העפטלינגען (וואס האבן מיר געהאלפן בויען דעם בונקער), וועלן אים אפוארטן ביי דער וואסער-באזארגונג צו דער באשטימטער שעה און אים פירן צום בונקער, ווו איך וועל שוין זיין. כ'האב אויך אפגעשמועסט מיט רוזשיצקי, אז 3 טעג פארן טערמין פון אנטלויפן, זאל איך צוליב פארזיכטיקייט נישט ארבעטן אין זיין קאמאנדא, נאר אין דער שכנותדיקער, וואס איר קאפא איז געווען סטעפאן וויעזשביצא, איינער פון די בארימטסטע מערדער אין בירקענאו.

אט איז געקומען דער טאג. שבת 2 נאכמיטאג האט מען קאנטראל- לירט די צאל ארבעטער. גלייך נאכן קאנטראל, האב איך זיך דער- נענטערט צום בונקער און די צוויי וואס האבן באדארפט אפוארטן ראזינען, זענען אוועק צו דער געביידע פון דער וואסער-פארזארגונג. א ביסל שפעטער האב איך פון דער ווייטנס געזען, ווי ראזין קומט ארויס פון לאגער און דערנענטערט זיך צו די צוויי וואס האבן אים אפגע- ווארט און צוגעפירט צום בונקער. מיר האבן אנגעטאן די קאמבינעזאנען, וועלכע כ'האב צוגעגרייט אין בונקער. די צוויי העפטלינגען האבן פון אויבן פארשאטן מיט זאמד.

אין בונקער האב איך אויך פארגרייט א טעפל וואסער און צוויי ברויט. דער בונקער איז געווען פאקטיש א מין טרומע, מיט א דעק פון אויבן. דארט האט מען נאר געקאנט ליגן, נישט רירן זיך. דער צודעק האט געהאט א קליין, כמעט נישט זעבאר רעדל, דורך וועלכן ס'איז אריינגעדרינגען לופט צום אטעמען. מיר זענען געלעגן און געווארט ביז 4 א זייער, ווען ס'וועט פארקומען די קאנטראל פון די קאמאנדאס, צי זייער צאל שטימט.

נאך פיר האט זיך דערהערט די ערשטע סירענע, וואס האט באדייט

אן אלערס. עס הייבט זיך אן די זוכונג פון די וואָס פעלן. מיר האָבן געוואָלט, אַז אויב די סירענע וועט זיך ווידער צעפֿיפֿן, הייסט דאָס, אַז זיי ווייסן שוין אַז ראַזין פעלט. אָבער דאָס וועט ערשט פֿאַרקומען אין אַוונט, ביים אָפּעל, ווען די קאַמאַנדאַס קומען צוריק פון די אויסער-לעבע אַרבעטן.

נאָך פֿלוצום דערפֿילן מיר, אַז עס פעלט אויס לופט צום אַטעמען. צי איז דאָס רערל פֿאַרשטאַפט געוואָרן? האָט עס ווער געטאָן מיט אַ כוונה? מיר מוזן דאָ אויסהאַלטן 3 טעג און נעכט! ווער ווייסט, צי מיר וועלן אַזאַ לאַנגע צייט אויסהאַלטן...

מיר ליגן און וואַרטן אויפֿן צווייטן אַלאָרם — צוליב ראַזינען. מיר האָבן געהערט, ווי די קאַמאַנדאַס קערן זיך צוריק פון דער אַרבעט און די געשרייען „לאַם, לאַם, שנעלער!“ מאַדנע, אונטער דער ערד הערט מען בעסער ווי אין דרויסן. דער אָפּעל איז פֿאַרגעקומען — און דערנאָך צעפֿיפט זיך די סירענע, גענוי ווי מיר האָבן פֿאַרויסגעזען. איצט קומט דאָרט פֿאַר די גרויסע אַקציע פון זוכן. מען ברענגט ס.ס.-לייט פון אַנדערע ערטער, מיט זייערע הינט. אויך די קאַפּאַס און בלאַק-עלטסטע באַטייליקן זיך, זיי קענען גוט אַלע ערטער. אַגב, קעגן די הינט איז פֿאַראַן אַ גוט מיטל: טערפענטין. נאָכן פֿאַרשיטן דעם בונקער, האָט מען אים באַדאַרפט באַגיסן מיט טערפענטין. איצט הערן מיר, אַז די זוכונג קומט פֿאַר אין ראַיאָן פון אונדזער בונקער, אָבער זיי קומען נישט צו נאָענט. מיר הערן בילן די הינט, אָבער פון דערווייטנס. הייסט עס, אַז מ'האַט יאָ דאָרט אַנגעגאַסן טערפענטין. פֿאַלט שוין אַוועק דער חשד, אַז ס'האַט ווער פֿאַרשטאַפט דאָס לופט-רערל.

די ערשטע כוואַליע זוכונגען איז אַדורך — און אין יענע מאַמענטן האָט מען געקאַנט אַראַפּגיין פון זינען. מיר האָבן דאָך בפֿירוש געהערט דייטשישע קללות און זידלערייען, אויסער די געשרייען, אַז זיי מוזן אונדז כאַפֿן...

דאָס זוכן האָט געדויערט אַ גאַנצע נאַכט. אין דער פֿרי, זונטיק דעם 28סטן, האָט מען אויפֿגעהערט צו זוכן. געקומען די צייט אַ טראַכט צו געבן, ווי אַזוי אַרויסגיין פון בונקער. מיר זענען איצט געווען אַן כוחות פון דעם אומבאַוועגלעכן ליגן און פונעם מאַנגל אין לופט. אָבער פֿאַר-לאַזן דעם בונקער מוז מען נאָר ביינאַכט.

ווי נאָר ס'איז געוואָרן פינצטער, האָבן מיר אויפֿגעהויבן די דעק, וואָס איז אַנגעקומען מיט אויסערגעוויינלעכע מי, ווייל מיר האָבן נישט געהאַט קיין כוח צו באַפֿרייען זי פונעם אַנגעשאַטענעם זאַמד. בעתן אַפֿטרייסלען דאָס זאַמד, האָט זיך דאָס וואַסער אויסגעגאַסן און דאָס ברויט איז פֿאַרלוירן געגאַנגען. די ברעטער האָבן זיך אָפּגעריסן אויף אונדז און מיר האָבן זיך גענומען שטיקן, געזעגנט זיך איינער מיטן

אנדערן — אונדזער גורל איז א געחתמעטער...

נאָר דאָ איז געשען אַ נס: דער פינגער וועלכן איך האָב אַרויס-געשטעקט אין דרויסן, האָט דערשפּירט די לופט. איז מען נאָר געלעגן אַ שטיק צייט, ביז מ'האַט באַשלאָסן: דער בונקער איז שוין במילא אײַנגעפאַלן — מיר מוזן אַרויס פון דאָנען. אין דרויסן האָבן מיר געמוזט ליגן אויף דער ערד לאַנגע מינוטן, אַזוי איז מען געווען פאַרשיכורט פון דער פרישער לופט. מען דאַרף אָבער ווי אַמשנעלסטן זיך אַפּטראָגן פון דאָנען. די געדיכטע פינצטערניש פון דער נאַכט, וועט אונדז צוהעלפן. נאָר פון דער לינקער זייט זעט מען דעם אַפּשיין פון די רעפלעקטאָרן. אין דער פינצטערניש האָב איך קוים געפונען מיין חבר. מיר ריידן שטיל. איך האָב אים געהאַלפן זיך אויפשטעלן און גענומען פירן פאַר דער האַנט. דער וועג איז מיר געווען באַקאַנט. נאָר די עיקרדיקסטע אויפֿ-גאַבע איצט איז געווען — אַדורכקריכן אויפן בויד דעם וועג צווישן די צוויי טורעמס, אַ מרחק פון אַ 400—500 מעטער. איין אַפּשניט זענען מיר געגאַנגען נאָרמאַל, נאָר זיך געהאַלטן ביי די הענט. פלוצום דערהערן מיר ווי פון דער רעכטער זייט קומט אַן אַ מאַטאַציקל. מיר לייגן זיך אויף דער ערד און וואַרטן. דערנאָך איז מען געגאַנגען ווייטער און אויך אַנגעהויבן זיך רוקן אויפן בויד. מיט פאַרביסענע ציין און פאַרשטאַפטע אויערן — זאָל געשען וואָס עס וועט געשען...

אַט דערנענטערט מען זיך צו די טורעמס, מיר הערן אַפילו פון דאָרט אַ הוסט. מיר קריכן ווייטער און נאָך אַ געוויסע צייט האָב איך געוואָגט זיך אומצודרייען און כאַפן אַ בליק — איך דערזע די קאַנטורן פון די וואַך־טורעמס. הייסט עס, זיי זענען שוין הינטער אונדז. איך האָב אַ צי געגעבן דעם חבר, מיר זענען ביידע אויפגעשפרונגען און גענומען לויפן. איך האָב געוואוסט, אַז עטלעכע קילאָמעטער פון דאָנען פליסט די ווייסל — און מיר לאָזן זיך אין יענער ריכטונג.

צוגעקומען צום טייר, ער איז גאַרנישט אַזוי ברייט ווי מיר האָבן זיך פאַרגעשטעלט. מיט די לעצטע כוחות אַריבערגעשוואַמען דאָס וואַסער, נאָר פאַרלירן אין טייר אַ זייגערל און אויך אַ פאַר שייך, וועלכע מיר האָבן אויסגעטאַן פאַרן אַריינגיין אין וואַסער. האָט מען פון דער אונטער-וועש אַפּגעריסן שטיקלעך סחורה און מיט דעם זיך פאַרבונדן די פיס. איצט דאַרף מער אַדורכגיין אַ באַן-ליניע, וועלכע איז אַרומגעצוימט. איך בלייב הענגען אויף די דראָטן און די לינקע האַנט ווערט שווער פאַרוואַנדעט. דאָס בלוט הערט נישט אויף רינען — און ביזן היינטיקן טאָג איז מיר געבליבן אַ סימן אויף דער האַנט. ענדלעך אַנגעקומען אין אַ וואַלד — הונגעריקע, נאַסע, מיידע און ציטערנדיקע פון קעלט. ס'איז אָבער נאַכט, קיינער זעט אונדז נישט. איך מיין, אַז אין דער ערשטער נאַכט האָבן מיר אַדורכגעמאַכט אַ 25 קילאָמעטער און זיך

דערנענטערט צום ערשטן ישוב — דאָס טשעכישע דאָרף כעלמעק, וווּ ס'האָבן זיך געפונען אָפטיילונגען פון באַטאַ'ס באַרימטע שיך-פאַבריק. אַזוי ווי ס'איז שוין געווען טאָג, האָבן מיר נישט געוואָגט זיך אַרױס-צורירן פונעם וואַלד.

אונדזערע קאָמבינעזאָנען זענען שוין אויסגעטרוקנט און מיר טראַכטן, אַז ווי נאָר מען קומט צו צו דער בריק מיט די עלעקטרישע סלופעס, וועלן מיר זי אַדורכגיין ווי כלומרשטע אַרבעטער, וואָס זענען געקומען פאַריכטן און קאָנטראָלירן די עלעקטרישע איינריכטונג. מיר שטעלן זיך דאָרט אָפּ און הייבן אָן קוקן אין דער הייך, גלייך אונדז גייט טאָקע אין לעבן צו פאַריכטן די עלעקטערע. פלוצום דערזען מיר ווי פון יענער זייט בריק קומט אָן אַ גרופע דייטשע סאַלדאַטן. אַנטלויפן איצט האָט נישט קיין זין, הגם מיר האָבן נאָר מורא געהאַט, קוים וואָרפן זיי אַ בליק אויף די אַרומגעבונדענע פיס. מיר שפילן ווייטער די ראָל פון מאַנטערן וואָס פאַריכטן. אינטערעסאַנט, די זעלנער קוקן זיך אויף אונדז נישט אום, זיי גייען פאַרביי — און מיר לאָזן זיך אין דער ריכטונג פון נאָענטן וואַלד, וווּ ס'איז געשטאַנען אַ הויז. מיר האָבן זיך פאַרשטעקט פון דער ווייטנס און אַבסערווירט: וואָס קומט דאָרט פאַר? אפשר וועט אָפגליקן צו באַקומען אַ שטיקל ברויט מיט אַ טעפל וואַסער. נאָך בערך אַ שעה פון נאָכקוקן, האָבן מיר באַמערקט אַ פרוי, וואָס האָט זיך אַרומ-געדרייט אין הויף. מיר נעמען זיך אָן מיט מוט און דערנענטערן זיך צו איר. דאָס איז געווען אַ פוילישע פרוי. זי האָט זיך דערשראָקן. זי פרעגט פון וואָנען מיר קומען. איר זאָג איר, אַז מ'איז אַנטלאָפן פון דער צוואַנג-אַרבעט פון דייטשלאַנד. איר ענטפער:

— מיר דאַרפט איר נישט דערציילן קיין מעשיות... איר זייט פון דאָ נישט ווייט, פון אוישוויץ.

מיר פאַרזיכערן, אַז מ'האַט נישט בדעה זיך אויפצוהאַלטן ביי איר, זאָל זי נאָר געבן אָפּצוועסן און טרינקען — וועלן מיר גיין ווייטער. אונדזער ציל איז — אַנצוקומען קיין קראַקע, פון דאָרט — קיין וואַרשע, וווּ כ'האָב געהאַט אַ סך אַדרעסן פון מענטשן און זיי איבערגעבן אַלץ וואָס מיר איז באַקאַנט פון אוישוויץ. די פרוי גיט אונדז צו עסן און לייגט אַפילו פאַר מיר זאָלן צוואַרטן אויפן מאָן, ער ווייסט גוט דעם וועג און וועט אַרויסהעלפן. מיר נעמען נישט אָן איר פאַרשלאָג, צוליב מאַנגל אין צוטרוי און אויך דערפאַר וואָס מיר האָבן זיך געאיילט. מיר פאַרלאָזן די גאַסטפריינטלעכע שטוב מיט אַ דאַנק און גייען אַוועק אין דער ריכטונג פון וואַלד.

אין וואַלד זענען געווען קענטיקע שפורן פון דייטשישער אָנוועזנהייט. ס'הייסט, דאָ געפונען זיך דייטשע סאַלדאַטן אַדער פאַליציי, וועלכע האָבן ערשט ניט לאָנג פאַרלאָזט דאָס אַרט. מיר גייען צווישן די ביימער מיט

גרויס פאָרויכטיקייט. אזוי זענען מיר אָפגעגאַנגען אַ גאַנצע נאַכט און אָנגעקומען צום צווייטן עק וואַלד. אויך דאָ אַנטדעקן מיר אַ קליין הייזל. מיר נעמען זיך אָן מיט קוראַזש און כאַפּן אַ בליק דורכן פענצטער. אין שטוב זיצט אַליין אַן אַלטע פרוי. אַז מיר זענען אַריין אינעווייניק, האָט זי זיך שטאַרק דערשראָקן, אָבער נאָכן דערקלערן איר, אַז מיר ווילן נישט מער, ווי דערנאָכן זיך דאָס האַרץ, האָט זי געגעבן עפעס צו עסן און געבעטן מיר זאָלן זיך לאַנג נישט אויפהאַלטן, ווייל די לעצטע נאַכט איז געווען אין ראַיאָן אַ גרויסע באַוועגונג פון מיליטער. מ'האַט אויך איר זון צוגענומען. אירע רייד וועגן אַ שטאַרקער באַוועגונג פון דייטשן אין דער געגנט, האָט אונדז באַווויגן צו ענדערן די ריכטונג. איך בין מסכים מיט מיין חבר, אַז גלייכער מיר זאָלן זיך לאָזן קיין סלאָוואַקיי.

5

מיר זענען שוין ווידער ביי דער ווייסל. אויפן ברעג באַמערקן מיר זיצן אַ יונגערמאַן, ביי אַ צוגעבונדן שיפל. מיר ווענדן זיך צו אים, ער זאָל אונדז אַריבערפירן אויף דער צווייטער זייט, הגם מיר האָבן נישט קיין געלט. גערעדט האָב איך צו אים פויליש. באַמערקט אויף מיין חברים האַנט אַ זייגערל, איז ער גרייט דאָס צו נעמען פאַרן אַריבערפירן. איך בין מסכים, נאָר ער דאַרף געבן צו דעם אַ פאַר שייך, ווייל איינער פון אונדז גייט אַרומגעוויקלט די פיס מיט שמאַטעס. נאָך אַ לאַנג דינגען זיך, איז ער מסכים. אַריבערגעפירט אויפן צווייטן ברעג, גיט ער אַוועק זיינע שייך און אויך אַ וויכטיקע אינפאָרמאַציע, ווי אזוי זיך דערנענטערן צו דער טשעכאָסלאָוואַקישער גרענעץ.

מיר גייען ווידער אַ גאַנצן טאָג אין וואַלד און פאַרנאַכט דערזעט מען אַן איינזאַמע פויערישע כאַטע. אין דרויסן האַקט האַלץ אַן עלטערע פרוי. זי איז גרייט צו געבן עסן, נאָר מ'זאָל איר העלפן צעהאַקן דאָס האַלץ און נאָך עפעס טאָן אין דער שטוב־ווירטשאַפט. מיר נעמען גערן אַן איר ווענדונג און דערפאַר זוכה געווען צו אַ טעלער וואַרעמע זופּ, וועלכע מיר האָבן שוין לאַנג נישט געגעסן.

מיט פרישע כוחות לאָזט מען זיך אין ווייטערן וועג. ביזן גרענעץ האָבן מיר נאָך אַ 50—60 קילאָמעטער. צו גיין אַזאַ מרחק, איז נישט פאַר אונדזערע כוחות. מיר באַשליסן אויסנוצן די באָן, הגם מיר ווייסן מיט וויפל געפאַרן דאָס איז פאַרבונדן. מיר קומען אָן אויף אַ קליינער באַן־סטאַציע, מיט ווייניק מענטשן. איינער פון זיי דערקלערט אונדז, אַז פון דאָנען איז אַ שוואַכע באַוועגונג, נאָר אין אַ האַלבע שעה אַרום, דאַרף אָנקומען אַ צוג וואָס פאַרט קיין נאָו־טאַרג, טאַקע דאָרט וווּ מיר דאַרפן. נאָר וואָס טאָן, אַז געלט אויף צו קויפן בילעטן האָבן מיר

נישט. דער זעלבער פאלאק דערקלערט, אז אלע באַנען זענען איבער-פולט, מענטשן פאַרן אויף די דעכער, אזוי אז ס'קאן אויך זיין אז א בילעט. מילא, וועלן מיר ריזיקירן. מיר גייען אַריין אינעם וואַקזאַל, מען פאַרמאַכט זיך אין קלאַזעט, ביז מען הערט דעם רויש פונעם אַנקומענדיקן צוג. מיר גייען אַרויס, אלע וואַגאַנען זענען געפאַקט מיט די גוראַלעס, וואָס וווינען אין דער געגנט פון פוילן. זיי איז לייכט צו דערקענען, לויט דער אייגנאַרטיקער קליידונג. א סך מענטשן זיצן אויך אויף די דעכער. מיר קלערן נישט לאַנג און באַקומען זיך אַרויף אויפן דאַך... דער צוג רירט פון אַרט — מיר האָבן לייכטער אָפּגעאַטעמט.

אַפּגעפאַרן אַ 20 קילאָמעטער, האָט דער צוג זיך דערנענטערט צו אַ קליינער סטאַציע. מיר האָבן פון דער ווייטנס דערזען, אז דער פּערזאָן איז באַשטעלט מיט דייטשיש מיליטער. דער צוג איז געבליבן שטיין, דאָס מיליטער האָט אים אַרומגערינגלט. אונדזער ערשטער געדאַנק איז געווען — דאָס מיינט מען אונדז. קיינער איז פון צוג נישט אַרויסגעגאַנגען. איך האָב זיך אויף פויליש געוואָנדן צו מיין שכן, אַ גוראַל, מיט דער פּראַגע, וואָס זוכט דאָ דאָס מיליטער, האָט ער נישט געענטפּערט. ערשט אַ פּערטער האָט געגעבן אַ תשובה אויף מיין פּראַגע, אז דאָ פאַרט צו דער צוג צו אַ דייטשישער באַן-סטאַציע, כדי זיך קענען אויסקערעווען. דאָס מיליטער באַוואַכט דעם צוג, אַז קיינער זאָל פון אים נישט אַראָפּגיין. אַ שטיין איז אונדז אַראָפּ פון די הערצער.

און ווירקלעך, אין 10—15 מינוט אַרום, איז דער צוג געפאַרן אין דער ריכטונג צו נאָוויטאַרג. אַ 6 קילאָמעטער פאַר דער סטאַציע, ס'איז שוין געווען איז אַוונט, זענען מיר אַראָפּגעשפּרונגען פון צוג, כדי נישט אַראָפּצוגיין אויף דער גרויסער סטאַציע, וווּ ס'איז אַ ריזיקע. מיר זענען אַריין אין נאָענטן וואַלד. פון שוואַכקייט און מידקייט, זענען מיר אָפּ-געשלאָפּן כמעט די גאַנצע נאַכט. פאַרטאָג האָבן מיר זיך אויפּגעכאַפט, פול מיט שרעק: וווּ געפינען מיר זיך? מיר האָבן זיך געלאָזט גיין. מיר דאַרפן נישט זיין ווייט פון דער סלאָוואַקישער גרענעץ. מיר זענען צוגעקומען צו אַ באַרג. אויפן שפאַנט אַ מענטש נאָך אַ פּערד און אַקערט דאָס פּעלד. מיר האָבן זיך צו אים דערנענטערט. ס'איז געווען אַ גוראַל. אויף אונדזערע פּראַגן, האָט ער זיך געמאַכט טויב און שטום. מיר האָבן נישט קיין ברירה און גייען ווייטער. אַפּגעגאַנגען עטלעכע קילאָמעטער, האָבן מיר באַמערקט אַ דייטשישן פאַטרוול. וואַרשיינלעך איז דאָ דער גרענעץ-געבט. מיר אָבסערווירן. איין פאַטרוול איז אַריבער, אין אַ פּופּצן מינוט אַרום איז דורכגעגאַנגען אַ צווייטער. האָבן מיר באַשלאָסן: מיר מוזן אַריבער צווישן איין פאַטרוול און צווייטן, ווייל דאָ איז ריזיקאַליש צו שטיין צו לאַנג. מיר האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט פון באַרג, צוגעקומען צו אַ דאָרף און אומבאַמערקט זיך דורכגעשלייכט פאַרביי די דאָרפישע

הייזלעך. אין א פאר מינוט ארום האָבן מיר דערזען פליסן א טייך — דאָס מוז זיין דער טשאַרני דונאַיעץ.

מיר זענען אַרבער דאָס וואַסער און צוגעקומען צו א קליין וועלדל. מיין חבר האָט באַמערקט אויף דרערד אַ שאַכטל פון שוועבעלעך. ער האָט עס אויפגעהויבן. אַ קוק געטאָן און זיין פנים האָט זיך צעשיינט מיט אַ געלעכטער: ס'איז אַ שאַכטל פון סלאַוואַקישע שוועבעלעך. דאָס הייסט — מיר זענען שוין אויף דער טשעכישער טעריטאָריע!

— איצט זענען מיר שוין אין דער היים — האָט דער חבר געזאָגט. מיר דאַרפן נישט גיין דורך וועלדער און פעלדער, נאָר מיטן שאַסיי.

איך האָב נישט מסכים געווען. די ריזיקע איז נאָך גרויס. סלאַוואַקיי איז אַ סאַטעליטיש לאַנד פון דריטן רייך. מיר קאָנען אויך דאָ אַריינפאלן אין דייטשישע הענט. מיין חבר האָט מיינע טענות נישט אָנגענומען, אפילו שאַרף אַ זאָג געטאָן:

— ווי דו ווילסט. קאָנסט זיך גיין דעם וועג ווי דו פאַרשטייט, איך וועל גיין וווּ איך פאַרשטיי.

איך האָב אַבער נישט באַהערשט די סלאַוואַקישע שפּראַך, ביז איך געווען געצוונגן צו גיין מיט אים ווייטער. דעם חבר האָט זיך פאַר-וואַלט רייכערן. האָט ער זיך פאַרהאַלטן פאַר אַ קליין געשעפטל וווּ מען קאָן קויפן ציגאַרעטן. ער וועט אַריינגיין.

— מיר זענען נישט ווייט פון דער גרענעץ — האָב איך צום אים געטענהט. — קיין געלט צו קויפן האַסטו נישט, וועסט זיך נאָך פאַראַטן. ער האָט מיך נישט געהאַרכט און איז אַריינגעגאַנגען. אין אַ פאַר מינוט אַרום קומט ער אַרויס אַן ציגאַרעטן. נישט רעדנדיק מער צווישן זיך, זענען מיר געגאַנגען ווייטער. אויפן שאַסיי איז אונטערגעקומען אַ פויער מיט אַ וואָגן, געשפּאַנט צו צוויי פערד. האָט אים מיין חבר געבעטן, אויף סלאַוואַקיש, ער זאָל אונדז אַ ביסל אונטערפירן. ער האָט אונדז אַרויפגענומען אויפן וואָגן און דערציילט אַ פריילעכע ידיעה: אַז פאַר-טאָג איז פאַרגעקומען די אַמעריקאַניש-ענגלישע אינוואַזיע. דאָס איז געווען דעם 6טן יוני, 1944. מחמת גרויסער פרייד, האָבן מיר שוין מער נישט געטראַכט, וואָס מיט אונדז קאָן פאַסירן. צוגעפאַרן צו אַ קרעטשמע, האָט אונדז דער פויער פאַרבעטן אויף אַ גלאַז ביר.

— ביר? — האָט מיין חבר געזאָגט. — זייער גערן. איך בין טאַקע דורשטיק.

מיר זענען אַריינגעגאַנגען. ס'איז געווען אַ פריילעכע אַטמאָספּער. דאַרפלייט זענען געזעסן אַרום טיש און געטרונקען ביר, בראַנפן און אַנדערע משקאות. אונדזער גאַסטגעבער האָט אונדז מכבד געווען מיט ביר. דערווייל איז אַריינגעקומען אַ בריווטרעגער און צוגעשטאַנען צו אונדזער גרופּע. מע האָט גערעדט וועגן דער אינוואַזיע. אַזוי האָבן מיר

פארבראכט א האלבע שעה. אויסגעדרייט זיך שוין צום ארויסגיין, דערזע איך זשאנדארמען מיט ביקסן אין די הענט. זייערע גרינע אוניפארמען, מיט רויטע לאמפאסן, זענען מיר געווען אומבאקאנט. איך האב א שטויס געטאן מיין חבר...

— דאס זענען סלאוואקישע זשאנדארמען — זאגט ער. — וואס קאנען זיי דא וועלן?

איינער פון זיי האט זיך א לאז געטאן גלייך צו אונדז און באפעלט: — די הענט אין דער הייך!

איך האב זיך אריענטירט, אז דאס האב איך צו פארדאנקען דעם חבר — דער פארקויפער פון די ציגארעטן האט זיי אונטערגעשיקט. מיט וואס זיך צו לעגיטימירן, האבן מיר נישט געהאט, האבן זיי אונדז געפירט צום זשאנדארמערע-פאסטן, דערקלערנדיק, אז ביים מינדעסטן פרוו צו אנטלויפן, וועלן זיי באנוצן געווער. זיי זענען געווען פיר קעגן אונדז ביידע. אזוי זענען מיר אנגעקומען אין דארף נעדעצא. מ'האט אונדז אריינגעפירט אין קאנצעלאריע פונעם קאמענדאנט. ער האט אונדז גענומען אויפן פארהער. מיין חבר, ווי א סלאוואקער, האט געזאגט, אז ער שטאמט פון סנינא, אין אסט-סלאוואקיי און אנגעגעבן זיין אמתן נאמען. אויף דער פראגע פון וואנען ער קומט, האט ער געענטפערט (לויט ווי מיר האבן זיך געהאט אפגערעדט, ווי צו זאגן אין אזא פאל), אז ער אנטלויפט פון צוואנג-ארבעט, ער ווייסט אליין נישט פון וועלכן ארט. פון ערגעץ א געביט אין דייטשלאנד. איך האב געזאגט, אז איך שטאם פון פוילן און בין אנטלאפן צוזאמען מיט אים.

דער קאמענדאנט דערקלערט, אז ער מוז אונדז צוריק שיקן צו דער גרענעץ און איבערגעבן די דייטשן. האבן מיר אים געזאגט, אז קיין לעבעדיקע וועט ער אונדז אהין נישט דערפירן, ער קאן אונדז דערשיסן אויפן ארט. איינגעזען אז מיר זענען אזוי אנטשלאסן, האט ער אונדז אריינגעזעצט אין אן אפגעשלאסענער קאמער און באפוילן א זשאנדאר צום היטן. דער זשאנדאר איז געווען א סימפאטישער און מענטשלעכער. ער האט צוגעזאגט צו ווירקן פאר אונדז ביים קאמענדאנט, ווייל ער האט זיך איבערצייגט, אז מיין חבר איז טאקע פון סלאוואקיי. דער קאמענדאנט האט נאך עטלעכע מאל פארהערט און באשלאסן אונדז איבערגעבן צום געריכט אין נאענטסטן באצירק.

6

צו עסקארטירן זענען געקומען צוויי זשאנדארמען און אונדז ארויפ-געלייגט קייטעלעך אויף די הענט. דאס איז אונדז נישט געפעלן. ווייזט אויס, מע וויל אונדז שיקן צו דער גרענעץ. מיר האבן געשטעלט א ווידערשטאנד, איז אריינגעקומען דער קאמענדאנט און מיט זיין אפיצירן-

וואָרט פאַרזיכערט, אַז ער שיקט אונדז קיין ספּיסקאַ-סטאַראַ, צום געריכט. אַפּגעאַנגען אַ צוויי־דריי קילאָמעטער, האָבן מיר דערזען די שטאָט. מיר האָבן געבעטן דעם זשאַנדאַר, ער זאָל פאַרן אַריינגיין אין שטאָט אַראָפּנעמען די קייטעלעך. מיר ווילן נישט, אַז אין געריכט זאָל זיך באַקומען דער איינדרוק, אַז ער פירט שווערע פאַרברעכער. ער האָט זיך געלאָזט איבערצייגן און באַפרייט די הענט.

אַריינגעקומען אין געריכט, האָט אַ באַאָמטער דערקענט מיין חבר און אים אַ פּרעג געטאָן:

— ראָזין, פון וואַנען נעמסטו זיך אַהער? איך האָב געהערט, אַז מע האָט דיך אין יאָר 1943 אַרויסגעפירט...

— יאָ, — האָט ער געענטפערט. — איך בין אַנטלאָפּן פון דער אַרבעט און געקומען אַ היים. זע אין וואָס פאַר אַ לאַגע איך געפין זיך, צוזאַמען מיט מיין חבר. העלף מיר. זענען נאָך דאָ יידן אין ספּיסקאַ-סטאַראַ?

— יאָ. דאָ איז נאָר פאַראַן אַפילו אַ יידישע קהילה. איך וועל באַלד געפינען אַ וועג דאָרט מודיע צו זיין וועגן אייך.

מ'האָט אונדז אַריינגעזעצט אין געפּענקעניש. אין אַ שעה אַרום איז צום פּענצטער, פון יענער זייט קראַטעס, צוגעקומען אַ ייד, מאַנגעל. מיר האָבן אים אין קורצן איבערגעגעבן פון וואַנען מיר קומען. ער איז געוואָרן איבעראַשט און געזאָגט, מיר זאָלן וואַרטן אויף אים. צוריקגע-קומען, האָט ער יעדן געגעבן אַ דאָלאַר און געזאָגט:

— ווען דער קרייזלייטער פון געריכט וועט אייך פאַרהערן, זאָלט איר זאָגן, אַז איר האָט זיך בלויז אַרומגעדרייט ביי דער גרענעץ, וועלנדיק קויפּן עפּעס. וועט מען אייך באַזוכן און געפינען די דאָלאַרן. דאָס וועט זיין אַ באַווייז, אַז איר האָט געזאָגט אמת...

אַזוי איז טאַקע געשען. מען האָט אונדז באַשטראַפּט פאַר אַרומדרייען זיך ביי דער גרענעץ מיט וואַליוטע און אַפּגעשיקט קיין ליפּסאָסקי סוואַסי ניקאָלאַש, צום פינאַנס־אַמט.

די ידיעה וועגן אונדז איז פון דער יידישער קהילה אַוועק ווייטער. אַנקומענדיק אויפן ליפּסאָסקי סוואַסי ניקאָלאַשער וואַקזאַל, האָבן מיר, אַרויסגייענדיק פון צוג, באַמערקט איינעם פון אונדזערע צוויי חברים, וועלכע זענען אַנטלאָפּן פון אוישוויץ זעקס וואָכן פאַר אונדז — וואַלטער ראָזענבערג. ער מיט אַלפרעד וועצלער זענען אַנטלאָפּן פון לאַגער ביר-קענאו-אוישוויץ דעם 4טן אַפּריל 1944. זיי זענען געווען בלאַק־שריי-בערס. הגם מיר זענען געווען חברים, האָבן איך וועגן זייער פלאַן צו אַנטלויפן נישט געוואָסט. וואַלטער ראָזענבערג האָט אונדז פון ווייטן אַבסערווירט, ווער עס פאַרט מיט אונדז און ווהיין מען פירט אונדז. צוגיין נאָענט האָט ער נישט געוואָגט.

אין דעם פינאנס-אמט פון ליפסאסקי סוואשי ניקאלאש, האָט זיך אויפן פארהער איבערגעחזרט דאָס זעלבע וואָס אין ספיסקא-סטאָראָ. אזוי זענען אַוועק אַכט טעג. מיר זענען געוואָרן אומרוואַיק. אין צווישן איז געקומען מיט אַ באַזוך אַ פאַרשטייער פון דער אַרטיקער יידישער קהילה. מיר האָבן געשטעלט אַן אולטימאַטום, אויב מען וועט אונדז נישט באַפרייען ביז מאָרגן (דאָס איז געווען פרייטיק), וועלן מיר זיך אַליין באַפרייען, הגם מיר ווילן נישט, אַז די יידישע קהילה זאָל האָבן אומאַנגענעמלעכקייטן צוליב אונדז.

מיר זענען געוואָרן געוואָרן, אַז עס האַנדלט זיך וועגן באַצאָלן פינף טויזנט סלאַוואַקישע קראַנען שטראָף, און די יידישע קהילה וויל אַראָפּדינ-גען אויף ווייניקער. ווייזט אויס, זיי האָבן גענומען ערנסט אונדזער דראָנג. פרייטיק נאָך מיטאַג איז פאַרגעקומען דער לעצטער פארהער — און מ'האָט אונדז באַפרייט. מען האָט אונדז געבראַכט צום סעקרעטאַר פון דער קהילה, הער מאַשקאוויטש, קיינער זאָל נישט וויסן. ער האָט געוויינט אין דעם יידישן שולחוף. דאָרט האָבן מיר געגעסן און געשלאָפן. זיי האָבן נישט געוואָלט גלייבן אין דעם וואָס מיר האָבן דערציילט וועגן אוישוויץ.

7

אויפן דריטן טאָג איז געקומען אַ דעלעגאַציע פון דער צענטראַלער יידישער קהילה, כדי פעסטצושטעלן דעם אמת פונעם באַריכט וועגן אוישוויץ, וואָס ס'האָבן אָפּגעגעבן די צוויי, וועלכע זענען פון דאָרט אַנטלאָפן פאַר אונדז. צוויי טעג און צוויי נעכט זענען מיר געזעסן מיט די פאַרשטייער פון בראַטיסלאַוואָ. מען האָט פון אונדז אויפגענומען אַ פראַטאַקאָל אויף 60 זייטלעך מאַשינשריפט וועגן אוישוויץ, פון יאָר 1942 ביזן 27סטן מאַי 1944, ווען מיר זענען אַנטלאָפן. מיר האָבן דערקלערט, אַז דער ציל פון אונדזער אַנטלויפן איז נישט געווען צו ראַ-טעווען אונדזער לעבן, נאָר צו וויסן טאָן דער וועלט — זאָל מען אָנהייבן ראַטעווען וואָס עס לאַזט זיך.

מ'האָט אונדז אַריבערגעפירט קיין בראַטיסלאַוואָ און אַ פאַרשטייער פון דער צענטראַלע האָט פאַרגעלייגט, מיר זאָלן זיך קאָנטאַקטירן מיטן לעגאַט פון וואַטיקאָן און פאַרלאַנגען, ער זאָל דעם פראַטאַקאָל איבערגעבן דער וועלט-עפנטלעכקייט. ס'זענען אויסגעוויילט געוואָרן: איך און דער חבר ראָזענבערג, וועלכער איז אַלט געווען נישט מער ווי אַכצן און אַ האַלב יאָר.

דער וועג אָהינצו איז געווען זייער ריזיקאַליש, ווייל אין יענער סביבה איז געווען די הויפּט-קוואַרטיר פון די ס.ס. און געסטאָפּאַ. אָבער מיר האָבן זיך נישט גערעכנט מיט דער סכנה און געפאָרן אַהין. אונדז

האָט באַגלייט אינזשיניער קראַסליאַנסקי. צוליב זיכערקייט, זענען מיר נישט געפאָרן צוזאַמען. ווען מיר זענען געקומען אין דעם קלויסטער, איז שוין דער לעגאַט געווען אינפאָרמירט וועגן באַזוך. ביז דער נונציוס איז געקומען, האָט געדויערט אַ פּאַר שעה. ער האָט זיך אַנטשולדיקט וואָס מיר האָבן געמוזט אַזוי לאַנג וואַרטן — ער קומט איצט פונעם סלאָוואַ-קישן פרעזידענט, טיסאַ.

ער האָט אונדז אויפגענומען אין זיין קאַבינעט און געזאָגט דעם סעקרעטאַר, מע זאָל אים נישט שטערן. מיר האָבן דערלאָנגט דעם פּראָ-טאַקאַל אין דער דייטשישער שפּראַך. ער האָט גענומען לייענען, אין פאַרשיידענע ערטער געשטעלט פּראָגן. אין אָנהייב האָט ער זיך באַצויגן צו אונדזערע רייד מיט אומגלויבן, קאַלט, אָבער ווען ער האָט גענומען לייענען וועגן דעם, אַז די דייטשן ברענגען אום אויך קאַטאַליקן, האָט ער זיך אין גאַנצן געענדערט. אויסהערנדיק ווייטער אונדזערע רייד, האָט ער זיך דערפילט שלעכט. ווען ער איז געקומען צו זיך, האָט ער זיך אַנטשולדיקט און געזאָגט, אַז זיין מענטשלעכער פאַרשטאַנד קאָן נישט באַגרייפן דאָס אַלץ וואָס ער האָט געהערט, ווייל אין אָנהייב האָט עס אים אויסגעוויזן ווי אַ פאַנטאַזיע.

ער האָט דערקלערט, אַז קודם כל דאַרף איצט געזאָרגט ווערן פאַר אונדזער לעבן, די לעבעדיקע עדות וואָס וועלן דאַרפן דערציילן דער וועלט דאָס אַלץ וואָס מיר האָבן איבערגעגעבן. דער פאַרשטייער פון דער קהילה האָט דערקלערט, אַז די צענטראַלע טוט אַלצדינג אונדז צו ראַטעווען, ס'איז דאָ אַ וועג צו ברענגען אונדז אומלעגאַל אין דער שווייץ. איך האָב געזאָגט, אַז ס'איז אַ שאַד יעדע מינוט. זאָל דער נונציוס העלפן פריער אַרויספירן דעם פּראָטאַקאַל פון סלאָוואַקיי און באַקענען מיט אים די וועלט. ער האָט צוגעזאָגט, אַז אין די נאָענטסטע טעג פאַרט ער אין וואַטיקאַן, דורך דער שווייץ, וועט ער אים ברענגען אַהין. אונדזער וויזיט האָט זיך פאַרצויגן גאַנצע 6 שעה.

דער וואַטיקאַנישער לעגאַט האָט געהאַלטן וואַרט. אין עטלעכע טעג אַרום, האָבן מיר אין אונדזער וויינינג געהערט פון ענגלישן ראַדיאָ, אַז דעם פּראָטאַקאַל האָט מען איבערגעגעבן אין דער שווייץ דעם אינטער-נאַציאָנאַלן רויטן קרייץ און פון דאָרט איז זיך די ידיעה פונאַנדערגע-גאַנגען אומעטום.

איך האָב דעמאָלט געוויינט מיט מיין חבר וועצלער און נישט מיט ראַזינען, מיט וועלכן איך בין אַנטלאָפן. ראַזין האָט געוויינט צוזאַמען מיט וואַלטער ראָזענבערג. מיר האָבן געוויינט באַזונדער, כדי בעת אַ געפאַר נישט אַריינפאלן אַלע פיר צוזאַמען.

דער פּראָטאַקאַל איז אַנגעקומען אין די הענט פונעם שווייץאַרדשן לעגאַט אין בודאַפעשט, הער יעגער, וועלכער האָט דאָרט פאַרטראָטן

אויך די פאראייניקטע שטאטן. ער האט אן אפשריפט פון פראטאקאל איבערגעשיקט קיין וואשינגטאן, ווו ראיז פארצייכנט געווארן אין אמת פאר פליטים, אונטער דער אויפשריפט: „באריכטן פון סלאוואקישע אנט-לאפענע פון אשוויענטשים-בירקענאו“. פרעזידענט רוזוועלט האט ארויס-געשיקט אן אויפרוף, דעם 28סטן יוני 1944, אדרעסירט צו דער אונ-גארישער רעגירונג, פערזענלעך צו הארטין, ער זאל אפשטעלן די יידישע דעפארטאציעס. נאכן טערמין פונעם אולטימאטום, איז בודאפעשט גע-ווארן באמבארדירט. דעם 6טן יולי 1944 האבן זיך אפגעשטעלט די דעפארטאציעס פון אונגארן.

דורך דעם בריטישן לעגאט אין בערן, איז אונדזער פראטאקאל געשיקט געווארן צום ענגלישן אויסערן-מיניסטער, אידען. אין אן אינטער-פעלאציע אין פארלאמענט, האט ער פעסטגעשטעלט, אז ס'איז פאראן א באגלייבטע ידיעה וועגן היטלערס פארניכטונג-אקציעס אין אושוויץ. די בריטישע רעגירונג, האט נאכן קאנטראלירן די ידיעה און איבערצייגן זיך אז זי איז אמת, אונטערגענומען שריט. די ענגלישע פרעסע-אגענטור האט איבערגעגעבן אונדזער פראטאקאל פאר 70 אויסלענדישע צייטונג-פארשטייער.

אויך דער פויפסט פיוס דער 12טער, וואס האט באקומען דעם פרא-טאקאל פונעם נונציוס אין סלאוואקיי, האט געשיקט א פערזענלעכע נאטע צום אונגארישן פרעמיער הארטי, ער זאל אפשטעלן די דע-פארטאציעס.

היינט קאן מען פעסטשטעלן, אז די ווירקונג פון דער אקציע איז אויף דער גאנצער וועלט געווען קאלאסאל. א 300.000 אונגארישע יידן זענען נישט דעפארטירט געווארן און געבליבן לעבן.

דערמיט האט זיך אונדער טעטיקייט נישט פארענדיקט. מיר האבן ווייטער געארבעט אין קאנספיראציע צו פארשפרייטן די ידיעות. אונדזער לעבן איז סלאוואקיי איז געווען שווער. איבערהויפט, ווען די יידישע צענטראלע אין בראטיסלאווא האט אונדז אינגאנצן פארלאזט נאך דעם, ווען מיר האבן לויט זייער מיינונג, פארענדיקט אונדזער טעטיקייט און ווייטער נישט געשטיצט — פינאנסיעל און מאראליש. מיר זענען געבליבן אן מיטלען צום לעבן.

8

איך מיט מיין חבר וועצלער האבן אין סעפטעמבער 1944 אונטער-גענומען א פרוו צו ראטעווען זיין ברודער, פרוי און קינד. אין סלאוואקיי איז אנגעגאנגען אן אקציע פון די סלאוואקישע פאשיסטן, צוזאמען מיט די דייטשן, צו ליקווידירן דעם קליינעם טייל יידן וואס איז נאך פארבליבן. מיר האבן זיך געלאזט אין דעם קליינעם שטעטל ניטרא, נישט ווייט פון בראטיסלאווא.

מיר האבן געלעבט אויף אַרישע פּאַפּירן. מיין נאָמען איז געווען פּעטער פּאַטוש. מיין דאָקומענט איז טאַקע געווען אַ פּאַלשער, אָבער די פּאַליציי-איינמעלדונג אין בראַטיסלאַוואַ — אַ ריכטיקע. פּאַרנדיק קיין נוטראַ, איז אין צוג פּאַרגעקומען אַן אַבלאָווע פון דייטשן. זיי האָבן אַלעמען לעגטימיזירט. אָבער מיר זענען אַרויס בשלום און אָנגעקומען קיין נוטראַ אין אָונט. נאָך זיבן האָט מען שוין אין גאָס נישט געטאַרט גיין, ווייל נוטראַ איז געווען אַ פּאַרטיזאַנער-צענטער. מיר האָבן געהאַט בדעה צו פרופּירן, נאָכן ראַטעווען וועצלערס משפּחה, זיך דערשלאָגן אַהינצו. וועצלערס משפּחה האָט געווינט אין אַ קליין געסל אין עק שטאָט. געקומען אַהין, האָבן מיר קיינעם נישט געטראָפּן. די וווינונג איז געווען פּאַרמאַכט. וואָס האָט פּאַסירט מיט די מענטשן? באַזן ברייה זענען מיר שנעל געגאַנגען צוריק צום וואַקזאַל, ווייל דאָרט האָט אויס-געוויזן צו זיין דאָס באַקוועמסטע אָרט ביזן צוריקפאַרן. און אפשר וועט מען פּרוּווזן אין עטלעכע שעה אַרום זוכן די פּאַמיליע.

זיצנדיק אַזוי אויף אַ באַנק, דערהערן מיר ווי מען רופּט דעם נאָמען פון מיין חבר, וועלכער האָט דעמאָלט געהייסן יאַזעף לאַניק. מיר האָבן זיך דערשראָקן און נישט אָפּגערופּן. שפּעטער האָבן מיר ווידער דער-הערט, ווי עמעצער גייט פּאַרביי די בענק און רופּט שטילערהייט: לאַניק, לאַניק! איז אונדז איינגעפּאַלן: אפשר זוכט אונדז די פּאַמיליע? וועצלערס שכינים האָבן אונדז דאָרט באַמערקט, איז זיי איינגעפּאַלן, אַז דאָס קאָן זיין זיין ברודער. אזוי איז טאַקע געווען. מען האָט אונדז געזאָגט, אַז דער ברודער וואָרט אויף אונדז. האָבן מיר זיך נישט גערעכנט מיט דער געפּאַר און זענען אַהין אַוועק. זיי זענען צו נאָכט אַוועק פון דער וווינונג, ווייל וועצלערס ברודער, אַ פּראָפּעסאָר אין נוטראַ, האָט מען שוין געזוכט. מיר זענען געשלאָפּן אין אַ גאַרטן, נישט ווייט פון זיין וווינונג. מיר האָבן באַשלאָסן: אָדער זיי זאָלן מיט אונדז אַריבער צו די פּאַרטיזאַנער, אָדער קומען קיין בראַטיסלאַוואַ, דאָרט וועלן מיר זען וואָס ווייטער צו טאָן.

צומאָרגנס גאַנץ פרי, זענען מיר אַוועק פון זייער וווינונג. ווען מיר זענען פּאַרבייגעגאַנגען אַ פּאַרק, האָבן אונדז פאַרהאַלטן צוויי אַוניפּאַר-מירטע גאַרדיסטן און געפּאַדערט דאָקומענטן. מיר האָבן זיך לעג-טימירט. אָבער זיי האָבן זיך נישט צופרידנגעשטעלט און פאַרבעטן מיטגיין מיט זיי. מיין חבר האָט זיך קעגנגעשטעלט. „מיר זענען פון בראַטיסלאַוואַ, באַאַמטע, געקומען אַהער געשעפטלעך“. איך האָב נישט געקאָנט זיך אַנרופּן, צוליבן נישט באַהערשן די שפּראַך. די גאַרדיסטן האָבן נישט נאָכגעגעבן, און דערקלערט: „אויב מירן פּרוּווזן אַנטלויפּן, וועלן זיי באַנוצן געווער.“

מיר האָבן דערפילט די סכנה: ביים אידענטיפיצירן די דאָקומענטן,

וועט מען פעסטשטעלן, אז זיי זענען פאלשע — און מיר וועלן זיך פון זייערע הענט נישט אַרויסבאַקומען. גייענדיק צוויי-דריי שריט פאַר זיי, האָבן מיר זיך שטילערהייט אָפּגערעדט אויף פּראַנצויזיש, אז מיר וועלן צוגיין נאָר ביז עק גאַס, ווייטער טאָרן מיר נישט גיין. צוגעקומען, האָבן מיר פּלוצום זיך געטאָן אַ דריי אויס צו די גאַרדיסטן און אויסגעשאַסן אין דער לופט. ביי איינעם פון זיי איז פון גרויס שרעק אַרויסגעפאלן די ביקס. מיר האָבן גענומען אַנטלויפן — מיין חבר רעכטס, איך לינקס. לויפנדיק, האָב איך פון זיך אַראָפּגעוואָרפן מיין מאַנטל, מע זאָל מיר נישט דערקענען. איך האָב געהערט ווי קוילן זענען פאַרבייגע-פליגן. ס'האָבן זיך געהערט געשרייען: „פאַרטיזאַנער! פאַרטיזאַנער!“ — און אַ געלויף פון אַלע זייטן. איך בין אַוועק אין דער ריכטונג צום שלאָס פון ניטראַ. הינטער דעם שלאָס איז פאַראַן אַ קלויסטער, דאָרט איז גראַד פאַרגעקומען אַ תפילה, איך בין אַריינגעגאַנגען און געוואָלט זיך אויסמישן מיטן עולם. אָבער די אויסטערלישע שטילקייט אַרום האָט מיך געשראָקן, אז כ'האָב זיך דאָ קיין אַרט נישט געפונען. בין איך צוריק אַרויס, געלאָזט זיך מיט די טרעפּ פונעם שלאָס און דערגאַנגען ביז צו זיין טורעם, וווּ ס'איז געווען אַ גרויסער גלאַק. איך האָב שטיי-לערהייט אָפּגעבונדן דעם שטריק פונעם גלאַק און מיט דער הילף פון דעם שטריק זיך אַרויפגעצויגן אויפן העכסטן אַרט פונעם טורעם. ס'איז קוים מעגלעך געווען צו שטיין. אַזוי בין איך דאָרט אָפּגעווען אפשר אַ דריי שעה. איך האָב זיך צוריק אַראָפּגעלאָזט. אין קלויסטער איז שוין די תפילה געווען פאַרענדיקט, קיין מענטשן זענען נישט געווען. בלייבן אַליין איז אויך אַ סכנה. האָב איך מיט אַ פאַרקערטן וועג ווי כ'בין געקומען, זיך אַראָפּגעלאָזט פונעם שלאָס. גייענדיק, האָב איך דערזען ליגן אַ צייטונג. איך האָב זי אויפגעהויבן און גענומען כלומרשט לייענען; זיך נישט אומקוקנדיק, ביז איך בין געקומען אין שטאָט אַריין. דאָ האָב איך געהערט, ווי דער ראדיאָ ווענדעט זיך צו דער באַפעלקער-רונג, זי זאָל העלפן זוכן און אידענטיפיצירן צוויי פאַרטיזאַנער, וואָס האָבן זיך באַוויזן היינט אין דער פרי: איינער אַ שוואַרצער, דער צוויי-טער אַ בלאַנדער, ביידע אין באַלאַן-מאַנטלען.

אַזוי בין איך דערגאַנגען ביז צום וואַקזאַל. אָבער אַ צוג קיין בראַ-טיסלאַוואַ איז נישט געווען. בלייבן איז געווען אַ סכנה. האָב איך זיך געלאָזט גיין צופּוס צו אַ צווייטער סטאַציע. אַזוי בין איך געקומען צו לעפּאָלדאָוו, 30 קילאָמעטער פון ניטראַ. נאָך אַ האַלבער שעה וואָרטן, האָב איך געהאַט אַ צוג קיין בראַטיסלאַוואַ, ווהיז איך בין אָנגעקומען אין אַוונט.

איך בין אַוועק צו מיינע צוויי חברים און דערציילט וואָס מיט אונדז האָט פאַסירט. איך האָב פאַרלאַנגט, אז אונדזער יינגסטער חבר, וואָל-

טער ראָזענבערג, זאָל פאַרן קיין ניטראַ זיך דערוויסן וואָס איז געשען מיט וועצלערן.

דריי טעג האָבן מיר געווארט אויף אַ ידיעה פון אים. ערשט אויפן פערטן טאָג האָבן מיר זי באַקומען: וועצלער איז אַריבערגשווימען דעם טייך ניטראַ און געקומען אין דעם געביט, וווּ ס'איז שוין דער אָנהייב פונעם פאַרטיזאַנער־צענטער. אין גיכן האָבן מיר זיך אַלע צוזאַמענגעטראַפן אין בראַטיסלאַוואַ. נאָך דעם איז ראָזענבערג אַוועק צו די פאַרטיזאַנער. ער האָט אונדז באַדאַרפט מודיע זיין, צי מיר זאָלן אים נאָכקומען. צום באַדויערן, האָבן מיר פון אים נישט דערהאַלטן קיין שום ידיעה. ס'איז געווען קורץ פאַר דעם אויסברוך פונעם פאַרטיזאַנער־אויפשטאַנד אין סלאַוואַקיי, סוף אויגוסט 1944.

9

אין צווישן איז די פאַמיליע פון מיין חבר וועצלער געקומען פון ניטראַ קיין בראַטיסלאַוואַ. דאָס איז געווען אָנהייב חודש סעפטעמבער 1944. מיר האָבן זיך אָפּגערעדט צו טרעפן אין איינעם אַ טאָג מיט וועצלערס שוועגערין, אויף אַ געוויס אַרט און שעה כדי זיך באַראַטן וואָס ווייטער צו טאָן. שטייענדיק אזוי אַנטקעגן דער פירמע „אסאַ“, האָט זיך וועצלער אויף אַ ווייל דערווייטערט, איז צוגעגאַנגען קויפן פאַפיראַסן. ווי איך שטיי אזוי און שמועס מיט זיין שוועגערין, איז צוגעקומען עפעס אַ פאַרדעכטיקטער פאַרשוין און פאַרלאַנגט דאָקומענטן. ער האָט אַן אינפאַרמאַציע, אַז די פרוי איז אַ יידישע און איז נייגעריק צו וויסן, וואָס פאַר אַ געמיינזאַמעס האָב איך מיט אַט דער פרוי. וועלכער האָט דאָס באַמערקט פון ווייטנס, האָט ער זיך צו אונדז נישט דערנענטערט. איך האָב געפאַדערט פון דעם פאַרשוין, ער זאָל זיך לעגיטימירן: ווער איז ער? ער האָט מיר געוויזן זיין לעגיטימאַציע פון דער געהיים־פּאָליציי. איך האָב דערקלערט, אַז כ'האָב נאָך היינט נישט געפרישטיקט און מוז פריער, איידער כ'גיי מיט אים, פרישטיקן. ער האָט דערויף מסכים געווען, און מיר זענען אַריין אין אַ בופעט. גייענדיק מיט אונדז, האָט ער שוין באַוויזן איינצולאָדן אַ פאַטרול פון אַוניפאַרמירטע גאַרדיסטן.

מיין פרוו פון דעם בופעט זיך אַרויסצוכאַפן דורך אַ הינטערשטער טיר, האָט זיך נישט איינגעגעבן. די אַוניפאַרמירטע האָבן אונדז אַרויס־געפירט. איך האָב זיך אַריענטירט, אַז מען פירט אונדז אין דער גאַר־דיסטישער צענטראַלע, פון וואָנען איך וועל זיך שוין נישט אַרויסבאַ־קומען. האָב איך באַשלאָסן — אַנטלויפן! געטראַכט און געטאָן. דער אַוניפאַרמירטער האָט אָנגעהויבן שיסן, ס'איז געוואָרן אַ פאַניק און אַ געלויפּעניש פון אַלע זייטן: „פאַרטיזאַנער! פאַרטיזאַנער!“ איך בין אזוי געלאָפן עטלעכע גאַסן, דערזען אַ טויער, געוואָלט אין אים אַריין.

ער איז אָבער געווען געשלאָסן. אין דעם מאָמענט בין איך שוין געווען אַרומגערינגלט פֿון פּאַליציסטן און זשאַנדאַרמען.

דער ערשטער קבלת־פנים איז געווען — שרעקלעכע קלעפּ. כ'בין מאַסאַקריט געוואָרן און פאַרלוירן דעם באַווסטזיין. ערשט אין אַ טאָג אַדער צוויי אַרום, האָב איך זיך אויפגעכאַפט אין אַ פינצטערן קעלער אויף אַ בעטאָן־פּאַדלאָגע און נישט געקאַנט רירן מיט קיין אבר. איך בין געווען זייער דורשטיק. אין דעם מאָמענט האָט זיך געעפנט די טיר, ס'איז אַריינגעקומען אַ גאַרדיסט, האָט מיך אַ שטויס געטאָן מיטן פוס און געפרעגט, צי איך האָב זיך שוין אויסגעשלאָפן און בין גרייט צו גיין אויף אַ פאַרהער.

ער האָט מיך אַרויפגעפירט צום שעף. דער פאַרהער. האָט זיך אָנגע־הויבן מיט דעם פאַרלאַנג, איך זאָל זאָגן דעם אמת, ווייל ער ווייסט שוין אַלץ. איך האָב זיך געהאַלטן פעסט, אַז כ'בין דער וואָס איז אָנגע־געבן אין מיין לעגיטימאַציע. איך האָב נישט קיין וויינונג. מיר איז גע־גאַנגען אין דעם, נישט צו פאַראַטן מיין חבר און דעם אומלעגאַלן מאַטע־ריאַל מיטן געווער, וואָס מיר האָבן דאָרט.

אויף זיין ווונק, האָבן די גאַרדיסטן מיר דערלאָנגט מוראדיקע קלעפּ. איך האָב געזאָגט, אַז מער וועל איך סיי ווי נישט ריידן. מע האָט מיך אַראָפּגעפירט אין זעלבן קעלער און געלאָזט איבער נאַכט אָן עסן און טרינקען.

אויפן צווייטן טאָג — ווידער אַ פאַרהער. איצט האָט ער זיך פאַר־האַלטן צו מיר העפלעך, מכבד געווען מיט קאַפּע און סיגאַרעטן. „ס'איז גלייכער צו זאָגן דעם אמת, וועסטו קיין קלעפּ נישט באַקומען“. האָב איך אַרויסגענומען מיין רעזערוו־דאָקומענט. דאָס איז געווען אַ מעטריקע פון אַ געשטאַרבענעם ייד אין סלאַוואַקיי: קראָמאַן אַלטמאַן פון לע־וואַשטאַ. „דאָס איז מיין אמתער דאָקומענט. איך בין אַ ייד, וואָס באַהאַלט זיך אויס אין פאַרשיידענע ערטער, כדי נישט דעפּאַרטירט צו ווערן“. ער האָט אָנגעהויבן לאַכן און געזאָגט, אַז איך בין זייער ראַפּי־נירט, אַז איך בין טאַקע דער וואָס ער ווייסט וועגן מיר:

— ביסט אַ רוסישער שפּיאָן. אַן ענקאָועדיסט. קיין שום דאָקומענטן וועלן דיר נישט העלפן. דיר בלייבט נאָר איבער צו זאָגן דעם אמת. ווען נישט מיר, וועלן דיר אַנדערע פאַרהערן... זיי וועסטו שוין דער־ציילן. דער ווייטערדיקער פאַרהער וועט פאַרקומען אין אָוונט, ביי די געסטאַפּאַ. זיי וועלן שוין געוואָר ווערן דעם אמת.

אומגעפער 8 ביינאַכט, האָט מען מיך ווידער געפירט צום פאַרהער. איך האָב דערזען פאַר זיך דריי געסטאַפּאַ־לייט, און דערקלערט דאָס אייגענע: „איך בין אַ ייד, די מעטריקע איז מיין ריכטיקער דאָקומענט. מער האָב איך גאַרנישט וואָס צוצוגעבן“. זיי האָבן מיר געהייסן אויסטאָן.

שלעכט! איך האָב דאָך אויף דער האַנט דעם אויסטאַטואירטן נומער פון אוישוויץ, כאַטש ער איז פאַרקלעפט מיט אַ פּלאַסטער. זיי וועלן זיך דערויף כאַפּן. איך האָב זיך אויסגעטאַן און געבליבן שטיין אין העמד. כ'האָב אויך דאָס העמד געמוזט אויסטאַן. אין אַזעלכע מאַמענטן קאָן דער מענטש מאַכן איבערמענטשלעכע אַנשטרענגונגען. איך האָב די לינקע האַנט אַזוי קינסטלעך אויסגעדרייט, אַז זיי האָבן אויף איר גאַרנישט באַמערקט. הגם קאַנטראָלירט, דאַכט זיך, יעדן סענטימעטער פון מיין לייב. אויף זייער געשריי, פאַר וואָס איך שטיי נישט גלייך, האָב איך זיך געקלאָגט, אַז אַלץ טוט מיר וויי. איך האָב אָנגעהויבן זיך מאַסירן די פלייצע און געבעטן: „גיט מיר דאָס העמד, ס'איז מיר אַזוי קאַלט!“ ביז מע האָט עס מיר אַ וואָרף געטאַן אין פנים. כ'האָב עס אַ כאַפּ געטאַן אין ביז גלייך אַריין מיט דער לינקער האַנט אין אַרבל. אויסגעהאַלטן דעם עקזאַמען!

דער פאַרהער האָט זיך פאַרצויגן ביז שפּעט אין דער נאַכט. זיי האָבן באַשלאָסן מיך אַפּצופירן אין אַרעסט פון קרייז-געריכט. געקומען אַהין, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָרט איז קיין פּלאַץ נישטאַ, האָבן זיי מיך אַוועקגעפירט אין דער יידישער געמיינדע, וווּ מ'האַט אין דעם מאַמענט קאַנצענטרירט אַ טראַנספּאָרט יידן. איך בין דאָרט געווען צוויי טעג און נישט געהאַט קיין שום קאַנטאַקט מיט אַנדערע יידן. ס'האַט זיך דערנענטערט די צייט פון אַרויספירן דעם טראַנספּאָרט אין דעם לאַגער סערעט, נישט ווייט פון בראַטיסלאַוואַ, פון וועלכן מ'האַט געשיקט קיין אוישוויץ.

10

אין סערעט זענען געווען אַ סך יידן פון פאַרשיידענע ערטער פון סלאַוואַקיי. מיינע פרווון זיך צו קאַנטאַקטירן מיט עמעצן פון די פונק-ציאָנאַרן, אין דער האַפּענונג צו אַנטלויפן פון דאַנען, זענען געווען אומזיסטע. מע האָט מיך צו שטאַרק געהיטן. אַט איז געקומען דער טאָג, ווען מ'האַט פאַרזאַמלט דעם גאַנצן לאַגער-עולם און דער קאַמענדאַנט, אַן ס.ס.-מאַן האָט דערקלערט, אַז מיר ווערן עוואַקואירט קיין דייטשלאַנד אויף פראַדוקטיווער אַרבעט. מע האָט אונדז אויפגעלאָדן אין עטלעכע וואַגאָנען, וועלכע זענען שטרענג געוואָרן באַוואַכט.

אָפּגעפאַרן אַ הונדערט קילאָמעטער, האָב איך זיך אַריענטירט, אַז דער צוג גייט אין דער ריכטונג פון שלעזיע, צו אַסטראַלאַ. איך האָב דערקלערט די יידן אין וואַגאָן, אַז דער וועג פירט קיין אוישוויץ און וואָס דאָרט קומט פאַר. איך האָב געבעטן, זיי זאָלן מיר העלפן אויפמאַכן דעם וואַגאָן. ווער עס וויל זיך ראַטעווען, זאָל לויפן מיט מיר צוזאַמען, איך וועל זיי פירן. אָבער די יידן האָבן מיך אָנגענומען פאַר אַ משוגע-

נעם. האָב איך גענומען אליין עפעס טאָן. האָבן מיך אייניקע יידן געשלאָ-
גן. זיי האָבן געדראָט מיך צו פאַרמערן ביי דער וואַך. מען האָט מיך
אַזוי צעהרגעט, אַז כ'בין געבליבן ליגן אָן באַווסטזיין. ווען כ'בין צוריק
געקומען צום באַווסטזיין, בין איך געווען אַזוי אויסגעשעפט, אַז איך
בין שוין נישט געווען פעיק צו גאַרנישט. דאָס איינציקע וואָס איך האָב
נאָך יאָ געטאָן איז געווען — צעבייסן דעם טאַטואירטן נומער אויף
מיין האנט: 84.216. איך האָב מיר געמאַכט אַ גרויסע ווונד אויף דער
האַנט, אַז אין אַ פאַר שעה אַרום האָט זי אָנגעהויבן צו אייטערן.

איך בין איינגעשלאָפן אין די ווייטיקן. ווען איך האָב זיך אויפגע-
וועקט, האָב איך אַרויסגעקוקט דורכן קליינעם, פאַרקראטעטן פענצטערל
און זיך אַריענטירט, אַז מיר זענען אָנגעקומען אויף דעם אָרט, וואָס איז
מיר אַזוי באַקאַנט. איך האָב באַשלאָסן, אַז ווי נאָר איך וועל אַראָפּ
פונעם וואַגאָן, וועל איך אַ זוך טאָן מיט די אויגן צווישן די ס.ס. לייט
איינעם פון גרעסטן ראַנג, אַרויסרייסן ביי אים דעם רעוואָלווער און
דערשיסן אים און זיך. אָבער ווי נאָר איך בין אַרויס פון וואַגאָן, איז
צו מיר צוגעטרעטן אַ העפטלינג, אַ בחורל פון גראַדנע, האָט מיך אָנ-
געבאַפט פאַר דער האַנט און שטילערהייט אַ זאָג געטאָן:

— כ'זע ביסט שטאַרק אויפגערעגט, ווילסט עפעס אַוודאי אָפטאָן.
חס-והלילה! איצט זענען אַנדערע צייטן, ווי מיט אַ האַלב יאָר צוריק.
אוישוויץ ווערט ליקוידירט. איך וועל דיר העלפן אַריינפאלן אין ערשטן
טראַנספּאָרט, וואָס ווערט געשיקט קיין דייטשלאַנד.

ער איז שוין פון מיר נישט אָפּגעטראָטן און באַגלייט ביז צום אָרט,
וואו ס'ווערן אויפגענומען ניי-געקומענע. שפעטער זענען צוגעקומען נאָך
באַקאַנטע, וועלכע האָבן זיך פון אים דערוואַסט, אַז איך בין דאָ צוריק.
צווישן זיי — נאָך פונעם טראַנספּאָרט פון פלאַנסק און סביבה, אויך אַ
חבר פון מלאָוע. זיי האָבן מיך אַריינגעפירט אין אַ באַזונדערן, קליינעם
צימער און געבראַכט קליידונג. איך בין נישט דורכגעגאַנגען די קאַנטראָל
פון די דייטשן. מ'האַט מיך באַרואיקט: מע וועט שוין איינאַרדענען, אַז
איז אַ פאַר שעה אַרום, זאָל איך אַריין אין אַ טראַנספּאָרט, וואָס גייט
קיין דייטשלאַנד.

דאָס איז געווען אין חודש אָקטאָבער 1944.

כ'בין געוואָרן אין גאַנצן אַפאַטיש און זיך געלאָזט פירן פון די
חברים. דערנאָך האָבן זיי מיך אַריינגענומען אין בלאַק און באַהאַלטן
אונטער אַ קעסטל. מע האָט מיר אַהין געבראַכט אַ שטיקל ברויט און אַ
ביסל וואַסער. אַזוי האָט מען מיך דאָרט געהאַלטן אַ 24 שעה.

ס'האַט געדאַרפט פאַרקומען אַז אַפּעל. מע האָט מיר געגעבן אַנצור-
טאָן אַ פאַר ברילן, כדי קיינער פון די, וואָס האָבן מיך זיינערציט גוט
געקענט, זאָלן מיך נישט דערקענען. בעת דעם אַפּעל האָב איך שטאַרק

איבערגעלעבט. א האלבן מעטער פון מיר איז דורכגעגאנגען א באקאנטער עסעסמאן און אנגעשטעלט זיין בליק אויף מיר — אט-אט וועט ער מיר דערקענען! ראיז אבער אַוועק ווייטער.

ווי דערלעבט מען שוין דעם מאַמענט, ווען איך וועל אריין אין דעם נאָענטסטן טראַנספּאָרט? אַדאָם ראָזשיצקי האָט זיך נאָך געפונען אין לאַגער. ווען ער דערוווסט זיך וועגן מיר, וואָלט ער מיר אַליין דער-הרגעט, אויס שרעק אַז איך זאָל אים נישט פאַראַטן.

ביינאָכט האָט מיר אַ חבר פון דער צענטראַלער שרייבשטובע געזאָגט, אַז פאַרן לאַגערטויער שטייט אַ טראַנספּאָרט פון 50 סלאַוואַקישע יידן, וועלכער גייט אָפּ קיין פרידלאַנד, נידער-שלעזיע, 70 קילאָמעטער פון וואַרשלאַוו. אין לעצטן מאַמענט ווערט איינער פון זיי אַרויסגענומען, וועל איך אַריינגעפירט ווערן אויף זיין אַרט — און מיין נאָמען וועט זיין: פעטער רייכמאַן. אַזוי איז טאַקע געשען.

די וואָך איבער דעם טראַנספּאָרט איז באַשטאַנען פון סאַלדאַטן פון דער ווערמאַכט. איך האָב דעם גאַנצן וועג געטראַכט וועגן אַנטלויפן. כּיבין אַבער געווען פיזיש און גייסטיק אַזוי אויסגעשעפּט, אַז ס'איז געווען אוממעגלעך דעם פּלאַן צו רעאַליזירן. אַנגעקומען אין לאַגער, האָב איך זיך גלייך דערוווסט, אַז דאָס איז אַ קליינער לאַגער פאַר אַ פאַר הונדערט אסירים, אַמיינסטן פון פוילן. אַ סך זענען פון לאַדזש. די באַדינגונגען דאָ זענען אין גאַנצן אַנדערש ווי אין אוישוויץ.

באַלד זענען פאַרמירט געוואָרן פאַרשיידענע אַרבעט־קאָמאַנדאָס. אַ גרופּע פון די סלאַוואַקישע יידן איז באַשטימט געוואָרן צו אַרבעטן אין אַ האַלץ־פאַבריק ביי שובערטן. אין דער גרופּע בין אויך איך געווען. מיר האָבן דאָרט באַקומען עסן, עטוואָס בעסער ווי אין אוישוויץ, אַבער נישט גענוג. אויך דאָ זענען אַ סך מענטשן געשטאַרבן פון אויס־שעפּונג. פון דעסטוועגן איז געווען לייכטער. די באַנעמונג פון די דייטשן איז נישט געווען אַזאַ אַכזריות־דיקע, מען האָט נישט געזען די קרעמאַ־טאַריעס — דעם טויט פאַר די אויגן.

די מענטשן האָבן געזען, אַז איך פיר זיך אויף ביי דער אַרבעט אַנדערש ווי זיי, פאַרטראַג זי לייכטער. זיי פלעגן שטעלן פראַגן וועגן דעם. ביסלעכווייז האָב איך זיי, ווי מע זאָגט, גענומען אונטער מייןע פליגל, געלערנט ווי צו שפּאַרן די כוחות בעת דער אַרבעט, ווייל פון דעם עסן וואָס מיר באַקומען, קאָן מען נישט לאַנג אויסהאַלטן. איך האָב זיי דערמונטערט מיט רייד.

פון דעם לאַגער בין דער פאַבריק וווּ מיר האָבן געאַרבעט, איז געווען אומגעפער אַ קילאָמעטער. איין מאָל זענען מיר אַרויסגעגאנגען אין דער פרי, בעת אַ שטאַרקן פראַסט. צווישן אונדז זענען אויך געווען עלטערע יידן, וואָס דער גאַנג איז פאַר זיי געווען זייער שווער. געפירט האָט אונדז אַ בייזער מאַן, אַן אוקראַינער. ער איז צוגעשטאַנען צו אַן

עלטערן מענטש (זיס פון טרענטשין, אין סלאוואקיי) און אים געשלאגן, ער זאל גיין שנעלער. האב איך אים געמאכט אויפמערקזאם, ער זאל אויפהערן שלאגן. ווען מיר זענען געקומען אין דער פאבריק, האב איך זיך „געמאכט הארץ“ און געוואָנדן צו דער לאַגער-קאָמענדאַנטור, מען זאל טוישן דעם פּאַסטן, ווייל ער שלאָגט מענטשן, וואָס קאָנען קרים גיין. איך האָב זיך אליין געוואַנדערט, ווען אין משך פון אַ שעה, איז דער אוקראַינער געטוישט געוואָרן. ס'איז געווען אַ גרויסע פרייד אין אונדזער גאַנצער קאָמאַנדאָ. פון דעם מאָמענט אָן, האָבן מיר די מענטשן באַטראַכט ווי עפעס אַן אויסלייזער זייערן.

די פאבריק איז געווען פאַרקראַטעוועט און אַרומגעצוימט פון אַלע זייטן. וואָך-פּאַסטנס זענען געשטאַנען ביי די טירן. אין אַ מאָמענט פון סכנה, וועט נישט זיין קיין מעגלעכקייט פון דאַנען זיך צו ראַטעווען. איך האָב זיך איינגעשאַפט אַ שטיקל פון אַן אייזנזעגל און געהאַלטן ביי זיך אין טאַש. יעדן טאָג פלעג איך אַריינגיין אין דער טוואַלעט, וווּ ס'איז געווען אַ קליין פאַרקראַטעוועט פּענצטערל און זעגן די קראַטע. די פאבריק איז געווען נישט ווייט פון אַ וואַלד, אַ צוויי-דריי הונדערט מעטער — אַן אידעאַל אַרט צו אַנטלויפן. אין משך פון עטלעכע טעג, איז די קראַטע געווען דורכגעזעגט, זי האָט זיך געהאַלטן „אויף אַ האַר“. יעדן מאָמענט וועט זיין לייכט זי אַרויסצונעמען און אַנטלויפן. איך האָב דאָס פאַרטרויט עטלעכע מענטשן פון דער קאָמאַנדאָ. אויב מען וועט נאָך אונדז קומען אין דער אַרבעט-צייט נעמען אין לאַגער, באַווייזט דאָס, אַז עס דראָט אַ סכנה, דעריבער קאָן ווער אויסנוצן דעם וועג זיך צו ראַטעווען. צווישן די פאַרטרויטע מענטשן זענען אויך געווען: עוגען רייך, וועלכער לעבט אין מאַדראַ ביי בראַטיסלאַוואַ, און ד"ר ערנעסט פירסט, לעבט אין לוטשעניץ, סלאוואַקיי.

איך האָב אויך אַנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיט אַ פּאָלקסדייטש, ביסלע-כווייז באַקומען צו אים צוטרוי. ער פלעגט מיר ברענגען ידיעות וועגן דער לאַגע אויפן פּראָנט, אויך עסן. אַז איך האָב אים געבעטן, ער זאל מיר ברענגען מער, איך זאל האָבן צו צעטיילן צווישן די חברים, האָט ער דאָס געטאָן. שפעטער האָב איך געבעטן, ער זאל פאַרשאַפן עטלעכע פיסטאַלעטן. ער האָט געבראַכט דעם ערשטן פיסטאַלעט. איך האָב אים דורכגעשמוגלט אין לאַגער, אין אַ טערמאַס-געפּעס מיט אַ דאָפּלטער דעק, אין וועלכן מען האָט אונדז מיטאַגצייט געבראַכט דאָס עסן. אויף אַזאַ אופן איז מיר געלונגען אַדורכצושמוגלען עטלעכע פיסטאַלעטן. אין לאַגער האָב איך זיי באַגראָבן אויף אַ געוויסן אַרט. דערנאָך האָב איך אַריינגעשמוגלט צוואַנגען אויף איבערצוהאַקן עלעקטריזירטע דראָטן און נאָך פאַרשיידענע מכשירים. איצט האָב איך גענומען צוטראַכטן אַ פּלאַן ווי צו באַפרייען דעם גאַנצן לאַגער און אַנגאַזשירט נאָך עטלעכע יידן, צו וועלכע איך האָב געהאַט צוטרוי.

מיר זענען אין דער פאבריק געקומען אין קאנטאקט מיט פראנצויזישע און איטאליענישע קריגס-געפאנגענע פון אן אנדערן לאגער, נישט ווייט פון אונדזערן. זיי האבן זיך פריי באוועגט און יעדן טאג געבראכט ידיעות פונעם פראנט. איך האב געוואסט, אז ס'דערנענטערט זיך דער סוף, אז די דייטשן האבן די מלחמה פארשפילט. איך בין געווען איבער-צייגט, אז זיי וועלן אונדז אין לעצטן מאמענט ליקוידירן, ווייל דער לאגער האט זיך געפונען ביי דעם הויפט-שאסיי, וואס האט געפירט קיין ברעסלאו. מען האט געקאנט דערווארטן, אז דער גאנצער ריקצוג וועט דא פארבייגיין. איך בין א סך נעכט נישט געשלאפן. דאס איז געווען אין די חדשים דעצעמבער, יאנואר און פעברואר 45—1944.

11

א געוויסן טאג איז אין אונדזער לאגער דערשינען דער פארברעכער פון אוישוויצער לאגער, דער ס.ס. דאקטער טילא, וואס זיין אמט דארט האט שפעטער איבערגענומען ד"ר מענגעלע. ווען איך האב אים דער-זען, איז מיר געווארן טרויעריק אויפן הארצן: איז ער נישט געקומען אהער דורכפירן א סעלעקציע — און ער וועט מיר דערקענען? גלייכ-צייטיק האב איך אנגעהויבן פלאנירן, ווי צו פאנגען אין א דעצידירנדיקן מאמענט אט דעם אויסווארף, וועלכער האט אין אוישוויץ דורכגעפירט שרעקלעכע פארברעכנס. איך האב זיך אנגעשטויסן, אז ער איז געקומען אהער, ווו מען ווייסט נישט פון זיינע מעשים, בכדי זיך צו ראטעווען. אבער ווי קאן איך טראכטן וועגן פאנגען אים, בעת איך דארף דורכפירן דעם פלאן פון אונדזער באפרייונג? האב איך זיך פארבונדן מיט צוויי קריגס-געפאנגענע פראנצויזן, וואס זייער לאגער איז געווען בלויז א פאר מעטער פון רי.ס.ס. באראקן, אין וועלכע טילא האט געוואוינט. איך האב זיי דערציילט וואס פאר א פארברעכער ער איז. זאלן זיי אים האבן אויפן אויג, ער זאל פון דאנען נישט ארויס קיין לעבעדיקער. זיי האבן מיר צוגעזאגט.

איך האב דערווייל געארבעט איבערן פלאן פון באפרייען זיך מיט אלע יידן, געטאן כמעט אוממענטשלעכע זאכן, כסדר ריזיקירט. דא האט זיך געמאכט אן אומגליקפאל אין דער פאבריק. א שטיק האלץ איז ארויס-געפאלן פון א מאשין, מיר געטראפן צווישן די דיכן. מיינע חברים האבן געמיינט, אז איך בין שוין טויט. אבער אין עטלעכע טעג ארום איז מיר בעסער געווארן — און ווייטער גענומען רעאליזירן דעם פלאן.

ס'האבן זיך דערנענטערט די ערשטע טעג פון מאי 1945. אויף איינער א באראטונג מיט חברים, אנגאזשירטע אינעם פלאן, האב איך דער-קלערט, אז דא וועט פארקומען דער ריקצוג פונעם דייטשישן מיליטער. פארשטענדלעך, אז אין די לעצטע מינוטן וועט מען אונדז אומברענגען. דערפאר מיין איך, מיר זאלן נישט ווארטן ביזן לעצטן מאמענט. ווי

נאָר מיר באַמערקן פאַרבייגיין די ערשטע זעלנער — אַליין זיך באַפרייען. איך האָב פאַרגעלייגט אַריינציען אין דעם פלאַן נאָך אסירים, אויך די פוילישע יידן, צוזאַמען אויסאַרבעטן דעם פלאַן און אים דורכפירן ביינאַכט. אומגעפער דעם 5טן אָדער 6טן מאַי, האָט זיך אָנגעהויבן דער ריקצוג. ס'האָבן זיך באַוויזן די ערשטע גרופן זעלנער אין אַ כאַאָטישן גאַנג. די ס.ס.-לייט האָבן נאָך געהיטן דעם לאַגער. ביינאַכט האָבן מיר דורכגעפירט אַ קורצשלוס אין דער עלעקטרישער אינסטאַלאַציע. די ערשטע גרופע איז אַרויס מיט געווער. מיר האָבן געשאַסן און מיט אַ „הוראַ“ איבערגעהאַקט די עלעקטרישע דראָטן. די ס.ס.-לייט אויפן טורעם האָבן זיך נישט אַריענטירט וואָס דאָ קומט פאַר. מיר האָבן אויך געשריגן אויף רוסיש, זאָלן זיי מיינען, אַז די רוסן זענען שוין דאָ. מיר זענען געלאָפן אין נאָענטן וואַלד אַריין, אַ פאַר הונדערט מאָן. די לאַגער-וואַך איז געווען אַזוי דעזאָריענטירט, אַז זי האָט אַפילו נישט געפרווט אונדז נאָכלויפן. מיר האָבן פון וואַלד אָבסערווירט דעם כאַאָטישן ריקצוג, וואָס האָט זיך געצויגן צוויי טעג. ווען אַלץ איז שטיל געוואָרן, זענען מיר עטלעכע מענטשן אַרויס פון וואַלד צו אָבסערווירן די וועגן און אומגעגנט. איצט וועט דאָך אַוודאי אָנקומען די רוסישע אַרמיי.

מיר שטייט לעבעדיק פאַר די אויגן אַזאַ בילד. אַ קאָזאַק אויף אַ פערד, נישט ווייט פון אים פאַרט נאָך אַ גרעסערע מחנה. מיר האָבן מיט יובל-פרייד מודיע געווען אונדזער עולם:

— די רוסן קומען!

אַ גרעסערע גרופע איז אַרויס אויפן שאַסיי. דער ערשטער קאָזאַק אויפן פערד איז צוגעריטן. די פרייד איז נישט צו באַשרייבן. ער האָט געפרעגט, ווער מיר זענען. האָבן מיר אָנגעוויזן אויף אונדזער לאַגער, אַז מ'איז פון דאָרט אַנטלאָפן מיט עטלעכע טעג צוריק. דאָס ערשטע וואָס איך האָב געטאָן איז געווען: אויפצווייבן די פראַנצויזישע קריגס-געפאַנגענע און זיך דערוויסן וואָס איז געשען מיט ד"ר טילאַ. צום באַדויערן, האָב איך געהאַט גרויס אַנטוישונג. ס'איז נישט געלונגען אים צו כאַפן. איך האָב זיך געוואָנדן צום רוסישן קאָמאַנדיר און אים געשילדערט, ווער ד"ר טילאַ איז געווען. ער האָט געגעבן אַ באַפעל אים צו פאַנגען.

מיר האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין פרידלאַנד אַ קורצע צייט. נישט ווייט פון דאַנען, אינעם שטעטל האַלבשטאָט, איז געווען אַ לאַגער פון יידישע פרויען. אויך זיי זענען געבליבן לעבן. מיר האָבן געהאַט מיט זיי אַ באַגעגעניש און אונדזער פרייד איז געווען אין-לשער. מער וואָס צו טאָן אין פרידלאַנד, האָבן מיר שוין נישט געהאַט. יעדער האָט זיך געלאָזט אַ היים, דערוויסן זיך, אפשר איז עמעצער פון

די אייגענע געבליבן לעבן. איך, וויסנדיק שוין אז פון מיין פאמיליע איז קיינער נישטא, האב זיך געלאזט מיט א גרופע סלאוואקער יידן קיין בראטיסלאווא, און דארט זיך געטראפן מיט אלע דריי, וועלכע זענען אנטלאפן פון אוישוויץ: וועצלער, ראזענבערג און ראזין. מיר האבן קאלעקטיוו באארבעט א פובליקאציע, וואס איז דערשינען אין יאר 1945, אין דער פארם פון א בראשור, מיטן נאמען: „אוישוויץ, דער מאסן-קבר פון פיר מיליאן מענטשן". זי איז ארויסגעגעבן געווארן דורך א מלוכה-פארלאג. איין עקזעמפלאר געפינט זיך ביי מיר.

אין בראטיסלאווא בין איך געווען האנדלס-דירעקטאר אין א גרויסער טשעכאסלאוואקישער, נאציאנאליזירטער אונטערנעמונג, אין וועלכער איך האב געארבעט כמעט 20 יאר. אין דער צייט פונעם סלאנסקי-פראצעס, איז בנוגע יידן פארגעקומען א געוויסע שפאנונג, מע האט יידן אראפגענומען פון הויכע פאסטנס. צו מיר פערזענלעך אבער האט זיך די באציונג נישט געענדערט.

דער פארבאנד פון די אַנטי־פּאַשיסטישע קעמפער האט מיך אין מאל פארבעטן ארויסצוטרעטן אויף אַן אַוונט פון סטודענטן פון דער הויכשול אין בראטיסלאווא. איך האב דערציילט מייע איבערלעבונגען. זיי זענען געווען שטארק פאראינטערעסירט און געשטעלט א סך פראגן, אויף וועלכע איך האב געענטפערט. כ'בין זיך אויך צוזאמענגעקומען מיט שילערס פון גימנאזיעס און זיי אלץ דערציילט.

אין יאר 1948 האב איך אין בראטיסלאווא חתונה געהאט מיט אסתר גאלבאוויטש און ביי אונדז איז געבוירן געווארן א מיידעלע. איך האב אנגעהויבן טראכטן וועגן עולה זיין קיין ישראל, אבער פון יאר 1950 ביזן יאר 1964 איז דאס געווען אוממעגלעך צו רעאליזירן. איך בין דורכגעגאנגען זייער שווערע קראנקהייטן, מחמת די לאנגע טראגישע יארן וואס איך האב דורכגעמאכט. ערשט אין יאר 1965, דעם 5טן מערץ, בין איך מיט מיין פרוי און אונדזער טאכטער אנגעקומען אין לאנד.

*

ס'איז מיין שטארקער ווונטש, אז די דאזיקע דערציילונג זאל ווערן פארעפנטלעכט, זאל די היגע יוגנט וויסן וועגן די דייטשישע פארברעכנס אין דער יידישער ווידערשטאנד-באוועגונג אין אוישוויץ און אין אנדערע מקומות.

דו"ח ראשון לעולם על זוועות אושוויץ

כשעלה ב. מורדוביץ ארצה, כתבו עליו הרבה בעתונות הארץ. להלן קטע מ„על המשמר“, 12.3.65, „אחים, נקפוץ מהרכבת“.

ארבעה יהודים הצליחו להימלט באביב 1944 ממחנה ההשמדה באושוויץ שניים באפריל, ושניים ב־27 במאי. מטרת בריחתם היתה להודיע לעולם החופשי על המתרחש במחנה, ואולי בראש־ב־ראשונה להזהיר את יהודי סלובאקיה והונגריה מפני הצפוי להם מידי אייכמן. במינזר סבאייר נפגשו הנמלטים עם נציגי האפיפיור פיוס ה־12. רולף הוכהוט שאב מעדותם בכתבו את מחזהו „ממלא־מקום“, הדו"ח שלהם הוברח לשווייץ ולארצות־הברית ופורסם עוד בעצם ימי השואה.

בזה תם למעשה סיפורו של צ'סלב מורדוביץ. ברציף הקבלה באושוויץ עזרו לו חבריו הוותיקים לעבור את ה„סלקציה“ ולטשטש את המספר המקועקע בזרועו. הוא צורף למשלוח־אסירים ראשון, שנע מערבה, למחנה ריכוז אחר. ביום השיחרור הכיר את אשתו, שהיתה כלואה במחנה סמוך. עלו ארצה עם בתם דגמר.

ארנסט (ארנושט) רוזין היה אף הוא בארץ־ישראל, אך חזר לסלובאקיה בשנת 1948; בצ'כוסלובקיה חי גם אלפרד וטצ'ר, הרביעי מהנמלטים. ולטר רוזנברג, שינה את שמו לשם הצ'כי וורבד. עלה ארצה לפני כארבע שנים. ירד והשתקע בלונדון. על הרפתקאת הבריחה כתב שם ספר בשם „אינני יכול לעלות“.

נולדתי בשנת 1919 בפולין, במלאבה, לא הרחק מוארשה וגבול מזרח־פרוסיה לשעבר, סיימתי את בית־הספר המקומי והגימנסיה היהודית, מסוג בראודה, שם לימדו גם עברית. משנת 1938, שנת סיום לימודי בגימנסיה, עד פרוץ המלחמה, עסקתי במתן שיעורים פרטיים כיוון שלא היו לי האמצעים להמשיך בלימודי.

ואמנם, החלה המלחמה בגבול מזרח־פרוסיה, בסמוך אלינו. מלאבה עלתה באש, ובבהלה רבה, נמלטנו ממנה – כל משפחתי, הורי, אחותי ואני – וכעבור ימים מיספר הגענו לוארשה. כאן עברה עלינו הפגזת העיר. סבלנו רעב, אך החזקנו מעמד עד לספטמבר.

לאחר כניעת פולין החלטנו לחזור הביתה. בדרכנו נתעכבנו לימים מספר בפלונסק, שם היו לי ידידים – משפחת פרלמוטר, נשארתי לגור בביתם, ואילו הורי ואחותי המשיכו בדרכם. נשאתי לאישה את שולמית פרלמוטר.

באו הגרמנים. עבדתי במפעל גרמני „דוניה אונד דארינג“ – בית־חרושת לנגרות. גרמני מן הרייך הקים בית־חרושת זה אחר החיסול ו„אריזאציה“ של בתי־המלאכה של היהודים והפולנים, בו עבדתי שנתיים.

בפלונסק הוקם ב־1940 הגיטו היהודי. יושב־ראש „היודנראט“ בגיטו פלונסק היה, דרך מקרה, בן־עירי. שמו היה רומק. אירגון הגיטו בפלונסק דמה

לזה שבשאר ערים: „היודנראט“, משטרה יהודית, אפילו בית-כלא יהודי וכו'. החיים בגיטו היו מלאי זוועות ביום ובלילה. הגרמנים היו באים לכאן להשתעשע. אירעו מחזות של מכות, רצח ומעשי עינויים. בגיטו התגוררו כ- 5000 יהודים. בחלקו הוקף הגיטו גדר ובחלקו סגור היה בלוחות-עץ, ועל השערים הופקדה המשטרה היהודית. להתקשר עם האוכלוסיה הלא-יהודית, להשיג מזון, היה קשה ביותר. היו כמה קבוצות של עובדים מקצועיים, שעבודתם היתה מחוץ לכותלי הגיטו. כן היו מקרים שפועלים בודדים נהגו לצאת מעבר לגיטו. מחמת דמיוני לגוי הסתכנתי פעמים רבות ויצאתי ועלה בידי להבריה כמויות של מצרכי מזון לתוך הגיטו. וכך עלה בידי לפרנס כמה משפחות בתוך הגיטו. אך בגיטו עצמו חיי אדם היו תלויים מנגד. אירעו מקרים, שפרצה הבולשת ומשהשגיחה ביהודי בלי הטלאי הצהוב. ירתה בו במקום. וכן אירע לא פעם שהוצאו יהודים מן הגיטו והרגום סתם כך. בוצעו אף „אקציות“ מיוחדות, ונתקלו אנשים חפים-מפשע, בשל מעשים שלא היו ולא נבראו. אך אפילו בלעדי מעשים אלה היה המצב ללא-נשוא. „היודנראט“ לא הצליח להשתלט על המצב. רובה של האוכלוסיה היהודית חסרה היתה אמצעי הקיום המינימליים, חסר היה אוכל לפה. המנות הזעומות שחולקו לא הספיקו כלל. על רקע זה אירעו מריבות בין „היודנראט“ והאוכלוסיה וכן פרצו סכסוכים עם המשטרה היהודית, שנהגה בעצבנות יתירה. לא הכל אני זוכר. הנה לא אזכור את שמו של מפקד המשטרה היהודית: כן לא אזכור באיזה חודש – נובמבר או דצמבר – חוסל גיטו פלונסק.

עירומים על רצפת-הבטן

היה זה בשנת 1942. לילה אחד גורשנו כולנו מבתינו. נצטוונו להתכנס בככר הגדולה של הגיטו. דחקו בנו וירו. כשנמצא הכל בכיכר ושככה המהומה, הופיעו אנשי ס.ס. רבים מן הסביבה. ראש הבולשת בפלונסק נשא נאום לציבור. העם הגרמני זקוק לעבודה פרודוקטיבית יותר, מאשר זו שבגיטו פלונסק ושילחו את כולנו. לאן מובילים אותנו לא ידענו. נסענו ברכבת הנוסעים שקרונוטיה ישנים. הקרונות היו מלאים מפה לפה. בקושי היה מקום-עמידה לרגליים. אירעו מחזות אימים, עוד בטרם תפסנו לאן פנינו מועדות. נסענו שני ימים ושני לילות, ובערב הגיע המשלוח לרציף של בירקנאו. בצעקות-פרא: „מהר! קדימה! קדימה!“ הוציאו אותנו מן הקרונות. גירשו, היכו והרגו. חשנו שמשוהו בלתי-רגיל, איום מתרחש ובה, אך לא תפסנו במה העניין.

חילקו אותנו: גברים לחוד ונשים לחוד. את הנשים והילדים הובילו גם אשתי ביניהם. ויותר לא ראיתיה. את מרבית האנשים שנבחרו הובילו מיד במשאיות. נשאו רק מתי-מעט. מצד אחד קבוצת נשים וקבוצת גברים. בין הנשואים הייתי גם אני. בערך מאתיים איש. הכניסונו ישר למחנה תוך ריצה ומכות. כבר ירד הלילה. נכנסנו לצריף. ציוו עלינו למסור כל חפציערך, כל מה

שהיה עמנו. כאן לא צריכים מאומה: נותנים לאכול, כאן ישנים וכאן מקבלים עבודה. עלינו להתפשט ערומים לגמרי. נתעסקו סביבנו אסירים, לפי הבגדים המפוספסים שלבשו, ועל ידם שניים שלושה אנשי ס.ס.

כך נשארו שכובים ערומים על רצפת הבטון של הצריף עד שעלה השחר. אחד-אחד נקראנו אל השולחן אליו ישב המקעקע. בידו החזיק עט שמחט בקצהו. את המחט טבל בצלוחית טוש. מלאכת הקיעקוע הכאיבה מאוד, והדבר נעשה בחיפזון רב. אחר הביאונו לבית מרחץ פרימיטיבי. לאחר המקלחת הלבישונו בגדים משונים. חלק קיבל בגדי מחנה וחלק בגדים אזרחיים, כשצבע אדום מפספס את המכנסיים והמקטורן. אני קיבלתי זוג מכנסיים צרים ומקטורן המתאימים לילד בן 15. כן קיבלתי זוג נעלי עץ הולנדיים, שלא יכולתי לנעלם. כיוון שהיו קטנות עלי. כמה שבועות נשאתי אותן מתחת לבית השחי.

כעבור עשרה שנים-עשר יום פגשתי דרך מקרה במחנה אושוויץ-בירקנאו את אבי. הוא הגיע לכאן לפני כמה שבועות עם המשלוח מגיטו מלאבה. ממנו נודע לי להוותי, שאמי ואחותי הלכו ישר אל תאי-הגאזים. בימים ההם נעשה הדבר לא בכבשנים החדישים שנבנו לשם כך, אלא באופן פרימיטיבי. את הקורבנות הכניסו בביקתת אכרים קטנה שחלונותיה ודלתותיה היו אטומים, ובפתח אחד הכניסו את גאז-הציקלון. ואחר-כך שרפו את הגופות בבורות מיוחדים. כך נהגו לחסל עד 1943.

איך לצאת מן הגיהנום

את המשלוח שלנו הכניסו לבלוק 19. בתחילה לא הוציאו אותנו לעבוד מחוץ למחנה. אך גם לנוח לא נתנו לנו. כל יום גררו אותנו לעבודות במחנה גופא – העבודה פירושה השמדה, לרוץ ריצה מהירה, לסחוב לבנים, חול וכדומה. והכל תוך האצה ומכות. ה„קאפו“ מצד אחד ואנשי ס.ס. מצד שני. לאחר כל עבודה פחת מספר העובדים. יום-יום מתו רבים. במשך כמה ימים נשארו מכל הקבוצה מתי-מעט. לאחר-מכן הוכנסנו אני וקבוצה קטנה מאלה שנשארו בחיים לבלוק 26 עם אסירים חדשים ממקומות שונים.

במחנה הישן בירקנאו היו צריפי-לבנים פרימיטיביים, שהיו יותר פתוחים מסגורים, והגשם והשלג חדרו על נקלה. החזקתי בו מעמד עד פתיחת המחנה החדש, שנמצא לא הרחק מן המחנה הישן והיה בנוי צריפי-עץ. הדבר היה בערך ביולי 1943. הגעתי לבלוק מספר 16. ראש הצריף כאן היה יהודי פולני ממשלוח צרפתי בשם ז'ולטי. אני נבחרתי על ידו לשמש רשם הצריף, תפקיד שמלאתי זמן ממושך.

צריפנו היה מיוחד. אסיריו היו יהודים מיוון. במחנה אושוויץ היה מצבם טראגי ביותר. הם לא ידעו שום שפה מלבד יוונית ואיש לא ידע את שפתם. בצריף היו בערך 1,500 יהודי יוון. השאר פולנים. לעיתים תכופות אירעו כאן „סלקציות“, כיוון שהעבודה היתה קשה ביותר והאוכל הספיק לא לחיות אלא למות. אחר-כך בא ראש צריף חדש, פושע פלילי בשם זבלסקי, פולני משלויה.

בצריף שלנו נעשתה „סלקציה“. ביצע אותה רופא־המחנה הידוע טירה. האסירים, ערומים, עברו על פניו והוא ברמיזה אצבע פסק, מי יישאר ומי לתאי הגאזים. ואני כרשם הצריף נמצאה בידי הכרססת. אסירים שנידונו לתאי הגאזים, שומה היה עלי להוציא את הכרטיסים שלהם מן הכרססת ולהחזיקם לחדר לשם ביקורת. כשנסתיימה ה„סלקציה“ ספר ראש הצריף זבלסקי את הכרטיסים של האסירים המיועדים לגאזים. תפקידי היה להודיע את מספרי הנדונים לגאזים במשרד הראשי של המחנה. בלכתי לשם עם הכרטיסים, הוצאתי כמאה והטימנתי אצלי והודעתי על מספר פחות של נדונים. מטרתי היתה פשוטה: להציל כמה שאפשר, כשנתברר שהמספר הזה איננו נכון, איים עלי זבלסקי: אלשיך עליך! ופירושו היה מוות. סחבתי אותו אל חוטי־התיל והזהרתיו ששנינו נמות כאן על התיל, אם הוא יעזי לבצע את זממו. קרה נס: ברגע זה נתבקשו כל ראשי הצריפים לפגישת ראשי הצריפים, שנהג לארגן ראש המחנה, ושמו דאניש. הוא היה פולקס־דויטשע משלונסק והיה מדריך את ראשי־הצריפים בעניינים שונים. הניח לי זבלסקי ורץ לפגישה, וזה הצילני. ומאה יהודי יוון בערך לא הלכו לגאזים.

לאט התחיל פועל הדמיון, כיצד אצא מתוך גיהנום זה. להלכה היה הדבר בגדר הנמנע: אירגונו של המחנה היה מדוקדק שלא נותרה כל פירצה. אבל עלי לבצע זאת! עלי להוציא לאור העולם כל מה שמתרחש במחנה־ההשמדה העצום הזה. לאחר שניבנו ארבעה כבשנים חדשים בבירקנאו, נעשו ממדי ההשמדה עצומים, כוח הקיבול של הכבשנים גדל לאיך־שיעור. מאד השפיע עלי חיסול מחנות המשפחות הצ'כיות שהובאו לכאן מטרזיינשטד.

ה„בונקר“ והבריחה

מן הדמיון עברתי למחשבה מפוקחת ולתיכנון הבריחה. באותה עת עצמה אירעו כמה נסיונות של בריחה, שלא עלו יפה. שני חברי ווצלר ורוזנברג – אף הם רשמי־צריפים במחנה בירקנאו – יהודים מסלובקיה, ערכו נסיון בריחה ב־7 לאפריל 1944. לא ידעתי על הכנותיהם. הם עשו זאת על דעת עצמם ובסודיות גמורה. לאחר נסיונם הכושל נערכו במחנה „אקציות“ עצומות. מפקד המחנה שוורצנברג פקד מייד לסלק מתפקידיהם את כל רשמי־הצריפים היהודים, ואז סילקו גם אותי מתפקידי ושלחוני לעבוד, מקץ עבודתי כשנה, בתור רשם. עבודה זו היתה קשורה אמנם בהקלות מסויימות, אך סכנתה היתה מרובה. בעד הטעות הקטנה ביותר הלך הרשם לגאזים.

לצריף שלנו הובא משלוח מבית הסוהר של וארשה, שהיה מורכב מקצינים גבוהים, פרקליטים ושופטים, קבוצה זו קיבל לידי „קאפו“ פולני משלזיה, אדם רוז'יצקי, פושע ידוע. הוא חיפש באותו זמן איזה אליבי לרחוץ בנקיון כפיו מחטאיו במשך שנים באושוויץ. טיפוס זה הציע לי, שאלך לעבוד בפלוגה שלו, בהבטיחו לי שלא אצטרך לעבוד קשה. הצעה זו קסמה לי. בטרם סילקוני מתפקידי כרשם, רציתי בעצמי להתפטר, כיוון שבהיותי רשם לא יכולתי להגשים

את תכנית הבריחה שתיכננתי זה כמה חודשים. אפילו מצאתי לי שותף לבריחה – חברי בורנשטיין מפלונסק. אך לפני שיצאתי לעבודות-החוץ נתקיימה „סלקציה” והוקם זונדר-קומאנדו חדש. זו היתה פלוגה שעבדה בכבשנים ואנשיה ידעו הרבה עניינים סודיים, שהשתיקה יפה להם וכן צריך היה מזמן לזמן להשמידם ולגייס חדשים במקומם. לצערי הרב נפל בין אלה חברי בורנשטיין ושומה היה עלי לעבד תכנית-הבריחה שלי מחדש.

פעם באמצע שיחה אינטימית עם ה„קאפו” אדם רוז'צקי, לאחר שהרגשתי שהוא נשתנה עד כדי כך, שהחל לסייע לאסירים, אמרתי לו שבתור יהודי אין לי כל סיכוי להישאר בחיים. רצוני לברוח ואני מבקש שיסייע בידי. הוא קיבל את דעתי והציע שנברח שנינו. זאת, כמובן, לא יכולתי לקבל, אף על פי שלא חשדתי בפרובוקציה מצדו שהרי האיש היה פושע שאלפי חי אדם על מצפוני. הנאתי אותו מכך. נימוקי המכריע ששיכנע אותו לאחר כמה ימי שיחות היה זה: בהיותו נכה, שרגלו תותבת יכירוהו בכל מקום. הוא שאלני באיזה אופן אני חושב להגשים את הבריחה. פרסתי לפניו תכניתי ובדקנו אותה לפרטיה: אבנה בונקר בבורות החול, באיזור של פלוגת-העבודה שלו, בו אפשר להתחבא שלושה ימים ואחר להסתלק מן המקום.

רוז'צקי הטיל על שני פולנים מפלוגתו שיסייעו בידי לבנות את הבונקר. הללו ידעו לאיזו תכלית נבנה הבונקר: אם העניין יצליח ישתמשו אף הם בבונקר לבריחתם. מאותו יום שאישרנו את התכנית החילונו נוסעים שלושתנו לאותם בורות החול בקרוניות ונוטלים חול משם בשביל פלוגת-הבנייה. תמיד אנחנו השלושה. ובשעת ההפסקות הקצרות הקימונו את הבונקר, שנועד להיות בור שיוכל להכיל שני אנשים. צריך היה להשיג לוחות לתמוך בחול. עבודה זו היתה לא קלה כלל. שניים עושים במלאכה והשלישי עומד על המשמר, שמא יופיעו אנשי ס.ס. את החלק הבנוי היינו ממהירים להסוות. בניית הבונקר ערכה 15 יום.

עתה נועצנו, אני והקאפו אדם רוז'צקי, על תאריך הבריחה ועל האיש שיברח עמי. הוא תבע ממנו שאגלה לו את שמו, כדי שיאשר אותו. עלה בדעתי להציע לברוח עמי יהודי בן 21, ראשהבלוק ה-21, ושמו רוזין. יהודי סלובקי, שהיה עדיין במלוא כוחו, ויוכל להתגבר על הקשיים הצפויים לנו בדרך. נדברתי עמו ותבעתי ממנו תשובה מהירה. כיוון שזמן רב לא יוכלו עצבי לעמוד במתח, שכן חדלתי לישון בלילות.

כל מאמצי לא היו מכוונים להצלחת חיי בלבד. החיים כבר לא היו להם ערך בשבילי, הרי כבר איבדתי את כל משפחתי. גם אבי, שפגשתי באושוויץ, לא חזר יום אחד מהעבודה – הוא נרצח. אם כן היה אכפת לי להוציא לאור-עולם את האמת על אושוויץ, את כל האינפורמציה המהימנה שנצטברה בידי. מה שהיה תחילה דבר שבדמיון נכנס לשלב של ביצוע. לאחר שפרשתי לפני רוזין את תכנית הבריחה שלי הסכים להצטרף אלי. קבענו את מתעד הבריחה לשבת ה-27 במאי 1944. התאריך אושר על-ידי ה„קאפו”

רוז'יצקי. אמרתי לרוזין ששני אסירים (אלה שעזרו לי לבנות את הבונקר) יחכו לו על יד בניין הספקת המים בשעה המיועדת ויובילוהו אלי לבונקר. נדברתי עם רוז'יצקי ששלושה ימים לפני המועד לא אעבוד בפלוגתו מטעמי זהירות, אלא בפלוגה השכנה שה, "קאפו" שלה היה סטיפן ווז'ביצה, אף הוא אחד הרוצחים הנודעים של מחנה בירקנאו.

והנה הגיע המועד - שבת ה'27 במאי. בשעה 2 אחה"צ נערך מניין העובדים. מיד לאחר הבדיקה, התחמקתי אל הבונקר. השניים שהיו צריכים להמתין לרוזין פנו לעבר בניין הספקת המים. מקץ כמה דקות ראיתי מרחוק כיצד רוזין יוצא מן המחנה והולך לשם. הממתנים הובילוהו מיד לבונקר. בערך בשעה 2.20 לבשנו את הסרבליים שהכינותי בבונקר ואנו נכנסנו פנימה, ושני העוזרים כיסונו מלמעלה בחול.

בבונקר הכינותי כלי עם מים ושתי כיכרות לחם. זה הכל. מלבד זה היו לי שני סרבליים - בגדי עבודה של חשמלאים. בבגדים אלה לא נתבלט לאחר הבריחה כשיראונו מהלכים בדרך.

הבונקר היה, למעשה, כבר עם מכסה שעליו נשפך חול. בקבר אפשר היה לשכב, אך לא לזוז. במכסה נתבקע צינור קטן, בלתי-נראה, שדרכו צריך היה לחדור אוויר לנשימה. שכבנו בציפייה לשעה 4, כאשר נערכים בדיקת הפלוגות ומניין העובדים. עשר, חמש-עשרה דקות לאחר מכן בקעה הצפירה הראשונה, פירושה אזעקה. התחיל החיפוש אחר האסיר שנמלט. אנו ידענו שהצפירה תצפור שוב, כאשר ירגישו בהיעדרו של רוזין. אך זה יתרחש רק בערב, כשהפלוגות חוזרות מן העבודה למחנה.

בינתיים התחלנו לחוש, שלא חודר אוויר לבונקר. אפשר נסתם הצינור ואפשר סתמוהו במתכוון על-מנת שנחנק? והרי עלינו להחזיק כאן מעמד שלוש ימים ושלושה לילות! שכן, אם יחסר אסיר במחנה לא יווצו השומרים ממקומם שלוש ימים ושלושה לילות. אימה! לא נחזיק מעמד זמן כה רב.

עכשיו ציפינו לאזעקה השנייה בגלל רוזין. שמענו כיצד הפלוגות חוזרות מן העבודה, את הגערות: „קדימה! קדימה! מהר מהר“. מתחת לאדמה שומעים יותר טוב מאשר למעלה. ואכן, לאחר המיסדר נתיילל הצופר כפי שציפינו. התחיל החיפוש הגדול! באו לעזרה הרבה אנשי ס.ס. מכל הסביבה עם מאות כלבים. אף ה, "קאפו" וראשי הבלוקים משתתפים במצוד. הללו מכירים היטב את הסביבה. כנגד הכלבים יש עצה בדוקה: טרפנטין. לאחר כיסוי הבונקר היה צריך לשפוך עליו טרפנטין. חשנו ושמענו שמבצע החיפוש הגיע לשטח הבונקר שלנו, לבונקר עצמו לא הגיעו, הכלבים נבחו בחוזקה, השתוללו, אך לא התקרבו. משמע, שהטרפנטין אמנם נשפך על הבונקר. בטל, איפוא, החשד, שצינור האוויר נסתם במתכוון. הגל הראשון של מבצע החיפוש חלף. אלו היו רגעים, שהטריפו את הדעת מרוב פחד. שמענו את קללות אנשי הס.ס., צעקותיהם שעליהם לתפוס אותנו ויהי מה.

החיפושים נמשכו כל הלילה. קבוצות שונות התקרבו והתרחקו. בבוקר יום

א' ה'28 נפסקו החיפושים. עכשיו הגיעה השעה לצאת מן הבונקר. כיוון שלא יכולנו להחזיק בו מעמד עוד, גופינו תפחו מחוסר אוויר, איבדנו את כוחותינו, החלטנו לצאת בלילה יהיה אשר יהיה.

בלילה התחלנו פותחים את הבונקר. אך לא אזרנו כוח להזיז את עמוד החול שעל המכסה. שעות ארוכות של עמל היו לשווא. התחלנו לגרור את החול אלינו פנימה. באותה שעה אזלו המים הלוחות נחלשו ורצו עלינו, נחנקנו, נפרדנו מן החיים. גורלנו נחתם.

הנס שאירע

אך אירע נס: אצבע שלי שנשתלחה חשה באוויר. כאילו נגעתי בברזל מלובן. מקץ כמה שניות חשתי שחודר אוויר לבונקר, כך שכבנו עד שהתאוששנו קמעא. החלטנו: הבונקר ממילא ניזוק ועלינו לצאת. בצרתנו חשתי ברע מרוב אוויר. האוויר שיכר אותי ונשארתי שוכב. אך עלינו להסתלק. החשיכה היתה כה עבה, שלא ראיתי את הנעשה מטר לפני. רק משמאל נראה אור הזרקורים שהאירו את המכסה. בקושי מצאתי את חברי. מצבו היה כמצבי. דיברנו בלחש. הקימותי, נטלתי ידו והובלתי אותו. אני הכרתי את הדרך. לפנינו היתה משימה חשובה: לזחול על גחוננו בין שני המגדלים מרחק של 400-500 מטר. כברת דרך הלכנו כרגיל אוחזים יד ביד. לפתע - מצד ימין הגיח אופנוע. השתרענו על האדמה וחיכינו עד שיעבור. אחר המשכנו בדרכנו, ממקום מסוים התחלנו לזחול על גחוננו. נשכנו שפתינו, סתמנו אוזנינו. יבוא אשר יבוא. כך התקדמנו כמה מאות מטרים. זחלנו על פני המגדלים ושמענו שיעולם ועיטושם של השומרים. המשכנו לזחול. כששיערת ששכר המגדלים מאחורינו, הפניתי ראשי והכרתי באפלה את מיתאריהם. ברגע זה משכתי את חברי, קפצנו על רגלינו והתחלנו לרוץ. ידעתי כי במרחק שלושה, ארבעה קילומטר מכאן זורם נהר הוויסלה. פנינו לכיוון ההוא.

הגענו לוויסלה ובכוחותינו האחרונים עברנו אותו בשחייה (כאן הוא לא רחב כליכך). בשעת השחייה איבדנו שיעור ועוד דברים קטנים. טראגדיה ממש היתה איבוד זוג נעליים, שחלצנום בטרם נכנסנו למים. נשאר כל אחד עם נעל אחת. תלשנו מבגדינו התחתונים רצועת בד וכל אחד קשר את רגלו השנייה וכך המשכנו לרוץ.

עכשיו היה עלינו לחצות מסילת-ברזל, שהיתה מגודרת. נשארתי תלוי על החוטים, נדקרתי וקרעתי את העור מידי השמאלית. דם רב נזל ולא יכולתי להמשיך ללכת. המרחק של 25 ק"מ נראה לנו פחות מדי ורצינו להוסיף להתרחק.

עכשיו היה עלינו לעבור גשר, הנטוי על נהר קטן יותר. לעבור בשחייה ביום ולא יכולנו. שכן הדבר היה מעורר חשד. הסרבליים שעלינו נתייבשו בינתיים והחלטנו להעמיד פנים כאילו אנו בודקים את חוטי החשמל. עלינו על

הגשר והיינו מסתכלים במערכת חוטי החשמל ואיש לרעהו נותן הוראות מקצועיות. ברגע זה ראינו, כי מעברו השני של הגשר באה לקראתנו מחלקה של אנשי ס.ס.. הפגישה הראשונה! לברוח כבר היה מאוחר, ומאוד חששנו שמא יתנו דעתם על רגלינו העטופות בבד. אך לא היתה ברירה. העמדנו פנים שאיננו משגיחים בהם והמשכנו לנהוג כחשמלאים השקועים במלאכתם. המחלקה עברה על פנינו. עברנו את הגשר והלכנו לאורך החול לכיוון היער. סמוך ליער עמד בית בודד. התחבאנו מרחוק והתחלנו להשקיף עליו. אפשר נוכל להשיג שם אוכל ולהשיב נפשנו. במשך שעה תמימה עקבנו אחר הבית ולא ראינו איש זולת אישה שיצאה והסתובבה בחצר. נכנסנו לבית. האישה היתה פולניה. ברגע הראשון נבהלה. ביקשנו ממנה פרוסת לחם, שאלה אותנו מנין אנו באים. ענינו לה שאנו בורחים מן העבודה מגרמניה, אמרה:

- נו, אתם, לא צריכים לספר לי הרבה. אתם באים מכאן, מקרוב, ממחנה באושוויץ'ים.

אמרנו לה שלא נשתהה אצלה ובדעתנו להמשיך בדרכנו. רק תתן לנו לחם ותראה לנו את הדרך לקראקוב. תכניתנו היתה מקראקוב להגיע לוארשה, מקום שם היו לי כתובות של אנשים עמהם אוכל לבוא במגע ולמסור להם את כל העובדות הידועות לי על מחנה ההשמדה אושוויץ. האישה נתנה לנו לחם ואפילו הציעה שנמתין בביתה עד שבעלה ישוב מן העבודה. הוא מכיר יותר ממנה את הסביבה ויוכל לכוון דרכנו.

לעבר הגבול של סלובאקיה

לא היה לי אליה הבטחון המלא והלכנו לכיוון היער, כדי להמשיך דרכנו לקראקוב. ביער הרגשנו אמנם את עצמנו הרבה יותר בטוחים, אבל כשמצאנו בו עקבות של פעולות צבאיות, הבינו כי חיילים גרמנים ביקרו ביער בזמן האחרון והחלטנו לנהוג במשנה זהירות. עברנו בו מספר קילומטרים, היינו עייפים מאוד, נחנו קצת ואחרי כן המשכנו דרכנו בכיוון שהתונו לנו. אחרי הליכה של לילה שלם הגענו לקצה היער. שם עמדה בקתה בודדה, היינו רעבים, שומה עלינו להיכנס, אולי נקבל משהו לאכול ואף יגידו לנו משהו על המשך דרכנו. זמן מה עקבנו אחרי הנעשה בסביבה וכשלא ראינו כל תנועה התקררנו לבקתה, הסתכלנו בעד החלון וראינו שנמצאת בה זקנה בודדה. נכנסנו לבקתה. האשה תחילה נבהלה מאוד מפנינו ושאלה מה רצוננו. אמרנו לה שאנו רעבים וכי בורחים אנו מעבודת הכפייה. האישה הסכימה לתת לנו משהו לאכול בתנאי, שלא נתעכב אצלה זמן רב. בסביבה תנועה מוגברת של צבא גרמני, אמרה, הם אפילו לקחו אתם את בנה, אמרנו לה שפנינו מועדות לוארשה והיא העירה לנו, כי דרך זו מאוד מסוכנת עבורנו. אחרי שסעדנו את לבנו, עזבנו את הבקתה, התחשבנו בדעתה של הזקנה ואחרי הליכה של כמה קילומטרים שינינו את כיוון דרכנו והחלטנו ללכת, כעצת חברי, לסלובקיה. הגענו לויסלה והיה עלינו לחצותה. על שפת הנהר ישב עלם ולידו סירה. ביקשנוהו שיעביר אותנו לגדה

השנייה. הוא הסכים לעשות זאת רק בתשלום, כסף לא היה לנו וכשראה העלם על ידי שעון זהב דרש את השעון כמחיר ההעברה. אחרי מו"מ הסכמנו לתת לו את השעון, אבל עליו, נוסף להעברה למסור לנו את זוג הנעלים שעל רגליו. הוא הסכים וגם אנו שמחנו מאוד בנעליים שקיבלנו. הם יקלו לנו על הדרך. כדאי לציין שהנעליים העילו לנו לא במעט וכן עזרו לנו הערותיו על המשך דרכנו לגבולות סלובקיה.

הלכנו דרך שדות ויערות בכיוון נוביטארג. שוב נצלנו בית בודד, שמצאנו בדרך, ותמורת עזרה שנתנו לאישה בחטיבת עצים, קיבלנו צלחת מרק. האוכל החם הראשון שבא אל פינו מאז הבריחה.

כדי להגיע לגבול סלובקיה היה עלינו לעבור עוד כ־50–60 ק"מ. ההליכה היתה קשה וקבענו להמשיך את דרכנו ברכבת. הגענו לתחנה קטנה, מעוטת תנועה, שם נודע לנו שבעוד חצי שעה תעבור כאן רכבת פועלים בכיוון דרכנו – לנוביטארג. הקרונות מלאים עד אפס מקום רבים נסעו על הגג. כסף לכרטיסים לא היה לנו בין כך ועל כן החלטנו להיות גם כן בין הנוסעים האלה. הסתתרנו בבית השימוש וכששמענו את צפצוף הרכבת המתקרבת לתחנה, יצאנו ממחבואנו. הרכבת נעצרה, היא היתה מלאה אנשי הר בתלבושתם הלאומית, ועל הגג מספר רב של נוסעים. עלינו גם אנחנו ואחרי נסיעה של 20 ק"מ התקרבה הרכבת לתחנה קטנה. מרחוק ראינו, כי היא מוקפת חיילים גרמנים, כשהכרנו כבר את המדים ידענו שאלה הם אנשי ס.ס. נבהלנו מאוד. בטח הם מתכוונים אלינו. קשה להסביר את אשר הרגשנו באותם הרגעים, ראינו שאף אחד אינו יורד מהרכבת, שאלתי את שכני הפולני על מעשה הגרמנים כאן. הוא לא ענה לנו רק אחר הסביר לי, כי כאן נקודת מפנה לתחנה צדדית צבאית והגרמנים שומרים, שאף אחד לא ירד כאן. אבן נגולה מעל לבנו.

בידי הז'נדרמריה

אחרי נסיעה של 15–10 דקות התקרבה הרכבת לתחנת נוביטארג. במרחק מה מתחנה קפצנו מהרכבת בנסיעתה, כי לא רצינו לרדת בתחנה גדולה, הרת סכנות. נכנסנו ליער הקרוב, שם נחנו ומרוב חולשה נרדמנו וישנו כל הלילה. כשהתעוררנו, החלטנו מיד להמשיך, כי ידענו שהגבול קרוב ועלינו לחצותו בהקדם האפשרי. שאלנו אמנם אנשים שפגשנו על כיוון הדרך, אבל הם כחרשים ואלמים ולא ענו לנו. הגברנו את צעדינו והנה לפנינו נחל. ידענו משהו על הסיבה והבינונו שזהו הדוניאץ השחור. חצינו את הנחל והגענו לחורשה. בחורשה ראינו על האדמה קופסת גפרורים, הרימונו אותה וראינו עליה כתובת סלובקית. הרי שאנו כבר בטריטוריה הצ'כית. עתה אנו כבר בבית, אמר לי חברי, אין עלינו ללכת עוד ביערות ובשדות, נוכל להמשיך דרכנו בכבישים. כמובן שלא הסכמתי להצעתו. ידעתי, כי גם סלובקיה היא גרורה גרמנית וגם כאן אנו עלולים ליפול בידי הגרמנים. חברי לא הסכים לדעתי ואמר לי בכעס:

„עשה כרצונך, המשך דרכך ואני אלך בדרכי אני“. כיוון שחברי דיבר סלובקית ואני לא, קיבלתי בליתי-ברירה את עצתו והלכתי איתו. חברי רצה לעשן והחליט להיכנס לחנות טבק ולבקש שם סיגאריות. התנגדתי גם לזה, אבל חברי, שהיה מלא בטחון, עשה זאת, לדאבוננו חזר בלי סיגאריות. כשראה חברי כפרי נוסע בעגלה רתומה לשני סוסים, ביקש ממנו שיסיע אותנו כברת דרך. הוא הסכים, עלינו על העגלה ומשיחה עם הכפרי נודע לנו, כי התחילה האופנסיבה האנגלו-אמריקנית. זה היה ב־6 ביוני 1944.

האבר הציע לנו להיכנס אתו לבית המרוח ולשתות אתו לכבוד היום הגדול הזה. היינו כל כך שמחים מהבשורה הטובה, שכחנו את הסכנות הנשקפות מכך והסכמנו. בבית-המרוח היה שמח, אכרים ישבו סביב שולחנות ושתו. מארחנו כיבד אותנו בכוס ואנו שתינו. כשרצינו לצאת, ראינו בדלת חיילים סלובקים ורובים בידיהם. אחד מהם פנה ישר אלינו בצו: „ידיים למעלה“. הבינונו שמוכר-הסיגריות הלשין עלינו. תעודות לא היו לנו והחיילים הביאו אותנו לתחנת ה'נדרמריה בכפר נידיצא. בתחנה חקרו אותנו. חברי מסר את שמו האמיתי וכי מוצאו מעיר סנינה מסלובקיה המזרחית. על השאלה מה מעשהו כאן, ענה, כפי שנדברנו קודם, כי בורח הוא מעבודה באחד המחוזות בגרמניה, שאת שמו אינו יודע. אני אמרתי שמוצאי מפולניה וכי ברחתי יחד עם חברי. המפקד הודיע לנו, כי עליו להחזיר אותנו לגרמניה, התנגדנו לכך בכל כוחנו ואמרנו לו, כי לשם לא נלך והברירה בידו לחסל אותנו במקום. עמידתנו השפיעה עליו. הוא הכניס אותנו לתא סגור והעמיד עלינו חייל לשמירה. החייל היה אדם סימפטי והוא הבטיח לנו להשפיע על מפקדו לטובתנו. נקראנו עוד כמה פעמים לחקירה ובסוף הודיעו לנו שיעמידונו למשפט במחוז הקרוב. עם יציאתנו לדרך רצו לכבול את ידינו בשרשראות. התנגדנו גם לכך, כי חששנו, שמא במצב כזה יובילו אותנו לגבול הגרמני. הקצין הבטיח לנו בהן צדק, שאינו מתכוון לכך, הסכמנו לכבילה, בהודעה מפורשת, שאם ינסו להובילנו בכיוון הגבול הגרמני נברח ויהי מה. הובאנו לספיסקא סטאסו. לפני כניסתנו העירה ביקשנו את שומרינו שיורידו את השרשראות מידינו. אין אנו רוצים שבית המשפט יתרשם שלפניו פושעים. הבטחנו להם שלא נברח והם קיבלו את הצעתנו. אחד מפקידי בית-המשפט הכיר את חברי ושאל אותו: „רזין, מה מעשיך כאן, הלא שמעתי שבשנת 1943 הובילוך ל... כן, ענה חברי, אבל ברחתי משם ועיניך רואות את המצב, בו אנו נמצאים אני וחברי, עזור לנו. דרך אגב, שאלנו אותו: „הישנם עוד יהודים בספיסקא סטאסא? כן, ענה חברי, ישנם כאן יהודים, אפילו קהילה שלמה, ואני אודיע להם עליכם ובטוחני שהם יעזרו לכם“.

הכניסו אותנו לכלא של בית-המשפט. לאחר שעה קלה של ישיבה שם, הגיע לחלון המסורג יהודי בשם מנגל. כשמסרנו לו מאין הגענו נדהם מאוד והבטיח, שיעשה הכל להצילנו ועלינו לחכות לו. האיש עמד בהבטחתו ואחרי זמן קצר חזר ומסר לכל אחד מאתנו דולר והסביר לנו, כי עלינו לטעון לפני בית-המשפט, כי הסתובבנו אמנם קרוב לגבול, אבל עשינו זאת, כי רצינו לקנות

משהו, הם יעשו בטח חיפוש בכליננו וכשימצאו את הדולארים, תהיה זו הוכחה שנכונים דברינו וישחררו אותנו. ובאמת כך היה. אבל לאסוננו הם רשמו לנו דו"ח על החזקת מטבע זר והעבירו אותנו למשרד האוצר בליפטסקי סטאבי.

כשיצאנו מהרכבת בתחנת ליפ סווי נ. ראינו מרחוק אחד משני חברינו שברחו מאושוויץ, 6 שבועות לפנינו – ולטר רוזנברג. הוא עם אלפרד וצלר ברחו ממחנה בירקנאו אושוויץ ב-4 אפריל 1944. הם היו מזכירי הבלוק ומיודדים אתנו. בכל זאת לא ידענו כלום על תכנית בריחתם. ולטר רוזנברג שמע בתחילה, כי נהרגו ורק אחר כך נודע לו על גורלנו. הוא ראה אותנו מרחוק, עקב אחרינו אבל כמובן לגשת לא העז.

בעיר המחוז ל.ס.ב. חקרו אותנו מספר פעמים ואחרי החקירה החזירו אותנו לבית הסוהר. הדבר נמשך למעלה מ-8 ימים ולא ידענו מה יהא בסופו. התעצבנו מאד, אבל ידענו, כי לבריחה אין כל תועלת. זה רק יגביר את החיפושים אחרינו. בינתיים ביקר אותנו נציג הקהילה, הודענו לו בצורה אולטימטיבית שאם לא ישחרר אותנו עד מחר נשתחרר בעצמנו, הן בורחי אושוויץ אנחנו, וזה יכול לגרום אי נעימות לקהילה. שמענו, כי הטילו עלינו עונש של 5000 כתר וכי על הקהילה לשלם סכום זה. אנשי הקהילה היו בטוחים שעלידי השחיית השיחרור המחיר ירד. אבל אחרי התראתנו, שולם הסכום ואנחנו שוחררנו. הביאו אותנו בסתר למזכיר הקהילה האדון מושקוביץ, שגר בחצר בית הכנסת, שם גרנו גם אנחנו ובמשך זמן שהותנו שם התווכחנו עם אנשי הקהילה, שלא רצו להאמין לנו, את אשר ספרנו להם על אושוויץ. כעבור 3 ימים הגיעה משלחת מהמרכז, הזמינו אותנו לשיחה אתם. הם רצו להיווכח, אם דברינו מתאימים לסיפורי החברים שברחו לפנינו. 2 ימים ו-2 לילות חקרו אותנו בדירת נציג המרכז באבי ריך.

60 דפים במכונת כתיבה מלא הדו"ח שלנו, על מאורעות אושוויץ מ-1942 עד 27 במאי יום בריחתנו. הסברנו להם, כי מטרת בריחתנו לא היתה הצלת נפשותינו, יעודנו העיקרי בבריחה היה להודיע לעולם כולו את אשר נעשה באושוויץ ולהציל אשר ניתן עדיין להציל, ועליהם לפעול מיד. דברינו עשו רושם והעבירו אותנו לבראטיסלבה.

הבינונו שעלינו להסתדר כך, שנוכל להמשיך ביעודנו. נציג המרכז הציע לנו להתקשר עם ב"כ האפיפיור, שמקום מגוריו במנזר ליד ברטיסלבה, לספר לו הכל ולדרוש ממנו לפרסם את דברינו. המשימה הזאת הוטלה עלי ועל הח' רוזנברג.

הדרך למנזר היתה מאוד מסוכנת, קרוב למנזר היה מעונה הראשי של הס.ס. והגיסטאפו. בכל זאת הסתכנו ונסענו לשם בלוויית נציג המרכז, המהנדס קראסליאנסקי. נסענו כל אחד לחוד, ובשלוש הגענו למנזר. הלגאט כבר ידע על בואנו ואחד הנזירים מסר לנו בשם הלגאט, שעלינו לחכות לו וכי יחזור במהרה. חששנו, שמא, גם במנזר נמצאים מרגלים גרמנים. נפרדנו שוב וכל אחד מאתנו הסתתר בפינה אחרת בתחנה. אחר שעות מיספר, ראינו מכונית

שחורה ועליה האותיות צ.ד. מתקרבת לגן ובמהירה נקראנו והובאנו ללשכתו של הנונציוס. הוא הצטדק על האיחור והסביר לנו, כי נקרא באופן פתאומי לנשיא סלובקיה. הוא דרש מממלא מקומו, ששום איש לא יפריע לנו ולא ייכנס לחדרו עד שיותן האות. מסרנו לו תזכיר בשפה הגרמנית. הוא התחיל לקרוא בו ולכתוב, גם שאל אותנו כל מיני שאלות. ראינו שבהתחלה לא התייחס לדברינו ברצינות, אבל עם המשך הקריאה, התעניינותו גברה. הוא חקר אותנו, אם גם נוצרים מובאים לכבשנים וכשאישרנו לו את זה השתנה יחסו מהקצה אל הקצה. הוא הרגיש את עצמו ברע והתעלף. פחדנו לקרוא לעזרה מבחוץ, נתנו לו מים וכששבה אליו רוחו הצטדק בפנינו, באמרו, כי דברינו הם למעלה מההשגתו, הוא הבטיח לנו, כי ידאג לשלומנו, כי אנו העדים היחידים, שיכולים לספר לעולם את אשר מסרנו לו. הוא הציע לנו, שאוירון של הצלב האדום ינחת אישם בסלובקיה ויעביר אותנו לשווייץ. אמרנו לו, כי דבר זה לא ייתכן. המשטרה והס.ס. עוקבים אחרי כל אווירון, הנונציוס הבטיח שהם כבר ידאגו לשלומנו והעברתנו לשווייץ.

הנונציוס ממוצא איטלקי שלט יפה בצרפתית ופחות בגרמנית. אני יודע קצת צרפתית ולכן הסברתי לו בלשון זו את אשר לא הבין בגרמנית. אמרתי לו, כי חבל על כל רגע, ואם רוצה הוא לעזרנו, עליו להעביר את הדו"ח שלנו מסלובקיה לרחבי-תבל. הוא אמר לנו, כי עליו להיות ב־10 הימים הקרובים בואתיקן. הוא יסע דרך שווייץ ויקח אתו את הדו"ח. „עליך להזדרז“, אמרתי לו, „כי משלוחים לאשוויץ מגיעים מהונגריה בימים ובלילות והאירגון משוכלל ביותר“. הנונציוס הבטיח לנו, כי ימסור את דברינו לאפיפיור פיוס ה־12. השיחה עם הנונציוס נמשכה כ־6 שעות.

ואכן הנונציוס קיים את הבטחתו וכעבור כמה ימים שמעתי בראדיו לונדון, כי הנונציוס בורטיא מסר את הדו"ח שלנו לצלב האדום וזה הפיץ אותו לכל מקום שדרשנו. הפרוטוקול הגיע גם לקונסול שווייץ בבודפשט א. וגר, שהיה גם ממלא־מקום של שגרירות ארה"ב והוא העביר העתק ממנו לנשיא רוזבלט בושינגטון. הפרוטוקול בושינגטון נרשם במשרד לפליטים תחת הכותרת „דו"ח פליטים סלובקים בורחי אושוויץ-בירקנאו“. ב־28 ביוני 1944 שלח הנשיא רוזבלט דרישה לממשלה ההונגרית להפסיק את משלוחי היהודים מהונגריה ואף איים בהפצצת בודאפשט. ב־6 ביולי 1944 נפסקה הדפורטציה של היהודים מהונגריה.

בשיחתנו עם הנונציוס ביקשנו שחיל־האוויר יפציץ את אושוויץ, כפי שידוע לנו הצעתנו נדונה במשרד־הבטחון האמריקני. הם דחו אותה, בטענה, כי הדבר יכול להזיק לאסורים שם. השגרירות הבריטית בברן העבירה את הדו"ח שלנו לשר החוץ בלונדון, ועל שאילתא שהיתה בפארלמנט, אמר אידן, כי בידי השלטון הבריטי ידיעה מהימנה על פעולות־ההשמדה של היטלר וכי הוחלט לעשות הכל, על מנת להכריח את היטלר להפסיק, אשר להצעה להפציץ את מחנות הריכוז אמר, כי מסיבות טכניות הדבר הוא עתה בלתי־אפשרי. סוכנות

הידיעות האנגלית מסרה במשך זמן קצר את הדו"ח שלנו ל-70 סוכנויות חוץ וגם האפיפיור פיוס ה-12 שלח דרישה אישית לשליט ההונגרי הורטי להפסיק את המשלוחים. וכידוע המשלוחים נפסקו. הידיעה על הנעשה במחנות עשתה רושם מזעזע בכל מקום שהגיעה. הגרמנים לא יכלו להמשיך במעשיהם, ויש לשער, כי הודות לפעולתנו כ-300,000 יהודים מהונגריה ומארצות אחרות ניצלו מדפורטציה ונשארו בחיים.

הרפתקה מסוכנת בניטרה ובבראטיסלבה

החיים שלנו בסלובקיה היו קשים מאוד, בכלזאת המשכנו להפיץ את ידיעותינו. המרכז היהודי בבראטיסלבה חשב, „כי הכושי עשה את שלו” ויותר לא התעניין בנו. נשארו ללא אמצעי־קיום מינימליים.

בספטמבר 1944 החליטו הפאשיסטים בסלובקיה, בעזרת הגרמנים, על חיסול סופי של היהודים בארצם. ואנו, גצלר ואני, החלטנו להציל ויהימא את משפחתו ולהעבירה לבראטיסלבה. נסענו למקום־מגוריה של משפחה זו לניטרה, עיירה בסמוך לבראטיסלבה. לנו היו כבר תעודות „אריות” מזויפות ושמי היה פטר מאטאוש, וכמובן גם אקדוחים, שבלעדיהם לא עשינו אף צעד.

ברכבת לניטרה נערך חיפוש והודות לניירותינו ניצלנו. זכורני, שעל ידי עמד „פולקס־דויטשה”, שלא היו לו תעודות ואיש הס.ס. העיר לו, שיש ללמוד מאתנו את חובת החזקת התעודות. הגענו לניטרה לפנות ערב קרוב לשעה שבע, שעת העוצר, ניטרה היתה בחודשים האחרונים מרכז לפעולות הפארטיזנים ואף אנו החלטנו לעבור אליהם עם תום הצלת משפחת גצלר. המשפחה של חברי גרה ברחוב צדדי בקצה העיירה וכשהגענו לשם, מצאנו את הדירה נעולה. לא ידענו מה קרה למשפחה וכיצד נתקשר אתה. חזרנו לבית־הנתיבות, כי חשבנו שזהו המקום הבטוח ביותר, ישבנו עייפים ופתאום שמענו קול קורא בשם חברי שמו היה אז יוזף לנוק. נבהלנו מאוד. תחילה לא ענינו, אבל כששמענו את השם שנית מפי איש שעבר ליד הספסל שלנו הבינונו כי מחפש אותנו מישוה ממכירי משפחת גצלר. באנו בדברים עם האיש ואכן נודע לנו, כי האיש הזה נשלח על־ידי אחיו של גצלר, המחכה לנו. למרות הסכנה חזרנו אליו. דיברנו אתו, אבל את ההחלטה על דרכם לעתיד, אם לבראטיסלבה או אתנו לפארטיזנים, השארנו למחרת־היום.

בלילה לנו בגן העיר ובבוקר שוב פנינו לדירת האח. בדרך עצרו אותנו שני חיילים ודרשו את תעודותינו לביקורת. הראינו להם את התעודות, אבל הם דרשו ללכת אתם. חברי התנגד לכך. הוא טען, כי אנו פקידי הרשות הגענו מבראטיסלבה בעניינים חשובים (אני כמובן שתקתי, כי לא דיברתי סלובקית). השומרים לא ויתרו ואף הזהירו אותנו, כי במקרה של בריחה ישתמשו בנשק. ידענו שבבדיקה יסודית יותר של תעודותינו יתגלה הזיוף ואנו אבודים. נדברנו על כן להגיע אתם עד קצה הרחוב ואז להתחיל לפעול. בקצה הרחוב שלפנו את האקדוחים וירינו. השומרים נבהלו, לאחד אפילו נפל הרובה ואנו

התחלנו לברוח, כל אחד בכיוון אחר. בעת הבריחה זרקתי את מעילי מעלי לבל כיירוני, שמעתי מעל ראשי את זמזום הכדורים וקריאות: „פארטיזנים, פארטיזנים“. רצתי עד שהגעתי לארמון שבניטרה. בקירבת המקום במנזר נתקיימה אז תפילה, רציתי להתערב בקהל המתפללים, אבל השקט ששלט שם לא איפשר לי לעשות זאת. לא רציתי לעורר תשומת לב מיוחדת. הסתלקתי מהר משם. יצאתי מהכנסייה להגיע למגדל. במגדל היה פעמון שהיה מצלצל בשעה 12, השעה רק 8 חשבתי, ולרשותי 4 שעות תמימות עד שיגיע לכאן מישוהו. עליתי בחבל לראש המגדל, ושם שהיתי 3 שעות.

קרוב ל-12 ירדתי מראש המגדל, התפילה נגמרה בינתיים, בסביבה שרר שקט מוחלט, מצאתי עתון השקעתי עיני בעתון וכך תוך כדי קריאה הגעתי העירה ומשם חזרה לבית-הנתיבות. בדרך שמעתי הודעת הראדיו הסלובקי, המבקש את תושבי ניטרה לעזור למשטרה בזיהוי שני פארטיזנים שהופיעו בעיר, אחד כהה ואחד בלונדי, שניהם במעילי באלון. בתחנת-הרכבת נודע לי, שעלי לחכות זמן רב עד שאוכל לנסוע לבראטיסלבה. חיי היו בסכנה ועל כן החלטתי ללכת ברגל עד התחנה הקרובה. כשהגעתי לשם חיכיתי רק חצי שעה לבוא הרכבת, עליתי עליה ונסעתי לבראטיסלבה. הגעתי לשם בערב ומיד הלכתי לדירת שני חברי. מרוב התרגשות ואפיסת כוחות התעלפתי, כשחזרה אלי הכרתי דרשתי שחברינו הצעיר ולטר רוזנברג ייצא מיד לניטרה ויעמוד על גורלו של חברנו גצלר. שלושה ימים חיכינו לידיעה ממנו ורק ביום הרביעי נודע לנו, שגצלר עבר בשחייה את נהר ניטרה והגיע לראשית השטח, בו שולטים הפארטיזנים. גמרנו שגם על רוזנברג לעבור לפארטיזנים. הוא צריך לעמוד שם על המצב ולהודיע לנו בהקדם האפשרי, אם גם עלינו להצטרף אליהם. לדאבוני, לא קיבלתי ממנו שום ידיעה. ייתכן, כי דבר זה היה בלתי-אפשרי. זו היתה תקופה מאוד סוערת ופעילה אצלם. ה„גארדיסטים“ הסלובקיים היו מלאי רוגז ואסרו על ימין ועל שמאל. זה היה ערב מרד הפארטיזנים בסלובקיה, אוגוסט 1944.

משפחתו של גצלר מניטרה הגיעה בינתיים לבראטיסלבה. נפגשנו ברחוב ורצינו להתייעץ על עתידנו, גצלר, שחזר בינתיים לבראטיסלבה, הלך לקנות סיגריות ואני נשארתי לשוחח עם גיסתו. לפתע ניגש אלי אדם חשוד ודרש ממני את תעודותי. לדעתי, איש המדבר עם יהודיה חשוד בעיניו. גצלר ראה את המתרחש מרחוק ולא התקרב אלינו. על פי דרישתי הראה לי האיש תעודת שירות-הבולשת ודרש ממני שאלווה אותו למשטרה. עניתי לו, כי מוכן אני ללכת אך עלי קודם לסעוד, כי טרם אכלתי ארוחת-בוקר. הוא הסכים. ניגשתי למזנון, אבל השב. הספיק להזמין שני אנשי-משמר נוספים. הייתי בטוח שמהמסעדה אוכל באיזה-שהוא אופן להסתלק, חיפשתי דרך אחורית ומצאתיה, אבל על ידה עמד משמר. נאסרתי והובילו אותי למרכז ה„משמר הלאומי“, מוסד שמילא בסלובקיה את תפקידי הגיסטפו. בדרך החלטתי ויהי מה לברוח, אומר ועושה. המלווים ירו אחרי, כמה בהלה, רצתי והשומרים אחרי. חשבתי להיכנס לאיזה

שהוא שער, אבל הם היו נעולים. לא עבר זמן קצר ואני הייתי שוב בידיהם. הרביצו בי עד שאיבדתי את הכרתי וכשהתעוררתי אחרי יום-יומיים, מצאתי את עצמי במרתף טחוב על רצפת בטון. כל גופי דווי, אני שבור ורצוץ מכף רגל ועד ראש, ואין בי מתוס. הייתי צמא, והנה נפתחה הדלת, הופיע איש המשמר ושאלתי אותו, אם ישנתי ולקח אותי לחקירה. הושיבו אותי ליד השולחן ומאחורי 6 שומרים. בחקירה דרשו ממני שאגלה את האמת ואת כל האמת, כי הם למעשה יודעים עלי הכל, אחרת יהיה סופי רע ומר. החלטתי להחזיק מעמד ויהי-מה, אמרתי כי התעודה שמסרתי להם היא אמיתית וכי אין לי מקום-מגורים קבוע. לא רציתי לגלות את דירתי, שבה גרו עדיין חברי וגם נשק היה שם. שומרי כיבדוני במכות ודרשו שאגלה יותר ואני בשלי. כל מה שאמרתי היא אמת לאמתיה ואין לי מה להוסיף. הוסיפו לי מכות על מכותי הקודמות והחזירו אותי למרתף הטחוב ללא אוכל ושתייה.

ביום השני שוב הביאו אותי לחקירה. הפעם היה החוקר אדיב אלי. כיבד אותי בקפה וסיגריות ואף הבטיח לי לא להכות אותי עוד אם רק אגלה את האמת. אז הוצאתי מכיס המכנסים שלי תעודה שניה רורבית. היתה זו תעודת לידה של יהודי סלובקי שמת, על שם קרמן אלטמן מלבשטה. הצהרתי, כי זו תעודתי האמיתית וכי אני יהודי, שהסתתרתי בכל מיני מקומות, על מנת לא להישלח למחנות. הם צחקו ממני ואמרו שדברי אינם נכונים וכי לא יעלה בידי לרמותם. לדעתם אני מרגל רוסי, איש הנ.ק.וו.ד. עלי להודות על כך ולא אעמוד בפני חוקרים אחרים והם כבר יוציאו ממני את האמת כולה. „לדידי היינו הך מי שיחקור אותי אפילו נשיא המדינה“, אמרתי. סיפרתי לכם שאני יהודי ואם אינכם רוצים להאמין אני יכול להוכיח לכם את זה בדרך אחרת. . .

„טוב, אמרו חוקרי, ההמשך אצל אנשי הגיסטפו“. לפנות-ערב הובאתי לחקירה בפני שלושה אנשים בתלבושת הגיסטפו, בעלי דרגה. גם להם אמרתי מה שאמרתי קודם. הם דרשו ממני להתפשט. מצבי היה בכל רע. על ידי היה המספר שקעקעו בבשרי באושוויץ. הורדתי את בגדי ונשארה הכותנת לעורי. אמרתי שקר לי ועל כן אינני פושט אותה, הם דרשו שגם אותה אוריד. עשיתי זאת, הם בדקו את גופי, חיפשו בשערותי, בין הידיים והרגליים ולמזלי עלה בידי לסובב כך את היד, שהם לא ראו את המספר שעל זרועי. הם כעסו מאוד על עמדתי המשוונה ואני טענתי שקר לי ודרשתי בחזרה את כותנתי. זרקו לי אותה. מהר תחבתי את הזרעו השמאלית לשרוול. עמדתי במבחן. החקירה נמשכה עד חצות. שום דבר חדש לא הוספתי ואנשי הגיסטפו החליטו להחזיר אותי לבית-הסוהר של בית-המשפט המחוזי ושם לגמור אותי. לפני הבית עמדה מכונית ובמכונית ישבה גיסתו של גצלר. התחלתי לשוחח אתה, אבל באיום של יריה השיחה נאסרה עלי. בבית-הסוהר של המחוז לא היה מקום עבורי והובילו אותי לבית-הסוהר של הקהילה היהודית, שם רוכזו יהודי המקום למשלוחים.

שוב באושוויץ...

שומרי בית-הסוהר נצטוו להקפיד עלי במיוחד ולא להרשות לי לבוא במגע עם היהודים האסורים במקום. במשך יומיים לא יכולתי באמת לשוחח עם היהודים האסורים. בינתיים הגיע היום בו צריכים היו להעביר את האסירים היהודים למחנה לא רחוק מבראטיסלבה ומשם לשלוח לאושוויץ. פניתי לשומרי שהתעניין בגורלי. הוא התקשר טלפונית עם המרכז ומשם הורו לו להכניס אותי לטראנספורט בשמירה קפדנית. העבירו אותי למחנה סרט, שם התרכזו יהודים ממקומות שונים בסלובקיה. נסיונותי לבריחה העלו חרס, כי שמרו עלי מאוד, והנה התקרב יום המשלוחים. מפקד המשלוח איש ה.ס.ס. הודיע לכולם, כי אנו נשלחים לעבודת-כפייה בגרמניה. הכניסו אותנו לקרונות-משא סגרו אותנו, הקיפו את הקרונות בשומרים והזהירו שוב, שכל נסיון של בריחה ייגמר בכדור. כשעברנו כמאה ק"מ נוכחתי לדעת שהרכבת זוה לכיוון שלזיה, ואז הבינתי ועל כך גם הודעתי לשאר היהודים בקרון, כי מובילים אותנו לאושוויץ. הסברתי להם מה זה אושוויץ וביקשתי שבכוחות משותפים נפתח את הקרון וכל מי שחיו יקרים לו יברח יחד אתי וכי אני אוביל אותם. היהודים שבקרון הביטו עלי כעל משוגע. ניסיתי בכוח עצמי לפתוח את הקרון, אבל הרביצו בי מכות נאמנות ואף איימו עלי, שימסרו אותי בידי הגיסטפו. המכות שקיבלתי היו איומות, איבדתי את הכרתי, וכשחזרה אלי רוחי הייתי כל כך חלש, שלא הייתי מסוגל לשום מעשה נוסף. חשבתי שעלי להפטר קודם כל מהמספר שעל זרועי 84216. נשכתי בכל כוחותי את ידי ופצעתיה עד שהעלתה מוגלה. נרדמתי שוב וכשהתעוררתי והסתכלתי החוצה דרך הסורג הכרתי את המקום. אני שוב באושוויץ. החלטתי לעשות משהו. מהקצין הגבוה הגרמני הראשון שיאונה בדרכי, אוציא בכוח את אקדוחו ואהרוג גם אותו וגם אותי. אבל כשרק יצאתי מהקרון ניגש אלי מכירי מפולין, בחור מגרודנה ואמר לי, שהוא מכיר לפי העיניים שלי, שאני מאוד ממורמר וכי מוכן אני לעשות משהו. "טעות בידך, אמר, אושוויץ של היום אינה זו שלפני חצי שנה. הגרמנים מחסלים את אושוויץ ואני אעזור לכם להיכנס לטראנספורט הראשון, שיישלח לגרמניה". החבר הזה ליווה אותי עד לחדר-הקבלה. כשנודע לחברי כי חזרתי לאושוויץ באו לראות אותי רבים מחברי, שבאו אתי מפלונסק ואפילו חבר אחד ממלאכה. הם הכניסו אותי לחדר קטן, הביאו לי את בגדי המחנה, כך שבכלל לא עברתי את בקורת ה.ס.ס. החברים הבטיחו לי, כי בעוד שעות אחדות אסע מכאן עם הטראנספורטים ההולכים מכאן כל שעה לגרמניה. גם בשער המחנה חיכו לי חברים, הם הכניסו אותי לחדר ובמקום כתובת הקעקע הכניסו לפצע טוש וכך נוצר כאן פרח או עלה, בכל אופן המספר טושטש. זה היה באוקטובר 1944.

בדרך-כלל הייתי מיואש ואדיש וכל מה שאמרו לי חברי עשיתי. הם הכניסו אותי לחדר, החביאו אותי מאחורי ארגז והחזיקו אותי שם למעלה מ-24 שעות. הם דאגו לי לפת-לחם ומים. בערב יצאתי מהחדר, חברי דאג לי למשקפים כהים, כדי שלא יכירו אותי אנשי ה.ס.ס. שזכרו אותי משהותי הקודמת במחנה. בעת

האיפול עבר על ידי איש ס.ס. הסתכל בי, נשמתי פרח, אולי יכיר אותי אבל הוא הסתלק, התעצבנתי מאוד, מתי אוכל כבר לעזוב את המחנה. במחנה היה גם אדם רו'יצקי. איך היה מגיב איש זה, לו נודע לו, שאני נמצא שוב בקרבתו. היה הורג אותי בטח מפחד, שלא אגלה את סודותינו המשותפים.

מיבצע-בריחה שני

לפנות-ערב ניגש אלי חבר, שעבד במזכירות הראשית והודיע לי שלפני המחנה עומד טראנספורט, המוכן להישלח לגרמניה. בטרנספורט זה 50 יהודים מסלובקיה ופניהם מועדות לשלזיה הגרמנית. רגע לפני שייצא הטרנספורט, ייצא אחד, ועלי להיכנס במקומו. עלי לדעת ששמי מעכשיו פטר רוכמן, וכך גם קרה.

משמר הטרנספורט לא היה בידי הס.ס., כי-אם בידי ה„רייכסוור“ ואני חשבתי כל הזמן כיצד להסתלק. הדבר לא עלה בידי והגענו למחנה המיועד. היה זה מקום קטן, רק כמה מאות אסורים, בעיקר מפולין, מסיבית לודז'. גם התנאים היו אחרים מאשר באושוויץ. חלקו אותנו לעבודות שונות. חלק מיהודי סלובקיה, ביניהם גם אני, נועדנו לעבודה בבית-חרושת לעץ אצל שוברט. האוכל שקיבלנו שם היה אוכל רגיל של מחנה אסירים. קצת יותר טוב מאשר באושוויץ, אבל בהחלט לא מספיק, כך שהרבה אנשים מתו מאפיסת-כוחות. בכל זאת היה יותר קל מאשר באושוויץ. גם היחס של אנשי הס.ס. לא היה אכזרי כל כך וחץ מזה הקרימטוריום לא היה לנגד העיניים וגם זה היה שווה משהו. הסתגלתי לעבודה קלה יותר מאשר שאר החברים שעבדו אתי. שאלו אותי חברי, כיצד אני עושה זאת. אני מצידי לימדתי אותם, כיצד לחוס על הכוחות בתנאי הקיום שלנו. עודדתי אותם וכאילו הכנסתי אותם תחת כנפי. מהמחנה עד מקום-העבודה היה בערך מרחק של ק"מ. היה חורף, קר ולעבור מרחק זה היתה מעמסה כבדה עבור חלק מיהודי סלובקיה המבוגרים. הוביל אותנו איש ס.ס. אוקראיני. פעם נטפל האיש ליהודי זקן מטרנטצ'ין והרביץ בו מכות. העירוני לראש הס.ס. על אכזריותו. כשהגענו לבית-החרושת העזתי וסיפרתי על כך למפקד המחנה, ביקשתי ממנו שיחליף את מלוונו. אינני מבין כיצד קרה הדבר, השומר הוחלף ומאז כל האנשים ראו בי מציל ומושיע, דבר שלא נעם לי ביותר. בית-החרושת בו עבדנו היה סגור ומסוגר, סורים בחלונות, ליד הדלתות שומרים וברגע של סכנה לא היתה כל אפשרות להסתלק. השגתי באיזה-שהוא אופן משורית ובכל יום ניסרתי לי במקצת את שבכות בית השימוש. בית-החרושת היה במרחק של כמה מאות מטרים מער וחשבתי לי שזהו דרך אידיאלית לבריחה. כשגמרתי את הנסירה ויכולתי בקלות להוציא את הברזלים סיפרתי על תוכנית-הבריחה שלי לכמה מאנשי סודי, בין האנשים שבטחתי בהם היה אחד בשם אויגן רייך, החי כיום במדרה ליד בראטיסלבה, וד"ר ארנסט פירט, החי בלוצ'נץ שבסלובקיה, התקשרתי גם עם „פולקס-דויטשה“. התיידדתי

אתו והוא החל להביא לי ידיעות על הנעשה בחזית. הביא לי מזון ואני בקשתי שיביא לי יותר, כדי שאוכל להתחלק עם חברי הרעבים כמוני. במשך הזמן הביא לי איש זה, על פי בקשתי, גם אקדוחים. הכנסתי את האקדוחים למחנה בכלים שבהם הובא לנו האוכל. באותו האופן הכנסנו גם מכשירים שונים, צבתות לחוטי חשמל וכו'. האמונה בשיחורור הקרוב גברה. האמנתי שלא רק את עצמי אשחרר, אלא את המחנה כולו. לנאמני הבריתה הוספתי עוד מספר אנשים. בבית-החרושת באנו במגע עם שבויים צרפתיים ואיטלקיים, שחיו במחנה נפרד קרוב לשלנו ותנועתם היתה חופשית. הם הביאו לנו ידיעות מהחזית. ידעתי שעוד מעט תסתיים המלחמה, וכי הגרמנים את המלחמה הפסידו. הייתי משוכנע שהגרמנים ברגע האחרון יחסלו את כולנו, כי המחנה שלנו היה בכביש הראשי לברסלאו וכאן הובילה דרך-הנסיגה. מחשבה זו לא נתנה תנומה לעיני. לילות שלמים לא עצמתי עין. זה היה בערך בינואר – פברואר 1945.

באותם ימים הופיע במחננו הפושע הידוע מאושוויץ רופא הס.ס. טילה, שאת מקומו מילא אחר-כך מנגלה. למראהו התעצבנתי מאוד, האם גם לכאן הגיע על מנת לסדר „סלקציות“. היכיר אותי? התחלתי לתכנן כיצד לתופסו ולחסלו.

קשה היה לבצע תוכנית כל-שהיא כלפיו כשכל מחשבתי נתונה לבריתה. התקשרתי עם השבויים הצרפתיים, סיפרתי להם על הרופא הנ"ל וביקשתי אותם שידאגו, שרופא זה לא יצא חי מכאן. הם הבטיחו לי. אני בינתיים המשכתי לעבד פרטים בתוכנית-הבריתה. הסתכנתי הרבה, עשיתי מעשים שעתה קשה להבינם. בינתיים נפצעתי בעבודה, חברי חשבו, כי הגיע קצי. אבל אני החלמתי והמשכתי בתכניותי. ידענו על המצב בחזית וכי הגרמנים אמורים לסגת. חששנו לחיסלונו והחלטנו לא לחכות לרגע האחרון ולפעול בהקדם האפשרי. בערך ב־5 במאי החלה הנסיגה. כשראינו את הקבוצות הגרמניות הראשונות, הוצאנו את כל מכשירינו מהמחבואים, כדי להשתמש בהם ברגע המתאים. אנשי ס.ס. המשיכו לשמור על המחנה. בלילה סידרנו קצר בחשמל. במחנה נעשה חושך. הקבוצה הראשונה שלנו יצאה החוצה והחלה לירות. אנשי ס.ס. במגדל השמירה לא הבינו את אשר קרה ואנו צעקנו, ברוסית, כאילו הרוסים הגיעו. גזרנו את גדרות התיל וכולנו התחלנו לרוץ בכיוון היער. רצנו כמה מאות אנשים ואנשי ס.ס. השומרים לא ניסו אפילו לרדוף אחרינו. מהיער ראינו שהכוחות הנסוגים הולכים וגדלים, הולכים ומתרבים ואחרי כמה ימים יצאנו מהיער, כי היינו בטוחים, כי בעקבות הגרמנים, יגיע גם הצבא האדום.

עד היום הזה עומדת לעיני התמונה של אותו קוזאק רוסי, הרוכב בראש המחנה. בצעקה הודענו לחברים שלנו, שהרוסים הגיעו. כולם יצאו לכביש. את שמחתי אין לתאר. הקוזאק שאל אותנו מי אנחנו, מה מעשינו כאן, הצבענו על המחנה ואמרנו לו, כי משם ברחנו לפני כמה ימים. הם נכנסו למחנה, משומרינו לא נשאר אף אחד, התקשרתי מיד עם השבויים הצרפתיים ושאלתי אותם על גורל ד"ר טילה. לדאבוני, הם הודיעו לי, שלא הצליחו לתפסו.

פניתי למפקד הרוסי. תיארתי לו את ד"ר טילה זה והוא שלח מיד קבוצות חיילים כדי לתופסו ביערות הקרובים. לי לא היתה בכליזאת סבלנות לחכות לתוצאות החיפושים והתקדמתי יחד עם הצבא האדום. התעכבתי רק לזמן קצר בעיירה הלבשטט. שם היה מחנה נשים. כשראינו אותן בחיים, לא היה לשמחתנו גבול.

לזכרון ולתעודה

רוב האנשים שהיו אתי התפזרו. כל אחד הלך לחפש את קרוביו, אולי ימצא שרידים. לי לא היה מה לחפש, ידעתי מראש שכל קרובי ויקירי הושמדו יחד עם אנשי סלובקיה. הלכתי לבראטיסלבה שם פגשתי את שלושת חברי, אתם ברחתי מאושוויץ, אתם יחד פירסמתי חוברת, שיצאה בדפוס הממשלה הסלובקית ושמה „אושוויץ קברהענק של 4 מליון אנשים“. עותק אחד נמצא עדיין עמי.

בבראטיסלבה נעשיתי למנהל מסחרי של חברת מולאמת צ'כית. בחברה זו עבדתי כמעט 20 שנה. בעת משפט סלאנסקי היתה מתיחות ביחס אל יהודים תופסי משרות מכובדות. אולם היחס אלי לא נשתנה. איגוד הלוחמים האנטי פשיסטיים הזמין אותי להרצות בפני סטודנטים באוניברסיטה בבראטיסלבה. בפניהם ובפני תלמידי גימנסיות סיפרתי, את אשר עבר עלי בזמן המלחמה. הם התעניינו מאוד בגורלי ואף הציגו לי הרבה שאלות, עליהן עניתי ברצון. בשנת 1948 התחתנתי בבראטיסלבה עם אסתר גולובוביץ. נולדה לנו במז"ט בת והתחלתי לחשוב על עלייה ארצה. לדאבוני לא יכולתי להגשים את תוכנתי עד 1964. בשנים אלה חליתי הרבה, אלה היו תוצאות כל התלאות, שעברו עלי בזמן המלחמה.

ב־5 במארס 1965 הגעתי עם אשתי ובתי ארצה, ועתה אני עושה מאמצים להתאקלם בארץ.

רצוני עז, שסיפור זה יפורסם בין הנוער הישראלי, על מנת שילמד מה עוללו הגרמנים ויידעו על תנועת ההתנגדות שלנו באושוויץ ובמקומות אחרים. יהיה סיפורי זה תוספת ותשלום בעד כל שעבר עלי בתקופת השואה, כיצד בתנאי־מלחמה נוראים הגשמתי את תוכניותי והוספתי במידת יכולתי הדלה לשמירת עם ישראל.

מדוע לא התקוממנו ?

הגעתי למלאכה בגיל צעיר. לאחר בר-מצווה למדתי אצל הרב סגלוביץ עם עוד כמה בחורים. יחד למדנו שיעור קבוע פעמיים ביום. לפני-הצהרים ב־10 עד 1 למדנו שיעור בגמרא עם כל המפרשים, ואחרי-הצהרים למדנו „יורה דעה“. חצי שנה למדתי במלאכה ועברתי לוארשה, שם למדתי ב„ישיבה“.

אני הייתי בין הנוטים אחר הרעיון הציוני. לא היינו פעילים. היינו אז בחורים צעירים, אבל פעם בפעם שמענו הרצאה על הציונות. המבוגרים יותר שבינינו היו משתתפים בכל מיני פעולות למען הציונות, בעיקר בחוגי „המזרחי“.

מאז היה לי קשר הדוק למלאכה. גם כשהפסקתי ללמוד והתחלתי בעסקים, גרנו בעיירה ליד מלאכה. מלאכה היתה עיר-המחוז. כל המוסדות הפיננסיים והממשלתיים היו שם. גם בתי-המסחר למימכר סיטונאי. הסוחרים הקמעונאיים באו לקנות הסחורה. לעומת-זאת באו סוחרים תבואה מן הסביבה שלנו. אנו חיינו בסביבה חקלאית. הסוחרים קנו מהאכרים את התבואה ומכרו אותה לסיטונאים במלאכה. משם הובילו את התבואה לוארשה ולדנציג. היו במלאכה כמה טחנות-קמח. כולם בידיים של יהודים. הטחנות עבדו בקיטור. בעירנו היתה טחנת-קמח על מים. כיוון שאבי היה סוחר-תבואה ואני בגיל צעיר התחלתי לעזור לו, היה לי קשר הדוק עם כל סוחרים התבואה במלאכה. הטחנה של צ'ארקו היתה התחנה, שם אספו את היהודים לפני השילוח לאושוויץ.

העיירה שלנו קטנה היתה, ואף-על-פי-כן היו בה חירי-ציבור ערים. היינו קשורים לאותם מרכזים, שמלאכה היתה קשורה אליהם - „מזרחי“ או ציונים כלליים, או אפילו „אגודה“. היינו באים לעיתים קרובות למלאכה. הם היו באים בחודשי הקיץ אלינו. הקשר האמיץ בין מלאכה ושצ'גוב נוצר עוד בימי המלחמה הראשונה. מלבאים רבים גרו אז אצלנו ונתקבלו בזרועות פתוחות. את חסד-הנעורים הזה הם לא שכחו לנו. מלאכה שכנה על קו וארשה-גדאנסק, ואנחנו שכנו קצת יותר-דרומה, קרוב לוארשה. כשנסעו מהכביש ממלאכה לוארשה, עברו על פני העיירה שלנו.

מלחמת-העולם השנייה פרצה ביום שישי לפני-תבואה, באחד בספטמבר. אותו יום הפציצו את מלאכה. ובאותו יום כמעט כל המלבאים הגיעו לשצ'גוב. בית-הכנסת וכל מקום ציבורי וכן בתים פרטיים היו תפוסים עלידי מלבאים.

אופטימיות ללא יסוד

אפפה אותנו רוח של אופטימיות מופרזת. גם הגויים היו אופטימיים ולא העלו על הדעת שתפרוץ מלחמה. חשבו שגרמניה תפחד מפולין האמיצה. גם

אנחנו לא רצינו להאמין שתפרוץ מלחמה ולא עשינו דבר. והרי יכולנו לעשות. אלה שהיה להם כסף, יכלו להציל חלק מרכושם. אך אנו לא זזנו אף קילומטר אחד. ביום בו פרצה המלחמה, כבר נפלו קורבנות. הקורבן הראשון במלאבה היה זילברברג, שנהרג בהפצצה. הקשר שלי עם מלאבה התחיל מיד אחר פרוץ המלחמה. ביום ראשון אחרי הצהריים הפציצו הגרמנים את העיירה שלנו. באותו ערב כל העיירה שלנו יחד עם אנשי מלאבה עזבנו הכל וברחנו בכיוון וארשה. אחר טלטולים ונדודים, הגענו לווארשה והיינו שם עד שכל פולין נכבשה. הדרך היתה תפוסה. לא יכולנו מיד לחזור. עברו ששה שבועות מפרוץ המלחמה עד שחזרתי לעיירה שלנו, לחפש מכרים, קרובים. האלפרטים הם קרובים שלנו. הם יכולים לספר הרבה על החיים במלאבה. זו היתה משפחה ענפה מאוד. שוב קשרנו קשרים עם מלאבה. אותו זמן הוחל באירגון הגיטו במלאבה.

מדוע חזרנו לעיירה שלנו? ראינו שכל פולין נכבשה ובמקום להישאר בורשה חזרנו הביתה. גם כאן היתה אופטימיות מופרזת מאוד. חשבנו שזו רק תקופת מעבר. הפולנים חשבו שעד חג המולד יסוגו הגרמנים, כי צרפת ואנגליה כבר נכנסו למלחמה. איש לא שיער שתתחולל שואה, שישמידו את היהודים. ובכן, חזרתי לשצ'גובו.

זו היתה עיירה קטנה. בסך הכל היו בה שש מאות יהודים לפני המלחמה. רובם ברחו. רק שלושה יהודים נשארו באותו יום ראשון בערב. ואלה שנשארו היטיבו לעשות. חלק מהנוצרים ברח יחד עם הצבא, בעיקר הנוער התקדם בכיוון וארשה. היהודים פחדו יותר מהגרמנים. כשהגענו לפלונסק לפנות בוקר, שמענו כי הגרמנים כבשו את כל המקומות הקודמים ושחטו את הגויים, כדי לעורר בהלה ולהבריח את כולם. ואמנם הכבישים היו מלאים אנשים שברחו. הם לא שחטו את הפולנים. הם רק רצו שהמון אזרחים יתערב בצבא ולא יניחו לו להתקדם. ואכן, הצליחו בכך.

כשחזרנו כבר היתה הדרך תפוסה בידי הגרמנים. חטפו אנשים לכל מיני עבודות: לפנות חללים ששכבו בדרכים, לנקות הבתים, שרצו להתאכסן בהם. לעומת וארשה, שהיתה מלאה פליטים ושרר בה רعب, מצאנו בשצ'גובו „גן עדן“. היה מספיק אוכל, היו מעטים. כל השלטון היה בידי ה„פולקס־דייטשה“, ואנחנו חיינו כל השנים יחד איתם. והם היו הידידים שלנו כל השנים. סמוך למלחמה היו קצת פרעות נגד היהודים בפולין. גם בעיירה שלנו היו שמועות, שהפולנים מתכווננים לעשות משהו. שכרנו „פולקס־דייטשה“, שהסתובבו ברחוב ושמרו על העסקים של היהודים, על הבתים של היהודים. כמובן ששילמנו להם בעד זה. אבל הם עשו זאת ברצון, מפני שהיינו בידידות איתם.

כשהם נטלו את השלטון, הם לא העזו תחילה לגלות את פרצופם. אחר־כך הם לא התביישו להוציא את היהודים מדירותיהם, להתיישב בהן. לקחו את הכל תוך רבע שעה. לא נתנו לקחת דבר. אבל בהתחלה עוד נהגו בהגינות. היהודים הרגישו עצמם חופשיים. חשבנו שיעבור זעם והכל יבוא על מקומו בשלום. ה'זנדארמיה' הגיעה אלינו רק בדצמבר. כל חודשי אוקטובר ונובמבר היה

השלטון בידי ה"פולקסדויטשה". התחלנו לארגן קצת את החיים. כמובן כל העסקים היו סגורים. למן היום הראשון אסרו ה"פולקסדויטשה" על פתיחת העסקים, אבל לא החרימו את הסחורות. היתה אפשרות לסחור, מתחת לשולחן". היה שוק שחור, מכרנו סחורות לגויים. יהודים אספו קצת כסף וחשבו, שאם יהיה להם כסף יוכלו לקנות אוכל, עד יעבור זעם.

שצ'גובו היתה מרכז עירוני באזור חקלאי ואותו זמן עדיין באו האכרים העירה ומכרו תוצרת חקלאית גם ליהודים. ויהודים קנו לא כדי לסחור, אלא כל אחד לעצמו, הכינו מלאי של בשר, עופות וכו'. תחילה היה במחזור המטבע הפולני, הזלוטי. אחר כך התחילו להשתמש במארקים גרמניים, והאיכרים לקחו כל כסף, שניתן להם, כי יכלו באותו כסף לקנות כל הדרוש להם. היה אמנם חשש לערך הכסף והשתדלו לנהל את העסקים בצורה של חליפין. יהודים מסרו סחורות שונות: גלנטריה, מנופקטורה, עורות ומוצריהם. כל העניין לא ארך אלא תקופה קצרה.

עד יעבור זעם!

בדצמבר הגיעו הז'נדארמרים הראשונים. על היהודים נפל פחד גדול. מיד גזרו עלינו כל מיני גזרות: לגלח את הזקנים, לצאת לעבודת־חובה, בלי יוצא מן הכלל, כל הגברים. כל בוקר היה צריך להתייצב ב"זאמלפלאץ", בשוק, כל היהודים, ואותם פולקסדויטשה, שהיו ברובם חקלאים, בעלי אחוזות גדולות, לקחו את היהודים לעבודה. תחילה לא שילמו מאומה; עבדו חינם; נתנו אוכל, לא טוב במיוחד, מפני שהיה להם חבל על זמן־העבודה. ארוחת בוקר וצהרים אכלו אצל בעל האחוזת. ארוחת ערב כבר אכלו בבית. כך חסכו את ההליכה והשיבה הביתה לשעת־צהרים. מובן שרוב היהודים לא רצו לאכול מפאת השמירה על הכשרות; ויתרו על האוכל ולקחו אתם משהו מן הבית. הגרמנים אסרו על היהודים ללכת על המדרכות. זו היתה הגזרה הראשונה. הנהיגו את הטלאי הצהוב, מפנים ומאחור, עיגול בקוטר של עשרה ס"מ בערך. זה היה נורא. התחלנו להרגיש את היד החזקה שלהם. הוציאו תעודות־זהות מיוחדות עם הציון "יודה". אחר תקופת האופטימיות באה התפכחות. יהודים התחילו לחפש מוצא מן המצב הנורא. קצתם אף החליטו לברוח לאזור הסובייטי.

לצערנו, רבים מהם חזרו והפיצו שמועות לא־מעודדות על מצב היהודים אצל הרוסים, דבר שמנע המשך הבריחה לרוסיה. הבריחה נפסקה וכל עוד לא נפלו עלינו הגזירות הקשות ביותר, החליטו יהודים שמוטב להישאר תחת שלטון הגרמנים. הגזירות הקשות באמת וההשמדה הטוטאלית התחילו ב־1942. תוך זמן קצר לא היה "עם מי לדבר" בעיר. בשנת 1940 עוד היה המצב נסבל. אנחנו היינו במלאכה בזמן "האוסזידלונג", בדרכנו לאושוויץ. היינו שם כשבועיים. בגיטו חיינו בנפרד, ועם כל האירוניה שבדבר, התנהלו החיים כסידרם: אנשים התחתנו, הולידו ילדים בגיטו. היה רע מאוד, בחדר צר גרו עשר נפשות ומעלה, ללא רהיטים (מה שהיה ראוי להיקרא רהיט נלקח עלידי הגרמנים);

שולחנות וכסאות פשוטים מאוד, ומיטות היו בקומות - אחת מעל לשנייה. אף-על-פי-כן גם אז עוד שררה אופטימיות. כל הזמן סברנו שזו אינה אלא תקופת מעבר. ידענו שלקחו מאתנו את הרכוש וכל אחד חשב בלבו: מילא, רכוש נצבור לנו מחדש, נסתדר איך-שהוא. רק שתעבור המלחמה, לא יזנחו אותנו אמריקה וכל היהדות, שלא סבלה מהמלחמה, ויבואו לעזרתנו. העיקר - לשמור על החיים. שאיפה אחת קיננה בלב כולם: לשמור על החיים עד יעבור זעם! ידענו שלקחו יהודים, אבל סברנו כי בנו לא יפגעו, כיוון שבאותם מקומות שמהם הוציאו יהודים, גם חיי הגיטו היו הרבה יותר קשים משלנו. הדבר נטע בנו תקווה.

בשנת 1940 הפיצו הגרמנים שמועה, שהם מקימים מדינה יהודית בסביבות לובלין, כיוון שכל אומה צריכה מדינה משלה. בחרו הם במחוז הגדול לובלין, שהיה גדול מאוד ובו שטחים עצומים וריקים. שם, אמרו, יקימו מדינה יהודית. התחילו לשלוח יהודים מכל מיני מקומות לשם. גם ממלאכה לקחו 3,000 איש, ושלחו לשם. זה היה בסוף 1940. שלחו אותם לזולדאן, ומשם פיזרו אותם בכמה עיירות ואחר-כך אף התחילו יהודים לחזור למלאכה. בץ אלה ששולחו אז היה גם הרב סגלוביץ. ביום הגירוש הייתי במקרה במלאכה. כשהתחלנו לארגן קצת את החיים בשצ'גוב, עוד לפני קום הגיטאות, בסוף 1939 ותחילת 1940, התחלנו להסתכן ולנסוע משצ'גוב למלאכה וחזרה בענייני מסחר. אצלנו היה יותר מזון מאשר במלאכה, כיוון שהיינו אזור חקלאי יותר; יכולנו לספק ליהודי מלאכה חמאה, ביצים, עופות וכל מיני צרכי מחייה אחרים, חזרה הבאנו סחורות. לאחר-מכן התהפכו הוצרות: אנו יכולנו לספק מוצרי-עשיה ומלאכה לכל הגיטאות מסביב. כיוון שהיינו עיר קטנה, „פולקסדויטשה“ מועטים בה, וההיכרות עמם קרובה יותר, יכולנו לעשות עסקים למרחקים - על שמם של „פולקסדויטשה“ ו„רייכסדויטשה“. עד לודז' הגענו במסחר מוצרי טכסטיל. הם הביאו את הסחורות, מכרו לנו, ואנו שלחנו חבילות קטנות בדואר; חבילות עד 5 ק"ג מותר היה לשלוח. וכל זמן שלא תפסו אותן, העסקים פרחו ממש. הייתי אז קשור למלאכה. התחלנו לחשוב על יום המחר. חששנו שהמצב ישתנה לרעה. גם אצלנו גם במלאכה קמו אנשים שהביעו ספקות באשר להמשך ה„אידיליה“ עם הגרמנים. התחלנו לדאוג לעתיד. ומשום כך אף קראו לנו „די שווארץ זייערס“; כלומר רואי-שחורות. האדם טיבעו להרחיק את הסכנה ממחשבתו ולחשוב: „מיר וועט דאס נישט טרעפן“. „בי זה לא יפגע!“ זו היתה השגיאה הפאטלית ביותר.

בתקופה זו הייתי שריר בדכאון נפשי עמוק. הייתי מיואש לאחר שקרני אסון משפחתי. כמה חודשים לפני פרוץ המלחמה: אשתי, אשה נחמדה מאוד, שנשאתיה כמה חודשים קודם לכן, לאחר שמונה שנות ידידות, מגיל 16, חלתה פתאום, הצטננה, ונפטרה מדלקת-ריאות. פניצילין לא היה אז. היה זה כמה חודשים לפני פרוץ המלחמה. משפחתי כולה היתה אז בארץ, ואף כי נתבקשתי אז עלידי משפחתי „לבוא הביתה“ - תרתי משמע - כך כתב לי אחי - החלטתי

לא לזוז מן המקום שנה שלמה. לא ניהלתי את העסק ולא התערבתי בו. בתוך כך פרצה המלחמה, וכיוון שממילא הייתי בודד, הפקרתי את עצמי מתוך פאטאליזם לכל מיני סכנות, תוך פעילותי הציבורית. כסף היה לי, יכולתי לעלות ארצה אפילו בתחילת 1941. הילכה אז שמועה, שתמורת כסף מעבירה ה"גסטאפו" יהודים לארץ־מבטחים, במטוסים, כמו שהצילו את הרבי מגור. כמובן לכל אחד - „מחירו“; לא הרי יהודי פשוט כהרי הרבי מגור. הכל לפי חשיבות האדם. אחות אחת, שהיתה לי בפולין, בעלת משפחה, התחננה לפני שאסע. היא, אמרה, אינה יכולה לחשוב על כך, בגלל משפחתה. אבל אני... ואני בשלי: גורל כולם יהיה גם גורלי. הרגשתי חובה לעשות משהו. וכך התחלתי לפעול למען הציבור.

במלאכה היו לי ידידים רבים. אחד מהם היה לייזר פרלמוטר, שהיה אף קרוב משפחה רחוק עליידי נישואין. הוא היה בחור פיקח מאוד. התחלנו לכנס קבוצות אנשים ולטכס עצה. תחילה רצינו לארגן אנשים לבריחה קבוצות קבוצות, לרוסיה. היינו קרובים מאוד לביאליסטוק, לאוסטרולנקה, שהיו בתחום רוסיה. תוך יום אפשר היה לעבור לרוסיה. אך יהודי הן קשור הוא במשפחתו. רצינו לכן לשלוח רק את הצעירים. אך לכל אחד היה אב זקן, אם זקנה, ואלה טענו: מה שיהיה אתם, יהיה גם אתי. ואולי אם אהיה אתם, אעזור להם וניחלץ כולנו. והצלחה לא היה אז פירושה הצלת נפש, כי לא העלינו על הדעת השמדה. הצלה פירושה היה אז: עבודה, פרנסה.

הגרמנים לקחו אנשים לעבודה ושילמו בעדה. בשלב מאוחר יותר יצאה תקנה, שאסור להעביר אנשים בלי לשלם. התשלום היה אמנם נמוך מאוד, הרבה יותר נמוך משהיה נהוג עם כניסת הגרמנים, אבל אפשר היה להתקיים. אצלנו שילמו מארק וחצי ליום, וזה הספיק. היו רבים שהיו מרוצים מאוד, שיצאו לעבודה והרוויחו מארק וחצי. לצאת לעבודה היו צריכים כולם, בלי יוצא מן הכלל. אך כיוון שלא היו זקוקים לכולם בבת־אחת - לקחו לפי תור. ועוד בטרם התארגנה הקהילה, לאחר הכיבוש, יצרנו מין ועדת עבודה - „ארבייט איינזאץ“. תפקידה היה לחלק את העבודה, כדי שהמעמסה תיפול שווה בשווה על כולם. אך היו אנשים בעלי אמצעים, שלא רצו ללכת, לפיכך הוסיפו הגרמנים עוד מארק וחצי. וכך היו די מתנדבים, שהיו מוכנים לעבוד תמורת 3 מארק ליום. בדרך זו נפתרה בעיית ה„צוואנגסארבייט“ מאליה.

כשבאה הז'נדארמריה לעירנו, בא עמה אוברלויטננט אחד, גבר גבוה, רחב כתפיים. פחד מוות היה להסתכל בו. כשעבר ברחוב, דימינו שהאדמה רועדת. יום בהיר אחד הוא בא לשוק, מקום שהתאספו היוצאים לעבודה, וביניהם גם חברי „ועדת העבודה“ - שאני נמנית עליהם - כדי לחלק את האנשים לפי הנדרש לאותו יום. קיבלנו הזמנות לכוחות עבודה - 50 איש פה, 80 - שם וכו'. כשבא לשם האוברלויטננט והתבונן ברשימות שהחזקנו בידינו במקרה, שאל אותנו מה זה. ענינו לו, שאנו מחלקים את העבודה לפי ההזמנות. לא אמרנו לו שאנו מוסיפים כסף לאנשים - פדיון ימיעבודה של אלה שלא רצו

לצאת לעבודה. הוא פקד עלינו - עלי ועל עוד אחד - להתייצב לפניו. פחדנו מאוד. לא ידענו מה מטרת ההתייצבות. שמא אינו מוצא חן בעיניו ההסדר שלנו בחלוקת העבודה. אך כיוון שקיבלנו פקודה - התייצבנו.

הוא פתח דווקא בנקודה זו: איך אנשים חיים? איך חיים האנשים העניים? איך וממה הם מתקיימים? הוא הכיר כבר את העיירה, על כל מעלותיה ומגרעותיה, כאילו גר בה מימים ימימה. הפולקסדויטשה מסרו לו פרטירפרטים על הנעשה והנשמע בעיר. הוא ידע שיש יהודים אמידים ויש עניים. הוא פקד עלינו להתארגן ולהקים ועדות עזרה, ולאסוף - לפי ראות עינינו - מכל אחד סכום כסף ולחלק כל שבוע בין הנצרכים. מותר היה לנו לפי הכרתנו את האנשים ויכולתם, לגבות כספים למטרה זו. כל שבוע היה עלינו להגיש לו דין וחשבון כמה אספנו וכמה חילקנו. אני רוצה, אמר, שאיש לא ירעב ללחם כאן.

ראשית הגיטו

לימים התברר שהוא היה אחד הקומוניסטים הנאמנים בגרמניה. מאוחר יותר, כשהכרתי אותו יותר טוב - שהרי הלכתי אליו בקביעות עם הדוחות - פניתי אליו בעניין חשוב. וזה העניין: השלטון הגרמני המחוזי במלאבה הטיל עלינו לשלם שכר דירה - כי הם החרימו את כל הבתים, שהפכו לרכוש גרמני; ליהודים אסור היה להחזיק ברכוש דלא־ניידי, ובכלל כל עניני הממשל באיזור נחתכו במלאבה שהיתה בירת המחוז; עול שכר־הדירה היה כבד מאוד עלינו, וקשה היה לנו לעמוד בכך ולגייס את הסכומים שנדרשו כל חודש. בעניין זה פניתי לאוברלויטננט והסברתי לו את המצב. הוא הבין ונתן לנו מכתב המלצה חם לשלטונות במלאבה, יחד עם רשיונות תנועה, בו תיאר את יהודי שצ'גובו כאלמנט פרודוקטיבי מאוד וראוי להתחשבות, אשר אין ביכולתו לעמוד בעול התשלומים. כתוצאה מהתערבותו, הקטינו לנו את התשלומים כדי שליש.

גם במלאבה היה על היהודים לשלם שכר דירה, ורק משום שהתחלתי להגיע למלאבה בענייני הקהילה שלנו - עוד לא היה גיטו בשצ'גובו, גם לא במלאבה - הוקצב רק שטח מסויים עבור היהודים שיתרכזו בכמה רחובות, אבל זה לא היה עוד גיטו, היה חופש תנועה וחופש מסחר. כך התחלתי להגיע לעתים תכופות למלאבה ולהתקרב לאלה העומדים בראש הקהילה. שם עוד לא היה יודנראט, אלא ועדה שניהלה את העניינים. היו אלה מתנדבים. ביניהם היה איציק אלתר, שהיה עד כדי כך אהוב על השלטונות הגרמנים, שרק לו התירו שלא לגלח את זקנו. הוא התפרנס כמשלח־סחורות. הוא דאג למשלוחי סחורות של סוחרים ותעשיינים, לסידור הניירות, למשלוח וקבלת הסחורות, סידורי טעינה ופריקה וכד'. על הובלה זו היתה פרנסתם של כל האלתרים ממלאבה. את האנשים האלה הכרתי מקרוב; התייעצתי איתם לעיתים; סוף־סוף הם היו קהילה יותר גדולה ומנוסה. מאוחר יותר קבענו מדיניות משותפת לאחר ששלחו חלק גדול של יהדות מלאבה - אותם 3,000 - שהקימו גיטו לחלק הנותר. לגיטו זה הביאו את היהודים מרדזנוב, ריפין, ועוד עיירה אחת. התחלנו

לפחד כי היינו אז רק כמה מאות – 700-800 איש. חששנו שגם אותנו ישלחו לאי-שם. דיברנו עם אנשי מלאבה שישתדלו, כי יעבירונו אליהם, משום ששלחו יהודים למקום קרוב לווארשה ושם היתה מצוקה גדולה. לא היה מקום ולא היה מזון.

באותו זמן כבר שימש בתפקיד ראש ה"יודנראט" במלאבה, לייזר פרלמוטר, ולו היו מהלכים בין הגרמנים. יכולנו לבקש ואף לקוות, כי יעבירו אותנו למלאבה. פרלמוטר התחשב בנו ועזר לנו. דברים שאי-אפשר להעלות על הדעת שניתן להסדירים, הוא הסדיר. כגון, הנחות שונות, היתרי-מעבר ותנועה, רשות לעזוב את הגיטו.

במלאבה היו תנאים טובים יותר מאשר במקומות אחרים, חוץ משצ'גובו. אצלנו היה יותר טוב בגלל המקום הקטן. היו ז'נדארמים בודדים ומרגע שהצלחת להתקרב אליהם, כבר לא היתה עליך אימת השלטון. עם ה"נמוכים" אפשר היה להסתדר. למזלנו, היו אז אנשים שאפשר היה להידבר אתם. היה גוי אחד ריכטר – אז בן 50. הוא טען, שאם רצונו לנוח מעט, לנשום לרווחה, הדבר היחיד שיכול לעשות הוא – להיכנס לגיטו. כל ימיו, אמר, היו לו ידידים יהודים. לבית-ספר הלך עם ילדים יהודים; ישב לידם על ספסל אחד והתרגל אליהם. הוא עשה לנו טובות הרבה. הוא היה ראש המשטרה. נדברנו עם לייזר פרלמוטר שאם ייגור עלינו שהגיטו יחוסל, נשתדל שיעבירונו למלאבה. והתחלנו לטפל בכך. לא חששנו, שמא "נתקע" בכך למישהו רעיון בראש לחסל את הגיטו, משום שבאותם ימים כבר הילכו שמועות על חיסולו הקרוב של הגיטו. לדעת הממשל הגרמני, לא היה לגיטו בן פחות מאלפיים איש זכות קיום, ואחד דינו – חיסול. אנו היינו אז קצת פחות מאלפיים, למרות הרבים שהצטרפו אלינו – בני שצ'גובו, מגוסטנין, גומבין ומקומות אחרים, שבהם חוסלו הגיטאות. אצלנו, למזלנו, הוצאו יותר תעודות-זהות ממיספרם של יהודים, ויכולנו לתת לכל פליט תעודת-זהות. זה עלה לנו קצת כסף, אבל כל מי שבא היתה לנו עבורו תעודת-זהות. הטיפול בעניין גיטו שצ'גובו היה בעיקר ב"לאנדסראט" במלאבה וראש ה"לאנדסראט" שמו היה פונק. הוא קיבל שוחד רב והבטיח. בסופו של דבר לא יכול היה לקיים את דברו, כי טענו שגיטו מלאבה צר מדי מלאכלס את יהודי שצ'גובו. על כן הלכתי יום אחד עם פרלמוטר ל"לאנדסראט". הוא נכנס ואני נשארתי בחוץ. הוא לא רצה שיותר מדי אנשים יידעו על השתדלותנו. נתן לפונק שוחד רב, ויצא ממנו ובפיו בשורה טובה: הצלחתי לשכנע אותו להקים גיטו בשצ'גובו.

כיוון שחסרו יהודים למיספר 2000 ובשרפץ נשארו יהודים, לאחר גירוש הקהילה לווארשה, ואותו דבר בייז'ון, הובאו יהודים אלה אלינו. כך נשארו בעירנו. פונק היה הממונה על המחוז וכל-יכול בו. ככל שחלף הזמן, התהדקו קשרי עם מלאבה. עסקי הציבור בשני הגיטאות דרשו פגישות משותפות בינינו לבין עסקני מלאבה. נפגשתי איתם שתיים-שלוש פעמים בשבוע. הגיטו שלנו היה כאילו תחת חסותו של גיטו מלאבה. פרלמוטר היה אחראי גם ליהודי

שצ'גובו. תוארו היה: קרייזקומיסר. וכל דבר שהיה עלינו להסדיר, עשינו בעזרתו ובעצתו.

כאמור, גם במלאבה גם בשצ'גובו היו תנאים מיוחדים לטובה. כל זמן שפרלמוטר חי, לא היה פחד, שיהודי ממלאבה או משצ'גובו יתפס ולא ישוחרר, הוא היה בידידות רבה עם ה„בירגרמייסטר“, עם הממונה עליו פונק, גם עם ה„קרייז'אנדרמרי“ פוליקאט, היו לו יחסים הדוקים. הוא לקח שוחד רב וגם שצ'גובו השתתפה בתשלום. הממונה על המחוז היה פגליין. הוא שנתן בסופו של דבר את הצו להרוג את פרלמוטר. הוא היה ראש משטרת המחוז. במסגרת הממשל הגרמני היתה חלוקת סמכויות מוחלטת ולא התערב אחד בענייני הזולת. כך היינו צריכים לשחד את כולם, כדי להיטיב את תנאי החיים או לעזור למישהו מאתנו. בעניינים אזרחיים, כגון אישורים לרכישת בגדים ונעליים, לא התערבה המשטרה. בזה טיפל פונק. הוא הדין ביחסי עבודה: השמירה על הגיטו והמשטרה היהודית היו בחסותם של פגליין ופוליקאט. הגיטו אצלנו הוקם שנה אחר גיטו מלאבה. לי היה היתר קבוע לעזוב את הגיטו ולנוע בתוך העיר, אך לא יותר. כדי לנסוע למלאבה, היה עלי להצטייד ברשיון מיוחד, שקיבלתיו ללא קושי. עבודת ה„יודנראט“ היתה קשה מהרבה בחינות, עבודה שאין שכרה בצידה, היחידים, שהיו מעוניינים בהמשך תקין של עבודת ה„יודנראט“, היו היהודים ואלה לא יכלו, לו גם רצו, לגמול לעסקני „היודנראט“ כפועלם. פרוטקציות השיגו עסקני הגיטו לכל מי שאפשר היה.

אצלנו למשל השגנו 400 רשיונות תנועה. אמרו אצלנו, שכל מה שיש בעולם – יש בגיטו. במידה רבה בא הדבר הודות לעסקני הקהילה. לא היה מחסור בשום דבר. היינו קרוב לאלפיים איש, מזה ארבע מאות אנשים עזבו את הגיטו יום יום לעבודה אצל האכרים הפולנים: חייטים, סנדלרים. כל מי שיצא הביא משהו בכיסו. חמאה, ביצים, עוף. ארבע מאות הכניסו לגיטו דברי אוכל, העיקר היה: להחיות את הנפש. זה כבר הספיק כדי שהגיטו יוכל להתקיים. לחם קיבלנו מהממשלה רבע קילו לנפש.

היה גם גרמני טוב

בדיוק אותו הדבר היה במלאבה. יהודים חיו והתרגלו למציאות עד מותו של פרלמוטר. זה היה ב־1942, כמה חודשים לפני הסוף. היינו שרויים בשאננות וידענו: יקרה מה שיקרה, בכסף אפשר להסתדר! לפתע הודיעו, כי הו'אנדרמים הגרמנים באים לעיירה. הודיעו לנו, שעלינו להיות על המשמר. לילדים היה „חדר“. המלמד קיבל משהו מההורים. אנו עצמנו דאגנו, שלא יהיה ראש בגיטו. כל שאיפתנו היתה, שלא יראו אותנו. בשצ'גובו אירגנו בראש השנה וביום כיפור מניין, ברשות הגרמני. וגרמני עמד בחוץ, שמא יבואו אנשי גסטאפו. הם רצו לעזור לנו, אבל יחד עם זה פחדו מהממשל הגבוה יותר. הם שמרו שאנחנו לא נכשלו. כי כשלונו שלנו יכול היה להיות גם כשלונו שלהם. כל גרמני טוב היה גם רע. זו אומה, שקשה לעמוד על טיבה. גרמני טוב

כשתפס יהודי מחוץ לגיטו, יכול היה להכותו בלי רחמים. אותו גרמני יכול להיות בין־רגע כל־כך רע. אני לא נשלחתי לאושוויץ עלידי השוטרים. אותי אסרה הגיסטאפו. הלשינו, שאנו „מסדרים” את הגרמנים, שיש לנו נשק בגיטו, יותר מדי אוכל וכו'. אז באו במיוחד לשצ'גובו. זה היה ב־21 באפריל. ב־20 לאפריל היה יום־הולדת להיטלר. הם אכלו ושתו כל הלילה. ולמחרת הקיפו את הגיטו ודרשו חמישה אנשים. ואנחנו ידענו על כך מראש. בלילה באו והודיעו לנו. כולנו התחמקנו ולא היינו בגיטו. חשבנו אם לא נהיה, הדבר יעבור בשקט. אבל הם באו ובידם רשימה, חיפשו אותנו ולא מצאו. אז התחילו להשתולל, להכות על ימין ושמאל והכריזו שאם אנחנו לא נתייצב, הם ישמידו את הגיטו. היה בחור אחד, ששימש נהג של ה„בירגרמייסטר”. הוא היה עוזב כל בוקר את הגיטו והולך לעבודתו. הוא ידע היכן אנחנו, והודיע לנו, כי המצב הורע. הם משתוללים, מכים והורגים, ואומרים, אם הללו לא יופיעו, ישמידו את הגיטו. ראינו שהמצב החמיר. כיוון שהייתי מדוכא וחיי נעשו הפקר, אמרתי: אני מתייצב, ואתם תסתלקו! וכך עשיתי. ספגתי מכות. ואני היום איני יכול להעלות על הדעת, איך אדם מסוגל להחזיק מעמד. התנפחתי, המכנסים נקרעו. היכו ודרשו שאגלה היכן חברי. כל היום ערכו חיפושים בגיטו. מצאו קצת קמח, קצת חמאה. עצרו עוד כמה אנשים, אבל הם חיפשו את האנשים ההם. בלילה שמו אותי בבית־סוהר קטן שבעיירה, כדי להעבירני למחרת למלאבה. ישבתי בבית הסוהר וידעתי שאני אבד. מכאן חי לא אצא. רציתי רק שזה יהיה מהר יותר, בלי עינויים, כדי שלא אספר דברים שלא רציתי לספר. בשתיים בלילה שמעתי צעדים. חשבתי שהולכים לירות בי. פתאום אני רואה, ריכטר בא ושאל אותי: מה שלומך? אל תדאג, נעשה הכל כדי לשחרר אותך. הוא ניחם אותי. אמרתי לו, יש לי בקשה אליך. אל תסגור היטב את הדלת, כדי שאוכל לברוח. והוא שאל: לאן תברח, הרי זה רחוק לגיטו והפולנים בעצמם ילשינו עליך. אמרתי: אל תדאג, יש לי מכרים, שאני סומך עליהם. הוא לא אמר דבר, נעל את הדלת והלך. אחרי עשרים רגע בא שליח שלו, הביא שרשרות ושם לי על הידיים. התחלתי לבכות מתוך צער ועוגמת־נפש: איזה מנוולים! אני האמנתי בו וסיפרתי לו שאני רוצה לברוח. הייתי כבול באזיקים. בשעה ארבע בערך כבר התחיל להאיר השחר. הוא בא, הוריד לי את האזיקים ואמר: לא עצמתי עין כל הלילה, דאגתי לך, וטוב עשית שלא ביצעת מה שחשבת. הוא לקח אותי אליו הביתה, כדי להתרחץ ואשתו הכינה לי כוס תה. הוא שאל: מדוע אתה כועס כל־כך. אמרתי: היה לי אמון בך והנה הוספת חטא על פשע. אז אמר לי: אתה טיפש, אם אתה חושב כך. אתה היית בורח, והיו תופסים אותך. אילו לא היו תופסים אותך, היו מחריבים את הגיטו. עוד אתמול רצית למנוע זאת. התייצבת, כי רצית להציל את הגיטו. אז מה יש לך היום לברוח? גם אני הייתי מקפח את חיי. הן כל הצרה באה על הגיטו משום, שהם חושדים שאנו עוזרים לכם. אבל אנו נעשה הכל, כדי להוציא אותך. זו היתה המנטאליות של הגרמני הטוב. אחר־כך תפסו אחד מאלה שהתחבאו. האיש הספיק להתחמק וברח שוב. אז הקציבו פרס של 1,000

מארקים לראשו. פולני אחד הלשין, שהוא מתחבא אצלו באסם־התבואה יחד עם בנו בן ה־14. הם ישנו. באו ויררו בהם תוך שינה.

אותו פולני מנוול התיידד איתי, כיוון שלא רציתי לגלות דבר. יום אחד קרא לי ואמר: אם אתה מגן על היהודים, אני מבין זאת. הם בני דתך. אבל מדוע אתה מגן על הגרמנים. הם האויבים שלכם ואף יהודי לא יישאר בחיים. הם ישמידו את כולם. מדוע אינך רוצה להודיע מי מהם עוזר לכם, מי נותן לכם נשק; מי מאפשר לכם להביא אוכל לגיטו. ואני טענתי כל הזמן: אינני יודע. ישבתי שם ארבעים ושמונה יום. ידי כבולות מאחור: שרשרת על הצוואר לקיר ושרשרת על הרגל. לבסוף שיחררו אותי, בתנאי שלא אשאר בשצ'גובו ולא במלאבה, אלא אלך לוארשה שם ישנם חצי מיליון יהודים; אתה תתערב ביניהם ולא יידעו. בדרך עצרה אותי הגסטאפו, וזה הציל אותי. אחרת הייתי מגיע בשבת 18 ביולי לוארשה וביום רביעי באותו שבוע התחילה „אקציה” של יהודי וארשה לטריבלינקא. לא היתה לי אפילו תעודת־זהות. תפסו אותי, שלחו אותי לפלוצק, שם ישבתי שלושה חודשים בעינויים. הם חשדו, שאנחנו חלוצים הנוסעים לוארשה, כדי לברר אם הדרך פנויה.

אני לקחתי אתי חבר שלי. היו לנו תעודות כשרות לגמרי. עד היום איננו יודעים איך זה קרה. מישהו כנראה הלשין עלינו. עד לאחר המלחמה הייתי באושוויץ קרוב לשלוש שנים. חברי היה מלבאי. אחרי שהרגו את פרלמוטר, רצחו את חמישים היהודים ותלו את אנשי „היודנראט”. אז שמע שאני נוסע והצטרף אלי. אני השתדלתי וקיבלתי תעודה גם בשבילו. את שנינו אסרו. הוא חי עכשיו בגרמניה. החיים העלו אז דברים, שקשה להעלותם על הדעת. קשה להסבירם למי שלא הכיר את המציאות שם. אנחנו עצמנו, שעברנו זאת, לא־אחת שואלים אנו: האם זה באמת התרחש, או שזה היה חלום־בלהות?

שינוי־ערכים ושידוד שכבות

במלחמה נהרסו כל המחיצות בין השכבות החברתיות. אי־אפשר לומר שמישהו מאתנו לא עשה טובה למקורב אליו ביותר. שצ'גובו היתה ב־90% יוצאת מהכלל. כמעט שלא היו דברים כאלה. שונה הדבר במלאבה. זו היתה עיר גדולה יותר. האחוזה בין הקהל, אפילו לפני המלחמה, לא היתה עמוקה כל־כך; איש לא הכיר את רעהו, והיו בגיטו יהודים רבים מערים אחרות. איני יכול לומר, שלא היו בודדים, שנהנו מזכות־יתר עלידי „היודנראט”. דווקא בעלי־המלאכה עבדו והרוויחו בגיטו. היו גם כאלה שהתעשרו. יצרה־קיום הוא חזק מאוד. היו אנשים שעסקו במטבע זר. היו יהודים שמכרו זהב, תכשיטים, והיו כאלה שקנו חפצים ובכל מיני דרכים העבירום. היו בחורות, שעברו את הגבול לוארשה. היה קשר הדוק בין הפולנים והיהודים בוארשה, שם היו זקוקים למטבע זר. מי שהסתכן הרוויח יפה. העשירים שלפני המלחמה ירדו כולם מנכסיהם. הם לא יכלו לשאת את הלחץ והעוני שנקלעו לתוכם. הסדר החברתי בגיטו לא היה עוד אותו סדר שלפני המלחמה. עשירים הפכו לעניים ב־יום,

ועניים של תמול נעשו עשירים; בעלי מלאכה נעשו לפתע חיוניים למאמץ הגרמני ולחיים האזרחיים כאחד – כגון סנדלרים, מסגרים. רבים היו מבקשי טובתם וחסדם. ולעומתם סוחרים עשירים, מנכבדי הקהילה אתמול, לא הכירם מקומם בסדר החדש, מאין דורש להם. בני האינטליגנציה מאתמול היו צריכים לצאת לעבוד „במקום” סנדלר שהתעשר ולהרוויח עוד מארק וחצי.

היתה זו מהפיכה אכזרית, שגררה עמה שינויי ערכים. בייחוד ניכר השינוי ביחס לסנדלרים. אלה היו היום הנדרשים ביותר. השוחד שנתנו לאנשי הממשל, היה פעמים רבות בצורת מגפיים; גם האזרחים נזקקו לנעליים ומגפיים. לקצינים היה סוג מיוחד של מגפיים. בגיטו מלאבה היה הסנדלר יאבלונובסקי, אשר הגיע עד כדי כך, שנעשה ידידו הטוב של פרלמוטר, ואף נבחר ל„יודנראט”. הוא התעשר ובזכות מגעיו עם הגרמנים, נבחר ל„יודנראט”. לא אהבו אותו, כי ידעו מי הוא. אך נעזרו בו. הוא היה קצת יהיר. כל אחד בא לבקש ממנו טובה. והוא אף נהנה מכך, כי הדבר גרם לו סיפוק נפשי והיה מתנשא. על כן שנאו אותו. מקרים קיצוניים כאלה היו בודדים, ולא היה מנוס מהם.

אין לשכוח, שהתקופה הזאת היתה תקופה לא־נורמאלית. רק שגעון הוא הכינוי המתאים לתקופה זו. האנשים הפכו לחיות. קשה היה להשתלט על האינסטינקטים החייתיים אצל כל אחד ואחד. רבים מבני השכבה העליונה, מסלתה ושמנה של החברה לפני המלחמה, נהפכו לחיות־טרף. בנו של גרינבוים, שאתו היינו במחנה, קומוניסט לפי־השקפתו, אשר השלים לימודיו באוניברסיטה של פאריז, היה מחלק עם חבריו הסטודנטים את חולצתו האחרונה, את ארוחתו האחרונה. אך בבירקנאו, בהיותו קאפו, „בלוק־אלטסטר”, הוא היה ממש חיה. והדברים ידועים.

לא תמיד מינו הגרמנים את „היודנראט”. לרוב בחרו בהם היהודים עצמם. והנבחרים היו, בדרך־כלל, בעת היבחרם, כאלה שתועלת רבה צפויה לציבור משרותם. יאבלונובסקי נבחר בזכות התועלת, שיכול היה להביא לציבור בגין קשרי־הסחר ההדוקים שלו עם הגרמנים, בשל שליטתו בלשון הגרמנית וכד’. ליזור פרלמוטר היה בחור מוכשר מאוד, פיקח וסוחר גדול במלאבה. אביו היה בעל טחנת קמח במלאבה – שמעון פרלמוטר. ליזור ניהל את העסקים. הוא התחיל בפעילותו הציבורית עוד כשראש־הוועד היה איציק אלתר. הוא היה עוזרו. גם איציק אלתר היה יהודי יקר מאוד, בעל לב יהודי רגיש, סיכן עצמו יום ולילה. קשה להסביר בדיוק כיצד הגיע לאן שהגיע, ומה הניעו לעשות מה שעשה. פעמים מגיע אדם לעמדה מסוימת הודות למקרה מוצלח. פעמים תודות למקרה גרוע שקרה את השני; פעמים הדברים הם פרי התפתחות ארוכה.

בתקופה משונה זו קשה להסביר מדוע ואיך הגיע ליזור פרלמוטר למקום שהגיע. הוא נשא אישה חודש ימים לפני הירצחו. אף הוא, עם כל פיקחותו והבנתו את המצב, לא הרפתה ממנו אותה אופטימיות, שאחזה בכולם. גם הוא האמין, שהכל יחלוף. ואם הגיעה שעתו להעמיד חופה, אין הדבר שימנענו מכך. נערכה מסיבת חתונה בהשתתפות בני משפחה, ידידים ומכרים; (אגב לא רק

הוא התחתן בגיטו. רבים עשו זאת). לייזר פרלמוטר היה יהודי עם כל כך הרבה מעלות טובות, בעל לב כל כך רגיש, אשר היה משוכנע בצדקת כל מעשיו, בטוהר כפיו וכל זאת צריך שיחרת ויישמר לזכותו בהיסטוריה. כל אלה שעמדו ועבדו במחיצתו, רחשו לו יחס של כבוד והערכה, ידידות עמוקה ואהבה. ואף שקשה למצוא „טלית שכולה תכלת“, הנה מעלותיו הרבות כיסו עד לבלתי-ראות על מגרעות קלות, אם היו בו. ולנו, לציבור היהודי חדור האופטימיות, שימש מאורע החתונה הזדמנות לפרוק קצת מתח, בחינת „חטוף ואכול, כי מחר נמות“, אף כי לא האמנו בזאת.

הגיעו שמועות ממקורות אחרים. אך אנו ביקשנו להתעלם מהן. כשבאו אלינו יהודי גומבין ובפיהם הסיפור, כי היום הובילו את אוכלוסיית גומבין להשמדה, ואנו ניצבנו ואמרנו „קדיש“, היו בינינו שאמרו שהם רוצים לעורר בנו רגשירחמנות, כי נקבל אותם וניתן להם תעודות-זהות שיוכלו להישאר בשצ'גובו. איך יכלו להרוג 20 אלף איש ביום אחד? שאלו. ואלה שסיפרו זאת, יש לזכור, ברחו מחלמנו מהיער וראו במרעיניהם, איך מרעילים את היהודים באוטובוסים. ואנו, ברצוננו לדחות את המחשבה על העתיד, קיבלנו את הדברים כהפרזה גדולה ומכוונת. רצינו להאמין, שאין זה נורא כדי כך. ולאור המצב הטוב בגיטו שלנו, לאחר ששמענו שאצלם גם בגיטו היה רע – הסקנו מסקנה נוחה לעצמנו. אולי הם היו אשמים. אולי הגרמנים שם היו אחרים.

מדוע לא עשינו כלום . . .

יש עוד לזכור שהמלחמה פרצה ב־1939, ואנו עמדנו אז ב־1942; אחר שהחזקנו מעמד ונשארנו בחיים שלוש שנים, לא היה זה לגמרי אווילי לנהוג כפי שנהגנו, הן עד אז לא קרה שום דבר רע אצלנו, פרט להחרמת הרכוש. ואשר לרכוש: את הרכוש דלא נייד הרי לא יקחו אתם הגרמנים. ועבור היתר, חשבנו, בודאי נקבל פיצויים מהגרמנים בבוא זמנם, ועזרה מיהודים ואחרים. היינו בטוחים שעוד נצא מכך ברכוש גדול.

נוסף לזה לא היה מצבם של אלה שניסו לברוח יותר טוב משלנו. כמובן, אין שום הצדקה לחוסר-המעשה שלקינו בו אז. אך מה שנוגע לשאלה שנשאלתי בבואי ארצה: מדוע לא עשיתם כלום – יש לומר: לא היתה התקוממות בשנת 1942, לדוגמה, בעת תחילת השמדה; לו התקוממו אז 100,000 צעירים ונוער, ו־10 אלפי גרמנים או יותר היו נהרגים, ואחר כך היו משמידים את ששת מיליוני יהודי אירופה – ההיסטוריה היתה מאשימה את המתקוממים, שלא עמדה להם סבלנותם. לו היו מתאפקים עוד קצת, היתה המלחמה נגמרת, ואולי כמה אלפי יהודים היו נהרגים או מתים מרעב – אבל ששה מיליון? . . ! רק הם אשמים, בכך שהוציאו את החיה ממאורתה. כל העמים סבלו ולא התקוממו – היו אומרים – (כי עד המרד הפולני ב־1944 לא התקוממה לא צרפת, לא הולנד, לא בלגיה ודומיהן). רק היהודים הבריונים צריכים להתקומם!! בכך הביאו עליהם את השואה.

היום קל מאוד להיות חכם, אחר שנכחו הכל לדעת, שממילא השמידו יהודים במיליונים. ב־1945 כשבאתי ארצה והיתה „השבת השחורה“ המפורסמת, ונערך מצור 4 ימים על כל היישוב היהודי, היכן היתה ההתקוממות כאן? ואין להשוות את האנגלים לגרמנים! הבדל עצום ביניהם! אלפים ועשרות אלפים הלכו למכלאות בציטנות ונאספו אל בין חוטי־התיל! ההיתה התקוממות? ואם קמו אנשי לח"י ואצ"ל על האנגלים, איך התייחסו אליהם? – כאל עוכרי ישראל! היום קל לדבר על התקוממות שם! אנשים פקחים בגיטאות נשאו נשים, הולידו בנים בלי לראות את הנולד. חתונתו של לייזר לא היתה אמנם משתה ציבורי, לא היה אולם לכך בגיטו, והחתונה התקיימה בבית המשפחה, והמוזמנים כאמור היו בני המשפחה, ידידים ומכרים וקצת מהציבור הרחב. את הגרמנים לא הזמין. אולי הזמין אותם לשתות, בבואם לברכו. אבל כך נהגנו גם קודם. זה היה חלק מתפקידנו לשתות ולהתרועע עמם. בעת השתייה היינו מצליחים להסדיר אתם הרבה עניינים. והם אהבו לשתות ולא התביישו לבקש. ואף כי החזקת משקה היתה כרוכה בסכנת נפשות, לא היתה לנו ברירה. דרך הכוסיית השגנו הרבה. זוגות צעירים שנישאו הסתדרו בדרך־כלל עם ההורים, אף כי על פי רוב גם להורים לא היה מקום. במקרים רבים ישנו יחד על מיטת־קומה רחבה אחת, אב, אם, בן ובת. בקומה שניה משפחה אחרת. משפחת פרלמוטר הגדולה קלטה בביתה גם את הזוג הצעיר. הוריו חיו עדיין, אחותו הנשואה, שבעלה ברח לרוסיה, אחות שניה עם בעלה ושתי בנותיהם, כל אלה חיו בבית אחד, בית פרלמוטר, בית בן שתי קומות. הודות לפרלמוטר אפשר היה לתת לחיים בגיטו מלאכה צורה מסודרת פחות או יותר, מאורגנת, כי שמעו בקולו ונשמעו לו.

היתה למשל בעיית סיווג הדירות. היה קשה לומר למשפחה ללכת לגור בבית מסויים, עם שכנים לא מוכרים, ולשמוע את טענות הדיירים. ככל שראינו אפשרות לדחוק עוד משפחה בדירה מסויימת, עשינו זאת על אף התרעומת. השתדלנו להתאים את המשפחות לפי האופי, הרקע וכו'. אך לא תמיד הצלחנו. תחילה, כשהמיבחר שעמד לרשותנו היה גדול יותר, היה לנו קל יותר. אך מאוחר יותר, ניצלנו כל פינה פנויה ללא פשרות. ואותם אנשים שטיפלו בכך, טיפלו בכל. לא היתה חלוקה ל„ועדות“. כל זה יכול היה להתבצע במינימום של קשים רק הודות ללייזר פרלמוטר. אחר לא היה מסוגל לעשות זאת. אם לא היה הוא אומר לך באורח אישי: עבור הנה או הנה, אין ברירה, לא היו הדברים מסתדרים, כי הקשים והניגודים במקרים אלה רבים וגדולים משאפשר לתאר.

סופו של מנוול

איך נעשתה פעולת הסעד בגיטו מלאכה ואיזו צורה קיבלו הפונקציות העירוניות; איך הופעלו עלידי היודנראט? היודנראט היה למעשה עיריה בזעיר־אנפין: היו מסים. היודנראט היה רשאי לגבות מסים ואף נענו לרוב

ברצון. התדיינו על גובה המס, אך שילמו ומכספים אלה שולמו כל מיני דברים. היתה מזכירות, מנהלי חשבונות וכו'. אשר לסעד, בדרך כלל כל מי שפנה בבקשה, נענה. פרט לכך, מנהג „מתת בסתר“ נמשך. כי דווקא בתנאי הגיטו - מקום שהיו נזקקים רבים, שזמן מועט קודם לכן היו בעלי-יכולת, היו רבים שלא רצו לפנות בבקשת-סעד. היו אף מקרים, שהכריחו אנשים לקבל עזרה בכל צורה שהיא. לפני פסח, למשל, חילקו מצות ותפוחי-אדמה ועצים להסקה. אצלנו למשל היה „תמחוי“ וחילקנו כל יום 400 ארוחות צהרים במחיר 10 גרוש המנה, כדי שלא לבייש אנשים וכדי שיוכלו לקבל. היו מקרים שבאו עם כלי גדול וקיבלו 7-8 ארוחות, לכל המשפחה, ולקחו זאת הביתה לאכול.

כך היה הדבר גם במלאכה. למעשה, מלאכה התחילה בכך עוד לפנינו, ואנו רק חיקינו אותם, בעת שרבו אצלנו הזרים, שמצבם היה קשה משל המקומיים. אשתו של פרלמוטר היתה ממונה על „התמחוי“ והקדישה לכך את כל מרצה. כל הצרות בגיטו התחילו עם מותו של לייזר פרלמוטר. הכל התחיל לשקוע. חודש ימים לאחר מותו תלו היידנראט והמשטרה, והרגו את חמישים האנשים. ידענו שיתחילו צרות אחרי מותו. כי אם הרגו אותו, אין זאת - כך הרגשנו - ששואה מתרגשת לבוא. לא תיארנו לעצמנו את ממדיה, אך חשנו. . . אין אנו יודעים למה ומדוע הרגו אותו.

ידוע רק מי עשה זאת. היה זה בלילה, בא אחד פסטר שמו, גרמני גבוה, רשע מרושע. אמר, כי פגליין קורא לו. הוא עוד חיכה לו עד שיתלבש ויסתרק ופרלמוטר הלך עמו ולא חזר. אפילו לא הגיע לפגליין. בחדר-המדרגות ירה בו. פרלמוטר עלה לפניו ובגבו ירה בו. לאחר מעשה, הודו בכך הגרמנים עצמם, אמנם מפה לאוזן. עד כדי כך העריכו אותו הגרמנים, שמסרו את גופתו לידי היהודים והתירו לערוך לו הלוויה. היה זה יום שישי אחרי הצהרים. אסרו 200 איש אחרי ההלוויה. התאבלו עליו יותר מדי. קצתם שוחרר בו ביום, קצתם לאחר יום וקצתם כעבור עוד יום.

מקרה נוסף עם עוד 200 איש היה יותר מאוחר, כאשר אסרו 200, ושיחררו 100. את ה-100 הנותרים חילקו לשתי קבוצות, חפרו בור גדול והודיעו, כי ישחררו 50 ואת יתר ה-50 יהרגו. רק לא אמרו, איזה חלק ייחתך גורלו. ונתנו לאנשים להמתין. הכריחו את כל אנשי הקהילה להיות נוכחים בהוצאה להורג, אף הודיעו שאם מישוהו יפצה פה, יהרגו גם את יתר החמישים. אחר-כך החלו לירות בהם חמישה-חמישה, בכדורי דוס-דום. כל זאת על ש„בזמן שתלו כמה אנשים קודם לכן, פרץ הקהל בבכי“. נוסף לכך תלו 13 איש, ו-2 נשים הוצאו להורג ביריה. בעת ההוצאה לפועל של גזר-דין המוות האכזרי על ה-50 קראו ברבים את פסק-הדין. העמידו מול הקהל מכוונת-יריה והודיעו, שאם מישוהו יפצה את פיו ויבכה. יושמד כל הגיטו.

השוטרים היהודים עזרו בדרך-כלל הרבה. הם עזרו בכל דרך אפשרית. היו ביניהם בחורים טובים מאוד. בין אלה שתלו היו שני אחים רומנר. תלו את

פרנקל, תלו את בן-אחיו של פרלמוטר, בחור חמד. אותו תלו בין שלושת הראשונים. היו אלה בחורים טובים, שעשו הרבה הרבה למען היהודים שם. בכל תולדות גיטו מלאבה ותולדות המשטרה היהודית שם, כמעט שלא היו תלונות על המשטרה. יוצאים מן הכלל יש תמיד. תמיד נמצא מישוהו, שנדמה לו שעשו לו עוול. היחידי שהיה פשוט מנוול בתכלית, היה גוטמן. נתקלתי בו פעמים אחדות. הוא היה מוקצה מחמת מיאוס. אף פעם לא דיברתי אתו. כולם התרחקו ממנו. פחדנו ממנו. הוא היה מלשין. מספר לגרמנים על התוכניות בגיטו, על הנעשה והנשמע. הגרמנים לא תמיד ניצלו ידיעות אלה לרעה, בעיקר כל עוד פרלמוטר חי. חשבנו שאולי הוא מטורף. לו היו הגרמנים מנצלים את כל מה שסיפר להם, היו מחסלים את הגיטו מזמן. משום מה לא ניצלו זאת. כנגד זה כאשר רצה גוטמן להתנקם במישוהו, היה גורם לו צרות. היתה בחורה בגיטו, לבקוביץ שמה. הוא אמר, שבגללה יהרוג את אשתו. היא היתה רחוקה ממנו מאוד מאוד, בחורה צעירה ויפה, מבית טוב, בת דודה של פרלמוטר. היא לא רצתה להתחתן עמו, אך נענתה לו מתוך פחד. מנוול כזה אין לו אח ודוגמה! וסופו שאף אותו הרגו הגרמנים! כשהגיע עם אחרוני הגיטו לאושוויץ, ראו הגרמנים את המתרחש בינו לבין היהודים (הם לא אהבו מלשינים, אך כל עוד הביאו להם תועלת, לא נגעו בהם לרעה) ולא סבלו אותו. אך הוא שימש להם מקור לידיעות. במשלוח האחרון של יהודי מלאבה לא ידע גוטמן, שגם הוא נשלח. הוא חשב שהוא רק בבחינת מלווה. כשהגיעו לרכבת, הכניסו גם אותו הגרמנים לקרון. מיד התחילו היהודים להכותו מכות נאמנות. בהגיעו לאושוויץ, כבר היה חצי חי. שם חיסלו אותו. הוא עוד הספיק להתלונן לפני הגרמנים על כך. וכששאלו מדוע, סיפר להם. זה נמאס להם והם שמו לו קץ. בין 15 התלויים היה גם בנו. לא כדאי אפילו להזכיר את שמו. הוא לא היה בחינת אדם. טיפש, אידיוט, שאיש לא רצה להיות במחיצתו, עוד לפני המלחמה. פרטים רבים יותר עליו עשוי לזכור ידידי פרנקל, החי בפראנקפורט.

שעיה קשסלו היה בחור טוב מאוד. אף כי בתנאי הגיהנום ההם, לא ייתכן שלא יהיה מישוהו שלא יסבול ממישוהו אחר. הוא היה בחור טוב, אינטליגנטי, חבר החוג הדרמאטי לפני המלחמה. הופיע בכל מיני הצגות. בסך הכל היה איש מקובל. ב„ארבייטסאמט“ יכולות כבר להיות טענות. אך מה כבר יכלו לעשות אנשים אלה? למשל, אצלנו היה ממונה על חלוקת העבודה בחור פשוט. איננו כבר בחיים. היה קצב, טוב-לב. היינו ידידים עוד לפני המלחמה, ונחשב לאדם טוב. תפקידו ביודנראט לא היה נעים וקל. איך שלא פעל, תמיד היה מישוהו נפגע והוא הלא צריך היה למלא את המכסה ומשתמטים לא חסרו. הבחורות עם התינוקות הקבועים שלהן. והיו עבודות שדרשו לרוב העסקת בחורות, כמו איסוף תפוחי-אדמה, או עבודות סיקול. לעבודות אלה לקחו צעירים צעירות. להם היה יותר קל. ותמיד היו טענות לבעליהתפקיד. היה זה התפקיד כפוי-התדה ביותר ביודנראט.

קשסלו היה מטבעו בחור טוב. הכרתיו שנים רבות לפני פרוץ המלחמה.

פעמים היה בא עם החוג הדרמאטי לשצ'גובו. הוא היה גם הבמאי שלהם. שלמה טיק היה חמד של בחור. א חסידישער ייד. יהודי אדוק, מאמין בכל לב, גם בגיטו לבש ארבע כנפות וסיכן בכך את חייו.

אני חש עצמי כבן־מלאכה

לאושוויץ באתי זמן רב לפני יהודי מלאכה ושצ'גובו. אותי אסרו באפריל. מאז הייתי בבית־סוהר והגעתי בספטמבר לאושוויץ. הם הגיעו בסוף 1942. כשעברתי את החודשים הראשונים באושוויץ, חשבתי שאני יושב כבר שנים. כל רגע היה חשוב. כל יום חשבנו, שנפרדים אנו. בבוקר הייתי עומד בשורה עם מכרים מאותו בלוק. שכבנו יחד מיטה ליד מיטה, אבל לעבודה הלך כל אחד למקום אחר. כשנפרדנו, חשבנו ששוב לא נראה. יום יום נהרגו מאות ואלפים בתוך המחנה בעבודה. יום אחד חזרנו אל המחנה, עברנו את השער „ארבייט מאכט פריי“. הקאפו הלך הראשון, והצדיע כך וכך אסירים איתי. אמרו לו: כל כך הרבה כלבים עדיין חיים! למחרת כשחזרנו, כבר היו חצי. הוא הבין את הרמז. אנשי קאפו לא היו יהודים. רק גרמנים. קצתם גם אוקראינים ופולנים. לבסוף, כשנלקחו הגרמנים לחזית הרוסית, היו העוזרים־פולנים יהודים. כשהרוסים התחילו להתקרב, לקחו הרבה מאוד פולנים ושלחו אותם מאושוויץ למקומות אחרים. אז היו כמה קאפו יהודים. בבירקנאו היו יותר.

היה בגיטו בית־חולים. אם מישוהו חלה וקיבל חום גבוה, היה צריך לבודד אותו. כי יכול היה להדביק את כולם. אז הביאו אותו לבית־החולים. האחות הראשית היתה פלה צייטג. היא עבדה שלא על מנת לקבל פרס יומם ולילה. אני חש עצמי מלבאי. ראשית, בצעירותי למדתי שם. היו לי שם חברים מלפני המלחמה. למדנו יחד בוארשה. כל הקבוצה שלמדה אצל הרב עברה לוארשה וחיינו כמה שנים יחד. ובגיטו הייתי פעיל מאוד. לצערי לא הצלחנו לבצע מה שחשבנו. חשבנו שאנחנו מצילים את היהודים שם. היינו משוכנעים, שהגיטו יישאר בחיים.

לא חשבתי אף רגע על חיי. מקום שהיתה בו סכנת נפשות, לשם הלכתי. היינו בטוחים שאנו עושים דברים גדולים, אבל לא העלינו על הדעת שכל זה לשווא. פרנקל לא היה בקבוצה זו, אבל עזר הרבה. שני האחים רומנר היו בחורים־זהב. אחד היה במשטרה. את שניהם תלו. בחורים עדינים, הם כבר היו נשואים. ללייזר פרלמוטר היו חסרונות, כמו לכל בחור צעיר. אבל הוא עשה רבות והיה מוכן להקדיש עצמו למען הכלל. בזמן שהרגו אותו, לא היה תינוק בעריסה שלא בכה. הכל ידעו שהאישיות של הגיטו נהרגה, ומי יודע מה יהיה.

ובאמת, אחרי מותו התחילו הצרות. . .

בגיטו מלאבה

תודתנו למר מרדכי פורמן, שמוצאו מעיר ריפין, על שנתן לנו רשות להדפיס חלקים מתוך ספרו "מגילת חיי", שבהם מדובר על חייו בגיטו מלאבה.

לאחר בשורות איוב מן הסביבה, חיו יהודי מלאבה בפחד ובאימה. אחותי, רחל לנדאו, קיבלה אותנו בשמחה, מהולה בדמעות פחד. לאחר ימים אחדים שכרנו חדר אצל משפחת קונצקי, שהיה מזכיר הגימנסיה העברית. את קונצקי הזמינו הגרמנים שיתייצב בבית העיריה - למלא תפקיד כלשהו, כפי שהילכה השמועה - אך הוא פחד ממעשה מרמה: כי הגרמנים רצחו בשיטתיות, את כל האינטליגנציה היהודית, שפחדו ממנה, ולכן ברח קונצקי לרוסיה, באותו ערב שעברנו להשתקע בדירת משפחתו. נשארה אשתו ובתם היחידה (הן נספו בסופו של דבר בגיטו וארשה).

אותו זמן פעל במלאבה, בשירות הגרמנים, המלשין היהודי שלום גוטמן ימ"ש. הוא עשה את אשר עשה, כנקמה ביהודי מלאבה, אשר אסרו לקנות בשר באטליוז, לאחר שנתגלה כי מכר בשר טרף כבשר כשר. הוא סייע לגרמנים באיתור אנשים והחרמות רכוש, כספים וחפצי ערך. ביחד עם הגרמנים היה עובר בבתי היהודים והם לקחו כל אשר עלה על לבם.

נהגיני אותו זמן לנסוע לצ'כנוב מפעם לפעם, לבקר את ארוסתי מינה ברנר, שגרה שם עם משפחתה. הנסיעה ברכבת היתה מסוכנת מאוד ליהודים, למעשה היתה אסורה בכלל. יהודי, אם זוהה ברכבת, הושלך מיד ללא די־דבריים למחנה הקרוב ביותר. זאת ראיתי כמו עיני לא פעם, בנסיעותי אלה, כשהשת־דלתי להסתתר בין הגרמנים.

הדוד גלובוס גר אז עם אשתו ונכדם באותו חצר עמנו, אצל שפן. העגלה שלנו עמדה בחצר ושמרנו עליה בשבע עיניים. זה היה כלי התחבורה היחיד, שיכול היה לעמוד לרשות שתי המשפחות בעת צרה ודחק, וגם עגלות כבר היו אז דבר יקר המציאות וקשה מאוד להשגה. גם חלקים וחומרים לתיקון עגלות היו אז בבחינת בל ייראה; ואמנם כשנגנבו מעגלתנו שני גלגלים, בקושי רב השגנו את החומרים הדרושים, כדי שבעלי מקצוע מריפין (שהיו אז במלאבה) יכינו לנו גלגלים חדשים.

כעבור שבועיים לשהותנו במלאבה, החלטתי לחזור לריפין ולנסות להגניב משם את הסחורות שהסתרנו מתחת לכבול, ברפתו של הדוד פילט. בריפין ביקרתי בבתיים של כמה משפחות וגם אצל משפחת המשרתים של הדוד פילט. כולם סיפרתי, שבו בערב אני מתכוון לנסוע אל בן דודי ברק רוינה, השוכב חולה בדובז'ין.

בערב, באמת נפרדתי מכולם ויצאתי כאילו לדרך לדוב'ין... אבל הלכתי לחצר הדוד ממול. שם חיכה לי בחור יהודי, אשר מראש סיכמתי אתו שיעזור לי להוציא את הסחורות. נכנסנו לרפת והראיתי לו היכן להסיר את שכבת הכבול, כדי להגיע לארגזים. נתתי בידו שקים כדי למלאם בסחורות, יצאתי, נעלתי שוב את דלת הרפת ועמדתי לשמור. לפתע שמעתי קול צעדים. היה זה פועל שעבר שם בחצר, אך לא הרגיש בי. זמן רב פחדתי לצאת ממחבואי. הבחור שבפנים חשב שברחתי ולכן ברח גם הוא, דרך החלון. נכנסתי לרפת, אשר מודעה על דלתה הכריזה כי היא רכוש השלטון. מילאתי את השקים בסחורות ופניתי אל ביתו של הפולני יאסטז'מבסקי שגר מחוץ לעיר, על יד הטחנה בדרך ז'ורמין. איתו הגעתי לכלל הסכם שיעביר לי את הסחורות למלאבה. את הלילה עשיתי בביתו. בבוקר מוקדם נסענו לחצר דודי, העמסנו את הסחורות וכיסינו אותן בקש ויצאנו את ריפין.

בכפר ישוני, כשנים עשר קילומטרים מריפין, אצל איכר בשם מאהלר, שהכרתיו שבועיים לפני כן, הורדנו את הסחורות. הגוי הריפינאי לא רצה להמשיך עד מלאבה. שכרתי שם את עגלתו של מאהלר ויחד עם בנו הבאתי את הסחורות למלאבה. עם הגיעי לכפר, מכרתי חלק מן הסחורה. ובי-8 בערב גם הגעתי הביתה עם הנער. מכיוון שבלילות היה עוצר, נשאר הבן של מאהלר ללון אצלנו וחזר לביתו למחרת היום.

כעבור ימים אחדים בא למלאבה הגוי יאסטז'מבסקי מריפין ובפיו "סיפור": העבודה שעשה בשבילנו היתה מסוכנת. הוא עלול היה ליפול בפח ולשלם על כך ביוקר. עבור זה דרש תוספת תשלום. למזלנו לא פגש אותי, ואבא אמר לו שנסעתי עם הסחורה לוארשה. בהעדר, דאגו לי מאוד בבית עקב המקרה. חששו מסכנה האורבת לי בדרך. אך מה אפשר היה לעשות? זאת היתה הדרך היחידה שבה יכולתי לאסוף קצת כסף, שממנו חיינו לאחר מכן זמן לא מעט בוארשה.

15 בדצמבר, 1939.

קצת למעלה מחודש מאז שהגענו למלאבה. ביום חמישי לפנות ערב, עזבנו את מלאבה בדרכנו לוארשה. כעבור שעותיים הגענו לעיר קטנטונת סטז'גובה. לאחר זמן נודע לנו, שבאותו ערב שעזבנו את מלאבה, בא "לברקנו" המלשין גוטמן עם הגרמנים, אך דירתנו אצל קונצקי כבר היתה ריקה. עד יום ראשון לפנות בוקר נשארו אצל משפחת רמבום.

בבוקר יום ראשון, עם הרבה יהודים מקומיים וזרים, עזבנו את העיר לכיוון פלונסק. שם נשארו ימים אחדים אצל משפחת מוצני, קרובי משפחתנו מלידז' ברק. כדי לא לסכן את כל סחורותינו וחפצינו, חילקנו הכל לשני חלקים. שכרנו עגלה בעיר ואני נסעתי עם מחצית הרכוש לוארשה ולמחרת חזרתי; הנהר נארב במודלין היד שייך אז בחלקו לרייך השלישי ובצידו השני - לכיוון וארשה - לגנרל-גוברנמנט בקרקוב. בדרכנו לוארשה רצינו לנסוע בדרך ישרה כדי להימנע מכניסה לנובידבור. אך בהצטלבות הדרכים עמדו גרמנים וכיוונו את התנועה דווקא לנובידבור.

במרכז העיר, ליד אחת החנויות, היה שלט "עזרה הדדית" (הילפס־פאריין), ושם אילצו את היהודים לפרוק את כל רכושם ולעזוב בעגלות ריקות. בדיוק כאשר הגיע תורנו, בא לשם ראש העיר הגרמני וחמתו בערה בו כשראה מה שעושים התושבים הגרמניים. תוך שהוא גוער בגרמנים על מעשיהם, דחק בנו למחר ולחסתלק משם. פעמיים לא היה צריך לדבר אלינו. מיד זזנו. ברחנו משם ונסענו לכיוון יבלוננה, שם עשינו הלילה. למחרת 24.12.39 המשכנו והגענו לווארשה, אל קרובנו אברהם פוזנר, מקום, שיומיים קודם לכן פרקתי מחצית רכושנו. אצל פוזנר היו עוד הוריו ודודי אלכסנדר עם אשתו מלכה ובנם זנדמוש (זינדל־אליעזר, ע"ש הסבא).

13.4.41

הנה אני שוב במלאבה.

הימים האחרונים בווארשה היו קשים לבלתי־נשוא. התחילו לחסל את מקרי מות העבודה עבור יהודים ואת הפליטים שלחו למחנות עבודה, שם היהודים האומללים עונו ביסורים פיזיים, במכות וחבלות.

החלו להוציא יהודים ממיטותיהם, בעודם שקועים בתרדמת השחר, לפי רשימות הקהילה. אני הייתי עדיין רשום ברחוב לשנו 73, מקום מגורי הקודם. באותו לילה לא עמד לגיסי ברנרד מזלו והוציאו אותו ממיטתו בדירתנו ברחוב אוגרודובה 16, אולם למחרת הצלחנו לשחררו תמורת שוחד של מאה זלוטי והוא ברח לצ'כנוב. נוכחתי כי תורי הולך וקרב והרבה זמן לא אוכל להסתתר. גם בעיות הפרנסה נעשו כבדות מיום ליום ומהלך המאורעות הכתיב את הצעד הבא: לברוח מווארשה.

באותו ערב עזבתי את הגיטו דרך מבוא ככר מורנוב. אתי היו עוד שני בחורים: נוימרק וכהן, שניהם ממלאבה. ההורים המתינו בצד הגיטו, עד שראו אותנו מתרחקים.

לפי הוראות המבריה, נסענו בחשמלית לתחנת הרכבת בפראגה, שם היה עתיד לפגוש אותנו. חכינו לו והוא לא בא. היינו במבוכה, אבל החלטנו לנסוע בלעדיו. ברכבת פגשתי רופא שיניים צעיר שהיכרתי אותו מביקוריו בבית קרובי והוא הסכים שנצטרף אליו.

באותו לילה חצינו בסירה את הנהר נארב. למחרת הלכנו לפולטוסק, אך אמרו לנו שהגרמנים בודקים בקפידה את המסמכים של כל עוברי תחנת הרכבת ולכן עקפנו את התחנה והלכנו לאורך פסי הרכבת עד שהגענו לאיזה כפר. שם הזהירו אותנו פועלים פולניים, שהגרמנים יורים בכל יהודי שפוגשים בדרכם, כי מפולטוסק גורשו כל היהודים ולכן אורבת הסכנה לכל יהודי בעצם הופעתו שם.

לפנות בוקר עלינו על הרכבת למלאבה וירדנו ממנה בתחנת ווישיני, תחנה אחת לפני הכניסה לעיר, לבל נסכן את עצמנו בבדיקות מיתרות. דרך בית הקברות הגענו לגיטו מלאבה, שעדיין היה פתוח ונשמר על־ידי שומרים יהודים.

הפגישה עם אחותי רוזה־רחל היתה נרגשת מאוד. מרוב התרגשות פרצה בבכי. לשוא התאמצה להירגע. לבסוף מחתה דמעות עיניה, אמרה שהזדקנתי מאוד במשך השנה וחצי שלא התראינו. השיחה נעשתה מרגע לרגע ערה יותר ועצובה יותר. סיפרתי להם על מה שמתרחש בווארשה ועל מצב ההורים ואחותנו פלה. היא התייפחה שוב בקול: "רבונו של עולם, למה יכולים לצפות עוד? הרי הגזירה נחתמה על כולנו".

רחל גרה אז עם משפחות בעלה לנדאו ברחוב פלוצקה 40, באותו חדר גרו גם בוטשה שפירא, אשתו ובנם, אמו ואחותו עם בנה. בעלה היה אז בישראל. למרות תנאי הצפיפות הנוראים, הסכימו כולם לאפשר גם לי להתגורר איתם. בעת ההיא חזרו למלאכה יהודים רבים שגורשו בסוף 1940 לסביבות לובלין. באו גם יהודים מארשה - ולהישאר במלאכה היו זקוקים להסכמת היודנראט ולקבל תעודת זהות. זה אפשר היה להשיג תמורת תשלום מתאים.

ראש היודנראט (או האלטסטנראט) היה אז אליעזר פרלמוטר (המבס), שהכרתיו עוד לפני המלחמה. הוא בא תכופות ללידזברק לרגלי עסקיו, כסוחר תבואות. לאביו היתה טחנת קמח. היתה גם משטרה יהודית, שבראשה עמד דוידזון, אשר אשתו, מבית קופלד, היתה דודנית רחוקה שלי, ואליו פניתי כשהגעתי למלאכה. הוא הציע לי להישאר במסתור, עד אשר יודיע לי מה עלי לעשות.

הסתתרתי בבתיים של משפחות זנדל ולינדר, ריפינאים. במשך היום הייתי במחבוא ברפת ובלילות נכנסתי לבית וישנתי אצלם. אחרי מספר שבועות, הודיע לי דוידזון שהאלטסטנראט נתן את הסכמתו שאשאר בגיטו, בתנאי שאצא לעבודה. לזאת הסכמתי מיד.

חשבתי אז, שהכי טוב יהיה להיטמע בציבור הרחב, להיות פועל פשוט, שהגרמנים לא ירגישו בי.

בגיטו הצר והמצומצם יש דחקות ועוני, אולם בהשוואה לגיטו וארשה - כאן ממש גן־עדן. יש מספיק אוכל, הכל בא בדרכי הברחה שונות.

19.6.41

אני עובד כבר למעלה מחודש. בחג השבועות נשלחתי לעבוד בהריסת בתים, שנפגעו בתחילת המלחמה, מול בנין העירייה. פעם ראיתי בעת העבודה את פייוול קצלק מביזון עם אשתו ובתם היחידה מובלים לבית הסוהר. פייוול היה בן־דוד שלנו מצד אמי. אשתו מבית זנדל. הם נתפסו ברדתם מן הרכבת. התחלתי להתעניין איך לעזור להם. יצחק זנדל, אביה של האשה, פנה לפרלמוטר וביקש את עזרתו. באותם הימים היה עדיין בכוחו לעזור, אולם סירב. הם הועברו למחנה בדז'לדובה, ומשפרצה שם לאחר זמן מגיפת טיפוס, הרגו הגרמנים את כל האסירים ומשפחת קצלק ביניהם.

מעטים היו אנשים ישרים ומכובדים, כאותו פייוול קצלק - ומעולם לא הבנתי מדוע לא עזרו לו. ברור, שלא יכולתי לשכוח את זה.

את כל מה שהרווחתי בעבודתי במלאכה הצלחתי לשלוח לווארשה, לאשתי ולהורי, ובעצמי אכלתי אצל אחותי.

ימי קיץ לזהטים. נקראתי לאלטסטנראט ושם נמסר לי כי 300 יהודים עתידיים לצאת לעבודה אל מחוץ לעיר, למקום שהשלטונות בונים מסילת ברזל לפי תוכניות פולניות מלפני המלחמה. אותי החליטו למנות מתרגם ואחראי על האנשים. ברצון רב הסכמתי להצעה. אגב, גם לא יכולתי להתנגד לה.

יצאנו לעבודה במרחק קילומטרים אחדים מן העיר ושם חילקו הגרמנים את העובדים לקבוצות ואני קיבלתי קבוצה בת עשרים איש, רובם ריפינאים. משכרנו היומי, בסך 4 מרקים, ניכו 2 מרקים לאחזקת הגיטו.

כל הזמן השתדלתי להודיע לאשתי כי ברצוני שהיא תעבור למלאכה והיא דחתה את נסיעתה מחודש לחודש. כך עבר הקיץ 1941.

לראש השנה הגיעה למלאכה אחותי פלה עם בתה היחידה האלינקה. בואם יצר מתיחות בבית, מפאת הצפיפות הנוראה. הוריו של גיסי התנגדו לצרפם אל דרי הבית. אך אחותי רוזהירחל עמדה על כך בתוקף והוכיחה שאפשר לשכנן למטה, במקום שהיא עצמה ישנה עם בנה. ואמנם כך היה. עם הזמן רפתה המתיחות.

חשנו, כי גורלנו הולך ומחמיר מיום ליום, אולם לעומת המצב בוארשה, מצבנו במלאכה היה כזה, שאפשר היה לקוות שהגורל יחוס עלינו. תקוותנו זאת שאבה עידוד ואסמכתה גם מהלכיה הרוחות בקרב הגרמנים. עם אחדים מביניהם היתה לי הזדמנות לשוחח, והם העמידו פנים שעבודתנו מאור נחוצה לצבא הגרמני. לכן ביקשתי שוב ושוב את אשתי ואת הורי שיבואו למלאכה. אמי ניסתה פעמיים לעזוב את וארשה ולהגיע למלאכה, אך ללא הצלחה. לבסוף התייאשה ונשארה בוארשה.

בינתיים התערער הסדר בעבודה ורבו המקרים שהפועלים התחמקו מן העבודה. הגרמני שהיה אחראי עלינו, ראה את זה כהתגרות, ומכיוון שאזהרו תיו לא עזרו, ניסה "לשכנע" את הפועלים באמצעות מכות. לכך התנגדתי וכבכוח סתרים תפסתי את המקל שהניף על יהודי. חשתי נטפי זיעה נוטפים על פני ודברי פרצו מפי כשאגה: "אל תכה!"...

10.3.42

הקור מגיע לתשע-עשרה מעלות. החורף מתמשך. לגיטו מלאכה בא אליהו אייזנברג מריפין, וכשהגרמנים הוסיפו לדרוש את הסגרת המבריחים, תפסו גם אותו ומסרוהו לגרמנים והם הוציאו ממנו ידיעות על פעילות ההברחה בגיטו ואח"כ שלחו אותו למחנה ריכוז בדז'לדובה ושם נהרג.

לאושוויץ נשלח גם ראש המשטרה היהודית דוידזון ובמקומו נתמנה שלום גוטמן, שהיה גם נציג הגסטפו שמשכנה בצ'כנוב.

לפעילות ההברחה היו קשורים גם אנשים שהשתייכו לצמרת השלטון, ואלה הרגו בלילה אחד את פרלמוטר. לאחר מכן פרסמו כי הוא היה שותף לקשר לרצוח את ראש העיר. חודש ימים לאחר שפרלמוטר הביא מוארשה עלמה צעירה ויפה ונשא לו אותה לאשה, נפל הוא בעצמו.

לאחר זאת כבדה יד הגרמנים על הגיטו וסבל תושביו רב עוד יותר כאשר גילו בגיטו בית מסחר מחתרתי לבגדים ובדים. ונוסף לזה גילו אצל בנו הבכור של המלשין גוטמן עוגות מקמח לבן. כתוצאה מכך אסרו אחדים מאנשי המשטרה וחברי האלטסטנראט ותלו אותם.

בין 12 הניתלים היו שני האחים רומנר, בורשטיין, צוויגפס, בן-אחיו של פרלמוטר, באומגולד, גוטמן, קארזנני, סלדנסקי ורוטנברג מז'לון. באותו יום נורו למוות הנשים: ליפשיץ משרנסק, שהבריחה את הקמח; פולטוסקר לבית יוניש ממלאכה, שאפתה את העוגות.

בכך לא תם ההרג. לפי פקודת השלטונות, נכחו בעת התליה כל תושבי הגיטו. לאחר מכן ניתנה פקודה ללכת למקום, שם היו עתידות להיירות שתי הנשים. אך הפקודה לא הובנה כהלכה והקהל הנפחד והמבוהל התחיל להתפזר לכיוון מנוגד לפקודה. הגרמנים ירו לתוך הקהל וכמה יהודים נוספים נהרגו. לבסוף הובילו תושבי הגיטו למקום ההריגה ואולצו לחזות גם בהוצאתן להורג של שתי הנשים.

15.3.42

היום החלו אוספים את כל הבחורים בגיטו. אלה שהיו מועסקים בעבודות כלשהן, נשלחו לעבודתם וכל האחרים, כמאה בעלי מקצוע שלא עבדו ישירות עבור הגרמנים, הובילו לחצר מכבי האש בבית קוצבורסקי. עליהם שמו כמשמר שוטרים יהודים ובראשם ז'נדארם גרמני.

עמדתי ליד שער הכניסה לגיטו, כשהחלו חוזרים היהודים מעבודתם מעבר לחומות. גוטמן רצה לבחור מבין הנכנסים "זרים" ולהחליפם בעצירים בני מלאכה. כשנכנס א. שער, אסר אותו גוטמן. פניתי אליו שיעזוב אותו, כי הוא מפרנס את אמו האלמנה ואחיותיו. ולשער אמרתי: "אל תפחד. אעשה הכל שתחזור הביתה, למשפחתך".

מאנשים מסוגו של גוטמן פוחדים אנו יותר מאשר מהגרמנים. (את שער הצלחתי להציל. הוא יצא חי גם מאושוויץ. כיום הוא חי בישראל, והמאורע הזה במלאכה חרות בזכרונו).

25.3.42

לאחר חיסול המשטרה היהודית, נקראתי לעבודה כ"אורדנונגסמן" (כמו סדרן). נסיתי לסרב, אך מנהלי משרד העבודה בגיטו יעצו לי לא להתנגד לכך, שמה הגרמנים יכפו עלי את רצונם באופן גרוע יותר.

חוק הוא, שיש אנשים שכל דאגתם נתונה ליתרונות חייהם האישיים, ולעומתם ישנם כאלה, שאש אנושי יוקדת בהם והם מקדישים את חייהם לעזור לנדכאים. בליבי החלטתי לנצל את מעמדי לטובת האנשים ולעשות כל מה שביכולתי להקל על אנשי הגיטו.

נאם לפנינו ראש המשטרה שלום גוטמן באמרו, שאנו שייכים לו וכפויים לפקודותיו. כל פקודה מוכרחים למלא כרוחה וכלשונה, אפילו לאסור את בני משפחתנו. כל שיעזי להתחמק, דינו השמדה.

החלטתי נחושה לא להיות כלב־שרת לציד ולרצח אנשים, רק לעזור, לעזור. מה רב האושר כאשר שוב ושוב יש לך הזדמנות להציל יהודי ממוות, להקל על סבלו. פעם כשראיתי בין העצירים את משה פולטוסקר, שאמו הוצאה למוות בעוון אפיית עוגות מקמח לבן, החלטתי לעשות הכל כדי להצילו. כשיצא לנוחיות מול חצר המעצר, רמזתי לו להסתלק. הוֹאֵנְדֶרס הגרמני הבחין בדבר, כי יחד עם פולטוסקר ברח עוד אחד, והוא איים עלי, שאם לא אמצא את השניים יכניס אותי למאסר.

ידעתי שהוא יבצע את זממו, אבל לא נרתעתי. המשכתי בעזרתי. עשיתי את עצמי מחפש את הנמלטים והשתהיתי בחיפושי, עד שהגרמני הוחלף והענין נשכח.

29.3.42

התפקיד של שוטר בגיטו לא היה קל. אחד התפקידים היה לשמור על תורים. לכל דבר היה תור: ללחם, לחלב, לבשר סוס. היו שוטרים שהיו מכניסים בלי תור את כל שחפצו, כך שלפעמים לא התקדם התור כלל. ראיתי התנהגות זו כנבלה והקפדתי שהחלשים לא יקופחו. את אלה שהיו זכאים להיכנס ללא תור, כגון אלה שמישהו מבני משפחתם נהרג או נשלח לאושוויץ, הייתי מכניס אחד אחד לאחר כל עשרה שהמתינו בתור. לכך לא התנגדו העומדים בתור, ואף זכיתי על כך בתודות ובכינוי "השוטר האינטליגנטי".

כשראיתי את גוטמן מתקרב, הסתלקתי. לא רציתי להיות מעורב במעלליו, כשם שהתרחקתי ממרתף המשטרה. ידעתי כי שם מרביצים בעצירים. לא רציתי לעסוק בשום דבר מעין זה, כי אין זה יאה לאדם שכמוני. להיפך, חיפשתי דרך להציל אנשים גם משוטרים יהודים.

מתוך מאה העצירים, הוציאו הגרמנים להורג חמישים צעירים. חמישה חמישה הלכו הצעירים למוות. אחד מן הראשונים קרא: "נהיה אנו כפרת היהודים!" כעונש על כך, הועבר לקבוצה האחרונה והוטל עליו לחזות ביריות חבריו כולם. כל תושבי הגיטו נאלצו להיות נוכחים בהוצאה למוות. רבים מהם הוכרחו לילה קודם לכן לחפור את הבור הגדול לקבורת ההרוגים. האוירה בגיטו נעכרה עד מאוד. כולם מנבאים רעות, אך כל איש מסיק מסקנות אחרות, אלא שאין חקר למחשבות האדם. רבים החוליאננים הממליכים עצמם על המצב. דכאון, מיאוס־ליריקנות. איזו הרגשת הקלה, כאשר הנך מזדמן עם איש שמחשבותיו עולות בקנה אחד עם מחשבותיך...

21.4.42

הגיטו חזר לחיי שיגרה. מפעם לפעם שומעים על נסיונות סחיטה מצד איזה שוטר יהודי... היום פגשתי צעיר אחד, הפנים מוכי־סבל, אבל איזו אמונה, כמה כוח־סבל־בלימוט בפנימיותו. הוא לא יכנע, לא יבגוד לא בעצמו ולא באחרים... מה רב האושר בתומכי בו, ביכולתי לסייע בידו. אילו אפשר היה לארגן את העזרה בהיקף רחב יותר, למשוך אליה רבים...

27.5.42

יום קיץ בהיר, שמים טהורים במופלא, שמיי-שלוש רחוקים, ואף-על-פי-כן המצב-רוח עגום. אני מנסה לדבר עם חברי לעבודה שיעזרו לאנשים, אך איני זוכה בתמיכה. מתחמקים ממני, כאילו הייתי נגוע-דבר, שולחים אלי מבטים של סקרנות עויינת, מנבאים שאסתבך בצרות. שמתי לב, שצריך לשמור על אומץ-לב. מה רבים מעשי המירמה, השתדלנות, ההשפלה העצמית לפני הגרמנים. ירחם האל, שלא להסתבך בעסקים מסוכנים, לא לנצל זכויות יתר וכו'.

שמחתי עם זאת, שהורי מתו מות טבעי.

19.6.42

הגעגועים עזים... שוב התחלתי להפציר באשתי שתעבור למלאכה, אך היא טענה שמפחדת לחצות את הגבול.

21.7.42

אשתי הודיעה לי כי קבעה עם שתי בחורות-מבריחות ממלאכה, שבביקורן הבא בוארשה, תצטרף אליהן. אך, אבוי, למחרת ננעלו שערי הגיטו, הוטל עליו הסגר חמור והוחל במשלוח לטרבלינקה.

במכתבי האחרון אליה חזרתי וביקשתי ממנה להצטרף אלי, כי יום יבוא שהיא תחליט לצאת ולא תוכל...

נותרתי לבדי עם חלום-ינעורים שנגדע לעולמים.

1.11.42

בשמונה בבוקר, כשעמדתי ליד שער הגיטו, נכנס האוברלויטננט הממונה על הגיטו ואומר שהגיעה פקודה לחסל את הגיטאות במלאכה, במקוב, בפלונסק, בסטז'גובה ובעיירות נוספות במחוז צ'כנוב.

כל שואה היסטורית, יש מי החוזה אותה מראש. סימנים שונים בשמים מזהירים את האוכלוסין מפני הסכנה, אלא שאך לעתים רחוקות נותן מאן דהוא אימון. כך קרה גם במלאכה. לא התייחסו ברצינות לאזהרות קודמות. אך הפעם החלטתי לעזוב במהירות את מלאכה ולשוב ולברוח לוארשה.

תנו כבוד ותהילה לגאון הגרמני, שהרי הוא בלבד הצליח להונות את האני-שים ולהוליכם שולל, להביאם למצב של בלבול המוני, עד כי נצטופפו ככבשים בצפותם לתלייניהם ואף לא ניסו להסתתר. להיפך - נצטופפו עדרים-עדרים, כדי לחסוך מן התליינים את עבודת הריכוז.

מעניינת למדי היא תופעה אחרת של הסכלות-ההמונית. למרות, שכמעט כולם חשבו להישאר במקומם, הכינו להם תרמילי-גב דחוסים וכבדים. מה חשבנו בנפשנו באותו הזמן? בל נשכח שאף יהודי לא ידע אל נכון את יעדו הסופי של הגירוש. כיום, לאחר נסיוני העשיר, יש לי הסבר משלי לתופעה זו, הסבר אבסורדלי, אך מאמין אני בו אמונה שלימה: היתה זו עצת-אחיזת-נפש של הגרמנים עצמם. להם בלבד היה הדבר רצוי. וזאת משתי סיבות. בדרך זו נטל כל איש עימו את חפציו הטובים ביותר ותפר את כל רכושו בגדים: זהב, דולארים וניירות-ערך. התרמילים הגיעו ישר לאושוויץ ולא היה כל צורך למיין את

הבגדים ולהפריד את הראויים לשימוש מן הבלואים. כל איש נטל עימו את המשובחים ביותר. הללו שלא ארזו, השאירו הכל בבתיהם וחסכו מן הגרמנים את מלאכת האריזה. אכן – תיאטרון־כובות, אך מה איום וטראגי הוא תיאטרון זה.

מיד כשהחלטתי לברוח, פניתי אל גיטל ברמה ממלאכה ואל בלימקה ברני־שטיין מז'ורמין – המבריחות שהיו אצל אשתי ערב נעילת הגיטו בוארשה – והן הסכימו לעזוב את מלאכה ביחד איתי. סידרתי, שכעבור ימים אחדים ייצאו מן הגיטו דרך השער שהיה סמוך לבית החרושת לסודה, שבעבר היה שייך לקוֹז'יק ועתה – לפוטשווידוסקי, מלידזברק, פולקסדויטשה. בעבר הייתי שומר השער, אך משנודע לבעל בית החרושת שאיפשרתי הברחות דרך השער – פוטרתי.

עתה, תמורת 200 מרק לשומר השער, הוא פתח אותו לפני שתי הנשים שהתלבשו, כאילו שתי גבירות פולניות שבאו לבית החרושת בענייני עסק. עם יציאתי הדבר יותר מסוכן, כי בעל בית החרושת הבחין במשהו. נאלצתי לדחות את יציאתי בגלל חוסר כסף.

5.11.42

מאורע בגיטו מלאכה. הביאו לכאן יהודים מצ'כנוב וממקוב בדרכם לאושוויץ ביניהם – הורי אשתי וגיסי. אני משתדל להקל על סבלם. אני יודע שאני מסכן את חיי בהביאי להם אוכל, לחם, תפוחי־אדמה, ירקות וכו'. למה אין להם האומץ לנוס ולנסות? ליבי דואב על גורל האומללים.

אין עתה ביכולתי לספר את הכל על מה שעבר עלינו בדרך ממלאכה לוארשה. עצום מדי רישומה של אותה הבריחה, מכדי שאוכל להשיחה.

אמנם היכרתי היטב את הדרך שבחרתי ללכת בה, עם הכביש פלוצק – וארשה, כי לא רציתי לגשת לתחנת הרכבת הסמוכה לעיר. שם עלול הייתי ליפול ישר לידי הס.ס., אולם גם כאן הסכנות אורבות מכל פינה.

מאז שעבדתי בהכנת השטח למסילת הברזל מלאכה – פרסניש – אוסטרו־לנקה, לא השתנתה הסביבה. הלכתי ישר עם הכביש, עד שהגעתי לסוללת־עפר ומשם פניתי לכיוון תחנת הרכבת מלאכה – ווישיני.

הלכתי שקוע במחשבות ובחשכת הלילה. לאט־לאט עיני מתרגלות לאפלת הליל החורפי. אני אוהז בידה של האלינקה ואנו הולכים בצעדים זהירים, כדי לא ליפול בבור.

למזלנו היה הלילה אפל. בקושי הבחנתי בעקבות בשלג, כדי לא לרדת מן השביל שהוביל אותנו דרך יערות, שדות ושטחי־מרעה. לאחר שעות נדידה וחרדה, הגענו לכפר, קרוב לתחנת הרכבת ווישיני.

הכרתי פה אחד, בעל־משק, אבל לא רציתי לסכן אותו בנוכחותנו ועברתי לבית הסמוך. שם נודע לי שבכפר נמצאת מבריחה, הנוסעת באופן קבוע לוארשה, והיא יעצה לי לנסוע בקרון המיוחד לגרמנים, כי הביקורת ברכבת היא בדרך כלל קפדנית מאוד.

הרגשתי שהיא חושדת בנו שאנו יהודים. כל אנשי הסביבה ידעו שמחסלים את הגיטו, ובכן מי אם לא יהודים הם אלה שבורחים לוארשה למלט את נפשם? ברור כי עלינו לצאת מכאן מהר ככל האפשר, אבל בצאתי מביתו של האיכר, שהיה מלא אורחים, שכניו מאותו הכפר, חסם לי האיכר דרכי באמרו: "אתם יהודים, וחובתי להובילכם לראש הכפר, והוא ימסור אותכם לז'נדרמריה הגרמנית".

רגע עמדתי קפוא ומשותק. באומץ האחרון של הרצון החלטתי להציל את עצמי. בתנועה של אמוץ וחופש הראיתי לו את תעודותי המזוייפים ויחד עם זה אני זורק לעברו מאה מרק: "תשתו על חשבוני". הוא תפס בידי ואמר: "זה לא מספיק..." זרקתי לו עוד מאה מרק והסתלקנו מן המקום במהירות. האלינקה הביטה בי בעיניים נפחדות. אני הרגעתי אותה והיא הקשיבה לדברי בתומת-לב. גדולה דאגתה לאמה והדאגה מעיקה גם עלי כמעמסה של עופרת, ואני מתפלל בליבי שאצליח לשמור על הילדה ולהציל את חייה. רצוני החזק הוסיף לי עתה עידוד, בטחון.

על המאורעות בגיטו מלאבה יש להוסיף את הרצח של האשה שהובאה לגיטו יחד עם יהודי צ'כנוב. פוליקרט, ז'נדרם ממחסלי הגיטו, הבחין בה שהיא צולעת והכניס אותה לחצרו של פרלמוטר ע"י השער הראשי של הגיטו, קרא לשומר השער, "פולקסדויטשה", וציווה עליו שיהרוג את האשה. השוער סרב. אז הרוצח לקח ממנו את הרובה וירה בה. זו היתה רציחה לשם רציחה, כי במילא היא היתה מיועדת למשלוח לאושוויץ, וזה לא היה עונש על איזה חטא, רק סתם ברבריות הנאצים, שלא הבחינו בין גבר לאשה, בין צעיר לזקן, בין בוגר לילד רך - כל מי שמזלו גרם לנפול לתוך ידם, נידון למיתה בעינויים אכזריים.

נגד הז'נדרם הזה נערך לפני כמה שנים משפט בגרמניה ואני הודעתי על המקרה למחלקת החקירות של פשעי הנאצים ע"י משטרת ישראל ואח"כ מסרתי עדותי לפני שופטים גרמניים שבאו לחיפה, כי סרבתי לצאת לגרמניה.

המחתרת הציונית באושוויץ

לזכר אבי, אחותי ואחי,
אשתי ושתי בנותי
שניספו במחנות ההשמדה.
יהי זכרם ברוך!

הסיפור הוא על המחתרת הציונית שפעלה במחנה ההשמדה - אושוויץ, בתנאים תת־אנושיים, כאשר על כל צעד ושעל אורב המוות. מחתרת זו יכלה להתקיים בזכות קשרי ידידות ואימון הדדי ובזכות הקשר הטוב והנפלא עם המחתרת הקומוניסטית הכללית, שהיתה מורכבת מאנשים יוצאי ארצות אירופה, בלי הבדל דת ולאום - ובראשה עמד ברונו באום, קומוניסט יהודי מגרמניה.

אתחיל בסיפורי האיש:

בסוף אוקטובר 1942 הודיעו השליטים הגרמניים לפרנסי הקהילה בצ'יכנוב, כי על כל היהודים להתייצב בכיכר המרכזית בעיר, לקראת גירוש שיבוצע בשני שלבים. הטרנספורט הראשון ייצא ב־5 בנובמבר והשני - יומיים מאוחר יותר. לפי הצו, התאספו היהודים על נשיהם, טפם וזיקניהם במקום המיועד. הרגשת כולנו היתה, כי משלוחי היהודים נועדו לעבודה למען מאמץ המלחמה. כאשר התאספו כולם, הציבו הגרמנים ארגז גדול במרכז הכיכר והכריזו, כי על כל היהודים לרוקן כיסיהם וארנקיהם מכל כסף, תכשיטים ודברי ערך אחרים ולהביאם לתוך הארגז. הותר להחזיק 15 מרק גרמניים בלבד. כאזהרה ואיום, אם לא ינהגו לפי הצו, ריכזו עשר נשים בחדר מסויים, הפשיטו אותן ערומות, חיפשו על גופן ובמקומות האינטימיים ביותר. כמובן שחיפוש זה הטיל פחד על כל אלה שעמדו במפקד.

לאחר שנאספו כל הכספים והתכשיטים, העבירו אותנו הגרמנים לצריפים בקירבת הכיכר. למחרת בבוקר, צעדנו לתחנת הרכבת. בראייה לאחור אפשר לאמר, שזאת היתה הצעדה הראשונה לקראת המוות. הרגשה זו התחזקה עם ביכיו של תינוק אחד בזרועות אמו. הגרמנים לא השלימו עם הבכי, בכוח הוציאו את הפעוט מזרועותיה של האם. לא עזרו תחנוני הצועדים שיניחו לתינוק. אחד הגרמנים נעלם עם התינוק. זה היה הקרבן הראשון. רצח זה לימד אותנו על אופיים האכזרי של הגרמנים. כאשר התקרבנו אל תחנת הרכבת, הגיעה קבוצת קצינים גרמניים,

כשבידיהם מקלות עבים. תפקידם היה כנראה, לגרום לפחד ובהלה. הם היכו ללא אבחנה בראשי היהודים עד זוב דם, תוך יצירת דוחק ודריסת הנופלים לקרונות. מי שהצליח להיאחז בזיז כל שהוא ברכבת ולהיכנס לתוך הקרון, חשב את עצמו כבר מזל, שניצל ממוות. אך זאת היתה ראשית האשליה. הצפיפות בקרונות היתה בלתי נסבלת. בקושי היה מקום להציב רגליים. לא היו מישתיה וכמובן – לא שירותים. הצחנה והמחנק ללא נשוא. אנשים עשו צרכיהם והתעלפו בעמידה. אדם לאדם היה מיטרד. נשמעו התפרצויות היסטריות, אנשים יצאו מדעתם. כך נסענו שני ימים ושני לילות בקרונות סגורים, כמעט אטומים. סוף סוף הגענו לאושוויץ – לתחנת היעד, מקום בו נוכל לחלץ עצמות, לשאוף אויר צח ולשתות מים לרוויה... כך קיווינו.

כאשר ירדנו מהרכבת, נוצרה שוב בהלה. הגרמנים, שציפו לבואנו, התחילו להכות בנו ולהאיץ בצריחות. תוך כמה דקות, הופרדו הנשים והילדים מהגברים – וכך החל משטר האימים של אושוויץ. למחרת היום התייצבנו לפני שורה ארוכה של פקידים (שגם הם היו אסירים), שתפקידם היה למלא שאלונים למיניהם. אחד מהם היה אחראי לקעקוע. כל אחד קיבל מספר מקועקע על הזרוע וכך הפכנו מבני-אדם – למספרים בלבד. אף אחד לא שמע עוד את שמו הפרטי או שם משפחתו. המספר האישי היה לתעודת הזהות במחנה. בזמן שעברנו את סוללת הפקידים באולם, הטוידה אותי השאלה: היכן נמצאות אשתי ושתי בנותי? את השאלה המטרידה ומורטת העצבים, העזתי לשאול פקיד-אסיר, שנראה לי כיהודי. תשובתו היתה קצרה:

אם אשתך נשארה בחיים ועדיין חיה, הרי עליה לדאוג לעצמה, וגם אתה תדאג לעצמך. כי כאן אינך מסוגל לדאוג לזולת. אם תהיה חזק – תצליח להחזיק מעמד, אולי שלושה חדשים... כאן מוטב ללא שאלות.

הרמז היה ברור. דבריו הקצרים והחדים הדהדו באוזני וחדרו עמוק בנפשי והיו לי למורה-דרך בכל תקופת חיי בגיהנום הזה. התייחסתי לדבריו בכל הרצינות.

הימים הראשונים

כאשר ירדנו מהרכבת ותוך בהלה ומכות רצח סודרנו שורות-שורות, הבחנתי מיד בד"ר ברין, יליד גרודז'יסק (פולין) ובאשתו וילדו המוטלים ללא רוח-חיים ליד הקרונות. רופא זה הזריק למשפחתו ולו עצמו זריקת מוות. עוד בצ'כנוב תיכנן התאבדות. בשיחה איתי, הציע גם לי ולמשפחתי פתרון דומה. הנימוק שלו: "למה ניתן לגרמנים להתעלל בנו?" אני דחיתי את הצעתו: "וזאת אף פעם לא נאחר".

למחרת בואנו לאושוויץ, בצאתי מאולם ההרשמה והקעקוע, התגלו לנו תמונות מזעזעות של שבר, יאוש והתאבדות. אנשים טיפסו על חוטים דוקרניים המתוחים על הגדרות והתחשמלו. כאשר נכנסתי לבלוק, מצאתי את מזכיר

הקהילה מצ'יכנוב תלוי על חגורה וללא רוח חיים. מרוב יאוש, הרצון להתאבד פשט בינינו כמגיפה. שעתיים לפני כל מיפקד בוקר, ראיתי אנשים מתרוצצים כמטורפים, בחפשם אחרי בני משפחתם. הם קראו בשמותיהם ללא כתובת וללא תכלית. אולי בת־קול תענה היכן נעלמו? רבים נטרפה עליהם דעתם, באין תשובה לשאלות טרגיות אלו. אנשים דתיים ולא־דתיים נשאו ידיהם לשמים ובתפילה ובתחנונים ביקשו תשובה – ולא היתה. מדוע גורל כה איום פקד אותם ובני משפחתם? ויהודי אחד הוסיף: "הגד לי, בורא העולם, האם לאשמדאי זה, היטלר, נתת את ההיתר להשמיד את משפחתי ואת עמך ישראל?"

הימים הראשונים היו איומים ביותר. לאחר שהופשטנו מכל בגד ונעמדנו ערומים ורועדים מקור לקבל בגדי אסירים וקבקי עץ, הובילו אותנו לעבודות פרך. ביום השני להיותנו באושוויץ, כאשר חזרנו מהעבודה תשושים, רעבים והרוסים מבחינה נפשית, הובילו אותנו לגיא הריגה – ערימת גוויות של נשים ערומות. לפקודה מלווה מכות וזירוז, היה עלינו להשליך את הגוויות על משאיות. נחרדתי ממראה עיני. פחדתי, שמא אתקל בגופות אשתי ובנותי. ידעתי, שלא אוכל לעמוד במבחן זה. תוך סיכון עצמי, בעזרת החשכה, זחלתי מתחת המשאית ובאופן זה התחמקתי מהזוועה הזאת.

מיפקד בוקר

בוקר בוקר, כאשר הוצבנו בשורות, רבבות בני־אדם, ללא נייע וללא הגה, בפהד ודומיית מוות, התייחדתי עם אשתי ובנותי. דיברתי אליהן ושאלתי את עצמי: איפה הן? עשרות פעמים חזרתי על שאלתי. הרמתי עיני לשמים וללא קול קראתי "שמע ישראל! וענני אלוהים – אם קיים אתה!" ועוד פעם מלמלתי ללא נייע שפתיים "שמע ישראל" ותבעתי תשובה. וכך חזר על עצמו המחזה בכל מפקד בוקר ממש באופן כפייתי.

"היתכן" – זעקתי חרישית – "כי להשמדה בחרת את עמך ישראל? היתכן, שכל העולם לא יודע מה מתרחש כאן? ואולי יודע ושותק?" ועוד הרהור: "שני אחי הנמצאים בישראל, האם בחיים אתם? התדעו מה קורה כאן? והיכן יהודי העולם? ואתה אלוהים, האינך רואה ושומע?"

כל פעם הייתי חרד, פן אצא מדעתי, אאבד את שפיותי ואשכח, כי אני עומד במיפקד ואסור לי למעוד ולהתמוטט. לכן הפסקתי להתווכח עם רוחות הרפאים ושננתי לעצמי: "חזור בך, חזור אל השפיות, כי אם תעשה תנועה כלשהי – מיד יחסלו אותך..."

אנחנו נבלה אותם (מיר וועלן זיי איבערלעבן)

ואני, מזועזע מהטרגדיה האישית ומהמתרחש סביבי, תבעתי מעצמי

תשובות לשאלות מוחצות ואכזריות. הרהרתי: להתאבד או לא להתאבד? לאחר התלבטויות קשות וממושכות, הגעתי למסקנה: הרי הגרמנים רוצים להשמיד אותנו. אם נתאבד, נעזור להם להשיג את מטרותם. התאבדות חוסכת להם טירחה. לא ולא – ניסיתי לשכנע את עצמי. אסור לנו לעשות להם את הטובה. אנחנו חייבים לחיות ולנסות להתגבר על הכל, כדי לזכות עוד בנקמה ובסופם המר של הרוצחים הארורים. מוכרחים להיאבק, למרות התנאים הבלתי־אנושיים. הערכתי, שאם תעמוד לנגד עינינו מטרה נשגבה כזאת – הצלת חיים, הצלת יהודים, נוכל לגבור על הרעב, על ההשפלה, על התנאים התת־אנושיים. לא קל היה לגבור על הרעב. כל אלה שעדיין בחיים, מחשבתם התמקדה בחתיכת הלחם, שחולקה אחת ל־24 שעות ובשאלה: מתי לאכול, איפה להסתיר ואיך ללעוס, שישביע יותר. מנת לחם זאת היתה דאגתו העיקרית. ואם חלילה, נגנבה פת־הלחם, זה כאילו היה גזר־דין מוות. בלי פרוסה זאת, לא היה הכוח לגמור את יום העבודה המפרך. בהתמודדות היום־יומית עם הרעב ובנסיון למצוא פתרונות, הגעתי למסקנה, כי עלינו להציב לעצמנו מטרה: הצלת חיי אדם. אולי אידיאל זה יטה את מחשבותינו מן האוכל המצומצם שאנו כה זקוקים לו – ושאיננו מספיק.

תנועה נגד ההתאבדות

ומן המחשבה וההרהורים – אל המעשה. בזהירות רבה ניסיתי לחפש קשר עם בחורים יהודיים ולהסביר להם, כי למען הצלת חייהם של האחים בצרה, נתארגן לחבורה שתילחם ביאוש ובהתאבדות. כי אויבנו הגדול הוא היאוש. הסברתי כי יהודים חיים יזכו עוד לנקמה.

ההתארגנות היתה די מהירה. התלכד גרעין של יחידים ונאמנים לרעיון הנעלה הזה – מלחמה ביאוש ובהתאבדות. מיחידים ובודדים, היינו תוך זמן קצר חבורה די גדולה. בין הצעירים הראשונים שהצטרפו לגרעין היו: שכני לדרגש, יהודה לאופר, שהגיע לאושוויץ מצ'כיה; כמה מבני העיר צ'כנוב – משה קולקה, שלושת האחים גלברד, שלושת האחים זבלודוביץ ולייבק בראון מריפין, חניך השומר הצעיר בקן מלאבה. בזכותו של לייבק בראון הצטרף גם ישראל גוטמן, שלחם עם מרדכי אנילביץ במרד גיטו וארשה. הגרמנים העבירו את ישראל גוטמן לאושוויץ, יחד עם אחרוני הלוחמים בגיטו. (ישראל גוטמן הוא כעת פרופסור להיסטוריה ולחקר השואה באוניברסיטה העברית בירושלים ופרסם כמה ספרים על תקופת השואה).

כיצד מצאו את ישראל גוטמן

לייבק בראון מילא תפקיד של חובש בבית־חולים באושוויץ. באחד הימים מצא לייבק את ישראל גוטמן שוכב במיטה בבית־החולים, במצב בריאות ירוד

ביותר. תוך שיחה ביניהם, התברר ללייבק עברו של גוטמן, השתייכותו לשומר הצעיר וכיצד הגיע לאשוויץ, לאחר דיכוי המרד בגיטו וארשה. לייבק עשה הכל, כדי שישראל יכריא ולאחר צאתו מבית החולים, הצטרף גם הוא לחבורה שלנו.

יום יום, בסודיות רבה ובשפת רמזים, קיימנו פגישות על הדרגש העלוב שלי. במסווה של שיחות רעים, ביררנו ורקמנו תוכניות, תוך נקיטת אמצעי זהירות. ניסינו לעודד ולחזק את רוח האנשים בפגישות במחנה, או במקומות עבודה ולהסביר ולשכנע, עד כמה חשוב להשאר בחיים.

המחתרת הציונית

לאחר שחבורת הנאמנים גדלה, חיפשנו ומצאנו קשרים עם מחנה הנשים השכן – בירקנאו. קשרים אלו נרקמו בזמן עבודה בבית החרושת לחומר נפץ "אוניון". ישראל גוטמן ויהודה לאופר שעבדו שם, פגשו בבנות האסירות. שלוש מהן היו המקשרות והפעילות ביותר. הדסה זלוטניצקה, לוישה פירסטנברג ורוז'ה רובוטה, שהעבירה חומר נפץ עבור ה"סונדרקומנדו". ישראל גוטמן ויהודה לאופר, הודות לקשר שלהם עם נשים אלו, ידעו על המתרחש במחנה. הקשר הזה היה חשוב מאוד עבור שני הצדדים. יהודה וישראל דאגו לחזק את רוחן ולעודד אותן. הוטל עליהן לאסוף כל גרגר חומר נפץ לפעילות המחתרת. הדסה היתה מעבירה את החומר לגוטמן ולאופר, שהוטר במחנה הגברים.

היה ברור כי מעטים אנו, כדי להתקומם ולהתמרד, ואף לבצע פעולות חבלה נגד הגרמנים במחנה. כמו־כן ידענו, כי לא תיתכן כל פעולה ללא אירגון מחתרת גדול בתוך המחנה וללא סיוע מבחוץ. הגענו על כן למסקנה, שעלינו לחפש קשר עם אנשים מחוץ למעגל שלנו – קיימות בוודאי מחתרות והתארגנויות נוספות. משה קולקה, שעבד במכבסה, חש בתנועה מתמדת במקום עבודתו. הוא הודיע לי על ההתרחשות היום־יומית ושאל לעצתי. הצעתי לו, שיפנה אל האדם הנראה כמרכז סביבו אנשים, שמסתודדים אתו במכבסה. לאחר כמה ימים גילה משה, כי האיש המרכזי הוא ברונו באום, קומוניסט יהודי מגרמניה. הוא סיפר לו על רצונו ליצור עמו קשר, להצטרף למחתרת שלהם, תוך נכונות להשתתף בכל פעולה. באום ענה לקולקה, כי בעוד ימים ספורים יתן לו תשובה. הסכמת ברונו לא איחרה לבוא, אולם ביקש פגישה עם האיש המרכזי במחתרת היהודית, שהוא בוודאי מבוגר מקולקה, בן ה־17.

הגשר עם המחתרת הקומוניסטית

נפגשתי עם ברונו באום במקום מסויים. הוא רצה לדעת באיזו מידה יכול הוא לתת בי אימון. התרשמתי מהאיש וחשתי, שרכשתי את אימונו. לאחר מספר

ימים, ביקש ברונו לדעת, האם יש בינינו אדם אינטליגנטי, יוצא צבא. מסרתי לברונו את שמו של לייבק בראון, כנציגו לוועדה הצבאית של המחתרת הכללית – וכך צורף איש שלנו לוועדה זו. עם ברונו נפגשתי לעתים קרובות. באחת מהן, ביוני 1944, מסר לי ברונו, כי שלושה מבין חברינו יקבלו מינוי כ"שרייברים" (מזכירים בבלוק). לאחר יומיים, הקריאו בזמן המיפקד את המספרים האישיים של השלושה: ויינשטיין, קליין ואנוכי. היה עלינו לפנות למזכירות המרכזית, שהשליטה בה היתה בידי אסירים. השתלשלות עניינים זו הפכה את המחתרת לגורם בעל השפעה. בפעם הראשונה שיהודים זכו לקבל מינוי כ"שרייברים". משני פלגי המחתרת. מאותו זמן הקמנו תא משלנו, שבראשו עמד אדון ארנון, עורך־דין יהודי, קומוניסט מצ'כיה.

מינויים אלה איפשרו קשר הדוק בינינו לבין המחתרת הקומוניסטית. תחת מסווה של מזכירים, יכולנו לברר בעיות סודיות ביותר. לאט־לאט הצלחנו לשלוט על נקודות חשובות במחנה. הפגישות שלי עם ברונו באום התקיימו בחדרי הנפרד בו זכיתי כ"שרייבר". באחת הפגישות עם ברונו, נתבקשתי למנות שני חברים מהמחתרת לתפקיד מכבי־אש. קבעתי את סימון מיזלס מבלגיה ואיזו קליין מקרקוב. הם קיבלו מדים מיוחדים והיו חופשיים לסייר במחנה ביום ובלילה. בדרך זו הגישו סיוע רב.

כאשר התמניתי כ"שרייבר" בבלוק, היה גם מתפקידי לדאוג לאספקת המזון הדל ל־600 אסירים. בזכות תפקידי זה, השגתי עוד כמה ככרות לחם, נוסף על הכמות שהגיעה עבור הבלוק. לחם זה ותרופות שונות, הועדנו לנשים בבירקנאו. ישראל גוטמן ויהודה לאופר העבירו מצרכים אלה בהסתער אל הדסה ולושיה פירסטנברג. נשים אלו דאגו לחלקם לנצרכות ביותר. עם הלחם והתרופות נהגנו גם להעביר להן ידיעות בכתב על הנעשה במחתרת.

הכנות למרד

באחת הפגישות עם ברונו באום, נתבקשתי להגיש לו רשימה של 10 בחורים, שתפקידם יהיה לחתוך החוטים המחושמלים סביב למחנה, כדי לסייע בבריחה המונית ולפרוץ החוצה. לפני הכל ביקש לאסוף צבאות לפעולה זו. מסרתי לברונו, כי אוכל לגייס 10 בחורים (מבלי שמסרתי לו את השמות) ומאילו בלוקים. כמרכז הצלחנו להשיג את הצבאות הדרושות.

בשיחה שלאחר מכן, סיפר לי ברונו, כי נעשו כל ההכנות לפריצה דרך הגדרות ולשם כך נשלחו כמה אנשים החוצה וכי עובדה תוכנית לפרטיה. בינתיים נודע לנו ע"י נח זבלודוביץ, איש הקשר שלנו עם בירקנאו, כי ה"זונדריקומנדו" מכינה פעולה מזוינת עצמאית. סיפרתי על כך לברונו והוא ביקש להשפיע עליהם שלא לבצע שום פעולה בנפרד. (ל"זונדריקומנדו" השתייכו מאות אסירים בתפקידים מיוחדים במשרפות). אסירים אלה לא הסכימו לדחות את הפעולה, כי הרגישו לפי כל הסימנים, שהגרמנים מתכוונים

לחסלם.

ב־7 באוקטובר 1944 פרץ המרד. במהלכו נהרסו תאי הגזים והמשרפה מס' 4. כ־600 איש השתתפו במרד. בקרב פנים־אל־פנים, נהרגו 4 אנשי אסאס וגרמנים רבים נפצעו. הנקמה הגדולה היתה, כאשר תפסו את הקאפו האכזרי הגרמני, האחראי על הקרמטוריום והשליכו אותו לתוך הכיבשן, כפי שנהג הוא עם אסירים רבים.

רוב אנשי הזונדר־קומנדו נהרגו. אסירים רבים פרצו את הגדר ומאות נתפזרו. הושמעה אזעקה מחרישת אוזניים בכל המחנות. השתררה בהלה בין סגל המחנה והוכרז עוצר בכל האזור. למחרת החלה החקירה על מנת לתפוס את האסירים שסיפקו את חומר הנפץ.

לאחר הפסקה של כמה ימים בפעילות, הנהגת המחתרת החליטה לעקוב אחרי החקירות שתנהלו במחלקה הפוליטית. נודע לנו, שרוז'ה רובוטה נאסרה והושלכה לצינוק. חרדנו לשלומה. פחדנו כי לא תעמוד בעינויים ועלולה לגלות את ספקי חומר הנפץ מבית־חרושת "אוניון", (שבו היו עסוקות נשים), וכן שמות חברי המחתרת הציונית, שעמדו בקשר עמה. קיבלנו דיווחים מרעיה כגן, האסירה שהיתה מזכירה במחלקה הפוליטית, על החקירה, העינויים וההתעללות יום ולילה, כדי לסחוט מרוז'ה רובוטה שמות ספקי חומר־הנפץ למרד ה"זונדר קומנדו". רעיה סיפרה לנו, שרוז'ה לא גילתה דבר ובאומץ בלתי רגיל עמדה בכל העינויים והמכות. לבסוף, בעת המיפקד בנוכחות כל האסירות, הועלתה לגרדום ובכל כוחה זעקה – "נקמה!"

מה קרה במחתרת?

למרות פעולת ה"זונדר קומנדו", המשיכה המחתרת בהכנותיה בכל המרחץ. הנהגתה החליטה להוציא אל מחוץ למחנה חמישה אנשים בארגזים סגורים, כדי לארגן גם מבחוח את פריצת המחנה. בעזרת גרמני, נהג אוטו־משא, הוסתרו החמישה בתוך הארגזים. כאשר הגיעה המשאית לשער היציאה, נערכה בדיקה והחמישה נתגלו. התברר, שגרמני זה בגד בנו ומסר על התחבולה לממונים עליו. למחרת היום, בזמן המפקד הכללי, הועלו ארבעה לגרדום. החמישי התאבד בצינוק. פעילות המחתרת הופסקה לזמן־מה.

הפינוי מאושוויץ

נודע לנו, שהגרמנים מתכוננים לחוג את ליל הסילוסטר (31 בדצמבר 1944) מחוץ למחנה. ניצלנו הזדמנות זו, והתאספנו כ־20 איש מהמחתרת שלנו. כשעתיים בילינו בצוותא בשירה עברית ובאווירה חופשית. לאחר מכן מסרתי לחברים סקירה על הנעשה במחנה ובמחתרת. היו אלו השעות הנפלאות ביותר, במשך כל שנות היותנו במחנה ההשמדה. מפגש זה היה כשביב אור ותקווה

לנאספים, למרות הסכנה שבהתכנסות.

במחצית חודש ינואר 1945, נפוצו שמועות וסוננו ידיעות מהעתונות, כי הצבא הגרמני סובל מכות קשות מהצבא האדום ולמעשה הם נתונים בנסיגה מתמדת מהחזית. התחלנו להשתעשע בתקווה, כי יום השיחרור ע"י הצבא האדום קרב והולך. להפתעתנו המרה, הוזעקו ה"שרייברים" ב-17 בינואר 1945 אל המזכירות הראשית והבחנו בהתרוצצות מבוהלת של אנשי ס.ס. אפשר היה לקרוא בפניהם, עד כמה חסרי עצה ותושיה הם במצב שנוצר. חיכינו כ-3 שעות עד שנשמעה ההודעה: עלינו להכין מספר מסויים של אסירים מכל בלוק, כטרנספורט ראשון ליציאה מאושוויץ, שיבוצע בשעה חמש בבוקר. הוטל על ה"שרייברים" לדאוג עבור המתפנים לביגוד חדש, הנמצא במחסנים. כנראה, שהגרמנים היו מעוניינים להשאיר את המחסנים ריקים לצבא האדום המתקרב. לפי ההוראה, רשאי היה כל אסיר לקחת איתו כמות בגדים, כאוות נפשו. הואיל ולגרמנים לא היו אמצעיתובלה, מצאו דרך זו של הרקת המחסנים כיעילה ביותר. כאשר חזרתי לבלוק בשעה 1 בלילה, הערתי את נח זבלודוביץ, וביקשתי למצוא קשר אל ברוננו באום, ע"י קולקה, למסור לו על המתרחש ולבקש הוראות. לא עבר זמן רב והגיעה אלי תשובתו של ברוננו: לפי הכרטיסיה לבחור לטרנספורט הראשון את הקשישים והחלשים, כדי להקל עליהם את ההליכה, מתוך הנחה, כי את הטרנספורט השני יאיצו ודאי ביציאה מהמחנה.

כמה שעות לאחר מכן, כאשר גמרתי את כל הסידורים עם הטרנספורט הראשון ובירכתני בלב שלם כל אחד מהם בברכת "לחיים ולחופש", שוב הוזעקו ה"שרייברים". נדרשנו להכין ליציאה את כל יתר אסירי המחנה לפינוי ובאותה המתכונת כמו הטרנספורט הראשון, וגם לשרוף את הכרטיסיה. שוב התקשרתי עם ברוננו באום וקיבלתי הוראה, כי המחתרת שלנו תתרכז בשורות האחרונות של המפונים, כמו הנהגת המחתרת הכללית ולשמור על הקשר. נימוק נוסף היה עמו: יש סיכוי, שהפרטיזנים ישחררו אותנו בדרך. אך נס זה לא קרה. אנשי המחתרת שלנו ניצלו פסקזמן עד רגע היציאה, התכנסנו בחדרי. מחוסר כסאות ישבנו על הרצפה. אמרתי כמה מילים של ברכת פרידה, ובין היתר – "אם זכינו לרגע זה של יציאה חיים ממחנה המוות, הרי כדאי היה כל הסבל שסבלנו". הוראה אחת לא מילאתי לפי פקודת הגרמנים – את הכרטיסיה לא שרפתי. זמן רב אחרי השיחרור נודע לי, שהכרטיסיות שלא נשרפו שימשו להרכבת רשימות אסירים שנשארו בחיים ורשימות אלו הופיעו בארצות רבות ועזרו בחיפושי קרובים.

צעדת המוות

כשעתיים אחרי היציאה מאושוויץ, קיבלנו פקודה להשתטח על השלג. שמענו חילופי יריות וקיוונו לשיחרור בדרך. שעה ארוכה שכבנו בשלג ולדאבוננו, הצבא האדום לא התקרב אלינו. הגרמנים לחצו כי נלך יותר מהר.

רבים נחלשו מהדרך הארוכה וההליכה הממושכת. למי שלא היה בכוחו להמשיך ללכת, נורה במקום. הדרך היתה זרועה הרוגים ופצועים מהטרנספורטים שקדמו לנו וגם ממחנות השמדה אחרים. הואיל והפקודה לצועדים היתה, כי הדרך חייבת להיות פנויה, נאלצנו להזיז אלפי הרוגים לצידי הכביש. יום ראשון, ה-19 בינואר, צעדנו ללא הפסק עד שעות המאוחרות. ובלילה הגענו לכפר. חלק שכב בגורן וחלק בשטח הפתוח, כאשר בחוץ שורר קור עז. אלה שזכו בגורן, נהנו ממצע קש, שגם חימם קצת.

למחרת בבוקר המשכנו בצעדה, עם הפסקות מדי פעם, היות והגרמנים חיכו להודעות, לאיזו דרך לפנות.

בלילה השני הגענו לכפר ושוב חלק לן בחוץ ולאחרים הותר לשכב על ערימת זבל ליד אורוות סוסים. למרות הקור, נהנינו לשכב על הזבל שחימם אותנו. זאת היתה המנוחה היחידה שנהנינו ממנה בכל דרך היסורים. אולי יישמע הדבר מוזר, אך האמת היא, שאחרי לינה על הזבל, קמנו מאושרים יותר מכל הלילות. נוסף לכל הצרות שבדרך, עייפים וסחוסים, נאלצנו ללכת בשורות רחבות, שלובי זרוע, כדי למנוע הסתלקות או בריחה. לא פעם היה צורך לשאת בזרועות את החלשים, הפצועים והתשושים. ההליכה הכבידה מאוד. בדרך השתחררנו מכל מטען שלקחנו אתנו מאושוויץ. בשלב מסוים, חשתי שאפילו כלי-הגילוח מכבידים וזרקתי אותם.

כל אנשי המחתרת השתדלו ללכת בצוותא. כל אחד עודד ועזר לזולת. בתנאים אלה, כל מילת עידוד, היתה כסם חיים, שהוסיפה כוח ורצון להמשיך ולהתקיים. לאחר שמונה ימי טלטולים, צעדה ונסיעות בקרונות של רכבת-משא, בצפיפות בלתי נסבלת, הגענו למחנה השמדה חדש – מטהאוזן. כאן נוכחנו לדעת, שהצרות, העינויים וההתעללות מתחילים מחדש, ואפילו גרוע ממה שהיה באושוויץ. כאשר ירדנו מהקרונות במטהאוזן והתחלנו לצעוד לעבר המחנה, נמצא עלידי הסופר והקומוניסט היהודי הידוע, ד"ר אוטו הלר, מחבר הספר "שקיעת היהדות". הוא הכיר היטב את הסביבה ואמר, שכאן נוף יפה, אך בחודשי החורף יהיה לנו קשה בגלל הגשמים הרבים היורדים כאן. בתנאים אלה לא נוכל להחזיק מעמד. לדאבוננו, הוא צדק. קרוב לכניסה לבלוק, בזמן המפקד, התמוטט אוטו הלר, נאחז בידי ונפח את נשמתו.

במטהאוזן

בבואנו למטהאוזן, נדרשנו באיומי מכות ורצח, להתפשט ולמסור תכשיטים וכסף. שוב חולקו לנו בגדי אסירים, קבקים וכובעים כמו באושוויץ. כל אחד זכה לתיספורת ולסימן היכר. כאשר באמצע הגולגולת השאירו שביל רחב. כנראה, שבואנו מאושוויץ במספר כה גדול יחסית, הפתיע את האחראים למחנה בנוגע למגורים, האוכל והעבודה. לא נקלטנו במחנה זה בצורה מסודרת. אפילו עבודה לא היתה עבור כולם. האוכל היה ירוד ביותר, אפילו בהשוואה לאושוויץ.

האחראים והעוזרים במחנה זה, היו פושעים למיניהם, שהוצאו מבתי־סוהר לתפקיד זה. קשה לתאר את שיטות ההתעללות באסירים על־ידי פושעים אלה. לאחר שבוע במחנה מטהאוזן, פוזרו האסירים במחנות קטנים יותר בסביבה, שהיו שלוחות הקשורות במטהאוזן. האנשים פוזרו באופן שרירותי – וכך הופרדתי מחברי הטובים והקרובים ונשלחתי למחנה אייבנזה.

במחנה זה רוכזו כעשרים אלף אסירים באופן קבוע ובצפיפות איומה. הרעב היה בלתי נסבל. בכל יום מתו כחמש מאות איש מרעב. את מקומותיהם תפסו אסירים אחרים, שהגיעו למחנה ממקומות מרוחקים. עם התקדמות צבא בנות הברית, נסוגו הגרמנים עם אסירי המחנות לאוסטריה. באייבנזה, לקראת הסוף לא קיבלנו אוכל וכל יום התמלא המחנה במתים מרעב. ההצלה היחידה ביומיים האחרונים היה – עשב השדה. בזכותו ניצלו מעטים.

ידידי לייבק בראון נרצח במכות מקל ע"י מפקח המחנה, שהוא עצמו היה אסיר פלילי במחנה.

ביום הראשון לשיחרור המחנה על ידי האמריקאים, הרגו את הסדיסט לורנס, שבכל הזדמנות התעלל באסירים. במחנה מוות איום זה, הצלחתי לשמור על קשרים עם כמה מהמחתרת הקומוניסטית מאשוויץ, והם: פרופסור ארפס (יהודי) וקרל ליל מקרלסבד. הם מסרו לי, כי בעוד ימים ספורים נזכה לשיחרור. ב־30 לאפריל 1945, כאשר עמדנו ע"י שער היציאה לעבודה, התעכבנו זמן רב. לבסוף הגיעה פקודה: "לחזור למחנה!" נפוצה שמועה, שהיטלר התאבד. הנהגת המחתרת הודיעה לרוב האסירים, כי הגרמנים מתכננים להודיע למחתרת היום, בשעת המיפקד על כוונתם להעביר את כולם למקום מיבטחים, כי חיל־האוויר של בנות הברית עשוי להפציץ את המחנה מן האוויר. הוראת המחתרת היתה שעלינו להשאר.

כאן עלי להסביר את התנגדות המחתרת ונימוקיה בקשר להעברה למקום "מבטחים". נודעה לנו תוכניתם הזדונית של הגרמנים להעביר את כל האסירים מעבר להרים ושם לחסל את כולם. ב־3 למאי סיירו אנשי המחתרת מסביב לגדר והבחינו בגרמנים קשישים על המגדלים ובידיהם רובים. כאשר נשאלו מה מעשיהם כאן, ענו בפשטות שגם הם מחכים לשיחרור. עומדים אמנם על משמרתם, אך עם רובים לא טעונים וביקשו, כי נתקרב אליהם כדי להיווכח באמיתות דבריהם.

כעבור יומיים, ב־5 במאי 1945, הסתלקו כל הגרמנים מהמחנה והאסירים היו חופשיים. ב־6 במאי הגיעו למחנה חיילים מהצבא האמריקאי, עם מטבח־שדה ומזון. מפקד צבא השיחרור ביקש, כי כל קבוצה אתנית תתרכז תחת דגלה הלאומי וישירו את ההמנונים לכבוד השיחרור. אינני יודע, כיצד הצליחה כל קבוצה לאומית להתארגן ולהשיג דגלים. לדאבוננו נעמדה קבוצת האסירים היהודית ללא דגל, רק עם דמעות בעיניים ובשירת "התקוה".

במחנה נשארו כל האסירים מעל לחודש ימים. רבים היו זקוקים לריפוי והבראה. האמריקאים חילקו שפע של אוכל, אבל לא הזהירו את האסירים, כי

בהתחלה צריך לאכול מעט, עד שהגוף יתרגל. על רקע זה לא מעט אסירים מתו כאשר היו כבר משוחררים.

ידידי קרל ליל ניהל את בית-החולים באיבנזה במשך 3 שבועות לאחר השיחרור ולמרות שבית משפחתו היה קרוב מאוד, התנדב להנהיג סדרים בבית-חולים ולהתמסר לחולים. לאחר שלושה שבועות, חיפש אותי כדי שאקבל את תפקיד מנהל בית החולים. לא יכולתי לסרב לאחר המחווה ההומני שלו והסכמתי. קרוב לחודש ימים התמסרתי לתפקיד. בין החולים מצאתי את ידידי משה קולקה, המקשר הנאמן בני לבין ברונו באום. הוא סבל מאיבוד נוזלים חריף והיתה סכנה לחייו. הזמנתי התייעצות של כמה רופאים ומהם קיבל את העזרה הדרושה והבריא.

היהודים במחנה התייעצו והתדיינו לאן ללכת. הכרעת הרוב היתה – להגיע לארץ-ישראל דרך איטליה. לאחר שהות של חודשיים בארץ זו, הגעתי לארץ-ישראל בעליה בלתי-ליגלית. דרכי הראשונה היתה – למחנה המעצר הבריטי עתלית. קשה היה להסתגל למצב, שבהגיעך לארץ-ישראל, ארץ התקוות הרבות, שוב אתה סגור במחנה מאחורי חוטיתיל.

מיפגש בלתי-צפוי

בחורף 1968 נודע לי, כי ברונו באום יופיע בראש משלחת קומוניסטית ממזרח-גרמניה, בוועידה של המפלגה הקומוניסטית בישראל. תפקידו בוועידה היה לפייס שני פלגי המפלגה הישראלית – מק"ר ורק"ח. כמובן, שלא החמצתי הזדמנות נדירה כזאת – והפגישה שלי עם ברונו באום היתה נרגשת ביותר. התחבקנו והתנשקנו ושעה ארוכה לא יכולנו להוציא הגה מפינו. דמעות גיל חנקו אותנו...

ברונו נתן לי תשורה – ספרון שכתב על אושוויץ ובו שיבח גם את אומץ לבו של קבוצת המחתרת שלנו. מפי ברונו נודע לי על פעולותיה השונות של המחתרת הכללית, שמפאת הסודיות לא ידעתי עליהן בהיותי באושוויץ. מתברר שאחד משלושת מנהיגי המחתרת הכללית היה אותו ברונו באום, שהיו לי אתו קשרים הדוקים. מנהיג שני היה יוזף צירנקביץ – ראש ממשלת פולין אחרי המלחמה. השלישי בהנהגה היה עו"ד היינץ דירמאייר, שהתמנה במחנה ע"י האס.אס. כ"לאגער עלטסטער". גם הגרמנים התייחסו אליו בכבוד ובאימון והוא מציידו גילה יחס אוהד ליהודים.

אחרי המלחמה, נתמנה דירמאייר כמפקד כללי של משטרת אוסטריה. בזכות הקשרים עם המחתרת הקומוניסטית, הכרתי גם את קרל ליל מקרלסברד, אשר יחסו ליהודים היה יחס של כבוד והערכה. כשנפגשתי עם ברונו, חלפו נגד עיני תמונות ואירועים מגיא ההריגה באושוויץ, מטהאוזן ואיבנזה...

בגיטו מלאבה

מתוך עדות ב, יד ושם,
ארכיון מס' 1050. תורגם מאנגלית.

נולדתי במלאבה ב־10 באוגוסט 1916, בתשעה באב, לפי הלוח העברי. שמי היה הרש חיים פוז'יצקי. אנשים חוגגים את יום הולדתם במאכלים ומשקאות ואילו עלי ציוו הורי לצום ביום הולדתי, לציון תענית תשעה באב. הייתי הבכור בין שמונת ילדי הורי, אריה לייב ונחה פוז'יצקי. אחרי נולדה אחותי טמה, הילד הבא מת בלידה, ואז בא מרדכי ואחרי־כך מנדל. האח הבא חי רק 8 ימים ונפטר. אחר בא משה ואחי הצעיר ביותר יצחק, שנולד בשנת 1930. ביליתי את ילדותי תוך טיטול בין בתי־ספר עממיים ופרטיים. הורי סברו, שאם יעבירו אותי מבית־ספר לבית־ספר, אשיג ציונים טובים יותר. לא הצטיינתי בלימודים. הורי ניסו לחנך אותי כיהודי דתי, אולם לבי ומוחי היו עם האירגונים הציוניים, „השומר הצעיר” ו,„החלוץ”. הלכתי למועדונים אלה ללא ידיעת הורי. הם הבינו שלא אשיג ציונים טובים בבית־הספר. כשהגעתי לגיל בר־מצווה, מסרני לחייט, שלימד אותי את מלאכת החייטות. עבדתי אצל איש זה שלוש שנים ללא כל שכר; הוא התחיל לשלם לי בגיל 16. השכר היה נמוך מאוד. אולם שמחתי להביא את הכסף להורי לעזור להם בפרנסת הבית.

אבי היה איכר זעיר. הוא גידל ירקות, תפוחי־אדמה, הפיק תוצרת חלב (מפרה אחת). היה לנו, בערך אקר אחד קרקע. אמי, מלבד גידול הילדים, עסקה גם בהפעלת מכונת גריסים בעזרת שני פועלים פולנים נודדים. בית חרושת זה היה זעיר ביותר ובקושי הספיק לשלוש משכורות. אני זוכר, איך אבי פרץ בבכי כמו תינוק, משמחה, כשמסרתי לו את משכורתי הראשונה. שמחתי מאוד בתמיכתי ועזרתי למשפחתי, עד שהגעתי לגיל 21, כשנקראתי לשירות בצבא הפולני.

באותו זמן התחיל אירגון יהודי, מיסודו של הבארון הירש – „חברה יהודית להתיישבות בארגנטינה” – בחיפוש אחד משפחות יהודיות, עובדי אדמה, המוכנות להתיישב בארץ זו. משלחת מטעם אירגון זה, מוארשה, באה אל בית הורי ואחרי חקירה ודרישה החליטה לשלוח את משפחתי כולה לארגנטינה. הורי עשו את כל הסידורים הדרושים לציאה, אולם ההחלטה הסופית היתה בידי אמי. כיוון ששירתי בצבא, טענה אמי, שהיא מעדיפה למות בבית שלה, מאשר לעזוב אותו בלי בנה הבכור. בצבא היתה לי ההרגשה, שהמלחמה עם גרמניה קרובה. כתבתי מכתבים רבים להורי והסברתי להם, שעליהם לעזוב ולנסוע לארגנטינה ואני אצטרף אליהם מאוחר יותר. אבי נכנע לדעת אמי,

והם לא נסעו. בספטמבר 1939 פרצה המלחמה. אני הייתי אמור להילחם נגד הגרמנים בגבול פרוסיה המזרחית, לא הרחק מעיר מולדתי. לאחר ימי לחימה אחדים, הוכה הצבא הפולני עלידי הגרמנים והושם במחנות ריכוז. אני הייתי אחד מבעלי-המזל, שהצליחו לברוח. הלכתי לעיר רדזימין, הקרובה לוארשה. היה זה א' דראשיהשנה. הלכתי לבית-הכנסת ברדזימין ופגשתי שם אדם, שהזמין אותי לביתו. הוא נתן לי בגדים אזרחיים. את לבושי הצבאי ואת הרובה שלי הטמנתי באדמה. כאזרח התחלתי את דרכי לכיוון בית הורי. הגעתי לשם שבועות אחדים לאחר-מכן. כל אחד מבני-ביתי התחלחלו וכמעט התעלפו כשדרכתי על סף ביתנו. הם חשבו, כי לעולם כבר לא יראו אותי.

מותה של האם

תוכניות הנסיעה לארגנטינה כבר ירדו מהפרק. היינו תושבי מדינה מובסת. שנאת הגרמנים ליהודים היתה עזה. חבל החנק על צווארנו נתהדק והלך. כל יום הביא עמו גזירות חדשות ליהודים. מלאבה היתה קרובה לגבול פרוסיה המזרחית. לכן החליטו הגרמנים לטהר אותה מיהודים. ב־6 בדצמבר 1940 נקראו היהודים למרכז העיר. את מחציתם לקחו הגרמנים ודחפו אל קרונות-רכבת להובלת-בקר, כדי להעבירם למקום כלשהו. שהינו ברכבת ימים אחדים ללא מזון ומים. כשהרכבת עצרה והדלתות נפתחו, ראינו שאנשים אחדים מתו מחוסר אוויר, מזון ומים. אחר שירדנו מן הרכבת, הריצו אותנו הגרמנים, בעזרת כלבירועים מאולפים, לתוך גיטו בפולין, בשם וישיניצה מדרום ללובלין. יהודי מלאבה הנותרים מוקמו בשכונה צפופה, בבתים מטונפים, שהקיפו אותה בקיר-לבנים גבוה וחוטיתיל דוקרני בראשו. החיים בווישיניצה היו נוראים ואיומים. כל יום היו הוצאות להורג.

אבי נוכח, שחיינו בסכנה, והוא החליט לברוח, עם כל משפחתו, ויהי מה! באחד הלילות, בחצות, טיפסנו כולנו מעל לגדר ורצנו לעיר סוסנוביצה. הרגשנו קצת חופש זמן קצר. הגרמנים שוב הזעיקו את כל היהודים בסוסנוביצה אל רחבת-השוק. הם תלו אחדים מהם ושוב היינו אחוזי-אימה. אבי החליט לפצל את המשפחה. הוא אמר לי לקחת את אמי, אחותי ואת שני אחי הצעירים וללכת ברגל, רק בלילות, למלאבה, מרחק של 450 קילומטרים בערך. אבי ושני אחי, מרדכי ומנדל, נשארו בסוסנוביצה. המלים האחרונות, ששמעתי מפי אביו היו: אתם המבוגרים יותר והאמיצים תדאגו יפה למשפחתי. ואז שם את ידימינו על ראשי וברך אותי באומרו: "המלאך הגואל אותי מכל רע, יברך אתכם ועל ידכם יינשאו שמי ושם אבות אבותי, אברהם ויצחק וירבו בקרב הארץ אמן!" ובברכות אלו עזבנו. בדרך הביתה חלתה אחותי בטיפוס-הבהרות והיה עלי לשאתה כל הדרך על כתפי. היה לה חום גבוה והיא קדחה. כעבור חודש הגענו לגיטו מלאבה. אנשים הצטופפו כסרדינים בקופסה 20 איש בחדר. בזמן הזה שררה מגיפת הטיפוס בגיטו. גם אמי נוגעה בה. היא נלקחה לבית-החולים שבגיטו, בו נפטרה מדלקת ריאות. היא הובאה לקבורה בבית-העלמין היהודי

בה' בכסלו 1941. כל שנה ביום הזכרון אני מדליק נר ל-24 שעות לזכרה. כמה ימים אחרי מות אמי, חליתי בטיפוס. שהיתי בבית-החולים שלושה שבועות, בלי הכרה ובחוס גבוה על-טבעי. חיינו בגיטו עד אוקטובר 1942, ברעב ובקור. עבדנו קשה בשביל הגרמנים. עבדתי בפירור אבנים גדולות בעזרת פטיש לשם בניית מסילות וכבישים. גם אחי ואחותי עבדו קשה. אבי מעולם לא ידע על מות אמי. לא יכולנו לכתוב לו, כי היינו יהודים.

בריחה ברגע האחרון

בראשית נובמבר 1942 באה פקודה מברלין לטהר את מלאבה מיהודים. נסגרנו שוב ברכבות-בקר והוסענו חמישה ימים ללא מזון ומים. כשהרכבת עצרה סוף-סוף, נוכחנו שאנו נמצאים במחנה אושוויץ. כל אחד צריך להתייבב לפני הד"ר מנגלה. הוא החליט בהנפת אצבע מי הולך ימינה ומי שמאלה. נוכחתי לדעת, שהשורה שמאלה ובה אחותי ושני אחי מיועדת לתאי הגזים וכבשני השריפה. אני קיבלתי מספר-קעקע 76552 בזרועי השמאלית, פסים על בגדי, תחתוני, מקטורני וכובעי (בארט). הגרמנים חיפשו בעלי-מקצוע, שיעבדו בשבילם. הם שאלו לחשמלאי. אני הרמתי את ידי והועברתי עם אנשים אחדים למחנה-ריכוז ששמו בונה, קרוב לאושוויץ. עבדנו קשה בשביל תעשיית צבעים מפורסמת. השנה הראשונה היתה מאוד מסוכנת לכל איש ואיש. העבודה היתה חפירת יסודות למבנים, נשיאת פס-רכבת, פריקת שקי מלט ממסילת ברזל לסרט נע. 50% מאנשי בונה מתו בשנה זו מחוסר מזון ומעבודות פרך. פלא הדבר, שנשארתי בחיים.

בשנה השנייה חלה הקלה כלשהי. התחלתי לעבוד כחשמלאי. באתי במגע עם אזרחים, שמכרתי להם לחם תמורת ווגינעליים. היה לי די לחם שיכולתי לעזור לאלה שנשארו בחיים. שהייתי בבונה נמשכה שלוש שנים. בינואר 1945 התקדם הצבא האדום לעבר המחנה שלנו. הגרמנים לקחו אותנו בנסיגתם לגרמניה. צעדנו מוקפים אנשי גסטאפו כ-70 קילומטרים באותו יום. לפנות-ערב הובאנו לנוח בבית-חרושת ללבנים אדומות. חשבתי איך לברוח, אבל לא היו לי העוז והאומץ לעשות זאת. בבוקר שוב צעדנו. מי שלא יכול היה ללכת, נלקח הצידה ונורה למוות. כשראיתי את הנרצחים הללו, הרגשתי שגם תורי הגיע היום ולא יכולתי עוד לצעוד. אותה שעה החלטתי לברוח בהזדמנות הראשונה. בערב הגענו לעיר גליביץ. הגרמנים סידרו אותנו במחנה שומם למנוחה. הסתכלתי סביבי וראיתי בית בעל עליית-גג ומקום לזחול אליו. טיפסתי לעליה יחד עם 13 עצורים. אחר המנוחה, סידרו הגרמנים כל אחד בשורות לצעוד שוב. הם חיפשו במקומות, שם יכלו להסתתר עצורים. היות ולא מצאו כאלה, הם עזבו. שכבנו על הבטן שבעה ימים ולילות. אכלנו שלג. ביום השמיני למחבואנו באו הרוסים. זה היה ב-20 בינואר 1945. סוף סוף היינו בני-חורין.

להתחיל מחדש

כאדם משוחרר וחופשי, החלטתי ללכת לסוסנוביצה, בתקווה למצוא שם את אבי ואת שני אחי בחיים. עשיתי את דרכי במשך שבוע ימים למקום, בו ראיתי לאחרונה את אבי ואת שני אחי. שמעתי מפי האוכלוסיה הפולנית בסוסנוביצה, שהגרמנים לקחו את היהודים אל מחוץ לעיר. בפקודת ממוניהם, פתחו הגרמנים באש ממכונות־יריה והרגו את כולם. נמצא במקום קבר־אחים ובו מאות אנשים, זקן וטף, ובהם גם אבי ושני אחי. לבי נשבר בקרבי בראותי את קץ כל משפחתי. הייתי היחיד שנשאר בחיים מתוך משפחה של שמונה, היה עלי להתחיל את חיי מחדש. רציתי לדעת מה לעשות עם עצמי, לאן ללכת, ואפילו חשבתי על התאבדות ועלידי כך להתאחד עם משפחתי. עזבתי את פולין והגעתי לגרמניה המשוחררת, בה פגשתי חייל יהודי בצבא האנגלי, מלונדון. סיפרתי לו שיש לאבי שני אחים בלונדון. הוא הבטיח לי שבהיותו בלונדון יאתר אותם. לאחר זמן קצר הוא חזר מלונדון ומסר לי את כתובות שני דודי. התקשרתי אתם והם עודדו אותי לא לאבד את הבטחון.

הייתי מלא תקווה כשהנשיא טרומן התיר הגירת פליטים לארצות־הברית. כהכנה להגירה, היה לי ראיון בשגרירות האמריקנית. כשיצאתי מחדר־הראיון, שאלה אותי איזו נערה עצבנית, מה אירע בראיון וסיפרתי לה הכול. הרגעתי אותה. לחצנו ידיים בתקווה להתראות בארצות־הברית. במאי 1946 הגעתי לניו יורק באונית־מלחמה אמריקנית בשם מארין פירץ. חשבתי שאני אבוד בגלל אי־ידע השפה האנגלית. לכן נרשמתי לבית־ספר ערב במנהאטן. כשנכנסתי לכיתה ראיתי את הבחורה שפגשתיה בשגרירות האמריקנית. שמה היה רוז. התקרבו זה לזה ובילינו יחד.

הצילום ב„לייף”

בשנת 1946 ערכתי מסע קצר ללונדון, כדי לראות את שני אחי־אבי. כשחזרתי לארצות־הברית שיניתי את שמי ושם משפחתי מהרשל פוֹר־יצקי להרי מארקס. דודי שינו את שמם כשהיגרו לאנגליה אחרי מלחמת־העולם הראשונה מפוֹר־יצקי למרקס לזכר אביהם (סבי), ששמו היה מרקוס. התחתנתי עם רוז והתחלנו בחיינו המשותפים. רוז, גם היא נצולת־השוואה, איבדה את הוריה, אחיה ואחיותיה, מלבד אחותה הבכירה. ידיעותי בחייטות עזרו לי הרבה לביסר סנו הכלכלי. התחלנו להקים משפחה ולגדלה. בננו הבכור, דוד, נולד ב־15 ביוני 1948, ובננו הבא אירא נולד ב־30 ביוני 1949. בשנת 1950 קנינו חווה לעופות־בית באסטל מאנור בניר־גרסי. מחווה זו לא קל היה להוציא פרנסה ולכן קיבלתי עבודה בבית־חרושת לבגדים ואשתי ניהלה את החווה. ב־27 בדצמבר 1952 נולדה בתנו ננסי. עבדתי בבית־חרושת עד שנת 1960.

בשנה זו קרה דבר שכזה: אישה אחת שעבדה אתי באותו מפעל של בגדים קראה בכתב־העת „לייף“ על אכזריות הגרמנים כלפי היהודים. זה היה בתקופת משפט הנאצי אייכמן בישראל. בעתון זה, מתאריך 28 לנובמבר 1960, היו כמה דפים מלווים כתבות, מאמרים והרבה תמונות. היא הביאה לי את ה„לייף“ ובאחת התמונות הכרתי את אבי, כשהוא כורע ברך לפני כיתתיורים גרמנית. הייתי המום ונסער. צעקתי ובכיתי ולא יכולתי לעבוד אותו יום. הלכתי הביתה וכתבתי מכתב להוצאת העתון ושאלתי אותם, היכן השיגו את הצילום הנורא הזה. הם ענו לי, שהצילום המקורי בא מהוצאת בירנבק בניריווק. נסעתי לניר יורק וקיבלתי מההוצאה הנ"ל את הצילום, שצולם עליידי נאצי, רוצח אבי. חיי השתנו באורח קיצוני לאחר שראיתי את התמונה ב„לייף“. לא היה לי שום עניין בעבודתי ומכרנו את החווה. חזרנו לניריווק וקיבלתי משרה של מנהל בית חרשת לבגדים. בננו הבכור דוד התחתן ב־23 באוגוסט 1969. בננו אירא ב־3 בינואר 1972, ובתנו ננסי – ב־9 ביוני 1973. יש לנו 5 נכדים. כל שלושת ילדינו הם בעלי השכלה גבוהה וכולם התחתנו, באושר עם בני דתנו.

אחרי כל האסונות והסבל שעברו על אשתי ועלי, התחילה השמש להאיר לנו; תענוג לראות את נכדינו מחונכים במסורת יהודית. בשנת 1977 עברנו שנינו לפלורידה. אני עכשיו בגימלאות ואנו מנהלים חיים נוחים. בננו הבכור גר בטרומבול, קונטיקט עם משפחתו. אירא ומשפחתו וננסי ומשפחתה גרים בפלורידה. אנו נוסעים לעתים קרובות מאוד לראות את ילדינו ואת נכדינו. בישראל ביקרנו שלוש פעמים ומתכננים לבקר שוב. אחרי עשרים שנה של הופעת הכתבה ב„לייף“ החלטתי למסור כתביעת זה ל„יד ושם“ בירושלים, זכרון לדורות הבאים. מסמך זה מסומן בארכיון יד ושם במספר 1050.

ה.ח. פוזשיצקי (ה. מארקס) במרתף השואה בירושלים, ליד המצבה לקדושי מלאכה • ה.ח. פוזשיצקי אין "מרתף השואה" אין ירושלים, ביי דער מצבה לזכר די קדושים פון מלאווע.

H.H. Pozshitsky (H. Marks) in the Holocaust Cellar in Jerusalem, by the memorial to the Mlawa martyrs.

דער יסורים-וועג מלאווע — אוישוויץ

מיר אנטלויפן פון מלאווע

דער אנהייב פון מיין דערציילונג — די ערשטע עטלעכע חדשים פאר דער מלחמה. ס'איז געווען א גרויסער עקאנאמישער קריזיס, ווייל מען האט כסדר געהערט אין ראדיא, אז עס האלט פאר אויסברעכן א קריג; יעדער האט געפילט, אז די לאגע איז ערנסט. די באפעלקערונג האט אנגעהויבן איינהאלטן דאס געלט. זיי האבן נישט געקויפט, אנהייבנדיק פון מארק, וואס איז פארגעקומען יעדן פרייטיק און דינסטיק. אין די צוויי מארקטעג, נאכן שניט, זענען געוויינלעך געווען גרויסע יארדן. אין דער ערב-מלחמה צייט, איז געווארן שוואכער, מען האט נישט געקויפט. דער האנדל האט זיך אפגעשטעלט, מען האט מורא געהאט אויסגעבן געלט.

אין דער תקופה האב איך געארבעט ביי ניי-מאשינען, אין ווארשטאט פון יאנקל כהנא. אלע יארן אין דער צייט, איז אין דער בראנזשע געווען א סך צו טאן, נאר איצטער האט זיך אנגעהויבן אפשטעלן. איך געדענק, ווי סוחרים האבן געטענהט: „מ'פילט א קריזיס! עס גייט נישט, מען קויפט נישט!“

אזוי האט זיך עס געצויגן עטלעכע חדשים. נאר א פיר וואכן פאר דעם קריג, איז פארגעקומען א געוואלטיקע ענדערונג, אלץ האט זיך איבערגעדרייט. די פויערים האבן אנגעהויבן ארויסווארפן זייער געלט אזוי, אז אויף די טישלעך, ווו ס'איז געלעגן סחורה אפילו פון א יאר צוריק, האבן זיי אלץ אפגעקויפט. די שניידערס, וועלכע זענען געשטאנען אויפן מארק, האבן פארקויפט אנצוגער מיט הויזן, ווען איין פוס-ארבל איז געווען לענגער, איינער קירצער. זאכן וואס האבן אין נאך-מאלע צייטן געקאסט גראשנס, האט מען פאר זיי באצאלט זלאטעס... א וואך נאך א וואך, דער עולם האט זיך נישט געקאנט פארשטעלן, ווי דאס פייער וועט אנהייבן ברענען מיט איין מאָל.

די פאלאקן האבן א גאנצן זומער פארפעסטיקט די גרענעץ. מ'האט געפירט אהין אויטאס מיט אייזן און געפילט, אז שווארצע וואלקנס דערנענטערן זיך. ווען די קריג איז אויסגעבראכן, בין איך געשלאפן ביי יענקל כהנא אין שטוב, וואס איז געווען אין פראנט. דאס איז געווען דעם ערשטן סעפטעמבער, פארטאג, עס איז שוין גוט ליכטיק. מען האט געהערט עראפלאנען — און מיר האבן זיך פארגעשטעלט, אז דאס איז

געוויס דייטשישע. אויף איין מאָל זענען אָנגעקומען אַ סך פון זיי און אָנגעהויבן באַמבאַרדירן דעם מאַרק און די הייזער נעבן דער קירכע. איך בין אויפגשפרונגען פון בעט, אַרױפגעכאַפּט אויף זיך אַנטועכץ, אַרויס אין גאַס. מיליטער איז געשטאַנען אַרום דער קירכע, צווישן די גרויסע הייזער. דער ערשטער קרבן איז געווען דער ייד זילבערמאַן אָדער זילבערבערג. ס'זענען געווען נאָך קרבנות. אַ גאַנצן פרייטיק-צונאַכטס האָט מען באַמבאַרדירט די שטאָט.

שבת אין דער פרי איז מען געגאנגען דאווענען. איך האָב געדאוונט אין אַלעקסאַנדער שטיבל. קומענדיק אַהין, האָבן די חסידים געהייסן פאַקן די פעקלעך אפילו אין שבת, ווייל מ'דאַרף אַנטלויפן. מיר האָבן גענומען מיט זיך וואָס מ'האַט געקאַנט און געלאָפן. איך און מיין מאַמע זענען אַוועק קיין טשעכאַנאָו, דאָרטן האָט געווינט אירס אַ קוזין, סקורניק. די דייטשישע עראַפלאַנען האָבן אויך סטשעגאַוואַ באַמבאַרדירט. יאַנקל כהנא איז געווען מיט מיר, איך האָב נישט געוואָלט אים פאַרלאָזן, ער איז געווען אַן אַלטער מאַן. דאָן זענען אָנגעקומען די פליעריס. איך האָב אָנגעהויבן לויפן מיט דעם גאַנצן עולם אַריבער די בריק. אויף דער צווייטער זייט בריק האָב איך געזען אַזעלכעס, וואָס מיינע אויגן זאָלן מער נישט זען — ס'זענען געלעגן געהרגעטע מענטשן אָן אַ שיעור, נישט צום אַפצײלן. מ'האַט זיך געלייגט אויף דער ערד, אַריינגעגראָבן דעם קאַפּ, כדי נישט צו זען וואָס עס טוט זיך אַרום. נאָר אויפהייבנדיק דעם קאַפּ אַ סעקונדע, האָב איך געזען אַ סך קי אויף דער לאַנקע. אין צען מינוט אַרום, וואָס איך בין געלעגן אויף דער ערד, איז פון די אַלע בהמות נישט געבליבן קיין איינע אַ לעבעדיקע.

מיר זענען געלאָפן ווייטער, ביז ראַציאַנז. אין דעם שטעטל האָב איך געהאַט משפּחה. דאָרט איז אויך געווען רואיק. אין שטאָט איז געווען אַ סך פויליש מיליטער, וועלכע זענען געלאָפן צוריק פון פראַנט — אַפגעריסן, אַפגעשליסן. מיר האָבן געזוכט עסן. דאָס שטעטל איז נאָך נישט באַמבאַרדירט געוואָרן. די געשעפטן זענען געווען אָפן, מענטשן האָבן געקויפט, אויך די סאַלדאַטן, אַנטלאָפענע פון פראַנט, האָבן נישט ראַבירט, נאָר געקויפט און באַצאָלט. דאָך זענען מענטשן געלאָפן. איך האָב אָנגעהויבן גיין אויף צוריק, נאָך טשעכאַנאָו, געוואָלט זען און טרעפן מיין מאַמען און אַ ברודער. מיר זענען געגאנגען דורך דעם שטעטל סטשעגאַווע. דאָרט איז געווען חושך, צעשטערט. דאָך זענען פאַרבליבן דאָרט מענטשן, אויך מלאַווער.

אָנגעקומען אין טשעכאַנאָו, געזען די מאַמען, איבערגענעכטיקט און אַרויסגייענדיק אין דער פרי, הער איך אַ באַפעל: „לאָס צו דער ארבעט“! די דייטשן זענען שוין געווען אין שטאָט, מ'כאַפט מענטשן אויף די גאַסן. אויך מיר האָבן זיי געכאַפט און צונויפגעזאַמלט אויף אַ פלאַץ.

זיי האָבן אונדז געגעבן עפעס אַן אַרבעט, אפילו מיטאָג געבראַכט. אָפּגע-
האַלטן אַ גאַנצן טאָג און באַפרייט האָבן מיר גענומען אונדזערע זאַכן,
געדונגען אַ פּורל און אוועק אין סטשעגאַווע. מיין ציל איז געווען —
צוריק קיין מלאָווע.

צוריק אין שטעטל

אַ סך האָבן אויפן דייטשן באַפעל געמוזט עפענען זייערע געשעפטן,
ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ רעגולערער האַנדל. די דייטשן האָבן זיך אַרומ-
געדרייט אין מאַרק, אָבער האַנדלען האָט מען געקאַנט. מ'האָט אין גאַס
פאַרקויפט גענוג ברויט, אויך קאַרטאָפּל. אַ טייל בעקערייען האָבן געאַר-
בעט. די פּויערים זענען געקומען אויפן מאַרק. אַלץ איז געווען. ווער
ס'האָט געוואָלט, האָט געקויפט אַן שטערונג. איך בין צוריק געקומען
קיין מלאָווע, האָב איך געפונען די שטאָט אַ ביסל באַרויאַקט. אזוי האָט
אָנגעהאַלטן אַ געוויסע צייט. אויך מיין בעל-הבית פון די ניי-מאַשינען
איז צוריק געקומען. ווען מיר זענען אַריין אין אונדזער אַמאָליקן וואָר-
שטאט, איז פינצטער געוואָרן אין די אויגן. אַלע אויסגעפארטיקטע מאַ-
שינען, וואָס מיר האָבן געלאָזן, האָט מען צעראַברירט. מיר האָבן זיך
גענומען צוריק אויפשטעלן דעם וואָרשטאָט און נאָך אַ געוויסער צייט
עפעס אויסגעאַרבעט און פאַרקויפט.

אין מלאָווע איז אויך געווען אַן אַפטיילונג פון די באַרימטע „זינגער“
ניי-מאַשינען. אויך ביי זיי איז אַ סך צעשטערט געוואָרן פון די דייטשישע
באַמבאַרדירונגען. זיי האָבן פון דעם פאַרברענטן געשעפט אַרויס גענו-
מען וואָס נאָר מ'האָט געקאַנט, געקומען צו מיר, איך האָב דאָס אַלץ
אָפּגעקויפט, גענומען זיך צו דער ארבעט, די פאַרברענטע מאַשינען איבער-
געמאַכט. נאָר אַ געוויסן טאָג האָט מען ביי מיר צוגענומען אַלע מאַשינען.
איך האָב זיך דערוואַסט, אַז די מאַשינען האָט מען צוגענומען אויף
דעם באַפעל פון קרייז-קאָמיסאַר נויקס. פון דעם רשע שלום גוטמאַן
האָט ער זיך דערוואַסט, אַז איך אַרבעט אויס ניי-מאַשינען.

דעם רשע האָב איך פריער נישט געקאַנט. איך האָב פון אים און
זיין רשעות נאָר געהערט און מורא געהאַט צו האָבן מיט אים אַ מגע-
ומשא. ער האָט אַמאָל געפרעגט: „דו אַרבעטסט אַלס מעכאַניקער, דיר
קאָן זיין וויל און גוט, איך וועל דיר געבן אַרבעט פאַר דער זשאַנדאַר-
מעריע ביי דיין פאַך.“ וואָס פאַר אַן אַרבעט האָט די זשאַנדאַרמעריע
געהאַט פאַר מיר? פאַריכטן אַמאָל אַ שרייב-מאַשין, זי אויספּרעגן. מיין
ספּעציאַליטעט איז דאָס נישט געווען, דאָך האָב איך געהאַט אַ געוויסע
אַנונג ווי אַזוי פונאַנדערנעמען און צונויפשטעלן. אזוי אַרום האָב איך
געשלאָסן קאַנטשאַפט מיט דער זשאַנדאַרמעריע. דאָרט האָב איך זיך

דערוויסט, אז דער קרייז־קאמיסאר האט ביי מיר צוגענומען די ניי־מאשינען. איך האב געוואלט צו אים גיין און בעטן, ער זאל מיר כאטש א טייל מאשינען אפגעבן, אבער יאנקל כהנא האט געזאגט, איך זאל נישט האבן מיט זיי צו טאן.

איין טאג קומט אריין א קריסט און וויל קויפן מאשינען. די „זינגער“־מאשינען זענען געשטאנען אין א צווייטן צימער, בעת אין וואר־שטאט איז געווען אן אלטמאדישע מאשין „פון פאניאטאווסקיס צייט“. מען ווייזט אים די מאשין, ער פרובירט זי אויס, זי געפעלט אים. מיר האבן אים געזאגט א פרייז. דערמיט איז דער עסק נאך נישט פארענדיקט. ער וויל אריינשמעקן אין צווייטן צימער — וואס טוט זיך דארטן? איך פארמאך די טיר, נעם אן קוראזש און לאז אים נישט אריין. זאגט ער צו מיר: „איר דארפט מיך קענען“. ענטפער איך: „איך קען דיר נישט. זאג מיר, וואס איז געווען דיין געשעפט פאר דער מלחמה?“ „איך האב פארקויפט קיין־האלץ אויף דער ווארשעווער גאס“. פרעג איך: „וואס טוסטו היינט?“ „היינט בין איך וואכמאן ביי א באן־איבערגאנג“. זאג איך צו אים: „ווי אזוי ביסטו געקומען צו אזא פאסטן?“ „זאגט ער: „איך בין א פאלקס־דייטש“. זאג איך צו אים: „אז דו ביסט א פאלקס־דייטש, דארפטו נישט קויפן די מאשין, קאנסט זי גלייך צונעמען!“ זיין ענטפער: „יא, נאר איך וויל נישט נעמען אן געלט, איך וויל באצאלן, כאטש איך קאן אריינגיין צו יעדן ייד און נעמען וואס איך וויל, צי ער באשטייט יא אדער נישט!“ זאג איך: „ביי מיר וועסטו נישט נעמען!“ ענטפערט ער: „איך בין דא נישט געקומען נעמען, נאר קויפן, איך וויל באצאלן!“ „אויב דו ווילסט באצאלן, קאסט די מאשין אזוי פיל און אזוי פיל“. יאנקל כהנא איז בעת דעם משא־ומתן געשטאן נען, געוון א ביסל אין פחד — און ער רופט זיך אן צו מיר: „גיב אים אוועק די מאשין“. „איך גיב נישט די מאשין — און אויב מיט כוח, זיי וויסן, אז איך ארבעט פאר דער זשאנדארמערע. אויב ביסט באקאנט מיטן קרייז־קאמיסאר נויקס, בלייבט דיר נאר די ברירה צו גיין צו אים“. נישט וויכטיק וויפל ער האט באצאלט, אבער געקויפט די מאשין...

דער קרייז־קאמיסאר האט מיך באקאנט מיט אלע דייטשישע באַאמ־טע און זשאנדארמערע. איך האב געארבעט ביי דעם הויפט־אנפירער פון דער געהיים־פאליציי אין מלאווע. אלע נישט פשרע זאכן וואס מען האט געכאפט, האבן געהערט צו זיין ביורא. א דייטש פון א יאר 60, אויף זיין פנים האט מען נישט געמערקט וואס פארא רשע־מרושע ער איז, אָנגעטאָן צרות די יידן.

איינמאל זיך איך ביי שלום גוטמאן אין שטוב, ער האט באדארפט איך זאל פאר אים עפעס פאריכטן. מ'האט עמיצן געכאפט — וועמען און פאר וואס פאר אן עבירה, געדענק איך נישט — אבער דער משא־

ומתן וועגן דעם האָט זיך געפירט אין שטוב פון שלום גוטמאן און דער דערמאָנטער געהיים־אַגענט. איך האָב זיך בשום אופן נישט געקאָנט כאַפן אין וואָס האַנדלט זיך דאָ, הגם כ'האָב זיך צוגעהערט צו דעם ענין. אין משך פון דער צייט איז די לאַגע געוואָרן ערגער. דערצו נאָך — אַ שווערער ווינטער. עס האָט אָנגעהויבן אויספעלן קאַרטאָפל און קוילן צום הייַצן. ברויט איז יאָ געווען. אין די גרויסע פרעסט בין איך 4³ מאָל אַ טאָג געלאָפן צו באַקומען אַ ביסל קוילן. מען האָט געדאַרפט שעה'ן שטיין אין דער ריי. הגם דאָס געטאָ איז נאָך נישט געווען, איז אָבער אַרויסגיין פון די פאַרצוימטע גאַסן נישט געווען אזוי לייכט. איך האָב געהאַט אַ ספּעציעלע דערלויבעניש צו גיין פריי אומעטום. איך בין אלע מאָל געאַנגען מיט מיינע אַרבעט־כלים: אַ צווענגל, אַ שליסל, אַ העמערל אדג"ל. מיך האָט קיינער נישט געטשעפעט, כאָטש דאָס געטאָ איז שוין געווען הינטער אַ מויער. אַרויסגיין פון דאָרט האָט מען נישט געקאָנט, און וועמען מען האָט געכאַפט, האָט יענער געהאַט צרות. שפעטער האָבן די דייטשן אין אַזעלכע פּאַלן געהאַנגען מענטשן, וואָס זענען אַרויס פון געטאָ און עפעס אַריינגעבראַכט.

איך קום איינמאָל אין דער פּאָליציי, וווּ איך האָב באַדאַרפט פאַ־ריכטן אַ שרייב־מאַשין. צומערשט הער איך אַ דראָנג, אַז „אויב וועסט עס נישט מאַכן, קריגסטו אַ קויל אין קאַפּ“. צי דאָס איז געווען ערנסט צי אַ שפּאַס, נאָר אַ פאַקט, אַז אַזאַ שפּראַך האָבן זיי באַנוצט. דאָס איז געווען אַ דייטש אָנגעטאָן אין ציוויל. כ'זעץ זיך אַוועק. טאַקע אַ שלעכט שטיקל אַרבעט, — קיין גרויסע אָנונג האָב איך נישט, אָבער זיך אונט־טערגענומען די אַרבעט צו מאַכן. איך האָב אַרויסגענומען אַ פאַר כלים, זיך אַוועקגעזעצט אַרבעטן, קומט צו אַ זשאַנדאַרם און גיט אַ זאַג: „פאַרפּלוקטער יודע, דו צעברעכסט דאָך די מאַשינע. דאַרפסט דאָס נישט מאַכן. ווי קאָמסטו דען היער, ווער האָט דיך הינאיינגעלאָסן?“ זאָג איך, כ'בין געקומען אַהער, ווייל איך אַרבעט פאַרן קרייז־קאָמיסאַר. ער זאָגט, אַז איך ברעך די מאַשין, און כ'זאַל שנעל אַרויס פון דאָנען. זאָג איך צו אים: „גייט פון מיר אַוועק, ווען נישט גיי איך גלייך צום קרייז־קאָמיסאַר“. אין דעם מאָמענט קומט ער אַריין און זאָגט צו אים די ווער־טער: „דיזער הער לאָסט מיך נישט אַרבייטן, ער זאָגט איך ברעך די מאַשינע, איך מאַך דאָס קאַפּוט“: האָט ער אויף אים געגעבן אַ געשריי, אַז דער זשאַנדאַרם איז געבליבן ווי אַפּגעשמיסן און איז אַנטלאָפן. דער סוף פון דער זאַך: איך האָב די מאַשין געמאַכט.

געוויינלעך, האָט מען שוין געוואָלט, אַז איך אַרבעט פאר דער זשאַנ־דאַרמערע, נאָר מיך האָט קיינער נישט חושד געווען, אַז איך ארבעט מיט זיי. געווען אַ פּאַל, אַז וועגעליינס ווייב, אַ מרשעת, האָט געשיקט צו מיר אַ ייד, אַז זי נייטיקט זיך אין אַ מעכאַניקער. דער זשאַנדאַר־

מעריע-שעף וועגעליין האט פארנומען א וויליע, מיט א צוים אַרום און אַרום. אַלץ איז געמאַכט געוואָרן מיט יידישער צוואנג-אַרבעט. איך קום דאָרט אַריין, זאָגט זי איך זאָל איר פאַרריכטן עטלעכע מאַשינען. זי מאַכט מיר אויף איינעם פון די צימערן און איך דערזע אַלע מאַשינען, וואָס מ'האַט ביי מיר צוגענומען. זי זאָגט מיר, אַז זיי האָבן געעפנט אַ שניידעריי פאַר דייטשישע מיידלעך און זי איז די פאַרוואַלטעריין — און פון די אַלע מאַשינען איינע נייט, איינע נישט. זי וויל, איך זאָל אַלץ ברענגען אין אָרדענונג. זאָג איך איר:

— איך מוז יעדע מאַשין ברענגען אין מיין ווערקשטעל און דאָרטן פאַריכטן.

איך האָב דאָס אפּשר נישט באַדאַרפט טאָן, אָבער גענומען אַ קאַפּ פון אַ מאַשין און אַוועק אַהיים. געהאַלטן דעם קאַפּ עטלעכע טעג און אויף דעם סמך באַקומען אַן אויסווייז אַרויסצוגיין מחוץ דעם געטאָ, וואָס האָט מיר געגעבן די מעגלעכקייט אַ ביסל צו האַנדלען אין דרויסן. אין דער צייט, וואָס איך האָב אָנגעהויבן מיטן שמוגל, איז שוין געווען קנאַפּ צו עסן. די שפייז אין געטאָ איז געווען זייער טייער, און די פון דרויסן איז געווען ביליקער. יעדער איינער וואָס האָט געאַרבעט אין דרויסן, האָט קומענדיק אין געטאָ, פרובירט עפעס מיטברענגען. מענטשן האָבן דערפאַר באַצאַלט מיטן לעבן. דער וואָס האָט געהאַט געלט, איז אַוועק קיין וואַרשע. אויך איך האָב געהאַט גרויס האַרצקלאַפעניש און שרעק. הגם געוויינלעך בין איך געגאנגען פראַנק און פריי, מיט דער לאטע פון אויבן. איך האָב גאַרנישט באַהאַלטן. איינמאַל האָט אַ זשאַנ-דאַרם מיך געטראָפּן און פרעגט: „האַסט אַ באַשיינקונג?“ איך נעם אַרויס מיין אויסווייז און האָב נישט געוואָסט וואָס זי באַדייט, זי איז געווען געשריבן מיט רויטן טינט, אַנדערע — מיט שוואַרצן טינט. זאָגט ער צו מיר: „ווי קומסטו, אַז וועגעליין זאָל דיר געבן אַ באַשיינקונג? פון וואנען האָסטו דאָס באַקומען?“ זאָג איך: „אויב דו גלויבסט מיר נישט, קום מיט מיר.“ ער האָט מיר צוריק געגעבן די באַשיינקונג און דורכ-געלאָזט.

דער גירוש

די לאַגע האָט אָנגעהויבן ווערן שווערער. דאָס געטאָ איז געווען פאַר-צוימט. איידער דאָס געטאָ איז געוואָרן געשלאָסן, איז אָנגעקומען אַ באַפעל אונדז אַרויסצושיקן. האָט איינער גענעכטיקט דאָ, אַ צווייטער דאָרט, מענטשן זענען געלאָפּן. עס האָבן געקאַנט זיין אַ 20 מענטשן אין אַ שטוב. דער סוף איז געווען — מ'האַט אַרויסגעשיקט. מלאָווע האָט געהערט צום „דריטן רייך“, האָט מען אונדז אַרויסגעשיקט פון רייך.

אין איינער א נאכט האט מען ארויסגענומען די יידן, מ'איז אפגעשטאן נען ביז אין דער פרי, דערנאך ארויפגעפאקט אויף אויטאס און אוועק געפירט. איך האב געזען פון דער ווייטנס, אז מען נעמט ארויס מענטשן, איך האב זיך נישט געכאפט אין וואס דא גייט. וועגעליין האט א סך איבערגעלאזט. יעדער איינער האט אויסגענוצט זיין פראטעקציע, ווי נאך ער האט געקאנט. איך בין מיט נאך פארשיקטע אנגעקומען קיין פארט שוון, אין לובלינער געגנט. דעמאלט איז דוד קריסטאל מיט זיינע עלטערן אוועק נאך מעזריטש, א קליין שטעטל. מען האט אונדז ביינאכט אריין געפירט אין א פארצוימונג, אין עטלעכע הייזער און אין גרויס ענגשאפט אוועקגעלייגט אויף קופעס שטרוי. די לאגע איז געווען גאנץ קריטיש. מענטשן האבן מיט זיך מיטגענומען אלץ וואס מ'האט געקאנט. גרויסע פעק האבן די דייטשן נישט דערלויבט. איך האב נאך געהאט מיט זיך א שטיקל ווייסע לייוונט. מיין מאמע ע"ה האט אויך געהאט עפעס מיט זיך. מיר האבן דאס פארקויפט.

מיר זענען געשלאפן אויף דער ערד, מענער און פרויען צוזאמען. די לייז זענען איבער אונדז געקראכן, דאס שטרוי איז געווען נאס פון אורין, מען האט נישט געקאנט איינליגן.

אמאל אין דער פרי, איז איינער געקומען און געזאגט דורך די דראטן, אז נישט ווייט פון דאנען איז פאראן א שטעטל, וואס דארטן לעבט מען נאך ווי מענטשן. ער זאגט צו מיר: „נעם, שמואל, די פיס און לויף אוועק. לאז דא איבער די מאמען, זי וועט נאכקומען. פאראן דא א וואגן, מ'קאן צופאָרן, עס קאסט עפעס — און דערליידיקט“. איך בין ארויס, ארויף אויף א וואגן און בשלום אנגעקומען אין פארטשעוו. איך האב געעפנט מיינע אויגן: אויך אין דעם שטעטל זענען געווען די דייטשן, אבער די מענטשן האבן דארט געלעבט ווי מיט 100 יאר צוריק. מען האט מיר איינקווארטירט ביי פיינע, עלטערע מענטשן. א ייד מיט א שיינער באָרד האט געצונדן חנוכה-ליכט און געזונגען „מעוז צור ישועתי“, ווי ס'וואלט גארנישט געשען. זעט אויס, א ייד א גביר. די קיך איז געווען אונטן, און די שלאף-צימערן — אויבן, ארויפצוגיין מיט טרעפ. אלץ שיין געמאכט, מעבלירט ווי פאר דער מלחמה. עסן איז געווען, הגם נישט צו פיל.

איך האב געפרעגט ר' יעקב שמעון הערשבערג, וועלכן איך האב דארט געטראפן, וואס איך קאן דא טאן? זאגט ער, אז ר'לעבט דא מיט דער גאנצער משפחה; ער האט א דערוואקסענע טאכטער, זי איז געפאָרן פון ווארשע אהין און צוריק, געהאנדלט — און פון דעם האט ער געלעבט. ער האט געהאט 6-7 קינדער.

מיט דער צייט, האב איך אויך מיין מאמען געבראכט צו מיר. נאך אויך דא האט אנגעהויבן צו ווערן קריטיש. ס'איז אנגעקומען א בריוו

פון געטא מלאווע. געבראכט האט אים הערשבערגס טאכטער. מען האט זיך דערוואסט, אז יידן קומען צוריק קיין מלאווע. אויך איך האב אנגע-הויבן טראכטן וועגן צוריקפארן. איך האב צונויפגענומען א חברה פון עלף ווייבער, צוויי מענער און עטלעכע קינדער. געלט האט מען געהאט, זענען מיר געפארן ווי נישט-יידן. מ'איז געפארן א גאנצע נאכט און בשלום אנגעקומען פאר ווארשע. מיר זענען אריין אין א דארף, גענומען א פירער א גוי, וואס האט געוואסט אלע הינטערוועגן דורך פעלדער און וועלדער. מ'איז געגאנגען אין די נעכט, אין גרויס פחד. איינמאל איז מען געלעגן אין א סטאדאלע, איז געקומען צו לויפן דער פירער און געזאגט, אז מיר זאלן שנעל ארויס — מען האט געמערט. זענען מיר אנטלאפן. ווייטער איז געווען א טייך, אויף וועלכן מ'האט באדארפט מיט שיפלעך אדורכפארן. אויך אויפן וואסער זענען געווען פאטרוילן. מיר זענען אדורך בשלום אויף דער אנדערער זייט, אריין צו א פויער, וואס האט פאר אונדז געדונגען א וואגן און געפארן אין דער ריכטונג קיין מלאווע.

צוריק מעכאניקער אין מלאווע

ווען איך בין אריין אין שטאט, איז מיין מאמע שוין געווען ביי זיך אין שטוב. איך בין אַוועק צוום פריזירער, גיט א קום אריין דער מסור גוטמאן און דערזעט מיך: „הא, פון ווו האסטו זיך גענומען? ווו ביסטו געווען די גאנצע צייט? ביסטו איצט געקומען?“ „יא, איך בין איצט געקומען!“ זאגט ער: „האב נישט קיין מורא, כ'וועל דיר גארנישט טאן! איך זוך דיר שוין חדשים און קאן דיר נישט געפינען! דער קרייז-קאמי-סאר האט זיך אויף דיר געפרעגט עטלעכע מאל“.

איך האב טאקע באקומען די זעלבע באשיינקונג און זיך צוריק גענומען צו דער ארבעט. דעם ווארשטאט האב איך מער נישט געהאט, ער איז געווען מחוץ דער געטא, מ'האט אים מיר צוגענומען מיט אלע כלים. א ביסל ארבעטס-כלים האב איך געהאט מיט זיך און ווייטער גענומען ארבעטן.

אין געטא איז די לאגע געווען ביטער ווי גאל. עסן איז שוין נישט געווען. מען האט זיך געפלעגט שלאגן איבער א שטיקל ברויט. די בע-קעריי האט געארבעט, אבער דער עולם האט באדארפט אויפשטיין פאר-טאג. א סך זענען געבליבן אן ברויט, כאטש מען איז א סך שעה געשטא-נען אין דער ריי. עס האבן זיך אנגעהויבן עפידעמיעס און קראנקייטן. א סך האט געהאלפן די אקווערקע הינדע ראזענבערג — זי האט געטאן וואס נאר זי האט געקאנט. ס'איז נישט געווען א טאג אן קרבנות. מענטשן זענען געשטארבן פון פארשיידענע קראנקייטן. איך דערמאן זיך די צייט,

ווען מענטשן האָבן געוואָלט האָבן בלעטער פון בוראָקעס. מען האָט צו זיי צוגעגעבן אַ ביסל קנאַבל און געמאַכט קאַטלעטן — דאָס האָט מען געגעסן.

יאנקל כּהנא איז געשטאַרבן אין פאַרטשעוו. ס'איז דאָן געווען פורים, איך האָב אים קובר געווען, איידער איך בין אַוועק פון דעם שטעטל. ער איז קראַנק געוואָרן און שוין נישט אויפגעשטאַנען פון בעט. זיין פרוי איז געקומען צוריק קיין מלאָווע. ווען ס'האָט זיך געמאַכט אַזוי שלעכט אין געטאָ, איז אויך זי קראַנק געוואָרן און געשטאַרבן. אין דער צייט האָט אַ באַקאַנטער פּאָלאַק זיך דערוואַסט, אַז איך בין צוריק דאָ אין געטאָ. ער האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ מעכאַניקער און פלעגט אַריינקו-מען אין כּהנאס וואַרשטאַט, אויך געקויפט ביי אים ניי-מאַשינען. ער האָט אין מעכאַניק נישט געהאַט קיין אַנונג, נאָר שוין געהאַט זיינע קונים. ער האָט אָפּגעקויפט ניי-מאַשינען, געברענגט זיי צו אונדז אין וואַרשטאַט, זיי פאַרייכט און ווייטער פאַרקויפט. ער האָט מיר געבעטן, איך זאָל ביי אים אַרבעטן. אַזוי ווי כ'בין יעדן טאָג אַרויס פון געטאָ, בין איך אַוועק אויך צו אים, פאַרייכט דאָרטן וואָס מען האָט באַדאַרפט, איינע אָדער צוויי מאַשינען, וויפל איך האָב געהאַט צייט. ער האָט באַצאָלט און איך האָב געבראַכט אַהיים עסן. אַזוי אַרום האָט מיר נישט געפּעלט קיין ברויט. דער זעלבער האָט מיר געבראַכט קאַרטאָפּל.

איבער דער יידישער פּאָליציי איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך איינער פון דער זשאַנדאַרמערע, פּאָליקאַט. (זע ווייטער די זכרונות פון משה פּלס, דער עדות קעגן דעם קריגספאַרבּרעכער). ער איז געשטאַנען ביים געטאָ-טויער און געקוקט, ווער עס טראָגט עפּעס אַריין מיט זיך. ער אַליין האָט נישט רעוידירט, נאָר באַפוילן די פּאָליצייאַנטן צו זוכן. די יידישע פּאָליצייאַנטן האָבן, געוויינלעך, אַוועקגעקוקט, ווי נאָר זיי האָבן געקאַנט. אַבער נישט אַלעמען האָבן זיי געקאַנט דורכלאָזן. האַסקל אַ. האָט זיך אין דעם אויסגעצייכנט אויפן ברוטאַלסטן אופן — מיטן שטעקן געשלאַגן אויף לינקס און אויף רעכטס. ער האָט זיך צו מיר געטשעפּעט, איך זאָל ווייזן וואָס איך האָב. מיין מאַמע איז געשטאַנען ביים טויער און אויף מיר געוואָרט. איך האָב אים נישט געוואָלט ווייזן. האַסקל אַ. באַפּעלט, איך זאָל זיך שטעלן אין דער זייט און וואַרטן. דאָך בין איך אַדורך.

מיט דער צייט האָבן זיך אָנגעהויבן די אַקציעס. מען האָט געכאַפט אַ ייד וואָס האָט געוואָלט אַריינברענגען עטלעכע קאַרטאָפּל, אַ צווייטער — אַ הונד, אַ דריטער — עפּעס אַנדערש, האָבן זיי די דייטשן געמאַכט אַ משפּט און אַלע דריי אויפגעהאַנגען אין מיטן גאַס, אין געטאָ.

יעדער טאָג האָט געברענגט מיט זיך נייע צרות; יעדן טאָג איז אַרויס אַ נייער באַפּעל. די דייטשן האָבן באַשטימט שעיה ק. אַלס אויפזעער

איבער די מענטשן, וואָס האָבן באַדאַרפט גיין צו דער אַרבעט. זענען געווען פאַרשידענע פּאַלן. איך קאָן נישט זאָגן, אַז שעה ק. איז געווען אַ שלעכטער, איך האָב מיט אים נישט געהאַט צו טאָן, אויך נישט מיט שלמה ט. מ'קאָן זיי אָבער נישט באַשולדיקן, עס זענען דאָך געווען פאַרשידענע מענטשן, וואָס האָבן נישט געוואָלט גיין צו דער אַרבעט, וואָס זענען אַנטלאָפּן און די פּאַליציי האָט נישט געהאַט קיין לייכטע אויפגאַבע צוזאַמענשטעלן טאַג-טעגלעך די צאָל אַרבעטער, וואָס די דייטשן האָבן געפּאָדערט. צווישן דער פּאַליציי איז געווען איינער שמואל לייב פּרענקעל, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט פאַרשיידענע גוטע זאַכן. אויך מיט מיר איז געווען אַזאַ פּאַל: אין אַ נאַכט, וואָס איז געווען פאַרבאָטן צו גיין, האָט ער מיך געטראָפּן; איך האָב נישט געהאַט קיין דערלויבעניש. ער האָט מיך פאַרהאַלטן און צוגעפירט אַהיים.

צווישן די פאַרשידענע אַקציעס איז געווען אַ פּאַל, אַז מען האָט געכאַפט 350 מאַן אַלס ערובניקעס. פאַר וואָס און פאַר ווען — האָט קיינער נישט געוואָסט. מ'האַט געשמועסט, אַז פון די 350, וועלן די דייטשן דערשיסן פּופציק. דער סוף איז געווען, אַז פּופציק זענען געשטאַנען פאַר אַ „משפט“ אין אַ גאַראַנצט אויף דער פּלאַצקער גאַס. דאָרטן האָבן די דייטשן זיי פאַרשפּאַרט עטלעכע טעג. איינמאָל קומט צו מיר אַ פרוי, וואָס איר מאַן איז צווישן די אַרעסטירטע. זי האָט געהאַט אַ קליין קינד. אַזוי ווי זי האָט געוואָסט, אַז איר קום צו וועגעליין אין הויז, בעט זי כ'זאָל רעדן מיט אים, מען זאָל איר מאַן באַפרייען. האָב איך איר געזאָגט, אַז אַזאַ זאַך קאָן איך נישט טאָן. „איר קענט דאָך די דייטשן, אַז מען וועט איינעם אַרויסלאָזן, וועלן זיי כאַפּן אַ צווייטן און אַריינזעצן. איך האָב מורא מיט אים וועגן אַזעלכעס צו רעדן, ווייל כ'בין נישט מיט אים אַזוי נאָענט“.

מ'האַט גערעדט אין געטאָ, אַז מ'וועט זיי שיסן. איך פערזענלעך האָב שוין מיטגעמאַכט אַזאַ טראַגעדיע. די דייטשן האָבן דעמאָלט אַרויסגעיאָגט די מענטשן אויף אַ פּלאַץ, אַלע האָבן געמוזט שטיין און צווען, ווי די דייטשן האָבן אויפגעהאַנגען דריי יידן. איך האָב ביי זיך אָפּגעמאַכט נישט צו זיין ביי דער אַקציע. בעת איך בין געווען ביי וועגעליין, האָב איך געבעטן זיין פרוי, זי זאָל מיך באַשטעלן צו איר אויף אַרבעט אין דעם טאָג, ווען די אַקציע קומט פאַר. איר ענטפער איז געווען: יאָ, זי וועט עס מאַכן, נאָר פּרעגן ביי איר מאַן.

נאָך אַנדערע אַקציעס זענען געווען. איינע פון די, ווען די דייטשן האָבן אַרויסגענומען דעם יודענראַט. פריער האָבן זיי געמאַכט אַ שטרענגן באַזוך אין געטאָ און אויסגעפונען, אַז מען מאַכט פאַלשע געשעפטן. אַזוי ווי דער יודענראַט איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַרן געטאָ, האָט מען אַרעסטירט עטלעכע יידישע פּאַליציסטן, צווישן זיי — בוימגאָלדס אַ

זון. דעם פאליציסט האָט מען געהאַנגען. ער איז געווען קראַנק, האָט מען אים קראנקערהייט געבראַכט צו פירן אויף אַ וואַגן און אים געהאַנגען צוזאַמען מיט נאָך אַ 17 מאָן. די דייטשן האָבן אוועקגעשטעלט צוויי סלופעס, אין דער פּאַרעם פון אַ טויער, איבער די סלופעס — אַן אייזער־נע שינע און אויף זיי האָבן די דייטשן אויפגעהאַנגען די זיבעצן. די הענקערס האָבן גענומען איציק אַלטערס אַ קליין יינגל, געהייסן אים אַרויפקריכן אויף דער שינע און פארלייגן די פעטליעס אויף די העלדזער פון די קרבנות. דאָס יינגל אַליין, אפשר פון אַ יאָר 10, איז שוין אויך געווען האַלב־טויט.

איציק אַלטער האָט אין געטאָ געשניצט פון האַלץ קונסט־זאכן פאַר די דייטשן. ער האָט געהאַט זיינע באַקאַנטע אין דער זשאַנדאַרמערע. טעג און נעכט האָט ער מיט זיינע קינדער זיך פאַרנומען מיט דער שני־צעריי, דערפאַר האָבן די דייטשן אים נישט געטשעפּעט. געווען אַפילו אַ צייט, וואָס ער האָט געטראָגן אַ באָרד און געהאַט אויף דעם אַ דער־לויבעניש.

איך האָב בייגעוויינט אזא בילד:

אַ זשאַנדאַרם איז געקומען צו מיר, האָב איך געזאָגט, אַז כִּינִי גלייך ארויס. זאָגט ער: „שטייט דאָ.“ זאָג איך צו אים, אַז איך גיי אַראָפּ, איך האָב געוואָלט בעטן, מ׳זאָל די מאַמע נישט אַרויסנעמען, ווייל איך אַרבעט ביי וועגעליין. דאָך בין איך אַראָפּ. בעת מ׳האַט געהאַנגען די 17 מאָן, זענען געשטאַנען הונדערטער מענטשן, געמוזט קוקן. אויך בורשטינס פאַטער, וועלכער האָט זיך געריסן די האָר פון קאַפּ. נעבן אים איז געשטאַנען אַ זשאַנדאַרם און געוואַכט, ער זאָל זיין רואיק, אָבער דער פאַטער האָט נישט געקאַנט זיין גלייכגילטיק, צוזעענדיק די טראַגעדיע; ער האָט נישט אַפילו געוואָסט וואָס ער טוט. דער זשאַנדאַרם האָט מיט דער קאַלפּע אים געגעבן אַ זעץ אין דער זייט און נאָכאַמאָל אַ זעץ אין דער האַנט. דער ייד איז אוועקגעפאַלן אויף דער ערד. דער זשאַנדאַרם האָט אים באַפוילן אויפצושטיין. בין איך און נאָך עמיצער צוגעלאָפּן, מ׳האַט אים אויפגעשטעלט. דער ייד האָט נישט געפילט וואָס מיט זיין האַנט איז געשען, ער האָט נאָר געפילט דעם ווייטיק פון דעם, וואָס מ׳האַט זיין זון געהאַנגען. זיין פרוי האָט אויך געמוזט שטיין ביי דער עקזע־קוציע. די אַקציע האָט זיך געענדיקט. משה פולטוסקערס מוטער און נאָך איין פרוי, וועלכע מ׳האַט ביי דער אַקציע געכאַפּט בעת זי האָט געבאַקן ברויט ביי איר אין שטוב — האָט מען געשאָסן. אויך דאָסמאָל האָט מען אַלע מענטשן אַרויסגענומען פון די שטיבער בייצוויינען אויף דעם אַרט וווּ מ׳האַט די פרויען געשאָסן.

איך בין געלאָפּן צום הויז, וווּ מיין מאַמע האָט געוויינט, געוואָלט זען צי זי איז שוין צוריק אין דער היים. אויפן וועג האָט מיך געכאַפּט

א זשאנדארם און באפוילן מיט אים מיטגיין. איך זע א צווייטן זשאנדארם מיט נאך געכאפטע. צוקומענדיק צום אָרט, הייסן זיי אונדז גראָבן אַ גרוב און באַפעלן מיר זאָלן קובר זיין די דריי פרויען. מיר האָבן זיי קובר געווען און כ'בין געלאָפן צוריק אַהיים, וווּ כ'האָב געטראָפן מיין מאַמע.

געוואָלט ראַטעווען די מאַמע מיטן ברודער

יעדעס מאָל בעת די סעלעקציעס, ווען מען האָט געכאַפט מענטשן און זיי געשיקט קיין אוישוויץ, זענען געווען שוידערלעכע מאַמענטן. איינמאָל איז געגאַנגען מיין מאַמע, האָט מען זי גענומען מיט נאָך עטלעכע מענטשן און זיי אוועקגעשיקט. דאָס האָט פאַסירט אין אַ שבת־טאָג, כמעט פאַרן ליקווידירן דאָס געטאָ. איך האָב געהאַט אַ רעכט צו גיין פריי. גיי איך צו לייזערן און זאָג אים, אַז אויך מיין מאַמע איז אין דעם טראַנספּאָרט. הייסט ער מיר צוגיין און בעטן דעם קרייז־קאָמיסאַר. אַרום זענען געשטאַנען די זשאַנדאַרמערע, דאָך ווער איך דרייסט, בין צו אים צוגעגאַנגען און געזאָגט, אַז מיין מוטער איז צווישן די טראַנספּאָרטירטע. פרעגט ער: „וואו איז זי?“ ווייז איך אים, אַז זי שטייט דאָרטן. זאָגט ער: „קאָנסט זי נעמען אַ היים“. ער האָט וועמען צוגערופן, אָנגעוויזן אויף איר, אַז „זי איז די מוטער פון דעם מעכאַניקער, זאָל מען זי באַפרייען“. ביי אַנדערע אַקציעס, האָבן די דייטשן אַרויסגעפירט די מענטשן אויסערן געטאָ, אויסגעשטעלט זיי פאַרן מאַגיסטראַט, — און אויך דאָס מאָל איז מיין מאַמע געווען צווישן זיי. בין איך שנעל געלאָפן אין גאָס, ווידער צו לייזערן. ער, צעגלאָ און נאָך עמיצער זענען געשטאַנען אין מיטן מאַרק און גערעדט צווישן זיך. זאָגט לייזער צו מיר: „וואָס קאָן איך טאָן? גיי נאָכאָמאָל צום קרייז־קאָמיסאַר אָדער צו וועגעליין. אי-בעריקנס, זיי דאַרפן באַלד קומען אהער“.

זיי קומען טאָקע אָן, איך גיי צו צו זיי און בעט אַנטשולדיקונג. ער גיט אַ געשריי: „וואָס ווילסטו שוין ווידער?“ ער וועט שוין מאַכן, אַז מיין מוטער זאָל ווערן צוריק געשיקט. איך האָב געבעטן לייזערן, ער זאָל מיט מיר גיין אין דער זשאַנדאַרמערע, דאָרטן איז מיין מוטער געווען פאַרשלאָסן. מען האָט זי אַרויסגעלאָזט אויף דער פריי.

אַז אַ דאָקומענט, האָט קיינער ניט געטאַרט זיין אין געטאָ. מיין ברודער האָט נישט געהאַט קיין אויסווייז. דער יודענראַט האָט אויך אין דעם ענין געהאַלפן. אָבער דעם וואָס מ'האַט געכאַפט אָן אַ פאַפיר, איז טאָקע געווען ביטער. איך בין אַרויס אין גאָס, נאָר דאָס געטאָ איז געווען ליידיק. נאָר אַ הונט האָט מען געזען. די באַנדיטן האָבן אַרומ־גערינגלט די גאָסן פון אַלע זייטן. איך בין צוגעקומען צו אַן אָרט, וווּ ס'זענען געשטאַנען לערך אַ 50 מאַן. אַרום זיי — אַ וואָך פון פאַליציסטן.

צווישן די 50 איז אויך געווען מיין ברודער. איך גיי נענטער, איינער פון דער וואך לאזט מיר נישט צו. נאך איך הער ווי מיין ברודער זאגט צו מיר, ווען ער וואלט זיין אין שטוב, וואלט מען אים נישט געכאפט. ער איז אבער געווען באהאלטן אויפן בוידעם. די דייטשן זענען ארויף אויפן בוידעם און אים געכאפט. וואס טוט מען? אויפן וועג האב איך באגעגנט דעם הויפט פון דער פאליציי, גיט ער צו מיר א געשריי: „העי, שלאסער, וואס מאכסטו היער?“ זאג איך צו וועגעליין: „מען האט מיין ברודער פארהאלטן.“ „ווי איז ער?“ פרעגט ער. איך ווייז אים אן, ווו ער שטייט. מ'האט מיין ברודער געשיקט א היים.

פון געטא האב אויך איך נישט געקאנט ארויס. זיי האבן דאס געטא פארשלאסן, נישט געגעבן מער קיין דערלויבעניש ארויסצוגיין. צו עסן האב איך נאך געהאט צו ביסלעך, נאך א זאפאס פון פריער. מיר האבן געוויסט, אז מ'וועט אונדז טראנספארטירן קיין אוישוויץ, מיר האבן שוין געהאט אייניקע ידיעות וואס אוישוויץ באטייט. פאלאקן וועלכע זענען געווען פאליטיש ארעסטירט אין אוישוויץ, האבן געשריבן אהיים און עפעס דערציילט וואס דארטן טוט זיך. געוויסט האט מען, אז עס האט עפעס צו טאן מיט גהינום.

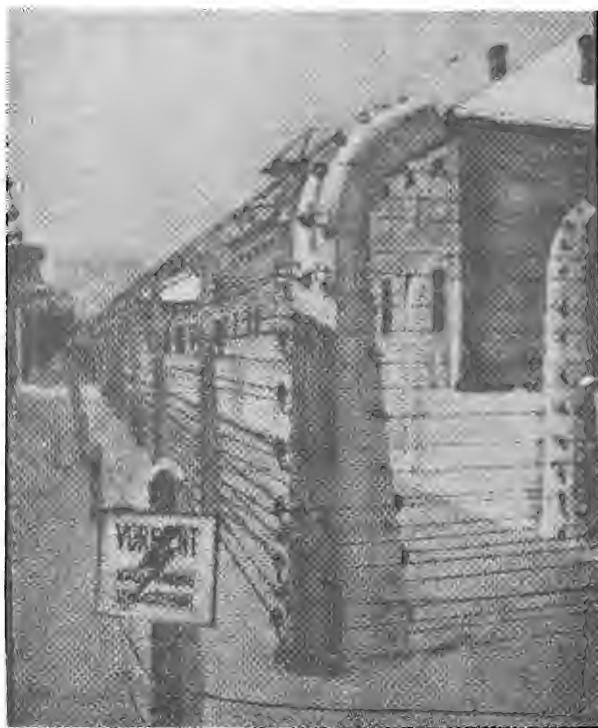
דעם ערשטן טראנספארט האט מען ארויסגעפירט מיט צוויי וואכן פריער פאר אונדז. אונדז האט מען טראנספארטירט דעם 20סטן נאוועמבער 1942. ווען מ'האט אונדז ארויסגעשיקט, האט מען אין שטאט אריינגעפירט יידן פון מאקאווע. געבליבן זענען אין מלאווער געטא די אלע „פראטעקציע-מענטשן“. איך, ווי געזאגט, בין אוועק מיטן צווייטן טראנספארט, נישט געוואלט מער בלייבן. אין דעם ערשטן טראנספארט איז אויך געווען מיין מאמע ע"ה, און נאך א סך באקאנטע פרויען. א געוויסן טאג, ווען איך בין געקומען אויסערן געטא, האט מען מיר געזאגט, אז מען האט מיין מאמען ארויסגענומען אויפן פלאץ, קעגנאיבער דער שיל. צוקומענדיק אהין, איז מיר געווארן חושך, איך האב דערזען א וועלט מיט מענטשן, אויך מיין מאמע. איך בין צוגעגאנגען צו איר און געפרעגט, אפשר וויל זי עפעס פון שטוב, האט זי געזאגט, אז זי דארף גארנישט. זי איז ארויס פון שטוב ווי זי גייט און שטייט. איר איז געווען קאלט, האב איך איר צוגעטראגן א ווארעמע זאך, זי זאל זיך דערמיט ארומהילן — און בין געלאפן ווייטער. דא האט שוין נישט געהאלפן מיין אינטער-ווענץ. איך האב אויך דאסמאל געבעטן וועגעליין און דעם קרייז-קא-מיסאר צו ראטעווען די מאמען...

אונדזער טראנספארט, ווי דערמאנט, איז ארויס דעם 20.11.1942. מען האט אונדז פארזאמלט אויף דער טעפער-גאס, שפעטער האט מען אונדז אריינגעשיקט אין דער מיל איבערצונעכטיקן. שטייענדיק אין דער ריי, איז אדורכגעגאנגען דער פאליציי-שעף וועגעליין מיט דעם קרייז-

קאמיסאר. פרעגט ער מיר: „שלאסער, וואס טוסטו דא?״ זאג איך: „בין איך דען נישט קיין ייד?״ פרעגט ער מיר, צי איך וויל צוריק אהיים? זאג איך: „יא!“ ער רופט מיר ארויס פון דער ריי און זאגט, אז איך זאל זאגן אין דער מיל, אז איך בין פריי, מען זאל מיר אהיים שיקן. איך האב פארשטאנען, אז דאס זענען פוסטע רייד. אזוי בין איך צוזאמען מיט אלע אוועק. צו מארגנס האט מען אונדז אנגעהויבן יאגן צופוס. איך האב נאך געהאט א פאר גוטע שטיוול און זיי אנגעטאן, עפעס געלט און אלץ מיטגענומען.

★

איך האב קיינעם נישט געטאן קיין שלעכטס. א סך געהערט און געוואסט, אבער מיין מויל געהאלטן פארמאכט. אין יענער צייט האט קיינער גארנישט געקאנט טאן. ערשט אין אוישוויץ האב איך געטאן א סך טובות מענטשן, וואס נאר איך בין געווען פעיק צו טאן. אויך מיין ברודער האט א סך מאל איינגעשטעלט זיין לעבן. דאס אלץ צו דערציילן פאדערט א סך צייט און דערמאנונגען...

הגדר החשמלית שהקיפה את מחנה ההשמדה אוישוויץ • די עלעקטריזירטע פארצאמונג ארום דעם טויטן-לאגער אוישוויץ
The electric fence surrounding the Auschwitz extermination camp.

סיפור אישי וקורות תקופה

נולדתי בז'ורומין ליד מלאבה בשנת 1919, אבל הקשר לי עם העיר קם עוד לפני הולדתי. אבי ז"ל שנפל בשלהי מלחמת העולם הראשונה, נקבר בבית הקברות המלאבאי ולכן חשתי בכל ימי חיי כאילו שורשי יונקים מאדמת מלאבה ביקורי הראשון בעיר היה בשנת 1928 עת סבתי וסבי באו להיפירד מקבר בנם, כדי להגר לארצות הברית. לדאבוני, גם ביקורי הנוספים בעיר היו לרכישת תרופות, שאולו בעיירתי, בשביל אמי החולה. ביקור משמח אחד, שזוכר אנוכי לטובה, היה בעת עלייתה ארצה בשנת 1935.

במשך ארבע שנים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, ביקרתי במלאבה בזמן נסיעתי לגרודז'ונדז, שם למדתי בבית ספר תיכון לבניין מכוונות. עם גמר בית הספר נסעתי לווארשה לחפש עבודה במקצועי, ושם השיגה אותי המלחמה. לאחר חודש של הרעשות והפצצות בעיר הנצורה, הצלחתי להגיע בחג שמחת תורה לעיירת הולדתי ז'ורומין. כאן כבר התחילה ההתעללות ביהודים. ערב קודם, שרפו את בית הכנסת על כל תכולתו ויום אחר כך חטפו את צעירי העיירה היהודיים ושלחו לספרים בסביבה לעבוד באיסוף תפוחי אדמה, ואני ביניהם. בשבעה בנובמבר 1939 החזירו אותנו לאחר גמר העבודה, ובשמונה בו גירשו את היהודים מכל מחוז שרפץ, דהיינו: שרפץ, ראציונז, ז'ורומין וביז'ון אל וארשה ההרוסה. באין ברירה, התמקמו רוב המגורשים בבתי התפילה ובאולמות ציבוריים. הגירוש הזה פתח למעשה את חיסולה של יהדות פולין, ועיירות אלה היו הקורבנות הראשונים לשואה. משפחתי השתכנה בחדר שכור ואני נאלצתי להסתכן כמה פעמים ולחצות את הגבול מוארשה למלאבה ומשם לעיירתי, כדי להוציא כסף וסחורות שנשארו בסתר ולכלכל את המשפחה. בתקופה זו מזכיר אני לטובה את מלאבה ובעיקר קרובי משפחתי. משפחת גרנט הכובען, שעזרו לי הרבה מאוד, כך שיכולתי לקיים את משפחתי בוארשה. המאורעות באו כחתף וגם מלאבה לא ידעה שלוה. מחצית יהודיה גורשו לסביבת לובלין ויתרם רוכזו בגיטו. הגרמנים כידוע אירגנו את פעולותיהם, כך שהיהודים עצמם יבצעו את פקודותיהם. בצורה זו נאלצנו לשרתם בכל מיני עבודות בנייה, כגון כבישים, בניינים ואחזקות. בחורף עבדנו בניקוי הכבישים מהשלג והדבר איפשר לי לצאת לעבודה במקומות אחרים תמורת תשלום. בקיץ 1941 נשלחנו 100 בנינוער לעבוד בסלילת הכביש מגרודוסק לפשסניש ובעבודה זו השתדלתי להקל סבלם עלידי טיפול אצל הממונה הגרמני ובעזרה ראשונה.

לפני היציאה בא אלי האיש הממונה על אספקת עובדי הכפייה לגרמנים. ישעיה קשסלה, ומסר לי סכום כסף לשעת חירום, כי לא ידע מה מצפה לנו

במחנה הזה. כשהגענו למקום בכפר צ'רניץ, מסרתי את רשימת הקבוצה לגרמני, שאמור היה להיות ה„שליט“ שלנו. כיוון שהתקשה לקרוא את השמות, עזרתי לו ואז החליט שאהיה עוזרו ב„שלטון“. הוא העבידני קשה 18 שעות ביממה נוסף על אחזקת המחנה גם במשרדו, עד שעה מאוחרת, כי ידעתי גרמנית.

בדרך למחנה-ההשמדה

היתה רק בעיה: מה עושים בכסף שקיבלתי מקשטלה. לאחר התייעצות עם אלעזר צוקרפורן ויעקב בלומנטל החלטנו לחלק את הכסף בין כל ה„חברה“ וכך אפטר מאחריות והסיכון שבהחזקתו. לאחר תקופה קצרה נפלה אי-הבנה והגרמני ההוא שלח אותי לעבודה בכביש. תנאי-החיים של שינה על קש פרוש על הרצפה ועבודת פרך, היו קשים מאוד. למזלנו בתקופה זו עדיין לא היה מחסור במזון. בנוסף למזון הרגיל, השגתי מהגרמני רשיון לרכוש מנות נקניק תמורת תשלום מינימאלי אצל קצב מקומי. ב־21 ביוני 1941 ראינו את להקי ה„לופטוואפה“ הגרמני עוברים מעלינו, כדי להפציץ את רוסיה. בשבילנו הדבר לא שינה ולא כלום. נאלצנו להמשיך בעבודתנו עד רדת השלגים. החזירו אותנו לגיטו מלאבה ושם המשכנו בעיקר בפניו השלגים מכבישי הסביבה ובשאר עבודות-כפיה.

הצרות גברו מיום ליום, ובאביב 1942 נתלו 4 יהודים ראשונים בשל עבירות כלכליות. לא עבר זמן רב והגרמנים ערכו מצור על הגיטו ותפסו 100 בני-ערובה שלא יכלו להוכיח את עיסוקם למען הגרמנים. לכאן שייכת גם פרשת תליית אנשי-משטרת היהודים ואנשי היודנראט, בכללם שתי נשים, שנורו בנוכחות כל יהודי הגיטו. מתוך 100 היהודים שוחררו 50 תמורת תשלום בזהב, תכשיטים ופרוות. חגורת-החנק התהדקה מיום ליום עד חודש נובמבר 1942. ב־15 לחודש עת עברנו את הקיץ במחנה צבאי נטוש נוסאז'בו, שהיווה קודם בסיס לפני היציאה נגד רוסיה. שם עבדתי באחזקת מנעולי הצריפים. שלחו אותנו שוב לגיטו מלאבה. ב־18 לחודש אספו אותנו לקבוצה של 2000 נפש לתוך טחנת-הקמח ומשם למחרת בבוקר הובילונו לתחנת הרכבת בדרך לאושוויץ.

כמובן, שלא ידענו כי נוסעים לאושוויץ וגם לא מה מצפה לנו. דבר אחד נחרת בזכרוני: כשעברנו ברכבת, בצ'נסטוכובה, ראינו יהודים מזיז-רעב עובדים בתקן מסילה והם, תוך סיכון נפשם, הראו לנו עלידי העברת כף היד על גרונם, לאן פנינו מועדות. על אף זאת, דחינו את ההשערה מתוך הכרתנו וקיווינו שאנו נוסעים למחנה-עבודה. אמנם, המשלוח הזה שלנו היה ב־רמזל יחסית. מתוך 2000 נפש נבחרו 520 גברים ו־360 נשים לעבודה במחנה. לאחר כחודש וחצי עשו „סלקציה“ במחנה הנשים ואז נשארו כ־10 נשים בחיים. מזלם של הגברים שפר יותר. מתוכם נבחרו 130 צעירים, שנכנסו לבעין בית-ספר לבניין ונוסף לזה לא הועמדו במשך כשלושה חודשים ב„סלקציות“.

התקופה הראשונה היתה הקשה ביותר. ההסתגלות לתנאי־המחנה היתה קשה במיוחד על אלה שהגיעו עם הוריהם לאושוויץ. בהיותם כעין „מוגנים“ עלידי הוריהם ובהפסידם אותם על סף המחנה, הם נשברו בנפשם. היו שהתאבדו עלידי הליכתם אל הגדר המחושמלת. הם נורו עלידי הזקיפים או נשרפו בורם החשמלי. הקצבת המזון, שלא איפשרה קיום מינימאלי, שופרה במקצת עלידי אספקת מנה כפולה של לחם ונקניק פעמיים בשבוע. רווחה שמועה שאת זה מספק „הצלב האדום“. והנה לאחר קבלת 3 מנות כאלה, דהיינו לאחר 10 ימים, נפסק הדבר. הוותיקים ניחמו אותנו, שכנראה אוגרים הגרמנים לחם לחלוקת מנות מוגדלות בחג המולד. גם תאריך זה עבר ולא קיבלנו כל תוספת. רק לאחר חודש נוסף, כשכולם איבדו ממשקלם והיינו „מוזולמנים“ במשקל 45 ק"ג בערך, נפוצה שמועה שמחלקים לחם שלם לכל איש. הדבר התאמת וגרם לאסון גדול, שתוכנן כנראה עלידי הגרמנים. רוב האסירים לא יכלו לשלוט בייצרם ואכלו עד שחלו בדיזנטריה. קיבתם לא עיכלה את מנת־המזון. הם גרמו בעצמם למותם. הודות לחוסן הנפשי בגלל תנאי חיי הקשים בתקופת־הלימודים, יכולתי להשקיף על התמורות הנוראות, שחלו בטיבם של בני־אדם: החל מרודנות לשמה באחרים וכלה בהתנהגות בהמית עלידי אכילת פסולת, שנזרקה לגל־האשפה. בשנת 1944 כשהגיעו יהודי הונגריה לאושוויץ, ראיתי יהודי עם שארית של כרס ומראה של אמיד בעבר, מתכופף לתוך חבית עץ גדולה, שממנה חולק המרק לאסירים ומגרד את דפנותיה בכף אכילה ושם לתוך פיו אחת לאחת. תמונה זו, לכאורה לא אכזרית, לא משה מזכרוני.

בעומדי בזמן המפקדים, שארכו לפעמים שעות, יכולתי להרהר באלה שחושבים: אם יעשו את רצון הגרמנים וירדו באחיהם, יהיה הדבר לטובתם... לעומתם הרהרתי: הרי אין לנו סיכויים לצאת חיים מפה, אז מה טעם בעיני חברי־לצרה? אבל אם יתמזל גורלנו וניצל, הרי כדאי להישאר „בן־אדם“. לאחר נסיון מר, כשהתמנתי אחראי על 10 חברי בעבודת־בנייה ונאלצתי לעבוד כממלא־מקום, ברחתי ממקום־העבודה הזה ונתקבלתי לקבוצה אחרת, שעבדה בגידול של פרח מסויים, שמורשיו ניתן להפיק „לאטקס“ (שרף גומי), בשכנות לקבוצה שעבדה בגידול פרחים וירקות. שם אפשר היה „לסלק“ מפעם לפעם כמה עגבניות או מלפפונים ותמורתם לקבל תוספת לחם או מרק במחנה. הדבר הקל במקצת על הקיום. גם בהקשר זה למדתי תורת־חיים מסויימת. דהיינו: כל זמן שהציק לנו הרעב לא חשבנו, אלא איך להשיג פרוסת־לחם נוספת או מרק. לא היה אז זמן להתפלסף ולחשוב על המחר. מצב־הרוח היה „טוב“. לעומת־זאת קרו מקרים שישבנו בצוותא ואכלנו לשובע מזונות ש„אור־גנו“ עלידי חברים בסכנת נפש, הרי שלאחר שאכלנו ושבענו, התחלנו לשוחח על המחר: מה טעם בשובע, בין כך ובין כך הגרמנים לא יחיו אותנו. ומצב־רוחנו ירד פלאים. כך עברו הימים, השבועות והחודשים באושוויץ עם „הסלקציות“, המשלוחים למחנות אחרים וכל הצרות, השמועות והנבואות.

רק ב־6 ביוני 1944 כשעבדתי בטיפול בדבורים אצל איש ס.ס. מומחה לדבר, נודע לי מעתון שהחזיק חברו והראה לו אותו, כך שגם אני יכולתי לראות את הכותרת על פתיחת החזית השנייה בנורמנדיה שבצרפת. אמנם, הידיעה נסכה בנו תקווה לעתיד, אולם בינתיים נמשך הטיפול הנמרץ ביהודי הונגריה, שעלו על המוקד כ־20 אלף נפש ביממה.

רבים מהאסירים הוותיקים לא שקטו ופעלו במחתרת עלידי העברת ידיעות מהימנות שהצליחו לקלוט במקלט סמוי מראדיו חוץ־לארץ. בנות שעבדו בייצור תחמושת הצליחו להערים ולסחוב כמויות קטנות של אבק־שריפה ולמסרו לקבוצת ה־„זונדר־קומאנדו“ (שעסקו בשריפת הגויות) והם הרכיבו מזה פצצות, בנוסף לכמה רימונים שהשיגו. ראוי לציין כאן את עובדת רכישת אקדח עם 36 כדורים עלידי חיים בורשטין מאיש ס.ס. שהועבר אחר־כך עלידי וולך ניימן ועלידי למקום־עבודה שלנו כהכנה לבריחת שלושה יהודים מהמחנה.

לדאבוננו, העניין לא נסתייע. האקדח נלקח לאחר־מכן עלידי הנשק איצקוביץ (למפק), הנמצא בלונדון, שהסתתר עם וולך ועוד בחור בתחום המחנה, לאחר הוצאת האסירים לצעדת המוות למחנות אחרים. ברצוני להזכיר לשבח את „וולך“, זאב ניימן הי״ד, יליד ז׳יררדוב, שנפל מות גיבורים במלחמת השיחרור לאחר השמדת רוב יהודי הונגריה. קבוצת הזונדר־קומאנדו המוגדלת היתה מיותרת ולכן בתחבולות שונות חיסלו הגרמנים את רובם עד שנשארו 200 איש. בסוף אוקטובר תיכננו הגרמנים לחסל עוד 100 מהם, ואז פרץ המרד שבסופו אמנם נפלו 100 הבחורים לאחר שזרקו את ה־„קאפו“ הגרמני שלהם לתוך כבשן ורצו עם הנשק שבידם לשדות. הגרמנים גילו בינתיים שהיתה גניבת אבק־שריפה וארבע בנות שילמו בחייהן. יהי זכרן ברוך!

הבריחה הנועזת

ב־18 בינואר 1945, לאחר 26 חודשים במחנה אושוויץ, יצאתי עם כל האסירים לדרך שגרמה לאובדן אלפים רבים של אסירים ואסירות, שהחזיקו מעמד עד כה ולא זכו להינצל.

לאחר 4 ימים הגענו לתחנת רכבת לוסלאו (וואדז׳יסלאו), שם הועמסנו על קרונות רכבת־משא. חילקו אותנו למאות, וכל מאה איש עלו לקרון. בגורל קבוצתנו נפל קרון של 10 טונות, הקטן ביותר, ולכן ציוו על 5 איש מימין ו־5 משמאל לעלות על קרונות שכנים, כי לא היה בקרון שלנו מקום אפילו לאנשי המשמר. הדוחק הרב והיעדר משמרות בקרוננו, איפשרו לארגן בריחה. פנתי בהצעה ליצחק פרל, והוא הסכים. הרכבת שלנו עמדה על פסים, שהונחו מעל 4 מסילות מצטלבות ולא יכלה להמשיך בגלל הרמזור האדום. את ההפוגה ניצלתי לרכישת מעיל אזורי מאחד האסירים תמורת חצי לחם. לאחר הרהור שני, פרל התחרט. ואז ללא היסוס התנדב מנדל פרידמן, איש ניישטאט, להתלוות אלי במשימה. הסברתי לו את תוכנית הפשוטה לצאת אל הפגושים של הקרון לאחר

שהרכבת תתחיל לנע ולקפוץ כל אחד בציודו, כל עוד הרכבת לא תהיה בתנופה מלאה. סיכמנו גם לגשת לבקתה בודדה בשדה ולברר היכן אנו ולאן לפנות. המבצע אמנם התחיל וכל אחד מאתנו נפרד בסגנון, שכאילו הכתיב את גורלו. מנדל אמר: „חברה“ אם תשמעו יריות תדעו, שלא הצלחנו. אני אמרתי: הישארו בריאים. אני הולך! לאחר הקפיצה שכבנו משני צידי המסילה עד שכל הרכבת הארוכה עברה עדיין במרוץ איטי. כשאחרון הקרונות עבר, ראיתי שאיש ס.ס. רץ אחרי הרכבת ונעצר פתאום על ידינו. היינו מכוסים בסדינים על גבי השלג ואני הספקתי להוריד את הסדין במהירות, בלי לדעת מה מצבו של חברי. שמעתי דריכת הבריה ויריה פילחה את חברי, כי שמעתי את אנחתו. כהרף עין שמעתי דריכה נוספת ועוד כדור פילח את גופו. בשנייה זו הייתי המום ואפילו איבדתי את הכרתי, בהיותי בטוח שעכשיו בא גם סופי. לאחר זמן שאינני יודע שיעורו, חזרה אלי הכרתי ושמעתי רק גניחות הגסיסה של חברי. היתה לי הרגשה כאילו איש הס.ס. עדיין עומד מעלי ומתכוון לחסלני. אי־הוודאות הזאת כמעט הביאה אותי לשיגעון והחלטתי, לאחר היסוס רב, להרים קמעה את הסדין מעל עיני ולראות מה לפני. ראיתי רק את חברי כבר אינו מכוסה, וכמעט שקט לגמרי. ואולם את איש הס.ס. לא ראיתי לפני ולא בשום מקום קרוב. החלטתי, כי אסור לי להישאר במקום האסון. גם לא יכולתי לעזור לחברי, אלא להסתלק ולעשות את שתיכננתי לבצע יחד אתו. הגעתי לבקתה ושם נודע לי שהננו 18 ק"מ מהעיר נובי בוגמיץ. מיד זכרתי כתובת של מכתבים בגרמנית של פולני אל אשתו בעיר זו. בלי־ברירה קיפלתי את סדיני, חבשתי מגיני אוזניים מצמר נגד הקור, שיסתירו עובדת חוסר שערותי על ראשי, ובערב מואר באור הירח הלכתי ברגל מול יחידות־צבא גרמניות, שנשלחו לחזית, עד שהגעתי לאחר 3 שעות אל הכתובת הנכונה. היתה זו מאפיה של משפחת צ'יכצקי, שהופעלה עלידי האשה, כי בעלה היה במחנה־הריכוז בגלל פעילות מחתרתית, ואחד מחברי המחתרת, רופא בשם גלושקה, בגד בהם. לי נודעו הרבה עובדות מפעילותם וזה עזר לי מאוד בקשירת קשר עם אשתו.

האשה, אשת־חיל, ידעה לקשור קשרים עם אנשי הגסטאפו ועלידי שיחדם הצילה את חייו. הם ביקרו אצלה וסיפרו לה, שרבים מהאסירים הצליחו לברוח, אבל לבסוף תפסו את כולם. אשת האופה היתה אנטישמית, בניגוד לבעלה, וטוב שנהרתי שלא לגלות לה את יהדותי. צחקתי בלבי לה ולאיש הגסטאפו, שאינם יודעים מי אנוכי. לאחר 6 שבועות של מנוחה רצה הגורל שיתגלה לעובדי־המאפיה שהיא מחביאה אותי, נאלצתי לעזוב את מעוני זה ולחפש לי מקלט אצל משפחות אחרות, שבניהם הובלו לאושוויץ.

את הכתובות קיבלתי בטענה שהם חייבים לעזור לי, איש מחתרת „הנשר הלבן“ מפומרניה. ביקר אצלי איש שמוצאו מעיר זו, כאילו כדי לבחון אותי. את 7 השבועות עד 1 במאי, יום שיחרורי עלידי הצבא האדום, ביליתי בתנאים תת־אנושיים. ישנתי בערמת שחת בלי להתרחץ, בלי גלוח וכמעט ללא אוכל. אירח אותי אכר לאחר שהערמתי עליו וסיפרתי לו שאת בן־דודו חיסלו באושוויץ.

עם שיחרור העיר עלידי הרוסים חזרתי למאפיה וכאן צריך הייתי להתגבר על מצב מאוד מביש. בעיר ניטש קרב על השליטה בה, בין הצ'כים ובין הפולנים. הצ'כים מצאו אסיר שהשתחרר ממחנה הריכוז וביקשו לבחור בו כראש העיר, כי מעמד זה של האיש הכשירו לתפקיד. הפולנים בראותם זאת לקחוני לבנידך העירייה וגם הם ביקשו להושיבני על כסא ראש העיר החדש. איכשהו יצאתי מזה בתירוץ, שאינני מבני המקום.

בלילה הראשון לאחר יום השיחרור לא יכולתי לישון מרוב התרגשות וחוסר ודאות לעתיד. לאחר שבעלת המאפיה עם אחותה ועוזרת הבית, הסתלקו ללינת לילה בבית מבוצר מחשש מעשי האונס של הרוסים, הסתובבתי בדירה לבדי וגיליתי פאטיפון. חשבתי בליבי למצוא גם תקליטים, כדי לבלות את הזמן. פתחתי אחת הדלתות בארון הבגדים ובאמת מצאתי מספר תקליטים פגומים. הרמתי אותם. ומה ראו עיני? אני מחזיק בידי תקליטים עבריים. קיבלתי ממש הלם. שמתי תקליט ועליו שיר של מקהלה בשם הכותל המערבי. שמעתי מנגינה עצובה מלווה בכי. פרצתי גם אני בדמעות ולא ידעתי את נפשי. לבסוף גמרתי בנפשי שהבית כנראה שייך היה ליהודים וזה דירבן אותי מיד עם שיבת הנשים הביתה, לעזוב את המקום. חזרתי, כאילו בדרך שהוליכה מאושוויץ, משם לוארשה ומשם למלאבה. בהיותי בוארשה ובחפשי אמצעי תחבורה בעיר ההרוסה, פגשתי שני גברים פולנים שגם מגמת פניהם היתה למלאבה. לאחר היכרות והסברים סיפרו לי שהם חברי המחתרת הלאומנית, „ארמיה קראיובה“, שנלחמה מקודם ברוסים ועכשיו הם מתנכלים והורגים יהודים, שניצלו מגיא ההריגה. כיוון שהכרתי כמה שמות מחבריהם שלמדו אתי בבית הספר הטכני, לא עלה על דעתם שאני יהודי. נתנו לי אוכל ושתייה ואפילו עזרתי להם לשאת את מזוודתם הקטנה, המלאה נשק. לאחר כ־20 ק"מ הליכה, הצלחנו לתפוס רכבת שהביאה אותנו למלאבה. כאן השתדלתי להפטר במהירות, כי פחדתי לפגוש מישהו שמכיר אותי.

במלאבה מצאתי קומץ ניצולים, ביניהם יוסף ביאליסטוצקי, נחמן צדיק, אלישע מודנשטין, וברקוביץ איש שרפץ. לאחר שהייה בחוסר בטחון של כמה ימים במלאבה, נסענו וולך ניומן, לאה ברומברג, חברתה מאושוויץ, בבה אפשטין (כיום אשתי) ואנוכי לגדאנסק. בעיר זו התרכזה קבוצה נוספת של ניצולים ושם היה קצת בטוח יותר. לא השתהינו גם שם, ולאחר קבלת עזרה חומרית יצאנו קבוצה של שתי בנות וארבעה בחורים לדרך, כדי לנטוש את אדמת פולין המקוללת ולחפש דרך לעלות ארצה. שוב לאחר תלאות מרובות בדרך - לאורך לאורך כל גרמניה, במשך שבועיים, הצלחנו הודות לניירות מזוייפים, כיהודים ילידי מערב גרמניה, לעבור את גבול פולין-גרמניה וגם גבול אזור הכיבוש הרוסי לאזור האנגלי. בהמשך דרכנו הגענו לעיר האוניברסיטאית מברורג, ובה שהינו 3 חודשים עד שהצלחנו לעבור לצרפת, בה קיבלונו תחת חסותם שליחים מארץ ישראל, שדאגו לנו עד שעלינו באונית המעפילים „תל-חי“ בחודש מארס 1946 ארצה.

קורות הגיטו וחורבן הקהילה

1939 – 1940

שבועות מספר לפני פרוץ המלחמה היה בעיר מצב מתוח. בעליהיכולת יצאו לורשה. מלאכה סבלה בראשית המלחמה יותר מערים אחרות. ביום 1 בספטמבר בחמש בבוקר כבר הופצצה העיר ונהרגו אנשים (ביניהם בנו של הניך זילברברג). העיר בערה. נהרס השוק הישן – צד פרלה והרחובות שמאחרי הצד הזה, צד ליפסקר, פלוצקה עד בית קאזשיק, כמעט כל ניבורסקה, כל חראברעגא. כמעט כל היהודים ברחו לסטשגובו. שם נתקבלו עלידי יהודי המקום בסבר פנים יפות, כמו במלחמה הקודמת. בשלישי בספטמבר הותקפה סטשגובו התקפה קשה. נהרגו רבים מיהודי מלאכה – ביניהם קאטלארטשיק, אשת אוזשארטאו עם ילדים ועוד). היהודים החלו לברוח לוארשה. רבים נהרגו בדרך (יעקב יוסף ויטמן, אליעזר צגלה). רבים נהרגו בהפצצת ורשה (הנה וילגולסקה ובעלה). כשנגמרה המלחמה עם פולין, חזרו היהודים למלאכה. זה לא היה קל, כי וארשה היתה בגנרליגוברנמנט ומלאכה היתה ברייך (זידאוספרויסן, קניגסברגר-גאא). היה צורך להבריח את הגבול. החיים היו קשים. ה, פולקס-דויטשע" המקומיים גרמו צרות (למשל הגרמני שומר בית-הקברות ואחרים). די שתהיה בקורת על היהודים, היה עליהם לשאת טלאי לבן ואחר-כך צהוב, עגול שקוטרו 10 סנטימטרים. אחד על הגב והשני על החזה. הפולנים, חוץ מבדודים, שמחו לאידם של היהודים.

בראשית נובמבר בליל שישי שרפו הגרמנים את כל בתי-הכנסת במחוז ובתוכם גם את בתי-הכנסת ואת בתי-המדרש במלאכה. על היהודים היה אחר-כך ליישר את הככר, עד שלא נשאר זכר. היה על היהודים לחתום, כי הם בעצמם שרפו את בתי-הכנסת. החנויות הוחרמו (נתלה שלט „בעשלאגנאמט").

רבים מהצעירים בפתחם מפני משלוח לגרמניה ברחו לרוסיה. הגבול היה פתוח (על יד אוסטרולנקה). מעטים מהם חזרו אחר-כך למלאכה.

ריחפה סכנת גירוש (באיזור שרפץ היה כבר גירוש עוד לפני זה). החלה השתדלות, בעיקר להוכיח לגרמנים, שתהיה להם מזה תועלת. היו 2 לאנדראטים (מושלי-מחוז). בתחילה גראף פון גראבען ואחריו פונק, אחי המיניסטר. על ידי סכומים גדולים הצליחה ההשתדלות לבטל את הגירוש, אחרי שבמשך 3 שבועות ישנו כל היהודים בבגדיהם. בסוכות 1939 גם אספו את כל היהודים לגירוש, אבל שלחו אותם חזרה לבתיהם.

החיים החלו להסתדר. לא היתה קהילה, אבל נוצר ועד („יודענראט"). חבריו היו: זישע מיזליץ, אייז'ע ראטשילד, איציק אלטער, פלטיאל צעגלא, נתן מרדכי קאלניעזש, אלעזר ווינאגראד.

אלה נקבעו עלידי הרב לפי דרישת השלטונות. קולניזש (השמש) היה ממלא־מקומו של הרב.

המזכיר היה ברוך כץ. הפקידים: ישעיה קשעסלא, שלמה טיק. המשרד היה בבית ניימארק, רחוב קשינאוולאדסקא 2.

איציק אלטער היה היחיד מבין היהודים (חוץ מהרב), שקיבל רשות לא לגלח את זקנו. הוא עבד במסירות ומתוך סכנת נפשות. הוא נענש אחר־כך ב־10 חודשי מאסר בקניגסברג על שהבריא לגיטו עגלהובה תפוחי־אדמה. מקניגסברג נשלח לאושוויינצ'ים, במקום שהיו שלושת בניו. הוא חי שם רק 3 ימים.

היה קשה לבוא במגע עם הגרמנים ולהיות בא־כוח אצלם, בייחוד בזמן הראשון. כל אלה שבאו אתם במגע הושמדו אחר־כך. באי־הכוח לא נרתעו מפני הסכנה ומילאו את תפקידם בנאמנות. היה גם קשה להסביר ליהודים, עד כמה קשה מעמדו של היודנראט. רצו להוכיח לגרמנים, כי היהודים הם אלמנט מועיל. היהודים היו נחשפים לעבודה קשה ומוכנים. הספקת המזון היתה מועטה. אמנם השלטונות הרשו לפתוח חנויות אחדות לצרכי מזון ולהלבשה בפיקוח „היודנראט“ ולשם נשלחה המכסה בשביל היהודים, אבל הכמות לא הספיקה. קבעו מינימום שאי־אפשר היה להתקיים בו. היו מוכרחים להבריח מזון. בעד זה איימו בעונש מוות והיודנראט היה אחראי, שלא תהיה הברחה.

היו חילוקי־דיעות ב„יודנראט“ בעיקר בעניין אספקת המזון והיציאה לעבודה. הדבר נודע לשלטונות ואלה מינו את אליעזר פרלמוטר (בן שמעון) לקומיסר. הוא צרף ליודנראט אנשים נוספים: אורן יאבלאנאווסקי, משה ראמאנער, חיים בורשטין, חיים זשעלאסקא, הערמאן מארדאוויטש. אליעזר פרלמוטר התמסר בלב ונפש לאירגון הקהילה. הוא התעלה לדרגת מנהיג בעל שיעור־קומה. כשהיה בעיר היו היהודים בטוחים בחייהם, כשיצא לזמן מה את העיר היה חוסר־בטחון. הוא כלכל את מעשיו בתבונה, במסירות־נפש ובהקריבה עצמית, על אף כל הסכנות, שארבו לו ושגרמו אחר־כך למותו, מות קדושים.

הוא פעל הרבה, כדי להקל על חיי הקהילה. אספקת המזון סודרה, אמנם על־ידי הברחה. היה מזון מספיק וכשר. נוסד „ארבייטסאמט“. לא נחטפו יהודים לעבודה, אלא כל אחד ידע את זמנו. אפשר היה לשכור „ערזאטסמענטש“, שהלך לעבודה במקום האחר. המחוייב לכך. בעד זה שילמו מארק או מארק וחצי ליום, וזאת היתה פרנסה חשובה לרבים מדלת העם. מלאכה היתה הראשונה, שהגיעה להישג זה ואחריה ערים אחרות. כך התארגנו חיי הקהילה עד שבא הגירוש.

הגירוש הראשון

הגירוש הראשון היה בשישי בדצמבר 1940 (ו' כסלו תש"א). שמונה ימים לפני־זה לא ידע איש דבר. מצ'חנוב גורשו שבויעים לפני זה הפולנים. אותו דבר היה צריך להיות במלאבה, אולם האוברלויטננט של שטאדספאליציי (שמו היה פעיגעליין) שוכנע על־ידי הפולנים ובהשפעתו יצאה פקודת־גירוש על היהודים.

עלידי תשלום סכום גדול עליו להקטין את מספר המגורשים ולהעמידו על 3,000. בעיר חיו אז כששת אלפים יהודים, ביניהם רבים משרפץ, ריפין, ז'ורומין. פרלמוטר הציע לרב לרדת עם משפחתו למאפיה של איצל לאקרץ, ללבוש בגדי עבודה ולהינצל באופן כזה מהגירוש, אולם הוא סירב ואמר, שאם נגזר על הקהילה ללכת בגולה, יילך גם הוא אתה. בלילה נשלחו כרטיסים לבנים לאלה שהגרמנים היו מעוניינים להשאירם בעיר (כמאה בעלי-מלאכה). לפנות-בוקר באו כמה מאות שוטרים גרמניים עם כלבים והוציאו את היהודים מהבתים שבכל הרחובות חוץ מוואיטוסטווא, ניבארגער. הביאו אותם לחצר הגימנסיה הפולנית. בדרך הכו אותם באכזריות רבה, עד שזרקו את כל החפצים שלקחו אתם. על יד השער ספרו עד 3000 ואת הנשארים שלחו הביתה. לא היתה כל התחשבות במצב המשפחה. נשלחו הורים בלי ילדיהם, וילדים בלי הוריהם.

נשארו בעיר באופן רשמי 2,450 יהודים. בין 3,000 שנשלחו היו כמעט רק יהודי מלאבה, כך שבין הנשארים היו רבים מהעיירות הסמוכות. בגירוש יצאו בין היתר: מנדיל ווישינסקי, זישע מייזליץ. המגורשים נשלחו קודם לזולדאו. שם חיו 11 יום בתנאים איומים. התעללו בהם ביחוד בנשים. אחר-כך נשלחו למעזריטש, לוברטוב, לובלין והסביבה. היה חורף ובעיר דוחק רב. הם התגוררו בבתי-המדרש ובמקומות ציבוריים. מעטים בעלי-יכולת הסתדרו בחדרים קטנים. רבים חלו מרעב, קור ומחלות ומתו. הרב י. מ. סעגאלאוויטש מת בלובלין ארבעה שבועות אחר הגירוש.

הגיטו

ביום הגירוש הזמין הלאנדראט את היודנראט והודיע, כי הגירוש היה הכרחי, אלה שנשארו יכולים לחיות לבטח, אולם עליהם להתרכז בגיטו, וזאת עליהם להוציא לפועל במשך 24 שעות. יש להגיש רשימה עם שמות כל היהודים. היודנראט אחראי שלא ייכנס אדם נוסף לגיטו. הוא מאמין, כי הגירוש הוצא לפועל בסדר וכי לא היו קורבנות. לתמהונם של כל חברי „היודנראט” ענה פרלמוטר: „הייתי רוצה לדעת, מה היית אומר, לו היו נוהגים כך בגרמנים”. כך הוקם הגיטו. הוא כלל את הרחובות שמאחורי השוק (צד פרלה) עד סמאליארניא. הגדר עברה ברחוב ווארשעווער, פלאצקער. החלונות היוצאים לרחובות אלה נסתמו. הכניסה היתה מצד השוק לתוך שוליגאס. את הפולנים הוציאו מהגיטו. הדוחק היה רב. כל רפת נהפכה לדירה, כל פינה נוצלה. האנשים הסתדרו איך-שהוא. „היודנראט” ניגש לארגן את חיי היהודים בגיטו. הוא ביקש מהשלטונות למסור לידו את השלטון והבטיח שלא ייצאו ולא ייכנסו אנשים בלי רשות. אחר זמן הגיע מברלין הרשיון וגם תקנון הגיטו. נוצרה משטרה יהודית (יידישע ארדנוגס דינסט). לשוטרים היו מדים כחולים. משמר עמד על יד שער הגיטו. היו 10-12 שוטרים, ביניהם: חיים סאלדאנסקי, ליבערבערג, שמואל לייב פרענקל, חיים שמחה לאסקא, בוימגאלד, צווייגהאפט,

לייבל ראמאנער, קאזשענני, בוטשע שפירא, קליין, פרלמוטר, ח. סולרסקי, יחזקאל אלטער. מפקד המשטרה היהודית היה מנשה דוידזאן (שהיה מקודם מזכיר הקהילה).

„היודנראט“ היה בבית גערשטאווסקי (טעפער גאס). היה גם בית־משפט בגיטו. יושב ראש היה הערמאן מארדאוויטש, החברים – חברי „היודנראט“. הם שפטו על חטאים שבין אדם לחברו. היה גם חדר מעצר.

נוסד בית־חולים. קודם בסמאליארניא ואחר־כך בבית ניצקין ברחוב ווארשעווער. זה היה בית־חולים למחלות מדבקות. גם פולנים שחלו במחלה מדבקת נשלחו אחר־כך לבית־חולים זה. הם שילמו ובזה הקלו על החזקת בית־החולים. היו כארבעים מיטות. בית־החולים קיבל מזון ובגדים, נוסף על מה שהוקצב לגיטו. האחות היחידה היתה פלה צייטג. הבית היה מסודר באופן פרימיטיבי, אבל בנקיון למופת. זאת ציינו גם רופאים גרמנים מקניגסברג שביקרו לשם חקירת התפשטות מחלת הטיפוס. דם חולים היה נשלח לבדיקה לקניגסברג. התמותה היתה קטנה. לבית־החולים היה גן ירקות (עבדה בו פייגה גלזומאן) גם פרה ועז להספקת חלב (טיפל בהם מיכאל בענדער).

תחילה עבד גם רופא מוינה, בענו טיפענברון, אבל הוא חלה בטיפוס (כמו כל העובדים) ומת. אחר־כך היו באים לשם ביקור פעם ביום הרופאים הפולנים שבעיר.

על יד „היודנראט“ היה גם אמבולנס. שעתיים בכל יום לפנות־ערב היו מקבלים שם חולים, לפחות 50 חולים ביום. שמה באו חולי הגיטו, בייחוד אלה, שחזרו לפנות ערב מהעבודה. בחולים טיפלו רופא פולני ופלה צייטג. באמבולנס ניתנו זריקות נגד טיפוס לכל תושבי הגיטו.

היתה גם ועדה סניטרית, שהיתה שומרת על הנקיון ועושה חיטוי אחר מחלה מדבקת.

בגיטו היה גם מטבח זול לנצרכים (מנהלת – בתו של קאזשיבראדסקי). בפתיחת המטבח נכחו גם באי־כוח העיירות הסמוכות וניתנו נדבות רבות. היה גם דואר פנימי, שהיה קשור עם הדואר העירוני. עבדו בו חנה לעווקאוויטש, רחל מארדאוויטש.

היה מקלט ראדיו חשאי בתוך מרתף. באופן רשמי אסור היה ללמד, אבל התקיימו לימודים בתלמוד תורה ובקבוצות בתמיכת „היודנראט“. היו גם חתונות ונולדו ילדים.

בפסח 1940 וגם 1941 נתקבל אישור לאפיית מצות. בימים נוראים 1941 הושג גם רשיון לבית־תפילה. לא חסר גם מזון. הגזרות אמנם תכפו, אבל היה בטחון, כי אפשר יהיה להתגבר עליהן. „מעט האט זיי אין דער ערד“, היתה אימרה שגורה בגיטו.

הגיטו התפרנס ממסחר אסור עם וארשה ולודז. „היודנראט“ היה מטיל מסים גדולים. היתה נדיבות־לב ומשמעת בכל תחומי־החיים.

אירגון החיים בגיטו מלאבה היה לדוגמא לגיטאות אחרים. ולמרות שקצו

היה כה טראגי, הוא יכול לשמש סמל לכוח־החיים היהודי, חרף כל הצרות והתלאות.

הגרמנים היו משתוממים ושואלים לעתים תכופות: איזה כוח טמון בעם הזה, שהוא מתקיים וחי חיי חברה למרות הפגעים הניתכים על ראשו יום־יום? השמועה על החיים בגיטו הגיעה למזריץ' ויהודים רבים החלו לחזור למרות הקושי במעבר דרך הגבול. למרות האיסור נכנסו כולם לגיטו וכך חזרו למלאבה 1,200 יהודים. רבים נתפשו בגבול ונשלחו למחנות עבודה או נהרגו.

הדבר הורגש גם מחוץ לגיטו, כי היתה דרישה גדולה יותר למזון. גם הפולנים הלשינו הרבה והסיתו. ריחפה סכנה של גירוש נוסף. במאמצים רבים עלה בידי „היודנראט“ לדחות מחדש לחודש את הגירוש, וכך עד אחרי פסח 1941.

אז נודע, כי השלטונות החליטו לערוך ביום א' לפנות־בוקר (כשאין האנשים יוצאים לעבודה) אסיפת כל תושבי הגיטו ולבדוק את תעודותיהם. בלילה לפני זה שכר „היודנראט“ אוטומובילים ושלח את כל היהודים המיותרים אל מחוץ לעיר.

לפנות־בוקר היתה הפקודה: „יודן אנטרעטען“. החלה בדיקת התעודות. כיוון שבכל זאת היו כמה מאות מיותרים, סיכן פרלמוטר את חייו והיה מעביר תעודות מאיש לאיש, כך שבסופו של דבר נשארו רק למעלה ממאה מיותרים. הביאו כלבים ובעזרתם מצאו עוד כמה עשרות. את אלה אסרו, אבל כיוון שהגרמנים חשבו על אלף מיותרים, שוחררו גם אלה אחרי השתדלות, וגם ניתנו להם תעודות. אחרי זמן חזרו גם האחרים לגיטו. והחיים חזרו למסלולם. אולם סכנת הגירוש לא חלפה. אחרי השתדלות רבה, הוחלף הגירוש בריכוז כל יהודי המחוז בגיטו אחד, במלאבה. היה הכרח להרחיב את הגיטו, כי נוספו אלפים אחדים. אחרי מאמצים רבים הסכימו השלטונות להוסיף חלק מרחוב ווארשעווער אחרי המשאבה וגם סמאליארניא עם התלמוד־תורה.

פרלמוטר נתמנה עלידי השלטונות לקומיסר להעברת היהודים מהעיירות הסמוכות למלאבה. זה היה הישג גדול, כי בלעדי זאת היתה כל העברה קשורה במכות אכזריות, קורבנות אנשים ואובדן רכוש.

היה עליו לגמור את ההעברה עד 30 באוקטובר 1941. קודם הועברו 100 יהודי ז'ילון. בפקודת השלטונות ניתנו להם עגלות במספר מספיק. אחר־כך הועברו 600 יהודי שרנסק. אז נתמנה רבה של שרנסק לרב במלאבה. הקשיים באיכסון האנשים גדלו מיום ליום. אחרי זה באו יהודי רדזנוב. שיכנו אותם בטחנת פרלמוטר (שול־גאס). נשארו עוד 700 יהודי סטשגוב, שלא היה להם כבר מקום בגיטו. היתה סכנת משלוח לנובי־דבור, שם היה רעב גדול.

ושוב אחר מאמצים רבים הושג הרשיון להשאיר את יהודי סטשגוב במקום, אבל העבירו שמה את יהודי שרפץ, רצ'ונו, ביעז'ון. גיטו סטשגובו וגיטו מלאבה היו יחידה אחת.

בינואר 1942 הורעו היחסים עם השלטונות. ב-23 בינואר נאסרו בסטשגובו 3 יהודים בלי ידיעת „היודנראט“ ובמלאבה – 25 יהודים. אחר־כך נודע מפי הלנדראט, כי המאסר נעשה בפקודת הגסטאפו בתור עונש על הברחת מזונות. בגיטו השתרר פחד. „היודנראט“ התייעץ עד שעה מאוחרת בלילה. לשער הגיטו בא שוטר גרמני, שאל, אם פרלמוטר בבית ולקח את מפתחות השער. לפנות בוקר באו שוטרים בשם האוברלויטננט לקחת את פרלמוטר לבית העיריה. הוא הלך ולא חזר. עד היום אין סיבת מותו ידועה. בבוקר הודיעו למפקד המשטרה היהודית, כי פרלמוטר נורה. בגלל עבודתו המסורה לטובת העיר יורשה באופן יוצא מן הכלל להביאו לקבר ישראל. בהלוויה הורשו להשתתף רק הקרובים. השמועה פשטה בכל הגיטו והממה אותו. השתררו דכאון ואבל. הגיטו חש עצמו מיותר. למרות האיסור התחמקו רבים מן הגיטו לבית־הקברות. כולם נאסרו, ביניהם דוידזון, מפקד המשטרה. אחרי זמן שוחררו רבים ונשארו במאסר 25 יהודים. ניתנה פקודה להקים „יודנראט“ חדש. לקומיסר נתמנה פלטיאל צעגלא. למפקד המשטרה נתמנה אדם אחד, שלא כדאי להזכיר את שמו, כי על־ידי שיתוף פעולה עם הגרמנים ומלשינות גרם לצרות רבות והכתים את שמו הטוב של הגיטו. כשהגיע בסוף השנה לאושוויץ נקמו בו יהודי מלאבה והרגוהו. החיים בגיטו נעשו קשים. היה קשה להיכנס ולצאת. בערב־פסח נשלחו 13 מבין האסורים לאושוויץ. הגיטו נתן להם לדרך מזון ובגדים. אחרי פסח נשלחו גם 12 האחרים. רובם מתו בימים הראשונים להיותם שם. בני משפחתם קיבלו ידיעה, כי במחיר 150 מארק הם יכולים לקבל את אפר המת. גם דוידזון נשלח ומת שם.

מיד אחר הפסח נאסרו 3 בחורים, שיצאו מהגיטו להביא קצת תפוחי־אדמה, (דוד צימערמאן, מאמעליאק). הם עונו וסיפרו, כי המשטרה היהודית נתנה להם לצאת (זה היה נכון, כי המשטרה היהודית העלימה עין בכוונה, כדי להקל על חיי הגיטו). את הבחורים שלחו למחנה־עבודה מאחורי בית הסוהר העירוני. שם ישבו חודשיים. בימי פרלמוטר לא קרה שיהודי ישב במחנה הזה יותר משלושה ימים. אחרי חודשיים שוחררו, אבל לאחר ימים אחדים נאסרו ובלי הודעה מוקדמת, ניתלו בתוך הגיטו יחד עם אחד לעמפּעק (איצקאוויטש) מליפובצי. (הפולני שמכר להם מזון שילם קנס של 10 מארק). כל היהודים נצטוו להיות נוכחים. נקרא פסק־דין מבית משפט בברלין. צעגלא היה מוכרח לתרגם לאידיש ולהזהיר את הקהל. גופותיהם היו תלויות במשך 48 שעות. מצב הרוח בגיטו הלך ורע מיום ליום. הגזרות תכפו בייחוד ביום שישי של כל שבוע.

באמצע אפריל 1942 באה פקודה לאסור את כל המשטרה היהודית ואת כל „היודנראט“. אלה שנמצאו, נאסרו ונשלחו לבית־הסוהר. היו שולחים אותם לעבודה. היתה השתדלות רבה והובטח שישחררו אותם. אולם יום אחד הקימו תלייה בגיטו, אספו את כל היהודים. את הנאסרים, גם את החולים, הביאו, העמידים על תיבות קשרו את ידיהם אחורנית עד זוב דם ושמו את החבל על צוארם. כיוון שהמפקדים עוד לא הופיעו, חיכו להם שעה שלמה ואלה עומדים

והחבל על צווארם ומולם כל הקהל וביניהם בני־משפחתם. השוטרים התעללו, צחקו ואכלו. ליבל ראמאנער מת משבץ־לב, משה ראמאנער דיבר אל אשתו, שתחנך את הילדים ברוח היהדות. וולרסקי אמר: הלוואי שנהיה הקורבנות האחרונים. כשהופיעו המפקדים, הוקרא פסק־דין: מכיוון ש„היודנראט” והשוטרים לא מילאו אחרי הפקודות בשלימות, לכן ייתלו. הדברים תורגמו לאידיש. בחרו אנשים מבין הקהל להפוך את התיבות מתחת לרגלי הנתלים. באותו יום נורו 2 נשים מפני שמצאו אצלן דברי מאפה (אחת מהן פולטוסקר). נוכח האכזריות הזאת, לא התאפק הקהל והחל לבכות ולצעוק. כשהאנשים התפזרו לא לפי הסדר שהוגד להם, ירו בקהל ורבים נהרגו. השלטונות המקומיים הודיעו, כי בזה נגמר העונש וכי יותר לא יקרה דבר.

ימים אחדים אחרי זה באה שוב פקודה: „יודן אנטרעטן”. בדקו את כרטיסי־העבודה. מי שהיה בידו כרטיס, נשלח לעבודה. מבין האחרים בחרו 100 אנשים צעירים ואסרו אותם בבית קודזבארסקי, שהקיפו אותו בשוטרים. אחרי 11 יום בא הגסטאפו, חילק את האנשים לפי שתי רשימות, ונסע. למחרת באה פקודה לחפור במגרש של גערשטאווסקי (בית־חרושת לעורות) בור לפי מידות מסויימות. אחרי־כך באה פקודה, כי על כל היהודים להתאסף על המגרש. הוציאו את 100 האנשים והעמידום 50 איש מכל צד. הוקרא פסק־דין של בית־הדין הגבוה בברלין: לפני שבועיים נתלו אנשים בגיטו בתור עונש והיות והציבור היהודי לא התנהג כראוי ובכה וצעק, יוצא עכשיו לפועל פסק־דין נוסף. אמנם, היה צריך להרוג את כל המאה, אבל הגסטאפו השתדל להקטין את הגזרה עד 50 איש, אולם אם יבכה מי שהוא או יישמע איזה־שהוא קול, יהרגו את כל היהודים ובראשונה את החמישים שחוננו. מסביב עמדו שוטרים עם מכונות־ירייה. וכך עמד כל הקהל בשעת ההריגה ודמו קפא בעורקיו. לא נשמע קול, אף לא של ילד, כאילו חדלו החיים בקרב האנשים. אז ניגשו 10 אנשים מהגסטאפו, והמפקד נאם בפניהם: בחלקכם נפל הגורל והכבוד הגדול להרוג כך וכך יהודים. היו גאים ומלאו את הפקודה במרץ. עליכם לקלוע בראש.

הביאו את 5 הראשונים. אז רק הוברר מי הם 50 שיירו. האנשים עמדו ופניהם אל היורים, בלי שתהיינה עיניהם קשורות. הם נורו כנראה בכדורי דום־דום, כי ראשיהם נופצו למרחק רב. אחד מהחמישיה הראשונה הטה את ראשו הצידה ולא נפגע. היה עליו לעמוד ולחכות עד שיירו כל החמישים ורק אחריהם נורה גם הוא.

אחרי כל יריה לחץ המפקד את ידי היורים.

הקהל עמד כל הזמן כמאובן ולא הוציא הגה מפיו.

פולני שעמד מאחורי הגדר והסתכל בנעשה לא עצר ברוחו והתחיל לצעוק: הלאה היטלר, דם נקי נשפך! הוא נאסר ונהרג. 50 אלה שלא נהרגו היו מוכרחים לרדת לבור להסיר את הנעלים מההרוגים ולכסות אחרי־כך את הבור.

בגיטו השתררו דכאון ואדישות. היה ברור, כי עומדים לפני חיסול הגיטו. אחרי זמן נודע גם על חיסול גיטו וארשה ועל הגנת הגיטו. לא היה כל רצון להמשיך בחיים מאורגנים. באותו זמן פוטר צעגלא ובמקומו נתמנה לקומיסר הערש מיכאל טשארקע.

חיסול הגיטו

בסוף 1942 יצא חוק לטהר את הרייך מיהודים. החלו לרכז בגיטו מלאבה את היהודים מהערים הסמוכות (צ'יחנוב, מקוב ועוד), הגיטו יסד מטבח לעזרה. הפסיקו לשלוח לעבודה את 500 היהודים, שהיו עובדים בביצורים בנאסאזשעווא. השמירה על הגיטו הוגברה.

היהודים ידעו, כי הם עומדים לפני גירוש. היתה אדישות. האנשים אמרו: העיקר, שזה ייגמר בהקדם. חילקו את מה שהיה בחנויות המעטות. זלמן פרידנברג איבד עצמו לדעת.

הקבוצה הראשונה נשלחה בראש חודש כסלו תש"ג - עשרה בנובמבר 1942. נשלחו 2000 „בלתי-מסוגלים לעבודה“, כנראה לטרבלינקה. מקום הריכוז היה בטחנת פוקס ופרלמוטר. לקחו גם את החולים. לא נתנו להם לקחת שום דבר. האחרים היו מסוגרים בדירותיהם ואסור היה עליהם לצאת החוצה.

ביום 13 בנובמבר, ד' בכסלו תש"ג, נשלחה הקבוצה השנייה ובה אנשים צעירים. אספו את כולם, ציוו למסור כסף, זהב ותכשיטים. כדי להפחיד ערכו חיפוש אצל אחדים ומי שנמצא אצלו הסכום הקטן ביותר נורה במקום. הובילו אותם לרכבת, שם חיכה להם הלאנדראט וקיבל את פניהם בלעג: קאמט, קאמט, מיינע ליבע יודן.

המגורשים נשלחו בקרונות סגורים ולא ניתן להם מים במשך כל הדרך (36 שעות), עד אושוויץ.

ביום 17 בנובמבר (ח' בכסלו) נשלחה הקבוצה השלישית. בשלושה עשר בדצמבר (ב' טבת תש"ג) נשלחה הקבוצה הרביעית והאחרונה. רק יואל ראזנבערג ואחותו הינדה עם ילדתה נשארו בעיר בהסתתרים אצל פולנים בעזרת רופא פולני. ביום זה חוסל הגיטו והושם קץ לקהילה היהודית במלאבה.

באושווינצ'ים

כמעט את כל אלה שהגיעו לאושווינצ'ים שלחו ישר לחדרי הגזים. רק מעטים, כמה מאות איש, „זכו“ להיכנס למחנה פנימה. רבים מאלה מתו בימים הראשונים מקור, רעב, מכות והסלקציות הרבות. רבים ראו את הצפוי להם ואיבדו את עצמם לדעת על ידי שעלו על הגדר המחושמלת. ביניהם: יעקב לעדער, פלטיאל צעגלא, אברהם וויאור, הערש מיכאל טשארקע, שמואל לייב

גאלאנט, חיים שמחה לאסקא, שלמה טיק. רבים מבני מלאבה נשלחו לבית-ספר לבנאות שבתוך המחנה ועלידי זה ניצלו.

בסוף 1943 כאשר הוקל קצת והיתה אפשרות להתקשר עם החוץ עלידי אלה שעבדו בחוץ, נוצר ועד של אנשי מלאבה. העד אורגן עלידי בן ציון באגין וליבוש בראון מריפין. הוחלט על עזרה הדדית. כל אלה שמכניסים בסתר מזון למחנה מחוייבים למסרו לטובת כל בני מלאבה. כולם התחייבו. כל שבע נאסף לחם וחולק בין כל תושבי המחנה המלבאים. העבירו גם חלק מהלחם, תוך סכנת נפשות, למחנה הנשים. זה היה דבר לא רגיל בתנאי המחנה ועזר לרבים לעבור את הזמן האיום.

הוועד עזר גם להעביר מלבאים למקומות יותר טובים. מלבאים נהרגו בשעת פעולות חבלה.

במחנה הנשים ניצלו נשי מלאבה הודות לפעולתה המסורה של פלה ציטג, שעבדה במרפאת שיניים. אנשי מלאבה השתתפו באורח פעיל במחתרת, שנוסדה במחנה וביצעה פעולות חבלה נתעזות.

עם חיסול המחנה ולאחר טילטולים שוחררו כארבעים מיהודי מלאבה.

במלאבה אחרי השיחרור

כעשרים צעירים חזרו למלאבה אחרי השיחרור. כפי שסיפרו אחדים מהם, שבאו לימים אחדים חזרה לאושוויץ (כדי לבקר את בני עירם שנשארו שם בבתי-חולים), הסתדרו האנשים האלה במלאבה בשתי קבוצות החיות בצוותא. שלטונות העיר (ראשיהעיר סוציאליסט) התייחס אליהם יפה ועזר להם להסתדר. הוא מסר לרשותם בית-חרושת לשמן וטחנת גריסים. שבהם הם עובדים. חיליהם קשים. כולם שואפים לעזוב את הארץ.

אזכרה לקדושי מלאבה ליד המצבה בעיר, 1946 • אזכרה נאך די קדושים פון מלאווע, ביי דער מצבה אין שטאָט, 1946.

Memorial service in honor of the martyrs of Mława in front of the memorial, Mława, 1946

מה שקרה ליהודי מלאבה

בחדש פברואר 1972 קיבלנו מאולפן בעתלית מכתב ברוסית בזה הלשון: „בעלי, לשעבר פודפולקובניק בצבא האדום, איליא גינזבורג, היה מפקד הצבא הסובייטי במלאבה בשנות 1944-1945. בשנים האלו גרנו אני עם בתי, אז קטנה עדיין, גם כן במלאבה. כיום אנו עולות חישות. בעלי הציל את חייהם של 35-40 יהודים, שחזרו למלאבה אחרי גירוש הנאצים. אין לי מושג, אם היו אלה יהודים ילידי מלאבה, או תושבים ארעיים, שהגיעו למלאבה. בעלי מצא בשבילם דירות, נתן להם פרה, כסף ואפילו העמיד חיילים לפני בתימגוריהם לשמור עליהם מפגיעת כנופיות „א. קא“. לבסוף, כדי להצילם מסכנת פוגרום, שהכנופיות הפולניות זממו לערוך בהם, העמיד לרשות היהודים אוטו משא שהעבירם, בליווי קצין סובייטי לברלין המזרחית. משם נסעו, כל אחד לפי חפצו, הלאה, מערבה.

בגלל ה„אופציה“ הנ”ל האשימו את בעלי בציונות והרחיקו אותו מהצבא, וזאת חודשיים לפני שהגיע זמנו לצאת לגימלאות, וכך הפסיד את זכויות הפנסיה של קצין בכיר.

אנו עכשיו בארץ. הייתי מאוד רוצה להיפגש עם היהודים, שבעלי הציל את חייהם.

על החתום: מלכה-מאריה מאינץ.

אנו, כמוכן, תיכף ענינו ויצרנו קשר עם המשפחה, שהיתה אז באולפן בעתלית. המשפחה: הגב' מאינץ עם בתה, חתנה, עורך-דין, אב לשני ילדים בגיל רך, ואביו של חתנה, רופא, עסקן ציבורי ידוע בקובנו ובוילנא.

באנו בקשר עם אנשינו, שהיו אז במלאבה. קיבלנו שמות של מלאבאים בחו”ל, לרוב בלי כתובות מדויקות. האנשים בארץ, שאיתרע מזלם להימצא באותן השנים האומללות במלאבה, אישרו את הסיפור וגם הוסיפו בספרם על הלב היהודי החם של הקצין הנ”ל ועוזריו היהודים.

ביום 16 באפריל 1972 היתה פגישה שנתית מסורתית שלנו על כוס תה מלווה הופעות אמנים. כרגיל, באים לפגישה זו גם מלאבאים מחו”ל. שלחנו הזמנות למשפחת מאינץ ובלידוז להשתתף בערב זה.

המנחה, עו”ד נחמן-אנאטול ורטהיים, ברך אותם בשם כל המלאבאים וסיפר על מעשיו הנפלאים של הפודפולקובניק איליא גינזבורג ועל המעשים הטובים שעשה לשארית השואה. בשם המשפחה ענה עו”ד דניאל, הוא דני בלידוז, חתנה של הגב' מאינץ, שהיתה אז בבית-חולים.

אברהם שפט, אחד מניצולי שארית הפליטה שהכיר במלאכה את הקצין הסובייטי יהודי הרחיב לספר על מה שהיה אז בעיר, על האווירה בה, על העזרה הרחבה מצד הקצין איליא גינזבורג ועוזריו היהודים. הנוכחים היו תחת רושם עצום של הסיפורים האלה.

אברהם שפט, גבעתיים

אורים מוצלים מאש

בנובמבר 1944 עזבתי את רוסיה. התחילה אז ברוסיה, כפי שקראו לה, „הרפאטריאציה“. אצלי זה התחיל כך:

גרתי בעיירה בהרי האוראל ומשם העבירו אותי לסובחוז באוקראינה. בעיירה זו גייסו אותי לצבא הפולני ושלחו אותנו לפולין, לעיר לובלין. מלובלין העבירו אותנו לפרבר וארשה – פראגה.

ינואר 1945. אחרי גמר עבודה יומית בהקמת הגשר שעל הויסלה על שם פוניאטובסקי. הגרמנים לא היו כבר בוארשה. עם עוד שני יהודים, שהיו במצב דומה לשלי, עברנו את הויסלה הקפואה בדרך העירה.

באנו לככר „פלאץ טעאטראלני“, והוא ריק מאנשים. קברים של מורדים הרוגים. לפני כל בית צלם ושמות ההרוגים. בקירות נראו היו החורים מכדורים, וחורים גדולים בקירות למען שיוכלו לרוץ מבית לבית.

נכנסנו לרחוב טבארדה, משם לבית הכנסת על שם נוז'יק. נתקלנו ביהודי אחד, והוא סיפר לנו:

בכל וארשה ישנם אולי כ־300 יהודים. הם פוזרים בכל מיני מקומות. בכמה נקודות בנו בונקרים מוסווים בתוך בתים הרוסים. הוא הביא אותנו לבונקר אחד כזה. הכניסה היתה מסובכת. קודם צריך היה להכניס את הרגלים ורק אחרי כן את יתר הגוף. ככה גרו שם. בלילות היו יוצאים ומחפשים בבתים מזון, כדי לקיים את הנפש. הגרמנים גירשו את הפולנים מבתיהם בוארשה בכיוון פוניאטוב. היהודים האלה אפילו לא ידעו על בריחת הגרמנים מוארשה. משם הביא אותנו לרחוב חלודנה, מקום „הגיטו הקטן“. הנה בבית הזה, הראה לנו, רצחו הגרמנים ילדים יהודים, שמו את הילדים בתוך שקים וככה זרקום מהבתים. ולא רק ילדים מתים, גם ילדים חיים חיסלו בצורה זו. הכניסו אותם לשקים ומהבתים זרקום לאוטומשא, שעמד למטה, כדי להביאם לככר הנקרא „אומשלאגפלאץ“.

הצבא הסובייטי נכנס בינתיים לוארשה. היהודי הראשון שפגשתי, אחר שנכנסתי העירה, חלה בדלקת ריאות. רופא לא היה, רפואות גם כן חסרו, והיהודי נפטר. זו היתה ההלוויה הראשונה שנערכה ליהודי אחרי החורבן. סוף פברואר 1945. עם עוד משפחה יהודית נסעתי בעגלה בכיוון פלוצק דרך מודלין וממודלין ברכבת דרך נאשלבסק למלאכה.

בתחילת מארס 1945 באתי לעיר מלאבה. זה היה עוד לפני כניעת הגרמנים. ממדלין עד למלאבה נסענו 3 ימים.

הרכבת הגיעה בלילה. באשמורת הבוקר הלכתי לעיר. ה"שוק הישן" – שלושה רבעי בחורבות. רחוב פלוצקה עד לשבסקה בחורבות. בית איציק זנדל עומד. הבתים פה בשני הצדדים של הרחוב לא הרוסים. הבית, בו גרתי, איננו. המשפחה שלי גרה בבית, שהיתה בו החנות של קרוננברג. נתקלתי שם בגוי, שהיה פעם השכן שלי. במקצת – משחזר. ממנו שמעתי הרבה. גוי אחר, שהתגורר בבית אברהם מנדל פרנקל, לקח אותי אליו הביתה, ואצלו לנתי. למחרת הביא אותי המשחזר למחלקת העזרה הסוציאלית, שם עבדה הינדה קרביץ-רוננברג. ה"בורמיסט" דאז היה ולאדק חשצ'ון, ממפלגת פ.פ.ס. – שמאל. בעיר לא השתמשו אז בכסף, לא סובייטי ולא פולני, דהיינו של הממשלה בלובלין. בכל בוקר חילקו חינם לחם עליד בית קוואיק. גם שירותים ניתנו בלי תשלום. למשל, המספרה עבדה ללא תשלום. קיבלתי דירה רשמית בבית הרש שפירא לשעבר, ליד ה"האלעס". כאן גרו כבר שני יהודים, בנידודי, ששם פו'יצקי, מהרחוב קשינובלודקה. אחריהם באו עוד מלאבאים: שלום דרזנר, יאבלונבסקי ועוד.

אחרי הכניעה, במאי 1945, באו למלאבה עוד יהודים, לארדווקא ילידי העיר.

קציני-העיר היהודי

יוני 1945. ניגש אלי קצין סובייטי ואומר: שמי פלד, אני יהודי. הוא שאל אותי פרטים על מצבי והזמין אותי אליו למשרד. הוא שימש בתפקיד של קצין העיר. משרדו נמצא בבית בנק פולסקי, סטארוסטבו. סיפרתי לו הכל על קורותי בזמן המלחמה. הוא שאל: איך אתם תחיו פה את חייכם, כי העיר ובכל הסביבה עד לנאשולסק מלאות כנופיות של הלאומנים הפולנים. צריך, כך הוא טוען, לרכז את כל היהודים במקום אחד. הוא מצידו יעמיד שמירה לפני הבית.

פלד בא אלי לדירתי ואמר: בוא אתי לקצין בכיר יותר, הוא קצין של כל האזור. באנו אליו למשרדו. שמו היה – גינזבורג.

גינזבורג הציע לי שכל היהודים יעברו לבית ברחוב דלוגה, שהיה שייך פעם לקאמינסקי, וכך עשינו. גרנו שם ואירגנו מקומות מלאכה לפרנסתנו. בחרנו בוועד: היושב ראש – אברהם שפט, המזכיר – שלום דרזנר, חבר הוועד – משה דוד פרנקל. אנו היינו האחראים לפני הקצין הסובייטי.

מטעם העירייה תבעו מאתנו להחזיר להם את הבית, מקום-מגורינו. הבטיחו לתת לנו בית אחר. הסכמנו בתנאי, שיחליפו את ביתנו בבית מסויים, יהודי לשעבר. הצעתי את הבית, בו היה גר מאיר קנרק, אבל העירייה לא הסכימה להצעתי.

בינתיים עברו כמה חודשים. מיספר היהודים במלאבה גדל. הגענו כבר ל־ 60 איש. סידרנו לנו מטבח. צרכי מזון, כגון בשר וכד' סיפק לנו פלד. קיבלנו גם פרת־חליבה. מדי פעם היו גונבים מאתנו את הפרה, אבל הקצין פלד בעזרת חייליו מצאו את האבידה והחזירו לנו אותה.

„להרוג את כל היהודים“

יחס הפולנים אלינו לא היה טוב. השיכורים ביניהם היו עומדים ליד בית מגורינו ומקללים אותנו בקול־קולות וקוראים בגלוי שיש להרוג את כל היהודים וכדומה. הפולנים, פרט לאלה שהיו שייכים למפלגות שמאל, היו מתייחסים אלינו רע. הרגשנו את השנאה אלינו, שהיתה סמוייה לרוב, אולם לעיתים גם גלויה. למשל, אני עבדתי שבועיים אצל פולני. התברר אחרי כן שהוא קשור ל־"א.קא", והם הרי חיסלו הרבה יהודים.

עם פלד עמדתי בקשר כמעט בכל יום. בבית־מגורינו היה אולם. הוא העמיד לרשותנו ראדיו, הצליח להביא מכונת תפירה, כלים לעבודה, צרכי מזון. פעם נחרד אלי פלד (היה זה, כמדומני, באוגוסט 1945) ומסר לי על הכנות מצד ה־"א.קא" להתקיף אותנו. צריך כמובן להתגונן. הוא פקד עלינו לנעול את כל החדרים ומסר לנו 5 רובים להגנה. מצד המחסנים הגדולים ליד רחוב דלוגה העמיד כלי־יריה. בשעה 4 בבוקר דופקים בדלת. זה היה פלד: „רעביאטא“ – ילדים, איך המרגש? הוא סיפר לנו: היתה התקפה מצד אנשי „א.קא“, אבל הודות לחיילים שהצבנו, נהדפה ההתקפה.

אירגנו פגישה עם מצילינו, כדי להביע להם את תודתנו הנאמנה. לפגישה זו באו גם הפדפול־קובניק גינזבורג ועוד קצינים סובייטים־יהודים. הצבא האדום על כל המחלקות עזב את העיר. הצבא הפולני נכנס והעביר לידו את המימשל.

לפני עזיבתם הוכיחו לנו הקצינים, גינזבורג ופלד, את רוחב ליבם, לב יהודי חם, כלפינו. שוב היתה סכנה מצד כנופיות „א.קא“. הם הציעו לנו אוטר־משא בליווי מזויין, שיעבירו אותנו עד למזרח־ברלין. אמרו ועשו. וכך עזבתי את מלאבה.

אחרי כן, בהיותי בארץ, נודעו לי עוד פרטים מפי בן־דודי מיכאל שפט, הנמצא אף הוא בארץ. הוא סיפר, שהעמידו את הקצינים גינזבורג ופלד לפני משפט צבאי סובייטי בהאשימם אותם בזה שעזרו לנו. קשה, כמובן, לדעת במה בדיוק האשימו אותם ולפי אלה סעיפים. עובדה, שחיפשו גם אותי, קצין סובייטי בא במיוחד למלאבה לחפש אותי. אז נתקלו בבן־דודי, ששם משפחתו כשלי. העבירו אותו לבית־הסוהר חקרו אותו בצורה קשה למדי, אבל נאלצו לשחררו. בן־דודי בכלל לא היה אז במלאבה, ולא היה לו מושג על הקצינים גינזבורג ופלד. ממנו נודע לי על העברת היהודים מהבית ברחוב דלוגה לבית מלך „הוטל פולסקי“.

מברלין עליתי ארצה.

ניצולתי בנס

מקום מוצאי – הכפר קשינובלוגה שליד דז'רגובו (הקרוב למלאבה).
בשנת 1942 ברחתי מהגיטו לכפר ושם החביאו אותי.
שנת 1920. מלחמת פולין עם הבולשביקים. לכפר הביאו 7 יהודים ממלאבה
ועוד יהודי. זה היה אבי. האשימו אותם בקשר עם הבולשביקים. אחותי רצה
ל"קושצ'ול" בזמן התפילה שלהם, התייפחה בבכי לפני הגלח שיציל את
אביה, כי רוצים לירות בו. הכומר הפסיק את התפילה, התקרב לקצין הפולני
והבטיח, שהוא מכיר את היהודי שפט, כרחוק מעניין הבולשביזם. "אם תירו בו,
תירו גם בי". את אבא הציל, אבל את שבעת היהודים חיסלו בירות.
1942. המשפחה הפולנית, שאצלם הייתי במחבוא דאגה לי בכול. המציאו לי
תעודת זהות על שם פולני מובהק. באסם שלהם אשר בחצר חפרו חור במידת
גודלו של אדם, בצורת קבר כאילו. כיסו את החור בדשא, לשם הסוואה. בחור
הזה הייתי כל הזמן. המשפחה הביאה לי אוכל. אחד מהם היה משגיח מהצד,
שמא חלילה ירגישו בזה. שלוש פעמים ביום הביאו לי אוכל. ליד האסם היה לול
ודרך הלול היו מביאים לי את האוכל. כך זה נמשך גם בחורף וגם בקיץ.
כששיחררו אותנו היה משקלי משהו מעל 40 ק"ג. השכנים לא ידעו דבר.
אחרי השיחרור. הרוסים כבר היו בכל הסביבה. פעם בלילה נכנסו אנשי
„א.ק.א.", הם רוצים לחסל את היהודי הנמצא כאן, במשפחה הפולנית. גיסתי,
אחות אשתי, נתנה להם כל הכסף שברשותה. הם לקחו אתם גם אופנוע ושיחררו
אותי. זה היה בחורף, בימי החג „טשך קרולי", הוציאו אותי הבריונים בפיג'מה.
ברחתי. הם ירו אחרי. שכנים לקחו אותי לביתם. אבל כבר היה פחד להישאר
אצלם. משפחת אשתי נתנה לי את שארית הכסף, שנשאר להם עדיין. עברתי
לגור בעיר אולשטין (אלנשטיין לשעבר). שם התחתנתי באופן רשמי עם מצילתי.
באולשטין עסקתי גם בצרכי ציבור. הייתי יושב ראש הקהילה היהודית,
יושב ראש הסתדרות הציונית. באולשטין נשארתי עד 1947.

מאסרים וחקירות

פעם באו אלי הרוסים ולקחו אותי אתם לשם חקירה. האשימו אותי
שעמדתי בקשר עם סוכנים מחוץ לארץ ושיחד עם פודפולקובניק אחד טפלתי
במסחר בלתי לגאלי. לקחתי מהגרמנים ונתתי ליהודים. עסקתי במסחר מטבע
חוץ ובכלל ב"מסחר שחור". המשטרה הכריזה אותי להתייצב לפניה כל כמה
ימים. כל הזמן הייתי בפיקוחם והם ארבו לי על כל שעל.
בשנת 1946, אולי בתחילת 1947, שוב אסרו אותי ושוב האשימו אותי
בעסקי „מסחר שחור", כפעם הקודמת. בלית ברירה – ברחתי מהם. הם חשדו
בי, שאני הוא אברהם שפט, שחיפשו אותי. אם יתפסוהו, אמרו לי אחריכן,
ישלחו אותו ישר לסיביר.

עד שנת 1950 שוב הייתי במחתרת. הפעם מחשש שמא יתפסו אותי הרוסים. את אשתי חקרו בלי הרף: איפה בעלך? בכל זאת, זה היה בפראגה, תפסו אותי והעבירו לבית-הסוהר לעיר אולשטין. הייתי שם בבית-הסוהר כ-3-4 שבועות בתנאים די קשים. האשימו אותי שוב בסחר-מכר בלתי לגאלי. דרשו ממנו שאחתום על מסמך, בו אני מאשר, שאמנם טיפלתי עם הפודפולקובניק במסחר אסור. התנגדתי ולא חתמתי. טענתי היתה שזוהי הלשנה, ובכלל אינני מכיר את הפודפולקובניק גינזבורג. הרביצו בי. הטענה שלהם היתה, שאני לא מיכאל שפט, אלא אותו אברהם שפט, ולי לא היה אפילו מושג מכל הענין. אחרי-כן הגיעו אלי שמועות על הפודפולקובניק הזה, כאילו חיסלו אותו. ומה עלה בגורלי? מר ונמהר היה גורלי אף גרוע מאשר בזמן הגרמנים. בנס השתחררתי.

בשנת 1957 עזבתי את פולין עם אשתי ושני בני ועליתי ארצה. כאן עברתי לחקלאות ואני במושב כפר הרי"ף.

שרה שפיגל (ברקוביץ)

שרידים אחרונים

השתחררתי ממחנה-ההשמדה במאי 1945. למלאכה באתי באוגוסט 1945. היו אז במלאכה שני קצינים סובייטים: גינזבורג ופלד. גרנו בבית של אלישע מודנשטיין. לאחר-מכן העבירו אותנו לבית ברחוב דלוגה, מול בית סטרופצ'ינסקי, בית בן שתי קומות עם חדרים יפים.

היו אז במלאכה: אברהם שפט, חזר מהראשונים מרוסיה; רותקה, יהודיה מגרמניה, ממחנה ליד מלאכה. חזרה לגרמניה; בחורה, אינני זוכרת את שמה, גם היא מגרמניה; שלום דרזנר ואשתו, חזרו מרוסיה, עכשו באוסטרליה; משה דוד פרנקל, מאושוויץ. כיום בגרמניה; אדונאי מלך, ממחנות-ההשמדה, כיום באוסטרליה. אורן יבלונובסקי, ממחנות ההשמדה, כיום אינני יודעת; קופל, ממחנות ההשמדה, כיום אינני יודעת, עם אשתו טולה ואחיה זלמן; גולדואסר חיים, ממחנות ההשמדה, כיום בכפר-חסידיים; ניכלנסקי, ממחנות ההשמדה, כיום בבראזיל; שתי אחיות ברסלר, ממחנות ההשמדה, אחת התחתנה עם ניכלנסקי, השניה גם היא בבראזיל; פלדהיים, ממחנות ההשמדה, היכן כיום אינני יודעת; בנימין פוזננסקי, ממחנות ההשמדה, המיר את דתו, נעשה קתולי ונשאר במלאכה. יש שמועה שנפטר; ברוך זילברברג, ממחנות ההשמדה, כיום בארה"ב; סולרסקי אליהו, עם הבן ישראל, "לולק", היה גר בבית ביזר. כיום בארה"ב; שרוט ראובן ממחנות ההשמדה, כיום בגרמניה; אלישע מודנשטיין, ממחנות ההשמדה, כיום בארה"ב; יוסל בילוסטוצקי, ממחנות ההשמדה, כיום בארה"ב; הערש פשדצקי ואחיו, אינני זוכרת שמו, מז'ורומין; נאדז'יה קוטנר מלודז', אינני יודעת מה איתה; חיים ליברברג ואשתו (לבית שרפסקי), כיום בגרמניה; נתן אהרונוביץ, מראדזינובו. אחותו התחתנה עם מלאכאי

טורקלטהאב (אביו היה סוחר-חמאה); יולק רוזנברג, אחותו הינדה עם הבת שלה היו במחתרת. כיום כולם באוסטרליה; הרשק איצקוביץ' (למפק) היה באושוויץ, כיום באנגליה; חיים רוזנברג, ממחנה אושוויץ, כיום באוסטרליה; הרש פורמא (חודק), ממחנה אושוויץ, כיום בארה"ב; יאלובקה, איני זוכרת פרטים.

היו שבאו רק לכמה ימים למלאכה והמשיכו בדרכם. הודות לקצינים הנזכרים, גינזבורג ופלד, פתחו בעיר סנדלריה ומתפרה. הפולנים היו מספקים עבודה. הרוב היו רווקים. הקצין פלד היה מביא בשר לבישול. פתחו גם מטבח. המנהלת היתה – שרה שפיגל. היו מגישים רק ארוחות-צהריים. למי שהיה כסף – שילם. למי שלא היה – נתנו בחינם. היתה ביקורת פנימית על ההוצאות וההכנסות. היחס של הפולנים היה נסבל. פלד אף הציע לארגן קומונה. וכך היה.

העלינו נרות

בערב ראש-השנה ערכנו ארוחה חגיגית והעלינו נרות. באו גינזבורג ופלד וגם ראש-העיר. היו באים אלינו חיילים וגם קצינים יהודים סובייטים. האורחים נאמו לפנינו. פלד אמר, כי רוצה הוא לתת פרה חולבת לראש-העיר כמתנה, כדי שיעזור ליהודים המלכאים. היו גם חתונות בינינו. היו מלכאים, שגרו בדנציג והיו באים לביקור למלאכה, כגון משה ליכטמן, יפים ניכלנסקי, לולק סולרסקי, חיים ברקוביץ' (כיום בעלי), פייבל אלטר, יוסף ביאליסטוצקי.

הקצין פלד היה מקייב. היה בא אלינו כל יום. גינזבורג היה המפקד ולכן לא יכול היה להשתתף בכל פעם בביקור. יום אחד, בטיול בגן המלכאי, הראה לנו פלד מצבה גדולה, שהציבו לזכר הקצינים והחיילים, שנפלו למען המולדת הסובייטית. 60%, אולי 80% היו יהודים, אבל לא כתוב היה ליד שמם מצאם היהודי. כתוב היה רק קצין זה וזה נפל למען המולדת.

פלד סיפר, שכאשר היה הולך בערב עם חשיכה בגן העירוני, היה הולך סחור-סחור שאם יירו בו אנשי הצבא הלאומני, לא יפגעו בו. . .

בראדונו נרצחו כמה יהודים בידי הפולנים. מניצולי השואה היו. כשנודע לנו הדבר, הלכנו שפט, יולק רוזנברג, פרנקל ואני לפלד וסיפרנו לו על כך. אז גילה לנו, שזה כמה ימים הורה להעמיד שמירה ליד הבית שבו גרנו. לא רצה לעורר בהלה, לכן לא סיפר לנו. עצתו היתה: לסגור את הבית מבפנים ולא לצאת בערב. גינזבורג ופלד ידעו שאנו רוצים לעלות ארצה. הם היו קומוניסטים, לא דיברנו אתם בעניינים פוליטיים.

כמה מלכאים חזרו מלודו'. הם סיפרו, ששם המצב לא טוב וקשה, דרך לודו', לעזוב את פולין. יולק רוזנברג סיפר, שנודע לו על פסק-דין מוות, שהוצא נגדו על-ידי הצבא הלאומני, משום שעבד בשירות הבטחון.

אחר הפוגרום בראצ'ונו הזמינו לנו גינזבורג ופלד 2 טנדרים גדולים, שבהם מובילים היו קמח לגרמניה המזרחית. נתנו לנו שני קצינים לשם בטחון ובמקום

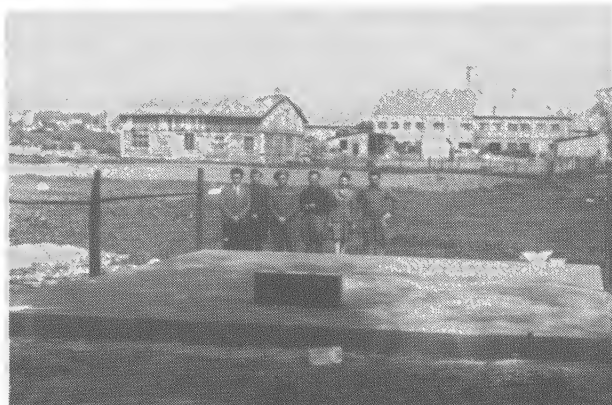
קמח היו שם יהודים. בין הנוסעים היו: חיים ליברברג ואשתו (שרפסקי); יולק רוזנברג ואשתו, הרשק איצקוביץ; אברהם שפט; אדונאי; אברהם קופל ואשתו ואחיה (אשתו נפטרה בארה"ב); אורן יבלונובסקי; שלום דרזנר ואשתו; שרה שפיגל; סולרסקי אליהו עם לולק; הרשק פריידנברג; משה דוד פרנקל; יעקל גברטר (בדיוק בא אז למלאכה).

עזבנו את מלאכה בנובמבר 1945. עשיתי איפוא במלאכה כ-4 חודשים. בערב השתדלנו שלא לצאת. כשבאו החבר'ה מדנציג, יצאנו בערב לבית-קפה, בעצם למסעדה. אפילו ביום לא הרבינו לצאת. היחסים הפנימיים בינינו היו טובים מאוד. את החדרים לא סגרנו. הכל היה משותף.

באנו לברלין המזרחית, שם פנינו לוועד היהודי. נתנו לנו חדר. ליהודים, שרצו לעבור, נתנו אוטו. בזמני עבדו שם כ-150 איש. היו ביניהם גם אנשי ס.ס., שהעמידו פנים, כי יהודים הם, ידעו קצת יידיש. אבל לא היה יום שלא תפסו את אנשי הס.ס. בגלל הסימן, שהיה להם תחת זרועם. לימים נפרדנו. אנו באנו לפלדאפינג, היה שם פעם מחנה של „נוער-היטלר". שם פגשנו כמה מלבאים: אחים אלתר (בני בנימין אלתר), דוצ'מינר, דוד נתן. טוביה וזרח מלוכנה, נחמיה ווילוז'ני ועוד.

יצאתי דרך קפריסין בעלייה הבלתי-לגאלית. בגרמניה שמעתי, שלא רק את הקצין גינזבורג, אלא גם את הקצין פלד העמידו לדין. מישהו הלשין עליהם, כי היו גונבים מ„הצבא האדום" בשביל יהודים ועושים אתם עסקים...

בנובמבר 1945 השארנו את מלאכה מאחורינו. הייתי שם בסך הכל כארבע חודשים. בדרך-כלל בערבים לא היינו עוזבים את הבית. כאשר החבר'ה באו מדנציג, בערך ב-8 בערב, היינו הולכים לבית-קפה, יותר נכון למסעדה. למען האמת, גם ביום לא הרבינו לצאת לרחוב. הלכנו כמובן להסתכל על העיר...

המצבה לקדושי מלאכה שהוקמה בשנת 1946 • מצבה נאך די קדושים פון מלאווע, אויפגעשטעלט אין 1946
Memorial commemorating the martyrs of Mława, erected in 1946

יהודים ו"גויים" בכפיפה אחת

נולדתי לאמי שרה איטה מבית יוניש ואבי שלום הערש פולטוסקר. היינו 3 אחים: הבכור שאול, השני אברהם והצעיר ביניהם אנוכי. אבי התפלל בבית המדרש החדש. אני הייתי שם לפני ברהמצווה שלי ואני יודע, ששם היו אנשים מתקדמים. היו אנשים שרק בשבתות היו באים לבית הכנסת. אני יודע אם ביום חול התפללו שם. אני מתאר לעצמי, שנשעו בשבת או חיללו שבת בפרהסיה והיו שם אנשים דתיים, בעלי זקנים ארוכים שלא גילחו את זקנם. המתפללים בבית המדרש החדש היו מבוססים יותר מבחינה כלכלית. אבל אין פירוש הדבר, שכיוון שמצבם הכלכלי היה טוב יותר, השקפתם היתה חילונית יותר.

בסמוך למלאכה היתה העיירה צ'חנוב, בה אני נולדתי, כל אחי נולדו שם. אני הייתי בן חצי שנה, כשהורי שבו למלאכה.

מלאכה היתה עיר ציונית מובהקת. היתה בה גימנסיה עברית ובית-ספר עממי עברי "יבנה". התלמידים שסיימו את בית-הספר העממי, היו מתאספים בערבים ומדברים רק עברית.

בבית הספר למדנו פולנית בכל המקצועות, חוץ מתנ"ך, גמרא וחומש – בעברית. יידיש לא למדנו. השפה העיקרית היתה פולנית. בהפסקות בחצר בית הספר היינו מדברים בינינו יידיש.

בתי-מדרשו, שטיבלך

לסבי היה בחצר, "שטיבל". הוא היה חסיד ונעשה ציוני. הוא היה אומר: „אני החסיד של עצמי". היו לו ידידים, שהיו מתכנסים ומתפללים יחד רק בשבתות. היו עורכים „קידוש" ו„מלוה-מלכה" ביחד, כל פעם אצל בעל-בית אחר. ב„שמחת-תורה" היתה השמחה גדולה. אביו של ד"ר יוניש היה ציוני, איש „המזרחי". היה למדן בעל זקן ארוך, אבל היה יו"ר בית-הספר „יבנה", שהיה בית-ספר מתקדם של „המזרחי". שם למדו ילדות יחד עם ילדים. ב„תלמוד-תורה" למדו רק ילדים.

היתה גם מתיחות בין הזרמים. אנשי „אגודת ישראל" וחסידים גור רבו ביניהם והדברים הגיעו למכות בשבתות. בבית-המדרש החדש היו אנשים דתיים וציוניים והם יצאו לנהל את המלחמה.

בבית-המדרש החדש כמעט שלא היו שולחנות; היו רק ספסלים. בבית המדרש הישן המחצית היו ספסלים עם עמודים והמחצית שולחנות, כדי ללמוד ובשביל אלו שלא היה להם מקום מכובד לא היו מקומות קבועים. אני הייתי ב-2 המקומות, ובבית-הכנסת הגדול היו אנשים מכובדים ואנשים פחות מכובדים,

אבל הם אהבו לשמוע תפילות של חזן טוב. בית הכנסת בשבתות היה ריק כדי שני שלישי אף-על-פי שהרב התפלל שם. בחגים היה מלא עד אפס מקום. באו אנשים שבדרך כלל לא ביקרו בבית-כנסת. היו גם הרבה „שטיבלעך“. היה בית-מדרש ישן ובית-מדרש חדש, בית-מדרש „מזרחי“, והיו „שטיבלך“ מסביב. בתי-המדרש היו כמעט מלאים בשבתות.

לתנועת נוער הגעתי בהשפעת בית-הספר. למדתי בבית-ספר „מזרחי“ והצטרפתי לתנועת הנוער הדתית „עקיבא“. בארץ חי אדם בשם בוגן, והוא היה ראש הקן ב־1935/6. עבד במלאכה אצל רופא-שיניים כטכנאי ועלה לפני המלחמה. בתנועה זו היו בנים ובנות. אחי היו בתנועה ב„השומר הצעיר“ ובבית לא היו בעיות. שבת היה שבת גם ב„השומר הצעיר“. אחי הבכור היה ראש גדוד ובשבת היה מחכה בבית עד שגמרנו לאכול ואז היה הולך ל„קן“. בימי ילדותי ניטשה מלחמה על מקומה של תנועת-הנוער בבית-הספר. ענדו את הסמל של השומר הצעיר ומנהל הגמנסיה התנגד לכך. הוא היה ציוני כללי. רצו לסלק אותם מבית-הספר.

הייתי בתנועת-הנוער שנים אחדות לפני מלחמת העולם. כבר אז הורגשו הנגישות הכלכליות. היה אחד שאפשר לכנותו נאצי (שמו היה טורובסקי). התנהלה תעמולה לא לקנות אצל היהודים. הורי רצו מאוד לעלות ארצה והתכוונו לכך. אחי הבכור שאול כבר היה בארץ. עמדה השאלה: שההורים ואני כקטין נעלה ואחי האמצעי ישאר בבית, או שהוא יעלה בינתיים ואנחנו נישאר ואחר-כך נעלה. הוא עלה באורח בלתי-לגאלי. ההורים שאפו, שכל המשפחה תעלה. בשנת 1935 עלה אחי הגדול. הוא היה קודם בהכשרה. כשהוא עלה, האנטישמיות לא היתה מורגשת כליכך ואפשר היה לשאול: אם כן מדוע עלה? הן הקשר המשפחתי בעיירה היה הדוק מאוד ולא בנקל התפרדו משפחות. אם אחד עלה, היה ברור שכל המשפחה תעלה. לא רק הדחף הכלכלי והלחץ האנטישמי הולידו את רעיון העליה לארץ.

סבי היה מאוד בעד עליה, מפני שהיה ציוני. אבי לא היה פעיל אבל היה בעל הכרה ציונית.

אין לומר, שיהודי שומר מסורת ישלח מרצונו הטוב את בנו ל„השומר הצעיר“. הוא לא שלח אותו. הבן בחר בעצמו. השומר הצעיר באותה תקופה לא היה בעל נימה אנטי-דתית. החניך בתנועת-הנוער חבש כובע לראשו. אני נהגתי דרך-ארץ כלפי אבא. הייתי יוצא מהבית וכובע לראשי ובדרכי הייתי מסתיר אותו. הייתי מתבייש, כי הייתי בתנועת-נוער. אבל הייתי חוזר הביתה עם הכובע. בכלל, היינו שרויים באווירה ציונית.

יסודה של הגימנסיה

אחי למדו בגימנסיה העברית והיה ידוע, כי מי שהולך לגימנסיה, מתרחק מן הדת. ב„תלמוד תורה“ הושם הדגש בלימודי גמרא ותוספות. מתוך הכרח

למדו פולנית וקצת חשבון. את לימוד התנ"ך לא החשיבו. היה בית־ספר עממי, שם בכלל לא למדו לימודי יהדות. הלימוד בבית־הספר העממי הממשלתי היה חינם, שם דיברו פולנית. מי שרצה גם יהדות היה לומד בערב ב„תלמוד תורה“. מי שביקש להתרחק מן ההווי היהודי שלח את בנו לבית־הספר העממי הפולני, כדי שלא ילמד יהדות, בית־ספר אידישאי לא היה.

היה גם שיקול כלכלי. ב„תלמוד תורה“ הלימוד היה חינם. בבית־הספר העממי הממשלתי בשביל יהודים, הלימוד היה חינם. שפת הלימוד – פולנית. את תוכנית הלימודים קבע השלטון, חוץ מלימודי־דת נוצריים ויהודיים. המורים היו יהודים.

הגימנסיה העברית שכנה באזור לא־יהודי. הקהילה תמכה במקצת להחזקתה. הגימנסיה שכנה במקום נאה במאוד. מצד שני היה בית־המשפט המחוזי ובתוך הגן היה בית־משפט השלום. מאחורי הגן היתה הגימנסיה. אלה שסיימו את הגימנסיה קיבלו תעודת־גמר ויכולים היו להיכנס לאוניברסיטה. בגימנסיה למדו שש שנים. תלמידי הגימנסיה חבשו כובע עם פסים כחולים 4 שנים, שנתיים עם פס אדום, גם המכנסיים וגם הכובע. גם ב„בננה“ היו מדים. בגימנסיה למדו ילדים של שכבה חברתית מבוססת־יותר. מעוטי־יכולת למדו מקצוע, היו שוליות אצל בעלי־מלאכה. היה בית־ספר למסחר בדרג של גימנסיה, אבל יהודים מעטים למדו שם. זה היה בית־ספר נוצרי. קיבלו שם תעודת־בגרות. היה גם סמינר פולני למורים. היתה גימנסיה כללית, אבל שם לא למדו יהודים. בסמינר למורים התייחסו לקבלת יהודים בקרב המורים והתלמידים בהסתה. האנטישמיות נתנה אותותיה. היו ימים שפחדתי לצאת לרחוב, לגן הציבורי. פחדתי שמא אספוג מכות מבני־נוער פולנים. היו לפעמים מלחמות בין תנועות הנוער. לפני פרוץ המלחמה גברה האנטישמיות. התארגנו קבוצות כדי לגלות התנגדות. היו הולכים בקבוצות והיו מחזירים מכות. היתה שאיפה לעלות ארצה.

המלחמה והבריחה

מלאבה היתה קרובה לגבול הגרמני. אני ברחתי ביום שישי, ביום שפרצה המלחמה, ידענו ש־50–60 ק"מ ממערב עומד הצבא הגרמני. פומן היתה מאוכלסת בעיקר גרמנים. ברגע שפרצה המלחמה, עזבו תשעים אחוזים מהאנשים את העיר, כי באותו היום הפציצו והיו הרוגים. ביניהם יהודי אחד שמו היה זילברברג. נפלה פצצה והרסה בית במרכז העיר. הכל לקחו את המטלטלים והחלו להסתלק.

הורי עזבו כמה ימים לפני־כן, כי שיערו שתפרוץ מלחמה. סכנת המלחמה נישאה באוויר. הצבא החל לנוע הלוך ושוב. ביום שפרצה המלחמה, הלכתי 40 ק"מ ברגל עד שהגעתי לצ'חנוב, שם היו לי קרובים. עשיתי שם יום־ולילה

למחרת ברחתי לרצ'ונו, שם היו קרובים. גם לשם היה מהלך די גדול. הגרמנים לא השיגו אותי. ישבתי שם יומיים שלשה ואחר כך חזרתי. כל אחד חשב: אולי, שמא. מלאכה שכנה 14 ק"מ מהגבול. הפולנים צעקו: לא ניתן להם אף שעלו חשבנו, שאם יכבשו הגרמנים את מלאכה יהיה בה זמן קצר ויעזבו.

בשומעי שהגרמנים מתקדמים התקדמתי גם אני. אבל הם היו כבר במקום אחר. הכבישים היו מלאים אנשים: מי ברגל, מי בעגלות. הקהילה התפוררה. אנשים התפזרו. היו שנשארו, אבל הרוב עזב. אחר שהגרמנים כבשו את העיר, החלו לחזור, אבל אז כבר היו הגבלות. פחדו מהגרמנים. רוב הנוער ברח לוארשה, שם היה הריכוז הגדול של יהודים, או שפנה לכיוון הכיבוש הרוסי. מכוניות לא היו. עגלות לא היו. הלכו ברגל.

ברחו גם „גויים“. העשירים הסתלקו לפני כן ואת רכושם העבירו. השאר חיו עד לרגע האחרון.

אלו שברחו לוארשה נשארו שם. כיוון שהעיר באה במצור והם נאלצו להישאר. אלו שברחו לעיירות הסמוכות, חזרו. היו שברחו לרוסיה. הללו ראו מה טיבו של הגרמני ומה צפוי ליהודים מהגרמנים. דכאו היה מפורסם עוד לפני פרוץ המלחמה. היה ברור, שהגרמנים של 1939 אינם אלה של 1914. אך היו אנשים שזכרו את שנת 1914 ואמרו שאין לזוז. בשנת 1914 היה יחס הגרמנים ליהודים הגון, אולי טוב יותר מלפולנים. לכן בעיקר ברחו בני הנוער.

ביוזמת הגרמנים התארגנה הקהילה מיד עם הכיבוש. הגרמנים דרשו אנשים לעבודה והחלו לחטוף עובדים ושבים ברחובות. באו נציגים ואמרו להם: תבואו אלינו וניתן לכם אנשים. הם גם דרשו כי תקום נציגות.

הם קראו לרב ולשמש בית המדרש הישן, ואמרו להם: „הביאו לנו נציגים“. כך קם „היודנראט“. ראשי הוועד: צגלה, פרלמוטר, וצ'רקה. דוידסון היה ראש המשטרה. קשסלו היה מראשי „היודנראט“. היה ממונה על העבודה, הוא ושלמה תיק. קשסלו היה קובע מי הולך לאן. היו מקרים, שקנו אותו יהודים בעד כסף. איני יכול לומר ברורות, אבל אני סבור שכן. אני אפילו קיבלתי ממנו מכות פעם. שלמה תיק עסק בעבודה וגוטמן במשטרה.

הקמת הגיטו

כל יום דרשו אנשים לעבודה, והללו חייבים היו להתייצב. היהודים גרו כל אחד במקומו, עד שנת 1940, שנה שלמה. יום אחד הודיע „היודנראט“ כי עומדים לגרש חלק מן האוכלוסיה (גם מהעיירות הסמוכות). לפני הגירוש, בתחילת 1940, הביאו מעיירות אחרות אנשים. קצתם התיישבו אצלנו, קצתם הופנו לעיירות אחרות. גירשו אותם משם והם באו לכאן. מיד החליטו על אזורים אחרים. אזור שהוציאו ממנו את היהודים, אמור היה לשמש מקום-ריכוז של הגיטו. הם גירשו יהודים ממקומות ששם היו רוב מכריע. לפנות בוקר

הם עברו מבית לבית. הם העירו את האנשים, ציוו עליהם להתלבש וריכוז אותם בחצר הגימנסיה הפולנית. הם מנו את האנשים עד לשיעור מסוים. את היתר שיחררו. נדמה לי כשלושת אלפים. את אלה ששיחררו, הקימו בשבילם את הגיטו. אני הייתי בין אלה שגורשו. יצאתי עם המשלוח הראשון. הביאו אותנו לדז'לדובו. שם הייתי 11 יום. החזיקו אותנו בתנאים על-אנושיים. שכבנו בבגדים, בתוך צריפים, אחד על השני. אוכל נתנו ללא כלים, בכובע או בגרב. לחמים היו זורקים באוויר. מי שהיה לו כוח, תפס ומי שלא היה לו, נשאר ללא לחם. אחר כך העמיסו אותנו על קרונות והובילו אותנו לגנרל-גוברנמנט – שטח פולני. אני עם ההורים היינו במזריץ'. גם שם שהינו בתנאים נוראים. ישנו בבית-כנסת או בבת-ימדרש. הביאו אותנו לשם ועזבו אותנו בידי הקהילה. מי שהיה לו כסף, שכר חדר, וגר אצל איזושהי משפחה. ההורים שלי שכרו חדר לארדווקא בעיירה הזאת. פיזרו אותנו בכמה עיירות. אני זוכר, אם אבי עסק שם במשהו, מסחר וכד', כדי להתקיים. הינו שלושה – ההורים ואני. אחר כך ביקשו לחזור, כי הקרובים נשארו בגיטו.

כעבור שבועיים חזרתי. אני חזרתי ראשון במשפחה ואחר כך חזרו ההורים. הבית היה מיושב על-ידי אחרים ולא חזרנו לשם.

אחר חודש סגרו את הגיטו. הוא היה סגור בחומות, אבל אפשר היה להיכנס. היו מקומות, שבהם אפשר היה לעבור. גם בפרצות שבגדר אפשר היה לעבור. לא היתה שמירה. היו יוצאים גם לעבודה, ואלו שיצאו הספיקו לעסוק במסחר. עבדו מחוץ לגיטו בשירותי ניקויר-חובות וכו'. עוד לפני הקמת הגיטו עבדתי בסלילת כבישים, בהקמת צריפים. היו שיצאו לעבודה בשביל אחרים, וכך הרוויחו מארק וחצי.

היו קבוצות שעבדו בעבודות קבועות, כמובן לא בהתנדבות. תפסו אותם או ש„היודנראט“ העמיד אותם לרשות הגרמנים. הם עבדו אפילו מחוץ לעיר. הם גרו שם וחזרו הביתה אחת לשבוע-שבועיים. הגרמנים דרשו מכסה של עובדים ולגרמנים לא היה איכפת מי. העיקר שהמכסה תתמלא. היתה רשימה של כוח אדם עד גיל מסוים. היו כאלה שהצליחו לא לעבוד, שהשתמטו.

כל אלה שחזרו, היו באופן רשמי בלתי-לגאליים. אלה שחזרו, עבדו. הגרמנים עשו רישום מדויק של אלו שנשארו ונתנו להם תעודות. אלו שחזרו לא היו להם תעודות, כי לא הספיקו לקבל. כשהחלו לחזור בהמונים, נודע לגרמנים שאנשים חזרו. יום אחד ריכוז את היהודים וערכו ביקורת. ראש „היודנראט“ באותו זמן נדמה לי היה פרלמוטר. „היודנראט“ חילק תעודות להרבה אנשים בלתי-לגאליים. שכן, בביקורת שערכו תפסו אנשים בודדים, בלי תעודות. כ-60 במספר, אף-על-פי שחזרו יותר. אחרי שהתייצבו למיסדר. היו להם תעודות. כל אחד היה צריך להתייצב ותעודה בידו. רבים קיבלו תעודות עבור כסף ועברו. נתפסה קבוצה קטנה. עצרו אותם ושיחררום מיד. אחר כך הכל חזר לקדמותו: עבודה פעמים-שלוש בשבוע. מי שהצליח להשתמט, השתמט.

קשה לומר, שהעבודה היתה יוצאת־דופן. אנשים התקיימו מעבודות בשירותים, בתוך משרדים, בבתי־גרמנים, בניקוי רחובות. אלה שעבדו בבתים, קיבלו אוכל.

בגיטו היו יהודים מתפללים. היו ספרי־תורה, בית־כנסת היה שרוף. התפללו בשבתות. ועדת־העבודה השתדלה לא לשלוח את הדתיים בשבת לעבודה. אסור היה להתפלל, אבל בכל זאת התאספו מניינים. לחגים קיבלו היתר לתפילה. ספרי־התורה נשארו בתוך התחום של הגיטו, לא הביאו אותם. גם ב„ימים הנוראים“ היו מתאספים לתפילה. הקימו גם סוכות. לימודים מסודרים לא היו, אבל היו „חדרים“ שהיו מלמדים בהם תורה וגם לימודי חול.

„היודנראט“ היה החוט המקשר של הגיטו עם החוץ. הוא גם דאג לאספקת מצרכים. היה זמן שהירשו גם להביא כבול לגיטו בשעות מסוימות ואנשים מיהרו וקנו.

הגרמנים יכלו, כמובן, להרעיב את הגיטו. הם לא דאגו הרבה. שאלו, מי מעוניין להתגייס למשטרה? אנשים התגייסו בתקווה, שיצילו את נפשם. היו בחדים, שחשבו אולי יהיה הדבר לטובת הציבור.

חיי־האימים בגיטו

נחזור לגיטו, על מוסדותיו. „היודנראט“ קיבל פקודה: להביא לגרמנים מאה אנשים. הם בחרו חמישים צעירים וחמישים זקנים. הזקנים חפרו את הבור, ובצעירים ירו. רציתי לברוח. לא היתה אפשרות. אמרתי בליבי: אין לי מה להפסיד, אנסה לברוח. ברגע שהשומר הגרמני הסתובב בחצר, ברחתי. היו סורגים בחלונות, והיו גם שוטרים יהודים מהגיטו. בחצר השנייה היתה נגריה גדולה, שעבדה למען הגרמנים. הנגריה היתה שייכת לחבר שלי. ואני ידעתי אם אגיע לשם, יש לי סיכוי להינצל. להם היו קשרים עם הגרמנים ואפשר גם להתחבא. בשמירה עמד שוטר, שמו פורמן. הוא עכשיו בארץ. הוא היה נשוי לבת של אח דודי. הוא ראה אותי בבריחתו ונתן לי לעבור. כמובן שחיפשו אחריו, אבל לא גרמנים, אלא יהודים. ובייחוד שוטר אחד, חסקל אלטר, שהיה כאן בארץ, חיפש אחריו. כמובן, פורמן היה צריך באותו רגע גם לחשוב על עצמו, אך הוא נתן לי לברוח. התחבאתי עד תום ה„אקציה“. גרתי עם חסקל אלטר באותה חצר. גם הוא ידע מה שעבר עלי. אביו היה ידיד טוב של אבי. אני שהייתי שם למעלה משבוע ימים. אחר כמה ימים, הפסיקו לחפש אחריו. ייתכן שידעו כי התחבאתי שם, אבל לא יכלו לעשות דבר. המשטרה לא באה לפאטר לחפש, משום שהיו בקשרים טובים עם מפקד־המשטרה. הם עבדו בשבילו. הם התקינו את הרהיטים בשביל כל הגרמנים. אותו פיגליץ מסר גם לפאטר, שמתכווננים לחסל את הגיטו. הוא אמר: מביאים אתכם למחנה עבודה, שם תעבדו ותקבלו אוכל ולבוש. ..

היה עוד „טראנספורט“ שהביאו מצ'חנוב. איכסנו אותם אצלנו בגיטו. בטחנת־קמח. שם הוחזקו כולם, ומשם הובלו לטרבלינקה. מתוך הגיטו יצאו למעשה חמישה „טראנספורטים“.

אליעזר פרלמוטר היה המקשר בין היהודים והגרמנים. היה יהודי מאוד פיקח, נמרץ, ואפשר לומר אמיץ מאוד. נראה, שהיתה תוכנית מראש להקים את הגיטו. לכך היו צריכים שטח. מצבם של יהודי צ'חנוב היה הרבה יותר גרוע, כי שם היה מרכז הגסטאפו. רק מידי פעם ערכו ביקורים אצלנו. יהודי נשאר יהודי, חוץ מיוצאידופן. נפשו של יהודי אין להעריך. ידוע היה, כי בלי הברחה, לא נוכל להתקיים. שוטר יהודי השתדל שלא לתפוס ולא להבחין, ואולי בעקיפין גם הוא נהנה. אך הוא סיכן את חייו. הוא עמד ליד השער, ואם מישהו הכניס משהו בלי רשות, השוטר שהעלים עין, סיכן את עצמו. והיו פרצות בגדר, ובכל החומה מסביב היו מבריחים בלילה. היו גם קשרים עם „גוים“, שהיו מגיעים עד לחומה. היו יהודים שהיו להם קשרים וה„גוי“ הרוויח הון תועפות. היו גם בעלי מקצוע, שעבדו במיוחד בשביל הגרמנים. היו נגרים, סנדלרים. הם היו מביאים כל מיני דברים במקום כסף. הם ניהלו חיים רגילים. לא פחדו שמחר יוציאו אותם לעבודה, לא פחדו ממחסור בבית. גיטו מלאכה היה מאורגן טוב. היו אוכל ולבוש.

גוטמן שיתף פעולה עם הגרמנים וריננו אחריו שהפקיר את אשתו. אני מכיר את המשפחה הזאת. לפני המלחמה למדתי עם בן אחד בבית-ספר, בכיתה אחת. זה הבן שתלו אותו. גרנו בשכנות, בית מול בית. הוא היה כמעט תמיד מחוסר עבודה, והיא היתה מפרנסת את המשפחה. היה קצב במקצוע. אטלז לא היה לו, בקושי היה עובד. הוא השתייך ל„פועלי ציון“. היא היתה כובענית ומזה התפרנסו. בגיטו מצבם היה טוב. הפרנסה היתה מצויה. הוא קיבל מכל אחד מתנת יד. כולם פחדו ממנו, ממש כמו מהגיסטאפו. אחרי מה שקרה עם הבן, הוא נעשה ממש חיית-טרף. הוא גם הסגיר את אשתו לידי הגרמנים. היו לו עוד בן ובת. הם נשארו איתו והלכו אחר-כך למחנה ההשמדה. הבן שלו היה לו מזונן – המזונן היחיד בתוך הגיטו. הוא ידע, שאת הבן הוא לא יציל. כל זמן שהבן נהנה, הוא שתק. ברגע שהבן היה אבוד, לא איכפת היה לו דבר. הוא יכול היה לחסל את אשתו גם בצורה אחרת, שישלחו אותה, למשל, לאושוויץ. לא היתה כל מניעה.

לידות היו בגיטו. אבל חתונות מעט מאוד. לא עשו שמחה. ערכו רק קידושין; לא היתה כל אפשרות, ופחדו מהגרמנים. ללויות נתנו רשיון לעשרה איש לצאת.

בעת צרה ומצוקה

כל „טראנספורט“ הועבר לאושוויץ. בתוך המחנה מיינו את הבאים לפי הגיל. עד גיל 20 לקחו – בשיעור מסוים – לבית-הספר. כשבאנו היה חושך. הבתים גבוהים, הרחובות מוארים מעט. הוביל אותנו הלאגר. גם הוא אסיר לבוש בשחור. פתאום ראית אנשים הולכים בפיזמות. עולם אחר. הביאו אותנו

לחצר, שם הסתובבו כל מיני אנשים. פקדו עלינו להוציא הכל מהכיסים, למסור את כל החבילות. כשאמרו לי, שהולכים להתרחץ, היתה הרגשה לאינעימה. עדיין לא שמענו דבר. זו היתה הרגשה שבלב. באמת התרחצנו. גילחו אותנו. הלבישו אותנו בפיז'מות. אחר כך הסתכלנו איש ברעהו ופרצנו בצחוק, כי כל אחד נראה מוזר. ברגע שיצאנו מהמקלחת, חילקו לנו בגדים, שלא התאימו. לאחץ מכנס קצר עם שרוול ארוך או קצר; גם הבגדים היו משונים. בכובעים היו צריכים להתחלק זה עם זה. והיו שנשארו עם כובעים שבקושי עלו על הראש. למחרת, התחלנו להבין משהו מן המתרחש במחנה. כשהיינו כבר ותיקים, הביאו יום אחד „טראנספורטים“ של הונגרים. עבדתי אז בתוך בית-הספר.

זה היה בית-ספר לבניין במחנה. כצעירים למדנו עבודת-בניין. עבדנו בבנין בתים. ישנו בעליית הגג. היתה שם אש, שחיממה את המקום בחורף. לחימום שימשו גם גחלים. ההתחלה היא בדרך-כלל קשה ביותר, עד שאדם מתאקלם. כשהתאקלם, ואם הגוף אינו עובד עבודה פיזית מרובה, הוא גם אוכל פחות. תחילה עוד היינו שבעים מהבית, וכן דאגו שנקבל תוספות אוכל. עבדנו בבניינים. בהגיע הקיץ, היה יותר קל. בנינו בתי-מגורים במחנות.

בדרך-כלל אמא הרואה שילדה טובע, אף-כי אינה יודעת לשחות, קופצת היא למים כדי להצילו. וכאן אנשים ידעו מה צפוי להם. הם הגיעו לתחנת-הרכבת באושוויץ, שם הפרידו זקנים לחוד, הורים לחוד, הורים עם תינוקות לחוד, וכמובן נער ואנשר-עבודה לחוד. לא הבינו מה המטרה? חשבו שיהיה בית-תינוקות? פחות או יותר ידעו את שצפוי. אבל היו כאלה שאמרו: אני אינני מוותר, אני הולך עם אבא ואמא. והיו כאלה שאמרו: אם יש זיק של תקווה להישאר בחיים, יש לברוח מ„סלקציות“. אני, למשל, הייתי צובט את הלחיים, כדי שאיראה טוב. כל אחד חשב אולי בעוד חודש, תבוא הקלה. היו שמועות על תמורות בחזית הרוסית. היו יערות בסביבה. אנשים ברחו ליערות בקירבת הגבול הרוסי. דחוק היה מצבה של מלאבה. מצד אחד, חבל פומרן על טהרת הגרמנים, צפונה ומזרחה פרוסיה, דרומה נהר, שקשה לעבור עליו. האוכלוסייה בסביבה היתה עוינת ליהודים. לא שמעו על יהודים, שמצאו מסתור אצל „גויים“.

מדע אנשים אלה לא קמו ולא איבדו עצמם לדעת? בחינת „תמות נפשי עם פלישתים“; לגרום לפחות נזק. אבל בכל המקומות, בהם היתה התנגדות, היה חוט מקשר עם החוץ. גם אני עברתי את הגבול לשטח הכיבוש הרוסי, ובכל זאת חזרתי. אך כשקם הגיטו, כבר קשה היה לצאת. רק אלה שהתחזו כ„גויים“ יכלו להחזיק מעמד מחוץ לגיטו. אף-על-פי-כן, ניכרה תסיסה. יום אחד לקחו 100 איש. גם אני הייתי ביניהם. הרגו חמישים. החמישים הנותרים היו חייבים לחפור את הבור להרוגים. מכל עבר עמדו גרמנים עם מכונות יריה. אם מישו היה פוצה פה, היו קוטלים את כולם. כלום היו צריכים להתקומם? כן אולי אומר השכל הישר, אבל טבע האדם לקוות: הנה הוא מת, אולי אני אחיה! כאן עמדה חיית-טרף שהשחיתה את כל אירופה, ובייחוד את היהודים. בכל זאת, כל אדם קיווה כיחיד, כפרט.

היו מקרים שכל המשפחה הגיעה למחנה ריכוז. לדוגמה: אחד מהרוזנברגים, שני אחים, שניהם היו באותו מחנה, שניהם למדו באותו בית ספר. אחד חלה, והתחיל לדעוך. שניהם קיבלו אותו האוכל ועבדו באותה עבודה. המבוגר יותר לא החזיק מעמד ונפטר במחנה. זו היתה המדיניות שלהם. היו צריכים להכין מקום ל„טראנספורטים“ נוספים. בתוך המחנה עבדו, בנו בתי-חרושת, עסקו בכל מיני עבודות, הקשורות למאמץ המלחמתי. אם מישהו נחלש ולא עבד, לא היה צורך בו. את החלשים שרפו. אלה שהחזיקו מעמד, המשיכו לעבוד.

פעם לקחו אנשים, שנעודו למשרפות, „מוזלמנים“, העמיסו אותם על מכוניות. היתה להם מדיניות של הרס פסיכולוגי. איש ס.ס. אחד הלך עם מאה או מאתים איש. אך הם לא יכלו לחסל אותו. כי מסביב היו משמרות עם מכשירי אזעקה. אמנם, היו שברחו, אבל את רובם תפסו, הביאום למחנה ותלו אותם לעיני כל. ל„מוזלמנים“ אמרו, שמובילים אותם לבית-הבראה, ואחרי זה החזירו אותם למחנה. הדבר נעשה להרגעת הרוחות. היה בחור בשם אברהם לונדון. הוא היה קונה תפוחי-אדמה בבלוק השני. הבלוקים היו בני שתי קומות. בבלוק התחתון היה קונה קצת תפוחי-אדמה בקליפות. פעם החזיק את תפוחי-האדמה בשקית מבד, קשור למכנסים. לא היה אוכל בבתי-אחת, אבל חשש שמא יגנבו ממנו. יום אחד תפס הגרמני את לונדון עם תפוחי-אדמה והתחיל להכותו בתוך השורה במסדר. הוא שבר לו צלעות. זה היה בשנת 1942. אחר כך כבר לא הכו עד מוות, אלא הנחיתו סטירות בלבד. אל האסירים הפוליטיים היחס היה אחר לגמרי. מלבד יהודים, היו גם פולנים, היו צ'כים, אוקראינים, בלגים, צרפתים. האסיר הממונה עלינו היה סאדיסט. היה מוריד את כולם ערומים למחצה להתרחץ בקור, כל שבע. היה פתאום בודק אם הרגלים והצפורניים נקיים. אם מישהו עשה משהו שלא בסדר, היה מתיר להשאיר אוכל. הוא היה אומר: אינך מקבל כל כך הרבה, כדי שתוכל להשאיר; תגמור מה שקיבלת. בערב היה מכיר את האנשים שלו, כי לכל אחד היה מספר. היה מסתובב במחנה וצופה על סביבותיו. אוי לו לאיש שהיה תופסו בסחר-חליפין, נאמר: נקניק תמורת לחם. יכול היה באמצע היום בעת העבודה להזמין את כולם חזרה לבלוק. היה עורך חיפוש. אסור היה להחזיק סכינים, מטפות. הכל היה לוקח, שלא ינהלו מסחר. אסור היה לישון בגרבים. שמר על נקיון. מאנשים שהגיעו אתי חלו מעטים. אחר כך הגיע „טראנספורט“ אחר, גם כן מלבאים. אליהם התייחס ביתר ברוטאליות. כשלא נהגו בסדר, היה לוקח מהם את האוכל. הבלוק היה מחולק לשני חלקים: חדר אחד ארוך פרוזדור, מיטות משני הצדדים, ומצד שני אותו דבר. אז היה מעביר את כל האוכל אלינו. שם הרוב חלה בדיוזנטריה. אנחנו כבר התרגלנו לאוכל. הגוף כבר חושל. הם כולם חלו בדיוזנטריה.

אני עבדתי בבניין בן עשר קומות. זו היתה צריכה להיות תחנת-כוח, ובעת הפצצה אפשר היה להתחבא במרתפים. אך היתה הוראה מפורשת: כולם בורחים לשדות, מחוץ לבניין. ברגע שהתקרבו אווירונים, היתה אזעקה וניתנה הוראה לברוח לשדות.

הכוונה כנראה היתה, שאם יראו הטייסים אסירים בשדות, אולי לא יפציצו.

יום השיחרור

במחנה, שברתי את שתי הרגליים בתאונת עבודה. ביום האחרון, לפני שפינו את המחנה, השאירו אותי בבית־החולים. כשנכנסתי בתוך השער למחנה, כבר ראיתי את התכונה ליציאה לדרך והתחננתי שיקחו גם אותי. הם ניחמו אותי: לא נעזוב אותך, ניקח אותך איתנו, וכך נשארתי בבית־החולים. שכבתי שם עשרה ימים. לא היינו חייבים לצאת לעבודה, בכל זאת יצאנו לחצי יום. נפלתי מגובה של 8 מטר ושברתי את שתי הרגליים. שכבתי ללא כל טיפול, ובאותו ערב יצאו כולם מן המחנה; ורק החולים נשארו. עמדו לחסל אותנו. שכבנו יומיים. השאירו לנו מנה כפולה של לחם. היתה שמירה במחנה. נשאר איתנו גם רופא, כנראה התנדב לכך. את האוכל מסרתי לאחד שקצת טיפל בי. כשהייתי צריך לשירותים, הוא סחב אותי על הכתפיים וחזרה למיטה. הרופא לא היה חירורג. פתאום בלילה הפציצו הרוסים ופרצה שריפה בשני צריפים של בית־החולים ועברנו לצד שני. זחלתי על ארבע עד לדלת ומישהו לקח אותי על הכתפיים. הוא מעד ונפל וספגנו מכה. אחר שכיבו את השריפה, חזרנו לבית־החולים. אוכל לא היה. לא היתה הסקה. לא היו מים. הגרמנים הביאו כיכר־לחם לכל אחד, היינו כחמישים איש. פקדו עלינו לא לעזוב את המחנה. יצאו כמה אנשים לחפש אוכל. מאחורי השער היו כמה צריפים של הס.ס. אנשים נכנסו לשם והתחילו לחפש, ומצאו שם אוכל. אבל אנשי הס.ס. תפסו אותם: „כל מי שיעזוב את המחנה, ירו בו“. הם היו מבוהלים, כי הרוסים כיתרו את המחנה. ביום העשירי באו הרוסים. גם הם לא יכלו לעשות דבר. לא היה חשמל, לא היה מכשיר רנטגן. לקחו את כל החולים בעגלות והעבירו אותנו לאושוויץ. גם שם היו חולים. כשבאתי לשם, רחצה אותי אישה מהצבא הרוסי, הלבישה אותי בגדים. היה שם רופא מוילנה או גרודנה, שמו היה גורדון. שם סיפרו לי החולים שהגרמנים הוציאו את כולם, העמידו מכונת יריה ועמדו לירות בהם. פתאום הגיע מישהו ומסר להם ידיעה, וכולם ברחו. לא הספיקו לירות. שכבתי שלושה חודשים בלי טיפול.

כאן, בארץ, עברתי ניתוח.

עדותי נגד פושע נאצי

במלחמת־העולם השנייה נכחדו קהילות יהדות פולין. ידו של הצורר הנאצי לא פסחה גם על קהילתנו, קהילת יהודי מלאבה. לא אחזור על התהליך, מאחר שהוא מסופר בהרחבה בפנקס מלאבה. אציין רק שני רבי־טבחים נאציים, שהיו לנו בגיטו מלאבה, והם פוס ופוליקאט. שני שטנים אלה הטילו מוראם על הגיטו, הרגו, תלו והילקו. שארית הפליטה שנשארה בחיים, לאחר שעברה את מחנות הריכוז המחרידים, לא שכחה עד היום את שעבר עליה בגיטו מלאבה בצילם של שני תליינים אלה.

במשטרת ישראל הוקם מדור לחקירות פשעי הנאצים. המדור הזה חקר אנשים שנשארו לפליטה מהגיטאות שהוקמו עלידי הנאצים. החומר הועבר לממשלה הגרמנית כדי לפתוח בהליכים משפטיים נגד הנאצים, שנשארו בחיים. לפיכך הוזמנו למדור הנ"ל גם כמה מבני־עירנו ומעייירות הסביבה, כגון שרנסק, רצ'ונו, ז'ורומין, סטז'גובו וריפין להעיד ולספר את הידוע להם על פושעים נאציים, שהיו בגיטו מלאבה. גם אני הופעתי לפני המדור לחקירות פשעי־הנאצים להעיד ולספר את הידוע לי.

לספר היה לי לא־מעט, ביחוד על פוליקט ופוס. למען האמת בכלל לא ידענו אם הפושעים הללו הם בחיים.

לא־מכבר הוזמנו לגרמניה כמה מבני עירנו והעייירות הסמוכות, שהיו בגיטו מלאבה, להעיד נגד הנאצי־הצורר, פוליקאט. אתאר בקצרה את הפושע הזה: מתצאו מינסרבורג, פרוסיה המזרחית, נולד ב־3.6.1907 הנ"ל היה מפקד הג'נדרמריה של אזור מלאבה, שהטיל את חתיתו על יהודי הסביבה, עלידי כלבו, שהיה משסה אותו באנשים באומרו: אדם תפוס את הכלבים, ובעזרת מגלבו. להעיד נגדו הוזמנו אנשים מארצות־הברית, אוסטרליה, גרמניה וישראל. מישראל הוזמנו שבעה אנשים: הנדל אברהם, שימן פסח, אברהם זליג, וגם אנוכי. כן הוזמנו בוגן בן־ציון מסטז'גובו, הוסמן יוסף משרנסק, ופורמן מרדכי מריפין.

מארצות־הברית: ליבל קוֹ'נני, פורמה הערש וסולדנר ראובן משרנסק. מאוסטרליה אדוני אלימלך (מלך). כולנו עברנו את מחנות ההשמדה ובדרך־נס נשארו בחיים.

מישראל יצאנו רק ארבעה, ואני בתוכם. יתר השלושה בוגן בין ציון, פורמן מרדכי, ואברהם זליג, נאלצו להעיד בארץ מאחר שלא יכלו לנסוע לגרמניה מטעמי בריאות.

גם אני חששתי לנסוע לגרמניה, שמא לא אוכל לעמוד בכך שאצטרך לשחזר ולהזכיר את העבר השותת־דם ביודעי שלאחר מכן הפושע יתהלך חופשי, או לכל היותר יקבל עונש מאסר של שנה או שנתיים. אולם הרגש והחובה כלפי אלה שאינם, הכריעו את הכף והחלטתי לצאת לגרמניה ולהופיע במשפט. המשפט עמד להתקיים בגרמניה בעיר ארנסברג, מדינת וספּטפליה, ליד חבל הרור. המשפט התקיים שם, כיוון שהפושע פוליקאט ברח לאזור הנ"ל והתגורר במנדן, שם גם שימש כמפקד המשטרה המקומית, בתקווה שיד הצדק והחוק לא תשיגהו. ואכן, יכול היה לקרות שיחיה את חייו השקטים במקום נידח זה, בלי שמישהו יכירהו.

אולם הגורל רצה אחרת, ובדרך מקרה הכיר אותו גרמני גוי, שהיה נהוג של פונק, חבר מועצת־העיר מלאבה, ושמו ברשט. הוא מסר לשלטונות הגרמנים המטפלים בפשעי הנאצים, על מקום הימצאו וכן מסר עדות של עד־ראיה, שהיה נוכח בעת שהפושע פוליקט ירה בנערה יהודיה בגיטו סטז'גובו. על סמך עדות זו, נפתח תיק נגדו ולפיו הוזמנו למשפט. חברי, הנדל אברהם ושימן פסח, יצאו ראשונים להעיד ב־12.5.71. הוסמן אברהם ואנוכי הוזמנו להעיד ב־18.5.71.

ב־14.5.71 יצאנו לגרמניה ותחנתנו הראשונה היתה פראנקפורט. בעיר הזאת מתגורר פרנקל משה דוד, ומאחר שגם הוא העיד נגד פוליקט, היינו מעוניינים לשמוע מפיו מה מתרחש בבית־המשפט, איך השופטים ומה תגובת האוכלוסייה למשפט. אולם פרנקל, בידעו שאנו מגיעים לפראנקפורט, לא יכול היה הוא וכן שאר המלבאים, הגרים בפראנקפורט, לצערנו להתפנות ולקבל אותנו. רצוני לציין את מסירותו של יעקב זילברשטיין, אף־על־פי שאינו מלבאי, אלא יוצא העיר ריפין, שחי בעת המלחמה בגיטו מלאבה וכאב את כאבנו וסבל ביחד אתנו בגיטו וכן במחנה־ריכוז. הוא טרח ונסע במכונית למעלה מ־200 קילומטר והגיע לשדה־התעופה בפראנקפורט לקבל אותנו ולדאוג להביאנו למלון ולשהות אתנו יומים עד שהמשכנו למקום המשפט. ברצוני להעיר שידו של זילברשטיין פתוחה לכל אחד מהמלבאים הזקוק לעזרה כספית, שלא על מנת לקבל פרס.

ב־16 למאי עזבנו את פראנקפורט ויצאנו לדרך במטוס לדיסלדורף ומשם ברכבת לארנסברג. בדרך קיבלנו עזרה והדרכה מהאגודה לידידות נוצרית־ישראלית. בארנסברג שוכנו כל המלבאים בבית מלון אחד, דהיינו: פורמה, קוֹזֶנְנִי, אדוני, הוסמן, סולדנר, ואנוכי. שימן והנדל כבר העידו כמה ימים לפני כן ועזבו את המקום.

אני כשלעצמי הייתי במצב־רוח נורא לקראת הופעתי במשפט. לא אכלתי ולא ישנתי לילות מתוך חרדה מה יקרה כשאצטרך להיפגש פנים מול פנים עם השטן הנאצי פוליקט.

ב־18 למאי בשעה 9 בבוקר הופעתי בבית־המשפט. חברי שהיו צריכים להעיד למחרת, התלוו אלי. בעומדי בפרוזדור בית־המשפט וחיכיתי להזמנה להיכנס לאולם בית־המשפט, הופיע פתאום אחד, הנראה צעיר מכפי גילו של פוליקט, ובראותי אותו מיד הצבעתי עליו: הנה הרוצח פוליקט, ובו במקום התמוטטתי. קיבלתי עזרה ראשונה והשופטים רצו לדחות את מתן עדותי. לאחר כחצי שעה חזרתי לאיתני – אם אפשר לקרוא לזה כך – וביקשתי להעיד אבל רק בתנאי, שאשב ולא אצטרך לראות את הפושע הנאצי הזה ושעדותי תימסר בעברית. השופטים הרגיעו אותי וקיבלו את בקשתי. יש לציין שאוכלוסיית העיר ארנסברג היתה מאוד אוהדת לנו ועויינת לנאשם. עדותי ארכה כשעתיים, בה חזרתי על דברי בפני המדור לחקירות פשעי הנאצים, וכן הוספתי כמה פרטים חשובים, שנזכרתי בהם תוך כדי עדותי. העדויות הבאות נמסרו עוד באותו יום ולמחרת.

בשובי ארצה עמדתי בקשר עם האנשים מהאגודה לידידות נוצרית־ישראלית. מהנ"ל קיבלתי העתק־עדויות שנכתבו בעתונות הגרמנית וכן פסק־הדין של בית־המשפט של חבר המושבעים בארנסברג, מיום 23.6.71, בו נשפט הפושע הנאצי פוליקט למאסר עולם עם זכות ערעור.

ליקירנו שנשמדו עלידו זה לא עזר. אולם אנו, אלה שנסעו לגרמניה, להעיד, עשינו משהו, אם לא למתים הרי לפחות לחיים, שהפושע־הרוצח בא על עונשו!

דצא מלאה מישראל והתמוצות, שהעידו במשפט נגד הושוש הנאצי פליקט ב-1971, בעיר ארנסברג, גרמניה.
מלאווער יידן פון ישראל און די תמוצות, וואס האבן ערדט געזאגט אויפן פראצעס געגן נאצי-פארברעכער פאליקאט,
אין 1971, אין ארנסבערג, דויטשלאנד

Former Jewish Residents of Mlawka now living in Israel and the Diaspora who testified in the trial
of Nazi War Criminal Polikat in Arensburg, Germany, in 1971.

געבליבן ביים לעבן

איך בין אַ געפּוירענער אין מלאָווע. מיין טאַטע יצחק פלאַרווינסקי האָט געצויגן פרנסה פון אַ צוקערלעך-פאַבריקל. נאָכן פאַרלאָזן די תלמוד-תורה, האָב איך געהאַלפן דעם טאַטן אויסאַרבעטן צוקערלעך. דעם וטן סעפטעמבער 1939, איז אויסגעבראָכן די מלחמה. באַלד אין ערשטן טאָג, האָבן די דייטשן באַמבאַרדירט. געווען אין שטאָט אַ סך קרבנות.

זונטיק איז די שטאָט געשטאַנען אין פלאַמען. כמעט אַלע יידן זענען אַנטלאָפן פון שטאָט. די דייטשן האָבן כסדר באַמבאַרדירט, אויך די פליטים אויף די שאַסייען.

מיר זענען אָנגעקומען קיין סטשעגאַוואַ, ווען ס'איז שוין געווען פינצטער. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין אַ פאַרלאָזטער סטאַדאַלע. בייטאָג האָבן אונדז אַנטדעקט די דייטשן און געצווינגען צוריק גיין קיין מלאָווע. זענען מיר אַוועק קיין מלאָווע, נאָר די שטאָט האָט נאָך געברענט. דאָס לעבן דאָרט איז געוואָרן אומדערטרעגלעך. די פאַלקס-דייטשן האָבן אונדז אָנגעטאָן צרות, געשלעפט צו שווערע אַרבעט. די פאַלאַקן האָבן גערן מיטגעהאַלפן, געשלאָגן מכות רצח, דערנידעריקט און געשלאָסן. ס'איז געווען אַ פחד צו באַווייזן זיך אין גאַס. אָבער דער הונגער האָט געצווינגן גען אַרויסצוגיין קויפן עסן. אונדזער וואַרשטאט איז געווען אויף דער וואַרשעווער גאַס, ביים מצבה-קריצער גארפינקעל. צוזאַמען מיט די ברידער יאַקל-יעקב און שלמה, האָבן מיר געהאַלפן דעם טאַטן ביי די צוקערלעך און זיי פאַרקויפט די פאַלאַקן אָדער יידן, וואָס האָבן געהאַט געוועלבלעך. נאָר דאָס האָט נישט לאָנג געדויערט. ס'איז אָנגעקומען דייטשישע פאַליציי מיט דעם פאַלקסדריטש פון זשאַלדאָ, מיכאַליק. ער האָט קאַנפּיסקירט אונדזער פאַבריקל, מיט די מאַשינען און פאַרטיי-קער סחורה. מיר האָבן געמוזט ביי אים אַרבעטן. דער גוי האָט איבער-געפירט דאָס פאַבריקל אויף דער פלאַצקער גאַס, אין הויז פון מאַדענ-שטיין (פון דער אַלעיאַרניע).

אין דעצעמבער 1940 האָבן די נאַציס אַרויסגעטריבן ביי דריי טויזנט יידן קיין זשאַלדאָ. דאָרט האָט מען זיי מערדערלעך געשלאָגן און געפיי-ניקט. דערנאָך, צוזאַמען מיטן מלאָווער רב, פאַרטריבן קיין מעזריטש.

פון דעמאָלט האָבן מיר געלעבט אין געטאָ. אַלץ וואָס איז געווען אין די יידישע וווינונגען אויסער דעם געטאָ, האָבן די דייטשן איבער-געגעבן די פאַלקס-דייטשן. 'מיכאַליק האָט ווידער איבערגעפירט דאָס פאַבריקל אויף דער וואַרשעווער גאַס, אין הויז פון אלבריס. מיר, די

דריי ברידער, האָבן ביי אים געאַרבעט 12 שעה אין טאָג, באַקומען שלעכט באַצאָלט און עסנוואַרג איז געווען גאַנץ טייער. די לאַגע אין געטאָ איז געווען ביטער. אַפילו אַ טייל פון די יידישע פאַליציאָנאַטן האָבן זיי אויפגעהאַנגען. די שטימונג איז געווען מער ווי אַ געדריקטע. מיר האָבן דאן געווינט אויף דער פלאַצקער גאס, אין הויז פון קאַדזבאַרסקי (פון די לאַנדווירטשאַפט-מאַשינען). אין איין צימער האָבן געווינט מיר, דער זיידע מיט דער באַבען און נאָך אַ פעטער. די דייטשן האָבן אַרעסטירט 100 יינגע יידן, פאַרזאמלט זיי אין הויז, וווּ מיר האָבן געווינט און 50 פון זיי דערשאָסן. אין סעפטעמבער 1942 איז מיכאליק געקומען אַ שיכורער אין פאבריק און געזאָגט, אַז מען גייט אַרויספירן אַלע יידן פון געטאָ. אַזוי איז טאַקע געווען. אין נאָוועמבער 1942 האָבן זיי אַרויסגעפירט אַלע יידן, זיי צונויפֿ-געזאַמלט אויף דער טעפּער-גאַס און צומאַרגנס אַוועקגעפירט קיין ווילקא. איך בין געווען אין דער צווייטער גרופּע. מען האָט אונדז אַריינגעשטופּט אין טאָוואַרנע וואַגאָנעס, אַן ערך 40 פּערזאָן אין אַ וואַגאָן, אַן וואַסער, אַן עסן. מיר זענען אָנגעקומען אין קאַנצענטראַציע-לאַגער, אַבער — איך בין געבליבן לעבן...

א. פּופּובסקי (מימין) ביים השחרור מן המחנה (6.5.45)
א. פאפאָוסקי (רעכטס) אין טאָג פון באַפֿרייונג (6.5.45)

ניצול געוואָרן מיטן מאן און טאָכטער

1

מיין זיידע, אריה לייב פריד, איז געווען א ייד א תלמיד-חכם. רייך איז מיין זיידע נישט געווען, אָבער באַקאַנט אין דער גאַנצער שטאַט מלאָווע נישט ווי אַ כלל-טוער, נאָר ווי אַ תלמיד-חכם. אַז דער רייכער וואַזניאַנסקי, דער אייגנטימער פון אַ גרויסע ביוראָ פון שיפסקאַרטן, איז געקומען אין מלאָווע, האָט ער ביי מיין זיידן געגעסן וועטשערע. ער האָט אויך געהאַט אַ „שענקל“ אין שטיבל פאַר די חסידים, פאַרקויפט אַ ביסל בראַנפן און געהאַנדלט מיט „צעטעלעך“. אויך די באַבע איז געווען באַקאַנט אַלס אַ גוטע צוגרייטערין פון איינגעמאַכטס, וואָס זי האָט פאַרטיילט פאַר קימפּעטאַרינס.

מיין פאָטער, בערל פריד, איז געווען אַ לאַדזשער און נישט געהאַט מער ווי צוויי זין; אויך ער איז געזעסן און געלערנט. דער אַלעקסאַנ-דער רבי איז געווען דער שדכן צווישן לאַדזש און מלאָווע. ביידע צדדים זענען געווען אַלעקסאַנדער חסידים. מיין פאָטער איז געווען אַן עקס-פעדיטאָר, אַן ערלעכער ייד. פינף אַ זייגער פאַרטאָג פלעגט ער שוין אויפשטיין און זיך געזעצט לערנען. ווען ס'איז געקומען דער יאַרצייט-טאָג פון מיין זיידן, האָט מען אַלע מאָל געמאַכט אַ סעודה און דער-ציילט תורה פון זיידן.

איך האָב געהאַט נאָך אַ שוועסטער און אַ ברודער. די שוועסטער איז געקומען קיין ארץ-ישראל. מיין ברודער איז מיט זיין גאַנצער פאַמיליע אומגעקומען.

איך בין געווען אין מלאָווע ביז 1926. אין דעם יאָר האָב איך חתונה געהאַט קיין לאַדזש. ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָב איך געווינט אין לאַדזש. ווען די דייטשן זענען אַריין אין שטאַט, בין איך מיט אַלע יידן אַוועק אין געטאָ. מיין מאָן האָב איך אַוועקגעשיקט. איך האָב פיל דורכגעלעבט, ביז איך האָב זיך מיט אים ווידער געטראָפן. מיין מאַנס אַ שוועסטער איז אויך אַוועק מיט אַ בחור, מענדל באָרנשטיין, אַ גרויסער יחסן — דעם קאַצקער רבינס אַן אייניקל.

ווען מיין מאָן איז אַוועק, בין איך פאַרבליבן מיט אַ זון און אַ טאָכטער. דעם זון האָב איך פאַרלוירן — ער איז געשטאַרבן. אין 1940 איז געווען אין געטאָ אַ דיזענטעריע-עפידעמיע. אין דער עפידעמיע זע-נען אומגעקומען זייער אַ סך קינדער. איך האָב געאַרבעט אין אַ רעסאַרט פון שיק, וועלכע זענען אויסגעפאַרטיקט געוואָרן פון די איבערגעבליבענע זאָכן פון די טויטע. איך האָב גענייט ספּעציעלע הויז-שיך. דערפאַר האָבן

די דייטשן עפעס באַצאַלט. כדי זיך צו דערנערן מיט מיינע קינדער, האָב איך געמוזט פאַרקויפן אַלע מיינע ווערטזאַכן. מיר זענען אין לאַדזש פאַר דער מלחמה אויך נישט געווען אַזוי רייך, אָבער געפירט אַ שיין לעבן. מיין מאַן איז געווען ר' יהושעלע קוטנערס און אייניקל.

די מלחמה איז אויסגעבראָכן אין סעפטעמבער 1939 און אין משך פון עטלעכע וואָכן, זענען מיר שוין געווען איינגעצוימט אין געטאָ. איך בין אַרויס פון געטאָ ווינטער, אין יאנואַר. אין מערץ האָבן די דייטשן שוין נישט אַרויסגעלאָזן פון לאַדזשער געטאָ. יענעם חודש איז דאָס איז צעגאַנגען, האָבן מענטשן שוין נישט געקאָנט אַרויס. די פאַלקס-דייטשן פון לאַדזש האָבן געהאַט דאָס רעכט זיך אויסצוזוכן יעדע יידישע דירה וואָס איז זיי געפֿעלן און נעמען פאַר זיך. איז געקומען אַ פאַלקס-דייטש אין אונדזער הויז, וואָס איז געווען באַווינט פון יידן און פון קריסטן — און מ'האַט אים אָנגעוויזן מיין ווינונג. איך בין דעמאָלט געווען מיט מיין שווער און זיין פרוי, וועלכע האָט געהאַט אַ פאַראַלזש. זענען מיר אַלע אַריין אין געטאָ, מיט נאָך אַ דייטש-יידישע משפּחה, אַ מאַן מיט אַ פרוי, וועלכע האָט געאַרבעט אין אַן אַפּר-הויז. זי איז געווען פון די זבאַנשינער פליטים. מיר האָבן באַקומען אַ צימער מיט אַ קליין קיכל. מיין שווער איז געווען אַ בוכהאַלטער, זייער אַ קלוגער מענטש. זאָגט ער, אַז אויף דריי חדשים וועט עס זיין גענוג. איך בין אַפילו נישט גע- גאַנגען זען וואָס איך באַקום פאַר מיין דירה און מעבל. איך בין אַריבער אינעם דייטשן הויז, מיט מיין שווער און שוויגער, צוויי קינדער און נאָך צוויי פרעמדע מענטשן. ס'איז נאָך געקומען מיינער אַ פעטער — און אין אַזאָ ענגשאַפט האָבן מיר געלעבט אַ פאַר יאָר. מיר זענען דאָרטן אַריין סוף 1939 — ביז סוף מלחמה.

3

יעדן טאָג בין איך און מיין טאָכטער אַריבער די בריק, גייענדיק צו דער טאָג-טעגלעכער אַרבעט. מיין טאָכטער איז דעמאָלט געווען אַ מיידל פון 14 יאָר, און נאָך קינדער אין אירע יאָרן האָבן גענייט אויף מאַשינען — אַלץ פאַר די דייטשע אַקופאַנטן. פאַר דער אַרבעט האָט יעדער פון אונדז באַקומען אַ זוף — אַ ביסל וואַסער מיט אַ קאַרטאָפל. דערצו האָבן די דייטשן געצאַלט און פאַר דעם געלט האָט מען געקאָנט קויפן דאָס וואָס מען האָט געהאַט רעכט צו באַקומען. יעדע וואָך האָט מען באַקומען צוגעטיילט אַ ביסל צוקער, שוואַרצן בוימל און קאַווע. יעדער איינער פון אונדז האָט באַקומען אַ ברויט.

איך וויל דאָ אַ ביסל דערציילן פונעם לעבן ביי די דייטשן. אין דער ערשטער צייט האָט מען נאָך געקאָנט עטוואָס פרייער זיך אויסלעבן. מ'האַט געקאָנט זיך אַנטאָן. די קינדער האָבן נאָך געלערנט, אַפילו געש-

פילט טעאטער. גלאזער פון לאדזש האט אנגעפירט מיט פארשידענע רעסארטן אין יידישן לעבן. ער האט ביים עלטסטן-ראט פון די יידן געהאט א גוטן נאמען און זיך אויסגעארבעט א שטעלע. ער האט באקומען יעדן זונטיק אין אונט א פארציע ווירשט. ער האט געלערנט מיט א 20—30 קינדער יידישע ליטעראטור און יעדן זונטיק האט ער געמאכט א קינדער-אונט און פארטיילט יעדן קינד די ווירשט מיט ברויט. עטלעכע מאל א וואך האט ער געגעבן לעקציעס וועגן יידישער ליטעראטור. ער האט מיט די קינדער אדורכגעמאכט די שריפטן פון פרץ, שלום-עליכם, שלום אש, דער גלאזער האט א סך געטאן פאר די קינדער. ער האט באשטעלט פאר אלע קינדער בלוזקעס — איך זע זיי נאך היינט פאר מיינע אויגן, אויסגעשטעלט אין וויסע הייזעלעך מיט גראנאטענע בלוז-קעלער. זיי האבן געזונגען פארשידענע לידער, דעקלאמירט און געשפילט. שפעטער האט מען אונדז איבערגעפירט אין א צווייטער וווינונג, ווו איך האב געווינט מיט א שכנה. דאָרט איז געווען א מאמע מיט א טאכטער. די מאמע איז געווען א טויבע. די טאכטער — א ווונדערבאר מיידל. זי האט געפלעגט אריינקומען צו מיר און באהאלטן איר פארציע ברויט, די מאמע זאל דאס ביי איר נישט צונעמען און אויפעסן. געווען אויך א ביבליאטעק, ווו מ'האט גענומען ביכער צו לייענען. קיין צייטונג איז נישט געווען, קיין ראדיא. אינדערפרי בין איך אוועק צו דער ארבעט און א היים בין איך געקומען פינף פארנאכט און מ'האט אנגעהויבן גרייטן צו אונטברויט וואס איינער האט געהאט: א ביסל פארפרוירענע קארטאפל, בלעטער פון בוריקעס. יעדער האט מיר געפרעגט: ווו האב איך געקויפט די בלעטער? אזוי האט מען געלעבט א טאג נאך א טאג, א וואך נאך א וואך, א חודש נאך א חודש און א יאר נאך א יאר. די דייטשן האט מען געזען אין געטא, נאך ווען ס'איז געווען א באפעל צו אן אקציע אדער זוכונגען, אויספארשונגען, צי סתם פארטראלירן.

4

אין יאר 1940 איז געווען א ספעציעלע אקציע צוצונעמען די קינדער פון זייערע עלטערן. אין א פרימארגן הער איך, אז אונדזער גאס איז באלאגערט, עס קומט פאר אן אקציע. מ'האט שוין געזען ווי די ס.ס.-לייט שטעלן זיך ארום. האב איך געזאגט מיין טאכטער, אז מיר דארפן צוגרייטן עפעס מיטצונעמען, טאמער וועט מען אונדז ארויספירן פון געטא. באלד האבן מיר געהערט ווי מ'האקט אויף טירן, פענצטער און מ'צעברעכט מעבל. דאס איז געווען פונקט אנטקעגן אונדזער הייז, איבערן גאס. מיר זענען געשטאנען מיט אונדזערע רוקעקלעך און מיט פחד געוואָרט. איך גיב א קוק און זע פון איינעם פון די פענצטער איבערן גאס קוקט

אַרויס אַ ייד. איך באַקום קוראַזש און גיי אַרויס זען וואָס עס טוט זיך. די ס.ס.-לייט זענען געגאַנגען אין די הייזער מיט די נומערן 2-4-6-8 אאז"וו. מיין הויז האָט געהאַט דעם נומער 11. ביי מיר איז געווען מיינס אַ פעטער, וועלכער איז אַנטלאָפן. ער האָט געהערט אַז ס'איז אַן אַקציע, איז ער פאַרשוונדן. איך האָב אַפילו נישט געוואוסט וואָהין. דאָס איז געווען אין יאָר 1943. מיין שווער און שוויגער האָבן שוין נישט געלעבט. אַ ביסל שפעטער האָט זיך די לאַגע באַראַיקט; אויך מיין פעטער איז צוריק געקומען. אים איז באַשערט געווען צו לעבן. אָבער מ'האַט מורא געהאַט פאַרן מאַרגנדיקן טאָג. אויב היינט, קאָן אויך מאַרגן זיין דאָס זעלבע אויף אונדזער זייט. האָבן מיר גענומען די צוגעגרייטע רוקזעקלעך און גאַנץ פרי אַוועק אין פעלד (אויך אין געטאָ) און זיך אַוועקגעזעצט הינטער ביימלעך. אָבער מיר זענען נישט געווען זיכער, אַז דאָ וועט מען אונדז נישט געפינען — מיך, מיין טאכטער, דער פעטער און נאָך איינער, וועלכן מיר האָבן נישט געקענט. אַפזיצנדיק אַזוי אַ צייט, האָבן מיר באַשלאָסן גיין אַהיים, וווּ מיר האָבן געפונען די וווינונג אויפגעבראַכן. ס'איז טאַקע געווען אַן אַבלאָווע. אַלע שכנים האָט מען אַרויסגעפירט. דאָס הויז איז געווען אויסגעליידיקט. די רוצחים האָבן צוגענומען וועמען זיי האָבן געטראָפן. וועמען זיי האָבן נישט געטראָפן, האָט געהאַט זיין מזל און איבערגעבליבן. אויף ווי לאַנג?

צום סוף, שוין ביי דער ליקווידאציע פון געטאָ, זענען פאַרבליבן בסך-הכל 400 מאַן. אויך מיר. דערווייל האָבן די דייטשן אָנגעהויבן רייניגן קן די צווייטע זייט פון בריק, איז פלוצלינג צוגעקומען מיינער אַ צווייטער פעטער מיט אַ טאכטער. זיי האָבן געמיינט, אַז אַזוי ווי מען האָט שוין אַלץ אויסגערייניקט, וועלן די דייטשן נישט קומען מער. מיר האָבן זיי באַהאַלטן הינטער אַ טיר, געזעסן טאָג און נאַכט אַ 15 מאַן. ביינאַכט, ווען די דייטשן זענען אַוועק, איז מען אַרויס און געזוכט עסן אין די אַפענע מאַגאַזינען.

5

מ'האַט שוין געפילט אין דער לופט זייער סוף. טראָץ אַלעמען, האָבן נאָך די דייטשן באַקאַנט געמאַכט אין געטאָ, אַז וועמען מ'וועט כאַפן, איז טויט־שטראַף אויפן אָרט. אַ טייל פון די, וועלכע זענען אַרויס זוכן אַ ביסל עסן, האָבן די דייטשן דערשאָסן. זיי האָבן געכאַפט מיין פעטער מיט זיין טאכטער. האָבן מיר באַשלאָסן, אַז מאַרגן פרי שטעלן מיר זיך אַלע צו. און דעמאָלט האָט מען אונדז אַוועקגעפירט קיין אוישוויץ. דאָס איז געווען אין אויגוסט. רומקאווסקי איז געווען דער פרעזעס פון עלסטטן ראַט. צום סוף האָבן די דייטשן אויך אים אומגעבראַכט. ער האָט זיך געפילט אין געטאָ ווי אַ באַלעבאַס, זיין גאַנצע אויפפירונג איז געווען אַ דיקטאַטאָרישע.

איך האָב די גאַנצע גרויזאַמע האַנדלונג כלפי יידן איבערגעלעבט
 אויך אין אוישוויץ און על פי נס געבליבן לעבן. געטראָפן זיך מיט מיין
 מאַן אין לאַדזש נאָך דער באַפֿריונג. אין אוישוויץ בין איך געווען בסך־
 הכל דריי טעג. דאָרט האָט מען אונדז אָפּגעגאַלט די האָר פון קאַפּ. ווען
 מיר זענען אַרויס פון די וואַגאַנען אין אוישוויץ, איז געזעסן אַן אָפיציר
 און ער האָט געמאַכט די סעלעקציע — אַדער לעבן, אַדער טויט. מיר
 זענען געווען פיר פרויען: איך, מיין טאָכטער, אַ קוזינע און נאָך אַ מיידל,
 וואָס איז מיט אונדז געגאַנגען. ווען מיר זענען געשטאַנען פאַר דעם
 אָפיציר — איך ווייס נישט, אַזוי האָט מסתמא דער גורל געוואָלט —
 זענען די קינדער אַדורך, ער האָט זיי געשיקט אויף דער לינקער זייט.
 מיך האָט ער אָפּגעשטעלט און געפרעגט: „ווי אַלט ביסטו?“ זאָג איך:
 „50 יאָרע“. פּרעגט ער ווידער: „זינד דאָס דייןע קינדער?“ זאָג איך
 אים „איך האָבע קיינע קינדער, איך בין גאַנץ אַליין“. האָט ער געוויזן
 מיט דער האנט, איך זאָל גיין וווּ די קינדער זענען געגאַנגען. זאָג איך
 צו די קינדער: „דרייט זיך נישט אום, איך בין הינטער אייך“. צו מיין
 טאָכטער האָב איך געזאָגט: „דאָ זאָלסטו מיך נישט רופן מאמע, נאָר
 מומע“. אַלע אַנדערע מיידלעך האָבן מיך אויך גערופן „מומע“.
 אין אוישוויץ איז ווידער געווען אַ סעלעקציע. איין טייל האָבן זיי
 געשיקט אין קרעמאַטאָריע. צום גליק, זענען מיר אויך די סעלעקציע
 אַדורך — באַשערט געווען צו לעבן. פון בירקענאָו זענען מיר געשיקט
 געוואָרן אין אַ גרויסן אַרבעט־לאַגער; דאָרטן האָבן די קינדער באַקומען
 אַ קליידל און אַ העמד. מיין פרייד איז געווען גרויס, ווען איך האָב זיי
 געזען אָנגעטאָן אין אַ העמד און אויך אַ קלייד. פאַרשטייט זיך, אַז צרות
 האָבן אויך ביי אונדז נישט געפּעלט: מ'האָט אונדז געגעבן אַ טאָפּ עסן
 — און איין לעפל פאַר יעדע צען מענטשן. ס'איז געווען גענוג טרויעריק
 און ס'איז איבעריק די אַלע צרות צו ברענגען אויפן פּאַפּיר. אונדזער
 מזל איז געווען, וואָס תמיד בין איך געווען צוזאַמען מיט מיין טאָכטער.
 דאָס אַליין האָט אונדז געגעבן מאַראַלישן מוט די צרות איבערצוטראָגן.
 אין לאַגער האָט מען אויך פרויען גענומען צו שווערער אַרבעט, ווי
 גראַפן גריפער. מיין טאָכטער איז דעמאָלט אַלט געווען 15 יאָר. איך
 האָב מורא געהאַט פאַר מיין קינד, זי זאָל טאָן אַזאָ שווערע אַרבעט,
 האָב איך זיך אָנגעשטרענגט און געארבעט אויך פאַר איר. צום גליק,
 האָבן מיר אין אונדזער פּלאַק געהאַט אַן אויפזעער, אַ דייטש, וועלכער
 האָט אַ סך געהאַלפן. אין לאַגער האָבן זיך געפונען 600 פרויען מיט
 קינדער. דער דייטש האָט די קינדער נישט באַשטימט אויף שווערע אַרבעט.
 200 פרויען פון טשעכיע און 200 פרויען פון אונגאַרן, וועלכע זענען
 געקומען פאַר אונדז, זענען געווען יידישע.

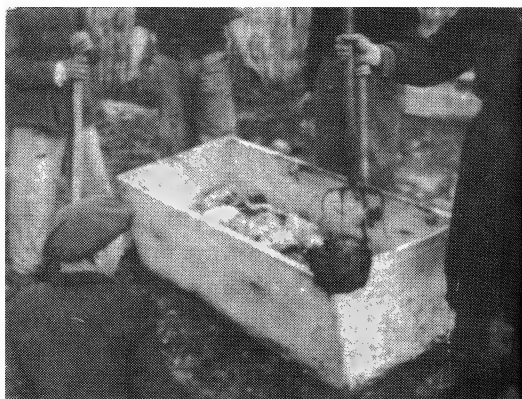
חנוכה צייט האבן די דייטשן צוזאמען גענומען א גרופע פרויען אין א זאל. מיר האבן געמיינט, אז די אלע האט מען אויסגעקליבן צו שיקן אין קרעמאטאָריע. צו אונדזער גליק, איז עס נישט געווען אזוי און מיר האבן געזאגט, אז דאס איז א „נס־חנוכה“. סוף־סוף האט מען אונדז איבערגעשיקט אין א אנדערן לאגער — אין דער טשעכאסלאוואקיי. מ'האט אונדז נאָר געזאגט, אז מיר זענען נעבן ברעסלאָ. דעם לעצטן לאגער האבן מיר שוין געוויסט, ווייל דאָרטן האט מען אונדז באַפֿרייט. אויך און דעם לאגער האָב איך געשוואָלענערהייט געטאָן די שווערסטע אַרבעט. ווי אזוי איך האָב דאָס אַריבערגעטראָגן, ווייטט נאָר גאָט אַליין. מיר האָבן טראַנספּאָרטירט שווערע קאַסטנס מיט געווער. דאָן האָבן מיר געמוזט שטופן אַ דריי קילאָמעטער אַ וואַגאָן מיט באַלאַדונג, אים אַרייַן־געשטופט אין אַ ווינדע און פון דאָרט — טראַנספּאָרטירט איבער אַ בריק.

6

נאָך דער באַפֿרייונג, האָט דער „רויטער קרייץ“ דערמעגלעכט יעדן איינעם צו פאָרן ווהיין ער האָט געוואָלט. איך האָב ממש נישט געקאָנט גיין אויף מיינע פיס, האָט מען מיר מיט נאָך קראַנקע אין אַ שטול אַרויפגעזעצט אויפן צוג און איבערגעפירט אין אַ שפיטאַל אין טשעכיע. די מיידלעך זענען געגאנגען מיט מיר. אין שפיטאַל בין איך געווען זעקס וואָכן. עסן האָב איך נישט געקאָנט. אויך מיין טאָכטער איז געווען דער־שעפט. וואָס מיר זאָלן אָנהייבן טאָן, האָב איך אַליין נישט געוויסט. מיין טאָכטער זאָגט מיר, אז אפשר לעבט ערגעץ דער טאָטע, מ'זאָל אָנהייבן אים זוכן. אז מ'האָט אזוי פיל יידן אומגעבראַכט — האָט מען נישט געוויסט אין די לאַגערן.

די טשעכן האָבן אונדז זייער פיין באַהאַנדלט — גאָר אַ באַרמ־האַרציק פאַלק. פאַרשטייט זיך, אז איך מיט מיין טאָכטער זענען געפאָרן קיין לאַדזש. קומענדיק אויף דער סטאַציע, האָט מען נישט געזען קיין ייד. אַמאָליקע יאָרן האָט מען אויף דער סטאַציע געזען יידן ווי מוראַש־קעס, לויפן פון באָן און צום באָן. זאָג איך צו מיין טאָכטער: „מ'זעט דאָך נישט דאָ קיין יידן“. און מיין טאָכטער האָט זיך געשראָקן צו זאָגן, אז זי איז אַ יידיש קינד. זי האָט גערעדט אַ גוטן פויליש, מ'האָט אויף איר פנים נישט געקאָנט מערקן, אז זי איז אַ יידישקע. זאָג איך, אז מיר זאָלן צוגיין און פרעגן אויף יידן אין לאַדזש, און אויב ס'זענען פאַראַן יידן, זענען זיי שוין אַוודאי אַרגאַניזירט. האָט זי געפרעגט ביי דורכגייער און מ'האָט איר געזאָגט, אז ס'איז פאַראַן אַ יידישער קאָמיטעט. זי איז דאָרטן געגאַנגען און צופעליק געטראָפן אַ מיידל פון מלאָווע. זיי האָבן זיך צעקושט און די מלאָווערין זאָגט צו מיין טאָכטער: „דו ווייטט, דיין טאָטע לעבט דאָך! ער זוכט דאָך אייך!“....

מיין מאן, וועלכער איז פריער באפרייט געווארן און געפארן גלייך קיין לאדזש, איז געגאנגען יעדן טאג אין קאמיטעט זיך נאכפרעגן אויף אונדז, ווייל אהין זענען געקומען די איבערגעבליבענע און דורך זיי איז מען דערגאנגען, ווער עס לעבט. די שטאט איז געווען פול מיט מיליטער און מיר האבן געזוכט. מיין מאן איז געווען א סאלדאט. ער איז אנגעקומען מיטן פוילישן מיליטער. איך האב געקוקט אויף אים און נישט דערקענט זיין פנים, אבער אז איך האב געגעבן א געשריי: „יהושע!“ איז ער צוגעקומען — און מיר האבן זיך צעקושט. ער האט שוין געהאט א שטוב און מיר גענומען א היים. גלייך געבראכט א דאקטערין, וועלכע האט געזאגט, אז זי האט נישט נאך וואס צו קומען... אזוי בין איך אפגעלעגן אנדערהאלבן יאר, ביז איך בין געזונט געווארן.

לקבורת ישראל • צו קבר ישראל
Jewish funeral rites

יהודי שהתאכזר לאחיו

נולדתי בשנת 1922 למשפחת חסידים. למדתי ב„חדר“ עד גיל 13. המצב בבית לא היה יוצא־דופן. הלכתי לעבוד אצל דודי בטחנת־הקמח. עבדתי עד גיל 15. לאחר־מכן הלכתי ללמוד מקצוע החייטות. בתוך כך פרצה המלחמה. המרחק מאיתנו למלאכה היה 70 קילומטר. כשפרצה המלחמה – היה זה סמוך לחגים – ברחנו, כי מיד באו הגרמנים. ברחנו לשפס, שם שהינו עד סמוך לראשהשנה, וחזרנו הביתה.

הגרמנים כבר היו בכל האזור. אני ברחתי עם אבי ועוד אח. השאר נשארו בבית. התחילו הצרות. גיוס לעבודה, מסדר בכל בוקר בגן הציבורי. השם שלנו לונדון לא היה כל כך נעים. אחי קיבל פעם מכות מפני שקראו לו צ'מברלין. החלטנו לעזוב את המקום. היתה לנו רק מעגילה חשמלית. הוצאנו את המטלטלים והגענו למלאכה. הדרך לא היתה פנויה. השתררה בהלה. כל אחד קנה סוס, והפולנים לקחו כסף רב בעד כל סוס, שממש הלך למות. הגרמנים הניחו לעבור, אבל היו חיפושים ומכות. בדרך הם לקחו קצת רכוש וכסף. הם חיפשו דולארים, זהב ותכשיטים, דברי־ערך. פמוטות, פרוות, מגפיים. שמונה ימים הלכנו עד שהגענו למלאכה. הנשים היו על העגלה, והגברים התחלפו ביניהם. היינו 4 גברים ו־4 גברות. עברנו את וולקה והגענו לבית־ספר. זו היתה תחילתה של העיר. שם עצרנו ונכנסנו לבית. מצאנו חדר ריק. אנחנו היינו הראשונים, שעזבו את העיר. ריחמו קצת עלינו. קיבלנו חדר יחד עם דוד אחד. היינו 12 נפשות. באנו לעיר וראינו ששורר שקט. החנויות פתוחות. אצלנו סגרו את הכל וכל האינטליגנציה ברחו מיד. כשבאנו למלאכה אמר אבא: קודם־כל צריך לנוח. החלטנו להישאר והתחלנו לעבוד. הרווחתי כסף אצל הגרמנים. עבדתי בוולקה בתחנת־הרכבת. אני קיבלתי 25 פניג לשעה. נוצרי קיבל 36 ויהודי החצי מזה, בערך 2 מארק ליום בעד עבודה של שמונה שעות. אני דיברתי קצת גרמנית ולא נראיתי כיהודי. אלי התייחסו אחרת מאשר ליהודי אחר.

שכר־עבודה

בבואי לעבוד, חשבו שאני „פולקס־דויטשע“. קיבלתי משכורת של בחור צעיר בן 18. לא קיבלתי משכורת של יהודי, אלא משכורת של נער. משקם הגיטו, קיבלנו דירה ברחוב פלוצקי. אז התחילו הצרות עם „היודנראט“. היו צריכים ללכת לעבודה בחינם. למשל, היה צריך לנקות את השלג, „היודנראט“ נצטוו להעמיד אנשים לעבודה זו. לאנשי מלאכה היה יותר „פרוטקציה“ מאשר לנו. זה היה יום־עבודה בשבוע או יומיים בשבוע. בשאר הימים „אכלנו“

את עצמנו, שאיננו עשירים. כי בשאר הימים מכרתי את עצמי למי שהיה כסף בידו. בעד מארק וחצי יצאתי לעבוד במקומו. ומזה חיינו. אני עצמי עשיתי קצת עסקים בחוץ. בבית שלנו היתה הדלת האחורית מחוץ לתחום. יכולנו לצאת בעדה. הבאנו קצת תפוחי־אדמה ושאר מצרכים. ליד צ'חנוב היה כפר בשם סנסקי. לקחו לשם אנשים לעבודה לכמה שבועות. אני לא עבדתי בזה, אבל נפל הגורל על בחור אחד, עשיר. אלה שסידרו את העבודה, שנאו אותו ולקחו את הילד שלו לעבודה. היה שם אחד מה, "בונד", קשסלו. הכרתי אותו. הלכתי אליו ואמרתי: אין מה לאכול. והוא ענה: ,,אתה רוצה למכור את עצמך". הסכמתי וקיבלתי את הכסף. אחר שבוע וחצי אמרתי: די. חזרתי לדירובנין, ומשם למלאבה. ממלאבה ברחתי לבאלסק, שם תפסה אותי המשטרה. שהיתי בבית־הסוהר יום אחד וברחתי שוב למלאבה. ליד מלאבה התחילו בבניית כפר. בנינו צריפים. האוכל היה טוב. היו שם פולנים, גרמנים ומעט מאוד יהודים מגיטו מלאבה. אני עבדתי במשאית. נסענו לחורז'ל, משם לקחנו מלט שהגיע ברכבת. היה שם גרמני בשם שטרידל. הוא היה בחור טוב. הוא אמר: ,,תעבוד, תקבל את שלך". ואמנם, מכות לא קיבלו ממנו; הוא עצמו עבד.

בכל שבוע הייתי בבית. כך המשכנו בערך חודש, חודש וחצי. ובמלאבה התקיים כל הזמן הגיטו. בגיטו לא היו הדברים בסדר. החיים היו קשים מאוד. לא היה די אוכל. מי שהשיגה ידו לסדר משהו בחוץ, הוקל לו. אך המשטרה שלנו לא נתנה להביא דבר מבחוץ, היו שם כמה חברים. היה אחד חסקל אלתר. את סבא שלי לקחו עם הראשונים יחד עם הזקנים והנכים. לקחו אותם למשטרה. סבא ודוד שלי הוצאו בלילה. הם לקחו איתם לחם. אני הכרתי את האיש. הוא גם הכיר את סבא שלי. אמרתי לו: את הלחם תחזיר! אנחנו רעבים. והוא ענה: ,,את הלחם הזה לא תקבל". ואני שאלתי: ,,מה תעשה עם הלחם?" והוא ענה: ,,את הלחם אנחנו נחלק ולא אתה".

היה עוד אחד ששמו שכחתי. הוא עמד בשער ואיש לא יכול היה להכניס דבר. היו שוטרים שנתנו להעביר, ביניהם היה שוטר, אבל עם רגש. הוא הסתכל בעד האצבעות. גוטמן היה בלש ידוע. כשבאנו לגיטו, הוא בא עם ז'נדארם גרמני. אנחנו לא הכרנו את מלאבה. הוא פקד עלינו להוציא הכל – זהב וכסף טל השולחן. זה היה בבורסה. הוצאנו הכל ומיד – מכות. מיד בא אחד, ששמו טיפלד. הוא היה שכן שלנו ואמר: ,,אל תדברו, תנו מה שיש". ומה שהיה לנו – נתנו. אפילו את בנו מסר גוטמן זה לתלייה. הוא יכול היה להציל את בנו, ולא עשה זאת. הוא התאהב בפקידה צעירה, ואשתו שכבה בבית־חולים. הוא אמר לז'אנדרם אחד, כי רוצה הוא להיפטר מאשתו. אני שמעתי זאת מאמי, שגם היא שכבה אז בבית־חולים. אולי הבחורה לא רצתה בו, אבל פחדה. בית־החולים היה ברחוב סמולרניה. אני עם בנו של גוטמן שיחקתי פעם קלפים. היתה לו חנות־ממתקים. את אמא של פלס הוציאו להורג סמוך למקום שבו גרנו. זה היה ליד ,,היודנראט". הזעיקו את כל תושבי הגיטו, שיראו, איך הורגים אותה. התלייה היתה ליד בית־הכנסת. ליד קבר האחים. קשרו לה את

העיניים והידיים לעץ, וירו בה. כך התאכזרו הנאצים ביהודים.

הבור – והנופלים לתוכו

עם החמישים לקחו אנשים שונים. היה גם בן-עיר של אמא שלי. לקחו אותם לשדה, היה שם קבר גדול וירו בהם חמישה-חמישה. הם נפלו לבור. הם עמדו ופניהם לבור. היה שם קצב אחד, שכבר נפל לבור. הוא קיבל כדור אך עוד חי. הם נכנסו וירו בו. חמישים האנשים שעמדו בצד, ניצבו כמו במיסדר. הם ראו איך יורים בחמישה והלכו גם הם. כשסגרו את הבור, הם עוד היו בחיים. ממלאכה יצאתי במשלוח מספר אחד לפי הא"ב. הייתי יחד עם משה באשוויץ, בבית-ספר לבנייה. אחר-כך הוא עבר לבונא. פעם היינו ידידים טובים. משה קיבל פעם מכות רצח באשוויץ. היתה לו תמונה של המשפחה שלו, תפסו את זה והרביצו בו כהוגן. כשבאנו לא היה מצבנו רע. לא יצאנו לעבודה כמה חודשים. באנו בחורף. היה שם אחד מנהל בית-ספר. הוא היה איש ס.ס. היה נכה, אבל בחור טוב. הוא לקח מאתנו כסף. כשהיתה „סלקציה“, היה בא באופניים למסור דו"ח למנהל הראשי. במיסדר היתה „סלקציה“. הוציאו כמה בחורים. הוא הלך והביא אותם חזרה. היה שם בחור אחד מצ'רסלובקיה. הוא היה שמשו של קצין. הוא היה בחור גרמני טוב. היה מכין את האוכל, מצחצח את הנעלים, והוא הפך למנהל בית-ספר. היה לנו קצת כסף. היה מקום שקראנו לו קאנדה, ויכולנו להעביר שם כסף. אנחנו קנינו את הבחור ההוא והוא עזר לנו הרבה.

היה לנו „קאפו“ פולני, שהיה אנטישמי. הוא היה מיד נותן מכות. הידיד שלנו נתן פקודה: בלי מכות! אחר-כך יצאנו לעבודה במשך כמה חודשים ולמדנו מקצוע. בבית-הספר הזה לא קיבלו מכות. למדנו חצי יום וחצי יום עבדנו. היינו בקבוצת בית-ספר. אך כשבא שוטר גרמני והיה נותן פקודה לתת מכות, הוא לא יכול היה לעשות דבר. ה„בלוק פירר“ היה מנוול. כמה מאנשינו מתו ממחלות. למלאכאים היתה קצת „פרוטקציה“. היה שם לייבוש בראון. הוא היה אח בבית-חולים. הוא התחתן עם בחורה ממלאכה. היה בחור טוב ועזר הרבה בתרופות. לייזר פרלמוטר היה שכן של הדוד שלי. אני סבור, שהיה בחור טוב.

בניירות מזוייפים ברובע ה"ארי"

העיר שלי השתרעה על פני שטח מצומצם. תחילה גרנו בחדר אחורי בחנותו של אבי, מעין בית-מרקחת. זה היה ברחוב ה'3 במאי, לא רחוק מהגן הציבורי. כשעברו את הגן הציבורי, היה בית-הספר. מאחורי החנות היה חדר גדול, בו גרנו. היו שם מרפסת ענקית וגינה. כשהייתי קטנה, היו לוקחים אותי לשחק בגן, ואנשים מבוגרים יותר, שהיו עוברים לגימנסיה, היו מתעכבים לדבר אתי. היו לי חברות יהודיות, אבל קשרתי קשרים גם עם לא-יהודים, כי לאבי היו ידידים נוצריים. הוא למד בבית-ספר פולני. הייתי הולכת למשל לביתו של עורך-דין רוטונד. הוא היה ממשפחה של מומרים. הייתי משחקת עם הילדה שלו ועם ילדים אחרים, גם בגן וגם בבית. איני זוכרת, שילדים אחרים היה להם קשרים עם ילדים נוצרים. בזמני כבר לא למדו בבית-ספר פולני. היה בית-ספר עממי, לשם הלכו היהודים. לפני הבית שלנו היתה הטיילת. היו אי אלו בחורות, שהיו הולכות עם בחורים נוצרים. אני למדתי בגן של לזשה גינגולד. אחר-כך בבית-ספר של הגימנסיה עד סוף בית-ספר עממי. המנהל היה בורנשטיין. אשתו היתה המנהלת של בית-הספר העממי.

איני זוכרת את רושם השתלטותו של היטלר בגרמניה. הסחורות שאבי הביא מגרמניה, הגיעו דרך וארשה. יותר מאוחר, כשהיינו בוארשה, אבי לא קנה סחורות גרמניות. בכל שנה היינו נוסעים לצופוט שליך גדאנסק. יום אחד חדלנו לנסוע לשם, כי היו שם אנשי „החולצות החומות". היתה לנו עוזרת גרמניה. היא דיברה גרמנית ופולנית, אלמנה עשירה שהיתה מקבלת רנטה בזכות בעלה. לבסוף התחתנה עם גרמני. התחנה נערכה במלאבה בכנסיה הפרוטסטנטית, והחתן הופיע במדי הנאצים.

בהיותנו בוארשה, שילחו הגרמנים לפולין את כל היהודים, שלא היתה להם אזרחות גרמנית. הגיע קרוב-משפחה שלנו וסיפר על הגירוש האכזרי. ואף-על-פי-כן חזר האיש לגרמניה. כל הזמן חשב על הפסנתר שלו. שם תפסו אותו ושלחוהו למחנה-ריכוז.

אפיקורס שלא חגג את חג הפסח

החנות שלנו היתה פתוחה בשבת. אבא שלי היה „בונדאי". היה חבר מועצת העירייה מטעם ה„בונד". סבא שלי מצד אמי היה „מזרחי". היה שם איש ששמו היה מונדרי. הוא היה מ„אגודת ישראל". הוא בא לחנות של אבא שלי והיה לועג לו ואומר: „עתה סוציאליסט של סאלון". ויכוחים פוליטיים היו תמיד. אבי ומונדרי היו לפעמים רבים בענייני פוליטיקה. אך ליחסי המשפחה

הדבר לא הפריע. הבחירות האחרונות לעיריה היו בשנת 1938. אז קם גוש של יהודים ופולנים שקובל רוב גדול בעיריה. גם מוארשה הייתי חוזרת בכל חופש פסח למלאבה. אמא שלי היא מבית אלתר. כאן בארץ ישנם שני דודים שלי, ישראל ואריה, יעקב אלתר, הוא בן־דוד של אמא. אבי לא חגג את חג הפסח. אני ואמי היינו נוסעות מוארשה למלאבה לפסח. ערב ערב היו באים אלינו אורחים. אף פעם לא ישבנו לאכול לבד. כולם היו חופשיים בדעותיהם, אבל לא עשו זאת באורח הפגנתי, כמו אבא.

במשפחה של אבא שלי היתה מסורת שמאלית. סבא היה ציוני. היה גם יו"ר ההסתדרות הציונית במלאבה. אבל לא היה דתי. היה הראשון שלבש בגדים אירופיים. אח אבי היה פעיל מאוד במהפיכה הרוסית. היה לו, „חדר“ עם דו"רז'ינסקי. אחיו השני של אבי, שגר בצרפת, הוא קומוניסט עד היום. אצל אבי זה התחיל בוארשה במלחמת־העולם הראשונה. הם ברחו ממלאבה לוארשה, שם הכיר אנשים שונים. התחיל להיות פעיל באיגודים המקצועיים. היה בידידות עם פרידמן, שהיה מזכיר האיגודים המקצועיים היהודיים בוארשה. אני חושבת שגם ורשבסקי, שהיגר אחר־כך לאוסטרליה, השפיע על אבא.

המאבק נגד איסור השחיטה

אבי שמר על אינטרסים של יהודים. נאבק נגד איסור השחיטה. בביתנו לא אכלו חצי שנה בשר. ב„סיים“ הפולני רצו לאסור את השחיטה היהודית. אבי לא תפס אז עמדה ציבורית, אבל הזדהה עם כל היהודים. הוא שמר על המסגרת היהודית. בוארשה למדתי בבית־ספר שמאלי, יחיד־במינו. אבי היה גם „יידישיסט“. קרא הרבה ספרים, אבל בבית דיברו פולנית. כשהגענו לוארשה היתה בעיה, לאיזה בית־ספר לשלוח אותי. היו כל מיני בתי־ספר יהודיים. היו בתי־ספר מקורבים ל„בונד“. אבל אני לא ידעתי מילה יידיש. דיברתי פולנית עם חברות ועם סבא וסבתא. בגימנסיה היתה עברית מקצוע. תנ"ך היה מקצוע. התפללנו בעברית, אבל הלימודים היו בפולנית. נראה שהילדים דיברו רק יידיש. לי לא היה מגע אתם. בכיתה שלי היו ילדות, שהשפה בבית היתה יידיש. אבל במשחקים ובלימודים דיברו פולנית. אצלי בבית בכלל לא ניסו ללמד אותי לדבר יידיש. אבי עצמו אהב מאוד את שפת יידיש וקרא בה הרבה. אבל לא עשה דבר, כדי שאני אדע לדבר. הוא הדין לגבי אמא. אמא היתה בצעירותה ציונית. השתייכה לתנועת נוער ולמדה עברית. היא רצתה שאני אדע עברית, אבל לא התאמצה. לפני שהתחתנה הלכה אמא לבית־הכנסת יחד עם אמה שלה. בהשפעת אבא היא הפסיקה ללכת, אם כי לא היתה שותפה להשקפות הפוליטיות שלו.

נשים בפוליטיקה

הנשים שאני זוכרת היו להן דעות פוליטיות. לא תמיד מנוגדות לדעתו של הבעל. למשל, אחות אמי. היא אירגנה את „ויצו“ במלאבה. היה כר נרחב לפעילות ציבורית של האישה. סבתא שלי היתה פעילה ב„עזרת נשים“ ובקופות-צדקה, במושב זקנים. לא היתה פעילות פוליטית רבה בקרב נשים. לרוב הדעה השלטת היתה דעתו של הבעל. אבל דעה מסוימת היתה. התמצאו בפוליטיקה וידעו במה מדובר. היתה מיילדת אחת, שהיתה „בונדיסטית“. היא היתה משוחחת עם אנשים ומנסה לשכנע אותם. אפשר לומר, שהאשה היתה די עצמאית מבחינה פוליטית. הלבוש היה אירופאי לגמרי. פאה נכרית לא היתה. אבי היה הכתובת לכל תיאטרוני יידיש, שהיו באים למלאבה. הם ערכו סיבוב בעיירות ובאו גם אלינו. אבי היה עוזר לסדר את האולם.

דודי היה היחיד, שהבין כי היטלר, לאחר שהגיע לשלטון בגרמניה, יכבוש את כל פולין. היה אדם עשיר ועלה ארצה. נראה, שאפשר היה אז להעביר את הרכוש. הוא קנה בית ברחוב הירקון. היו לו כלי-נשק עתיקים. האנגלים התנגדו להכנסתם. הם אמרו שאסור להביא לארץ כלי-נשק. היתה לו חליפת מכתבים עם הנציב העליון בעניין זה.

אני זוכרת את אידה קמינסקה, שהיתה באה לעיירה. אמרו לי, שטורקוב יבוא לספריה. באתי ואמרתי, שאני הבת של קליניץ והוא התחיל לבכות, מפני שהם היו מאוד בידידות. היה לי קשה לדבר אתו. הוא רגיל היה לדבר יידיש.

עברנו לווארשה, כי אבי פשט את הרגל. הוא לא שילם מס-הכנסה הרבה שנים. בוארשה הוא התחיל בחיים חדשים. האחים שלו היו באותו עסק של תרופות. הוא קנה מאחיו חנות. העסק הלך די טוב, אבל אבי לא אהב לעסוק הרבה בזה. הוא התחיל בוארשה במרץ, אבל לאחר שהעסק הצליח, הפסיק, ואמי שוב עבדה. החיים בוארשה היו אחרים לגמרי. במלאבה היה החוג צר, והאנשים היו נפגשים לעיתים תכופות. בוארשה עבדו האנשים הרבה יותר קשה. היו מגיעים בשמונה בערב הביתה עייפים ויגעיים.

בית-הספר הוחזק עלידי האיגודים המקצועיים. היו שם הרבה ילדים יהודים. רוב המורים היו יהודים. שיעורידת לא היו. זה היה משהו מיוחד. תחילה היה לי די קשה. קשה היה המעבר מעיר קטנה, כשכל מורה הכיר אותי. את בית-הספר העממי סיימתי במלאבה. הורי עזבו שנה קודם ואני נשארתי אצל הדוד. נכנסתי לגימנסיה בגיל 15.

וארשה נשארה כל הזמן בידי הגרמנים. רק לחלק המזרחי של פולין נכנסו הרוסים. בעיני הקומוניסטים היו אנשי ה„בונד“ הבוגדים הגדולים ביותר. אף-על-פי-כן, היה קשר כלשהו בין אנשים מן השמאל. בחנות היו מבקרים כל מיני אנשים, שהיו קומוניסטים, והיו אוסרים אותם לעיתים. אלתר וארליך שהיו מנהיגי ה„בונד“ נסעו לרוסיה, שם עצרו אותם ושמו קץ לחייהם.

עם פרוץ המלחמה

אנחנו גרנו בין 1937 עד 1939 בשדנה. זו היתה דירתו של הדוד. הבית הזה נהרס באופן חלקי. לא חזרנו לשם, כי לא היה כסף לתיקונים. נכנסנו לגור בדירה של דודה, שגרה בתחומי הגיטו. אחר־כך עברנו לדירה אחרת. העסק נשרף ב־1939. נשארנו בחוסר־כל. המשפחה עזרה קצת. תחילה היינו מרוצים, שהכניסו את היהודים לגיטו. הגרמנים אירגנו פרחחים פולניים, שהיו מכים את היהודים. סברו, כי אם היהודים יהיו בגיטו, לא יפגעו בהם הפולנים. עד לרגע האחרון איש לא רצה לדעת מה הולך. אבי עשה תחילה קצת עסקים עם דולארים ורפואות עוד לפני שסגרו את הגיטו. היו כמה פולנים שאבי סחר איתם. הם רצו לעזור לנו כיוון שחנותו של אבי היתה ידועה בוארשה, אף־על־פי שלא היה לנו כסף. היו אז שלושה אנשים, שהיו בעלי־חנויות. הם נשארו בצד הארי. גם הורי אמי היו איתנו. שאר האנשים התפרנסו בדוחק. היו פשוט מוכרים חפצים מהבית. היה מלבאי אחד, אדון זלוטניק, שבתו נשארה בחיים. הם הצליחו להתעשר בגיטו. לפני המלחמה עסק במסחר תבואות והיו לו קשרים עם פולנים. אחר־כך עשה איתם עסקים. אבל רוב האנשים, שלא היו עשירים לפני המלחמה, סבלו רעב.

איני חושבת שהתבגרתי בגיטו. לי לא היתה דאגת־פרנסה אבי התפרנס איך־שהוא עד לרגע שעזבתי את הגיטו ועברתי לפולנים, שהסתירו אותי. אך בעיות היו. הדירה היתה קטנה. היתה צפיפות רבה. היינו שתי משפחות ב־2 1/2 חדרים. בגדים לא היו. אני המשכתי ללמוד. היו קורסים של בית־ספר תיכון. עברתי את בחינות הבגרות. לקחו את הדברים ברצינות גמורה. תעודות לא קיבלנו; אבל היה ידוע, שאחר־כך אפשר יהיה לקבל תעודות. אחת המורות שלי נשארה בחיים. לימים נוסדה כעין אוניברסיטה, שם למדו רפואה ורוקחות. אני למדתי רוקחות. באוניברסיטה זו לא קיבלו תעודה, אבל אילו המשכתי, אחרי המלחמה היו מכירים לי שנת־לימודים. בראש הקורסים האלה עמד פרופסור הירשפלד. הוא היה פרופסור מפורסם בפולין.

בגיטו היו מצבים שונים. כשדיברנו על העברה, המצב השתנה. היה זמן שהגיטו היה סגור. אבל בתחומי יכולים היינו לנוע באופן חופשי. אכלנו איכשהו, והיו לי חברים. היינו עורכים מסיבות, היה גם תיאטרון בגיטו. היתה לי חברה, שמצבה הכלכלי היה הרבה יותר גרוע ממצבי. גם היא לא חשבה על הנעשה. השיחות שלנו היו על בחורים. בבית, כמוכן, דיברו על המצב בחזית. היתה תקווה שהגרמנים לא ינצחו. אנחנו נישאר בגיטו עד סוף המלחמה. והנה בבתי־אחת הורע המצב. אנשים נעלמו באופן פתאומי. היו „אקציות“. שמעו על תאי גזים. אך אנשים לא רצו להאמין. הפיצו שמועות, כי אנשים הגיעו למקומות אחרים, שם הם עובדים. בזה כן האמינו. משעה תשע בערב היה עוצר. היינו יוצאים בבוקר מהבית, וראינו גויות ברחוב. אנשים מתו ברעב. היינו הולכים הלאה. מעטים הגיבו למראה־עיניהם. זה היה מין מעשה של

הגנה עצמית. היה „יודנראט“, היתה משטרה. הם נתמנו על-ידי הגרמנים. הם עמדו יחד עם הגרמנים ליד השער. יותר אינני יודעת. היתה למשל מגיפה של טיפוס. אז הוכנסו החולים לבידוד. שוטר פולני היה שומר על הבית הסגור. השוטרים הפולנים גם השתתפו בריכוז אנשים ב„אקציות“. הם מילאו את הפקודות שהוטלו עליהם. כשפחת מספר האנשים בגיטו, יצאה גם אמי לעבודה. היא היתה קונה, למשל, שמלה ומוכרת אותה בצד הפולני תמורת לחם. פעם הלכתי להיפגש עם אמא בגן הציבורי. היתה בכך סכנה גדולה. היה שם פולני אחד, שהיה מוכן להסתיר אותה, אבל אמי פחדה. אני למדתי בבית-ספר פולני. היו לי חברות פולניות. אחרי ה„אקציה“ הגדולה, נידלדל הגיטו. כל יהודי היה צריך להיות שייך לאיזה בתי-חרושת. ההורים שלי לא היו שייכים. היו יהודים, שהיה להם קשר עם הגרמנים תמורת כסף. ההצטרפות לבית-החרושת היתה מחייבת כמה שלבים. הדבר דחה את הקץ עד המרד. אבי כבר לא האמין אז בשום מסגרת לגאלית. הוא לא האמין שכדאי להצטרף למסגרת כזאת. הוא אמר, שצריך להסתתר, וזהו זה. הוא כבר ראה את המצב בעיניים פקוחות.

המעבר לצד ה„ארי“

המרד בגיטו וארשה היה באפריל 1943. „האקציות“ התחילו באוגוסט 1942. בספטמבר החליטו ההורים להוציא אותי. שלחו אותי עם קבוצה, שהלכה לעבודה. התחילה „אקציה“ גדולה ונשארו תקועים באיזה בית-מלאכה. זה היה לא רחוק מהגבול. באוקטובר עברתי לצד „הארי“. אבי גם הוא יצא לעבודה. הורי נראו כפולנים והיו יכולים להסתובב. הם לא נשארו בחיים משום שלא היה להם כסף. כדי להסתתר היה צריך כסף. אפילו כסף. כדי לשכור חדר לא היה להם. ההכנסה מן העסק הספיקה למזון. אחר-כך חיסלו את החנות בשל מריבות בין השותפים. אבי קיבל את חלקו וב„אקציות“ הלך הכל לאיבוד. נשארו בלי כלום. אמי היתה יוצאת לעבודה. אחות של אבי עזרה מעט. זה היה בסוף 1942. בזמן הזה כבר כמעט שלא היו יוצאים לרחוב. ישבנו בבית. הגיטו הצטצמם לשטח קטן מאוד. באורח חוקי נשארו רק אלה שהיו קשורים לבתי-חרושת. האחרים כאילו לא היו קיימים. גם כרטיסי-מזון לא היה להם. באוגוסט גדלה הסכנה. התחילו לדרוש תעודות של השתייכות. האנשים היו נעלמים. אני הייתי בזעזוע. נראה, כי התנהגתי כמו אוטומאט. אני זוכרת שהלכתי פעם עם חברה למתפרה, כאילו עבדתי שם, וקיבלתי תעודת עבודה. אחר-כך היו באים גרמנים ומחפשים בבתים כמעט בכל יום. ידענו שצריך להסתתר. לשוטרים היו זכויות. אז הציע מישוהו להורי, שאתחתן עם אחד השוטרים, ואני סירבתי. אבל הבת של השותף, שהיתה חברה שלי, התחתנה וחייה אתו עד היום. כמובן, שניסו לעשות משהו. הקצבות של אוכל היו זעומות מאוד. חילקו מזון דל בחנויות-המכולת. בזמן האחרון כבר בכלל לא היו מנות. לבנות בונקרים התחילו עוד לפני המרד ולפני ה„אקציה“ של 1943. אז כבר יצאתי. חזרתי בדצמבר, ושוב יצאתי בינואר. תפסו אותי בצד ה„ארי“. הייתי עם אבי אצל קמעוני של רפואות וממול היתה

מסעדה. נכנסנו לאכול. ואז אבי הרגיש שמישהו מסתכל בנו יותר מדי. חזרנו לחנות. אבי הסתתר ואני נשארתי. בא שוטר והתחיל לשאול. בסופו של דבר היתה לי איזו תעודה. הוא לקח אותה ורצה להוליך אותי למשטרה. לבסוף, לקח את השעון שלי ועזב אותי. כיוון שלקח את הניירות שלי, פחדתי שימצא את כתובתי. לכן לא חזרתי למקומי. יחד עם אבי חזרנו לגיטו.

סבא נפטר עוד לפני כן בבית. ההורים רצו לעבור לצד ה"ארי". אבל היתה בעיה של סבתא. הם רצו למצוא חדר אצל מכרים. לעבור היה פשוט, אך להסתתר היה קשה. הם חשבו שאנשים המכירים אותם, יעזרו להם. היתה אישה ממלאכה, שגרה באותו רובע. אני ביקרתי אצלה הרבה. היא היתה מוכנה לקחת את אמי אליה. אמי לא רצתה לצאת מהגיטו בלי אבא, והתוכנית נתבטלה. היה בחור פולני שעבד אצלנו בחנות, ואני ביקרתי אצלם בבית. שאלתי, אם הם מוכנים להסתיר אותי, והם הסכימו.

שינוי שם והשפעת השמאל

המשפחה הזאת קנתה לי ניירות מזוייפים. היא השתייכה לתנועה הסוציאליסטית ויתכן גם שהתנועה סידרה את הסתרתה. הייתי אצלם בבית. הם שינו את שמי לצ'פקה. מכרים ידעו מי אני. לאחרים סיפרו שאני קרובה רחוקה. הדבר היה בחזקת סכנה אבל ברובע הזה הסתתרו כמעט כל היהודים. גרו שם אנשי שמאל. בעיקר אנשי פ.פ.ס. שם הכירו אותי הרבה אנשים. כי ביקרתי שם בבית־ספר, עוד לפני שהסתתרתי. המשפחה שהסתירה אותי היתה משפחה נפלאה. הם קיבלו אותי ממש כמו בת. וכך הייתי חופשייה. הייתי יורדת לקנות דברים, מטיילת עם הכלב. אחר־כך הלכתי לעבוד. לא למדו אז, רק בתיספר עממיים היו פתוחים. התיכון היה חשאי. ללכת לבית־ספר היה מסוכן. הלכתי לעבוד בבית־חרושת למקלטי ראדיו. לא הרווחתי כסף, אך רכשתי תעודה, שלא ישלחו אותי לעבודה בגרמניה. ברובע היו הרבה יהודים. חלקם במסתור וחלקם בצורה של אימוץ, כמוני. באותה דירה התגורר סופר פולני יהודי, וסטרוב. הגסטאפו באה לחפש אותו. הוא ברח מזרחה. הרוסים היו כבר די קרובים. בעלת־הבית גם היא החליטה להסתתר, כי הגסטאפו חיפש אותה. בדירה היינו אנו, בתה שהיתה חולה, ואחותה שגם היא חולה. אנשי הגסטאפו עצרו אותי. הם לא הספיקו לשאול שאלות מי אני. ישבתי שבוע בבית־הסוהר, ומשם שלחו אותנו לרבנסבריק. הספקתי עוד להיות תשעה חודשים במחנה ריכוז. למחנה באתי כפולניה. בבית־הסוהר לא נחקרתי. עם השם הפולני הגעתי למחנה. אבל הפולניות מיד ידעו שאני יהודיה. זה היה מחנה ריכוז לנשים. עבדנו בבית־חרושת. היינו קמות ב־4 בבוקר ועומדות כמה שעות. היו יוצאים לעבודה של 8 שעות. עבודה קשה ואוכל מעט מאוד. רבים מתו ממחלות. יהודים לא היו שם. היו שם נשים זקנות מאוד.

הרוסים שיחררו אותנו. אני חזרתי לווארשה. אחר המלחמה שלחתי מכתב לפולני אחד מהעיירה ושאלתי אותו בעניין ביתו של סבי. הוא כתב לי מכתב נרגש, ואמר שלא כדאי לטפל בבית. . .

בעיצומן של שתי מלחמות-עולם

נולדתי ב־1901 במאקוב. אחרי שנה בערך עברו הורי לגור במלאבה. שם קיבלנו מסבא שלי, אברהם פרלמוטר, אביה של אמי דבורה ושל אשתו של חיים מאיר פרלא, צביה, אמו של צבי אליאב – כנדוניה בית־חנות של ברזל. אמא שלי ואמא של צבי פרלא היו אחיות. אנחנו נכנסנו לעסק הזה וגרנו בבית אחד, בכיכר „סטארי רינק“. פרלא גרו למטה ואנחנו בפנים בקומה השנייה. אמי היתה משכילה מאוד ובעלת חוש אסטטי. היא טיפחה בטוב־טעם את הדירה. מבחוץ לא ראו זאת, אבל מי שנכנס פנימה אמר, שהדירה נאה כל כך במקום מוצנע כל כך. אבא היה איש־מסורת. אף־על־פי שהיה חסיד גור, לא היה קנאי. הוא היה מאוד סובלני ובעל־תרבות. הוא קרא לא רק עתונים ביידיש, אלא גם ברוסית. פולין עדיין היתה תחת שלטון רוסי, ואבא היה מנוי על עתון רוסי „בירוֹז'יה ועדומוסטי“ מפטרבורג. אמא היתה מנויה על ירחון ספרותי „נייבה“, ירחון מכובד ומתקדם. הדבר היה מאוד נדיר במלאבה באותו זמן. אבא היה מעוניין, שהילדים יקבלו חינוך כללי. אצלנו בבית היו שני עתונים עבריים: „הזמן“ ו„הצפירה“. החוקר והסופר קרסל, העוסק בעתונות, מצא כי בשנת 1911 אבא שלי הזמין „השחר“ – שבועון מצויר – בשביל הילדים. השתתפתי בו בפתרון חידות וקראתי בו מאז 1911. זו היתה אווירה של בית תרבותי. אחותי שהיתה בכירה ממני הלכה לבית־ספר פולני „פנסיה“ של מרוזובסקה. לא היה בית־ספר לבנות של האצולה הפולנית, ויהודיות היו מעטות בו. אחותי היתה תלמידה מצטיינת בספרות. היא כתבה את כל החיבורים לבנות האצולה, שלא יכלו לכתוב פולנית טובה כמוה. אבי נפטר ביולי 1914. הוא אהב להתרחץ בבריכה עד שהמים קפאו. הוא הצטנן, חלה במחלת־כליות, שפגעה בלב ונפטר.

תמורות ושינויים

אז התפרקה השותפות, ופרצה מלחמת־העולם הראשונה. כל העניינים נשתנו. הרוסים ברחו ונכנסו הגרמנים. אני למדתי ב„חדר המתוקן“ של דוד גורדון. בעת המלחמה נכנסו הקוזאקים והרגו אותו ואת בנו אנשל, שלמד בבית־ספר פולני למסחר. הוא היה בכיתה חמישית וכשהיינו קטנים היינו מקנאים במדים שלבש. ילד מוכשר ונחמד היה. משמת אבא, דאגה אמי לחינוך ילדיה ומסרה אותי ללמוד יהדות אצל מאיר־שלמה רוזנטל, אביו של ד"ר רוזנטל, חוקר יהדות בשיקאגו, שם למדתי לא יותר מחודש. כי פרצה מגיפת החולירע, ב־1915. המורה חלה ומת. אז סיימתי עם „החדרים“. אמי רצתה שאלמד בבית־הספר הפולני, שהפך לגימנסיה. היא פנתה אל תלמיד־חכם, שלא היה מלמד

מקצועי, פנחס לובלינר, והוא בא אלינו הביתה לשעה ביום ומפיו למדתי משניות. שיעורים חילוניים קיבלתי ממורה בשם משה לסקי. הוא לימד אותי בבית. עוד איש, בשם דוד ליפשיץ, שלמד בבלגיה ובא הביתה לימייהחופשה, נתן לי שיעורים. ליפשיץ חלה במחלת הצהבת. וב־1916 נכנסתי לכיתה השלישית של הגימנסיה הפולנית במקום. הרוסים לא הירשו להקים גימנסיה פולנית. והגרמנים הירשו, ודבר זה נחשב להתקדמות רבה. הייתי היהודי היחיד בכיתה. ייתכן שגם היה אתי זמן קצר ארק גרינברג. בכל הגימנסיה הזאת היו חמישה או שישה יהודים. מאיר קנרק, מנדל פיז'ץ, צבי פרלא, ואני.

יום אחד, יצאה גזירה, שהיהודים חייבים ללמוד גם בשבת. אנחנו כנאמני הרעיון היהודי הלאומי, החלטנו לא ללמוד עוד בגימנסיה הפולנית. זה היה הדבר שדירבן את בריש פרלמוטר, נכדו של אפרים פרלמוטר, להקים את הגימנסיה העברית. אחי, ברוך יצחק, שניספה בשואה, היה רופא ולמד בצרפת. הוא כבר למד בגימנסיה העברית. סיים אותה ונסע לחו"ל ללמוד רפואה. אני עזבתי את מלאכה בערך ב־1919 וביקרתי בה בזמן החגים ובימייהחופשה מלימודים. באתי הביתה לאמי. אחרי מותו של סבי, אפרים פרלמוטר, שהיה גם עם אמי (נפטר ב־1929), שימשתי שופט בסטולין. אז לא היה לי עוד קשר עם מלאכה. רק אחת לשנה הייתי עולה לקבר אבי. קשר עם האנשים לא היה לי עוד. מלחמת העולם השנייה תפסה אותי בברסט. שם הייתי עורך־דין. בשנים 1929–1930 כיהנתי כשופט. היה זה מקרה מיוחד. כי שופטים יהודים היו מעטים מאוד. כשגמרתי את תקופת־התמחותי, ביקשו ממני להישאר בבית־המשפט והסכמתי. הגבול הרוסי השתרע מאחורי פינסק ולוניניץ, כ־500 קילומטר.

בדרך לארץ . . .

משנכנסו הרוסים לבריסק, נרשמתי ככל עורכי־הדין לקבלת רשיון לעריכת דין. ברוסיה אין עורך־דין עובד לחוד, אלא כולם עובדים ביחד. הגשתי את בקשתי, אך נעניתי בשלילה. בכל־זאת לא סברתי שנשקפת לי סכנה. הייתי אהוב ואהוד על כל האוכלוסייה. היתה לי פראקטיקה כמעט כולה לא־יהודית. ואם באו אלי יהודים, הרי לא־דווקא מן השכבות המבוססות. פועל שזקוק היה לעזרה משפטית, קיבל פתק מהאיגוד המקצועי, מה„בונד“, או קומוניסטים או פועלי־ציון, ואני יושבתי הדברים ללא תשלום.

כשפרצה המלחמה, עזבתי את בריסק ורציתי לעלות ארצה. היתה אז אפשרות־יציאה דרך רומניה. נסענו בשתי מכוניות, לקחנו גם מכירה מקראקוב. בדרך החרים קצין פולני את המכוניות ואמר שהן דרושות למלחמה. הוא לא נתן לי אפילו פתק. נשארתי בדרך בין לוצק ללבוב. עגלון פולני הביא אותי לעיירה קטנה סקאל במזרח־פולין. שם שהינו עד שהרוסים באו וחזרנו לבריסק. כשחזרנו לבריסק, הופתעתי לראות שדירתי לא נפגעה. קודם היו הגרמנים שם. בעלת־הבית סיפרה לי, שנכנס קצין גרמני בכיר לדירה ואמר: „זה לא בשביל הקצינים שלנו“. הוא הציץ בשולחן, עליו מונח היה מסמך מבלגיה, שקיבלתי

מקליינט בשם ברורמן, ואמר: „תמסרו המפתח לאדון הזה; לפי התמונה רואה אני שזה אדם תרבותי, ואסור לפגוע בו“. לאחר־מכן באו הרוסים והכריזו: מי שנטש את בריסק דירתו תוחרם. באו הקומוניסטים ואמרו: את הדירה הזאת, לא; הבה נמתין חודש. ואכן כשחזרתי, היתה הדירה מסודרת ללא כל פגיעה. זה היה האסון שלי, כי אילו היה זה אחרת, הייתי בורח לווילנה, אל אבא של אשתי, שהיה שם רופא, והייתי בא לארץ עם משפחתי דרך יאפן, כפי שהגיעו אז רבים. אבל לאחר התלאות שמצאוני בדרך, שמחתי שיש לי דירה והייתי בטוח שלא יפגעו בי.

במלאבה היה בחור בשם מרדכי מגנושבסקי, שנאסר. היה קומוניסט ידוע. נתנה הוא פרופיסור ללמודי מארקסיזם בוארשה. אני במשפטים פוליטיים ובפרט פוליטיים לא הופעתי. הפראקטיקה שלי היתה אזרחית. אז פנה אלי אבא שלו שאטפל בו. אני עשיתי זאת בלי כסף, כמובן. עורכי־הדין דוראץ' או דומברובסקי מוארשה היו מאוד מקובלים על הקומוניסטים. ואם היו להם משפטים בבריסק הם פנו אלי לסייע להם. אני אספתי את החומר ולא רציתי לקבל תמורה. אמרתי, שאני עושה כן, כי אני נגד משפטים אלה בכלל. כשחזרתי לבריסק הייתי בטוח, שהם יעריכו את פעולתי. באו אלי שניים ממנהיגי הקומוניסטים בבריסק, אחד שמו היה בלייוויס. היה בנו של רב, שהיה ידיד גדול שלי. היו לו כל מיני בורות, אבל לנסח פסקי־דין שלו היה בא אלי. היה בא אלי, כדי לטפל באיסוף כסף לאסירים פוליטיים. אני גייסתי כספים בקרב עורכי־הדין, שהיו בין המתנגדים הגדולים של הקומוניסטים. אמרתי שיש לי צורך ב־300 או 500 לירות. הוא היה השליח, שהיה אוסף. הוא בא עם עוד אחד. הם אמרו: „שמענו שאתה רוצה לעזוב; זה יהיה בשבילינו מהלומה“. ואני אמרתי: לא, אין אני מפחד – ונשארתי.

במאסר ובנדודים

לאחר זמן קצר נאסרתי על־ידי נ.ק.ו.ד. באו בלילה אסרו אותי. אשתי נשארה בבית עם אמי, שהיתה אצלי. דאגתי לאמי בוארשה ולאחי בלודז', הרופא, ולגיסי זארומב (שהיה לו בלודז' בית־חרושת) עם אשת־אחותי. את כולם הבאתי אלי. אמרתי כי כאן בטוחים אנו מפני הנאצים. כשהגרמנים נכנסו לבריסק, ברחתי. הייתי חבר בוועד האנטי־פאשיסטי וידעתי שאהיה בין הראשונים למאסר. על הרוסים לא ידעתי. ידעתי שאני לא קומוניסט. אחרי־כך התברר, שהם אסרו דווקא קומוניסטים. הם אמרו, ששונא גלוי אינו מסוכן בשבילם; שונא בותר גרוע יותר. ובכן, אסרו אותי והביאוני לבית־הסוהר. את בית־הסוהר הכרתי היטב, כי ביקרתי שם כעורך־דין. זה היה בית־סוהר חדיש, על כל השיכלולים. אבל אם היה מיועד לאלף, הרי באותו זמן ישבו בו 6,000. בעת שאני ישבתי כבר הגיע המספר ל־12,000. אותי הכניסו לחדר גדול, שהיה לפני־כן משרד. היו שם 160 אנשים. לשכב אי־אפשר היה. אנחנו ישבנו אחד בין רגלי השני, כלומר, ראשי עליו וראשו על איש אחר. כך ישבנו, עד שהגיע

האחרון לקיר ונשען על הקיר. אבל זו עוד לא היתה הצרה הגדולה ביותר. הייתי צעיר ובריא, והדבר לא השפיע עלי. מה שהכאיב ביותר היו הפשפשים. זה היה משהו נורא! הם ממש אכלו אותנו. פעם ביום הובילו אותנו להתרחץ במהירות. היו אנשים שרצו לכבס הבגדים, אך לא הספיקו. ובאותו מקום היה גם בית־השימוש. היו לרשותנו כמה דקות לבית־שימוש, וכמה דקות לרחצה. כי היו אחרים בתור.

נתקלתי בשופט־חוקר מצויין. איני יודע, אם שמע עלי; הוא עצמו היה אדם בלתי רגיל. אפילו שופט אנגלי או צרפתי לא היה נוהג כך. ראשית, לא הביאו אותי במכונית השחורה, „צ'רנו וואגון". הוא בא לבית־הסוהר ואמר: „לא אשמע אותך פה. אביא אותך למשרדי. תסייר קצת, ולא תלך כאסיר, אלא כאילו שני חברים הולכים". בדרך־כלל הובילו אסירים וידיהם קשורות לאחור. הלכנו כך כחצי קילומטר, ולא פגשתי אדם־מוכר. התברר שאחרי שנאסרתי, היגלו את המשפחות למקום אחר ברוסיה, וכמובן גם את אשתי עם בני הקטן ואת אמי. ישבתי אתו בחדר ושוחחנו. היה בא אלי אחת לשבוע ואני חיכיתי כבר ליום־החקירה. לבסוף שאל אותי, אם יש לי עדים. אמרתי, שאין לי. לא רציתי לסבך אנשים אחרים. האשימו אותי שאני פעלתי נגד הקומוניסטים. הם מצאו במשרדי במחוז של בריסק מסמכים, המעידים שהייתי יושב ראש של קרן היסוד ושל הליגה למען ארץ־ישראל העובדת, פטרון של „החלוץ הצעיר" וכו' וכן תמכתי מכספי בפעולות ציבוריות (ציוניות וכלל יהודות). אבל העיקר היה השם שלי. בבריסק העריכו אותי מאוד. אבל הבולשביקים לא יכלו להבין זאת, הם סברו שזה כמו ברוסיה: אם מישהו יושב־ראש, מוכרח הוא לעמוד בקשר עם הבולשת. ואני טענתי, שאין לי כל קשר עם המשטרה. הגשתי למשטרה את שמי, על־מנת שיאשרו את המוסדות, שבהם השתתפתי. השופט־החוקר שאל עדים, שאני לא רציתי שישאל אותם, ביניהם את חבר אדונסקי, עו"ד יהודי. הוא הבין כיצד לדבר. מה שסיפר הוא, סיפרתי גם אני. הוא אישר את כל הדברים. הם החרימו אצלי תמונות מצרפת ומשווייץ. לקחו ממני את הדרכון, שם היו ויזות כמעט לכל הארצות באירופה. הם שאלו אותי: מה אתה, דיפלומאט? הם שאלו אותי, לשם מה הייתי נוסע? והוא ענה: כדי לבלות. ומדוע נסע לקונגרס? אני הייתי ציר לקונגרס העולמי היהודי הראשון בקנדה, ב־1936. הוא ענה, שכנראה נסעתי לביקור. אני שרפתי הרבה תצלומים ומיסמכים. אבל חלק עוד נשאר והוחרם על־ידי נ.ק.ו.ד. הזמינו עד נוסף: עו"ד פולני, אופישובסקי, שאני הייתי אתו ביחסים טובים. הוא חיפש אנשים שידברו לטובתי, אחר־כך בא עו"ד יהודי, ציוני דווקא, ודיבר אחרת. הוא נספה בשואה, ואינני רוצה להזכיר את שמו. הוא אמר, שנאמתי בבית הכנסת והייתי העסקן הציוני הגדול ביותר בעיר. החוקר אמר לי, כי לא מצא יסוד להגיש נגדי כתב־אישום. הוא מבטל את החקירה ומעביר העניין לפרקליט של נ.ק.ו.ד. לחוקר אסור היה לבטל את כתב־האישום. אני לא ידעתי שאפשר לדון אדם בלי לשמוע אותו. החוקר אמר, כי הפרקליט יבוא אלי ויחתים אותי על מיסמך ואני אצא לחופשי.

עוד משהו עשה האיש: אשתי היתה רופאת־שיניים, עד פרוץ המלחמה לא עבדה. לי היתה פרקטיקה רבה ולא רציתי שתעבוד. אבל כשהרוסים נכנסו היה הכרח לעבוד. היא נכנסה למרפאה של רופאי־שיניים. החוקר צילצל אליה ואמר שהכול בסדר. ושאני מבקש שתשלח חבילה. ובאמת, אחרי כמה ימים קיבלתי חבילה. לאחר־מכן נפסק הכול. התברר שכל בני המשפחה הוגלו. בכלל ברוסיה היה מקובל שאם מישו מהמשפחה היה „פושע“ מדיני, כל המשפחה לוקה. או שהיו אוסרים אותם, או שמגלים אותם למקום רחוק, לסיביר או לקזחסטן.

לשבט ולחסד בידי הרשות

המצב בבית־הסוהר היה נורא. ישבנו צפופים בחדר, אבל אסור היה לנו לפתוח את החלון. כבר היה קיץ ואיראפשר היה לנשום. הורדנו את הבגדים וישבנו ממש ערומים. וכשהדבר לא הועיל, החלטנו לפתוח במחאה ולא לקבל את האוכל. אינני זוכר, אם פתחנו את החלון או שברנו את הזכוכית במקרה. אזי העבירו אותנו לחדרים אחרים. בחדר שהיה בו מקום לששה אנשים, הושיבו בערך שנים־עשר, אך היה פחות צפוף וחיכינו למשפט.

יום אחד שמענו רעש. הסתכלנו בעד החלון אל החצר. עומדים היו שם שולחנות וליד השולחנות אנשים רבים. סוף־סוף קראו גם לי. ירדתי למטה וראיתי על כל שולחן אות גדולה. אמרו, שכל אחד יגש לשולחן עם האות של שם־משפחתו. אני ניגשתי לאות ג'. כשניגשתי אמרו לי שאחתום. ידיעתי ברוסית היתה קלושה, אך ידעתי, שבטרם חותמים יש לקרוא. אני לא ידעתי לקרוא היטב. שאלתי, על מה לחתום? והתשובה היתה מה איכפת לך על מה שתחתום? חתמתי, כמו כולם. אחר שחתמתי, קראו באוזני שבי־המשפט המיוחד במוסקבה, הטיל עלי עונש של חמש שנות מאסר עם עבודת־פרך במחנות. אמרתי: „הן לא קיבלתי הזמנה לבית־הדין. אני רוצה להגיש התנגדות.“ אין שום התנגדות, ואין שום עירעור!

ישבנו למטה. אלה שנשארו למעלה, ביקשו לדעת מה קרה, ואילו למטה התחילו צועקים: „אני קיבלתי 5 שנים, ואני קיבלתי 8 שנים.“ לא היתה שום סיבה סבירה לפסקי־הדין. אני קיבלתי 5 שנים וחברי 8 שנים. אני הייתי עורך־דין וחברי כמעט שלא ידע לכתוב. חזרתי לתא וסיפירתי, שקיבלתי חמש שנים. הכול השתוממו: מתי דנו אותך? אינני יודע מתי. אבל כך הודיעו לי. הם ניחמו אותי: חמש שנים זה לא הרבה. יקחו אותך למחנה ותצא מבית־הסוהר. ישבתי וחיכיתי, שיקחו אותי. זה היה ב־13.9.1940. אחר־כך לקחו אותנו והובילונו לרכבת. הרכובות היו ריקים מאדם. החלונות סגורים. כל הדרך מבית־הסוהר עד לרכבת, לא ראינו איש, אפילו לא בחלון. הכניסו אותנו לקרונות־בקר. שם ישבנו שלשה ימים. קיבלנו קצת לחם וקצת מים. התחלנו להסתדר בקומות לשינה. בכניסה היתה הדלת נגררת. בית־שימוש לא היה. היה רק חור בריצפה. מרחוק ראינו שאנשים התחילו להצטופף ליד הרכבת ולשאול, מי מצוי שם.

אני ביקשתי למסור דבר לעו"ד אוירסבסקי שהוא פולני ולא היה עסקן פוליטי. צעקתי: „מדבר עו"ד גלובינסקי, אבקש למסור". קיבלתי תשובה: „תשמע, משפחתך בקאזחסטן! אני לא הבנתי פשר העניין. המילה קאזחסטן לא אמרה לי דבר. להעביר חבילה או משהו בדומה, אי אפשר היה. לא נתנו לגשת. לבסוף זזה הרכבת.

נסיעתם של האסירים היא פרשה של סבל ללא־קץ. אין נותנים לישון, אין נותנים לאכול, בשעה תשע אמרו לנו לשכב על הקרשים. מי שהיתה לו חבילה ישן עליה. לי היתה חבילה קטנה. כשאסרו אותי הייתי לבוש במעיל־פרווה טוב. מייד התחילו השומרים לעבור על הגגות ולדפוק בפטישים של עץ. הם רצו להבטיח שאיש לא ייצא. לאחר־מכן היו עוצרים וסופרים את האנשים. צעקה: „ימינה“, וכולם חייבים לעבור במהירות ימינה. בקרון שלנו היו שמונים וכמה אנשים. אם אין נדחפים מהר, מקבלים מכות במקלות. ומיד מתחילים לעבור שמאלה במהירות. לראשונים היה טוב, כי עוד היה מקום פנוי, והם קפצו מהר. לאחר־מכן שוב אותו דבר. והספירה נמשכת כשעה.

האוכל שקיבלנו: דגים מלוחים קטנים. אחרי זה יש רצון עז לשתות. אך מים לא נתנו, אלא במקום שבו עצרנו. כך נסענו עד שהגענו לקוטלאס. היה שם מחנה גדול ובו עבריינים רוסיים. הם ידעו איך „לסדר“ אותנו. ראשית־כל השתדלו לגנוב מאתנו את כל החפצים. אחר זה הכניסו אותנו לספינת־גרר ובה 400 איש. בספינה, שבה היו יהודים, אוקראינים ופולנים, הוכנסו ארבעים עבריינים רוסיים. המפקד הכניסם, כדי שיגנובו מאתנו כל הניתן. וכל עת הנסיעה היה המצב מתוח. אי אפשר היה לישון. כל אחד דאג למעט החפצים שלו. אני דאגתי לפרווה שלי ולנעלים. שכבנו ושמרנו על חפצינו. ואם התלוננו לפני מפקד האוניה שגנבו משהו, היה אומר שזו עלילה. נסענו כמה ימים ובאמצע היה יום כיפור. אנחנו החלטנו לעשות „מניין“, להתפלל ולא לאכול. יום קודם קיבלנו דגים מלוחים. הורדנו אותם למים על חבל כדי שהמים ינקו את הדגים ולא יהיו מלוחים כל כך. אחרי הצום נוכל לאוכלם יחד עם הצנימים שקיבלנו. התחלנו להתפלל. היה בינינו עורך־דין בילוסטוצקי מלוקוב. הוא היה בעל־תפילה. בילוסטוצקי עכשיו בפולין. היה היועץ המשפטי של השגרירות הסובייטית והתחתן עם פולניה, קתולית אדוקה. יש לו הרבה ילדים והבית שלו קתולי גמור. אני הייתי אצלו בבית, אחר ששוחררתי והגעתי ב־1956 לפולין. הוא שוחרר ב־1941 ויצא לפולין ב־1944. שאלתי אותו, אולי הוא מבקש לחזור ליהדות? הוא אמר, שיש לו אשה וילדים, וכולם התחנכו בדת הקתולית. בא השומר ואסר עלינו להתפלל. שאלנו למה? ענה: כל אחד לחוד יכול להתפלל, אבל לא בציבור. הגענו למקום אחר, הורידו אותנו וחילקו אותנו לקבוצות. זה היה כ־600 קילומטר מקוטלאס. בקבוצה אחת הייתי אני וביליסטוצקי ופולנים אחרים. בקבוצה שנייה היה יהודי, בשם גולדשטיין, שהיה לו בית־חרושת למנורות חשמל „אוסרם“. בוארשה עשו אותו ראש בקבוצה.

ובילוסטוצקי היח ראש הקבוצה השנייה. הובילו אותנו דרך הטונדרה ודרך ביצות, שאי אפשר היה ללכת בהן. התקשרנו זה אל זה, כדי ללכת שניים חד, אך אי אפשר היה. אזי קפץ אחד, בחן את המקום, ואנחנו קפצנו אחריו. כך הלכנו כשאנו מחזיקים אחד בידו של השני. היה עמנו איש בשם מנלה. אני סבור שהוא עתה בארץ. הוא היה רואה-חשבון. הוא לא יכול היה ללכת עוד. הם אמרו להשאיר אותו. אנחנו לקחנו אותו בזרועותינו משני הצדדים, והלכנו יחד, כדי שלא ישאר.

ראשית הצרות...

באנו למקום, שקראו לו קוניצגוריה (ברוסית: סוף-הצרות). בשבילנו זו היתה התחלת הצרות. שם לא היה דבר. רק יער. אף אוהל לא היה. לא היה היכן לבשל. ביום הראשון לא היה מה לאכול. וביום השני הביאו על חמורים צנימים ודוד. העמדנו את הדוד על מקלות. עצים היו די והותר. הדלקנו את העצים. מצאנו מים וקיבלנו אוכל: 200 גראם צנימים ו-200 גראם דייסה מגריסים מבושלים. זו היתה מנה ליום שלם. כל היום עבדנו. צריך היה להקים מחנה, לפנות את השטח. לבנות צריפים. כך נמשך הדבר ששה שבועות. הקימונו מטבח, והתחלנו לקבל מרק, לחם, במקום צנימים, 600 גראם ליום. לחם לא טוב, אבל לחם! עבדנו קשה בעקירת עצים. בשעת בירוא העצים, צריך לדעת איך להחזיק במשור, כדי שהעץ לא יפול עליך, אלא לצד השני. עבד צוות של שלושה אנשים. במקום אחר עבדו שלושה אנשים וניסרו עץ בעל קליפה לבנה (ליבנה), והוא נופל מהר מאוד, לא כמו אורן, הנופל לאט. לאורן יש שורש עמוק מאוד. אבל עץ-הליבנה נופל מהר מאוד. ובקצה של העץ נפגע יהודי בשם דמבסקי מביאליסטוק, שהיה רופא שיניים. זה היה ב-11 בנובמבר 1940. הדבר עשה עלי רושם קשה. בפעם הראשונה שנהרג אדם בקבוצה שלנו. העץ פגע בו וממש חתך לו את הראש. אפילו הגה לא הוציא מפיו. אנחנו ביקשנו לקבור אותו. התירו לנו ללכת אחר הארון. קברנו אותו באיזה מקום. לאחר-מכן נזהרנו. בנו בתים לאנשי-המשמר. החיים נכנסו למסלול כלשהו. בנו גם מנסרה. היה שם פולני מהנדס, סטפן דגלר. אני הייתי אתו ביחסים טובים. בדרך-כלל אנשי האינטליגנציה היו קשורים יותר. גורל אחר היה לכולנו. הוא נתמנה מנהל המנסרה וביקש שיעבירוני לעבודה במנסרה. לא היה שם חשמל. רק קיטור. תפקידי היה למלא מים לקיטור. למטה היה נחל קטן וצריך היה לרדת 30 מטר למטה. כבר היה כפור. ברצותי לשאוב מים, צריך הייתי לשבור את הקרח. המיכסה היתה 250 דליים ליום, כדי שיהיה קיטור. אני הייתי מרוצה מאוד. איש לא עמד מעלי. נחתי קצת והמשכתי בעבודה. קיבלתי את המזון, בדרך שמקבלים כל העובדים המצטיינים (סטאחאנובייץ). התפוקה היתה גדולה יותר מהנורמה, אך אני קיבלתי כמו כולם. יום אחד בא מפקד המחנה ושאל: כמה אני מקבל. סיפרתי, שאני מקבל 1100 גראם לחם, ואני מספק את כל המים לקיטור. הוא אמר: אלה הם שירותים ולך לא מגיע שכר של פועל מצטיין; לך מגיע רק

600 גראם לחם. אף-על-פי-כן הייתי מרוצה. הדבר נמשך עד שפרצה המלחמה עם הגרמנים.

אני אז ישנתי במקום אחד עם דגלר. בלילה לא ישנתי ושמעתי שהשומרים מספרים כי הגרמנים פתחו במלחמה. הערתי את דגלר ואמרתי: פרצה מלחמה! הוא חיבק אותי. חשבנו שהגאולה באה. לא עבדנו כמה ימים. היתה כנראה הוראה כזאת. אבל מייד יצאו צווי חירום והתחילו לעבוד בקצב מוגבר: במקום 10 שעות ליום, עבדנו 12 שעות ואפילו יותר. המלחמה פרצה ב־22 ביוני 1941. ב־1 ביולי בלילה באו למקום, שבו שכבתי ואמרו: „קח את חפציקך!“ הלכתי ופגשתי עוד 16 פולנים. כולם אדריכלים, המנדסים ומומחים לערנות. כל מיני אינטלגנטים פולניים ואני ביניהם, יהודי אחד בין 17 אנשים. הובילו אותנו למרכז. שם פיזרו אותנו לצריפים. שם היה יותר טוב. הצריפים היו נאים יותר. פגשתי שם לקוח שלי מבריסק, מיכלסון. שמחנו מאוד זה עם זה. בלילה הראשון חשבתי, שהיטיבו עמנו. אבל לא תם הלילה, באו וצעקו את שמותינו: צאו עם החפצים! הובילו אותנו לשופט־חוקר והאשימו אותנו בהכנת מרד במחנות נגד השלטון הסובייטי. אמרתי שאין לי כל קשרים. אמרו לי: „אתה שרת יחד עם הפולנים“. ובאמת, אחר העבודה היינו מתאספים ושרים שירים פולנים. אמרתי: „כן, אני השתתפתי, אבל איני יודע כלל לשיר“. אל תספור; אנחנו יודעים הרבה עליך. אחר כך הובילו כל אחד לתא אחר, ואיש לא ראה את חברו. זה היה צריף בית־הסוהר. עמוק בתוך האדמה. ראינו שם רק את רגליהם של העוברים. הישיבה בתא שלי, זה היה סבל, שאין לשער. בארכנגלסק יש באותה עונה יתושים לאין־ספור. יש שם ביצות. היתושים נכנסו לתא שלא היו בו זוגיות וממש אכלו אותי. הייתי שותת דם. שם היינו עד ספטמבר. אחרי ההסכם עם שיקורסקי הוקל המצב. שאלמלי כן, היו הורגים את כולנו. יום אחד הובילו אותי לחקירה. פגשתי אחד האסירים, שלא היה בתוך הכלא. הוא הספיק לומר לי מה לעשות כנגד היתושים. היינו לבושים בלבוש מצמר גפן והוא יעץ לי להוציא את צמר־הגפן על הרצפה, ובנעל לשפשף בו ואזי הוא מתלקח ועולה עשן, המגרש את היתושים. וזה אמנם הציל אותי במקצת. וגם מהצד השני של הקיר שאלו אותי בדפיקות, אם אני כבר יודע מה לעשות. אמנם העשן לא נשאר זמן רב, אבל שעה שעתיים יכולתי לנוח.

אחרי ההסכם עם שיקורסקי נקראתי לחוקר. הוא כבר היה אדיב. הוא אמר: אתה צודק, אנחנו שוכנענו שלא השתתפת בהכנות למרד, ואתה משוחרר. ובאמת, אחר יום־יומיים שוחררתי, הוחזרתי למחנה, שממנו באתי. שם נפגשתי עם מיכלסון. היו לו הרבה מכרים והוא השתדל שאכנס לקבוצה, בה הוא עבד בקילוף עצים. וכיוון שהיתה לו מנסרה בפולין והיה מומחה לעץ, הוא ידע איך לעשות את הדברים במאמץ קטן. הוא לימד אותי את המלאכה. ואם אני לא הספקתי, הוא היה מסיים העבודה גם בשבילי. שם שהינו עד שהתחילו לשחרר אסירים פולנים, לצבא וגם לא לצבא. יום אחד קראו לעשרה אנשים. לי לא קראו. מי שנשאר חשב, שהוא אבוד. אחר כמה שבועות קראו עוד רשימה. ושוב

לא הייתי בה. גם מיכסלון נשאר, גם אני נשארתי. בנובמבר קראו 10-8 אנשים, ואני ביניהם. מיכסלון לא. בהיותי במחנה, קיבלתי גלויה מאמי. אמי כתבה לי שאשתי חולה ונבצר ממנה לכתוב. היא שלחה לי הרבה חבילות לפיצורה ואף קיבלה קבלות שאכן קיבלתי את החבילות. . . לאחר מכן התברר שאמי נפטרה, ואשתי עוד קודם לכן. אשתי נפטרה מיד כשהוגלתה לקאזסטון, אחרי 10 ימים: ב־10 במאי 1940. אמי נפטרה ב־11 במאי 1941. היא הלכה לבית־הקברות ביום־השנה. קיבלה, כנראה, התקפת־לב, ומתה.

חקירות, משפטים ועינויים

כששחררתי הלכתי לחפש את המשפחה. נסעתי לאקמולונסק. שמעתי ששם יש ועדות של פולנים, המטפלים בעניין. כשבאתי לתחנת הרכבת באקמולונסק, חיכו לנו כמה פולניות. כששמעו את שמי, ראיתי שמהו אינו כשורה. לא רצו להגיד לי. סוף־סוף אמרו לי, שאשתי נפטרה זה כבר, והבן נמצא אצל רופא פולני מקובסקי, והוא חולה. מיהרתי במשאית, שנסעה באותו כיוון. זה היה כפר נידח וזוניסנסקה, באזור של פקינקה. הגעתי ומצאתי שם מכרים רבים מבריסק. רבים היו במאסר וחזרו עוד קודם. ניגשתי לבית־החולים. הרופא אמר, שבני חלה באדמת ואסור לי להיכנס. אך בעד החלון ראה אותי הבן, ומיד הכירני. אז אמר לי הרופא: „שאישי לא יידע על כך, אני ארשה לך להכנס.“ כשיצא הבן מבית־החולים, שכרתי חדר אצל אכר אחד. התחלתי לחפש פרנסה ומה שיכולתי למצוא היתה רק „עבודה שחורה“. היו שם קבוצות של פולנים שעבדו ליד הקומביינים בקציר חיטים. נכנסתי לקבוצה פולנית כזאת. השתכרנו יפה. התשלום היה בחיטה ותמורתה יכולנו לקבל מה שרצינו. בשר וחלב. עבדנו לפי אחוזים. קיבלנו 15%. לא היו אנשים לעבודה בשדות. כל הגברים היו מגויסים. אחר־מכן מצאה הביקורת, כי אנו מקבלים 15% וקיצצה את התמורה ל־5%. וגם כך היינו מרוצים. אבל העבודה היתה קשה מאוד. הייתי בא היתה מכוסה כולי אבק מהוקמביין. חבר שלי עבד בקואופראטיב כמנהל־חשבונות, שמו זיסמן. החלטתי לעבור לשם, אבל לא היתה שם עבודה כפועל פשוט. המנהלים קבעו שעלי ללמוד מקצוע. לא עורך־דין, כמובן. המקצוע הטוב בשבילי הוא עוזר לנפח, העובד בפטיש שמשקלו 8 קילוגרם. צריך הייתי להכות הרבה מכות בזמן מועט, וכשלא הספקתי, היה הנפח גוער בי. ואף־על־פי שהייתי בריא וצעיר, היתה העבודה למעלה מכוחי. אמרתי שאני רוצה לשנות את המקצוע, אין לי כוח. מה פירוש אין לך כוח? אתה בריא! אם כך, אינך רשאי לגור במקינקה. התחילו מתנכלים לי, כדי להכריחני לעזוב את מקינקה. ואני כבר הסתדרתי עם הבן ולא רציתי לעזוב. כי ברגע שלא היתה לי עבודה, אסור היה לי להישאר במקום. סוף־סוף נתקבלתי בקולושוט: מפעל העוסק במכרות זהב. שם מנקים ואוספים את האבק ושמים בשקים. זה היה מחסן גדול תחת השמש. קיבלו אותי לשמש שומר לילה. שם היו גונבים הרבה. לא את האבק, כי זה לא היה כדאי. היו שולחים את האבק לאוראל לעיבוד, ומקבלים משם את

מטילי הזהב. אבל היו גונבים את השקים שהיו עשויים בד יקר וטוב. מן הבד היו עושים כותנות. צריך הייתי לדאוג לכך, שלמחרת היום לא יהיו פחות שקים. האבק היה בשני שקים, פנימי וחיצוני. החיצוני לא היה כל כך טוב, רק הפנימי. שם עבדתי עד שנת 1945.

פתאום באו וערכו אצלי ואצל חברי חיפוש. מה חיפשו אינני יודע, אבל אסרו אז שלושה מאתנו. את שוורץ, מונקובסקי ואשה אחת, שניידר. כולם מבריסק. אצלי עשו חיפוש, אבל השאירו אותי. שום דבר לא מצאו. אני הייתי פעיל באירגון הפאטריוטים הפולנים, שפעל אז בהיתר. היתה עצרת גדולה לזכר קושציושקה. אני הופעתי בנאום של ארבע שעות ויותר. מיד נקראתי לחוקר, שדרש, כי אעיד עדות נגד האנשים שנעצרו. אמרתי שאינני יודע דבר ואין לי מה להעיד נגדם. אזי אמר לי: שמע, לך יש בן, ואתה צריך לדאוג לו. אם לא תדאג לו, גם אותך נאסור, ואתה לא תועיל. אמרתי, שזה לא תלוי בי: אינני יכול לתת עדות, אם אינני יודע דבר. הוא אמר לי, שיתן לי שהות להרהר בכך. הייתי בטוח שיאסרו אותי. אבל המצפון לא נתן לי. עברו שבועיים. נעצרתי יחד עם עוד אחד, זיסמן. הובילו אותנו לאקמולונסק. הושיבו אותנו במרתף במעצר מתחת לבניין של מ.ג.ב. כך נקראה הבולשת הפוליטית. שם לפחות היה נקי. לא היו שפשפים. התחילה החקירה.

ביום הראשון שום דבר, ביום השלישי הזמינו אותי ב־10 בלילה (ב־9 היו צריכים לשכב, אסור היה לשבת. השומר היה מסתכל, אם אני יושב, ואם ישבת אסור היה להישען, אך כששמענו שהוא הולך, היינו מסתדרים). הוא הזמין אותי ושאל, אם אני מודה באשמה, שאנו אירגנו תנועת מחתרת להברחת יהודי ברית המועצות לפלסטינה. אמרתי, שאין זה נכון. אבל הם לא הסתפקו בכך. הייתי צריך לשבת בקצה הכסא, להסתכל בו ולענות. הוא היה שואל שאלה אחת, ואחר כך קורא בעתון. אבל אם חש בתנועה כלשהי, כבר היה מסתכל בי. כך ישבנו עד שתיים בלילה. אז היה מטלפן למסעדה להודיע שהוא בא. הוא יצא למסעדה, בא מישוהו אחר ששוב פתח בשאלה. כך ישבתי עד שעה 4 או 5 לפנות־בוקר. אם היה החוקר איש טוב, היה משחרר אותי ב־2. אבל ב־6 בבוקר כבר היה צריך לקום. כלומר, כמעט שלא ישנתי. תמיד סירבתי לחתום. פעם אחת אמר: אתה לא תחתום, ממילא אין צורך בחתימה שלך. החברים שלך כבר סיפרו לנו הכל. הם אמרו שאתה השתתפת בכל העניין ואין לנו צורך בחתימה שלך. אתה יכול לדבר ככל שתרצה. הביאו אותי לעימות עם שווארץ. וכשנכנסתי, לא הכרתיו. היה לו זקן גדול, כי לא התגלחו שם. בזמן החקירה איש לא התגלח. היה כבר מוכן פרוטוקול. הוא קרא בקול. שווארץ היה חתום עליו. אני אמרתי שהכל שקר גס. החוקר קפץ ואמר, שפגעתי בכבודו של עד. אם עוד פעם אומר מלה כזאת, הוא ישים אותי בצינוק. לא יכולתי להתאפק ואמרתי מה שאמרתי. אחר כך היתה לי עוד התנגשות עם מינקובסקי. גם הוא אישר, שהשתתפתי בישיבות אצל הגב' שניידר. שם כאילו תיכננו את כל הפעולות ואת זיסמן לא ראיתי כל הזמן. הייתי בטוח, שאותו שיחררו. פתאום נפתחה הדלת של תאי,

הכניסו את זיסמן. כשראה אותי, מיהר אלי והתחבקנו. הוא חשב שאני כבר שוחררתי. הוא אמר, כי השומר הכניס אותו בטעות. היה צריך להכניסו לתא השני. פחדנו פן יתגלה הדבר, דפקנו בדלת ואמרנו לשומר: למה הכנסת אותו הנה, זה לא התא שלו. השומר השתיק אותי ואמר תודה. לפחות, ידעתי שהחבורה ישנה. בעת החקירה ביקשתי לחקור עד אחד. טענתי שהכל פרובוקציה של איש אחד. ביקשתי להזמין. האיש בא אלי ואמר, שכבוד גדול בשבילו להיפגש אתי. כי הוא שמע עלי בפולין. הוא עצמו מגורדנו, וזכות גדולה לו לראות ולשמע אותי. הוא היה פרובוקטור. הוא רצה לשמוע מה התוכניות שלי להבא.

לאחר־מכן נערך משפט בבית־הסוהר. המשפט נמשך שלושה ימים. התברר שחוקר מאיתנו, היה עוד אחד בשם גורביץ, הוא היה קשור עם הגב' שניידר בפעילות ה"בונד". אתנו לא היה לו כל קשר. לא הכרנו אותו. בא עורך־דין שהעמידו לנו. אמר: הוא יהיה עורך־דין שלכם. אני כעורך־דין ידעתי איך צריך לנהל משפט. שוב כפרתי באשמה. אמרתי, שאני מבקש להזמין עד פלוני. שכן, אם דיברתי על פוליטיקה, רק עם עד זה יכולתי לדבר, והוא יודע שההיפך מה שנאמר בכתב־האישום הוא הנכון. הם רשמו הכל והכריזו על הפסקה. בשעת ההפסקה ניגשנו לחלון, בעד החלון ראינו את בני המשפחה: אשתו של זיסמן, הבת של שניידר. אשתו של שווארץ, ומינקובסקי. ראיתי שעומד גם האיש, שאני מחפש אותו כעד. כשחודש הדיון, קמתי ואמרתי: כיוון שלא מצאתם את העד, אני מודיע לכם, שהוא עומד ליד בית־הסוהר, ואבקש לשלוח שליח להזמין להעיד. הם הסכימו. חזר השליח ואמר שאין אדם כזה. החוקר כנראה הודיע מיד שהוא יסתלק. בעת ההגנה בפני האשמה, שהייתי כביכול חבר באירגון להברחת אנשים לפלסטינה, אמרתי: איני חושב עצמי למשוגע או אידיוט. אני חושב את עצמי לאדם פשוט, אבל עם שכל ישר. אני הייתי חבר נשיאות י.י.אס (היאס) בפולין והחברה הזאת טיפלה בהגירת יהודים לארצות אחרות, ופולין היתה מעוניינת בהגירת היהודים. היא עשתה הכל, כדי שהיהודים ייצאו. אני יודע כמה קשה היה להוציא יהודי אחד, ואלף יהודים זה הישג גדול. אזי קשה להאמין, שאני הייתי מתפתה לארגן מחתרת להברחת יהודים.

לאחר־מכן קם העורך־דין וביקש להחליף סעיף האישום מסעיף 19 סעיף קטן 2 לסעיף 10, סעיף קטן 1. קמתי ואמרתי: "תסלח לי, עורך דין, אני לא ביקשתי שתודה באשמתי. אפילו בסעיף אחר. אני בכלל כופר באשמה. ואין לך זכות להודות באשמתי ולבקש שינוי לסעיף קל יותר. אני מבקש שלא תגן עלי. אינני מרשה לך להופיע בשמי" אזי אמר היושב ראש: "אנחנו יודעים שאתה עורך־דין, לכן תהיה לך זכות המלה האחרונה" זה כמובן לא עזר לי. ב־13.8.1956 ניתן גזר־הדין. קיבלתי שבע שנים וגם זיסמן והשלושה האחרים קיבלו עשר שנים. גורביץ זוכה. אחר פסק־הדין הוצאתי מהתא שלי, הובאתי לתא אחר, שם נפגשתי עם

כולם. עם מינקובסקי, שניידר, זידמן, שוארץ, שגם הם היו שפוטים. הם שמחו לראות אותי ואני סירבתי להושיט את היד לשוארץ ולמינקובסקי. הם נפלו על הברכיים ואמרו: „תשמע, תסלח לנו, ידענו ששום דבר לא יעזור. ממילא יאסרו אותך ולא היתה כל אפשרות אחרת. רצינו לקצר את סבלנו” ומינקובסקי סיפר מה שעשו לו: הורידו אותו לצינוק, שהיה רטוב והוא היה צריך לשבת על הברכיים. קשרו ליד אברי המין משקולת. והוא היה צריך כך לעמוד. זה היה כאב ללא־נשוא. סלחתי ונשארנו ידידים.

אחר כמה ימים הובילו אותנו לבית־סוהר רגיל. נפגשנו שם עם אסירים פליטים. לבסוף הובאנו לרכבת הקרויה סטוליפינקה. זוהי כביכול רכבת רגילה, אבל עם סורגים. כל תא סגור לחוד. ואם רוצה אתה לצאת לבית־שימוש, אינך יכול אלא אם מוציאים אותך. ששה מקומות בכל תא. היינו בדרך למחנה, וגם שם נפלו בחלקנו יסורים נוראים.

פליטים שחזרו למלאכה לאחר מלחמת העולם השנייה • פליטים
וואס האבן זיך אומגעקערט קיין מלאווע נאך דער צווייטער וועלט־
מלחמה • Refugees who returned to Mława after World War II

לחמתי בשורות הפרטיזנים

אבא שלי נולד בחורז'ל. התחתן עם אמי, שמוצאה מוארשה, וגרו במלאבה. היתה להם חנות לעורות. המצב הכלכלי היה טוב עד כמה שנים לפני המלחמה. היה משבר גדול, שפגע גם באבי. ב־1929 נתחולל משבר כלכלי בעולם. המצב הלך והחמיר. אחר־כך באה גם הסיסמה של האנדקים: לא לקנות אצל היהודים. עד שהיינו צריכים לעזוב את הדירה.

אבי היה מוכר את העורות ל"פולקס־דויטשה". הם באו מכל הסביבה לקנות אצלנו. היו להם חנויות. החנויות מכרו הסחורה לסנדלרים. מחיר העור היה אז צמוד לדולר. אם עלה מחיר הדולר, עלה גם מחיר העור. וצריך היה לדעת מתי לקנות ומתי למכור. חוץ מזה היה מקרה בבית, שבהשפעתו איבד אבא בכלל את היוזמה.

אבי היה כמדומה חסיד אלכסנדר. היו שני בנים בבית. הגדול למד ב"ישיבה". אחר־כך עזר בעסק. בבית למד חשבון ופולנית. הבנות למדו בבי"ס עממי של גולומב והמשיכו בתיכון, שם למדו רק יהודים. המנהל היה בורנשטיין. גם הבנות עזרו בעסק. השכירים לא הספיקו לעשות כל העבודה.

בשנת 1936 עזבתי את מלאבה. הייתי בוארשה ואחר־כך יצאתי להכשרה בביאליסטוק. כמה ימים לפני המלחמה נסעתי לקובל. כשפרצה המלחמה הייתי בקובל. אנשי השומר הצעיר יצאו ברובם לוילנא. שמענו כי בוילנא שולטים הסובייטים. כי משם נוכל לעלות ארצה. שם הייתי שנתיים עד שנת 1941.

בהכשרה

קמו אז שני קיבוצים. קיבוץ „עמל" מבוגר יותר. אנחנו היינו קיבוץ צעיר יותר. עבדנו בכל מיני עבודות. עבדנו בסמרטוטים, בשירות לבתים, בטיפול בילדים. אכלנו רק בקיבוץ. שם הייתי בערך שנה. כל הקיבוצים מפולניה באו לקובל, משם לוילנא. גרנו בבית פינתי. לכל קיבוץ היה חדר או שני חדרים. אנחנו נקראנו ה"זרם" זה נמשך זמן קצר, כי מיד חזרו הסובייטים. תחילה הרשו לעלות ארצה דרך ליטא. פעמיים הירשו, ובפעם השלישית כבר שלחו לסיביר. אני הספקתי קודם לכן לצאת לנובוניה, ליד נובוגרודק אל אחותי, שגרה שם עם בעלה. שם היה השלטון הרוסי. כשנודע לי שהם שולחים לסיביר, ברחתי ממש ברגע האחרון וניצלתי.

גיסי היה רופא. כשהגרמנים נכנסו, הם שלחו את הרופאים לכפרים, כדי שיעבדו שם, אם תפרוצנה מגיפות. גם גיסי עבר לכפר עם אחותי ואיתי. משם לקחו אותנו לגיטו בנובוגרודק. הגיטו כבר היה קודם. שם היינו עד ספטמבר 1942. ומשם יצאנו דרך המנהרה שבנינו. הגיטו של נובוגרודק היה גדול למדי. הם אספו יהודים מכל הסביבה. אחרי השחיטה השלישית, עברנו לגיטו קטן מאוד בנובוגרודק.

„היודנראט“ הראשון היה מורכב מ־12 אנשים מנובוגרודק, מבין היהודים המכובדים ביותר. קרה מקרה, ששני יהודים סחרו בבהמות. הדבר נודע לגרמנים. הם דרשו מהיודנראט שיסגירו את האנשים. הם סירבו. נתנו להם ארכה של יום אחד, ואם לא יהרגו אותם. ואכן, הם ירו בהם. הם היו באמת אנשים טובים. כלפי „היודנראט“ השני היו קובלנות רבות. הוא היה מורכב מזרים ומאנשי נובוגרודק. מהסלקציות הצלחנו להתחמק. אני ואחותי עבדנו כאחיות. הם לא נתנו לחם נוסף לאחיות. אבל אח גיסי בא ואמר שאגיד שאני תופרת. כי היו שם בתי מלאכה לכל מיני מקצועות. ואז קיבלתי לחם נוסף, וזה היה ממש הצלה. כשבאנו לנבוגרודק, היתה הסלקציה הראשונה. אני הסתתרתי קודם בעיר, אך מצאו אותנו ברגע האחרון והביאו אותנו לגיטו. שם חיכינו למוות כל הלילה. כל הלילה הם היו מסביב לגיטו. בבוקר הם הוציאו אותנו מהבתים. היינו צריכים לשכב על הארץ עד שלקחו אותנו לאוטובוסים. אני קמתי ורצתי. חשבתי, כי מוטב לקבל כדור בגב מאשר ליפול בידיהם. ועד עכשיו אינני יודעת, איך הצלחתי לברוח לביתי. ובבית ידעתי על מקלט והסתתרתי בו. הם לא ירו בי. אחרי שהתחילו לקחת לאוטובוסים, הם נכנסו לכל חדר וחיפשו. היו שם אנשי נובוגרודק, אנשים מאוד עשירים, אחד השוטרים מרוסיה־הלבנה ידע, מי גר כאן ושאפשר לקבל כסף. והוא כבר דאג שלא ייכנסו למקלט. וכך ישבנו יומיים. ביום ראשון בבוקר הם פתחו ואמרו, שעלינו לעבור לגיטו השני, שהיה קטן יותר. לשעבר היה שם בית־המשפט. היינו מעטים והתחלנו לחפור את המנהרה. אלה שנלקחו בסלקציה הובאו למחנה־צבאי ושם ירו בהם. תפקידי היה לתפור שקים קטנים, כדי להוציא את החול. אסור היה לספר אפילו ליהודים. ואלה שעבדו בפנים, לא יצאו ארבעה חודשים, שמא מישהו יספר. אותי הזהירו, אם מישהו יידע, יהרגו אותי. המנהרה הובילה לשדה. עשינו הכל כדי לכבות את החשמל. זה היה לילה פארטיזני. יצאנו בגשם וברוח, הרמנו את הגגות מעט, כדי שיהיה רעש, כאילו הרוח עושה זאת, ובלבד שלא ישימו לב. הגגות היו מפח. יצאנו 230 בערך, אבל לא נשארו רבים. מן השדה אל הפארטיזנים היה עלינו ללכת מרחק רב. כשיצאנו היה חושך ואפלה. כל אחד ניסה עד הבוקר להגיע ליער ולהסתתר. כשראו הגרמנים, שאין באים למפקד, ערכו חיפוש וראו שנעלמו היהודים. בין הבורחים היו גם אנשים מבוגרים. אבל ילדים לא היו, כי בסלקציה הראשונה לקחו את כל הילדים והזקנים. יותר ממאה הם הצליחו לתפוס. היתר הגיעו לפארטיזנים בישצ'נה נבוצקה. זה בין ליטא ברנובוצ'ה נובוגרודק. שם היו 80,000 פארטיזנים. אנחנו היינו בפלוגה רק של יהודים,

1200 בגדוד. זה היה יער סבוך וגדול. בין הפארטיוזנים היו אנשי רוסיה הלבנה. המפקד נשלח מרוסיה. את הפלוגה שלנו הנהיג אחד, שגר ליד נובגורודק והוא עבד בגיטו והוציא אנשים. שמו היה לבסקי. ביער היינו עד שנכנסו הסובייטים, כלומר עד 11 ביולי 1944. אז עזבנו את היער. אצל הפארטיוזנים עבד כל אחד בעבודה כלשהי. אצלנו היו בתי-מלאכה וכל הפארטיוזנים מהסביבה עבדו שם. עשינו נעלים, בגדים, סבון, נקניק. הם לא יכלו לעשות כן. כי לנו היה גדוד „משפחתי“. היו בו נשים וילדים, ואילו אצלם היו בעיקר גברים. הנשים היו צעירות. הנשים שלהם נשלחו למקום אחר. גם אנחנו עשינו כל מיני פעולות. כל פעם שלחו פלוגות לפעולה נגד הגרמנים. אבל הפלוגות של הגברים עבודתן היתה המלחמה. כל יום יצאנו לכפר אחר. אלה היו כפרים של פארטיוזנים. במקום לתת לגרמנים, הם נתנו לפארטיוזנים. כי הם פחדו מהפארטיוזנים יותר מאשר מהגרמנים. אנחנו שמרנו שהגרמנים לא יגיעו אליהם. והגרמנים באמת פחדו. גרנו בבונקרים והסתרנו אותם שאפילו אווירונים לא ראו אותנו. יום אחד העתקנו את מקום-שהותנו. עברנו למרכז. אני עבדתי בשדה התעופה, שהיה שם. היו מגיעים אווירונים מרוסיה ומביאים נשק. הם היו גם לוקחים את הפצועים. זה היה כמעט כל לילה. עבדתי כאחות בשדה-התעופה. בשדה התעופה היו 16 בונקרים, ובכל אחד היו מדליקים לפיד. כשראינו את האווירון, הוא נתן לנו סימן, ואז הדלקנו קש בערימה והאווירון ירד, הוריד את הנשק, לקח את הפצועים. אני טיפלתי בפצועים עד שאספו אותם. האווירון הביא גם תרופות. בכל בונקר היה תנור ובתנור סיר מים חמים. בלילה מותר היה להדליק את התנור. והיה גם עץ מיוחד, עבה ויבש מאוד, שלא העלה עשן. אלו היו עצים מתים. לכל 1,200 האנשים בישלו במטבח אחד. היינו מקבלים ארוחת צהרים. בבוקר תה ועוד משהו. לחם קיבלנו בכל יום. המטבח היה על הקרקע, אבל מוסתר. מי שרצה בישל בבונקר. בכל בונקר גרו 40 איש. במשך הזמן בנינו בונקר קטן למשפחות. היה שם חדר אחד. הילדים למדו חשבון וקריאה. היה בית-חולים שלנו. כל אחד עבד במקום קבוע. בכל פעם היתה יוצאת פלוגה אחרת לפעולה. היינו שם כדי לעבור את המלחמה אבל עשינו הכל כדי להציק לגרמנים.

יום אחד טיפלנו לגרמנים, שיבואו מהר, כי הגיעו פארטיוזנים רבים. שאלו, כמה. אמר המטלפן: 1,000. הם באו קרוב לכפר, ואזי פתחנו עליהם באש. במבצע הזה השתתפו הרבה מהפלוגות האחרות. כל פעם עשינו דבר אחר. כל הכפרים מסביב ליער וביער היו ביחסים טובים מאוד עם הפארטיוזנים. אבל אנשי רוסיה-הלבנה היו אנשים נוראים. אף יהודי לא יכול היה להסתתר. אם מישוהו שילם להם, כדי לחיות בבונקר בעיר, הם לקחו את הכסף והלשינו עליו. הכפריים, בין שרצו ובין שלא רצו, היו מוכרחים לעבוד עם הפארטיוזנים. אם סירבו, העלו את הכפר באש.

בעד האוכל לא שילמנו דבר. אם לא לנו, היו צריכים לתת לגרמנים. והם גם לא נתנו את הכל. גם אנחנו עזרנו להם בכל מיני דברים. אנחנו נתנו להם

שמירה. האנשים שלנו קבעו כמה כל אחד מהם צריך לתת. בער אי־אפשר היה לגדל שום דבר.

הרוסים הם אנטישמים והרוסים־הלבנים פי כמה וכמה. אבל אסור היה להם להראות זאת. אבל כשהשתכרו, יצא הדבר. לשתות היה די־הצורך. הגויים לא יכלו לחיות בלי לשתות. לא רחוק מאתנו היו גדוד פארטיזנים פולנים קומוניסטים שנשלחו מרוסיה, הם היו אתנו ביחסים טובים. היו להם מדים של חיילים פולנים עם הנשר. הם באו במיוחד מרוסיה, שהיתה מעוניינת בהם. הם תמיד באו לפלוגה שלנו ועזרו לנו. היו פלוגות, שהיה להם קל יותר. הם היו שם פחות אנשים ולא משפחות; רק גברים. הם שיצאו מהיער והיו מביאים הרבה יותר. כל פלוגה דאגה לאוכל לעצמה. לכל יחידה היה כפר שלה.

המפקד מרוסיה, פלאטון, חילק את הנשק, שהגיע מרוסיה. היו כל מיני בעיות, אם יצאה, נניח, פלוגה לפעולה. קרה, שרצו לעשות לנו כיהודים משהו. אנחנו תמיד פנינו אליו. הוא היה אחראי על כל הפארטיזנים של רוסיה הלבנה. לא היינו צבא אחד. לכל פלוגה היה המפקד שלה, והיא ניהלה את הפעולות לבדה. אבל כולם נשמעו למפקד מרוסיה פלאטון. אם תפסו שבויים, היו מביאים אותם אליו. סבלנו הרבה מאוד מן הוולאסובצים. הם קיבלו את העונש החמור ביותר, כשתפסנו אותם. כי פלאטון אמר, שהם השונאים הגדולים ביותר. הם רוסים העובדים עם הגרמנים. הם נכנסו ליער כמרגלים ועזרו לגרמנים. הגרמנים שלחו אותם. הם פעלו בין לידה, ברנוביץ ונובגורודק. כל השטח היה היער פושצ'ה בילוביצ'קה. לכל פלוגה היה שטח־פעולה משלה, במקום הקרוב ביותר. ואם פגשנו בפלוגה אחרת, היינו לוחמים ביחד. מטרה אחת היתה לנו. היינו קרובים לגרמנים, כדי שלושה קילומטר. הפלוגה מרוסיה קיבלה הכל מרוסיה. היתה שם גם פלוגה של קוזאקים. הם היו צעירים והם היו הטובים ביותר. הם עשו הרבה צרות לגרמנים. הקוזאקים הזמינו אצלנו כל מיני עבודות, כגון סבון, נקניק, נעלים, תלבושת. אנחנו היינו גדוד מעורב של חיילים ובעלי־מלאכה. הגברים יצאו לפעולות. אבל המבוגרים יותר, שלא יכלו לצאת והנשים והילדים עבדו. הצעירים כמעט שלא עבדו. הצעירים היו יותר מן החצי. הם שילמו לנו במצרכים ובנשק. קיבלנו נשק אבל לא מספיק. פלאטון לא נתן ליהודים מספיק. אז אנחנו קנינו מן הצד. כשלקחנו נשק מהגרמנים, הוא היה שייך לנו. לכל פלוגה היה מישוהו שעבד אצל הגרמנים. הוא התראה כגרמני וידענו הכל. האב דניאל הוא היה איש שעבד אצל הגרמנים כ„פולקס־דויטשה“. והוא עבד בשבילנו. הוא היה הראשון שנתן לנו נשק. הוא היה ממר. לא היה בגיטו. מיד עם כניסת הגרמנים הוא הופיע כפולקס־דויטשה. ידע היטב גרמנית, ועבד בנובגורודק. הוא עלה בדרגה אצל הגרמנים. הם חשבו שהוא מאוד מסור ופיקח. ואחר־כך קיבלנו ממנו כל מיני ידיעות. כשהרוסים באו, כל הפארטיזנים הלכו איש־איש לעיר שלו. אחר יומיים יצאנו מן היער. אנחנו הלכנו לנובגורודק. ומברנוביץ הלכו לעיר שלהם. את הגברים לקחו לחזית. מי שיכול היה, ברח. אני, אחותי וגייסי נרשמנו לחזור לפולניה ובאפריל

1945 חזרנו ללודז'. בפולניה הייתי שבועיים. ויצאתי עם פלוגה של שבי-מולדת רומניים, שחזרו ממחנה ריכוז. חילקו אותנו לכל קרון. חילקה אותנו המזכירות של התנועה הציונית. אני נסעתי מקרקוב. מרומניה נסעתי ליוגוסלביה, לאוסטריה. שם שהיתי שנתיים ועליתי ארצה.

• ליפא ביאלוסטוצקי לאחר השחרור, 1945
 ליפא ביאלוסטוצקי נאך דער באפרייונג, 1945
 Lipa Bialostofzky after the liberation, 1945

נדודים של בן מלאכה

נולדתי ב־1913 בעיר פסשניש. הייתי ילד עשירי למשפחה, שרוב ילדיה היו בנות. זכור לי שהיו לי שבע אחיות. בעת מלחמת העולם הראשונה עקרה המשפחה לרוסיה. אבי היה עו"ד בפסשניש, כשפרצה המלחמה נטל את כל המשפחה ונסע לאוקראינה, למקום שם נולדתי. הוא נפטר ב־1916. אמא נשארה לבדה עם כל הילדים הקטנים. זוהי טראגדיה יהודית טיפוסית. גרנו כל הזמן באוקראינה, בעיר באלטה. עברו עלינו פוגרומים של הבילירוסיים, של פטלורה, של כל אלה שנלחמו נגד המהפכה. התחבאנו ורעבנו. בשנת 1922, כשהייתי בן 9, חזרנו לפולין, לעיר פסשניש. אבל הבית היה שרוף. הכל היה הרוס. אמא השתקעה אתי במלאכה. שאר בני המשפחה התפזרו בעולם. אחות אחת הייתה בוארשה, אחת נשארה ברוסיה, והיא שם עד היום. אחת התחתנה ונסעה לברלין ואחר כך לפאריז. אני התחלתי ללמוד ב„חדר“. הייתי בן 9 וכמה חודשים כשהכרתי את הא"ב. למדתי ב„חדר“ של פישר. זה היה „חדר“ ברמה גבוהה. פישר היה ידיד משפחה שלנו. ייתכן שהיה אפילו קרוב־רחוק. הוא התעניין במצבנו ועזר לנו. מצבנו הכלכלי היה קשה מאוד. אמא נשארה בחסר כל. קצת תפרה ומזה התפרנסה בדוחק. ב„חדר“ למדו עברית, חומש עם כל הפירושים. קצת גמרא. היו הרבה „חדרים“ בעיר שלנו. היכו את התלמידים. אצלנו היה למעשה בית־ספר. למדו גם פולנית, חשבון, וספרות חדשה. למדו לשיר וכן התעמלות. היה זה „חדר“ מודרני. היו כמה כיתות חמש־שש. לכל כיתה היה מורה בנפרד. אני זוכר את המורה הראשונה, שלימדה פולנית. זו הייתה בתו של פישר. היא עתה אשתו של חייקל רמות. איני יכול לשכוח את היחס הטוב אלי. היא הייתה אישה תרבותית. זה היה „חדר“ שלא היו רבים כמותו בעיירות פולין. אחרי שנתיים עברתי לבית־ספר עממי של גולומב. למדתי בכיתה שנייה. קצת התקוממתי. אבל בבית היה המצב קשה מאוד פשוט לא היה מה לאכול. חיינו בחדר קטן ואמא הייתה שם מבשלת וגם עובדת בתפירה. לא היה מקום היכן לעשות שיעורים. כשבא מישהו למדוד בגדים, הייתי צריך לחכות מעבר הדלת. אחר כך נכנסתי לגימנסיה. הייתי ילד חולני, כנראה בגלל התנאים הקשים. גמרתי את הגימנסיה אבל בכל פעם הייתי חולה. הייתי אחד התלמידים שהירבו לשבת בבית, השמש גירש אותי מבית־הספר כיוון שלא היה לי במה לשלם. כשהייתי בכיתה השלישית, כבר שימשתי עוזר למורה. רמתה של הגימנסיה שלנו הייתה מעל לממוצע. כיום כאדם בן 54 ורופא, שעבר וראה בתיספר רבים. אני יכול לומר, שזאת הייתה גימנסיה בדרגה גבוהה מאוד. המורים היו אנשים חביבים ובעלי ידע רב. תמיד מוכנים לעזור. היה להם

יחס יוצא מהכלל אלינו. אני נפגש איתם עכשיו, ולא אחת אנו משוחחים על כך והם אומרים, שהיינו עולם אחר. מלאבה היתה עיר קטנה בפולין. הצבאות הגרמנים והרוסים והקוזאקים, היו עוברים בה, מדי כמה עשרות שנים, הלך ושוב. העיר היתה נשרפת ובכל פעם נבנית מחדש וכך כל הערים בפולין. כשהיו באים הגרמנים, היה יותר טוב. אז היו הגרמנים יותר תרבותיים. כשהיו באים הקוזאקים היו הורסים והורגים. זו היתה עיר שמיספר היהודים בה 8,000 נפש. ההורים היו סוחרים חנוונים, פקידים ובעלי מקצוע: חייטים, סנדלרים. היתה גם שכבה של אינטלגנציה גדולה למדי. במשך הזמן נעשתה העיירה מרכז תרבותי חשוב לכל העיירות הסמוכות, אולי בגלל הגימנסיה העברית והגימנסיות הפולניות. חוץ מזה, שימשה מלאבה מרכז מחוזי פולני. אבל רקע החיים היהודיים היה קצת שונה מבעיירות אחרות. הכרתי את העיירות האחרות בפולין. כבחור צעיר טיילתי הרבה באופניים בסביבה. היו לי חברים וחברות בעיירות הסמוכות. ובלי שום ספק מלאבה עלתה עליהן במובן התרבותי; אפילו על עיירות גדולות ומפותחות יותר. גרם לכך אולי המיספר הרב של אנשי תרבות, שיצאו ללמוד באוניברסיטאות, בערים אחרות, והיו חוזרים ומשתקעים בעיר. הגימנסיה עצמה שימשה גורם חשוב להתפתחות חיי התרבות בעיר. אינני סבור, שהיו בעיר מוסדות יהודיים חשובים כמו הגימנסיה. תיאטרון לא היה במלאבה. נערכו מפעם לפעם הצגות של חובבים. אבל שום מוסדות תרבותיים אחרים לא היו, עד כמה שזכור לי. איך נוסדה הגימנסיה, על כך ישנם סיפורים הרבה. נדבנים רבים תרמו חלקם. אשי משפחת פיז'ץ המפורסמת ואחרים הקימו את הגימנסיה. הגימנסיה נאבקה כל השנים על קיומה. תמיד היה חסר כסף. תמיד היו שביתות של מורים. אבל היא התקיימה ורמת הלימודים היתה גבוהה. היה לה סוג ב' ממשלתי, אבל היא לא פיגרה אחר הגימנסיות הממשלתיות סוג א'.

עכשיו אספר קצת על החיים ועל כמה מורים.

המורים שלנו לרוב היו צעירים למדי. אני רוצה לספר על מורה שהשפיע עלי הרבה מאוד זה היה לדברג (בךמשה). הוא גר עכשיו בתל אביב. את כל חייו נתן לתלמידים. אנחנו אהבנו והערכנו אותו. הוא לימד אותנו עברית. לא היינו גאונים בעברית, לא ידענו כליכך הרבה. אבל הוא השתדל להקנות לנו את האהבה לעברית והצליח בכך מאוד. תמיד שאני נזכר בו, אני זוכר את היום שבו עזב אותנו ועלה לארץ. הוא אמר: להתראות. עלי להזכיר עוד כמה מורים, ביחוד את המורה למטמטיקה, הירשהורן. זה היה מורה בחסד עליון. הוא ידע להסביר כך, שלא היה צורך לעבוד בבית. הכל היה מובן. מורה שאין הרבה כמותו. עכשיו אספר על מורה אחר שאמנם לא היה מורה שלי, אבל היה נערץ על כולנו, זה הוא צבי פרלא. הוא היה אחד מעמודי התווך של השומר הצעיר. זה היה אדם ברמה תרבותית גבוהה מאוד, אדם שאף פעם לא ידע לומר לא. הוא התעניין בכל תלמיד, בכל עת צרה, שהיתה למישהו, היו באים אליו. וביודעין ובלא יודעין הוא עזר – בכוחו, בממונו וגם בהשכלתו הרחבה. זה היה

טיפוס מיוחד במינו. הוא לא היה רק מחנך. הוא היה ציוני במלוא מובן המילה. כל חייו הקדיש לאידיאה שלו. כל ימיו היה עסוק בכינוסים, בהסברה, בחינוך לאהבת ישראל.

רוב התלמידים העריצו אותו והיו ציונים ורוב התלמידים הצטרפו הודות לו להשומר הצעיר. אני עוד זוכר שגם אני השתייכתי להשומר הצעיר. זה היה בשנת 1926. אני עדיין זוכר, מי היה ראש הקבוצה שלי. תחילה צ'חנובר ואחר כך זמן קצר אחיו של צבי פרלא, שלמה. לאחר־מכן פולקה גלזמן. עכשיו הם בארץ. השומר הצעיר, היתה לו השפעה חינוכית עצומה בכל העיר ובייחוד בגימנסיה. רוב התלמידים השתייכו לתנועה זו. אולם אחר־כך עזבו רבים. גם אני עזבתי, כיוון שהמחנכים ששבו את ליבותינו עלו ארצה ובמקומם באו ראשי קבוצות שהשפעתם היתה פחותה. גם היו תנועות אחרות. היה השומר הלאומי, הוא משך מיספר גדול של ילדים. זה כמו הציונים הכלליים היום. הם התארגנו יפה מאוד. גם אני השתייכתי אליהם במשך כמה שנים. חנוך גבתון גם הוא היה שייך.

היה גם מיספר קטן של אנשי בית"ר. הנואם שלהם היה ורטהיים. היו גם קומוניסטים. הקומוניסטים נאסרו והיו להם צרות צרורות. רוב הזמן הם היו בבתי־סוהר. וככל שידוע לי הם התרפאו מהמחלה הזאת, אחר שטעמו את טעם גן־העדן הסובייטי. הם היו ברוסיה ושם שלחו אותם ל"מקומות־ההבראה" הטובים אך קצת קרים והכריחו אותם לעבוד קשה. הם ראו שגם הרוסים אינם אוהבים ביותר את עמך ישראל והם חזרו בתשובה. הם עכשיו ישראלים ויהודים טובים. היה אחד בני שולמיסקי, הוא עכשיו קומוניסט בצרפת. אביו היה חייט. המורים לא התערבו. אמנם המורים שלימדו אותנו תנ"ך היו ציונים, אבל לא התערבו באופן פעיל. גם מנהל בית־הספר, בורנשטיין, היה אדיש למדי לתנועה הציונית. הוא שמר על רמת הלימודים אבל לא התערב בתנועות־הנוער. הוא היה יהודי קשה. בזמנו של הירשהורן כבר לא הייתי בגימנסיה. הירשהורן היה קרוב מאוד לציונים. היה יהודי ישר. תמיד אמר מה שחשב. יהודי ישר ולא קאריקסט. אני רואה אותו כסמל ההגינות. עוד רוצה אני לספר על מורה אחת, שמאוד אהבנוה. זוהי המורה ללאטינית, פולה הופלנד. היא באה אלינו כמורה צעירה יפיפיה, נחמדה וטובה. לאטינית אמנם לא אהבנו, אבל היא היתה כל־כך נחמדה ומתוקה, שהיה בלתי־אפשרי שלא ללמוד אצלה. בעיני היתה אחת המורות החביבות, ואנחנו היינו מאוהבים בה. (היא כעת אשתו של חבר־הכנסת ראובן ארזי ממפ"ס). יש לה גישה נהדרת לילדים. היא גרה בירושלים. היא ידעה את כל הסבל שעלה בחלקי. היא עודדה אותי במילים טובות. היה שם מורה לגיאוגרפיה שכדאי להזכיר אותו, מורה בעל תרבות רבה, זילברג שמו. אחי היה קומוניסט, ייתכן שגם הוא היה קומוניסט. אני הרגשתי בכך. הוא מאוד חיבב אותי והתייחס אלי באופן יוצא־מהכלל. וגם לכל התלמידים האחרים התייחס יפה. אבל מעולם לא דיברנו על פוליטיקה. התשלום בגימנסיה היה גבוה מאוד, ומעטים היו ההורים שיכלו להרשות להם לשלוח את הילדים לגימ-

נסיה. אבל אלה ששילמו 100% היו בודדים. אני 30% לא יכולתי לשלם. ועוד רבים כמוני. תלמידים רבים הפסיקו ללמוד מחוסר כסף. אותי פעם בשבוע או שבועיים היה השמש קורא ושולח הביתה, ואני לא הייתי היחידי. בכל שנה הגישו בקשה לסטיפנדיה. והיה מאבק קשה לקבל את קצת התרבות הזאת. מה היה הנוער עושה במלאכה? כאמור, מעטים למדו בגימנסיה. בגימנסיה לא היו רק מלבאים. היו תלמידים רבים מעיירות אחרות, של הגבירים וגם תלמידים מוארשה, שבגלל התנהגות רעה הרחיקו אותם, הם באו אלינו והיינו מקבלים אותם. היתה גם פנימיה, וזה היה מביא הכנסות לגימנסיה. שאר הצעירים היו עובדים במלאכה. רבים הלכו להכשרה והתכוננו לעלות ארצה. לא היה מה לעשות. זו היתה טראגדיה. גם לא היה מה לעשות אחר גמר הגימנסיה. מעטים יכלו להמשיך באוניברסיטה. אבל אלה היו יחידים. אלה שהיו להם הורים עשירים או ידעו להיאבק. לא היו מקומות עבודה. לפני עמדה אותה בעיה. בטרם סיימתי את הגימנסיה חליתי. נודע לי חצי שנה לפני כן שאני בכלל אינני אזרח פולני. לא יכולתי לקבל דרכון ובכלל לא רצו לדבר איתי. אמרו: אתה בכלל אינך שייך אלינו. הם מצאו שאבי היה יליד רוסיה ולא התאזרח בפולין. הוא היה עורך־דין היה לו נוח שלא לשלם מיסים. בפולין היו חצי־מיליון כאלה. אני חליתי מרוב צער. אחר־כך כשבאתי לרוסיה עמדתי בבחינת־הבגרות ברוסית. עד המלחמה לא היה לי מה לעשות. אני למדתי חשמלאות. אחר־כך עבדתי אצל הסוכן של זינגר. הייתי גובה הכסף מטעם החברה. תפסתי את מקומו של קרנישין, שעלה ארצה. אחר־כך נמאס לי לעבוד שם. פתחתי חנות גדולה בפסזנש עם עוד יהודי אחד, שביזבז כמה פעמים את הנדוניה ויל אשתו וקיבל תוספת של נדוניה. לא ידע מה לעשות בכספו ופנה אלי. ובאמת, החנות הצליחה. החנות היתה למוצרי חשמל וראדיו. אני ניהלתי את החנות. קיבלנו גם עבודה גדולה מהעיריה. אבל שבועיים לפני פרוץ המלחמה הוא פנה אלי ואמר: תראה אני אשלם לך את חלקך ותשאיר לי את החנות. בשביל שניים העסק איננו כדאי. לי נמאס לשבת במקום אחד. מכרתי לו את חלקי. נתן לי שטרות של העיריה. ב־1 בספטמבר הייתי צריך לקבל חלק גדול מהכסף. פרצה המלחמה ואני הייתי במלאכה. הספקתי לשלוח את אמי לאחותי לוארשה. כשפרצה המלחמה נפצעתי קשה בעת בריחתי. נפלה פצצה לידי ומאז אוזני לא בסדר. יום־יומיים בכלל לא שמעתי. ומאז יש לי בעיות עם השמיעה. כשבאתי לרוסיה, רציתי ללמוד מהנדס. הידיים שלי היו תמיד טובות. לא כל אחד יכול היה ללמוד. אני באתי ברגל ממלאכה. עברתי דרך קשה מאוד. באתי לעיר סלוצק. זוהי עיירה מפורסמת. שאלו אותי, מה אני יודע, אמרתי שאני יודע חשמלאות. שלחו אותי למשרד, המכין את הזרעים לכל רוסיה־הלבנה. המנהל היה יהודי. זוהי חברה ענקית. כל החיטה עוברת דרכם, והם מנקים אותה ומכינים את הזרעים. שמו של היהודי היה אברהם קורט. תחילה עבדתי כסבל. ראו שאני לא כמו כל הפולנים העצלנים שלא רצו לעבוד. התקלקלה שם איזו מכונה ואני הצלחתי לתקן, והם הכניסו אותי לעבוד כחשמלאי. בינתיים

הכיר אותי מנהל החברה, הזמין אותי אליו הביתה. הוא היה קומוניסט נלהב. הוא קירב אותי למלכות. אני הבנתי את כל החוכמות שם, שתקתי ולא דיברתי. הוא קרא לי אליו הביתה וכטוב ליבו ביין אמר, שהוא אוהב אותי; אני לא מפטפט כשהיו שואלים מי אביך, הייתי עונה שהוא היה נפח ומת משחפת. אילו אמרתי שהוא מת ברוסיה והיה עורר־דין, זה כבר לא כשר. הוא סגר את הדלת ואמר: שמע, מה שיגידו לך היום תגיד בום, ומחר אם יגידו בום תגיד גם אתה. זה היה יהודי מלא רגש. הוא אמר לי: תראה הם אינם רוצים לעבוד. ואני אף־פעם לא עשיתי „שוק שחור“. עבדתי בנעלי גומי ב־40 מעלות מתחת לאפס. עבדתי קשה מאוד. והודות לכך נכנסתי לחברה הטובה שלהם. יום אחד הלכתי לבית־הספר ואמרתי למנהל: יש לי פתק שגמרתי גימנסיה. זה כתוב בפנקס הצבאי, הוא אמר: נעשה בחינות. הוא ראה שאני חזק מאוד בחשבון. קיבלו אותי לכיתה אחרונה. הלכתי לגימנסיה של ערב וגמרתי הלימודים בהצטינות תוך כדי עבודה. אחר־כך מצא קוורט בשבילי עבודה יותר טובה, יותר מכניסה. עבדתי במשרד החינוך. הייתי מנהל את המעבדות לחשמל.שם התייחסו אלי יחס יוצא מהכלל. הייתי הולך בדרך הישרה. אמנם רוסית לא ידעתי ידיעה טובה, אך היתה לי רשות להיכנס לאוניברסיטה בלי בחינות ועוד לקבל כסף. בינתיים באו הגרמנים וכולם התחילו לברוח. כשהייתי בדרך, פגשתי אחד שהכרתי אותו דרך קוורט. הוא היה המנהל של הבנק הממלכתי. הוא נסע עם מכוניות־משא. הוא ראה אותי ושמח. הוא הושיב אותי באחת מן המשאיות. היה שם כסף. ישבה שם משטרה חשאית. הם העבירו את הכסף למוסקבה. בדרך הפציצו אותנו. אני ישבתי על הכנף. כשהייתי רואה את האוירונים הייתי צועק, שירדו מהכביש. כך נסעתי עד סמולנסק. נסענו בערך 4 ימים. המכוניות התקלקלו. לא היה בנזין והפציצו אותנו.

בסמולנסק נפרדתי מהם רצייתי לעלות לרכבת כדי לנסוע לסין או למונגוליה. כשבאתי לרכבת ביקשו לדעת מי אני. בינתיים הפציצו את הרכבת ואת התחנה. ואני שכבתי על קרון פתוח ופצצה נפלה ליד הקרון. הוא התהפך ואני גלשתי לתעלה. בדרך פגשתי את אחותי, שיצאה מוארשה היא מצאה אותי כיוון שהשארתי סימנים בכל מיני מקומות. שלחתי אנשים שיבריחו אותה אל מעבר לגבול. היא באה אלי והתחתנה. בעלה רצה לנסוע לסברדלובסק שבסיביר. הוא היה יהודי רוסי. ואני אמרתי, ששם קר ולי אין מה ללבוש. אזי נפרדנו. הגעתי לביזוליק, זוהי תחנה מרכזית בדרך ממזרח למערב. עיר מפורסמת ברוסיה. שם עצרו אותי וחקרו אותי יום שלם. אחר־כך תפסתי את הרכבת הראשונה, שהחזירה ספורטאים מספרטקידה במוסקבה. עלידי שוחד תפסתי אותה והגעתי לטאשקנט. קיבלו אותנו עם כיבוד ומוסיקה. אבל לא היה שם מה לעשות. נסעתי הלאה לטאמרקנט. שם הלכתי לעבוד בבית־חרושת. קיבלתי משרה טובה מאוד. היתה שם רוסיה צעירה, מהנדסת כימאית. היא ראתה שאני עובד כחשמלאי פשוט, ואמרה שזו לא עבודה בשבילי. עליך ללכת ללמוד. הלכתי לאוניברסיטה. הסכימו לקבל אותי, אבל בבואי להתחיל

בלמודים, לא הייתי ברשימת הסטודנטים. הלכתי למנהל. הוא אמר, שאיננו יכולים לקבל אותך. קודם כל מפני שאתה פולני. המנהל הזה היה ביריון גדול. דרש שאביא לו את האורגינאל מהדיפלומה שלי. איך יכולתי להביא אותה? הכרתי אנשים שאמרו לי: פה ישנו פרופסור אחד, שהוא גוי אבל אדם טוב. ספר לו את כל הדברים האלה. קראו לו פרופ' מישין. הוא לימד מארכסיום לניניזם. אמרתי לו, שבפולין לא רצו לקבל אותי משום שאני יהודי, וכאן אותו הדבר. הוא שמע ולמחרת טילפן וקיבלו אותי לאוניברסיטה. קיבלתי סטיפנדיה והתחלתי ללמוד רפואה. תחילה רציתי הנדסה. כשהלכתי לגימנסיה בא אלי קווארט ואמר: אינך צריך ללכת להנדסה; אם איזה מוטור יתקלקל ישלחו אותך לסיביר. למהנדס תמיד אפשר לעשות צרות. זה לא בשבילך. ואילו רופא, אם מישו מת, אין זה אסון לאומי. כמהנדס יגידו שבגלל זה שאתה מפולין. היהודי הזה היה אף הוא יהודי-פולני. הוא השאיר אישה בפולין. היה קומוניסט וברח עוד בשנת 1922-3. אגב, מעשה יוצא דופן: אני מצאתי אחרי המלחמה במקרה את בנו באחד ממחנות העקורים באוסטריה. הוא ידע שנולד לו בן ומעולם לא ראה אותו. הוא תמיד אמר עדימה הייתי רוצה לראותו! במקרה הוא התייצב אצלי לבדיקה ואמר את שמו: קווארט. זה היה בשנת 7-1946. שאלתי איפה אבא שלך, אז אמר שאין לו אבא. איך קראו לאבא. הוא אמר אברהם. אולי הוא ברוסיה. נכון! התברר שהכרתי את אביו. הוא היה יהודי טוב אף-על-פי שהיה קומוניסט אדוק. זה היה אדם בעל משרה גבוהה מאוד. את הלימודים גמרתי ב-1945. את השנה הראשונה עשיתי במשך 3.5 חודשים. הם היו שולחים את הסטודנטים לחפור תעלות. פניתי ואמרתי: לאטינית אני יודע. פסיקה אני יודע מצויין. שם היו הרבה סטודנטים שבאודסה עשו כבר 4 קורסים. אבל הם פחדו שישלחו אותם לעבודה כרופאים לחזית. אזי התחילו ללמוד מחדש. בקורס הראשון נתנו רשות להישאר ולא גייסו לצבא. ישבתי ארבעה חודשים, עשיתי את כל הבחינות ונשארה לי עוד בחינה אחת. בינתיים העבירו אותנו לטאשקנט, שם עשיתי את הבחינה הזאת. הפרופיסורים עזרו לי מאוד. הייתי צריך לעשות את הפראקטיקה. כל אחד עזר לי. התייחסו אלי יפה מאוד. מנהל האוניברסיטה, שהוא עכשיו בבולגריה, היה משאיר בידי את מפתחות דירתו בעת שנסע. בסאמרקנט הייתי 3.5 חודשים. כיוון שסגרו את האוניברסיטה, באה במקומה האקדמיה לרפואה כאלופן הגבוה ביותר ברוסיה. אני עשיתי בחינה לאקדמיה תעמדתית בכל הבחינות בהצלחה. קיבלו אותי, אבל את הבחינה הבטחונית לא עברתי, כיון שהייתי יהודי ויליד פולין. את הבחינה עברו 2-3 מכל הסטודנטים. אלה היו שני יהודים, וגוי אחד. אותו קיבלו ואתנו לא קיבלו. גמרתי רפואה ב-1945, והתחלתי לעבוד. רצו לשלוח אותי לעבוד בכפר נידח בקמצ'טקה או לסאחלין. קרה נס. קיבלתי מברק מהשגרירות הפולנית, כי ממשלת פולין רוצה לשלוח אותי לוארשה. התחלתי לפעול כדי לקבל את הדיפלומה ליד. אחר מאמצים רבים נתקבלתי על-ידי שר-הבריאות. הוא קיבל אותי יפה ואמר: תגיד תודה שגמרת אצלנו וקיבלת רוב הזמן סטיפנדיה. אני גם עבדתי כחשמלאי.

אפשר לספר ימים על כל מה שעברתי. כשהייתי צריך להישלח לקמ'צ'סקה, החלטתי שזה לא עסק בשבילי, והסתדרתי בעבודה בטאשקנט. שם היתה רופאה ראשית, יהודיה נהדרת, ד"ר גולדשמיט. אמרתי לה, שאני נוסע ישר הביתה. לקחתי חופשה, נסעתי ללבוב, קניתי כרטיס. הכל סדרתי, קיבלתי רשיון לצאת לחופשה. הגעתי ללבוב, וב־31 בדצמבר 1945 נכנס לי רעיון לנסוע לאודיסה אל אחותי, בעלה היה רופא בשם טוקר. הוא היה עם טרומפלדור בארץ ונפל בהגנת תל־חיו. הם רצו להכניס אותי לעבודה אבל לא יכולתי לשאת את האנטישמיות באודיסה. אחרי שעה שש אי־אפשר היה לטייל ברחוב הראשי. היהודים חיו בפרד גדול. החלטתי לחזור לפולין. פתחתי לי קאבינט יפה והרווחתי הרבה כסף. פגשתי אחות אחת שניצלה. התקשרתי עם „הבריחה” והחלטתי לעזוב את פולין. את הגבול עברתי, אך שדדו אותי. לקחו ממני הכל. יהודי אחד רימה אותי. עברתי את הגבול ברגל. הגעתי לזאלצבורג, שם פנו אלי שאעבוד כרופא במחנה, כמוכן בלי תשלום. משם נסעתי לאיטליה עבדתי שנתיים ב„ג'וינט". ובעליה ד' עליתי לארץ עם דרכון פולני. נסעתי כתייר. באתי ארצה בפברואר 1948. אחריכך גייסו אותי לצבא. הספקתי עוד לעשות קורס קצר בבית־חולים בילינסון. עברית זכרתי קצת. בצבא, למקום ששלחו אותי, הלכתי. הייתי בעיני־זיתים, בצפת, בנביושע. אחריכך עבר הגדוד שלי לחיפה.

• חומת הגיטו (לאחר השחרור)
די געטאָ-מויער (נאָך דער באַפֿרייִונג)
The ghetto wall (after the liberation)

מן העבר

מתוך הספר „קידוש השם” - מאת הרב שמעון הוברבנד; כתבים מימי השואה, מתוך הגזרים של ארכיון רינגלבלום בגיטו וארשה, בעריכת: נחמן בלומנטל ויוסף קרמזש.
בהוצאת „זכור”, מיסודו של שמחה הולצברג (חסיד).

תשכ”ט / 1969.

„בעיר היה בית כנסת מפואר, שהוקם לפני שבעים וארבע שנים. משני עבריו של בית־הכנסת נמצאו שני בתי מדרש, מצד אחד בית־המדרש הישן, שנבנה שנים רבות לפני בית־הכנסת ולאחר־מכן בנו את בית־הכנסת לצידו. מעברו השני של בית־הכנסת עמד בית המדרש החדש, שהקים בכספו ר' נתנאל בוניסלאווסקי, בשנת 1908.

בית־הכנסת היה נישא ורחב ידיים, ולו עזרת נשים. ארון הקודש הצטיין בגילופי עץ נהדרים. כן היה גם הקיר המזרחי מקושט בחיטובים אמנותיים, שנשתזרו והתמזגו עם ארון הקודש. ששה־עשר ספרי תורה היו בבית־הכנסת ומספר רב מאוד של תשמישי קדושה עתיקים, שבלטו ברמתם האומנתית. חלק מהם מוצאם מבית־הכנסת הישן הבנוי עץ, שעמד בפרבר החולות (‘פיאסקי’), שמאחורי העיר. לפני שנים רבות התרכז הישוב היהודי בפרבר זה, ברם, לפני מאה שנה, כאשר גורשו היהודים משם לאיזורי העיר הנוכחיים, נשאר בית־הכנסת הבנוי עץ בפרבר החולות. ומנהג היה אצל יהודי מלאבה, להתפלל בראש השנה תפילת מנחה בבית־כנסת זה. אותו מנהג היה נהוג עד שלש שנים לפני המלחמה. כשגברה האנטישמיות, וליהודים היתה נשקפת סכנה להיראות בסביבה נוצרית - פסק המנהג ללכת להתפלל בבית־הכנסת שעל החולות. („דאס שטעטל”, הערת המהדיר). בית־הכנסת נטה ליפול והגויים סחבו את עציו קימעה־קימעה, עד אשר לא נשאר כל זכר הימנו.

גם שני בתי המדרש היו בנויים אבן. והם גדולים, גבוהים ויפים. בבית המדרש הישן היו ששה ספרי־תורה, ובחדש - חמישה. בישן היו הרבה תשמישי־קדושה יקרים של כסף וספרים רבים מדפוסים ישנים, יקרי המציאות. שנה לפני פרוץ המלחמה שופץ בית־הכנסת מחדש. שיפוץ שעלה עשרת אלפים זהוב.

ברביעי לספטמבר 1939 נכנסו „הם” לעיר ובשביעי בו קראו לרב המקומי ודרשו ממנו להמציא להם את המפתחות של בית הכנסת ובתי המדרש, וכן על כל היהודים למסור לשלטונות את גרזיניהם ואת קופציהם. הביא הרב את המפתחות, והיהודים גרזיניהם וקופציהם.

באותו יום, "הם" פנו לבית־הכנסת ולבתי המדרש ובזזו משם את כל כלי הקודש. לאחר שגמרו מלאכה זו סגרו את בתי המדרש בחותמות. חשו היהודים בסכנה התלויה לקדשיהם, העיזו כמה אמיצי לב ומבלי שים לב לסכנה הכרוכה בכך, פרצו דלתו של התא הנמצא בפרוזדור של בית המדרש הישן, ומשם ירדו בחבלים לבית המדרש וכך הצילו את כל ספרי התורה הכשרים, והשאירו את הפסולים בלבד. את ספרי התורה הכשרים של בתי הכנסת ובית המדרש הוציאו דרך החלונות.

בליל שבת שובה ת"ש (15.9.1939) בשעה תשע וחצי, "הם" הציתו את בית הכנסת ובתי המדרש. שלושתם, על ספרי התורה הפסולים שבתוכם, היו למאכלת אש. שרשרת גדולה של אנשי משטרה שמרה בשעת השריפה על קודשי ישראל, כדי שהיהודים לא יוכלו להצילם.

בבית המדרש הישן נשרף אוצר גדול של ספרים יקרי המציאות.

סטז'גובו - ע' 267, 268.

בית־הכנסת בסטז'גובו שבקרבת מלאבה, הוקם לפני חמישים שנה על־ידי הנדבן העשיר יצחק מאיר פיוטרקובסקי. בית־הכנסת בנוי בסגנון מזרחי. פנים בית־הכנסת מחולק לשניים: החלק הגדול לגברים והקטן - לנשים. בבית־הכנסת היה מקום לשלוש מאות איש.

עם גידולו של הישוב היהודי, הקימה הקהילה בשנת 1930 בית מדרש גדול על יד בית הכנסת. יום־יום ישבו עשרות בחורים בבית המדרש ולמדו בחשק ובהתמדה, גם בעלי בתים למדו כאן בוקר וערב אחרי התפילה.

בימים הראשונים של המלחמה היו בית־הכנסת ובית המדרש - בתי מחסה ארעיים למאות הפליטים, שברחו ממלאבה הסמוכה.

כאשר, "הם" נכנסו לעיריה, פינו משם את כל הפליטים והפכו את שני בתי הקודש לאורוות, עשרות סוסים נמצאים שם עד היום הזה".

שלושה ילדים בגיטו • דריי קינדער אין געטא
Three children in the ghetto

אונטער דייטשישער און סאָויעטישער הערשאַפט

די ערשטע קרבנות און גזירות

דעם 1טן סעפטעמבער 1939, פרייטיק 5 פארטאג, האָבן מיר דערהערט דעם ערשטן שטאָס. אין שטאָט איז געוואָרן אַ מהומה, מענטשן זענען אַרויס אין די גאַסן. דעם טאָג האָט געדאַרפט פאַרקומען דער וועכנט־לעכער מאַרק־טאָג. אַ טייל פויערים פון די אַרומיקע דערפער האָבן מיט זייערע פערד־און־וועגענער זיך שוין געהאַט פאַרזאַמלט אין שטאָט — האָבן זיי אָנגעהויבן צוריק איינשפאַנען די פערד אין די באַלאַדענע וועגענער און צוריק אַוועק אין זייערע דערפער. די בחלה איז געוואָרן נאָך גרעסער, ווען די שיסעריי האָט זיך פאַרשטאַרקט. יעדער האָט געזוכט אַן אָרט וווּ צו באַהאַלטן. מ'איז געלאָפן אין די קעלערן. אויב ס'איז נישט געווען קיין קעלער אין הויז, איז מען אַוועק צום שכן.

אַ זייגער 9 פרי איז נעבן דער אַפטיק געשטאַנען זילבערברעגס וון, וואָס האָט געהאַט אַ שפיז־געוועלב. נישט ווייט פון אים איז געפאלן אַ באַמבע, וועלכע האָט אויפגעריסן מיט אַ שטאַרקער קראַפט, געטראָפן זילבערברעגן אין האַרץ און אים דערהרגעט. ער איז געווען אין מלאַווע דער ערשטער קרבן פון דער מלחמה. נאָך דעם פאל זענען מענטשן געוואָרן מער אָפגעהיטן און נישט אַרויס אין גאַס, אַפילו ווען די שיסעריי איז געוואָרן שוואַכער. אַזוי זענען מיר געזעסן באַהאַלטן אין די קעלערס פרייטיק אַ גאַנצן טאָג, ביז שבת פאַרנאַכט. מוצאי־שבת האָט די דייטשע אַרטילעריע באַשאָסן די שטאָט. זייערע שראַפנעלן האָבן געטראָפן אין שפיטאַל, וווּ ס'זענען געלעגן אַ סך פאַרווונדעטע פוילישע סאַלדאַטן. דאָס שפיטאַל האָט אָנגעהויבן ברענען. פאַליציי האָט אַרויסגענומען מענטשן פון די קעלערס זיי זאָלן לעשן דאָס פייער. ס'איז אַבער נישט געווען קיין וואַסער צום לעשן. אויך די פייערלעשער זענען נישט געווען — און דער שפיטאַל האָט ווייטער געברענט. נאָך די ערשטע שיסערייען, האָט אויך די עלעקטרישע סטאַציע אויפגעהערט פונקציאָנירן, באַזאַמען מיט די שטאָטישע אינסטיטוציעס.

זונטיק פרי האָט זיך די שיסעריי פאַרשטאַרקט און אַ סך יידן באַשלי־סן צו פאַרלאָזן די שטאָט. אויך אונדזער משפּחה האָט אָנגעהויבן איינ־צופאַקן דאָס נייטיקסטע. מיר זענען צוזאַמען מיט אַ סך יידן אָפגעלאָפן עטלעכע קילאָמעטער. אויף די וועגן האָט מען געקאַנט זען אַרטילעריע־איינהייטן פון פוילישן מיליטער, וועלכע האָבן נאָך געקעמפט מיט די דייטשן. אונדזער שטאָט איז דאָך געווען נאָענט צו דער גרענעץ. נאָך

מיט אַ פּאַר וואָכן פריער, איז אין שטאָט און אַרום איר אָנגעקומען פויליש מיליטער, צו פאַרשטאַרקן די גרענעץ-פּאַזיציעס. אַוודאי זענען זיי שפּעטער אָפּגעטראָטן. איך בין געגאַנגען פאַרויס, געפירט אַ ראָווער און אויף אים אַ וואַליזע מיט זאַכן. מיר האָבן געהאַט אַ וואַרשטאָט צו פאַריכטן ראָווערן. האָב איך גענומען פון זיי אַ נייעם און אים אַזוי צורעכט געמאַכט, ער זאָל נישט ברענגען קיין נוצן פאַר אַנדערע, אין פאַל ווען סאָלדאַטן וועלן אים פון מיר אַוועקנעמען.

אַזוי זענען מיר אַלע געגאַנגען קיין שרענסק און בשלום אָנגעקומען אַהין. דאַקעגן די יידן וואָס האָבן זיך פאַרקערט קיין סטשעגאַווע, זענען אויפן וועג אָנגעקומען דייטשישע עראָפּלאַנען און אַלעמען אויסגעהרגעט. דעמאָלט איז געפאלן צעגלאָ, פון דער גרויסער בוכהאַנדלונג אין מלאָווע, זייערס אַ זון און פיל אַנדערע. צעגלאָ געדענק איך גענוי, ווייל ער האָט מיט זיך געהאַט אַ וואַליזקע מיט געלט. אַ באַמבע-שפּליטער האָט אים דערהרגעט, האָבן מענטשן אויפגעמאַכט זיין וואַליזקע און געפונען אַ סך געלט. שפּעטער האָט מען דערפון אַ סך גערעדט.

זונטיק פאַרנאַכט האָבן מיר געזען פון שרענסק, ווי מלאָווע ברענט. שרענסק איז געווען ווייט פון מלאָווע אַ 25 קילאָמעטער. אין שרענסק האָבן מיר געלעבט אַן ערך 2 וואָכן. צומאָרנס נאָך יום-כיפור, זענען מיר צוריק געגאַנגען קיין מלאָווע, פאַרשטייט זיך, צופוס. מיר האָבן נישט דערקאַנט די שטאָט. פון וואַרשעווער גאַס האָט מען געזען דעם וואַלד וואָס אַרום דער שטאָט, ווייל אַלע הייזער פון ביידע זייטן מאַרק זענען געווען פאַרברענט, ווי אויך אַלע הייזער אין די גאַסן אַרום די האַלעס. דער חורבן פון שטאָט איז געווען גרויס, נאָר דער קלויסטער איז געבליבן אומבאַשעדיקט. אויך די שיל און בתי-מדרשים זענען געבליבן גאַנץ. אַ סך מענטשן זענען פאַרבליבן אַז אַ דאָך איבערן קאַפּ, דער הונגער אין שטאָט איז געוואָרן אומדערטרעגלעך. די דייטשן האָבן פאַראַרדנט, אַז די באַפעלקערונג זאָל באַקומען שפייז אין געוויסע קראַמען. ווי נאָר זיי האָבן דערזען אַ ייד שטיין אין דער ריי כדי צו באַקומען עפעס עסן, האָבן די דייטשן און די פאַלאַקן דעם ייד אַרויסגעוואָרפן פון דאָרט. פון דעמאָלט האָבן די יידן געשיקט זייערע טעכטער צו שטעלן זיך אין דער ריי.

נאָך עטלעכע טעג, האָבן זיך באַוויזן אַפישן מיט באַפעלן: אַלע יידן זאָלן זיך רעגיסטרירן, ווייל די יידישע קהילה דאַרף צושטעלן 200 אַרבעטער אין די דייטשישע קאַזאַרמעס, וועלכע זיי האָבן איינגעאַרדנט אין דער האַנדלס-שול און אין דער יידישער גימנאַזיע. די גאַנצע גאַס, וווּ ס'האָבן זיך געפונען די שול-אַנשטאַלטן, האָבן די דייטשן פאַרוואַנדלט אין קאַזאַרמעס. שפּעטער איז אַרויס אַ באַפעל, אַז יידן זאָלן צושטעלן אַרבעטער אויף אַפּצוראַמען די חורבות. דערנאָך אַ באַפעל, אַז יידן

זאלן ריין מאכן די גאסן און דעם מארק. יעדן טאג האט די קהילה געמוזט צושטעלן 200 יוגנטלעכע און די דייטשן האבן זיי פארטיילט צו פארשיידענע ארבעטן אין שטאָט, לויט זייערע באַדערפענישן און איינזען. אַ טייל פון די 200 האבן זיי אַרױפגעזעצט אויף אויטאָבוסן (איינמאַל בין אויך איך געווען צווישן זיי) און געשיקט אין וואַלד אויפצוזוכן מינעס, וואָכן האבן נישט אויפגעריסן און וועלכע דאָס פוילישע מיליטער האט איבערגעלאָזן בעת זייער אַפטרעטן. דאָס אַלץ האט מען אויפגע-לאָדן אויף לאַסט-אויטאָס און אַוועק געפירט אין די קאַזאַרמעס, וווּ די אַרבעט דאָרט איז באַשטאַנען אין רייניקן די שטאָלן, האָקן האַלץ און אַנדערע שווערע אַרבעטן. פאַרנאַכט, אַרױסגייענדיק פון די קאַ-זאַרמעס, פלעגן די דייטשן געבן יעדן אַרבעטער אַ ברויט — נישט מער. דער ראש פון דער קהילה אין יענער תקופה איז געווען, אויב איך האָב נישט קיין טעות, דער שמש פון מלאָווער רב. ער האט זיך מוסר-נפש געווען ביים אַרױסגנבענען עטלעכע ספרי-תורה. דאָס שיקן טאָג-טעגלעך 200 יוגנטלעכע אויף אַרבעט, האט אָנגעהאַלטן אַ לאַנגע צייט. פלוצלינג איז אַרויס אַ באַפעל, אַז יידן איז נישט דערלויבט צו גיין אויף די טראַטואַרן, נאָר אין מיטן גאַס. ווען אַ דייטשער סאַלדאַט אָדער אַ ציווילער דייטש גייט פאַרביי, מוז דער ייד אַראָפּנעמען פאַר אים דאָס היטל. אַ צייט פאַר דעם באַפעל, אַז יידן מוזן טראָגן די געלע לאַטע מיטן מגן-דוד, איז געווען אַ פאַראַרדענונג, אַז יעדער ייד מוז טראָגן אַ נומער אויף זיין מלבוש, לויט דעם נומער ווי ר'איז געווען פאַררעגיסט-רירט אין בוך פון דער קהילה. עס זענען געווען פאַלן, אַז דייטשן האָבן געכאַפט יידן צו אַרבעט, ווען זיי האָבן זיך באַוויזן אין גאַס. (אויסער די 200 אַרבעטער, וואָס זיי האָבן באַקומען צוגעשטעלט יעדן טאָג). ווען איך פלעג אַרױסגיין אין גאַס, האָב איך גענומען מיט זיך מיינע שלאָסער-כלים, כדי צו זאָגן דעם דייטש, אַז ער זעט דאָך, אַז כ'גיי אַרבעטן — און אַזוי אַרום זיך אַרױסגעדרייט פון זייערע הענט. די דייטשן האָבן אין יענער צייט נישט געזוכט ספּעציעל קיין פאַכלייט.

אַ געוויסן טאָג זענען דייטשן געקומען צום רב און פאַרלאַנגט, ער זאָל זיי געבן די שליסלען פון אַלטן בית-מדרש, פון דער שיל און פון נייעם בית-מדרש. די דריי בנינים זענען געשטאַנען איינס נעבן צווייטן, אין איין ריי. ס'איז אַראָפּגעקומען אַ גאַנצע קאָמיסיע פון געסטאַפּאַ אַנצוקוקן די שיל, וועלכע איז געווען קינסטלעריש אויסגעמאַלן דורך פלאַצקער מאַלערס. זיי האָבן אַ לאַנגע צייט באַוונדערט די שיינקייט פון דער שיל, גענומען די שליסלען און אַוועק. צוזאַמענקומען אָדער דאַווענען האָבן יידן מער נישט געקאַנט. יידן האָבן געפילט, אַז באַלד וועלן די דייטשן אַריין אין שיל און זי מטמא זיין. ווייזט אויס, דער שמש האט געהאַט נאָך אַ שליסל צו דער שיל, דאָרט זיך אַריינגעגנבעט

און אַרויס גענומען פון ארון אַלע ספרי-תורה. ער האָט איינגעשטעלט זיין לעבן, נישט וויסנדיק צי די דייטשן האָבן אַריינגעקוקט אין ארון קודש און אפשר אָפגעציילט און פאַרשריבן וויפּל ספרי-תורה זענען דאָרטן געווען. אַלע יידן פון שטאָט האָבן דערפון גערעדט.

אַ צוויי וואָכן נאָך דעם פאַקט, אַ פרייטיק-צונאַכטס, האָט פּלוצלינג אַרויסגעזעצט אַ פייער פון אַלטן בית-מדרש, פון דער שיל און פון נייעם בית-מדרש. די דייטשן זענען אַרומגעלאָפּן, אַרויסגעשלעפט פון די אַרומיקע הייזער יידן און זיי געהייסן האַלטן גרייט עמערס, נישט כדי צו לעשן דאָס פייער פון די ברענענדיקע בתי-תפילה, נאָר קוים וועט אַ שכנותדיק הויז אָנפאַנגען ברענען, זאָלן די יידן דאָס לעשן. צומאָרגנס, שבת, האָבן ס.ס.-לייט געכאַפט עטלעכע יידן אין גאָס און פאַרלאָנגט זיי זאָלן זאָגן, פאַר וואָס האָבן זיי אונטערגעצונדן די בתי-מדרשים. האָבן די יידן געענטפערט, אַז זיי האָבן דאָס נישט געטאָן. האָבן זיי געפרעגט: „נאָר ווער דען האָט דאָס געטאָן?“ אַבער די יידן האָבן פאַרשטאַנען, אַז זיי טאָרן נישט זאָגן, אַז דייטשן האָבן דאָס געטאָן — זענען זיי אָפגעקומען נאָר מיט שרעק און קלעפּ.

וואָס אַמאָל איז שווערער געוואָרן די לאַגע פון יידן אין שטאָט. נישט געווען אַ טאָג, וואָס ס'זאָלן נישט דערשיינען נייע באַפעלן און געזעצן קעגן יידן. די דייטשן האָבן מיר געכאַפט צו דער אַרבעט, געשיקט צו די קאַזאַרמעס, וווּ ס'זענען געווען אויסגעשטעלט דריי האַר-מאַטן און אַ סאָלדאַט מיט אַ ביקס איז נעבן זיי אַרומגעגאַנגען. ער האָט זיך אַרומגעקוקט און געזען, אַז קיינער פון זיינע עלטסטע איז נישטאָ, האָט ער מיר געפרעגט, וואָס פאַר אַ פאַכמאַן איך בין? האָב איך געענטפערט „אַ מעכאַניקער“. זאָגט ער צו מיר, אַז ביי היטלערן וועט נישט גוט זיין די יידן, איך זאָל נעמען די פיס און אַנטלויפן פון דאַנען, ווי שנעל איך קאָן. פאַרוואָס ער האָט דאָס געזאָגט און ווער ער איז געווען — ווייס איך נישט עד היום. ער האָט אַרויס גענומען עטלעכע סיגאַרעטן, געוואָרפן זיי נעבן מיר אויף דער ערד איך זאָל זיי נעמען, ווען ער וועט זיך דערווייטערן.

מיר לויפן צו דער רוסישער גרענעץ

יעדן טאָג האָט מען געהערט אַז דער און יענער זענען אַוועק צו דער רוסישער גרענעץ. אין אַ שיינעם פרימאָרגן, זאָגט צו מיר מיין עלטערער ברודער אריה ז"ל:

— זעסט דאָך, אין שטוב האָבן מיר נישט וואָס צו טאָן, מען פאַרדינט נישט, מ'איז צו לאַסט די עלטערן און מיר זעען דאָך, אַז אַלע אַנטלויפן. אונדזער שטוב איז אויך אָפגעברענט געוואָרן, זענען מיר אַריבער

וויינען צו גארפינקלען, א מצבה-קריצער אין דער ווארשעווער גאס. ער האט אונדז אפגעגעבן א חדר און דארטן האבן מיר אלע געווינט. מענדל גארפינקל האט אויך געוואלט אנטלויפן. מיר אלע דריי האבן אפגערעדט, אז מיר לויפן צו דער רוסישער גרענעץ. אין צוויי-דריי טעג שפעטער האבן מיר איינגעפאקט קלייניקייטן, וואס מ'האט געקאנט מיט זיך מיטנעמען און געלאפן צו דער רוסישער גרענעץ. מיר זענען אנגעקומען קיין אסטראלענקא, די גרענעץ-שטאט. (היינט רעדט זיך עס אזוי גלאט און פשוט „מען איז געלאפן“, אבער קיין מענטש קאן זיך נישט פארשטעלן די טראגעדיע פון אזא לויפן). ווי נאך מיר זענען אנגעקומען אהין, האט זיך באוויזן א דייטשישער גרענעץ-פאסטן, גע-מאכט א רעוויזיע און צוגענומען ביי אונדז אלץ וואס מיר האבן געהאט. אינצווישן איז געווארן נאכט. מיר האבן נישט געקענט די געגנט און אויך געבלאנדזשעט. אבער ביי דער גרענעץ זענען געווען שמוגלערס פאלאקן, וועלכע האבן פאר א גוטע מטבע געשמוגלט מענטשן אויף דער רוסישער טעריטאריע. ווייזט אויס, אז דער גוי האט געהאט א קאנטאקט מיט דער דייטשער גרענעץ-וואך און מיט זיי אפגעמאכט, אז ס'וועט אנקומען א פארטיע יידן, וועט ער זיי געבן א ידיעה. טאקע ביינאכט זענען פלוצלינג אריין צו אים איז הויז, וווּ א סך מלאווער האבן זיך שוין געהאט פארזאמלט, די דייטשע גרענעץ-וואך, ארויס-געשלעפט אונדז פון די בעטן, רעוידירט יעדע קלייניקייט וואס מיר האבן מיט זיך געהאט. מיר זענען דארט געווען אפשר א 20 מאן. זיי האבן אלץ צוגענומען און גארנישט געטאן. די צייט איז געווען נאך דער פארטיילונג פון פוילן צווישן די דייטשן און רוסן. באלד נאך דעם, א צווייטן פרימארגן, זענען מיר צוגעגאנגען ממש צו דער גרענעץ, אריין צו א פאלאק אין שטוב. ער האט געזאגט, אז פארנאכט וועט ער אונדז ווייזן דעם וועג. און אזוי איז טאקע געשען. פלוצלינג האט זיך דערזען א רוסישער פאסטן מיט ביקסן. זיי האבן אונדז אלע געכאפט, אריינגע-פירט אין א סטאדאלע אויף זייער זייט. אין אונדזער גרופע זענען אויך געווען נישט נאך מלאווער, נאך אויך מאקאווער יידן און פון שרענסק. אין דער פרי האבן די רוסן אונדז צוגעפירט צוריק צו דער גרענעץ און באפוילן צוריק גיין צו די דייטשן. מענדל גארפינקל האט געזאגט די רוסן, אז זיי שיקן אונדז אויף א זיכערן טויט. דער רוס האט אויפ-געהויבן זיין ביקס און געוואלט אים דערלאנגען א קלאפ, אבער ער האט דעם קלאפ אויסגעמיטן — און מ'איז אריבער אויף דער דייט-שער זייט.

זענען מיר ווידער אריין צו דעם פאלאק, ביי וועלכן מיר זענען געווען די לעצטע נאכט. ער האט אונדז אנגעזאגט א שלעכטע בשורה, אז די דייטשן האבן אין וואלד דערשאסן עטלעכע יידן. איז אונדז געווארן

ביטער אויפן האַרצן — ס'איז אויך שוין געווען קאלט, פראַסטיק מיט שניי. מיין ברודער ז"ל און גארפינקל זענען אַריין אין אַ שטייג פון הינער און זיך דאַרטן געלייגט שלאָפן מידע, הונגעריקע און צעבראַ- כענע. מיר האָבן שוין צוויי טעג נישט געהאַט וואָס צו עסן. איך אַליין האָב פון גרויס שרעק נישט געקאַנט איינשלאָפן; די לבנה האָט אין דער נאַכט געשיינט. דעם פויערס הויז איז געשטאַנען אויפן פרייען פעלד. דער ווינט האָט געבושעוועט, ס'איז געווען שטאַרק קאַלט. האָב איך זיך צוגעשטעלט צו אַ וואַנט און וואַרט, אַז די וואַלקנס זאָלן פאַרשטעלן די שניין פון דער לבנה; פלוצלינג האָט אַ הונט אָנגעהויבן בילן. אַט קומט אַרויס דער פויער און וועט אונדז דאָ געפינען, מאַכן אַ ליאַרעם און מ'וועט אַלעמען אויסהרגענען. די וואַלקנס האָבן טאַקע באַדעקט די לבנה, בין איך צו צום הינער-שטייג און געוועקט אַלע צום אויפשטיין. איך האָב זיי געבעטן און געזאָגט: „מיין האַרץ זאָגט מיר, אַז דאָס איז אונדזער לעצטע נאַכט, לאַמיר לויפן, לאַמיר זיך ראַטעווען, אונדזער לעבן איז אין גרויסער סכנה“.

מיר האָבן אָנגעהויבן גיין דורך פאַרפרוירענע פעלדער, פאַרשיט מיט שניי, נישט באַמערקט די צעאקערטע גריבער. זענען מיר געגאַנגען און געפאַלן. מיר האָבן געפילט, אַז די כוחות פאַרלאָזן אונדז און וועלן דאָס צווייטע דאָרף נישט דערגרייכן אַזוי שנעל. פון צייט צו צייט הערן מיר שאָסן פון דער רוסישער גרענעץ-וואַך, כדי אָפצושרעקן נישט-געוואונט- שענע אַריינדרינגלער, אָדער וואַרפן ליכט-ראַקעטן אויפן שטח. מיר האָבן זיך אַוועקגעזעצט לעבן אַ סטאַדאַלע. פלוצום קומט אַן אַ גרויסער, שוואַרצער הונט און שטעלט זיך אַוועק פאַר אונדז מיט אַ געבילעריי. מיר האָבן געוואַלט דעם הונט איינשטילן, אָבער גאָרנישט געהאַט — און דער הונט הערט נישט אויף בילן. מיר האָבן באַמערקט אַ געשטאַלט דערנענטערט זיך צו אונדז. מען זעט שוין אַ רוסיש היטל מיט אַ שפיץ און אויך די ביקס. אָבער וואָס נענטער דאָס געשטאַלט האָט זיך געוויזן, איז קלאַרער געוואָרן, אַז דאָס איז אַ פוילישער פויער, וואָס האָט נאָר געהאט מיט זיך אַ שטעקן, נאָר אונדז האָט עס זיך אויסגעוויזן אַ ביקס. די סטאַדאַלע האָט געהערט דעם פויער, אויך דער הונט איז געווען זיינער. ווען ער איז שוין געווען נאָענט און געזען אַז מיר זענען נישט קיין פאַרברעכער, האָט ער געפרעגט, וואָס מיר טוען דאָ. מיר האָבן אויס- געבראַכן אין אַ געוויין און אים דערציילט אונדזער צרה און פאַרלאַנג, אַז מיר זענען יידן אַנטלאָפענע פון די דייטשן און זיי שיסן אַלע וואָס דרייען זיך אַרום דער גרענעץ. דער פויער האָט אונדז אַריינגעבעטן אין שטוב. האָבן מיר געזאָגט, ער זאָל אונדז בעסער דערלויבן באַהאַלטן זיך אין היי, און גאַנץ פרי וועלן מיר ווייטער לויפן. זאָגט ער: „איר זענט פאַרפרוירן, די רוסן זוכן נישט ווען ס'איז פינצטער, דערווייל קומט

אריין צו מיר, איר וועט אייך דערוואַרעמען מיט אַ גלאַז טיי, שפעטער וועל איך אייך באַהאַלטן אין שייער."

אַזוי איז טאַקע געווען. מיר זענען אַריין צו אים אין שטוב, געטרונ-
קען טיי. אין קיר האָט ער אַוועקגעלייגט שטרוי, מיר זאָלן זיך אַפרוען.
אונדז איז געוואָרן גוט אויף דער נשמה, אַז עס געפינט זיך נאָך אַזאָ
באַרעמהאַרציקער מענטש. אַלע זענען איינגעשלאָפן, און ווען ס'איז גע-
קומען די צייט, האָט דער קריסט אונדז אויפגעוועקט. מיר האָבן זיך
געלייגט אין היי און ער האָט אונדז פאַרדעקט. ער לאָזט אונדז איבער
און זאָגט, אַז ער וועט קומען שפעטער און געבן ווייטערע אָנווייזונגען,
אַרום אַכט אַ זייגער אינדערפרי איז ער געקומען, איך האָב אים געפרעגט
ווי אַזוי גייט מען פון דאַנען קיין שניאָדאָווע, דאָרטן האָב איך געהאַט
אַ קוויז און מיר האָבן געוואָלט גיין אַהין. ער האָט אונדז געוויזן אַ וועג-
סימן אין שניי, אויף וועלכן זיינער אַ באַקאַנטער איז צו אים געקומען.
אויב מיר גייען מיט דעם סימן, וועלן מיר אָנקומען קיין שניאָדאָווע. -
אַרויסקונדיק פון שייער, האָבן מיר געזען דרייען זיך רוסישע סאָל-
דאַטן פון דער גרענעץ-וואַך — און אויף אונדז האָט געציטערט די הויט.
מיר זענען איינציקווייז אַרויסגעגאַנגען. דער ערשטער בין איך אַרויס,
אין אַ 10 מינוט שפעטער מיין ברודער און נאָך אין אַ 10 מינוט אַרום,
איז אויך גאַרפינקל אַרויס. שפעטער האָבן מיר זיך ווידער פאַראייניקט
און פאַרגאַכט אָנגעקומען צוזאַמען קיין שניאָדאָווע צו מיין קוויז. ביי
אים זענען מיר געווען כמעט אַ וואַך צייט און פון דאָרט זענען מיר
געפאַרן קיין ביאָליסטאָק, וועלכע איז אין יענער צייט געווען דער עיר-
מקלט פאַר די אַלע פליטים פון דער דייטשער אַקופאַציע-זאָנע. אַלע
שולן זענען געווען פול מיט אָנטלאָפענע יידן. וווּ נאָר ס'איז געווען אַ
פריי אַרט, דאָרט זענען געווען פליטים. ס'איז געווען ווינטער, און מענטשן
האָבן אויך געהונגערט. אַפילו אויף די פאַדלאָגעס איז שוין נישט געווען
קיין אַרט.

אין ביאָליסטאָק און אין לידע

אין ביאָליסטאָק האָט מען געשמועסט, אַז אַלע ציוניסטישע אַרגאַני-
זאַציעס אַרבעטן פריי, ווייל ווילנע האָט דעמאָלט געהערט צו ליטע און
פון דאָרטן איז פאַראַן אַ וועג צו פאַרן קיין ארץ-ישראל. די ערשטע
סטאַציע וווּ מענטשן האָבן געקאַנט לויפן, איז געווען לידע, נאָענט צו
ווילנע. אין לידע, האָט מען געשמועסט, זענען פאַראַן געהיימע אַרגאַ-
ניזאַציעס, וואָס פירן אַריבער קיין ווילנע. מיר האָבן באַשלאָסן צו פאַרן
קיין לידע. אין אַ שיינעם טאָג איז מען אָנגעקומען אין לידע. אין שטאָט —
דאָס זעלבע בילד. מיר האָבן זיך איינקוואַרטירט אין שניידערישן בית-

מדרש. דער ווינטער אין יאָר 1940 אין יענער געגנט איז געווען אַ גרוי-
זאַם קאַלטער, איבער 40 גראַד פּראָסט. אַ סך פון די פליטים האָט מען
געבראַכט מיט אָפּגעפרוירענע פיס, אַ טייל פון זיי האָבן די שמוגלערס
געהרגעט אויף די וועגן, ביים אַדורכפירן די גרענעץ און צוגענומען
זייער האַב-און-גוטס. אַ טייל האָט מען גאָר אָפּגענאַרט, פריער גענו-
מען ביי זיי געלט און געפירט גלייך צו די רוסן. די לאַגע האָט זיך
פאַרערגערט צוליב די אַלע סיבות. אויך די שטאַרקע פרעסט האָבן אוממע-
גלעך געמאַכט דאָס אַנטלויפן פון דייטשן שטח. געווען אַפילו פאַלן, וואָס
מענטשן זענען פאַרפרוירן געוואָרן אויף טויט. אונדזער פלאַן צו גיין
קיין ווילנע איז צונישט געוואָרן און מיר באַשליסן אָפּצוואַרטן ביז
פסח-צייט.

דערווייל מוז מען דאָך לעבן און עסן, האָבן מיר אָנגעהויבן זוכן
פון וואָס מען קאָן דאָ עקזיסטירן. מיר האָבן אויסגעפונען, אַז ס'איז
פאַראַן אין לידע אַ „טאַלטשאַק“, אַן אָרט, וווּ מען קאָן פריי קויפן און
פאַרקויפן. אַט דער „טאַלטשאַק“ איז געווען דער הויפט-שפייזער פון דעם
רוב פליטים. איך האָב געהאַט איינגענייט אין מיינעם אַ זעקל צינדשטיינד-
לעך. אין לידע איז דאָס געווען גוטע סחורה, איך האָב דאָס גענומען
פאַרקויפן און פאַר דעם געלט געקויפט אַנדערע זאַכן — און ווייטער
פאַרקויפט. דעמאָלט האָבן די רוסן נאָך נישט געשטערט. מיט דער צייט
בין איך געפאַרן קיין ביאַליסטאָק, געקויפט דאָרטן צינד-מאַשינקעס, ניי-
נאָדלען, סאַכאַרין, זיידן-פאַפיר צו פאַפיראַסן אד"ג. געברענגט אין לידע,
פאַרקויפט און גוט פאַרדינט. דער האַנדל האָט אונדז דערמעגלעכט צו
לעבן נישט שלעכט. אויך אין ביאַליסטאָק איז געווען אַזאָ מיין „טאַלט-
שאַק“. פאַרשטענדלעך, אַז דאָס איבערפירן סחורה פון ביאַליסטאָק קיין
לידע האָט אַנטהאַלטן געפאַרן, ווייל די רוסן האָבן געמאַכט רעוויזיעס
אויף די באַנען. עס בלייבט אָבער אַ פאַקט, אַז די מערהייט יידן-
פליטים האָבן דערפון געלעבט. אויך די גרויסע געשעפט-לייט, וואָס
האָבן געלעבט אין שרעק, אַז די רוסן וועלן קאַנפּיסקירן זייערע סחורות,
האָבן זיי צו ביסלעך פאַרקויפט.

שפעטער, זומערצייט, האָבן די רוסן געמאַלדן, אַז אַלע פליטים מוזן
זיך רעגיסטרירן, צי זיי ווילן צוריק קיין פוילן, אָדער ווילן ווערן סאָווע-
טישע בירגער. דאָס איז געווען אַ שווערער ענין צו דעצידירן. צוריק צום
דייטש האָט, פאַרשטענדלעך, קיינער נישט געוואָלט; ווערן אַ רוסישער
בירגער האָט קיינער נישט געשטרעבט, ווייל אויב מיר ווערן רוסישע ביר-
גער, הייסט עס, אַז מיר זענען פאַרמשפּט צו בלייבן אין רוסלאַנד. און
דאָס האָט מען אַוודאי נישט געוואָלט. האָט דער רוב באַשלאָסן, אַז מען
זאָל פאַרן צוריק אַ היים, און אַז ס'זעט קומען צום פאַרן, וועלן מיר
זיך קעגנשטעלן און זאָגן, אַז מיר פאַרן נישט! גיט אונדז אַזיל-רעכט,

ווייל אין זייער קאנסטיטוציע איז פאראן א פונקט, אז א מענטש, וועלכער ווערט גערודפט נאציאנאל אדער פאליטיש, קומט אים אזיל-רעכט אין סאוויעט-רוסלאנד. אז מיר זענען אוועק צו דער נ.ק.וו.ד., האבן זיי אונדז אויסגעלאכט. „ביי אונדז איז טאקע פאראן א פאראגראף אין דער קאנסטיטוציע, אבער דערווייל פאדערן מיר א קלארן ענטפער: אהין אדער אהער.“ מיר האבן איינגעזען, אז מ'וועט מיט זיי נישט אדורכקומען, האבן מיר באשלאסן זיך צו רעגיסטרירן צוריק צו פארן קיין פוילן. ווען ס'וועט האלטן צוריק געשיקט צו ווערן, וועלן מיר אוועק אין א צווייטער שטאט אין רוסלאנד, אפשר גאר ביטן אונדזערע פא-מיליע-נעמען.

א 3⁴ וואכן נאך אונדזער רעגיסטראציע, הערן מיר 12 ביינאכט קלאפן אין טיר. מיר עפענען, שטייט פאר אונדז א נ.ק.וו.ד. מיט א ביקס און באלד האבן מיר זיך געפונען ארומגערינגלט מיט עטלעכע מילי-ציאנערן. זיי האבן געמאכט א רעוויזיע, וואס זיי האבן געוואלט, האבן זיי צוגענומען און אנגעזאגט, אז מיר זענען ארעסטירט. אלע פליטים אין לידע זענען געווארן ארעסטירט. אונדז האט מען געפירט אין תפיסה, וווּ מ'איז אפגעזעסן א 6 וואכן. אין א שיינעם פרימארגן האבן זיי ארויס-גענומען פון טורמע הונדערטער פליטים, צוגעפירט צו דער באן-סטאציע, וווּ ס'האבן שוין אויף אונדז געווארט פארקראטעוועטע לאסט-וואגאנען און דארט אונדז אריינגעזעצט. מיר זענען געפארן א צוויי-דריי מעת-לעת, צוגעקומען צו א טייך, הינטער דער שטאט יארזסלאוו, אין צענט-ראל-רוסלאנד. פון די וואגאנען האט מען אונדז אריינגעפירט אין א קליינער טראנספארט-שיף, אויף וועלכער מ'איז געפארן א גאנצן טאג. ערב תשעה-באב פארנאכט — צו קינות — האט מען אונדז אריינגע-פירט אין לאגער אפאליכא.

אויף קאטארגע-ארבעט

די שטאט יארזסלאוו איז געלעגן צווישן לענינגראד און מאסקווע. דער לאגער אפאליכא איז געווען א גאנץ נייער, ארעסטאנטן האבן אים אויפגעבויט. אונדז האט מען געבראכט אהין, צו פלאסטערן א שאסיי פון 100 קילאמעטער. דער שאסיי האט געזאלט גיין דורך א וואלד און אונדזער אויפגאבע איז געווען אויסצוהאקן די ביימער, לייגן דעם שאסיי און שפעטער אויפשטעלן א בריק איבער אן אויסגוס פון דער וואלגא וואס איז דארטן געפלאסן. די אלע ארבעטן זענען געווען לויט נארמעס. יעדן אינדערפרי האבן מיר באדארפט גיין א 10 קילאמעטער פון לאגער, צום ארבעטס-פלאץ, און פארשטייט זיך, דאס זעלבע נאך דער ארבעט,

צוריק אין לאַגער, צופוס. א פיר וואָכן שפּעטער האָט מען אַזוי אויס-
געזען, אַז איינער האָט נישט דערקענט דעם צווייטן; מיר זענען געוואָרן
אויסגעדאַרט ווי די שטעקנס, די נאַרמעס זענען געווען הויכע, סיי ביים
גראַבן, סיי ביים שניידן די ביימער. אמערגסטן איז געווען דאָס אויס-
האַקן און אויסקאַרטשען די וואַרצלען פון די גריבער. אַז מען האָט
געמאַכט די נאַרמע, האָט מען באַקומען איבער אַ קילאָ שוואַרץ ברויט
אַ טאָג און אַ זוף.

ווי לאַנג קאָן מען אויסהאַלטן ביים גיין יעדן טאָג 20 קילאָמעטער
און דערצו נאָך שווער אַרבעטן? מענטשן זענען געפאלן פון די כוחות!
ווינטער-צייט, ווען דער טאָג איז געווען קליין, האָבן מיר געאַרבעט נישט
מער ווי דריי שעה אַ טאָג. איך דערמאָן זיך, אַז ערב יום-כיפור איז
אין לאַגער אויסגעבראַכן אַ בונט פון די אַרעסטירטע. אַלע האָבן דער-
קלערט, אַז זיי גייען נישט מער אַרבעטן. די סיבה פון בונט איז געווען,
וואָס אַ בחור פון נאַשעלסק איז געשטאַרבן פון הונגער און שווערער
אַרבעט. ווען ער איז שוין געלעגן טויט אויף דער ערד, איז דער נאָט-
שאלניק פון לאַגער געקומען זען וואָס האָט פאַסירט און חושד געווען,
אַז דער פאַרשטאַרבענער מאַכט זיך טויט. ער האָט אים געגעבן עטלעכע
קלעפּ ער זאָל אויפשטיין.

צו מאַרגנס איז אין לאַגער באַשלאָסן געוואָרן, אַז אויב זיי ווילן
מיר זאָלן אַרבעטן, זאָלן זיי געבן בעסער עסן און מענטשלעכע באַדינ-
גונגען. מיר האָבן זיך פאַרבאָריקאָדירט אין די באַראַקן און זענען נישט
אַרויס צו דער אַרבעט. דער לאַגער איז אַרומגערינגלט געוואָרן פון
באוואַפנטע סאַלדאַטן; זיי האָבן געשלאָגן, אַראָפּגעוואָרפן די לאַגער-
מענטשן פון זייערע פריטשעס, אַרויסגעשלעפט אַלעמען ביזן צוים פון
לאַגער — און אַזוי אַרום געמאַכט אַ סוף צום בונט.

דערנאָך זענען יעדן טאָג געפאלן קרבנות. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן
זיך ביינאַכט געלייגט שלאָפן און אין דער פרי מער נישט אויפגעשטאַנען.
שפּעטער האָבן מענטשן אַנגעהויבן קרענקען מיט כלערליי קראַנקהייטן,
צוליב דעם פעלן פון וויטאַמינען. איך און אַנדערע האָבן פאַרלוירן די
ציינער פון אַט דער קרענק; איך האָב מער נישט געפילט די שפיצן פון
די פינגער אין די הענט און פיס. אויף אַרבעט בין איך געגאַנגען, אָבער
נישט געקאַנט טאָן אַפילו לייכטע אַרבעט. אויפן אַרבעט-פלאַץ האָט זיך
קיינער נישט געזאָרגט וועגן אונדז. פון 300 גראַם ברויט מיט אַ ביסל
וואַסער האָבן מיר באַדאַרפט לעבן און אַרבעטן. שפּעטער איז געקומען
אין לאַגער אַ קאָמיסיע און געפסקנט, אַז מיר זענען „סאַציאַלני אַפּאָסני
עלעמענט“, ד. ה. אַ סאַציאַל-געפערלעכער עלעמענט. מיך האָט מען
אויך פאַרמשפט אויף 3 יאָר. מיין ברודער, פאַר דער זעלבער עבירה,
האָט געקראָגן 5 יאָר. אַנדערע האָט מען געגעבן 8 יאָר. די דריי יאָר
האָב איך באַדאַרפט בלייבן אין לאַגער.

דער הונגער האט זיך מיט דער צייט נאך מער פארשארפט. ס'האט פאסירט, אז הונגעריקע האבן דערזען ביי א צווייטן זיין שטיקל ברויט, זענען זיי צו און דאס ארויסגעכאפט פון יענעם האנט. אויך האבן מענטשן פארלוירן די ראיה, ווען די זון איז פארגאנגען. ביי אנדערע האט זיך געשנילט די הויט, אדער באקומען אויסשלאגן אויפן קערפער. געווען א דאקטער אין לאגער, אבער ער האט נישט געהאט מיט וואס צו העלפן, ווייל ס'זענען נישט געווען קיין מעדיקאמענטן, קיין שפיטאל. איין דאקטער אין אזא גרויסן לאגער, האט גארנישט געקאנט מאכן.

עס האבן אנגעהויבן אויסשטארבן מענטשן, ביז אזא פאל: אין לאגער איז געווען א בריגאדיר, ליבעסקינד, א בחור פון לאדזש. ער איז געווען א פיינער בחור און גוט געקענט דעם וואך-אנפירער פון לאגער, וואס איז אויך נישט געווען קיין שלעכטער מענטש. ער האט געזען, אז די לאגער פון די מענטשן ווערט ערגער, מען שטארבט. ער האט אויך מורא געהאט, אז די העכערע מאכט וועט זיך דערוויסן, וועט ער דארפן זיין פאראנטווארטלעך פאר דעם וואס ס'קומט פאר אין לאגער. דער וואך-אנפירער איז געקומען צו דעם בריגאדיר ליבעסקינד און זאגט, אז ר'האט מורא, אז ביזן ווינטער וועט פון די 500 לאגער-מענטשן קיינער נישט בלייבן. שרייב אז אין דער צענטראלע פון נ. ק. וו. ד. אין מאסקווע וועגן די באדינגונגען וואס הערשן דא, גיב מיר דעם בריוו, איך וועל אים שוין ווייטער דערלאנגען. דער בריוו איז געווארן אנגע-שריבן און דער וואך-אפיציר האט אים ארויסגעשיקט. מיר האבן שוין נישט מורא געהאט, ווייל מיר האבן כסדר געזען דעם טויט פאר די אויגן. איך וויל דערציילן אזא עפיזאד: איך און מיין ברודער זענען געזעסן אין קארצער אלס שטראף פאר נישט ארויסגיין צו דער ארבעט. מיר האבן געמאכט דעם חשבון, אז פאר 300 גראם ברויט, דארפן מיר לויפן 20 קילאמעטער צו דער ארבעט אין אזא קעלט. די זעלבע 300 גראם ברויט קריגן מיר אויך אין קארצער. איך האב געהאט דאס געפיל, אז אויב ס'וועט עפעס וואס מיט אונדז געשען, וועט מיין ברודער שטארבן דער ערשטער. לויט אונדזער אויסרעכענונג, האב איך געקאנט אויס-האלטן נאך א פיר וואכן נאך זיין טויט. האב איך געזאגט מיין ברודער, אויב עס פאסירט עפעס מיט דיר, שווער איך, אז כ'נעם א האק, גיי צום נאטשאלניק, שפאלט אים דעם קאפ און נאך דעם נעם איך זיך דאס לעבן...

מיין ברודער האט געהאט א צווייטן פלאן: ער וועט ארויסגיין צו דער ארבעט, נעמען א האק און זיך אפהאקן א שטיקל פון א פוס, וועט מען דאך אים נעמען אין שפיטאל. אז די ווונד וועט זיך פארהיילן, וועט ער בלייבן לעבן. אנדערש, זענען מיר אלע פארמשפט צום טויט. האב איך אים דערויף געענטפערט:

— מיין ליבער ברודער, די וועסט דאָס נישט איבערטראָגן. האָסט נישט קיין סך בלוט, האָסט דיר אָפּ אַ שטיקל פּוס, ביסטו אין אַ גרוי־סער סכנה און, חלילה, ס'איז דיין טויט.

איינמאָל, שטייענדיק ביים אַרויסגיין צו דער אַרבעט, מאַכט זיך אויף דאָס טויער פון לאַגער און עס קומט אַריין אַ גאַנצע סוויטע באַצמטע — אַ קאַמיסיע. ווייזט אויס, אַז דער בריוו האָט געטאָן דאָס זייניקע און די נ. ק. וו. ד. האָט געשיקט אַ קאַמיסיע. איינער פון זיי האָט אויסגעזען צו זיין אַ ייד. 7 מאָן זענען זיי געווען. אויך אַן עלטערער דאָקטער און אַ פרוי אַ דאָקטערין זענען געווען אין דער קאַמיסיע. אַז זיי האָבן אונדז דערזען, האָבן זיי זיך אָפּגעשטעלט און גענומען באַטראַכטן. מיטאַ-מאָל האָבן עטלעכע הונדערט מאָן אָנגעהויבן וויינען. צווישן די קאַטאַרגע־אַרבעטער זענען געווען צוויי ברידער קאַטיק פון פאַביאַניץ (איינער פון זיי איז דאָ אין לאַנד). די צוויי זענען אַרויס פון דער ריי, צוגעלאָפּן צו דער קאַמיסיע־לייט, איינער פון זיי האָט אויפגעריסן זיין סוועטער און געוויזן זיין גוף, זאָלן זיי זען וואָס מען האָט פון אונדז געמאַכט. אויף דעם שעף האָט די גאַנצע סצענע נישט געמאַכט קיין איינדרוק. ער איז שוין געוויינט געווען צו אַזעלכע בילדער. די קאַמיסיע האָט געמאַלדן, אַז היינט גייט מען נישט צו דער אַרבעט, און אַז זיי זענען געשיקט פון מאַסקווע. יעדער באַזונדער וועט ווערן אויסגעפּאַרשט. עס האָט זיך געצויגן אַ 3-4 טעג. די דאָקטוירים האָבן אונטערוזוכט, זיי האָבן דאָך געזען, אַז יעדער פון אונדז לעבט קוים. האָבן זיי אָנגעהויבן די אַרעסטירטע פונאנדערשיקן אין אַנדערע לאַגערן. מיך האָבן זיי געשיקט אין לאַזאַווסקי־לאַגער, מיין ברודער האָבן זיי געוואָלט שיקן אַנדערשוואַ, האָט ער געזאָגט, אַז ער האָט דאָ אַ ברודער און ער בעט מען זאָל אונדז האלטן אויף איין אָרט. זיי האָבן איינגעשטימט.

דאָס וואָסן זיך און רייניקן צום טראַנספּאָרט, האָט גענומען אפשר 10 טעג. יעדן טאָג איז מען געגאַנגען אין באַד און נישט געקאָנט זיך דערייניקן. אַ געוויסן טאָג האָט מען אָנגעזאָגט, אַז מיר גייען אַריבער אין אַן אַנדערן לאַגער. מ'האָט אָנגעהויבן מאַרשירן אַ 40 קילאָמעטער צופּוס, ווינטער־צייט. מיר זענען קוים דערגאַנגען. דאָרטן איז די הויפט־דאָקטערין געווען אַ יידישע. זי האָט געוויינט, ווען זי האָט אונדז דערזען. אַזוי האָבן מיר אויסגעזען. רוסישע פרויען, וועלכע האָבן געטראָגן מיט זיך אַ ביסל שפּייז, אָדער אַ רוסישער פויער, וואָס האָט ביי זיך געהאַט אַ סיגאַרעט אָדער אַ ביסל מאַכאַרקע, זענען צוגעלאָפּן און געגעבן אַ טייל פון זייערן.

דאָס וואָס איך דערצייל דאָ, איז געווען אין ווינטער 1941—1940, פאַרן דייטשיש־רוסישן קריג. אין דעם לאַגער זענען מיר געווען דריי חדשים. מען האָט אונדז נישט געשלאָגן — דאָס האָט געזאָלט זיין

אונדזער „קוראָרט“. די וועלכע זענען אהער געקומען, זענען געווען קראַנקע, שוואַכע. די יידישע דאָקטערין פון לאַגער האָט געטאָן אַלע מעגלעכקייטן איבערצוצייגן, צי דאָס עסן איז נאָרהאַפּט, צי מען גיט די מענטשן זייערע פּאַרציעס, צי מען גנבעט נישט אַראָפּ פון דעם. נאָך 3—4 חדשים, האָט מען אונדז געשיקט אויף אַרבעט. נישט קיין שווערע — אַרויסצונעמען פון וואַסער דאָס געבראַכטע האַלץ מיט דער וואַלאַג. אַ שיינעם פרימאַרגן, שטייענדיק אויפן ברעג פון דער וואַלאַג, קומט איינער פון לאַגער מיט אַ ידיעה, אַז ס'איז מלחמה צווישן רוסלאַנד און דייטשלאַנד. דעם לאַגער האָט מען אָפּגעצוימט און געמאַכט פאַר אונדז אַ ספּעציעלן, קלענערן לאַגער, מיר זאָלן זיך נישט אויסמישן מיט די רוסן. מען האָט געשמועסט, אַז די רוסן שליסן אַן אָפּמאַך מיט דער פּוילישער רעגירונג פון גענעראַל שיקאַרסקי — און מיר וועלן מסתמא באַפרייט ווערן. די ידיעה האָט געמאַכט אַ ביסל לייכטער אויף דער נשמה און די האַפענונג האָט צוגעגעבן כוח און מוט אַדורכצוהאַלטן. אַ געוויסן טאָג האָט מען אונדז אַרויסגעפירט פון דעם לאַגער אין אַ שטעטל, ווייט אַ 40 קילאָמעטער — און מען האָט אונדז געלאָזן פריי. מיר האָבן באַקומען באַן-בילעטן צו פאַרן קיין סאַמאַרקאַנד. צוויי צי דריי וואָכן נאָך אונדזער באַפרייונג, זענען מיר אָנגעקומען קיין טאַשקענט, פון דאָרטן קיין סאַמאַרקאַנד און אין דער שטאָט האָבן מיר זיך אויפּגעהאַלטן די גאַנצע צייט פון דער גרויסער וועלט-מלחמה. איינער האָט צו ביסלעך געאַרבעט, אַ צווייטער האָט געהאַנדלט און ווען מען האָט אים געכאַפּט, פאַרשטייט זיך, איינגעזעצט. ס'איז געווען אַ מעגלעכקייט צו גיין אין קאַלכאַז אַרבעטן, אָבער ליידן הונגער. פון אונדזער לאַגער פון די 550, זענען לויט מיין חשבון אויסגעשטאַרבן — אַ 150 מאַן און אַ 100 זענען געבליבן אינוואַלידן. אין סאַמאַרקאַנד האָבן איך זיך אויסגעלערנט שוסטעריי, געזעסן און אויסגעאַרבעט שיר, שטייול אד"ג. מאַטעריאַל פאַר שוסטעריי איז נישט געווען, האָט מען געקויפט ווי ס'האָט זיך געלאָזט. נישט געווען צו קריגן קיין לעדער, האָט מען צוגעפּראָוועט מיט קאַרטאָן. אין יאָר 1945, אַ צוויי וואָכן נאָכן קריג, האָבן איך חתונה געהאַט אין רוסלאַנד. מיר זענען צוריק געפאַרן קיין פּוילן. קיין מלאָווע בין איך נישט מער געקומען. נאָך דער מלחמה, איז דאָס לעבן פון די יידן דאָרטן געווען אין סכנה. די לייט פון דער „אַרמיא קראַיאַוואַ“ האָבן געשלעפּט יידן פון די וואַגאַנען און זיי דערשטאַסן. שפּעטער בין איך אַריין אין אַ קיבוץ און איבערגעפאַרן קיין עסטרייך. פון סוף 1945 ביז אויגוסט 1948 געלעבט אין עסטרייך און יענעם חודש געקומען קיין ישראל און גלייך מאַביליזירט געוואָרן אין דער ישראלידיקער אַרמיי.

איבערגעלעבט די מלחמה אין סאָויעט־רוסלאַנד

1

איך בין געבוירן אין יאָר 1913. ביי אונדז איז געווען אַ שטוב מיט 9 קינדער, וואָס אַ טייל זענען געווען אין „בונד“. איך בין אַריינגעטרעטן אין „השומר הצעיר“ און אין דער צייט שוין געאַרבעט ביי שניידעריי. יעדער איינער פון אונדז, האָט זיך געהאַט זיין חברה מיט זיינע אידעען. כ'בין באַאיינפלוסט געוואָרן אַריינצוטרעטן אין דער קאָמוניסטישער פאַרטיי. די עקאָנאָמישע לאַגע אין פּוילן אין געווען אַ שווערע. מיר האָבן געהאַט אַ בעקעריי, איז זי פאַרמאָכט געוואָרן צוליב סאַניטאַרע באַדינגונגען און די שטאַט־מאַכט האָט נישט געגעבן קיין דערלויבעניש ווייטער צו באַקן.

פון יאָר 1937, האָב איך אָפּיציעל נישט געהערט צו דער פאַרטיי, נאָר געווען אַ לאַיאַלער מיטגליד, אַ „סימפּאַטיקער“, ביז ס'האַט אויס־געבראַכן די מלחמה אין סעפטעמבער 1939.

אַלס יינגל, אין דער היים, האָבן די לינקע קרייזן איינגערעדט, אז דאָס ריכטיקע לעבן ברענגט דער קאָמוניזם, אַז רוסלאַנד איז אַ גן־עדן. די פּראָפּאַגאַנדע האָט דעמאָלט געוויקט. מיט דעמאָנסטראַציעס צום ערשטן מאָל, זענען די קאָמוניסטן אַרויס אומלעגאַל, האָט פּאָליציי געשלאָגן און אַרעסטירט וועמען זיי האָבן געכאַפט. די פּראָפּאַגאַנדע איז גע־פירט געוואָרן אין די פאַבריקלעך און וואַרשטאַטן. מ'האַט גערופן צו שטרייקן — און ווער ס'האַט נישט געשטרייקט, האָט מען אים אָנגע־בראַכן די ביינער.

אין מלאָווע זענען געווען שטובן, וווּ די גאַנצע משפּחה זענען געווען קאָמוניסטן. דאָרטן פלעגן זיי אָפּהאַלטן געהיימע זיצונגען, פון דאָרט זענען אַרויס דירעקטיוון פאַר דער פאַרטיי־אַרבעט. ס'רוב אָבער זענען די פאַרטיי־לייט זיך צוזאַמענגעקומען אויף אַ פעלד הינטערן שטאַט. די פּאָליציי איז זיך שטרענג באַגאַנגען, זיי פלעגן אַרעסטירן מענטשן פאַרן קלענסטן חשד, אָפט אַדורכפירן רעוויזיעס אין פאַרדעכטיקע שטובן. אַ סך פאַמיליעס אין שטעטל האָבן טאַקע געהאַט צרות פון דער פּאָליציי, אָבער ווען זיי האָבן נישט געקאָנט באַווייזן, אז דער און דער איז אַ טעטיקער קאָמוניסט, האָבן זיי אים געמוזט באַפרייען. בדרך כלל זענען געווען אין משפּחות ברידער און שוועסטער, מיט פאַרשידענע אָנשוואַונגן. אַ קאָמוניסט אין דער משפּחה איז געווען אַן אומגליק. די עלטערן איז שווער געווען משפּיע צו זיין אויף זייערע קינדער, וואָס זענען מיט־

גערופן געוואָרן מיט דער השפעה פון גאס און סביבה. מיין פאָטער איז געווען אַ פרומער ייד, נישט טאָלערירט מיין אויפירונג, אָבער, ווי גע־זאָגט, נישט געקאָנט קעגן מיר קעמפן. ער האָט געפרוּווט מוסרן, געדראָט מיט שטראָף, אָבער איך בין געווען דאָס, וואָס כ'האָב פאַרשטאַנען צו זיין. אין 1937 זענען געווען די אַרעסטן און פראָצעסן אין רוסלאַנד. דעמאָלט האָבן זיך אָנגעפאַנגען די שאַרפע דיסקוסיעס אין דער פאַרטיי. ס'איז געוואָרן אַ ויצעקו, אַז מ'האָט אין רוסלאַנד אומגעבראַכט געטרייע און הויכגעשטעלטע קאָמוניסטן, הויכע מיליטער־לייט און אַנדערע גרויסע פערזענלעכקייטן. דאָס האָט געהאַט אַזאַ רעאַקציע ביי מיר, אַז איך האָב פאַרלוירן די אמונה אין קאָמוניזם, בין אַרויסגעטראָטן פון דער פאַרטיי, און ביז דער מלחמה נישט געווען טעטיק.

איז וואַרשע בין איך געווען אַ יאָר צייט (קיינער האָט מיר נישט געשטערט צו פאַרלאָזן מלאָווע). איך האָב געאַרבעט און געווען אַ מיטגליד אין פראָפּעסיאָנעלן פאַריין.

2

מלאָווע, ווי באַקאַנט, איז געווען כמעט פון די ערשטע שטעט, וואָס זענען אָנהייב סעפטעמבער 1939, אריינגעפאלן אין דייטשישע הענט; זיי האָבן אַרעסטירט יעדן איינעם, אויף וועלכן זיי האָבן געהאַט דעם מינדסטן חשד. אויך מיר האָבן זיי אַרעסטירט. איך בין געווען ביי די דייטשן נאָר צוויי חדשים. מ'האָט געפילט, אַז די לאַגע ווערט אַלץ ערגער, אָבער פון אַ וועג צו אַנטלויפן, האָט מען נישט געוואָלט. איך און די ברידער ווינדיצקי האָבן באַשלאָסן, אַז מיר מוזן אַוועק, בלייבן דאָ איז אומעגלעך. מיר האָבן געדונגען אַ פּורל און מ'האָט זיך געלאָזט אין וועג אַריין, אדורך דעם נאַרעוו. אָנגעקומען קיין לאַמזשע און פון דאָרט — קיין ביאָליסטאָק. דאָ האָבן מיר זיך געטראָפן מיט נאָר מלאָווער יידן, וואָס אַ טייל איז געלאָפן פון וואַרשע. אין דער שטאָט האָבן זיך פאַר־זאַמלט יידן אין געוויסע פונקטן, וווּ מ'האָט רעגיסטרירט צו פאַרן קיין רוסלאַנד. לאַנגע רייען זענען געשטאַנען צו דער רעגיסטראַציע. איך בין אָנגעקומען אין ווייס־רוסלאַנד, אין אַ שטעטל הינטער מינסק און וויטעבסק. דאָרט האָב איך געאַרבעט 2 חדשים אין אַ שניידער־פאַבריק. די באַדינגונגען זענען געווען קלאַגעדיקע. דער רוב מענטשן וואָס האָבן זיך געשטופט קיין רוסלאַנד, זענען זיך נאָך אַ קורצער צייט צעלאָפן, וווּ נאָר איינער האָט געקאָנט, דער עיקר — אין די באַזעצטע רוסישע געביטן אין פּוילן. איך בין אַוועק קיין לעמבערג. דעמאָלט האָט גע־הערשט די מיינונג, אַז די מלחמה קאָן נישט לאַנג אָנהאַלטן, עס מוז שנעל נעמען אַ סוף. האָט יעדער געוואָלט זיין אויף דער גרענעץ,

וואס שנעלער צו קאנען קומען אהיים.
 אין לעמבערג — ווידער אמאל נאך 2 חדשים, בין איך ארעסטירט געווארן דורך די רוסן, צוזאמען מיט אפשר א מיליאן מענטשן, וועלכע האבן נישט געהאט קיין סאוויעטישע פאפירן. מ'האט די אלע ארעסטירטע אריינגעזעצט אין עשאלאנען, אין וועלכע מיר זענען געפארן 10 טעג, ביז מיר זענען אנגעקומען אין א לאגער נישט ווייט פון מאסקווע, אוגליז. אין דעם לאגער זענען אויך געווען געוועזענע קאמוניסטן, וועלכע זענען נאך אין פוילן געזעסן אין תפיסה: פיל יארן פאר קאמוניזם. מיר זענען געווען אין דעם לאגער צוויי יאר — ביז ס'איז געשלאסן געווארן דער אפמאך מיט דער שיקארסקי־רעגירונג. אז מען האט אונדז באפרייט, האבן מיר זיך דערוואסט פון די רוסן, אז מיר ווערן מאביליזירט אין דער פוילישער ארמיי און באדארפט פארן קיין אוזבעקיסטאן. קומענ־דיק אהין, האט מען אונדז אפגעהאלטן 3 וואכן אויפן פרייען פעלד. די פאלאק, אפילו בעלי־מום, האט מען איבערגעפירט קיין ארץ־ישראל, בראש מיטן גענעראל אנדערס. דאקעגן די יידן האט מען צוריק געשיקט אויפן זעלבן ארט.

3

אין רוסלאנד בין איך געווען ביז 1946, א קנאפ יאר נאך דער באפרייונג. 19 חדשים בין איך געזעסן אין א רוסישן לאגער; מיינער א ברודער איז דארט אפגעזעסן העכער 11 יאר. ער איז געווען פאר־משפט, אבער איך נישט. סתם מיך געהאלטן אין א לאגער הינטער מאסקווע. פון די לאגער־מענטשן האבן א טייל געארבעט אויף דער עלעקטראסטאציע, וועלכע די רוסן האבן געבויט אויף דער וואלגא; מ'האט אויך געגראבן קאנאלן, שיפן זאלן קאנען דורכגיין. מ'האט אויס־געהאקט ריזיקע וועלדער, די מענטשן האבן וואכן־לאנג געלעבט אויפן פרייען פעלד. פון די ביימער האבן מיר צוזאמענגעקלאפט ביידלעך. וואסער האט מען צוגעפירט מיט אויטאמאבילן. וואכן האט מען זיך נישט געוואשן און נישט ראזירט. 15 קילאמעטער וואלד האבן מיר אויסגעהאקט, ביז מיר זענען צוגעקומען צו דעם וואלגא־טייך און אנגע־הויבן גראבן דעם קאנאל. יעדער איינער האט געהאט צו מאכן א נארמע און דערפאר האט ער באקומען 250 גראם ברויט. ווינטער־צייט איז די ערד געווען פארפריירן, אז מען האט געהאקט מיטן קילאף, האבן פונקען געשפריצט. איך, צום ביישפיל, האב נישט געקאנט מאכן קיין פערטל פון דער נארמע, אבער געווען אזעלכע, וואס האבן געמאכט מער פון דער נארמע און טאקע באקומען 700 גראם ברויט. די ארבעט און דאס לעבן דארט איז געווען אומנארמאל. אויף יעדע 10 מענטשן, איז געווען

אן אויפזעער, אויך פון די אַרעסטירטע, וועלכער האָט געיאָגט און געפלאָגט און צוגענומען די אַלע פאַרציעס און זיי פאַרטיילט. אַכט אַ זייגער ביינאַכט זענען מיר געקומען „אַ היים“. אַ גאַנצן טאָג האָט מען געהונגערט, דאָס ברויט האָט מען באַקומען ערשט ביינאַכט.

געאַרבעט האָבן יידן, פּאַלאַקן, און פון נאָך לענדער. בלויז אין אונדזער לאַגער האָבן געאַרבעט 30 טויזנט מאַן. ווען מיר זענען אַרויס פון לאַגער צו דער אַרבעט, אונטער דער וואַך, האָט דאָס אַרויסגיין געדויערט אַ גאַנצע שעה. ביי דער וואַלגא האָבן איך געאַרבעט 3 חדשים. שפּעטער בין איך מיט נאָך 9 מענטשן אַריין אין אַ שניידעריי. אין דעם וואַרשטאט האָבן מיר געהאַט אַלס אויפזעער אַ ייד פון מאַסקווע, אן אינטעליגענטער מאַן. ער האָט אַראָנזשירט, אַז מיר זאָלן אַרבעטן ביי-נאַכט, ווייל ער האָט געוואָלט מיר זאָלן אים דערציילן וועגן ארץ-ישראל, פאַרזינגען העברעישע לידער, און בכלל האָט ער געוואָלט הערן וועגן יידישן לעבן. ער פלעגט זיצן אַ סך שעהן און אויסהערן.

נעבן אונדזער לאַגער איז געווען אַ קליין שטעטעלע. אויך דאָרטן האָבן געווינט פאַרשיקטע, וועלכע האָבן געאַרבעט פאַר דער רעגירונג. דער לאַגער-נאַטשאַלניק, אַן אַפיציר אין דער רוסישער אַרמיי, האָט פאַרזאָרגט יידישע שניידערס און שוסטערס מיט אַרבעט. די אַרבעטער אין שטעטל זענען געווען מער פרייער אין באַוועגונג, ווי די אין די לאַגערן. דאָס האָט אָנגעהאַלטן ביז דער באַפֿרייונג, נאָך וועלכער יעדער איינער איז געווען פריי זיך צו רעגיסטרירן, וווּ ער האָט געוואָלט.

4

איך האָב זיך פאַרשריבן קיין אוזבעקיסטאַן. דאָרטן בין איך מיט נאָך אַנדערע אַריין אין אַ קאַלכאַז און געאַרבעט אויף די פעלדער. עסן האָט מען נישט געגעבן צו פיל און נישט געצאָלט פאַר דער אַרבעט. יעדער האָט באַקומען אַ חצי קילאָ ווייצענע קערנדלעך, אַליין געמוזט זיי צעמאַלן און דאָס קאָכן אַדער אויסבאַקן. דערפון האָבן די צוגעקור-מענע באַקומען פאַרשידענע מאַגן-שטערונגען, אויך דיזענטעריע. די אוזבעקן זענען געווינט צו אַזעלכע עסנס, וואָס אַנטהאַלטן אויך קוקורוזע. אין פעלד, בעת דער אַרבעט, האָט מען אונדז געטיילט זופּ מיט אַ פלעצל און אויף דער נאַכט האָבן מיר זיך פאַרנומען מיט די קערנדלעך צו מאַכן דערפון עפּעס אַ שפּייז.

איך האָב דאָרטן נישט געקאַנט אויסהאַלטן און בין אַוועק אין דער שטאָט אַנדעזשאַן. ווי אַזוי איז דאָס געמאַכט געוואָרן? איך האָב אין דעם שטעטל געהאַט אַ באַקאַנטן פון לאַדזש, אַ טריקאַטאַזשניק, אַן ערשטקלאַסיקער פאַכמאַן. ער האָט אין דער בראַנזשע געהאַט אַ הויכן

פאסטן און מיך אריין גענומען אין „זיין“ פאבריק אלס טריקאטאזשניק, וואס איך האב דערביי קיינמאל נישט געארבעט. דאָרט איז אויך געווען אַ יידישער דירעקטאָר, וואָס האָט געזען, אז איך ווײס גאַרנישט פון דעם פאַך, האָט ער מיך באַשטימט אַלס טראַנספּאָרט-אַרבעטער — ברענגען רוי-מאַטעריאַל און אָפּפירן גרייטע סחורה.

אויך דאָ איז דאָס לעבן נישט געווען לייכט. אָן עפעס צו גנבענען, האָט מען נישט געקאָנט אַדורכלעבן דעם טאָג. מ'איז דערמיט אַרויס אויפן מאַרק און פאַרקויפט. איך האָב אַזוי לאַנג פאַרקויפט, ביז מ'האַט מיך געכאַפט ביי אַ גניבה. איך בעט דעם מיליציאָנער וועלכער האָט מיך געכאַפט: „איך גיב דיר אַלץ אַוועק, אַפילו מיינע קליידער, נאָר לאַז מיך אָפּ“. ער איז נישט מסכים. וואָס-זשע טוט מען? אָבער אויך אין דעם פאַל האָב איך געהאַט אַ ביסל מזל. נישט ווייט פון אונדז איז געשטאַנען אַ מיידל, וואָס האָט אים גערופן. ער האָט געזאָגט, אַז באַלד קומט ער — און געכאַפט ביי מיר דאָס פוטערל וואָס איך האָב געהאַט אויף זיך און זאָגט: „לויף שנעל אַוועק, מער זאָל איך דיר נישט זען אין מאַרק“.

איך בין צוריק אין דער פאבריק, שפעטער בין איך אריין אין שפיטאל, געווען קראַנק. געטראָפן דאָרטן אַ ייד, אַ באַקאַנטן פון קראַקע. ער האָט געליפערט ברויט. אויף דער נאַכט פלעגט ער עפעס גנבענען און פאַרקויפן. שפעטער בין איך אַריין ווײנען אין זיין שטוב, מ'האַט געמאַכט אַ מסחר מיטן ברויט — און דאָס איז נישט געווען קיין שלעכט געשעפט. איך האָב מיט גרויס פחד געמאַכט אַ ביסל געלט. און ווייל איך בין שוין געווען, ווי מ'זאָגט, אַן „אָפּגעברענטער“, האָב איך איבערגעריסן מיט דעם מסחר און אַריין ווײנען צו אַ ייד, אַ שאַפער, וואָס האָט געאַרבעט אין אַ פאבריק. איך האָב געהאַט אַ ביסל געלט, געקויפט אַ ניי-מאַשין און אָנגעהויבן אַרבעטן שניידעריי, וואָס דאָס אַליין איז אויך געווען אומלעגאַל. ברויט האָב איך נישט באַקומען, האָב איך געקויפט ברויט „אויף שוואַרץ“.

5

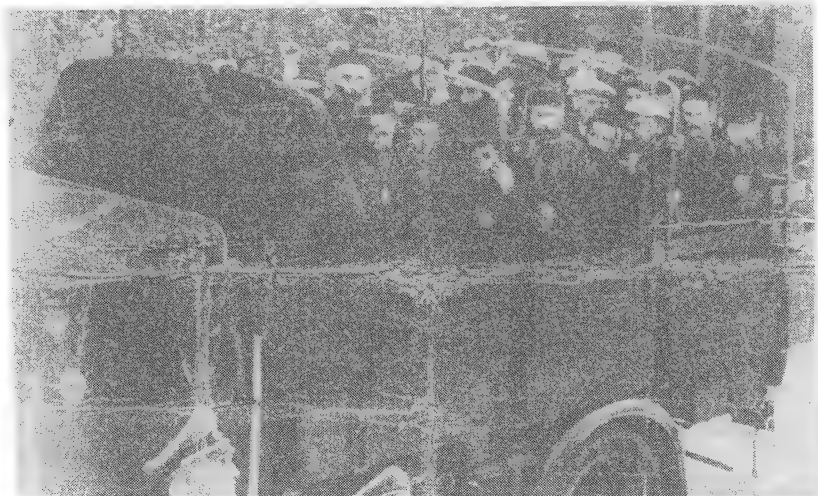
ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די רעפּאַטריאַציע פון פּוילישע בירגער, האָט די רוסישע מאַכט צוריק געשיקט נאָר די, וועלכע האָבן געהאַט פּוילישע דאָקומענטן. איך האָב מיט זיך גאַרנישט געהאַט, האָב איך זיך באַקאַנט מיט אַ מיידל, וועלכע האָט געהאַט אַ שול-דאָקומענט פון פּוילן. מיר האָבן געמאַכט אַ פיקטיווע חתונה און ביידע זענען צוריק געפאַרן קיין פּוילן. אַזוי האָבן געטאָן אַ סך פּוילישע יידן. מ'האַט אָנגע-הויבן רעגיסטרירן.

איר ביו געווען אין אוזבעקיסטאן ביז מאי 1946. אין דעם יאר, ווען די מלחמה האט זיך געענדיקט, האט מען ווידער געמאכט א רע-גיסטראציע פון די פוילישע בירגער. דער רוב יידן, וואס זענען געווען אין אוזבעקיסטאן, האבן געהאט רוסישע פאפירן. ווער ס'האט נישט געקאנט באווייזן מיט א דאקומענט, אז ער איז א פוילישער, האט פיקטיוו חתונה געהאט און געפארן קיין פוילן ווי מאן און ווייב. מיר זענען ארויס הויל און נאקעט.

קיין מלאווע ביז איר נישט געקומען, נאר גלייך געפארן ביז דער דייטשישער גרענעץ, אין א שטעטל, דארט בין איר געווען 5 חדשים. מיר האבן געוויינט אין א בלאק, געשטיצט פון „דזשאַנט“. בייטאג איז מען א ביסל ארויס אין שטעטל, ביינאכט האבן מענטשן מורא געהאט ארויסצוגיין אויך צוליב די שיסערייען. א געוויסן טאג זענען מיר אדורכ-געגאנגען צופוס, די טשעכישע גרענעץ און קיין עסטרייך, אין דער אמעריקאנער זאנע. מיר זענען אריין אין זאלצבורג און דארטן געטראפן א סך יידן. איר בין דערנאך געפארן קיין פאריז, דארטן געווען א קנאפ יאר. איר בין אויך געווען א יאר צייט אין קובא.

פון קובא האב איר געזאלט פארן קיין מעקסיקע, איר האב דארטן געהאט א שוועסטער. נאר די מעקסיקאנער האבן נישט דערלויבט אריין-צוקומען, האב איר געמוזט ווארטן אין קובא, ביז איר וועל אויסארבעטן אן אריינפאר-דערלויבעניש. אינצווישן איז פראקלאמירט געווארן די זעלבשטענדיקע און פרייע מדינת ישראל, האב איר פארלאזן קובא און געקומען אין לאנד אין 1949.

גירוש יהודי מלאבה • דעפארטאציע פון מלאווער יידן •
The Exportation of Mława Jews

נסים אין שוואַרצע טעג

סטאַלפּצע (סטויבץ), הערבסט 1942.

שוין 4 חדשים לעבן מיר אין דעם שטעטל סטויבץ ביי באראנאָוויטש, אונטער דעם דייטשן טעראָר.

די געלע לאַטע אויפן מלבוש — פון פאַרנט און אויף דער פלייצע; אלע דערוואקסענע — נומערירט; קנעכט-ארבעט — 12 שעה אַ טאָג, מיט מכות רצח. אַבער ס'הערשט נאָך „אַרדענונג“. קיין מאסן-עקזעקוציעס, אַלץ איז שטרענג רעגולירט, לויטן „געזעץ“.

אין אַ „העלן“ פּינצטערן טאָג ווער איך מיט נאָך דריי יינגע יידן פון דער אינטעליגענץ פלוצלינג אַרעסטירט. מען פירט אונדז אָפּ אין דער שטאַטישער טורמע. דאָס איינציקע געפיל — שרעק. וואָס איז געשען? וואָס וויל מען פון אונדז?

צומאַרגנס ווערן מיר אָפּגעפירט צום בנין פון דער דייטשער קאַמענ-דאטור, די געוועזענע שטאַט-גימנאַזיע, וווּ איך בין געווען לערער, נאָכן אנטלויפן פון ווארשע קיין סטויבץ.

מיר ווערן אַריינגעפירט אין קאבינעט פון אַרטיקן קאַמענדאַנט, ד"ר געבעל, אַ ווינער אוניווערסיטעט-פּראָפּעסאָר אין ציוויל. מיר זענען פאַרבלעפט פון דער העפלעכקייט פון דעם אַבער-לויטענאַנט פּראָפּעסאָר ד"ר געבעל.

— זעצט אייך, מיינע הערן, ווענדעט ער זיך צו אונדז — די שפּלדיקע „יודען“.

מיר פאַרשטייען גאַרנישט, מיר זענען אינגאנצן צעמישט.

— אן אומאנגענעמע מעלדונג — זאָגט ער.

אַבערלויטענאַנט געבעל שטעלט זיך אויף, גלייכט זיך אויס און לייענט פון אַ פאַפּיר: — פאר דורכגעפירטע סאַבאַטאַזשע-אַקציע, ווערן די דריי יודען (אויסגערעכנט די נעמען) פאראורטיילט צום טויט דורך דערשיסן. דער אורטייל וועט אויסגעפירט ווערן צומאַרגנס (דינסטיק) 12 אַ זייגער, אויף דעם יידישן פרידהאַפּ (בית הקברות).

אין אויגנבליק ווערן מיר אַרויסגעפירט פון קאבינעט און צוריק אין תּפּיסה. נאָך אַ טאָג און אַ נאַכט פון פּיין און קלעפּ, ווערן מיר אַרויסגעפירט דורך אַ פּלוטאַן סאַלדאַטן פון תּפּיסה און דורך די גאסן פון שטעטל, אָפּגעפירט צום יידישן בית-עלמין. מיר ווערן צוגעבונדן צו דריי מצבות, מען פאַרלייגט אונדז שוואַרצע טיכלעך אויף די אויגן. דער עקזעקוציע-פּלוטאַן שטייט אויפן אָרט. פאַר דעם פּלוטאַן שטייט

דער „שפיז“ (וואכמיסטער) און לעבן אים — א סאלדאט אָנגעשפארט אויף אַ ראָווער. עס גייען אַדורך עטלעכע מינוטן און מיר ווערן אָפּגע-
בונדן פון די מצבות, מען פירט אונדז צוריק אין תפיסה. אין אַ פּאַר
שעה אַרום ווערן מיר באַפרייט.

א נס מן השמים! ווי אזוי איז דאָס געשען?

אין שטעטל סטויבץ האָט געלעבט אַ ווייסרוסישער אינזשיניער סאַ-
באַלעווסקי. זיין פרוי איז געווען אַ קינדער-דאָקטער, שטארק באַליבט
ביי דער אַרטיקער באַפעלקערונג און באַפריינדעט מיט די יידן אין שטעטל.
אינזשיניער סאַבאַלעווסקי איז ביז 1939 געווען דעפוטאט אין פוילישן
סיים פון דער ווייסרוסישער „הראַמאַדאַ“ — אַ פּראָ-קאָמוניסטישע פּאַרטיי.
נאָכן אריינקום פון די דייטשן האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז נאָך פאַר
דער מלחמה, איז דער פּראָ-קאָמוניסטישער דעפוטאט געווען פאַרבונדן
מיט די היטלעריסטישע אויסשפיר-אַרגאַנען און ווען די דייטשע אָק-
פּאנטן האָבן געמאכט דעם פּרוו צו אַרגאַניזירן אַ ווייסרוסישע „פרייע“
רעפּובליק, איז סאַבאַלעווסקי נאָמינירט געוואָרן אַלס וויצע-פּרעזידענט
פון דער „פרייער“ רעפּובליק, מיט דעם זיץ-אַרט אין מינסק. אַלס פּרע-
זידענט פון דער „רעפּובליק“ האָט אמטירט דער פּראָפּעסאָר פון ווילנער
אוניווערסיטעט, אַסטראָווסקי.

גלייך נאָך אונדזער אַרעסט און טויט-אורטייל, זענען די יידן אין
סטויבץ געלאָפן צו דער פרוי ד"ר סאַבאַלעווסקי און געבעטן רחמים
זי זאל אינטערווענירן דורך איר מאן, דעם מקורב צום דייטשן מלכות,
צו ראַטעווען אונדז פון שרעקלעכן גזר-דין. און טאקע אויף דער אינ-
טערווענץ פון וויצע-פּרעזידענט סאַבאַלעווסקי, האָט דער דייטשער גע-
נעראַל-גובערנאַטאָר קובע אַרויסגעגעבן דעם באַגנעדיקונגס-באַפעל צום
אַרטיקן קאָמענדאַנט.

און אין די לעצטע מינוטן פאַר דער עקזעקוציע, האָט געבעל געשיקט
אַ סאַלדאט אויף אַ ראָווער, מיט דעם באַגנעדיקונג-באַפעל.

אגב: גענעראַל-גובערנאַטאָר קובע איז אומגעקומען אין 1943, אויפ-
געריסן פון אַ באַמבע, וועלכע איז אַרונטערגעלייגט געוואָרן אונטער
זיין בעט אין זיין שלאַפּצמער דורך אַ יידישע פּאַרטיזאַנקע, אַ שיין
יידיש מיידל (מיט אַן „אַרישן“ אויסזען). וועלכע האָט אויפן באַפעל
פון דער פּאַרטיזאַנער-באַוועגונג, זיך אַריינגעקריגן צו קובע'ן אַלס
דינסט-מיידל.

★

סטויבץ, ווינטער 1942.

דער שטריק אויפן האלדז פון דער יידישער באפעלקערונג אין סטויבץ ווערט ענגער און ענגער. דאס געטא איז שוין הערמעטיש געשלאסן. א גרויסע שטערבלעכקייט פון קעלט און הונגער. יעדן טאג, 6 אין דער פרי, שטעלן זיך צו די 1.400 אַרבעט־פעיקע, נומערירטע יידן, אין עלטער פון 18 ביז 60, אויף דעם קנעכט־פלאץ ביים געוועזענעם שטאט־געריכט. פון דעם פלאץ ווערן די אַרבעט־גרופן אָפּגעפירט דורך די היטלעריסטישע וואכעס צו דער שווערער, אָפט נישט פראָדוקטיווער שקלאפ־אַרבעט, באַגלייט מיט מכות רצח.

איך אַרבעט ביים פלאסטערן אַ שאַסיי הינטער דער שטאט. פאַרטאָג ווערן מיר אין לאסט־אויטאָס אָפּגעפירט צו דער אַרבעט. פאַרנאָכט — צוריק אין געטאָ.

אַ דאַנערשטיק פאַרנאָכט. אונדזער לאסט־אויטאָ פאַרט אַריין אין שטעטל. אין אונדזערע הערצער דערוועקט זיך אומרו. די גאַסן — אויסגעליידיקט, פוסט, מען זעט נישט קיין לעבעדיקן מענטש. פלוצלינג פאַרהאלט אונדז אַ קליינער אויטאָ, עס שפּרינגט אַרויס אַ יינגער ס.ס.־אָפיציר, הייסט אונדז אַראָפּגיין פון לאסט־וואָגן און מיר ווערן אויס־געשטעלט אין צוויי רייען, ביי אַ פּלויט.

דער אָפיציר גייט אַדורך די רייען און פּרעגט יעדן איינעם וועגן זיין פראָפעסיע. איך גיב זיך אַן אַלס לערער. מיט נאָך דריי יידן, וועלכע האָבן זיך אָנגעגעבן ווי מענטשן פון פרייע פראָפעסיעס, ווער איך אַרויס־געפירט פון דער ריי און אַריינגעפאַקט אין דעם קליינעם אויטאָ. איינער פון אונדז — פון פאַרנט, ביים אָפיציר, און דריי — פון אונטן. איך זיך ביי דער טיר — און פיל דעם סוף. דאָס איז שוין דער לעצטער וועג, דער וועג צום טויט. דער קליינער אויטאָ פאַרט שנעל.

ביי דער קרייצונג פון צוויי גאַסן, פאַרט אָן אַ צווייטער אויטאָ. ביידע פאַרהאַלטן זיך. „אונדזער“ אָפיציר פאַרלאָזט דעם אויטאָ, סאַלוטירט און מעלדעט עפעס אַ העכערן אָפיציר, וואָס איז אָנגעקומען מיט דעם אַנדערן וואָגן. דער הויכער ס.ס.־אָפיציר דערנענטערט זיך צו אונדזער אויטאָ, עפנט די טיר, אויף וועלכער איך בין אָנגעשפאַרט — און פלוצלינג ווערט ער רויט פון כעס, הייבט אָן שרייען צו „מין“ אָפיציר: „וואָס פאַרא אַרדענונג איז דאָס? וויסטו נישט, אז דאָ איז פאראן פלאץ פאַר צווייען!“ — ער כאַפט מיך אָן ביים האלדז און וואַרפט אַרויס פון וואָגן. איך הער נאָך דאָס ווילדע געשריי „לאָאָס!“ און ביידע אויטאָס פאַרן אָפּ.

איז דעם טאָג זענען אויף די גאַסן פון סטויבץ געכאַפט געוואָרן אויף דעם אופן 72 יידן, אַרויסגעפירט זיי הינטער דער שטאט און דערשאָסן.

★

עריך קאך איז געווען גאלייטער. צו אים האבן געהערט אלע געביטן פון צפון-מערב פוילן, וועלכע זענען צוגעטיילט געווארן צום דריטן רייך, ווי מלאווע (מילאוו), טשעכאנאוו און נאך. קאך איז געווען פאראנט-ווארטלעך פאר ליקוידירן די געטאס אין מלאווע, טשעכאנאוו און אג-דערע. פיל יידן פון די ערטער האבן די נאציס פארשיקט קיין זאלדא (דזשאלדאווא) און דארט זענען זיי אויף א בעסטיאלישן אופן דער-מאָרדערט געוואָרן.

קאך איז געכאפט געוואָרן דורך די פוילישע מאַכט-אַרגאַנען. זיי האבן אים געהאלטן אין טורמע אַ 4 יאָר. אגב, אַ מאַדנער סיסטעם איז דאָס געווען פון האַלטן אַרעסטירט די העכערע נאצי-לייט אַ לענגערע צייט. דאָס זאָל האבן געווען אַ סאָויעטישער מעטאָד אַרויסצוקריגן פון אַנגעקלאָגטן רוצח וואָס מער פרטים.

נישט בלויז יוריסטן האבן געפאָרשט די פאַרברעכער. אויך פסיכיאטערס האבן זיך מיט זיי פאַרנומען, כדי צו דערגיין, וואָס האָט דערפירט די דאָזיקע „מענטשן“ צו אַזאַ בעסטיאליטעט, דעגענעראַציע, און אויף וואָס האָט זיך באַזירט זייער קאניבאלישע פסיכיק.

יידיש-געזעלשאַפטלעכע קרייזן אין פוילן, אומגעפער אין יאָר 1958, זענען געווען פאַראינטערעסירט אַנטייל צו נעמען אין דעם פראַצעס קעגן הענקער עריך קאך, כדי אויך דער יידישער אומקום זאָל קומען צום אויסדרוק.

אין נאָמען פון אַ טשעכאָווער ייד, וואָס איז מיט ניסים געראַטעוועט געוואָרן פון לאַגער אין זאלדא, איז אַרויסגעטרעטן דער שרייבער פון די שורות און אַ צווייטער יידישער אַדוואָקאט, גאסקערסקי און גע-פאָדערט סימבאָלישע אַנטשעדיקונג, אין הויך פון איין זלאָטי, כדי אויף דעם אופן, ביי דער זייט פון אַפיציעלן פראַקוראַר, וועלכער האָט באַשול-דיקט קאָכן, אויך אַרויסצוברענגען אויפן פראַצעס דעם מאַמענט פון יידן-אויסראַטונג, בראש פון וועלכער ס'איז געשטאנען עריך קאך.

דער פראַצעס האָט געדויערט אַ פאַר חדשים און עריך קאך איז פאַרמשפּט געוואָרן צום טויט. אויך דער טויט-אורטייל איז לאַנגע יאָרן נישט געוואָרן אויסגעפירט.

המעטים שזכו

מתוך הספר: „אנשים ואפר” – ספר אושוויץ – בירקנאו מאת ישראל גוטמן, בהשתתפות קבוצת חברי־אסירים בהוצאת ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה 1957.
בספר מסופר על הללי מרדכי־מוטק בילוביץ, גבעתיים ועל בראון לייבק־אריה מרפין, חניך הגימנסיה היהודית במלאבה. התחתן עם בת מלאבאית ממשפחת קוז'ברודזקי. היה בגיטו מלאבה ונשלח עם טראנספורט יוצאי מלאבה לאושוויץ.

בריכוז החומר ועריכתו עסקו שני חברים אוסטרים: אלברט האאס ואוטו הלר. שם זה מוכר לרבים. בשנות השלושים כתב אוטו הלר ספר, שזיכה אותו בפירסומת רעשנית וכבוד מפוקפק ביותר. שם הספר, שנכתב גרמנית ותורגם לכמה לשונות: „שקיעת היהדות”. אוטו הלר היה קומוניסט־מתבולל, ובספרו השתדל להוכיח, שאין אומה יהודית קיימת כלל, ולא נתקיימה מעולם. בספרו הוא מתפלמס בחריפות עם התנועה הציונית ועם הפתרון הציוני. רק נסיון־בירוביג'אן זוכה לשבחים מצד המחבר. בימי הכיבוש ההיטלרי נאסר הלר, שעל שכמו רבץ חטא כפול: היותו קומוניסט ויהודי. נזכר אני, כי בשעת פינוי אושוויץ, בטלטולים ללא־קץ בכבישים המושלגים של שלזיה ואוסטריה, פנה אל הלר אחד מחברינו – כמדומני לייבק בראון, ושאלו, האם הוא מחזיק עוד בהשקפות, שבוטאו בספרו. איני זוכר את תשובתו של הלר; מרה־נסיון השיב על פי דרכו. ההיסטוריה שאינה יודעת רחמים פסקה עם מי היה הצדק. הלר מת, לאחר זמן קצר, מנפיחות הגוף במחנה אבנוזה. חברינו מן הקבוצה היהודית תמכו באיש הזקן ידוע־החולי עד יומו האחרון.

בין חברי המיפקדה חולקו התפקידים. מרדכי בילוביץ־הללי היה הרכז, הרוח־החיה של הקבוצה. מרדכי, יליד מלאבה, הגיע עם הטראנספורט מצ'יכנוב, היה הקשיש שבחבורה. היה חסר נסיון בפעולה ציבורית־פוליטית, ודווקא במחנה ניעורו בו כוח ויכולת לנהוג בחבריו. מרדכי קירב אליו אנשים צעירים וידע להפיח בהם רצון חיים ולחימה. בשעות־מבחן חמורות גילה קור־רוח ובטחון. כל ימי שהותנו במחנה חי בו ניצוץ של תקווה, ובתקופה האחרונה לפני השיחרור האמין שגדל הסיכוי לשיחרורנו. השני בקבוצה המצומצמת היה אריה (לייבק) בראון. לייבק, יליד רפין, חניך תנועת השומר הצעיר, היה בין מייסדי הקבוצה וייצג אותנו בגוף הצבאי שהוקם על יד המחתרת הכללית. הוא היה האיש הראשון מן המחתרת היהודית עמו נפגשתי במחנה. נשלחתי מבונה למחנה אושוויץ, לבלוק 9. בפעם האין־ספור נטלתי פרידה מן העולם הזה והתכוונתי ללכת בדרך כל יהודי אושוויץ. במקרה פגשתי איש פולני, שגילה בי ענין. והוא בא אלי למחרת היום והודיע, כי הביא אורח

אדם שרוצה לשוחח עמי. מובן שהסכמתי, אבל רציתי לתהות על קנקנו.

עמד לפני אדם צעיר, טרוץ לפי תנאי המחנה. חליפת הפסים שלו היתה עשויה לפי גיזרתו והמכנסים מגוהצים. פנים רגילות, אף יהודי טיפוסי ועיניים שחורות, ערניות מאוד. השתוממתי, מה היהודי, „הפרומיננטי“ מחפש אצלי כאן, שאין איש מכיר אותי ואין ערך לחיי. הוא הביט בי, ערימת עצמות שהיתה מוטלת על מזרון דל. כשנודע לו שאני יליד וארשה והייתי בגיטו בימי המרד, שאל במפתיע: „האם היית אי פעם חבר תנועת 'נוער'?" הסתכלתי בו ובחנתי את פניו. אין ספק שדיבר מתוך כנות; ומלבד זה הייתי אדיש לכול והשלמתי עם גורלי. עניתי: „כן, הייתי חבר השומר הצעיר“. לייבק קפץ בשמחה. „באמת אתה חבר קן וארשה, גם אני איש-תנועה“. העלינו זכרונות, וברגע מסויים שאל אותי לייבק, כיצד היו נכנסים לחדרה של טוסייה אלטמן בגיטו. זכרתי היטב את חדרה בוארשה. החדר נגע בקיר הפרוזדור, וכל הבא צריך היה להקיש על הקיר שלוש פעמים. אמרתי זאת ללייבק. הוא ביקר בעת המלחמה בוארשה והכיר את הסימן שפתח את דלת חדרה של טוסייה. לא היה גבול לשמחתו. כך התחילה הידידות, שהתמידה בתנאי המחנה, עד שנפרדו הדרכים ולא ראיתיו עוד.

לייבק היה טכנאי-שיניים, ובזכות מקצועו, שבעקיפין יש לו נגיעה לרפואה, הפך לחובש בבלוק החולים באושוויץ. הוא הפליאני תמיד באופטימיות שלו. . . החברים המרכזיים והכוח העיקרי של הקבוצה היו באושוויץ 1. כאן הגענו למעמד ניכר. סימן ברור לגודל משקלנו היה במינוי שלושה מחברינו, ביניהם גם מרדכי הללי, לעמדות שרייברים (פוקדים) בבלוקים. שרייבר היה ממלא מקום של ראש-הבלוק, וחברינו היו היהודים הראשונים בתפקידים אלה. העמדות האלה הושגו ביוזמת המחתרת ולפי תביעתה. השרייברים היו בעלי סמכויות מרובות ובידיהם היתה מרוכזת הכרטיסייה, המשקפת את תנועת האסירים מבלוק לבלוק. השרייברים יכלו, בשעת צורך, להכניס שינויים בכרטיסי האנשים, לחפות על מישוהו ולהעביר ידיעות ממקום למקום. השרייברים של המחתרת מונו בבתי-אחת בשורה של בלוקים ונמסר להם תפקיד רציני במערכת ההכנות להתקוממות הכללית. אחד החברים, אסיר ממוצא צ'כי פרופסור הרפד, קומוניסט ותיק ומנוסה בעבודת מחתרת, היה אחראי לרשת השרייברים. השרייברים שלנו הוכיחו, כי בעלי תפקידים מסויימים מקרב חברינו במחנה עשויים לעזור ולהקל. מרדכי ושני חברינו, צעירים מקראקוב, שהגיעו עם הטרנספורט מפלאשוב, היו בתפקידיהם שליחי המחתרת.

בהכנות להתקוממות שולב באופן פעיל קומאנדו של מכבי-אש. קומאנדו זה היה מצוייד בחומרים רבי-ערך, וניתנה לו אפשרות לנוע בין המחנות. מיפקדת המחתרת מסרה לנו, כי שלושה מבין חברינו יצורפו לקומאנדו זה, שעד כה היה חסום בפני יהודים. יהודה לאופר, מיזלס וסימון הוכנסו מטעמנו למכבי-אש.

תוכנית התקוממות כללית

במשך הזמן קרמה עור וגידים התוכנית הכללית למרד אסירי אושוויץ. החזית המזרחית נשברה, והצבא האדום הלך מנצחון לנצחון. ברגשות מעורבים עקבו האסירים אחרי זירת הקרבות. על השמחה וניצוצות התקווה האפילה החרדה, שמא עוד ינסו הנאצים להשמיד את אחרוני העדים לרצח. בייחוד היה יסוד להניח, כי הנאצים ירצו בכל תנאי לסיים את מלאכת ההריגה ביהודים הנותרים. האירגון נתן דעתו על הסכנות ועל הסיכויים. המוצא היחידי בשעת הסכנה היה רק במיבצע ענקי, שינתץ את חומות המחנה ויבקיע דרך אל העולם החופשי. ההצעה חדלה להיות חלום כמוס בעת שבהרי הקרפאטים נתבססו פלוגות פארטיזאנים. בין הקבוצות הפארטיזניות היו גם יחידות מזוינות וממושמות היטב, כפופות לפיקוד הצבא הסובייטי.

בתוך המחנה, ליד מיפקדת המחתרת, הוקם גוף צבאי מצומצם האחראי להכנות הצבאיות. כאן נמצאו אנשים בעלי עבר ונסיון צבאי: האוסטרי היינץ דירמאייר והקומוניסט הפולני ברנארד שביירש'צ'ינה. מטעמנו עסק בהכנות אלה לייבק בראון.

התוכנית כולה עובדה בשיתוף הדוק עם אסירי בירקנאו, בודי ומחנות אחרים. בשלב הראשון טיפלה המיפקדה בריכוז נשק. בדרכים שונות נאספו קצת כלים, בעיקר אקדחים. מבחוץ הגיעה כמות גדולה (20 ק"ג) של חומר נפץ, שהוגנבה למחנה. הוחל בנסיונות להתקנת פצצות מחומר הנפץ שהוצא מבית־החרושת „אוניון“.

לחוליות השונות כבר נמסרו המשימות הראשונות. כשלבי ההכשרה לתוכנית ההתקוממות. בקווים כלליים נצטיירה התוכנית כך: ביום א' אחר־הצהריים צריכים היו לפתוח במרד מפינות שונות בבית־אחת. קבוצת אסירים מזוינת תפרוץ לבתי־המגורים של הס.ס. על חברים אחרים הוטל לפוצץ את בנייני מיפקדת המחנה והשמירה. תוך כדי זה צריכים אסירים אחרים להשתלט על מחסן־הנשק שבמחנה.

הוכנו מספרים גדולות כבדות לפריצת הגדר. חוליות שנקבעו מראש עמדו לפתוח את גדרות־התיל בכמה קטעים ולאפשר להמון האסירים. לפרוץ מן המחנה. כל הפעולה תקבל סיוע מאת הפארטיזנים מבחוץ. ההתקוממות הפנימית הוצרכה להשתלב בהתקפת כוחות מבחוץ. אחרי השתלטות על המחנה צריכים היו אלפי אסירים לעלות על כל־רכב ולהימלט מהר בכיוון ההרים. הנקודה האחרונה נראית לי כחלשה ביותר בכל התוכנית.

חשנו שקרוב הוא סוף המלחמה. ראינו את עצמנו כאחרוני היהודים, שאם גם אינם בטוחים בחייהם, מכל מקום זכו לראות במפלת הרשע. מישוה, דומני לייבק בראון, אמר דברים, שרנו שירים עבריים, שירי הארץ. ואחריכך נתעורר שוב הוויכוח, שהעסיק אותנו הרבה. אם יתרחש הנס, ונצא מכאן – מה נעשה. אמר לייבק ואמר מרדכי, יש ללקט את „צורר העצמות“ ולעלות ארצה. אמרו אחרים, עדיין לא הגיע השעה. ראשית־כל יש לסיים את חשבון הנקמה. ורק

זכות אחת יש לחיינו אחרי אושוויץ - להיות שליחי הנרצחים בעולם הזה, לנקום ולהזהיר בפני אושוויץ. בימים ההם לא ידענו כי בחדשים האחרונים האלה עוד נשתה לרוויה מקובעת היסטורים. . .

עד ה'16 או ה'17 ביאנואר לא היה כל חדש באושוויץ. ורק שעה 10 וחצי בערב, כשהאסירים כבר שכבו על דרגשיהם, הידהדה קריאה על פני כל המחנה: הפוקדים למשרד המחנה! קריאות אלה היו מעשה יום-יום ולא היה בהן, כדי להצביע על משהו מיוחד. אבל השעה המאוחרת ורוחם הנסערת של האסירים ייחדו חשיבות לקריאה זו. הפוקדים, ובתוכם החברים שלנו, התייצבו במשרד המחנה. מיד הבחינו בעצבנות הבלתי שכיחה של הס.ס. הפוקדים נשאו בפרודור, ומדלת לדלת התרוצצו הנאצים כשפרצופיהם סתומים. אחרי שעה של טיכוס עצה מאחורי הדלתות נזכרו בשרייברים הממתינים, הופיע בפניהם מנהל המחנה והודיע בקיצור, כי במשך הימים הקרובים עומדים לפנות את המחנה. כדי שהפינוי יוצא לפועל בסדר, בלי בהלה מיותרת, צריך לשלח כבר מחר את הטראנספורט הראשון. השרייברים יכינו עוד במשך הלילה את הרשימה וימסרו מחר למשרד.

הידיעה עשתה לה מיד כנפיים. המחנה לא עצם עין בלילה זה, והלב פעם בחוזקה. על דעת עצמם ביטלו האסירים את עוצר הלילה, ומאות אנשים יצאו לחובות, התקהלו בפינות המחנה ופירשו את משמעות המאורע. חברים וידידים התלחשו על המעשים שיש לעשות. המחנה היה כמרקחה.

מרדכי עורר את אנ"ש ושלח את משה אצל ברונו באום, בהוראה, לברר מה יחס המחנת לפינוי, ולהיוודע את מיומי כדאי לשלוח בטראנספורט הראשון.

יצאנו עם הטראנספורט האחרון, בערך בשעה שלוש בלילה. נדחקנו לתוך השורות האחרונות. מסביבנו, בשורות הקרובות, הכרנו אנשי מחתרת ותיקים, בני לאומים שונים. שעה ארוכה עמדנו. הקיפו אותנו זקיפים, שנשקם דרוך לירייה. כל אחד החזיק בידיו את הצרור, שנצטבר במשך שנות אושוויץ ומשלל הלילה האחרון. נמצאה כאן חפיסת סבון המחנה - שהיה בו צד חיובי וצד שלילי: הצד השלילי - שלא העלה קצף ולא סיבן; הצד החיובי - שבזכות תכונתו הראשונה לא קשה לשמרו זמן ממושך. „עשירים“ שבנו נטלו גם חליפת לבנים. והעיקר - לחם וקופסות בשר משומר, וכלי אוכל.

שמחה וחרדה מילאו את הלב על גדותיו. דומני, מרדכי הוא שאמר: „זאת היא שעה גדולה, הם בורחים; אם רק לשם כך סבלנו - היה כדאי, היה כדאי לסבול ולהגיע לרגע זה“.

החורף הפולני עמד בעיצומו. השדות והדרכים כוסו מרבד שלגים לבן. כפור יבש עוצר את הנשימה, חודר לשמורות העיניים.

התחלנו לצעוד. איש לא ידע מה המטרה, שאליה יש להגיע ובאיזו צורה נבוא לשם. במאות המטרים הראשונים כבר נשמעו צעקות: לאוס! לאוס! המזרות את הנחשלים. בהצטלבות דרכים ראשונה חיכו לנו מאות אנשים מבירקנאו. הם צורפו לטראנספורט שלנו, והשיירה מנתה כבר מעל לאלף איש.

" 7 6 6 2 8 "

(יומן אישי - הופיע בשנת 1984,
בהוצאה עצמית של המחבר)

ביום חמישי 22.10.42, בשעה 12 בלילה, הגיעה הרכבת מהעיר מלאבה לאושוויץ, עם 2000 יהודים, ביניהם: אשתי אילה (לבית שפירא), ילדתי ואנוכי. הרכבת נעצרת ותיכף אנו שומעים זעקות ופקודות - החוצה! דרך חלונות הרכבת הספקנו לראות מגרש ענק, מואר כמו ביום ומלא גרמנים עם שוטים בידיהם, מלווים כלבים. קור ופחד עובר בתוך גופנו. אנו מרגישים: הנה, הסוף מתקרב.

רק הספקנו לצאת מהרכבת, ומתחילים אנחנו לקבל מכות איומות, בכדי לשבור את המוראל. הפקודה היתה: "להשאיר את כל החבילות! להסתדר - כאן גברים, כאן נשים, כאן זקנים, כאן נשים עם ילדים". אנוכי נפרד מאשתי וילדתי ורץ מהר להסתדר בשורות הגברים. כאן עומד כבר גרמני וממייץ: שמאלה, ימינה. הספקנו כבר לראות 3 מתים מהמשלוח שלנו. וכך התחילו החיים הטרגיים שלנו במחנה.

למחרת, ביום שישי, בכפור עז, עמדנו כל היום במגרש. רק בערב, אחרי המפקד, הכניסו אותנו לבלוק. בעומדנו בשורה, חילקו לכל אחד קצת "מרק". התיישבתי בפניה, עם מכר, סקוברן יונה. לא הייתי מסוגל לטעום מהאוכל, פשוט נשברתי. התחלתי לסקור את עצמי ולהבין את החורבן - ונודמן לי לראות את המציאות הנוראה: מה זה האדם? מיד הופיעו אנשים שנמכרו להם את האוכל תמורת סיגריה וכו'. השתוממתי - וכמובן - מסרתי להם את האוכל בחינם.

לפנות בוקר, בשבת ביום השלישי בהיותי במחנה, שוב הוציאו אותנו למגרש בקור עז של 10 מעלות מתחת ל-5 ונודע לנו ששולחים אותנו למחנה אחר, "בונה". אחרים טענו, שעומדים לחסל אותנו, היות שאנו עוברים דרך בירקנאו. בצעדנו ל"בונה", עוזבים את העיר אושוויץ ומסתכלים איך שבויים מפרקים את בית העלמין העירוני והשומרים אומרים לנו בלעג: "אנחנו מפרקים ומוחקים את בתי העלמין ובתי הכנסת, יחד אתכם, הגזע היהודי".

צעדנו כך כ-2 ק"מ, עד שהגענו לאיזה בנין בשדה ועליו הכתובת "בית מרחץ". ניתנה הפקודה: "עצור, התפשטו!" בשדה התפשטנו מהר והיה עלינו להתגלגל בשלג הלך וחזור. ואז הכניסו אותנו ל"בית המרחץ". אולם בלי חלונות ובהפסקות הפעילו עלינו גז. הצעקות והחנק - והמוות לא רצה לבוא... עד היום לא נדע: האם שחקו אותנו, או עשו נסיונות עלינו?

פתאום נפתחה הדלת ונשמעת הפקודה: "החוצה!" מהמשלוח מהעיר מלאבה של 2000 איש, צעדו למחנה 285 גברים. היתר הועלו על מכוניות-משא.

גם אנוכי הייתי בין ה"מאושרים", אשר צעדו למחנה כ־4 ק"מ וכל הדרך הייתי מבכה את משפחתי. באותה שורה צעדו הדוד של אשתי ובנו והשלימו כאילו עם הגורל, אבל אנוכי נשברתי: הרגשתי וראיתי את חיסולם של יקירי ושל המון יהודים.

כשהגענו למחנה, נוכחנו לראות גדרות מחושמלות ושער עם הכתובת: "ארבעט מאכט פריי" – "העבודה משחררת". בעת קריאת הסיסמה, הסתיכלתי השמימה בתפילה: "אדוני, כמו שהבאת אותי לגיהנום הזה, תוציא אותי מכאן".

כך עמדנו כל הלילה בחצר של מחסן הבגדים. אנשים הקרואים "קנדה", הופיעו מדי פעם והכריזו: "תיירים" חדשים. למחסן שלהם מצפה משלוח שמן של כסף, זהב, שוקולד וכו'.

למחרת, כשהיינו כמעט קפואים ומקוררים, קבלנו פקודה: "להתפשט!" מותר להשאיר רק את החגורה. בשעת התפשטותנו, התחילה סדרה של מכות רצח. אנשים שלא שרתו בצבא, או בתנועות נוער – התרשלו. וזו היתה כוונתם של המרצחים – להשמיד בינתיים מה שיותר אנשים. במהירות מטורפת רצנו דרך חצרות רבות ערומים בשלג, למחסן הבגדים – וכאן התחילו מכות מחדש. ויתרתי על גרב אחת או נעל, בכדי לברוח החוצה. כמוכן, הרוב הגדול לא הספיק להתלבש. פתאום הופיעו אנשי הגסטפו עם כלביהם ושסעו את האנשים בצעדת שמאל, ימין, באדמה בוצית, הגענו באמצע הלילה ל"בונה". הנעל נשארה תקועה בבוץ, אבל עליך להמשיך קדימה. חלקו אותנו 10 איש לצריפים, שהיו כבר מלאים. השעה היתה 2 בלילה. זרקו אותי למיטה משולשת ותיכף התחילו שאלות: מאיפה אני? האם נשארו עוד יהודים בעולם? לשאלתי "מאיפה אתם?" היתה התשובה: מהולנד, וינה, צרפת, צ'כיה, ברלין, נורבגיה וכו'.

לפי תשובותיהם הבינתי, שכל היהודים מאירופה נמצאים כבר מאחורי הסורגים, במחנות המוות. זה היה חנוכה 1942. חודשיים סבלתי ממחלות, קור ורעב. הרגל הימנית היתה כבר כולה מוגלה. הייתי נותן את שתי פרוסת הלחם, בכדי להשיג תחבושת. הגעתי ליאוש.

אבל הגורל רצה שאשאר בחיים. בשובי מהעבודה ערב אחד, כשעמדנו למפקד כשעתיים כ־20 אלף שבויים, מכריזים ברמקול כל מיני מספרים לגשת למזכירות, ביניהם המספר שעל זרועי "76628". מרוב יאוש לא הקשבתי וחברי לשורה רץ לשער וחזר באומרו אלי, שהספרה שלו בסוף 9, "חיים, רוץ אתה" – וכך היה. כשהגעתי לשער, חיכו כבר 7 שבויים והכניסו אותנו למזכירות לזיהוי ולמקצוע. השתכנעתי, שמדובר ב־8 מדפיסים מ־8 ארצות. העלו אותנו ממחנה "בונה" למחנה אושוויץ, בלוק 11.

זכורני כמו היום: בצעדנו בדרך לבלוק 11, אחד מ־8 שבוינו קיבל התקפת עצבים. הוא כבר היה בבלוק הזה, שם נמצא ה"קיר השחור" הידוע וכנראה שעומדים לחסל אותנו.

ובכן, הוא לא טעה בנוגע הזוועות בבלוק הזה, אבל גם לא שמע על חדר אחד במיוחד, שקראו לו "קרנטינה". לשם הכניסו והחזיקו אותנו 5 שבועות. כל יום הוציאו אותנו ל"טיול" לחצי שעה.

אחרי כל "טיול" היינו חולים, מפוחדים. בחצר היו מתגלגלים כל מיני אברי אדם: אוזן, עין, אצבע. באותו בנין היו כ-120 פולנים, רוסים, גרמנים, ואנו היהודים. כל יום היו נקראים אחדים לחקירה והיו מבצעים את פסקי-הדין בחצר הזו.

לבעלי-המקצוע שלנו (8 מדפיסים) צורפו עוד 19 שענים – יחד 27 יהודים. חיכינו לפסקי-הדין כל יום. באותו בלוק 11 היה "קאפו", גיבור יהודי מגרודנא, שהתעניין בנו. הוא ידע את "סידור העבודה" ל-4-5 ימים למפרע, והיה מנחם אותנו, שסוף-סוף יוציאו אותנו מכאן.

וכך קרה באמת. יום אחד בא אלינו בשמחה: "שמעתי במזכירות, שעומדים לשלוח אתכם לברלין." הכל התחיל להתפתח במהירות. בשעות הצהריים הופיע קצין גסטפו מברלין, נותן פקודה להסתדר, מברר את השמות. אנוכי – היחידי אשר לא יכול ללכת. רגלי כולה מוגלה עם תחבושות. הקצין, ניגש אלי, חוקר אותי במקצוע, מעב את כל הקבוצה – ואנו הולכים למרפאה.

בפעם הראשונה אני מקבל טיפול רפואי נכון. הוא מחזיר אותי לקבוצה וצועדים לשער המחנה. אני מרים ידי השמימה, שמוציא אותי מהגהינום הזה. בפברואר 1943 הגענו לברלין. צעדנו מתחנת הרכבת במשך 3 שעות ברחובותיה של ברלין, עד תחנת הרכבת המובילה לאוריאננבורג. עכבו אותנו בכניסה למחנה, מכיוון שלפנינו עמדו שבויים טייסים אמריקאים. הם נפנו בידיהם אלינו – ונחמנו את עצמנו. זה היה בתקופת הקרב על סטאלינגראד. ב-60 צריפים של המחנה נמצאו שבויים מכל מיני מדינות. בקצה המחנה היה צריף מגודר, שהיה אסור להתקרב אליו. קראו לו בלוק 19. רבים ידעו, שזה צריף סודי. שבויי המחנה נמנעו מלהתקרב אל הצריף הזה, שלא יחשדו בהם שהם רוצים להוודע מה נעשה מבפנים.

והנה, לצריף הזה הכניסו אותנו. היה שם בית דפוס מסודר, עם מכונות חדישות וכמה עשרות עובדים יהודים, גם מנשואי תערובת, משומדים, גרמנים (שאחדים מהם היו שתולים מטעם ה-ס.ס.). ממחנות דכאו, בוכנוולד – אבל חסרי ידע מקצועי.

באותו יום הופיע "בעל-הבית" הממונה על הדפוס, הימלר ימח שמו וזכרו, עם פמליתו, ונאם לפנינו: "היות והאויב לוחם בנו בצורה לא הוגנת, מצניח מאוורירונים תלושי-מזון וכרטיסי-לחם, שטרות כסף מזוייפים – לכן נאלצים אנו לנהל את המלחמה באותה צורה. אם תעבדו בנאמנות ובמסירות, לא יחסר לכם כלום: אוכל, ביגוד, תנאים היגייניים ואחרי המלחמה, כשגרמניה תנצח, נשחרר אתכם".

והנה התחילו ה"ענינים". בבלוק 19 בדפוס שמרו וישנו 2 קציני ס.ס. אף אחד מהם לא התמצא במקצוע. חקרו ושאלו את המדפיסים החדשים, על

איזה מכונות הם מעוניינים לעבוד. אנוכי הצבעתי על "פולי", מכיוון שהכרתי את המכונה הזו היטב. עבדתי עליה כשנתיים עוד בגיטו מלאבה, כאשר החרימו דפוס יהודי בדנציג והעבירו את כל הציוד לעירנו. למחרת התחלנו להפעיל את המכונות וקבלתי עזר, יהודי מבוגר מברלין. המשכתי כך לעבוד איזה 3 שבועות. פעם יצאתי לשרותים ובחזרי – המכונה לא פועלת, ממש שבורה! קבלתי צמרמורת. מופיע הקאפו, יהודי מבויטן, שלזיה, פושע. 8 שנים לפני המלחמה כבר ישב במחנה דכאו. במקצוע הוא נהג ונהיה הקאפו, הממונה על הדפוס:

"מה, שברת את המכונה?" יירו בך מפני סבוטאז'ה. והוא מצלצל לממונים לברלין.

אני מחוויר. מה הולך פה, הלא הוא יהודי. איך הוא יכול להלשיץ? אבל באותו זמן קורא אותי הציידה יהודי מצ'כיה, מהנדס במקצועו ומיעץ לי: "עזוב את המכונה. אל תתעסק אתו, את השבר הוא גרם, בכדי להוכיח לגרמנים שרק הוא יודע לשרת את המכונות. אינך הראשון ולא האחרון שהוא גרם למעשה נבזה זה".

וכך קרה, שבאותו יום לפנות ערב, הופיעה ועדה מברלין. בודקים את המכונה ושואלים את הקאפו מה לעשות אתי? תשובתו המהירה – להעביר אותי לעבודה אחרת.

עבדתי כחצי שנה בכריכה. כאן עלי לספר כמה פרטים על הקאפו: במשך שנת 1943 אנשי הדפוס מנו כבר 60 עובדים. שמרו עלינו 2 אנשי הי.ס.ס. כל יום א' הם נסעו לברלין להשתכר והמפתח של השער השאירו אצל הקאפו. כמובן, שהוא ניצל את ההזדמנות, היה נכנס למחנה של שבויי צבאות הברית ועשה אתם עסקים. למחרת, כשאנשי הי.ס.ס. חזרו, היה מוסר להם יהלומים, זהב וכל מיני מטבע זר.

אבל לא זה היה הכי גרוע. פעם אחת במוצאי שבת, ב-2 בלילה, הוציא אותנו מהמיטות ועשה אתנו "התעמלות", עד שנפלנו מהכוחות. אף אחד לא העיז להתנגד. היו בינינו אנשי השכלה. כולם פחדו ממנו פחד מוות, מפני שהיה מרביץ מכות רצח. אם ישבנו 3-4 אנשים אחרי העבודה בחדר האוכל ושוחחנו – הופיע תיכף והוציא אותנו לעשות "התעמלות". תמיד היה מפחד, שמא נתמרד נגדו. ידידי הכי טוב היה אפשטיין, כתב עתון הפריסאי "היינט". כשראה אותנו ביחד, היה דבר איום. יום אחד הביאו לדפוס עוד 11 בעלי מקצוע – 6 מלודז', 5 מביאליסטוק. עשה חיפוש במטלטליהן והחרים הכל. לאלה שהתנגדו, בו במקום הוציא לאחד שתי שיניים ולשני שבר צלעות. ראינו שזה אדם מושחת, מהעולם התחתון, שאיבד את צלם אלוקים.

כולם רעדו ממנו. להתלונן עליו לאנשי המשמר לא יוכלנו. הם היו משוחדים. הקאפו הזה התעלל בנו בהתעמלות: לפול, לקום – עד שהחלטתי: איני קם יותר. פשוט, הכוחות אזלו. קראו אותי "רבינר" ("רבי") מפני שלא נגעתי בנקניק והייתי מתפלל כל בוקר. והנה בא אלי הקאפו בריצה: "למה אינך מתעמל?" תשובתי: "אינ לי כוח!" והמשכתי לשכב. הוא ממשיך להתעמל

עם יתר העובדים, כשפתאום נפתח שער הבלוק ואנשי ס.ס. נכנסים. הוא הודיע להם, שאני ממריד את האנשים ולא ממלא פקודותיו. ניגשים אלי ושואלים: "מה אתך?" "אין לי כוח. הנכם יכולים לירות בי, התעמלות איני עושה. הבאתם אותי מאושוויץ לעבוד, ולא לענות!" לא ציפו לדיבורים כאלה ונדהמו. קיבלנו פקודה: "לקום, כולם בריצה מהר לעבודה." זו לא היתה סתם התעמלות. היינו מעוניינים להתעמל, אבל הוא הפך את זה לסדיזם, בכדי לשבור אותנו. אחרי "ספורט" כזה, כאבו כל העצמות. כן, זה היה "הספורט" האחרון! לא העיזו יותר לנגוע בנו. החברה שמחו והביעו הוקרה עבור אומץ לבי.

התחלנו להתארגן ובסודיות נבחרו 3 אנשים להנהגה. באותו בלוק, לא בדפוס, היה אדם מיוחד לשמור על נקיון המקלחות, חדר האוכל, הדרגשים לשינה, לחלק את הארוחות. הוא היה גמד. "רבע" יהודי. 6 שנים לפני המלחמה הספיק לשבת בבתי-סוהר בגין גניבות שונות. הגמד הזה היה יום יום מקטין לנו את המנות. המזון הגנוב העביר לקאפו וזה היה מוכר אותו במחנה. הגמד היה גם מלשין ונזהרנו ממנו מאד. אבל הדבר התפוצץ. ביום בהיר קוראים אותנו לאולם. דרך החלונות אנו רואים אנשי ס.ס. ושומעים פקודה: "דום!" בין השורות עובר הוא בעצמו – הימלר ומתחיל לנאום: "נודע לי שגיליחם החוצה איזה עבודות מבצעים פה. אנו נחקור. האם מדובר ברבים או ביחידים?"

אחרי החקירה התברר: ה.ס.ס. במחנה הסמוך שמו לב איך ה"עסקנים" מהבלוק שלנו מסתובבים במחנה בחפשויות ועושים עסקים – והם דווחו לברלין. לאחר החקירה שלקחה שבועיים, נדונו שני השומרים – אחד למוות, והשני ל-15 שנה. אח"כ הגבירו את מספר השומרים ל-14 איש.

לאחר מקרה זה קרה דבר מענין: הקאפו ניגש אלי והציע, שאתחיל לעבוד בחזרה על המכונה. סרבתי. פחדתי, שיתנקם אחרי החקירה. אבל החברים רצו שאחזור, בכדי להפטר ממנו.

בתקופה הזו מנה כבר הדפוס 80 איש ונודע לנו, שעומדים להביא עוד 60 מאושוויץ. ה.ס.ס. היה מעונין לסיים את החקירה לפני שיבואו החדשים ומינו לקאפו את היהודי הזקן, שיחד אתי עבד בהתחלה ליד המכונה. איש טוב, יליד ברלין. אשתו היתה גרמניה. היו לו 3 בנים ממנה. היא כתבה לו, ששלחו את הבנים לאושוויץ. היה בוכה לפני כמו תינוק. בשבתות היה משחרר אותי מהעבודה, בכדי להתפלל.

את הגמד השאירו בתפקידו והחליפו את השמירה ע"י נכים שחזרו מחזית סטלינגרד. אחד – בלי יד, השני בלי רגל. התחלנו להרגיש, שמפלת הגרמנים מתקרבת.

הממונה על השמירה בדפוס נהיה סגן-אלוף ורנר, גבוה כשני מטר. הביאו אותו במיוחד מדכאו, אחרי המשפט. להתבונן בפרצוף הזה, היינו מרגישים את מכונת ההשמדה הגרמנית. בכיס אחד החזיק פסק-דין המוות, איך ומתי לחסל אותנו. ומצד שני – היה כבול, לא לפגוע, כל זמן שהיינו עובדים (יהודים

לתועלת).

כולם רעדו מפניו, התחנפו לו. אנוכי – לא! ואסביר מדוע. כשעבדתי פעם במשמרת-לילה, יחד עם ר. מלודז', הוא עבר ממכונה למכונה, בכדי להכיר את האנשים. נעצר לידי ומתחיל לשאול. ממתי אני מכיר את המקצוע, למה אני תמיד עצוב? האחרים שרים ומתלוצצים, ואתה לא? עניתי לו: את אשתי, ילדתי, אחי ואמי הרגתם ושרפתם בגאזים – ומה מצפה לי? הוא השתומם מתשובתי ומאותו רגע התחיל להבחין מי בעליהחנופה ומי אנו.

המפלצת הזו קוראת אותי יום בהיר ושואל, האם זה נכון, שאנו מקשיבים לשידורי חוץ? תשובתי: כן! האם ידוע לך איזה עונש מקבלים בגרמניה? תשובתי: כן! אבל, הלא אנחנו בין כה וכה נדונים למוות, למי יש לנו לספר את החדשות? אמת, הוא עונה, אבל לי אסור לדעת מזה. יש ביניכם מלשין אחד. החברים לא יודעים מי המלשין. העונש שקיבלנו – 3 שבועות בלי רדיו. למחרת קוראים אותי, יחד עם ע. למשרד, בטענה שהתבטאנו "חבל שלא חסר להם, לנכים, גם הראש"... התחלתי לגמגם. חברי ענה, שזה שקר גס והוא – החוקר – הבין, שזו האמת. ברצונו להתפטר מההלשנות, קרא למלשין – והיה זה לא אחר אלא הגמד. הוא בחר בדרך האחרונה, בכדי להחזיר את הקאפו הקודם.

אחרי כמה ימים מקבלים פקודה, שעל כל העובדים להתייצב למפקד. מתחילים לחפש בכיסים של כל אחד, והנה – בחולצה של הגמד נמצאו כמה שטרות, שהיו חסרים בעת ספירת הקופה. בו במקום נעשה דו"ח וביום השלישי הגיעה מכונית והעבירה אותו לברלין.

*

בזה תמה פרשת הגמד. בינואר 1943 הביאו עוד 60 איש מאושוויץ. לא בעלי מקצוע, אלא אנשים משכילים, מנהלי בנקים, רופאים, עורכי-דין. כנראה שאיזה קאפו באושוויץ רצה להצילם והכניס אותם ברשימה כמדפיסים. בעת מיון בדפוס, היו מבוהלים, שמא נבחון אותם וישלחו חזרה. חלקנו לכל אחד תפקידים והם "נקלטו".

הדפוס כבר מנה 130 איש. השמירה עלינו נהיתה יותר קלה. הקאפו המבוגר שמע ו"לא ראה" בגלל הריגתם של 3 בניו. התחלנו לחשוב על "תכלית". היו לנו שתי אפשרויות: להפחית את התוצרת, או להכפיל. בחרנו בשניה ומודיעים לממונים, שהיות וכוח האדם גדל, מסוגלים אנו לייצר בכל חודש מספר כפול של שטרות. החישוב שלנו היה: לתת למכונות לרוץ במהירות הגדולה ביותר ואח"כ, בעת ספירת השטרות, תהיה ה"מקלטורה" (נייר שהתקלי-קל) די גדול – והממונים יתחילו לשאול: מה קרה, כה הרבה פסולת? התשובה – הנייר גרוע.

ליוצאי פולין בדפוס היתה היד על העליונה. חלוצים, שלא השכילו לפני המלחמה לעלות לארץ-ישראל מסיבות שונות – החליטו שבוע לפני פסח, 1944,

לציין את החג. אחד נשלח לשק"ם, קנה תפוחי אדמה, ירקות וביישלנו כל מיני תבשילים. התארגנה מקהלה קטנה ובערב התאספנו ליד שולחנות "ערוכים", מכוסים בניירות כחול-לבן.

זכורני, מתי שקמתי לנאום ולעודד את עצמנו, שסוף־סוף יבוא יום וניגאל מעבודה בזוויה זו, ניגש אלי ע. ולוחש באוזני, ש"הם" עומדים מאחורי הדלת ומקשיבים. לא נבהלתי וסקרתי את השנה וחצי האחרונים, והיום, בפסח 1944, קבוצת יהודים בברלין, מתחת לאפו של הימלר, חוגגת את חג החרות. לא אבדנו את צלם האלוקים ואם נהיה אחראים אחד לשני, ניצל מסערה זו וגם אנו נחצה את הים. בשירת "התקוה" נפרדנו.

למחרת נקראתי לממונים, והשאלה "איזו אסיפה היתה אתמול?" תשובתי: הלא הנכם דורשים תמיד מאתנו שנהיה שמחים – לכן אתמול חגגנו פסח". "נכון" – עונה הגרמני – "אבל להבא, בלי תעמולה..." האנשים היו כל כך מעודדים, שכעבור כמה זמן, התחילו לתכנן, איך לציין את חג השבועות. כל אלה שפחדו להשתתף, התחילו להפריש מחבילותיהם כ"דמי השתתפות" בחג.

אחרי חג השבועות, שהשתתפו בו רוב אנשי הדפוס וראינו את מסירותם אחד לשני, התחלנו לתכנן משהו יותר רציני.

*

בבלוק שלנו, מי שנהיה חולה (חוץ ממחלה רצינית), היה מקבל טיפול במקום, מהרופאים שבינינו. אבל לריפוי שיניים, היו מתאספים פעם בשבוע 8-6 אנשים, בליווי הנכים מה־ס.ס. והולכים למרפאה של שבויי צבאות הברית. הרופא המטפל היה מהמחותרת. כשגמר את הטיפול, היה עליו לרשום את השם, מס' הבלוק. כשרשם בלוק 19, שאל בשקט: מה אנחנו עובדים? הססנו לענות. אבל שבוע אח"כ, ניתן לו שטר של לירה שטרלינג ודולר אמריקאי – תוצרת זקסהאוזן.

קיץ '44. ברלין מופצצת בלי הרף, בלילה וביום. אנו מכבים את המכונות, יוצאים ומסתכלים השמימה: איך גלים־גלים מנמיכים מטוסים לטוס מעל המחנה, בכיוון לברלין. הממונים עלינו ברחו למקלטים כמו עכברים. ואנו – חשבנו וצהלנו "תמות נפשי עם פלישתים".

ביולי 1944 הודיע הרדיו: מתקרבת התקפה אווירית על גרמניה. היינו מאד מתוחים. התברר, שזה היה יום השנה להכרזת המלחמה של גרמניה על ברית־המועצות. בהפצצה על ברלין, נפלו כמה פצצות גם במחנה זקסהאוזן. בבלוק 19 היה הדפוס. בבלוק 18 עוד דפוס. בבלוק 17 – שענים. הקבוצה האחרונה באה יחד אתנו מאושוויץ. הם היו מרכיבים כל מיני שעונים לאוויר־נים, רדרים וכו'. הם כולם נהרגו בזמן ההפצצה. האש התפשטה לכיוון הדפוס ולמחסן השטרות. לדאבוננו, הצליחו לכבות. השמירה תוגברה.

באותו קיץ, כשנפתחה כבר החזית השנייה באירופה, הממונים עלינו נהיו כבר יותר "רכים". עמדנו בחצר להתכונן למפקד והרדיו מכריז: "שימו לב, הודעה חשובה - המקלט של הפירר התפוצץ - עקבו אחרי ההודעות". אנשי ה-ס.ס. החווירו. הפקודה - לרוץ מהר לבלוק! נכנסים לדפוס ומתחילים לחכות איך יתפתחו העניינים. בדיוק בשעה 4, אחרי שלוש שעות של שתיקת הרדיו, אנו שומעים הפעם את קולו של ה"פירר". הוא מודה לאלה שהצילו אותו ויעשה הכל למען הנצחון. הבינונו, שהמרידה לא הצליחה.

ינואר 1945.

באמצע ינואר מתחילים הרוסים את ההתקפה האחרונה על גרמניה. הממונים עלינו תולים מפה ענקית בחדר האוכל ושמים סיכות בשמות הערים בחזיתות של צרפת ופולין. החזית מתקרבת לאדמת גרמניה. אנו שומעים ברדיו, שהרוסים עומדים כבר בשערי פרנקפורט על נהר אודר. אנו מרגישים שנפילתה של גרמניה קרובה. יחד עם זה: מה יהיה איתנו? איך זה יגמר? אלה שחזרו ממרפאת השיניים מוסרים, שכבר לא נותנים טיפול. מוציאים להורג בסיטונות. מכונות משא מעבירות צריפים שלמים על ציודם. ואנו - הלא היכינו לרגע הזה!...

והנה, בשעות הצהריים - מופיעה המפלצת, שגזרהדין עלינו נמצא בידו, ומודיע: לפרק את המכונות במשך 3 ימים. הוא מעביר אותנו למקום אחר. התחילה תקופה קשה - איבדנו את השליטה על האנשים. חלק גרס לשרוף הכל ולברוח. הרוב טען - לחכות, הזמן יפעל לטובתנו.

ואכן, כעבור שבוע הופיעו כמה "גדולים" והודיעו, שהשיגו רכבת מיוחדת להטעין את כל הציוד. בסוף פברואר עזבנו את זקסהאוזן. צועדים בשורות, כששמיכות צבאיות על גבנו, לכיוון הרכבת. אנשי המחנה עוקבים אחרינו בדריכות. לאן? לחיים או למוות?

בנוסענו ברכבת ראינו את ברלין ההרוסה בפעם האחרונה. הרגשנו את נקמת ה' עבור הזוועות שביצעו ביקירינו - וכך התקרבנו לעיר דרודן. כל העיר היתה הרוסה. הרכבת הסתובבה כמה שעות, בכדי לעבור דרך ההריסות. התקרבנו לגבול הצ'כי. עברנו את פראג, טאבור.

היו רגעים דרמטיים: היהודים הצ'כיים רצו לקפוץ מהקרונות, בעברם את הערים שלהם, בהם היו נשים וילדים שלהם.

הגענו למחנה מאטהאוזן על גבול אוסטריה, אחרי טלטולים של כמה ימים ולילות.

בלכתנו למחנה, הרוב התחיל להתייאש. זה היה ליל שבת. לידי צעד הרב מרכוס ואמר לי: בוא נגיד "מזמור שיר ליום השבת", מכאן ניגאל. רק הגישה למחנה הוכיחה כבר, כמה רבבות אנשים הושמדו במקום הזה. שורות של מתים מונחים מסביב. למחנה הזה הכניסו אותנו. לא יחד עם כולם, אלא בקצה, למקום מגודר, עם שמירה של מכונות ירייה ליד המשרפה.

סגרו אותנו וכך "בילינו" במקום הזה 3 ימים ולילות בלי מזון. על הקירות של הבלוק מצאנו כל מיני כתובות: "יחי החופש". "בתאריך זה מוציאים אותי להורג". "1918 שווה 1945". התחלנו להשלים עם גורלנו, אבל ביום השלישי הוברר הכל.

אנו שומעים צעדים, הדלת נפתחת והוא בעצמו – מפקד המחנה קלטנברונר. יחד עם הממונים מברלין, מזהיר אותנו: "מסיבות שונות לא היה אתכם קשר, אבל אם השומרים המקומיים יציגו לכם שאלות – לא לענות". כל הנאום היה מוזר והסקנו שמשוהו לא בסדר, שיש ביניהם חילוקי דעות. ביום הרביעי ידענו הכל.

גרמניה התכוננה לכניעה. העבירו אותנו לאוסטריה. במחנה מאטהוזן לא היה מקום. מפקד של הממונים שלנו, שנתחיל להתפזר בין התושבים, העלו אותנו למחנה הזה – ואלה לא נתנו לממונים שלנו להכנס לתוך המחנה. אצו רצו לברלין והביאו משם פקודה עם שליח מיוחד, למסור את השמירה על הממונים מברלין. וכך קרה באמת. גרמנים מברלין קיבלו את הפיקוד עלינו. התחילו לדאוג למזון והחזירו את המשדר. אנשי המחנה לא תפסו מה הולך פה. ב"בלוק המוות" שומעים רדיו?

העניינים מתקדמים עכשיו במהירות ובמתח רב. היינו בבלוק הזה 5 שבועות. מכונות הדפוס על כל ציודו נשארו ברכבת. הרוסים הצליחו לפרוץ לאוסטריה דרך הונגריה. הנהלת הרכבת לוחצת על הממונים להחזיר לה את הרכבת. קלטנברונר יודע, שאסור לו להשמיד אותנו. הבלוק נחוץ לו לבצוע פסקידין. והוא מחליט: לפרוק את כל הציוד בשדה. יום יום היינו עושים 4 ק"מ לתחנת הרכבת ובחזרה, עד שמצאו כמה צריפים בודדים 45 ק"מ ממאט-הוזן. קודם היו שם כ-150 שבויים ספרדיים. המקום, 30 ק"מ מזלצבורג, היה נראה שקט ורגוע. בקצה הכפר עמדו כמה צריפים ושם התחלנו להרכיב את הציוד. זה היה ב-15.4.45.

בסוף אפריל עמדו כבר כל המכונות מוכנות לפעולה. ידענו והבינו שזו למראית עין. איך הדפוס ימשיך לעבוד? הפצצות נמשכות ואין לנו צבע. זה נשאר ברכבת והממונים במצב ביש! לשחרר אותנו לא רצו – אחרת היו לוקחים אותם לחזית. וכך היינו כבני-ערובה. קיבלנו פקודה לפרק את המכונות ולהעביר אותן ל"שטאלוורק", בהרי האלפים. בתוך ההרים האלה, היו רחובות שלמים של בטון, לשם העבירו את המכונות היקרות של "סקודה וורק" מצ'כיה. היה עלינו, לחפור בורות, בכדי לשרוף את החומר. בצענו גם את זה. העיקר – מתקרב הסוף!

ביום ג' 1.5.45 בבוקר, רואים: מורידים את הדגלים למחצית התורן ולוקחים מאתנו את מכשיר הרדיו. בצהריים נודע, שהיטלר מת! למחרת מוציאים אותנו למפקד ומודיעים: היות והחזית לפנינו, לכן מעבירים אותנו למקום אחר. היות שקשה להשיג תחבורה, יחלקו אותנו ל-3 קבוצות. ביום שישי, 4.5, יצאה הקבוצה הראשונה. בצהריים – השנייה, ולפנות ערב –

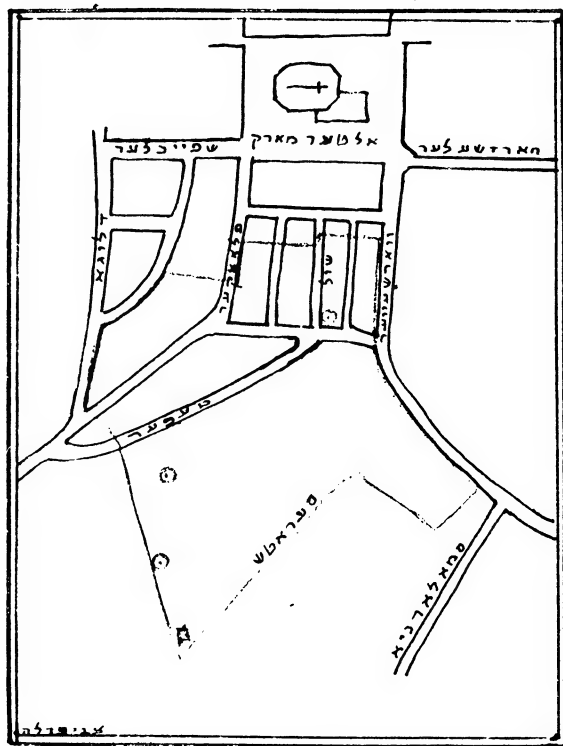
השלישית. הגענו למחנה אבנזא. כאן קרה דבר מענין: קצין המחנה לא רוצה לקבל אותנו. בתוך המחנה כבר היה ועד נבחר והם הבינו, שאם לא יכניסו אותנו בפנים המחנה, יחסלו אותנו ליד השער. לקחו על עצמם את האחריות עבורנו. הקצין הושפע ונתן אות לפתוח את השער והכניס אותנו פנימה. שם נפגשנו עם יתר אנשי הקבוצה. בכינו והתחבקנו.

בזה תם הסיפור על גורלם של 130 יהודים, חצי - "אריים". אחדים אפילו נלחמו בחזית כחיילים גרמניים במלחמת העולם הראשונה ובמלחמת העולם השנייה - שלוש וחצי שנים במחנה זקסהוזן.

*

אלה הם זכרונותי מתקופת מלחמת העולם השנייה, 1939-45. ממשפחתי ניצלתי היחידי. על אלה, שלא זכו - היקרים לי מכל - שנשרפו ונתלו - לבי דואב עד היום הזה.

מלאווער געטא.

ערטער ווי יידן זענען אומגעקומען
דאס דענקמאל

קצת "מזל" בימי אסון

נולדתי ב־1911 במלאבה. שם הייתי עד גיל 17. במשך הזמן הזה הייתי ב„השומר הצעיר“. למדתי בחדר של פֿישר. אחרי זה למדתי ב„תלמוד־תורה“. אינני זוכר, שלמדו שם משהו אחר מלבד תורה. הרבי שלי היה מקובר. הרבי השני היה רוז'נר. שם גמרתי בית־ספר עממי ובראשו המנהל גולומב. למדתי עד גיל 15–14. הלכתי שנה לגימנסיה ועברתי לגור לוֹאֶרְשָׁה. בזמן שהייתי בבית־הספר העממי, נכנסתי ל„השומר הצעיר“ והייתי פעיל מאוד. ראש הקבוצה היה גלזמן ואחריו היה הלל גרבר. ראש ההסתדרות היה חייקל רמות. ב„השומר הצעיר“ הייתי שלוש שנים, עד שעזבתי את העיר. בוארשה יצאתי לעבוד. המצב הכלכלי בבית לא היה טוב, ורציתי להיות עצמאי. אבא שלי עסק במימכר תוצרת חקלאית: ביצים, גבינות. הוא קנה מהגויים ומכר. בוארשה עבדתי בחנות של בדים משנת 1930 עד שנת 1935. אותה שנה התחלתי לנהל עסק משלי לתוצרת חקלאית. בשנת 1938 התחתנתי. בפרוץ המלחמה הייתי בוארשה.

בוארשה הייתי במפלגת פועלי ציון – התאחדות. אברהם לוינסון היה אז היו"ר. השתדלתי לקבל רשיון־עליה – סרטיפיקאט. אבל בימים ההם לא היה קל להשיג סרטיפיקאט. גם כדי להתרחק מהגרמנים היה צורך באמצעים. לא קל להתרחק מהמקום, שנה אחר החתונה. כאמור, ב־1938 התחתנתי וב־1939 פרצה המלחמה. ידענו שהיטלר יגיע, אבל חשבנו, כי מה שיהיה עם כל היהודים, יהיה גם אתנו. האנשים שעברו את המלחמה הקודמת, לא האמינו שיכול לקרות אסון כזה. הם הכירו את הגרמנים מהמלחמה הראשונה וסברו, שלא יהיה כל כך רע. כשהיטלר עלה לשלטון בשנת 1933 לא ידענו בדיוק מה הן מחשבותיו, אפילו לאחר שכתב את „מיין קאמף“. אבל הן ישנם מליונים אנשים. הוא אמנם אינו אוהב את היהודים, אבל גם עמים אחרים הוא לא אהב. וחוץ מזה, באותה שנה רק התחלתי לסדר את החיים שלי. זה לא קל להחליט. עם היטלר הייתי ששה שבועות. תפסו אותי כמה פעמים לעבודה וראיתי מה מתרחש. הביאו אותי לתחנת הרכבת לגדאנסק. עבדתי שם בכל מיני עבודות, והתחילו הצרות. לא היה מדובר בתשלום. רצינו רק לחיות ולהגיע בערב בשלום הביתה.

חוצים גבולות

במלאבה היה בכלל חשבון אחר, כיוון שהיתה שייכת ל„רייך“. ואזור הכיבוש היה גם הוא משהו אחר. הם תפסו אותי כמה פעמים. בפעם השלישית,

כשחזרתי הביתה, אמרתי לאשתי: עכשיו השעה 2. מחר בשעה זו אנחנו לא פה. והיתה עוד דחיפה: כשחזרתי לרחוב צ'לנה בוארשה, עברה מכונית של גסטאפו; הם ציפצפו כדי שאעצור. אני ברחתי, והם ירו. הספקתי לקפוץ לבית ולעבור לצד השני, וכך ניצלתי. למחרת פיקפקה אשתי, אם זה הזמן המתאים. אמרתי: ערכתי תכנית ועלינו ללכת. ההורים גרו לא רחוק ממני ברחוב נוריסקי, ואני גרתי ברחוב צ'לנה. עברתי להורים וסיפרתי על ההחלטה שלי. לקחתי את אשתי למחרת לפנות־בוקר. הוריה גרו בגרוכוב. אבא שלה נתן לי עצה: אולי אלך, והיא כאישה תוכל להישאר. אמרתי: לא, מקום שאני, גם היא תהיה! לקחתי את אשתי ואת אחותי, שמה עכשיו זילברגליט. אז היא היתה רווקה. נשארו בבית הורים, שני אחים בגיל 19, 11; אחות נשואה; אחות רווקה ואח נשוי. כולם בוארשה. אבא התחיל לבכות: היכן אתה משאיר אותי? הסברתי לו שבמצבו איראפשר לקחת אותו. היתה לי דודה בפראגה, אזור שמעבר לנהר ויסלה. לדודה זו היו קשרים עם מנהל תחנת־הרכבת. תוכנתי היתה לצאת מפראגה לשריצה. הכיוון היה נהר בוג, בקירבת סרנקי. שם היה המעבר על הבוג. זה היה הגבול בין רוסיה לגרמניה. נכנסתי לקרון משא. גם הפולנים נסעו בקרונות כאלה, כיוון שהגרמנים לא הניחו לנסוע בקרונות אחרים. באו אנשי גסטאפו והתחילו לחפש יהודים. לקחתי אתי כמה דברים: וודקה, סבון. נכנסתי לקרון. היה לי מזל ועברתי בשלום עם אשתי ואחותי. כשבאו לחפש יהודים, הוצאתי בקבוק וודקה ושתייתי עם „הגויים”. שאלו, אם יש יהודים, ענו שאין, והמשכנו בדרך. היה לי תמיד מזל עם „גויים”. המשכנו לשריצה. היינו צריכים לעבור לקרון אחר והיתה ביקורת של יציאה. עמדו שם גרמנים משני הצדדים וחיפשו יהודים. גם כאן עברתי בשלום. היו עוד יהודים חוץ ממני. אחד ספג מכה, ופולני אחד דחף את אחותי או אשתי וקרא לה יהודיה. הוא קיבל מכה מהגרמני. היו גרמנים שהיו מגינים על אישה. והמשכנו לסרנקי. בסרנקי היו הרבה יהודים, ששאלו אותנו, איך הגענו. הם סיפרו לנו, כי בלילה הקודם באו יהודים. לקחו את כל הרכוש שלהם והרגו אותם. כל זה עוד היה בצד של הגרמנים. לנו היה מזל. הגרמנים לא הניחו, שיעשה אדם דין על דעת־עצמו. למחרת, תפסו את „הגויים” הללו והרגום. באותו לילה ביקשנו לעבור את הגבול. היו שם „גויים” בעלי־סירות, שהעבירו תמורת תשלום.

הצלחנו לעבור. הגענו לצד השני. תפסו אותנו הרוסים ורצו להעבירנו חזרה. נתנו להם סוכר, סבון – מה שהיה לנו. שאלנו: היכן הדרך? הסבירו לנו: אם נלך עם היער ישר־ישר נגיע לסיאישה. שם ישנה תחנת־רכבת, בערך מהלך של 10–12 קילומטר. זה היה ליל־חורף וירד שלג. הרוסי יעץ לנו לא ללכת בכביש, אלא בשביל של היער. הלכנו כמעט שעותיים וכשיצאנו לכביש וידענו היכן אנחנו, פגשנו שני חיילים סובייטים במדים. הם שאלו ברוסית, לאן אתם? אמרנו, שאנחנו באנו לבלות פה. ידענו שאם נאמר את האמת, יחזירו אותנו. שאלנו: היכן התחנה? אמרו לנו. וכך הגענו. היו שם מאות אנשים, שחיכו לרכבת. כשהגיעה הרכבת המשכנו לביאליסטוק. הלכתי ברחוב ופגשתי מכיר

אחד ממלאכה. הוא ראה אותי בעומדו בתור לקבלת מלח. הוא קרא: „איפה אתה?“ עניתי: ברגע זה הגעתי! הוא עזב את התור ואמר: „יש לי מקום צר, אקח אתכם לשם“. היינו יחד אתו בערך חודש. בעת שהותי בביאליסטוק פגשתי באחי הצעיר יותר, הוא היה נשוי, וברח לפני. לאחר שכל המשפחה מצד אשתו ברח, ברח הוא אתם. הוא נועץ בי, מה לעשות. הצעתי לו שיבוא אתי. בעת שהותי בעיר המצב הכלכלי היה רע מאוד. נזכרתי, שיש לי קרובים רחוקים, שהיו גרים ברדשקוביץ, ליד מילדצנר. הגענו לשם ושהינו בערך שנה. יום אחד התחילו רושמים את המבקשים לחזור לווארשה, כיוון שרצו, כי נקבל אזרחות סובייטית. אני לא הסכמתי בשום אופן. אשתי דווקא הסכימה. ואני אמרתי: יהיה אשר יהיה, אני לא אקבל אזרחות סובייטית. כך נמשך הדבר 6-8 חודשים. לפניכן אמרו שנחתום על הצהרה, כי איננו רוצים באזרחות. מי שלא רצה לקבל האזרחות, עלול היה להישלח. קיבלנו אזרחות. לילה אחד, בשעה 2, באו וציוו עלינו לקום. גרנו אצל „גויים“, שהיו בעל־רכוש. הם פחדו שבאו לקחת אותם. הם היו „קולאקים“. היה להם אח נזיר. לקחו אותנו ואמרו שעליהם למסור את האזרחים הזרים, כיוון שלא רצינו להישאר תחת שלטון הסובייטים. העבירו אותנו לתחנת מולדצ'נו, שם היו קרונות. היה שם נ.ק.ו.ד. מכונות יריה הוצבו על הגג. סגרו אותנו והתחלנו לנסוע, לא ידענו לאן. כשהסתכלנו ראינו מרחוק חלונות קטנים. הגענו לתחנה. היה לילה. כשפגשנו את הרוסי הראשון, שאלנו אותו: איזה עיר כאן? הוא ענה ברוסית: אינני יודע! המשכנו הלאה. שאלנו רוסי אחר, מה השעה והתשובה: אינני יודע! לא ידענו מה פשר התשובות הללו. המשכנו עד שהגענו לעיר. שאלנו איזו עיר כאן? ושוב אותה תשובה. הביננו שאסור לדבר. כך נסענו כמה שבועות עד שהגענו לקוטלס, שם פינו אותנו. היו שם דוברות. גם דרוזנר היה אז אתנו. הוא נסע אתנו כל הדרך, ולא ידענו. המשכנו בכיוון אחנסק. שם המקום נוברגרוסק. היו שם יערות. היערות השתרעו מאחנסק ועד פינלנד, לאורך אלפיים קילומטר. אמרו לנו: זה הבית שלכם. כאן עליכם לחיות ולמות. זה היה יער. היו בתים מעץ. גרו שם כמה משפחות בחדר אחד. העבודה היתה חטיבת עצים. זה היה מחנה־עבודה. האוכל היה מועט. והיינו צריכים לשלם עבורו. בשכר־העבודה צריכים היו לעשות „נורמה“. עבדנו שבעה אנשים בקבוצה. כל אחד צריך היה להפיק ארבעה וחצי מטרים מעוקבים עץ ליום. הקבוצה היתה צריכה לתת 30 מטרים מעוקבים עץ. העצים היו מסוג יקר, שהיו מיועדים לאוניות. כל אחד 30 מטר אורך. הביאו לנו ממוסקבה מרצה, שיקנה לנו תרבות. וכשהוא שאל, אם יש שאלות, סברתי שאני בפולניה, בדמוקראטיה, ועניתי שיש לי שאלה. המרצים היו כולם אנשי נ.ק.ו.ד. היתה למשל הרצאה בעניין נקיון. המרצה דיבר על היגיינה. ואני שאלתי אותו: „אתה מדבר על היגיינה, ואני רואה שאתה יורק על הרצפה. כשבא המרצה על פוליטיקה, שאלתי אותו: תאמר לי, בבקשה, איזה יחסים יש כיום ביניכם ובין רומניה ובולגריה? במקום תשובה, הוא שאל: „מה שמך?“ כשעניתי, אמר: „הה, מכירים אותך“. יום בהיר אחד לקחו אותנו.

חקירה בלילה

היה עוד מקרה. יצאנו לעבודה וראש הקבוצה היה בערך בן 15, רוסי. הרוסי הזה היה אנטישמי ושמט לחבר שלי את הכובע מראשו. אז לקח הוא את כובעו של הרוסי והשליכו ארצה. כשחזרנו מהעבודה, הוא מסר הדבר להנהלה. היה שם מהנדס אחד יהודי בשם פרידמן. הוא קרא לי ואמר: „תספר לי בדיוק מה היה“. אמרתי שלא ראיתי מה ומי זרק. הוא ענה: „תשמע, אתה תשלם בעד זה. עניתי, שאינני יודע דבר. למחרת באו נ.ק.ו.ד. תפסו אותי ושלחו אותי לקוטלס. היה צריך ללכת 400 קילומטר ברגל. הם רכבו על סוסים. שם זורם נהר סבנת'נה. כשפרצה המהפיכה ברוסיה ב־1917 היה שם קרנסקי, והיו „הלבנים“. אוניות מאנגליה הגיעו עד לשם. הלכנו ברגל בערך 50 קילומטר ליום. הגענו לתחנת משטרה. לנו בלילה ולמחרת היום המשכנו. הלכנו בערך 10 ימים עד שהגענו. התחילו לחקור אותי שלושה חודשים ביום ובלילה. מה עשיתי בפולניה, ושאני דיברתי נגד המהפיכה הרוסית. חיפשו כל מיני תואנות. בדרך־כלל היו החקירות אחר 12 בלילה, כשאדם עייף מאוד ורוצה לישון. המרחק היה בערך 100 מטר מבית־הסוהר לחוקרים. שם חקר אותי מאיור סובייטי ב.ק.ו.ד. תזילת בעדינות ואם לא עזר בשיטה אחרת. דרשו שאחתום, כי אני אשם ודברתי נגד המהפיכה. אמרתי, שאני לא אחתום. תעשו מה שאתם רוצים. הם לקחו שני עדים שלהם, חתמו בשבילי ועשו משפט. במשפט ישב השופט ולצידו שני יועצים. אחד היועצים חזר מהרפת והשנייה היתה אשה שעבדה במטבח. קיבלתי 2-3 שנים. הוא לקח בחשבון שאני תושב סובייטי. ישבתי עד ששיקורסקי הקים את הצבא שלו. על סמך החוזה הזה שיחררו אותי. אמרתי שאני רוצה לחזור אל אשתי. אילו הגעתי יום אחד מאוחר יותר, הם כבר היו מוכנים לדרך. היו אוניות, כדי להוציא את האנשים לקוטב ומשם היתה מסילה. כשהגעתי למקום שלי, התברר כי התעודות שקיבלתי מבית־הסוהר לא התאימו ולא יכולתי להמשיך. צריך הייתי שוב ללכת לנ.ק.ו.ד. כדי שיחליפו את התעודות על מנת שאוכל להמשיך. כשהגעתי הביתה, הוצרכתי להתייצב לפני המפקד ולהודיע לו שחזרתי. כשאמרתי לו: „אמר, אני באמת לא חיכיתי לך; בשבילי יכולת שלא לחזור“. עניתי, תודה על המחמאה. אבל, לא חזרתי לפי רצונך, אלא לפי החוזה של שיקורסקי. רוסיה התחייבה לשחרר את כל האזרחים הפולנים. רציתי להתגייס לצבא הפולני, אבל היתה אנטישמיות עזה, ולא קיבלו את כל היהודים, רק קצתם. קם צבא אנדרס. ולא קיבלו אותי. צריך הייתי ללכת למפקד האזורי, שיחליף את התעודות. ברוסיה אפילו אם רוצים לעבור מעיר לעיר, חייבים לקבל רשות. חזרתי, לקחתי את אשתי. יצאו אתנו עוד פולנים.

התנדבתי לצבא הפולני ולצה"ל במלחמת השחרור

הייתי בין אלה שהמזל שיחק להם, ועזבתי את מלאבה ב־1938 בערב פסח, שנה וחצי לפני פרוץ המלחמה. נסעתי להכשרה בשנת 1931. הייתי בפינסק, אבל לא עליתי ארצה. מפני שהיו אז סרטיפיקאטים מעטים. והיו אנשים שהיתה להם זכות קדימה, כך שאני נשארתי. הרעיון לעזוב את עיר-המולדת היה בי מכבר. ונסיעה לארץ-ישראל היתה קשה. היה לי אח בארגנטינה, שכתב שאבוא אליו. כיוון שלא יכולתי לעלות ארצה, קמתי ונסעתי לארגנטינה. כשפרצה המלחמה ב־1939, הייתי בבואנוס-איירס. בבוקר קמתי לקחתי לידי את העתון וקראתי שפרצה המלחמה. נאמר שם, כי מלאבה היתה העיר הראשונה שהפציצו אותה. מיד ירדה עלי עצבות. כל המשפחה שלי נשארה במלאבה. אבל החיים עושים את שלהם. הלכתי לעבודה. היה יום שישי. בשבת עבדו רק חצי יום. יום-המנוחה היה יום ראשון. בשנת 1941 שמענו כי מתקבלים מתנדבים למלחמה בנאצים. אני וחבר שלי מרזנוב, שמו יששכר גרינבאום, היינו יחד והתיידדנו. שוחזנו, אם צריך להתנדב למלחמה, או לא. לבסוף באנו לידי מסקנה, שהיות והמזל שיחק לנו, עזבנו את מלאבה ונמלטנו משם, אבל המשפחה שרויה בצרה, מחובתנו לנסוע לעזור. אף אחד לא תיאר לעצמו, שהמלחמה תימשך שש שנים ותיגמר כפי שנגמרה. חשבנו כי המלחמה תסתיים תוך שנה או שנתיים, נחזור ונוכל להיות עם המשפחה כמה שנרצה, ואז נחזור. הלכנו קודם לקונסוליה הבריטית, שם שאלו איזו נתינות יש לנו. כששמעו שאנחנו נתינים פולנים, אמרו לנו לפנות לקונסוליה הפולנית. נרשמנו ויצאנו מבואנוס-איירס. עלינו על אוניה. היתה שם קבוצה של 150 איש. ביניהם תשעה או עשרה יהודים. השאר היו נוצרים פולנים, כולם מתנדבים. יצאנו ברכבת לנפליטה. עלינו על אונית-משא אנגלית שהובילה מטען של אוכל. ומשם יצאנו למונטיבידאו, שם העמיסו בשר. כשיצאנו מנפליטה והגענו למונטיבידאו, מיד חשנו באווירה האנטישמית. הרגשתי שכל מה ששכחתי מאז עזבתי את פולין, צץ ועלה. אני יחד עם חברי החלטנו להשאיר את כל החפצים לקחת רק את הנחוץ ביותר, לבשנו שתי חליפות אחת על השניה והחלטנו לרדת מהאוניה ולא לחזור. אבל היה משמר של הנוסעים ואי-אפשר היה לרדת. כך יצאנו לדרך. נסענו באניה בעלת 15-14 אלף טונות. נסענו לבד, היו עליה שתי מכוניות יריה, ואיזה תותח ישן. נסענו קרוב לחופי אמריקה. בלילה היה איפול מלא. ישנו ואכלנו באותו אולם. חדר-האוכל בלילה היה חדר שינה, ישנו בערסלים, ואילו קרה משהו, איש לא היה יוצא חוץ. אי-אפשר היה לצאת משם. הסל היה קשור זה על יד זה. ולא היה מקום ריק לגמרי. בדרך פגשנו איזה שהוא אווירון. לא ידענו

אם הוא גרמני, או ידידותי. אבל היתה פקודה אם האירון חולף על פני האניה, לירות. נסענו דרך הים הצפוני, עשינו סיבוב. האניה נסעה כל הזמן בזיגזג. כשסער הים. הגיעו הגלים עד לגובה של 7-8 מטר ואנחנו היינו כמו בתעלה. ומשני הצדדים חומות של מים. ופעם נפגע מלח כשבא גל וזרק אותנו, והוא שבר רגל. באותה אניה היתה גם קבוצה של צרפתים שנסעה לצרפת החופשית. מרגע שעלינו על האניה, היינו מגויסים. בין הצרפתים היה גם כומר. שוחחנו איתו. והיה ויכוח. אמרתי לו: „כשאיטליה יצאה למלחמה קם האפיפיור ובירך את הצבא. ואם אתה נוסע עכשיו ללחום לצד צרפת החופשית נגד האיטלקים, האין אתה פועל בניגוד לברכתו של האפיפיור“. לא היה לו מה לענות, אז השיב: „נכון, דת אינה צריכה להיות מעורבת בפוליטיקה“. הגענו לליברפול בשעת הפצצה. לא יכולנו להיכנס. היינו עוד לילה מחוץ לנמל. ומשם הביאו אותנו ברכבת לסקוטלנד שבצפון. כשירדנו מהרכבת, חיכתה לנו תזמורת מהצבא הפולני. לתמהוני, בין אנשי התזמורת, פגשתי פולני נוצרי ממלאכה. הוא היה הנהג של מכביהאש וניגן בתזמורת. השימחה היתה גדולה. הוא בא אחר־כך לבקר אותי. הכוונה גם היתה לקבל כמה כוסיות. כיבדתי אותו כמה פעמים. שם עברנו סדרה של אמונים ונקלעתי לחיל הטאנקים.

חיכינו עד שתתחיל הפלישה לצרפת. בצבא הרגשנו את האנטישמיות. יום אחד ב־1943 התארגנה קבוצה של חיילים יהודים מהצבא הפולני. הם באו ללונדון והכריזו, שלא יחזרו עוד לצבא הפולני בגלל אנטישמיות. למחרת באה עוד קבוצה. הם היו יחד 230 איש, ביניהם היה גם טוביה בלומנקרנץ ממלאכה. אחר משא־ומתן, העבירו אותם למחנה של הצבא הבריטי, ופיזרו אותם בגדודים שונים. לאחר־מכן התארגנה קבוצה שלישית. זו צריכה היתה להיות הקבוצה השלישית משאר החיילים היהודים, שהיו בצבא הפולני. קודם היינו קבוצה של 49 איש, ואני ביניהם. הכינונו הכל וחיכינו עד שיבואו השאר. אבל תמיד בשבת בערב, לפני שמחלקים את החופשות ליום ראשון היו קוראים את פקודת־היום. באותו ערב קראו בפקודת היום, כי קבוצות של חיילים יהודיים עזבה את שורות הצבא. יותר לא יסבלו דבר כזה, ומי שיעז מעתה לעזוב את הצבא לא רק שיענש, אלא גם ינקמו במשפחה שלו בפולין. הדבר השפיע ולא באו עוד נוספים. נשארנו רק 49 איש. ואנחנו התמדנו בעמדתנו. ולא חזרנו ליחידות. היתה לנו פגישה עם חבר הפארלמנט, טום דרייבר. הוא דיבר על ליבנו וביקש שנחזור. אנו הסברנו לו, שלא נחזור עוד. אנחנו מעדיפים ללכת לבית־הכלא מאשר לשרת בצבא בו חבר לנשק אומר: „כשנצא לחזית, את הכדור הראשון אתן ליהודי, ואת השני לגרמני“. אנחנו רק מבקשים לעבור לצבא אחר. הוא ראה שאנו איתנים בדעתנו. אז הבטיח שיעשה כל שבאפשרותו. השעה כבר היתה מאוחרת ונשארתי ללון במקום שהתרכזנו ליד התיאטרון היהודי.

בדרך־כלל כאשר הייתי בא ללונדון, הייתי בא לשלום סגל, בנו של חוס שמעיה סגל. למחרת בבוקר כאשר התעוררתי ישנתי בין שני חברים על הרצפה. הייתי הגזבר והיה אצלי סכום כסף. מאחר שלא הכרנו את כולם, לא סמכנו

עליהם. שני מכרים לקחו אותי באמצע, כדי שלא יוכלו לגשת אלי. כולם ידעו שהכסף אצלי. כשהתעוררתי, ראיתי משטרה צבאית פולנית. הערתי תיכף את החבר שישן על ידי, שמו היה מאקס, ואמרתי: „תראה, משטרה צבאית“. כולנו קמנו, אחדים ברחו בעד לחלון. ואנחנו קמנו והכרזנו, ששום דבר אינו קושר אותנו אליכם. אנו איננו הולכים. אנחנו על אדמת אנגליה. הם ראו שלא יוכלו לעשות דבר. יצאו וחזרו עם משטרה אזרחית בריטית. אנחנו התלכדנו שילבנו זרוע בזרוע ולא זזנו מהמקום כשהמשטרה רצתה לקחת אותנו בכוח. לא יכלו להתגבר. פתחנו בצעקות, שהקהל בחוץ ישמע את הנעשה. אחדים מאתנו קיבלו מכות. כשראו שהדבר לא יעזור, התחילו לדבר. אזי אמרנו, שאין לנו שום קשר לצבא הפולני; איננו רוצים לחזור. המשטרה הבריטית התחכמה ואמרה: „בסדר, בואו איתנו למשטרה“. אבל כשיצאנו, ראינו מכוניות של הצבא הפולני. העלו אותנו על המכוניות ולקחו אותנו לקצינה-העיר של לונדון. באנו לשם, ראינו שנפלנו בפח. הכרזנו שבית-הערב, לא קיבלנו שום אוכל. הודיעו תיכף לליגה למען זכויות האדם, לתום דרייבר. בינתיים הם הכינו שני קרונות, כדי לקחתנו שוב ליחידות בסקוטלנד. אני הייתי יחידי מיחידות הטנקים. את האחרים לקחו לדנדי, אותי לאדינבורג. לקחו אותי לחקירה קצרה, והושיבו אותי בבית הסוהר. זה היה מקום מבודד. הדבר היה לפני פסח, ואני הייתי בחדר עם עוד 7-8 איש. לפני החג קרא לי מפקד הכלא ואמר: „שלחו בשבילך חבילת מצות ובקבוק יין לפסח“. את היין לא תקבל מפני שאסור לשתות בבית-הכלא. את המצות תקבל, וזה צריך להספיק לכל ימי החג. לחם תוכל לקבל. כשהייתי במשרד ראיתי שם חבילות כאלה לעשרות. ואני קיבלתי רק אחת. היו שם כולם פולנים, והם ידעו מה זה מצה. בערב הראשון נגמרה לי החבילה. כשיצאנו משם, נסענו במכונית-משא לבית-המרחץ. הכנתי לי מכתב ועפרון, עשיתי דבק מתפוח-אדמה, הדבקתי את המעטפה, כתבתי כתובת לאנגליה, שיידעו לאן נעלמתי. ותוך כדי נסיעה ברחוב, כשאיש לא ראה, הוצאתי את היד וזרקתי את המעטפה החוצה. והמכתב הגיע לתעודתו.

יצאנו גם לעבודה. התנדבתי לצאת. באתי למגרש, היו שם לוחות-עץ שיש להעבירם ממקום למקום. השומר שהיה על המגרש, היה אנגלי. אמרתי לו: „תראה, יש לי פה מכתב, אבל אין לי בול; הייתי מבקש ממך, שתשלח את המכתב, אבל כאן אינני יכול לתת לך, מפני שיראו. אני אשים אותו מתחת לקרש הזה“. שמתו מתחת לקרש, והמכתב הגיע. ממקום זה העבירו אותי למקום אחר, לשופט חוקר צבאי. זו היתה כל המסגרת של אסיר. כאשר נכלאתי במקום השני, השאירו אצלי את הכל אפילו את השעון והכסף. הסרונט הלך איתי לדואר, פתח חשבון-חסכון-דואר והכניס את הכסף.

הייתי כמעט חופשי. התייחסו אלי יפה מאוד. הוא פנה אלי, כינה אותי אדון. רק לא יכולתי ללכת לאן שרציתי ומתי שרציתי. הייתי אצל השופט-החוקר. בזמנו הכנתי מכתב ובו ציינתי מדוע אינני רוצה להיות בשורות הצבא הפולני. אמרתי, שיש לי המכתב שהכנתי, עלי לגמור אותו. דברים אחרים

כתבתי שם ושאלתי מדוע את כל הכבשנים לשרוף בהם את היהודים, הקימו רק בפולין? מפני שהקהל עזר ורק שם היו יכולים לעשות כן. במקום אחר היה הציבור מפרע. רק שם האווירה התאימה לכך, עוד מלפני שנים. נפגשתי עם חיים פי'ין ודיברנו. הוא עבד בממשלה הזמנית, בעזרה סוציאלית. אני באתי גם לידי החלטה לעזוב את הצבא הפולני, כשהגיעה הידיעה על שעשו ליהודים בפולין. אז נודע לי כבר על ההשמדה. החלטתי שאין לי שבביל מה להוסיף ולהיות בצבא הפולני, ללכת לחזית וייתכן שאקבל כדור מחברלנשק. אם ללחום, הרי כחייל שווה זכויות. הציבור היה נגד הצבא הפולני והיה בעד העצירים. הם עשו משפטי-ראווה לאלו שהוגלו לדנדי. הם היו בבית-כלא בריטי. המצב שם היה הרבה יותר קשה. במשפט היה נוכח גם ד"ר שווארצבארט, שהיה חבר הממשלה הזמנית הפולנית מטעם היהודים. הוא פנה לחבר שלי מהקבוצה של דנדי ואמר לו: „אתה צריך לחזור לשורות הצבא הפולני, עליך להביא קורבן בשביל היהודים הפולנים“. החבר הזה ענה לו: „אני קטן מדי, כדי להביא קורבן כל-כך גדול“.

היה מקרה בטוראי אחד שאמרו לו: „תחזור לצבא הפולני ותקבל דרגת סמל“. הוא הוריד את הדרגה מהכתפיים, ואמר: „אני מודה לכם בעד הדרגות לצבא הפולני; אני אינני חוזר“. אילו זה היה בפולין, הוא היה מקבל כדור בראש. פסק-הדין היה – משנה אחת עד שלוש שנים. העתונות הבריטית הגיבה ושאלה: „מדוע החיילים הללו הרוצים להילחם בנאצים, קיבלו עונשים משנה עד שלוש, בזמן שהקודמים הועברו לצבא אחר?“ התגובות הללו בעתונות גברו והשלטונות הפולניים לא הרגישו את עצמם בנוח. כעבור שבועיים בערך החליטו לתת חנינה. זה היה בחודש יולי או אוגוסט. החנינה היתה ליום ה-3 במאי, יום הקונסטיטוציה הפולנית. הם לא ידעו איך לצאת מזה. זה היה תירוץ. ביום בהיר אחד הודיעו לי, שעלי ללכת למרכז הקלט. היו שם גם חיילים מאוקראינה שגם הם ערקו מהצבא. הם הלכו לקונסוליה הרוסית ואמרו שהיחס בצבא איננו טוב. אז אמרו להם: „תעשו מה שעשו היהודים“. אני קיבלתי בתור מפקד עוד שני חיילים. היינו שלושה. נסענו לקלט, שם פגשתי את החברים הקודמים. אבל הרגשתי איזו קרירות ואין עונים לברכת השלום שלי כאשר מסרתי את הניירות, אחד הפליט: „מדוע באת עכשיו?“ אחרי די-יודבריס נודע לי, שהם חשבו כי חזרתי לשורות-הצבא. היה מקרה אחד או שניים שאנשים חזרו. והם חשבו אולי באתי לרגל. הסברתי את כל השתלשלות העניינים, והם קיבלו את זה. העבירו אותנו למחנה מיוחד. היו שם רק שלושה צריפים אנחנו קיבלנו שנים ובשלישי היו 20-18 האוקראינים. התארגנו והחלטנו לא להסתובב בשעת האמונים. עשינו תוכנית של כל היום. ערכנו הרצאות. חיכינו לראות מה ילד יום. בא מייג'ור אחד ואמר: „טוב בחורים, תכתבו בקשה לשיחרור מהצבא ואז נשחרר אתכם“. מה פתאום הם נעשו טובים כל-כך? ואם כן, מדוע לכתוב? באנו לידי מסקנה שהם רוצים שאנחנו נכתוב להם כדי שיהיה להם, בגמר המלחמה, מסמך להוכיח: „הנה, היהודים לא רצו

ללחום בנאצים. הנה קבוצה של יהודים שביקשו שיחרור מהצבא הפולני". אזי אמרנו: „איננו רוצים שיחרור מהצבא, אנחנו רוצים ללחום נגד הנאצים, אבל לא בצבא הפולני". והם ענו: „אם לא תכתבו, אנחנו לא נוכל לשחרר אתכם". בזמן ההוא היינו בקשר עם ד"ר שווארצבארט. שמענו שמתנהל משא ומתן על ידי משה שרת עם השלטונות הבריטיים להקמת הבריגאדה היהודית. וכשנודע לנו שישנה הסכמה להקמת הבריגדה, חשבנו להיות הגרעין. אף אחד לא בא אלינו ולא אמר לנו. אותה עת התחילו גם להגיע הטילים „רוי 2" ללונדון. היו מפציצים כל פעם יותר ויותר. ד"ר שווארצבארט עזב, ולא היה עם מי להתקשר. אבל לשבת רק ככה אי אפשר היה. קם חייל אחד ואמר: „אני רוצה ללכת למכרות פחם". שיחררו אותו משירות הצבא ושלחו אותו למכרות. כיוון שבצבא לא יכולנו לעבור לצד אחר, החלטנו להתנדב למכרות פחם. אותנו לקחו. שיחררו ממכרות הפחם היה גם שיחרור מהצבא.

נסענו ועברנו את הקורס - באנו למכרות. אחרי הזקורס היינו צריכים לעבור לעבודה מעשית. קודם לכן הייתי אצל שלום קולמן ואמרתי לו: „תראה, עכשיו, לפני שאנחנו מתחילים לעבוד, יש אפשרות להעבירנו לבריגאדה". שלום קולמן היה קצין גיוס, הוא גייס אנשים לבריגאדה. אז חשבו, שכאשר יכריזו על הקמת הבריגאדה היהודית, כל היהודים מכל הצבאות יבואו. בינתיים מהצבא האנגלי איש לא בא. גם אותם 230 שעברו מהצבא הפולני לצבא הבריטי לא באו; וגם אותנו לא קיבלו. עברנו לעבודה מעשית במכרות הפחם, לאחר שראינו שכל תוכנית הבריגאדה נכשלה. באו רק חיילים מהארץ. אז קיבלתי מכתב משלום קולמן, שאשלח לו רשימה של החברים הנמצאים במכרות. הוא גם הורה לנו לכתוב בקשה, כי אנו רוצים לעבור לבריגאדה היהודית. עניתי לו, שאנו איננו יכולים לעשות זאת; הוא יכול לדרוש, כי יעבירו אותנו. אבל ברגע שהתחלנו לעבוד במכרות, ושוב נבוא בבקשה, שאנו רוצים לעבור לבריגאדה, יאמרו: „תראו, אין הם יודעים מה שהם רוצים. בזמנו כתבתי, שעכשיו הזמן לפני שאנו מתחילים לעבוד. עכשיו אנחנו מוכנים לעבור לבריגאדה כאשר אתה תדרוש וישאלו אותנו: „אתם רוצים לבריגאדה"? אזי נהיה מוכנים, ובוה ייגמר העניין. אנחנו לבריגאדה לא עברנו. עבדנו במכרות עד גמרה מלחמה. כשנגמרה המלחמה, היתה קבוצה של יהודים שהלכה למחנה מיוחד והכריזו, שהם דורשים סרטיפיקאטים לישראל. בוויין התנגד. היו כמה מאות שהתרכזו במחנה בצפון אנגליה ואמרו: „לא נזוז מכאן - רק לעלות לישראל".

כשהלכנו לעבוד במכרות, היינו אזרחים פולנים. אלה שנשארו באנגליה, קיבלו אחרי כך אזרחות אנגלית. אני, כיוון שבאתי מארגנטינה, היתה לי הזכות לשוב לשם. פניתי לשלטונות הפולנים ושלחו אותי בחזרה לארגנטינה על חשבון הצבא הפולני והממשלה הבריטית. נסעתי לארגנטינה בסוף ינואר 1947, וכאשר הכריזו על מדינה יהודית, באתי ארצה כמתנדב למח"ל, ביולי 1948. השתתפתי בקרבות, נפצעתי קשה. למזלי יצאתי טוב ונשארתי בארץ.

שרה בערקאוויטש (שפיגעל)

די ערשטע יידן אין מלאווע נאָכן חורבן

מיך האָט מען באַפֿרייט פון לאַגער אין מאי 1945. קיין מלאווע בין איך געקומען אין אויגוסט 1945. אין מלאווע זענען שוין געווען די צוויי סאָויעטישע אָפיצירן: פּאַדפּאַלקאווינק גינזבורג (ער איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַרן גאַנצן ראיאָן) און זיין געהילף פעלד, אויך אן אָפיציר.

די ערשטע זענען געקומען אין מלאווע אברהם שאַפט און אלישע מאַדענשטיין (פון די אַלעיאַרניע). נאָך זיי זענען געקומען אין מלאווע די אַנטלאָפֿענע פון די טראַנספּאָרטן פון אוישוויץ (יאנואר 1945): יאָסל ביאַלאַסטאַצקי (פון די פיש); חיים בערקאוויטש פון שערפּץ (שעפּס), מיין מאן; נחמן סאדעק; צוויי מיידלעך: מינקא און מרים. (מינקא האָט חתונה געהאַט מיט יאָסל ביאַלאַסטאַצקי און מרים — מיט נחמן סאדעק). דערנאָך זענען נאָך צוגעקומען אין הויז פון מאַדענשטיין: משה ליכטמאַן; יעפים (חיים); פייוול אלטער, זון פון בנימין שמש; הערשעק איצקאוויטש; שלמה ביעלאס פון זשוראַמין.

די יינגערע זענען פון מלאווע געפאָרן קיין דאַנציג, נאָר געווען מיט אונדז כּסדר אין קאַנטאַקט.

מיר האָבן געוויינט אין הויז פון לישע מאַדענשטיין. דערנאָך האָט מען אונדז איבערגעפירט אין אַ הויז אויף דער דלוגאַ-גאַס, פון 2 שטאַק, אנטקעגן סטראַפּטשעווסקיס הויז, מיט גאַנץ שיינע צימערן.

אין מלאווע זענען דאן געווען: אברהם שאַפט; רוטקא, אַ מיידל פון דייטשלאַנד, געקומען פון לאַגער ביי מלאווע. צוריק געפאָרן קיין דייטשלאַנד; נאָך אַ מיידל פון דייטשלאַנד, כּיגעדענק נישט איר נאָמען. אויך צוריקגעפאָרן קיין דייטשלאַנד; שלום דרעזנער מיט זיין פרוי, געקומען פון רוסלאַנד. משה דוד פרענקעל, פון לאַגער אוישוויץ. מלך אדונאי, פון אוישוויץ; אַרן יאַבלאָנאווסקי, פון אוישוויץ; קאַפעל אברהם, פון אוישוויץ, מיט זיין פרוי טאַלא און איר ברודער זלמן; חיים גאַלד-וואַסער, פון אוישוויץ; ניעכלאַנסקי, פון אוישוויץ; צוויי שוועסטער ברעסלער, פון אוישוויץ. (איינע האָט חתונה געהאַט מיט ניעכלאַנסקי און די יינגערע — מיט פעלדהיים); פעלדהיים, פון אוישוויץ; בנימין פוזנער, פון אוישוויץ. חתונה געהאַט אין מלאווע, זיך געשמדט. לויט ידיעות, איז ער דאָרט געשטאַרבן; ברוך זילבערבערג, פון אוישוויץ; אליהו סאַלאַרסקי מיטן זון ישראל („לאַלעק“); שרוט ראובן, פון אויש-וויץ; לישע מאַדענשטיין, פון אוישוויץ; יאָסל ביאַלאַסטאַצקי, פון אויש-וויץ; הערש פשעכאַצקי מיט זיין ברודער, שטאַמען פון זשוראַמין;

נאדזיא קוטנער פון לאָדזש; חיים ליבערבערג און זיין פריי לענא, פון דער חיים שערפסקי; נתן אהראָנאוויטש פון ראדזאנאווע. זיין שוועסטער האָט חתונה געהאַט מיט אַ מלאָווער — טורקעלטאוב (פון די פּוּטער); יאַלעק ראָזענבערג מיט זיין שוועסטער הינדע קראוויץ. (געווען באַהאַלטן אלס אַריער); הערשעק איצקאוויטש, פון אוישוויץ (לעמפּעק); חיים ראָזענבערג, פון אוישוויץ; הערש פאַרמאַ (כאַדאַק), פון אוישוויץ; „יאלובקע“? כ'געדענק נישט מער פרטים וועגן אים. פון זיי זענען געווען אַזעלכע, וואָס זענען געקומען נאָר אויף אַ פאַר טעג און באַלד פאַרלאָזט מלאָווע.

אַ דאַנק די צוויי סאָוועטישע אָפיצירן גינזבורג און פעלד, האָט מען פאַר אונדז געעפנט אַ שוסטער-וואַרשטאט און אַ פּריזירעריי. אַרבעט פלעגן געבן די אַרטיקע פּאַלאַקן. מ'האַט געעפנט פאַר אונדז אַ קור. פלייש האָט באַזאָרגט דער אָפיציר פעלד. די לייטערין פון קור איז געווען שרה שפיגעל. מען האָט געקאַכט בלוז מיטאַגן. ווער עס האָט נישט געהאַט קיין געלד — האָט נישט געצאָלט. אויך אנדערע פּראָדוקטן פלעגט ברענגען דער אָפיציר פעלד.

מיר האָבן געהאַט אַן אינערלעכע קאַנטראָל אויף די הכנסות און הוצאות. פעלד האָט אַפילו געראָטן צו עפענען אַ קאַמונע. האָבן מיר אַזוי געטאַן.

ערב ראש-השנה האָבן מיר איינגעאָרדנט אַ יום-טובדיקן מאַלצייט, מיט ליכט. עס זענען געקומען די אָפיצירן גינזבורג, פעלד, דער בירגער-מייסטער. בכלל פלעגן צו אונדז קומען יידן — סאָוועטישע זעלנער און אָפיצירן. די געסט האָבן געהאַלטן פאַר אונדז רעדעס.

פעלד האָט געזאָגט, אַז ער וויל געבן אַ גוטע, מעלקנדיקע קו דעם בורמיסטש, כדי ער זאָל אונדז העלפן. דער אָפיציר פעלד האָט געשטאַמט פון קיעוו. ער פלעגט קומען צו אונדז יעדן טאָג. פאַדפאַלקאוויק גינזבורג איז געווען דער הויפט פון דער געגנט, דאריבער האָט ער זיך נישט געקענט באטייליקן אין די אָפטע וויזיטן.

בעת אַ שפּאַציר אין שטאָטישן גאַרטן מיט פעלדן, האָט ער אונדז געוויזן מצבות און איין גרויסן דענקמאַל לזכר די געפאלענע אָפיצירן און סאַלדאַטן פארן פּאַטערלאַנד זייערן. 60% און אפשר 80% פון זיי זענען געווען יידן. ביי זייערע נעמען האָט מען אָבער נישט צוגעגעבן זייער אָפּשטאַם, נאָר אַז דער און דער איז געפאלן פארן פּאַטערלאַנד. שפּעטער זענען צווישן אונדז פאַרגעקומען אויך חתונות. די מלאָווער, וועלכע זענען אַוועק קיין דאַנציג, זענען געקומען אונדז באַזוכן אין מלאָווע: משה ליכטמאַן, יעפּים, ניעכלאַנסקי, לאַלעק סאַלאַרסקי, חיים בערקאוויטש (היינט מיין מאַן), פייוול אַלטער, יאַסל ביאלאַסטאַצקי.

פעלד האָט פאַרציילט, אז ווען ער פלעגט דורכגיין אין אָונט דעם שטאַטישן גאַרטן און ס'איז שוין געווען פינצטער, פלעגט ער גיין אין זיג-זאגן. אויב די א. ק. וועלן שיסן, זאָלן זיי אים נישט טרעפן. דעמאָלט זענען עטלעכע יידן דערהרגט געוואָרן אין ראַטשענזש דורך די פּאָלאַקן. דערוויסנדיק זיך דאָס, זענען מיר, ד. ה. אברהם שאפט, יאָלעק ראָזענבערג, משה דוד פרענקעל און איר, אַוועק צו פעלדן און אים דאָס איבערגעגעבן. פעלד האָט פאַרציילט, אַז שוין עטלעכע טעג ווי ער האָט געשטעלט אַ שמירה פון סאָלדאַטן פארן הויז, וווּ מיר האָבן געווינט. ער האָט אונדז נישט געוואָלט אַריינברענגען אין אַ פּאַניק, האָט ער געשוויגן. זיין עצה איז געווען: גוט צומאַכן דאָס הויז פון אינעווייניק, נישט אַרויסגיין אין די אָונטן.

גינזבורג און פעלד האָבן געוואָסט אונדזער באַגער צו פאַרן קיין ארץ-ישראל. זיי זענען געווען קאָמוניסטן. נאָר מיר האָבן מיט זיי נישט גערעדט אויף פּאָליטישע טעמעס.

עטלעכע מלאָוער זענען געקומען פון לאַדזש. לויט זיי איז דאָרט דער מצב נישט געווען קיין גוטער. ס'איז שווער געווען דורך לאַדזש צו פאַרלאָזן פוילן.

יאָלעק ראָזענבערג האָט איבערגעגעבן, אַז ער האָט זיך דערוואָסט וועגן אַ טויט-אורטייל אויף אים מצד די א. ק. ער איז דאָס געוואָר געוואָרן אַ דאַנק דעם, וואָס ער האָט דאן געארבעט אין או. בע. (אוזשאַנד בעזפיעטשענסטוואַ) (זיכערהייט-פּאָליציי).

נאָכן פאַגראָם אין ראַטשענזש, האָבן גינזבורג און פעלד אונדז איינגעאַרדנט צוויי גרויסע לאסט-אויטאָס. אַלס שאַפערן זענען מיטגע-פאַרן, ווי באַגלייטער און פאַר זיכערהייט — צוויי אַפּיצירן, אויך יידן. עס זענען געפאַרן: חיים ליבערבערג מיט זיין פרוי לענא, יאָלעק ראָזענבערג מיט זיין פרוי, אברהם שאפט, אדונאי, אברהם קאָפּעל און זיין פרוי מיט איר ברודער זלמן, הערשעק איצקאָוויטש, ארן יאבלאָ-נאָוסקי, שלום דרעזנער מיט זיין פרוי, שרה שפיגעל, אליהו סאָלאַרסקי מיט זיין זון לאָלעק, הערשעק פריידענבערג, משה דוד פרענקעל, יאנקל געווארטער.

אין נאָוועמבער 1945 האָבן מיר פארלאָזט מלאָוע (איר בין געווען אין מלאָוע ביי פיר חדשים). אין די אָונטן פלעגן מיר נישט אַרויסגיין אין שטאַט. אַז די חברה זענען געקומען פון דאנציג, פלעגן מיר, אבט אַ זיגער אָונט, גיין אין אַ קאפּע-הויז, צי אין אַ רעסטאָראַן. אַפילו בייטאָג זענען מיר נישט אַ סך מאָל אַרויסגעגאַנגען אין שטאַט.

מיר זענען אָנגעקומען קיין מזרח-בערלין. דאָרט האָבן מיר זיך געוואָנדן צום יידישן קאָמיטעט. זיי האָבן אונדז געגעבן אַ צימער. יידן, וועלכע האָבן געוואָלט אַריבער אויף דער אַמעריקאַנער זאַנע, האָבן זיי

צוגעשטעלט אויטאָס. דאָן, אין מיינע צייטן, זענען געווען ביי 150 יידן. צווישן זיי — אויך ס.ס.-לייט, וועלכע האָבן געמאַכט אַן אָנשטעל, אַז זיי זענען יידן. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געקענט אַ ביסל יידיש. ס'איז נישט אַדורך אַ טאָג, מען זאָל נישט כאָפּן ס.ס.-לייט, אַ דאַנק זייער ספּעציפּישן סימן אונטערן אָרעם. ביי אַ קאַנטראָל און ביי אַ דיזענפּעקציע, פלעגט מען דאָס גלייך זען.

מיר האָבן זיך פונאנדערגעטיילט. אַ טייל איז געפאָרן קיין פעלדאפינג. אמאָל איז דאָרט געווען אַ לאַגער פאר דער „היטלערי־גנט“. דאָרט האָבן מיר געטראָפּן מלאָווער: ברודער אַלטער (פון בנימין אַלטער), דוטשימינער, דוד נאטאן, טוביה און זרח מאלוכנא, נחמיה ווילאָזשני און נאָר.

פון דאָרט, אויפן באקאנטן וועג, דורך ציפּערן (קפּריסין), מיט דער אומלעגאלער עליה — קיין ישראל.

אין דייטשלאַנד איז צו מיר דערגאנגען אַ ידיעה, אַז די סאָויעטן האָבן נישט נאָר דעם פּאַדפּאַלקאָוויק גינזבורג, נאָר אויך דעם אָפיציר פעלד, געשטעלט פאַר אַ מיליטערישן געריכט. עמיצער האָט איבערגעגעבן (פשוט — געמסרט), אַז זיי האָבן געגנבעט פון דער רויטער אַרמיי פאַר יידן און געמאַכט מיט זיי „ביזנעס“.

• ראשונים שחזרו למלאכה ב-1945, לפני "הוטל פולסקי" (מלון פולני) •
 די ערשטע צוריק געקומענע קיין מלאווע אין 1945, פארן
 "האָטעל פּאָלסקי" • The first to return to Mława in 1945, in front of the "Polish Hotel".

יידישע אפיצירן פון דער רויטער אַרמיי געהאלפן דער שארית הפליטה

סאָויעט-רוסלאַנד האָב איך פאַרלאָזט אין נאָוועמבער 1944. דאָן האָט זיך אָנגעהויבן די א. ג. רעפּאַטריאַציע. מען האָט מיך פון אַ שטעטל אין אוראל-געביט איבערגעשיקט אין אַ סאָווכאָ אין אוקראַינע. פון דאָרט האָט מען מיך מאָביליזירט אין דער פוילישער אַרמיי און געשיקט קיין לובלין. פון לובלין האָט מען אונדז איבערגעוואָרפן קיין פראגע, אַ פאַרשטאַט פון וואַרשע.

יאנואר 1944, נאָכן ענדיקן די טאָג-אַרבעט ביים אויפשטעלן די פאַניאַטאָוסקי-בריק איבער דער ווייסל, ווען די דייטשן זענען שוין אין וואַרשע נישט געווען, זענען מיר מיט נאָך צוויי יידן, אויך אין אַזאַ מצב ווי איר, אַדורך די געפרוירענע ווייסל אין שטאַט אַרין. מיר זענען געגאַנגען דורך דעם טעאטער-פלאץ — ליידיק פון מענטשן. קברים פון דערהרגעטע אויפשטענדלעך. ביי יעדן הויז — אַ צלם און אַן אויפשריפט מיט נעמען פון די געשאַסענע. מען האָט געזען אין די ווענט לעכער פון די קוילן.

מיר זענען אַרין אין דער טוואַרדאָ-גאַס. פון דאָרט — אין דער נאָזשיק-שיל, מיר האָבן אָנגעטראָפן אַ ייד, וואָס האָט אונדז דערציילט: אין גאַנץ וואַרשע געפינען זיך ביי 300 יידן. זיי האָבן זיך געטיילט אין גרופן און אויסגעבויט פאַרמאַסקירטע בונקערס אין די חרובע הייזער. ער האָט אונדז דאָרט געפירט. דער אריינגאַנג איז געווען שווער. קודם איז מען אַרין מיט די פיס, דערנאָך ערשט מיטן גאַנצן קערפער. אַזוי האָבן זיי געווינט. ביינאַכט זענען זיי אַרויס און געזוכט עסן אין די ליידיקע פוילישע וווינונגען. די דייטשן האָבן די פאַלאקן אַרויסגעטריבן פון וואַרשע קיין פאַניאַטאָוו. די באַהאַלטענע יידן האָבן אַפילו נישט געוואָלט, אַז די דייטשן האָבן פאַרלאָזט וואַרשע. פון דאָרט האָט ער אונדז געפירט אויף כלאַדנע-גאַס, וווּ ס'איז געווען דאָס א. ג. קליינע געטאָ. פון דעם הויז, ווייזט ער, האָבן דייטשן געהרגעט יידישע קינדער, אַרויסוואַרפנדיק זיי אין זעק — נישט בלויז געהרגעטע קינדער, נאָר אויך לעבעדיקע קינדער, געפאַקט אין זעק, געוואָרפן דורך די פענצטער אויף די לאַסט-אויטאָס, וואָס זענען געשטאַנען ביים הויז — און די אויטאָס האָבן זיי געפירט צום אומשלאַג-פלאץ.

דערווייל איז די רויטע אַרמיי אַרין קיין וואַרשע. דער ערשטער ייד, וועלכן איך האָב געטראָפן ביי דער נאָזשיק-שול, איז קראַנק געוואָרן

אויף א לונגען-אָנצידנונג. נישט קיין דאָקטער, נישט קיין רפואות, דער ייד איז געשטאָרבן. דאָס איז געווען די ערשטע לוויה פון א ייד נאָכן חורבן.

איך בין ענדע פעברואר 1945 געפאָרן מיט נאָך א יידישער פאָמיליע קיין פלאַצק דורך מאָדלין. פון מאָדלין — מיט דער באָן, דורך נאשעלסק, קיין מלאָווע.

אָנהייב מערץ 1945 בין איך אָנגעקומען קיין מלאָווע. דאָס איז געווען פאַר דער קאָפיטולאציע פון די דייטשן. פון מאָדלין ביז מלאָווע זענען מיר געפאָרן 3 טעג.

די באָן איז אָנגעקומען ביינאָכט. פארטאָג בין איך געגאנגען אין שטאָט אַרײַן. אויף דעם אַלטן מאַרק — 3/4 פון די הייזער — חורבות. די פלאַצקער גאָס ביז די שוועסקע-גאָס — אַלץ חרוב. פון איציק זענדלס הויז אָן, שטייען אַלע הייזער פון ביידע זייטן נישט צעשטערט. דאָס הויז, אין וועלכן איך האָב געווינט — נישטאָ. מיין משפּחה האָט געווינט אין הויז, וווּ ס'איז געווען דאָס געוועלב פון קראָנענבערג. כ'האָב אָנגעטראָפּן אויף אַ גוי, אַ שלײפּער. ער איז אַמאָל געווען מײנער אַ שכן. פון אים בין איך אַ סך געוואָר געוואָרן. אַ פּאַלאַק, וועלכער האָט געווינט אין הויז פון אברהם מענדעל פרענקעל, האָט מיך גענומען צו זיך, ביי אים בין איך איבערגעשלאָפּן. דער שלײפּער האָט מיך צוגעפירט צו דער „אַפּיעקא ספּאַלעטשנא“ (סאַציאלע הילף). דאָרט האָט געארבעט הינדע קראוועץ-ראָזענבערג.

בורמיסטש איז דאן געווען וולאדעק כשטשאָן, פון די לינקע פ.פ.ס. געלט האָט מען נישט גענומען, נישט קיין סאָויעטיש און נישט קיין פּויליש (פון דער רעגירונג אין לובלין). יעדן טאָג אינדערפרי, האָט מען ביי קאָזשיקס הויז געטיילט בחינם ברויט. אויך באַדינונג האָט מען געקריגן בחינם. די פּריזירערי, למשל, האָט געשערט און נישט גענומען באַצאָלט. איך האָב באַקומען אַן אַפּיציעלע דירה, אין הויז פון הערש שפּיראָ, ביי די האַלעס. דאָרט האָבן שוין געווינט צוויי קווינען פּוּזשיצקי. דערנאָך זענען געקומען נאָך מלאָווער: שלום דרעזנער, יאָבלאָנאָוסקי און אַנדערע. אין מאי 1945, נאָך דער קאָפיטולאציע, זענען קיין מלאָווע געקומען נישט נאָר מלאָווער יידן.

יוני 1945 שטעלט מיך אָפּ אַ סאָויעטישער אַפּיציר און ער שטעלט זיך פאַר: פעלד, אַ ייד. ער האָט מיך אויסגעפרעגט, דערנאָך פאַרבעטן אין זיין קאבינעט, ער איז דער נאטשאלניק פון שטאָט. דאָס איז געווען אין הויז פון „באנק פאַלסקי“. איך האָב דערציילט וואָס מיט מיר איז פאַרגעקומען. פרעגט ער: „ווי אַזוי האָט איר זיך איינגעאָרדנט? ווייל אין שטאָט, ביז נאשעלסק, זענען פאראן אַ סך קעגנער פון רעזשים, די א. ק. מען דארף קאָנצענטרירן אַלע יידן אין איין אָרט און ער וועט

שוין געבן אַ שמירה. קומט מיט מיר צו אַ העכערן אַפיציר, פאַדפאַל-קאָווינק גינזבורג — אים אונטערליגט די גאַנצע געגנט". מיר זענען אַריין אין זיין קאבינעט. גינזבורג פראָפּאָנירט, אַז אַלע יידן זאָלן אַריבער אין אַ הויז אויף דלוגא-גאס, וואָס האָט געהערט צו קאמינסקין. דאָרט האָבן מיר אויך איינגעאָרדנט וואַרשטאַטן. מען האָט אויסגעוויילט אַ קאָמיטעט: אברהם שאפט — פאַרזיצער, שלום דרעזנער — סעקרעטאַר, משה דוד פרענקעל — קאָמיטעט-מיטגליד. לגבי דעם סאָויעטישן קאָמענדאַנט זענען מיר געווען די פאַראַנט-וואָרטלעכע.

דער שטאַטראַט האָט זיך געוואָנדן צו אונדז, מיר זאָלן צוריקגעבן דאָס הויז, אין וועלכן מיר האָבן געווינט. זיי וועלן אונדז געבן אַן אנדערע וווינונג. איך האָב מסכים געווען מיטן באַדינג, זיי זאָלן אונדז געבן אַ יידיש הויז, וווּ ס'האָט געווינט מאיר קאנאַרעק. אויף דעם האָט דער שטאַטראַט נישט מסכים געווען.

דערווייל זענען אדורך א פאַר חדשים. די צאָל יידן אין מלאווע האָט זיך פאַרגרעסערט. מיר זענען שוין אומגעפער געווען אַ 60 יידן. מען האָט איינגעאָרדנט אַ קוך. פראָדוקטן האָט אונדז צוגעשטעלט פעלד. אויך אַ קו אויף מילך. די קו האָט מען ביי אונדז אייניקע מאָל צוגעגנבעט, אָבער פעלד מיט סאָויעטישע סאָלדאַטן, האָבן יעדעס מאָל צוריקגע-ברענגט די בהמה.

די באַציונג צו אונדז מצד די פּאָלאַקן איז נישט געווען קיין גוטע. קודם כל זענען שטענדיק געווען שיכורים, וואָס זענען געשטאַנען פאַר אונדזער הויז אויף דלוגא און געשאַלטן מיט ביטערע קללות — אַז מען דאַרף אויסשחטן אַלע יידן. אַ חוץ די פּאָלאַקן, וואָס האָבן געהערט צו לינקע פארטייען, האָבן אַלע איבעריקע זיך שלעכט באַצויגן צו אונדז. מען האָט געפילט אַן אָפענע אָדער באהאלטענע שנאה צו אונדז. אַ שטייגער, איך האָב געארבעט ביי אַ פּאָלאַק צוויי וואָכן. ווייזט זיך אַרויס — ער איז גאַר פון די „אַרמייאַ קראַיאַוואַ". נישט ווייניק יידן האָבן זיי אויסגעהרגעט.

מיט פעלדן פלעג איך זיך טרעפן כמעט יעדן טאָג. מיר האָבן געהאט אַ זאל. האָט ער צוגעשטעלט אַ ראַדיאָ, פאַרשאפט אַ ניי-מאַשין, כלים צום וואַרשטאַט און עסנווארג.

איינמאָל (אויגוסט 1945), קומט צו ליפּן פעלד און גיט איבער, אַז מען ריכט זיך אויף אַן אָנפאל מצד די א. ק. און מען דאַרף זיך צוגרייטן. ער באַפעלט: באַוואָרענען אַלע צימערן — און געגעבן 5 ביקסן צום פאַרטיידיקן זיך. פאַר דעם גרויסן שפייכלער נעבן דער דלוגא-גאס, האָט ער אַוועקגעשטעלט פולעמיאָטן.

4 פארטאג — מען קלאפט. דאָס איז פעלד: „קינדער (רעביאטא), ווי פילט איר זיך? ס'איז טאקע געווען אן אָנפאל פון די א. ק.־לייט. אַבער מיר האָבן אַוועקגעשטעלט אונדזערע זעלנער זיי זאָלן אייך היטן. ס'איז געלונגען.“ אַלס דאנקבאַרקייט פארן ראַטעווען אונדז, האָבן מיר פאַר די באַשיצער איינגעאַרדנט אן אַוונט, אין וועלכן ס'האַט אויך אַנטייל גענומען דער פאַרפאַלקאָוויק גינזבורג און אַנדערע סאָויעטישע יידישע אַפיצירן.

פאַר דעם האָבן גינזבורג און פעלד נאָכאמאָל אַרויסגעוויזן זייער וואַרעם יידיש האַרץ. אזוי ווי עס האָט געדראָט אַ סכנה פון די א. ק., האָבן זיי אונדז פאַרגעלייגט אן אויטאָ, מיט באַגלייטונג, ביז מזרח־בערלין. וכך הוזה. איך האָב פארלאָזט מלאָווע.

שפּעטער בין איך געוואָר געוואָרן דורך מיין קוויז, מיכאל שאַפט, אַז מען האָט גינזבורג און פעלדן געשטעלט פאַר אַ סאָויעטיש־מילי־טעריש געריכט, פאַר דעם אַלעם וואָס זיי האָבן פאַר אונדז יידן געטאָן אין מלאָווע. שווער צו וויסן, אין וואָס מען האָט זיי באַשולדיקט, לויט וועלכע פאראַגראַפן. מיך האָט מען געזוכט אין מלאָווע — און אָנגעטראָפן אויף מיין קוויז מיטן זעלבן פאמיליע־נאָמען. מ'האַט אים אַרעסטירט, געפאַרשט גאַנץ שווער און געמוזט אים אַרויסלאָזן. ער איז דאָך דעמאָלט אינגאַנצן נישט געווען אין מלאָווע און האָט קיין אַנונג נישט געהאַט וועגן די אַפיצירן גינזבורג אַדער פעלד.

אזוי אויך בין איך געוואָר געוואָרן, אַז די מלאָווער יידן זענען אַרויס פונעם הויז אויף דלוגא גאס און אריבער אין „האַטעל פּאָלסקי“. איך בין דורך בערלין געקומען קיין ישראל.

אַקסוואַמאַציע פון עצמות מקבר־אחים • עקסוואַמאַציע פון ביינער פונעם ברידער־קבר • Exhumation of bones from a mass grave

אויך נאך דער באַפרייונג געוואָרן פאַרפאלגט

מיין שטאם איז פון דויערגאָוואָ. אין 1942 בין איך אַנטלאָפן פון געטאָ אין אַ דאָרף און דאָרט האָט מען מיך אויסבאַהאַלטן. די פוילישע משפּחה, וועלכע האָט מיך אויסבאַהאַלטן, האָט אויך געזאָרגט פאַר אַלץ. געשאַפן אַ „קענקאַרטע“ אויף אַ פוילישן נאָמען. אין זייער תּבואה־שפייכלער האָבן זיי געמאַכט אַ לאָך, אַ גרוב אַזאַ, פאַרמאַסקירט מיט שעטשקע. אַזוי בין איך דאָרט געווען די גאַנצע צייט. זיי פלעגן מיר אַריינגעבן עסן דריי מאָל אין טאָג און איינער פלעגט היטן פאַר אַ פרעמד אויג. לעבן דער סטאָדאַלע, איז געווען אַ קורניק — און דורך דעם קורניק האָט מען דערלאנגט דאָס עסן, אַזוי ווינטער און זומער. אַז איך בין אַרויס שוין אַ באַפרייטער, האָב איך געוווּגן אַ 40 קילאָ.

נאָך דער באַפרייונג, האָבן די רוסן געהאַט די געגנט אין זייער באַזיץ. איינמאַל ביינאַכט קומען אַריין מענטשן פון דער א. ק. („אַרמיאַ קראַיאָוואַ“ — אונטערערדישע אַרמיי פון דער פוילישער עמיגראַציע־רעגירונג און לאַנדאָן, וואָס האָט געקעמפט קעגן דעם פּאַלקס־דעמאָ־קראַטישן רעזשים און פוילן נאָך דער באַפרייונג) — און זיי ווילן ליקוויר־דירן דעם ייד, וועלכער געפינט זיך ביי זיי (ביי דער פוילישער פאַמיליע). מיין פרויס שוועסטער האָט זיי געגעבן דאָס גאַנצע געלט, וואָס זי האָט געהאַט. זיי האָבן נאָך מיטגענומען דעם ראָווער און האָבן מיך באַפרייט. דאָס איז פאַרגעקומען ווינטערצייט. מיך האָט מען אַרויסגעפירט אין דער פיזשאַמע — און אַזוי בין איך אַנטלאָפן. זיי האָבן נאָכגעשאַסן און נישט געטראָפן. שכנים האָבן מיך גענומען צו זיך, ס׳איז אָבער געווען אַ פחד צו בלייבן אין דאָרף. מיין פרויס משפּחה האָט מיר מיטגעגעבן דאָס לעצטע געלט און איך בין געפאַרן קיין אַלשטין (אַמאַל אַלענשטיין), וווּ כ׳האַב אָפּיציעל חתונה געהאַט מיט מיין רעטעריין. אין אַלשטין האָב איך זיך פאַרנומען מיט געזעלשאַפּטלעכער טעטיקייט, געווען פאַרזיצער פון יידישן קאָמיטעט און פאַרזיצער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע.

איינמאַל זענען געקומען די רוסן און מיך גענומען אויף אַן אויס־פאַרשונג. מען האָט מיך באַשולדיקט אין קאָנטאַקטן מיט אויסלענדישע אַגענטן, אַז צוזאַמען מיט אַ פּאַדפּאַלקאָוויק האָב איך געמאַכט נישט ריינע געשעפטן, גענומען ביי די דייטשן און אַוועקגעגעבן די יידן, גע־האַנדלט מיט וואַלוטע. די פּאָליציי האָט מיך געצוואנגען זיך מעלדן צו

זיי יעדע פאר טעג. די גאנצע צייט בין איך געווען אונטער זייער אויפזיכט, מען איז מיר נאכגעגאנגען יעדן שריט.

אין יאר 1946 (אדער אנהייב 1947), האט מען מיך ווידער ארעסטירט און באשולדיקט אין די זעלבע אויסגערעכנטע חטאים. כ'האב נישט געהאט קיין ברירה — איך בין פון זיי אנטלאפן. זיי האבן מיך חושד געווען, אז איך בין גאר אברהם שאפט, וועמען זיי זוכן ארום. אזוי, אז בין 1950, בין איך ווידער געווען אין קאנספיראציע, קוים וועלן מיך די רוסן ארעסטירן.

אבער מיין פרוי האט מען כסדר געמאטערט: ווו איז דיין מאן? דאך איז געשען, אז אין פראגע האט מען מיך אנטדעקט, ארעסטירט און איבערגעפירט קיין אלשטין. אפגעזעסן דארט 3—4 וואכן, אין שווערע באדינגונגען. מען האט מיך באשולדיקט אין דעם וואס פריער און פון מיר געפאדערט איך זאל אונטערשרייבן א דאקומענט, אז כ'האב געמאכט „שאכער־מאכער“ מיטן פאדפאלקאווניק. איך האב זיך קעגנגעשטעלט, נישט געוואלט אונטערשרייבן. איך האב געטענהעט, אז ס'איז א בלבול. האט מען מיך שטארק צעשלאגן. די טענה איז געווען, אז איך בין נישט מיכאל שאפט, נאר אברהם שאפט. איך האב קיין אונג נישט געהאט וועגן דער גאנצע געשיכטע. שפעטער זענען צו מיר דערגאנגען קלאנגען, אז דעם דאזיקן פאדפאלקאווניק האט מען ליקווידירט. מיר איז געווען ביטער ווי ביי די דייטשן. קוים ארויס פון דעם.

אין יאר 1957 האב איך פארלאזט פוילן און מיט דער פרוי און צוויי זין זיך באזעצט אין ישראל.

- הוצאת גופות היהודית שנרצחו ע"י הנאצים מקבר-אחים, 1946
עקסומאציע פון די קערפערס פון דערמארדעטע יידן פון ברידער-קבר, 1946.
Exhuming bodies of Jews murdered by the Nazis from a common grave, 1946.

לוחמי מחתרת שהועלו לגרדום

בסוף שנת 1943 היו באושוויץ כמה מאות אסירים, שחלקם שפר עליהם. האנשים האלה שעבדו במחסני המזון והלבוש, במכבסה (שם עבדתי גם אני), היתה להם אפשרות להוציא חפציהם שונים ולהשיג תמורתם תוספת מזון. כמובן, העיסוק הזה היה כרוך בסיכון. אבל שום סכנה לא יכלה להרתיע את האסירים מרדיפת מזון. באותם הימים עוד רבו ה„סלקציות“ של „מוזלמנים“, ורדלול הגוף היה זהה עם פסק די־מוות.

ידענו כי הנאצים ינסו לטשטש את עקבות מעשיהם הרצחניים שביצעו על גופה של האנושות ובפרט על העם היהודי. במעמקי ההשפלה והקדרות ניעור הצורך לעשות משהו שיחזיר תוכן לחיים וטעם למוות. בפגישה חשאית של בני־נוער יהודי ששרדו מיוצאי עיר צ'כנוב הועלה הרעיון להושיט עזרה וסעד לעלובים ביותר, לעומדים על סף הכליון. מוטק ברגסון, שעבד בקומאנדו מובילי הלחם, קיבל על עצמו לספק מדי יום כמה ככרות לחם. נוח זבלודוביץ' ואחיו חנן עבדו זמן־מה בבlook 24, שהיה תפוס ברובו עלידי „פרומיננטים“, שהותירו בסעודתם חלק מהמרק של המחנה. נוח ואחיו היו מקבלים את המרק ומחלקים אותו בין חברינו הרעבים.

באותו זמן התקררנו למרדכי בילוביץ' (הללי) ולייבק בראון, איש נבון ובעל־לב, שעבד כחובש בבית־החולים. לייבק התחיל להוציא כמויות ניכרות של תרופות ומשחות, שערכם במחנה היה רב לאי־ערוך להצלת חיי אדם. העזרה ההדדית והאירגון החשאי של יוצאי צ'כנוב הפכו לשם־דבר במחנה. אני הייתי אחראי ל„ריכוז“ הלחם וחלוקתו, כיוון שהייתי חופשי בערבים יותר מאחרים. אז סיפר לי נתן שקיים במחנה אירגון מחתרתי מסועף, שהצטרפו אליו אסירים מבני לאומים שונים, גרמנים – אסירים־פוליטיים, צרפתים, פולנים, בלגים ועוד. הוא הציע לי להיפגש עם חבר אחראי. שמו היה ברונו. השתוממתי שאדם זה עליו הצביע נתן עבד אתי בקומאנדו אחד והכרתי אותו חודשים רבים, שוחחתי עמו לא־פעם, ולא עלה על דעתי שהוא מרכז בידיו חוטים לפעולה חשובה.

ברונו היה קומוניסט יהודי, מיוצאי גרמניה. בעל קומה בינונית ועיניים שחורות יוקדות. עלי עשה רושם של שתקן, אך במשך הזמן נוכחתי שהוא יודע לדבר הרבה בשעת הצורך. ידעתי כי ברונו מוקף ידידים גרמניים אריים, ששמעו דבריו בכוֹב־ראש. ברונו היה אסיר מחנות הריכוז משנת 1933. בתחילה נצטמצם הקשר שבינינו רק במסירת ידיעות על המצב בחזיתות הצבאיות והפוליטיות. כל ערב נפגשתי עם חברי ומסרתי להם את תמצית

הדברים שבפי ברונו. ברונו בחן אותנו זמן ממושך. הוא נפגש עם מוטק בילוביץ' כנציג האחראי שלנו ואחרי השיחה הזאת חל מפנה ביחסים.

הקשרים עם המחתרת נתהדקו באופן הדרגתי. בשנת 1944 השתלטו אנשי המחתרת על עמדות־מפתח רבות במחנה. גם חברים שלנו מונו לתפקידים אלה. מרדכי בילוביץ' ושני חברים אחרים מיוצאי קראקוב מונו לשרייברים (פוקדים). עלידי חברינו אלה וכבעלי עמדות אחרות ניתנה לנו אפשרות להיות שותפים בהכרעות שונות, לשמור על חברינו, להגן על הצפויים־לסכנות; ובעיקר – הודות לחילופי־גברי אלה בתפקידים החל להשתנות היחס של הממונים. עלה ערך האדם וכבוד חייו באושוויץ.

יום אחד הודיע לי ברונו, כי עלי להיפגש באופן דחוף עם איש־המחתרת קאפו וילי, הקאפו של בית־המטבחיים. עוד באותו ערב ראיתי את וילי. הוא תבע מאתנו להציב שמירה על חלק מגדר־המחנה, הגובל עם בלוק 11, וביחוד לעקוב אחרי המתרחש בבלוק 11. מדי יומיים היה עלינו למסור דו"ח מפורט. ערבים רבים עשינו בשמירה הזאת וראינו אנשים מובלים ונרצחים בבלוק 11. כיום אני מבין, כי הנתונים שנמסרו בדרך זאת היו מיועדים לדו"ח, שהמחתרת שיגרה בקביעות החוצה.

הגרמנים עוד הצליחו לפני חיסול המחנה להתנקם בכמה חברים מרכזיים של הנהגת המחתרת. בעטיו של סוכן נאצי הם הוסגרו בשעת הבריחה. לעולם לא אשכח את התמונה: במעמד כל אסירי המחנה, הניצבים באפל, הובילו את נאמני המחתרת לגרדום. הם היו מוכרים־לכול כלוחמים ללא־חת על האחוזה בין האסירים, על הקלת גורל האדם. בעומדם על משקולת־התלייה השמיעו קריאות אנטי־נאציות והכריזו על אמונתם הבלתי־מנוצחת בשיחורור האדם והעולם.

אלפי האסירים עזבו את מגרש האפלים כשדמעות חונקות גרונם. רק אחד ויחידי עוד נשאר במקומו לאחר שהכל התפזרו. היה זה היינץ. התלויים היו אחרוני חבריו, ידידיו למאבקים ולמבחנים רבים. בידיים רועדות מקור ליטף את גופותיהם ונפרד מהם לנצח. . .

- אקסהומצית גופות היהודים שנרצחו ע"י הגרמנים, 1946.
- עקסהומאציע פון די קערפערס פון די דערמאָרדענטע יידן, 1946
- Exhuming bodies of Jews murdered by the Germans, 1946.

סיפורו של יתום יהודי

הגב' והאדון לואיס קלניץ בחרו השנה את ישראל בחופשתם השנתית. בהיותם בתל-אביב פגשו באיש שהיה פעם תושב שלנו. את סיפורו הדראמטי של האיש מעלה מר קלניץ:

אנו חוזרים מחופשה - השנה זאת היתה ישראל שעניינה אותנו - ארץ זו הרחוקה והקרובה מקום בו הישן והחדש מתמזגים, מקום בו האנשים בעלי אומץ וחינוך הצליחו להחיות את המדבר, מקום שכל דבר בו מרהיב אותך. . . השמים הכחולים יותר, הים, ההרים והעצים - אותם העצים, הנטיעות, שנטעו בידי אנשים, אותם האנשים חסרי כל, שסוף-כל-סוף מצאו מולדת, מולדת שלהם. בין תל-אביב וירושלים נטעו 6 מיליון עצים לזכר 6 מיליון היהודים קורבנות הנאצים.

הדבר המעניין שקרה לנו בביקור זה - פגישה עם איש אקס לשעבר. במסעדה הוא פנה אלינו בצרפתית רהוטה בשמעו שאנו מדברים צרפתית בינינו, וסיפר את סיפורו:

אני - בנו של מלינז' - השען בעל החנות הקטנה ברחוב שפליה מול המנג'ר, גרנו יחד עם הורי ואחי הקטן. והנה ב-1944 (בהיותי פחות מגיל 11) באו הגרמנים לאסור את אבי. הם לקחו אותו בבוקר שיבוא לפתוח את החנות. אנו כבר לא היינו ישנים שם. בעלי ה"מנג'ר" נתנו לנו את המפתחות מהכפר, כדי שנוכל לישון שם. הם גם יעצו לנו לעבור שם בכלל גם ביום, אבל צריך היה גם לדאוג לפרנסה והלקוחות דרשו את התיקונים.

שבוע אחר זה אסרו את אמי עם שני בניה (אחי הצעיר, היה בן 4-3 חודשים).

אנשי הגסטאפו אמרו לה, שלוקחים אותה רק לפגישה עם אבי ושהיא תחזור. אני נלחצתי אליה, והיא דחפה אותי וצעקה: „לך מפה, אין לך מה לעשות כאן". ולאנשי הגסטאפו אמרה שאני בן השכנים, וכך הצילה את חיי. נודע לי שאת אבי לא ראתה ושכולם, הורי, אחי הפעוט נשרפו בתאי הגאזים. והנה אני לבדי ברחוב ילד בן 11. אשה זקנה גב' ברוך רחמה עלי. היא גרה בקומה שנייה וטיפלה בי במסירות רבה. אתם יכולים להבין שבגיל זה דרושה לילד רוח ועדינות של אם.

למרות רצונם הטוב של השכנים נהפכתי לילד רחוב, עזוב לנפשו. ואז עשיתי משהו שיכול היה לעלות לי ביוקר - או אפילו בחיי - הלכתי ל'נדרמריה. נפלתי לידי איש הגון, בלי ספק אב לילדים שהעביר אותי למנוח - איזה? לא זוכר. הנזירות החזיקו אותי זמן מה אבל בטח פחדו, מכיוון שכעבור זמן קצר

ביותר העבירו אותי למרכז למרסי. מה השם? לא אוכל להגיד, אלא שהייתי אומלל מאוד וברחתי. נתפסתי וקיבלתי עונש חמור. אחר כך העבירו את המרכז למקום אחר. לא רק שרעבתי ללחם, אבל כל הטיפול בי היה אכזרי. יתר הילדים גם כן היו יתומים, אבל אני הייתי יתום יהודי.

ברחתי שוב. ימים ולילות הלכתי בשדות כדי לא ללכת בדרכים, אכלתי פירות ושורשים, עברתי יערות (שנראו לי עבים מאוד). היה לי רע – ונאלצתי לחזור, שוב למכות והייתי מסכן ואומלל.

המלחמה נגמרה והמרכז עבר למרסי. החלטתי לברוח ולהסתתר כך שלא יקחו אותי, מצאתי מחסה אצל צוענים.

מיותר לספר מה עבר עלי במחנה שלהם. זה עצוב מאוד לשוב. אני בשדות עם אחד מילדי הצוענים. לאן ללכת אם לא לדרך אקס. הגעתי שמה אחרי דרך הליכה קשה. מצאתי שם שוב את הגב' ברון ואדון דוסר ואשתו. אדון זה לקח אוי וטיפל בי בהרבה רחמנות, רחץ אותי, ריפא אותי מכל הזוהמה שנדבקה אלי בצורה כה נוגעת ללב שלא אוכל להיזכר בזמן ההוא בלי דמעות בעיני.

העבירו אותי אחר כך לבית-ספר דרך אירגון יהודי. אחר כך דודי – אח אבי העביר אותי לקובה.

הייתי שם ארבע שנים. עבדתי וחסכתי כדי שאוכל להגיע לארץ-ישראל. השנים הראשונות כאן היו בקיבוץ. עבדתי בתור טרקטוריסט. הייתי צעיר מאוד, החיים היו קשים מאוד, אבל יפים ומעניינים. כעת מצבו שופר ועכשיו אתם רואים אותו במסעדה זו, השייכת לו בדרך בין תל-אביב וחיפה.

"רצוני העז – לנסוע פעם לצרפת לתת תודה למשפחות גוררד, ברון, דוסר שאני כל כך הרבה חייב להם ושאיפשרו לילד אומלל עזוב להתחיל בחיים חדשים".

(מתוך המאמר "זכרונות מחופשה" בעתון צרפתי בעיר אקס-אן-פראוואנס)

● ארונות עם גופותיהם של הקרבנות מוכנים לקבורה, 1946
די ארונס מיט די עקסוהומירטע קערפערס זענען גרייט צו
קבורה, 1946. ● Coffins holding the bodies of victims waiting for burial, 1946.

מלאווע נאָכן חורבן

פון בוך „איבער שטיין און שטאַק“ — „א רייזע איבער הונדערט חרוב־געוואָרענע קהילות אין פוילן“. אַרויסגעגעבן דורכן פארלאג „לעצטע נייַעס“, תל־אביב, 1952. דער מחבר האָט אַ שייכות צו מלאווע. זיין פרויס פאָטער שטאמט פון מלאווע, משפחה אַלטער.

דאָס שטעטל מלאווע אויף דער אַמאָליקער פרייסישער גרענעץ. דורות דערציען זיך אויף דער שוועל פון צוויי קולטורן. די באַוועגלעכע יידן, וואָס שפּאַרן־אַן אַזש אין ווייטן קעניגסבערג, וואָס זייער לעבן און זיין איז ווי אַ שיף אויף די גרויסע וואַסערן פון דער וועלט — שאַפן ביי זיך אין דער היים יסודות פון תורה און פאַראַנקערן זיך אין די טיפענישן פון יידישער טראַדיציע, ווי זיי וואַלטן אין מלאווע געבויט אַן אייביקייט.

מלאווער פשוטע האַרטע יידן. ביי זייער אַריינגעטוענקייט אין גרענעץ־מסחר און אין וואַכעדיקייט, קען קיינער נישט אַזוי ווי זיי דעם אוצר פון שבת און יידישעכער אָפּגעהיטנקייט. נישט וועגן גרענעץ־מסחר איז דער פאַרמעסט צווישן די אַלטערס און קלעניצעס. מלאווער יידן ווילן דערגרייכן אַנדערע עולמות. מלאווער יידן רייסן זיך צו אַ העכער, צו אַ גייסטיק לעבן, און ווען די צוויי משפחות אַלטער און קלעניעץ קעמפן קעגן זיך, איז עס דער קאַמף פון גייסט.

ווען איך שרייב די שורות, ליגט פאַר מיר אַ דייטשער בילדער־אַלבום: „רייכס־אָפּבאַו אים אַסטען“ — „דייטשלאַנדס אויפבוי אין מזרח“, אַרויסגעגעבן אין מינכען אין יאָר 1941. אין דעם טייל, ווו עס ווערט באַהאַנדלט די יידנפראַגע, געפינען זיך עטלעכע בילדער פון יידישע טיפן אין פוילן. צופעליק זענען די בילדער פון מלאווער יידן — האַרציקע יידישע טאַטעס און זיידעס, וואָס דורך זייערע אויגן לייכטן־אַרויס גרויסע הערצער. אין דעם טעקסט צו די בילדער זאָגן פאַרויס די דייטשן, אַז זיי וועלן „מאַכן אַרדענונג מיט די פוילישע יידן“. אַבער די מערדער דערציילן נישט, אַז אַט די יידן וואָס זייערע בילדער געפינען זיך אין אַלבום, זענען שוין נאָך דער „אַרדענונג“.

דאָ, אין מלאווע, האָבן די דייטשן דורכגעפירט אפשר די ערשטע „אויסזידלונג“ פון פוילישע יידן, נאָך איידער עס זענען געשאַפן געוואָרן טרעבלינקע און מיידאַנעק. פאַר וואָס און פאַר וועלכע זינד איז זיי געקומען אַזא סוף? צי פאַר דעם, וואָס ווו זיי זענען געקומען, האָבן זיי געטראָגן מיט זיך ליכט אין וויסן? צי פאַר דער גרויסער, יידישער עטיק פונעם מלאווער ייד יוסף אַפּאַטאַשו? צי פאַר דעם, וואָס ווען דאָס

מלאווער קריסטלעכע פויערטום איז געווען אָפּגעשטאַנען און פרימיטיוו, האָט די יידישע מלאווער יוגנט דאָ אַנטוויקלט אַ ברייטע וועלטלעכע קולטור?

מלאווע האָט געהערט צו די קולטורעלסטע יידישע שטעטלעך אין פוילן. מלאווע, אַ קליינע יידישע קהילה, האָט אַרויסגעגעבן עטלעכע דורות יידישע אינטעליגענץ. מלאווע האָט פיל יידישע ישובים איבער דער וועלט באַקרעפטיקט מיט ווונדערלעכע שעפּערישע כוחות. דאָס שטעטל איז געווען ווי אַ לעבעדיקער קוואַל, וואָס האָט גשפרודלט מיט גייסט און וויסן. בלויז דאָס איינציקע שטעטל האָט אַרויסגעגעבן אַזעלכע צוויי יידישע עפיקער, ווי יוסף אָפּאַטאַשו און עוזר וואַרשאַווסקי. איר וועט איצט איבער דער גאַנצער יידישער וועלט באַגעגענען אינזשיניערן און בויער, דאָקטוירים און פעדאָגאָגן, וואָס זייערע וויגלען זענען געשטאַנען אונטער די מלאווער יידישער דעכער.

און אַט דער קוואַל איז צעשטערט געוואָרן אין די ערשטע חדשים, ווי אַהער זענען אַריין די דייטשע באַרבאַרן.

דעם 5טן דעצעמבער 1940, האָבן די גערמאַנער אַרויסגעטריבן פון די הייזער דריי טויזנט דריי הונדערט מלאווער יידן און זיי געטריבן קיין דזיאלדאָוואָ. אין דעם דזיאלדאָווער לאַגער, האָבן די מערדער אויסגעפּרוווט די פייניקונג און דערנידעריקונג-מעטאָדן, וואָס זענען שפּעטער אָנגעווענדעט געוואָרן כלפי אַלע פוילישע יידן. זיי האָבן אין לאַגער געלייגט שייטער-הויפּנס און אויף זיי אויסגעפּרוווט, ווי לאַנג און מיט וואָס פאַראַ טעכניק עס וועלן צום זיכערסטן ברענען יידישע גופים. מיט נאָהייקעס און שטעקנס זענען יידן געטריבן געוואָרן אינעם לעבעדיקן פייער פון די שייטערהויפּנס. איבער לעבעדיקע יידן זענען אַדורכגעפאַרן לאַסט-אויטאָס און דייטשע באַנדעס האָבן זיך צוגעקוקט, ווי עס ווערן אונטער די שווערע רעדער צעמאַרשטשעט יידישע גלידער. מיט אַזאַ טויט איז אויך אומגעקומען דער מלאווער רב, וועלכער האָט פאַר דעם משונו/הדיקן טויט, יעדע שעה געמוזט זיך אַנטאָן אין טלית-און-תפילין און אין דער אָנוועזענהייט פונעם לאַגער-שטאַב בעטן פאַרן געזונט פון היטלערן. צום סוף האָבן זיי אים מיט נאָהייקעס געצווינגען ער זאָל זיך אַוועקלייגן אויף דער ערד און איבער אים איז אַדורכגעפאַרן אַ לאַסט-אויטאָ.

פון שטאָט זענען אין לאַגער אַריינגעקומען אַפיצירן פון דער „העכערער ראַסע“, כדי דאָ אויסצושפּילן זייערע סאָדיסטישע אינסטינקטן. ס'איז שווער איבערצוגעבן אין ווערטער וועגן די ראַפּינירטע עינוים, וואָס די יידן זענען אין דעם לאַגער אויסגעשטאַנען. די איינצעלע איבערגעבליבענע מלאווער יידן שווייגן מער, ווי זיי דערציילן. זיי האָבן נישט קיין ווערטער אין זייער שפּראַך איבערצוגעבן דעם פּיין, וואָס עס זענען אויסגעשטאַנען

די מלאווער יידישע פרויען, וואָס מען האָט געצוונגען, זיי זאָלן זיך אויסטון נאָקעט און מיט די ברוסטן זיך ראַיען אין מענטשלעכער צואה. דאָס איז נישט געווען די המצאה פון פרימיטיווע ווילדע אַפריקאַנער, נאָר הויכע אַפֿיצירן-דעגענעראַטן, דייטשע יונקערס און אדללייט פון גערמאַניש-חזיריש בלוט, וועלכע האָבן זיכער זייערע, "העכערקייט-גע-פילן" געשליפן אויף די שטייגער פון דעם גייסטיק-קראַנקן פרידריך ניטשע. די זעלבע אַפֿיצירן האָבן געצוונגען יידישע מיידלעך, זיי זאָלן עפנטלעך אויפן לאַגער-פלאַץ אַדורכפירן לעסבישע אַקטן. זיי האָבן אויסגעוויילט פאַר פעלקער און געצוונגען פרעמדע מענער זאָלן פאַר-גוואַלטיקן די פרויען פון אַנדערע מענער. די דייטשן האָבן זיך געוויילט אין אַט דער וואַלפּורגאָ-נאַכט, וואָס האָט אָן איבעררייס געדויערט עלף מעת-לעת.

פון די עינويים און פון דעם וואָס די מלאווער יידן האָבן זיך צוגע-זען, זענען עלף פון זיי אַראָפּ פון זינען. די אומגליקלעכע זענען אַרומ-געלאָפן איבערן לאַגער אין מוראדיקע שגעון-אַנפאַלן. און אויך די סצענעס האָבן געשטילט די סאַדיסטישע תאוה פון די דייטשע דעגע-נעראַטן. ביינאַכט האָבן יידן געבונדן די קראַנק-געוואָרענע און זיי אויס-באַהאַלטן פאַר די אויגן פון די דייטשן. איינער האָט זיך פון די שטריק באַפרייט און אַרויס אויפן לאַגער-פלאַץ. די דייטשן האָבן געלאָזט אין גאַנג אַ לאַסט-אויטאָ און דעם קראַנקן איבערגעפאַרן צום טויט.

די פיינלעכסטע סצענעס האָבן זיך אַפּגעשפילט ביים פאַרטיילן עסן. קיינער האָט נישט געטאַרט צוקומען צום קעסל מיט אַ טעלער אַדער אַ קאַנסערוון-שעכטל. דאָס עסן איז אויסגעטיילט געוואָרן אין דער פאַלע-אַריין, אין זאַקן, אין היטלען און אין שיר. און אַז מ'האַט באַקומען די שיטערע זופּ אין אַ זאַק, אַדער אין דער פאַלע, האָט מען געמוזט לויפן מיטן עסן, ווען נישט — האָט מען דאָס עסן געמוזט אויסגיסן. דאָס דזיאָלדאָווער גיהנום האָט געדויערט עלף טאָג. במשך פון אַט דער אייביקייט, זענען די יידן קראַנק געוואָרן און פולשטענדיק צעבראַכן. דעמאָלט האָט מען זיי אָנגעלאָדן אין לאַסט-וואַגאַנען און אַוועקגעשיקט קיין מעזריטש, וואָס האָט דעמאָלט געהייסן אַ "יידן-רעזערוואַט".

דאָ האָט זיך אַ פריש גיהנום געעפנט פאַר זיי. ישראל גאַלדשטיין, אַ ריפּינער ייד, וואָס האָט דורכגעמאַכט אַלע פיינען, וואָס איז פאַרהאַרטעוועט געוואָרן אין פייער פון פילמאַליקע, "אויסזידלונגען", וואָס האָט זיך געראַטעוועט פון דער שוועל פון טרעב-לינקער גאַז-קאַמער, וואָס זיינע אויגן האָבן צוגעזען די אוממעגלעכסטע און דאָך ווירקלעכע גיהנום-סצענעס, האָט רואיק נישט געקאַנט דערציילן אין וואָס פאַר אַ מצב מען האָט די מלאווער יידן, "אויסגעגרוועט" פון די וואַגאַנען און מיט שטעקנס זיי געטריבן צו דער מעזריטשער שיל.

במשך פון געציילטע טעג זענען מלאווער יידן אונטערגעגאנגען. אין שיל איז אויסגעבראכן א טיפוס-עפידעמיע, וואס האט יעדן טאג געגעבן פיל צענדליקער קרבנות: די טויטע פלעגט מען ביינאכט ארויס-טראגן אין זעק, כדי זייער שרעקלעכע פארלייזיקונג זאל זיך נישט איבערטראגן אין געטא. עסן פלעגט מען אין דער שיל אריינגעבן דורך די פענצטער, כדי נישט קומען אין בארירונג מיט די פארפעסטעטע. א שווארצער טויט האט זיך געטראגן פון דער אפגעשלאסענער מעזריטשער שיל. די קללות פון די קראנקע און די יללות פון די פארמשפטע איז דערגאנגען עד לב השמים.

אין דער מעזריטשער שיל, צווישן טויט און האפנונגלאזיקייט, האט עמעצער פארפאסט א פרימיטיוו ליד וועגן די לייזן פון די מלאווער יידן. פונדאנען ס'האט זיך דעמאלט גענומען צו א ייד פוח צו פארפאסן גראמען און א ניגון צו דעם ליד, ווייסט אפילו גאט נישט, ווייל אפילו ער האט פארלאזן די מלאווער יידן. דאס ליד — דערציילט מיר דער דערמאנטער גאלדשטיין — איז געווארן דער פינצטערער הימן פון די מלאווער יידן. אפילו די טיפוס-קראנקע האבן אין זייער האפנונגלאזיקייט געזונגען דעם „הימן“. דורך די פענצטער פון דער שיל איז דאס ליד ארויס אין געטא און קינד און קייט האט געזונגען:

אזוי ציען זיך אונדזערע לייזן, נאך מעזריטש אריינגעטריבן איז די „שיינע“, „נייע“ שטיבן.	ווען שניי פון הימל פאלט און רעגן, ווען פראסט אויף פענצטער טוט זיך קלעבן,
אין מעזריטשער שיל, די שיינע, טאטעס, מאמעס, קינדער קליינע, ליגן אויף די פריטשעס הארטע און דער עיקר — אויסגעדארטע.	איז א צייט פון עלנט און לייזן טוט מען מענטשן פון שטאט טרייבן.
אין דער מעזריטשער שיל, די גרויסע - יעדן טאג פרישע טויטע יעדן טאג פרישע טויטע, אזוי טוט מען פאר אונדז זארגן:	מלאווע טוט דאס שטעטל קלינגען, מען האט דארט יידן געצוונגען צו פארלאזן זייערע היימען נאקעט, בארועס, אן קליידונג.
אויף מיטאג א ביסל שווארצע גריצע, דאס איז אונדזער איינע שטיצע. אביסל וואסער שווארצע זופע, דאס איז אונדזער איינע צדקה.	טאטעס, מאמעס, קינדער שרייען, וועהן זאלן מיר גייען? מיט נאדיקעס טוט מען שלאגן און אויף אויטאס ארויפאגן.
מלאווער יידן זייט געמוטיקט, נישט שטענדיק וועט איר זיין געבלוטקט, קומען וועט א צייט א נייע און ווידער וועלן מיר זיין פרייע...	נאך דזיאלדאוו האט מען אונדז געפירט, יידישע טעכטער אין אומריינס אויסגעשמירט. יידיש בלוט איז דארט פארגאסן אויסגעמאטערט, אויסגעשאסן.
	פון דזיאלדאוו טוט מען ווייטער טרייבן, אזוי ציען זיך אונדזערע לייזן,

אין זייערע פינצטערע טעג האָבן, ווי מיר זען, די מלאָווער יידן נישט פאַרלוירן די האַפענונג, אַפילו די טיפּוס-קראַנקע — נישט. ביי אַלע שוידערלעכסטע איבערלעבונגען, ביי אַלע דערנידעריקונגען, האָבן זיי זיך אַליין געמוטיקט, אַז עס וועט קומען אַ וועלט אַ נייע און — „ווידער וועלן מיר זיין פרייע“. דעם רעפּריין האָבן די מלאָווער, און נאָך זיי די מעזריטשער געטא-יידן, איבערגעחזרט הונדערטער מאָל.

די האַרציקע מעלאָדיע פון דעם ליד האָט זיך אין דעם אַרט דערהויבן צו די טענער פון אַ רעוואָלוציאַנערן הימן. די נבואה איז אַפילו מקוים געוואָרן, אָבער נישט פאַר זיי.

די מלאָווער יידן, די וועלכע זענען נישט אויסגעשטאַרבן אין דער שיל, זענען שפּעטער אומגעקומען צוזאַמען מיט די מעזריטשער יידן אין טרעבלינקע. דאָס ביסל יידן, וואָס זענען פאַרבליבן ווי אַרבעט-שקלאַפּן אין מלאָווע, זענען אומגעקומען אַדער אויפן אַרט, אַדער אין די גאָז-קאַמערן פון כעלמנאָ און אַשוויענטשיס.

האָב איך זיך פאַרגעשטעלט, אַז ווען איך וועל קומען קיין מלאָווע, וועל איך זיכער ערגעץ-ווי געפינען אַן אַנדענק-טאָול, אַ צייכן כאַטש, ווי די איצטיקע באַפעלקערונג דריקט-אויס איר צאָרן קעגן די דייטשע מערדער און איר מיטגעפיל פאַר די געפאַלענע יידן, וועלכע האָבן דאָ דורות-לאַנג געלעבט און געשאַפן און פון מלאָווע אַ שטאָט געמאַכט. האָבן דאָך איצט די מלאָווער פאַלאַקן דאָס וואָס די יידן האָבן אין זייער גיססה-ליידן פאַרוויסגעזען; און נישט זיי, די יידן, האָבן דאָס דערלעבט, נאָר די פאַלאַקן... אָבער נישט נאָר אַזאָ געדענק-טאָול וועט איר אין מלאָווע נישט געפינען, איר וועט דאָ געפינען אַ פאַרטיפּטע טראַגעדיע, אַ שאַנד-טאָט, וואָס שליסט-אַפּ די געשיכטע פון יידישע ליידן און אומקום.

די ווינציקע יידן, וואָס האָבן זיך אַפּגעראַטעוועט פון דער מלאָווער קהילה, זענען אַהער געקומען און עקסהומירט די יידישע גופים, וואָס זענען געפאַלן בעת די „אויסזידלונגען“. אויפן ברידער-קבר האָבן זיי אַוועקגעשטעלט אַ מצבה צום אַנדענק פון דער אויסגעשאַכטענער קהילה. זיי האָבן געהאַפּט, די איינצלענע ניצול-געוואָרענע, אַז די מצבה וועט בלייבן פאַר די קומענדיקע דורות, אַז טאַמער וועט אַמאָל אַנטשטיין דאָ אַ יידישער ישוב, זאָל ער וויסן, אַז אויף דער דאָזיקער ערד, איז פאַר-פלאַנצט געוואָרן אַ שלל פון יידישער ענערגיע און שאַפונג. אָבער די מצבה איז געשטאַנען בלויז געציילטע וואָכן. פּוילישע כּולִיגאַנעס האָבן די מצבה צעשטויבט אויף פיצלעך. איך האָב געהאַלטן אין מיינע הענט די שטיקלעך פון אַט דער מצבה און ס'האַט זיך מיר געדאַכט, אַז איך בין אויף די פעלדער פון טרעבלינקע און האַלט אין מיינע הענט די בייגער פון יידישע קדושים. ניין, נישט נאָר די דייטשע אויסוואַרפן האָבן

פארניכטעט יידן, אויך די פוילישע כוליגאנעס האבן זיך אנגעשלאסן אין דער מערדער-באנדע און איצט, מיט זייער פארברעכערישן אקט, אפגעמקט אפילו דעם זכרון פון דער יידישער קהילה אין מלאווע. איין איינציקער מענטש אין מלאווע האט געשטעמפלט די מצבה-שענדונג. דאס איז געווען דער אלטער גלח, וואס האט אין קאשציעל געשטראפט זיינע „שעפעלעך“ פאר דעם גרויסן פארברעך. און דאס באשטעטיקט דעם אמת, אז בלויז א קליינע מינדערהייט פונעם פוילישן פאלק איז געווען און איז קעגן דעם, וואס די דייטשן האבן געמאכט מיט אונדזער פאלק אין פוילן.

- רבקה-רחל קורנבלום ממכסיקו ליד קבר-אחים ברחוב טפר
רבקה-רחל קארנבלום פון מעקסיקע ביים ברידער-קבר אויף
דער טעפער-גאס.

Rivka-Rachel Kornblum from Mexico by common grave on Peter Street.

מלאבה

(מספרו של מ. צאנין: „מסע על פני 100 קהילות נחרבות“).

העיירה מלאבה על הגבול הפרוסי הישן. דורות מתחנכים כאן על סף שתי תרבויות. היהודים הערניים, המגיעים עד לקניגסברג הרחוקה, שחיהם משולים לאניה ברחבי האוקיינוסים, יוצרים לעצמם בביתם יסודות של תורה ומשליכים עוגן בנבכי המסורת היהודית, כאומרים לבנות לעצמם כאן חיי נצח. יהודי מלאבה הפשוטים והנוקשים. בהיותם שקועים ראשם ורובם בחיי חולין ובסחר גבולות אין כמוהם יודע להעריך את ברכת השבת ואת שמירת היהדות. לא על סחר הגבול מתמודדים ביניהם האלטרנים והקלנצים, יהודי מלאבה חותרים לעולמות העליונים. יהודי מלאבה שואפים לחיים נעלים יותר, לחיי רוח. וכששתי המשפחות אלטר וקלנץ נלחמות זו בזו הרי זו מחלוקת לשם שמים, מלחמת רוח.

כשאני כותב את השורות הללו מונח לפני אלבום תמונות גרמני: „רייכסאופבאו אים אוסטן“ – „הבניה הגרמנית במזרח“, שיצא לאור במינכן בשנת 1941. החלק, בו נדונה שאלת היהודים, כולל כמה צילומים של טיפוסי יהודים בפולין. דיוקנאות אלה של יהודי מלאבה הם במקרה אבות וזקנים, שמעיניהם זורחת נשמה יהודית גדולה. בטקסט המלווה את התמונות, מבשרים הגרמנים, ש„הם ישרטו סדר ביחס ליהודי פולין“. אך אין המרצחים מגלים שהיהודים המצולמים באלבום הם כבר לאחר השכנת הסדר.

כאן, במלאבה, בצעו הגרמנים אולי את ה„אויסזידלונג“ הראשון של יהודי פולין, עוד בטרם נצרו טרלינקה ומאידאנק, על חטא מה היו ראויים לסוף מר זה? האם משום שיהודי מלאבה הפיצו אור ודעת? או בשל האתיקה העמוקה והגדולה של הסופר בן מלאבה – יוסף אופאטושו? או אולי משום שהאיכרים הנוצרים של מלאבה היו מפגרים ופרימיטיביים והנוער היהודי במלאבה טיפח כאן תרבות חילונית רחבה?

מלאבה נמנתה על העיירות התרבותיות ביותר שבפולין. מלאבה, קהילה יהודית קטנה, הוציאה כמה דורות של אינטליגנציה יהודית. להרבה ישובים יהודיים ברחבי העולם העניקה מלאבה כוחות נפלאים ומפריים. היתה העיירה כמקור מים חיים, שופע רוח ודעת. עיירה קטנה זו הוציאה שני אפיקנים יהודים כיוסף אופאטושו, יקיר וארשאווסקי. ברחבי כל העולם היהודי אתה פוגש מהנדסים ויוצרים, רופאים ופדגוגים, שעריסותיהם עמדו בבתי היהודים שבמלאבה.

ומעין זה נסתם בחודשים הראשונים לאחר פלישת הברברים הגרמניים.

ב-5 בדצמבר 1940 גרשו הגרמנים מבתיהם שלושת אלפים ושלוש מאות מיהודי מלאבה והריצו אותם לדו'אלדובו. במחנה דו'אלדובו ניסו המרצחים את כל שיטות העינויים וההשפלה, שננקטו אחר-כך לגבי כל יהודי פולין. הם ערכו מוקדי אש במחנה וניסו כמה זמן תאריך שריפת היהודים חיים ואיזו טכניקה תהיה יעילה יותר. באלות ובמגלבים דחקו את היהודים לתוך אש המוקד. על היהודים חיים עברו משאיות וכנופיות של גרמנים התבוננו כיצד נשחקים אברי היהודים מתחת לגלגלים.

מהעיר באו למחנה קצינים בני הגזע העליון, כדי לספק כאן את יצריהם הסאדיסטיים. קשה לתאר במלים את העינויים המשוכללים, בהם נתנסו יהודי המחנה. יהודי מלאבה המועטים, שנשארו בחיים, שותקים יותר משהם מספרים. אין מלים בלשונם למסור את העלבונות שספגו הנשים היהודיות במלאבה. הכריחו אותן להתפשט ערומות ולחטט בשדיהן בצואת בני אדם. לא היתה זאת המצאה של אפריקנים פראים, אלא של קצינים גבוהים מנוולים, של יונקרים ואנשי אצולה, שדם חזירי גרמני זורם בעורקיהם, שלטשו את „רגשות העליונות" שלהם באבני המשחזות של פרידריך ניטשה המטורף.

אותם הקצינים עצמם הכריחו בחורות יהודיות לבצע בפומבי בכיכר המחנה אקטים לסביים. הם בחרו זוגות נשואים והכריחו גברים זרים לאנוס את נשיהם של אחרים. הגרמנים השתעשעו בליל וואלפורגיס זה אחת-עשרה יממות רצופות. מחמת העינויים וממראה עיניהם יצאו אחד-עשר יהודים מדעתם. האומללים התרצצו במחנה תקופי טרוף איום. וגם המחזות האלה סיפקו את תאוותם הסאדיסטית של הדגנראטים הגרמניים. בלילה כפתו היהודים את מוכי הטרוף והחביאו אותם מעיני הגרמנים. אחד מהם התיר את החבלים ויצא לכיכר המחנה. הגרמנים התניעו משאית ודרסו את החולה עד מוות.

מחזות אימים התחוללו בשעת חלוקת האוכל. שום איש לא היה רשאי לגשת אל הדוד עם צלחת או עם קופסה ריקה של שימורים. את האוכל שפכו לתוך כנף הבגד, לתוך גרביים, כובעים ונעליים. אלה שקיבלו את המרק הדליל לתוך גרב בכנף מעילו אולצו לרוץ עם האוכל, אחרת היה עליהם לשפוך אותו.

הגיהנום הדו'אלדובי נמשך 11 יום. במשך הנצח הזה חלו היהודים ונשברו לחלוטין. אז הטעינו אותם על משאיות ושלחו אותם למזריטש, שאז קראו לזה „יודן ריזירוואט".

כאן נפתח לפניהם גיהנום חדש.

ישראל גולדשטיין, יהודי מריפין שנתנסה בכל העינויים, שחושל באשן של „אויסזידלונגים" מרובים, שניצל מסף כבשן הגאזים שבטרבלינקה, שעיניו ראו את מחזות הגיהנום הבלתי אפשריים ביותר ועם זה אמיתיים, לא היה מסוגל לספר בשקט באיזה מצב „פרקו" את יהודי מלאבה מהקרונות וכיצד הריצו אותם במקלות לבית-הכנסת שבמזריטש.

במשך כמה ימים גססו יהודי מלאבה. בבית־הכנסת פרצה מגיפת טיפוס, שהפילה יום־יום עשרות קורבנות. את המתים היו מוציאים בלילה בשקים. כדי שהכנים לא תדבקנה לגיטו. אוכל היו מכניסים לבית־הכנסת דרך החלונות כדי שלא לבוא במגע עם הנגועים. מוות שחור נישא מבית־הכנסת המזריטשאי הסגור. קללות החולים ויללות הנדונים הגיעו עד לב השמים.

בבית־הכנסת המזריטשאי, בין מוות ויאוש, חיבר משהו שיר פרימיטיבי על סבלם של יהודי מלאבה. מנין נמצא לו אז ליהודי כוח לחבר חרוזים ומנגינה לשיר – זאת אין גם אלוהים בכבודו ובעצמו יודע שכן זנח אז את יהודי מלאבה באסונם. השיר הזה – מספר גולשטיין הנזכר לעיל – נעשה המנונם האיום של יהודי מלאבה. אפילו חולי הטיפוס בחוסר תקוותם שרו את ההמנון. מבעד חלונות בית־הכנסת הגיע השיר אל הגיטו ונעשה שגור בפי גדולים וקטנים:

ווען שניי פון הימל פאלט און רעגן,
ווען פראסט אויף פענצטער טוט זיך קלעבן,
אין א צייט פון עלנד און ליידן
טוט מען מענטשן פון שטאט טרייבן.

מלאווע טוט דאס שטעטל קלינגען,
מען האט דארט יידן געצוונגען
צו פארלאזן זייערע היימען
נאקעט, בארוועס, אן קליידונג.

טאטעס, מאמעס, קינדער שרייען,
וואוהין זאלען מיר גייען?
מיט נאהייקעס טוט מען שלאגן
און אויף אויטאס ארויפאגן.

נאך דזיאלדאו האט מען אונז געפירט,
יידישע טעכטער אין אומריינס אויסגעשמירט.
יידיש בלוט איז דארט פארגאסן
אויסגעמאטערט, אויסגעשאסן.

פון דזיאלדאו טוט מען ווייטער טרייבן,
אזוי ציען זיך אונזערע ליידן,
נאך מעזריטש אריינגעטריבן
אין די „שיינע“, „נייע“ שטיבן.

אין מעזריטשער שול, די שיינע,
טאטעס, מאמעס, קינדער קליינע,

ליגן אויף די פריטשעס הארטע
און דער עיקר - אויסגעדארטע.

און די מעזריטשער שול, די גרויסע -
יעדן טאג פרישע טויטע
יעדן טאג פרישע טויטע,
אזוי טוט מען פאר אונז זארגן:

אויף מיטאג א ביסל שווארצע גריצע,
דאס איז אונזער איינע שטיצע.
אביסל וואסער שווארצע זופע,
דאס איז אונזער איינע צדקה.

מלאווער יידן זייט געמוטיקט,
נישט שטענדיק וועט איר זיין געבלוטיקט,
קומען וועט א צייט א נייע
און ווידער וועלן מיר זיין פרייע ...

בימים האפלים, כפי שאנו רואים, לא אבדה תקוותם של יהודי מלאבה,
אפילו לא של חולי הטיפוס. למרות כל חוויות הזוועה ועל אף כל ההשפלות
עודדו את עצמם שיקום עולם חדש „רשוב נהיה חופשיים“. את הפזמון החוזר
שיננו יהודי מלאבה ואחר־כך יהודי גיטו מזריטש מאות פעמים.
הלחן הלבבי של השיר נתעלה להמנון מהפכני. הנבואה אמנם נתקיימה,
אבל לא בשבילם.

אותם מיהודי מלאבה, שלא מתו בבית־הכנסת, נספו לאחר־מכן יחד עם
יהודי מזריטש בטרבלינקה. היהודים המעטים שנשארו כעבדים במלאבה או
שנספו בעיירה או שהוציאו את נשמתם בתאי הגאזים של חלמנו ואושוויץ.
תארתי לעצמי, כי בבואי למלאבה אמצא בודאי אישם טבלת זכרון, סימן
כלשהו, בו מביעה האוכלוסייה של עכשיו את זעמה על המרצחים הגרמניים ואת
אבלה על הקורבנות שחיו כאן דורות על דורות והפכו את מלאבה לעיר. אלא
שהפולנים במלאבה זכו במה שחזו היהודים בדמיונם בשעת יסורי הגסיסה
שלם, לא זו בלבד שלא תמצא במלאבה טבלת זכרון, אלא תראה שם טראגדיה
עמוקה שבעתים, נבלה המשמשת סוף־פסוק לתולדות הסבל והחורבן היהודי.
היהודים המעטים מבני מלאבה שניצלו באו לכאן והוציאו את גופות
היהודים שנפלו בשעת הגרושים. על קבר אחרים הקימו מצבה לזכר הקהילה
הטבוחה. השיבולים הבודדות קיוו שהמצבה תשאר זכרון לדורות הבאים, ואם
יקום כאן פעם ישוב יהודי יידע שבאדמה זו משוקע ים של מרץ ויצירה יהודית.
אך המצבה לא עמדה על כנה אלא שבועות מספר. חוליגנים פולניים ניפצו את
המצבה לרסיסי רסיסים. החזקתי בידי את מכיתות המצבה ונדמה היה לי שאני

נמצא בשדות טרבלינקה ומחזיק בידי את עצמות קדושינו. לא, לא רק הנבלים הגרמניים השמידו יהודים, גם החוליגנים הפולניים הצטרפו לזרע המרעים ובמעשי התועבה שלהם מחו את זכרה של הקהילה היהודית במלאבה. רק אחד בלבד הוקיע במלאבה את דבר חלול המצבה. היה זה הכומר הזקן, שתוכיח בכנסיה את צאן מרעיתו על החטא הגדול שחטאו. וזה מאשר פעם נוספת את העובדה, שרק מעוט לא ניכר שלל ושולל גם עכשיו את המעשה שעשו הגרמנים לעם ישראל שבפולין.

אקסהומציה של עצמות מקבר-אחים • עקסהומאציע פון ביינער
 פונעם ברידער-קבר • Exhumation of bones from a mass grave

העידותי נגד פושע נאצי

משטרת ישראל פנתה אלי וביקשה שאמסור את הידוע לי על גיטו מלאבה. שלחו אלי איש אחד ממחלקת צידי הנאצים, ובמשך שלושה ימים ישב אצלי ורשם מפי את הדברים. מסרתי בקיצור את שמות הפושעים ותפקידם העיקרי. בין אלה הזכרתי גם את שמו של הפושע פוליקט הידוע לשמצה. על סמך זה קיבלתי ביום 3.2.71 הודעה מגרמניה, כי פוליקט נתפס ויועמד לדין. מבקשים ממני להעיד נגדו. פניתי למשטרת ישראל והם אמרו לי, כי הם מעוניינים, שאסע לגרמניה להעיד שם, כי היתה לי גם הזכות להעיד כאן במקום, כפי שעשו אחרים. התניתי תנאי, כי אמסור את עדותי בעברית וכי יעמידו לי מתרגם. הכוונה שלי היתה כפולה: בעברית אוכל להתבטא באורח חופשי; להראות לפושע זה ולא לאף אותו לשמעת עדות כנגדו דווקא בעברית. מי שזוכר ומכיר את פוליקט מבין משמעות הדבר הזה.

המשטרה התנגדה לכך בטענה, שאין למצוא מתרגם טוב מעברית לגרמנית. כיוון שעמדתי על דעתי ולא הייתי מוכן לנסוע להעיד בגרמנית, נענו לי. ב־9.5.71 עמדנו אברהם זליג, פסח שיימן ואני לטוס לגרמניה. ברגע האחרון התברר, שאברהם זליג התחרט, ונסענו רק שנינו. טסנו לפראנקפורט, שהינו שם יומיים. פסח שיימן התאכסן במלון „רקס“, השייך לאוונן שרוט (מלאבאי), ואני התאכסנתי אצל קרובים, הגרים בפראנקפורט. לאחר יומיים טסנו לדיסלדורף ושם התברר לנו, כי העיר ארנסברג, בה התקיים המשפט, שוכנת בגבול גרמניה-בלגיה, וזה מקום נידח ואין אליו רכבת ישירה. החלטנו לקחת מונית, ואחר שלוש-שעות נסיעה הגענו לארנסברג והתאכסנו במלון הגדול ביותר בעיר. המקומות היו מזומנים מראש. כל אחד קיבל חדר לחוד ואוכל לפי בחירתו.

העיר ארנסברג שוכנת בין הרים ויערות. המקום יפה מאוד. האנשים היו אדיבים למדי, ביום שהגענו, התקשר אלינו כומר פרוטסטנטי, שנתבקש על-ידי אגודת ידידי גרמניה-ישראל מדיסלדורף, שיטפל בנו. כן התקשרו אתנו נציגי „הצלב האדום“ והם דאגו שלא נשתעמם. בערב לפני יום המשפט, ישבנו ביחד במלון ובילינו בוויכוח מעניין. הם שאלו שאלות ואנחנו הסברנו להם. הם התעניינו מאוד בנעשה בארץ. הכומר ומשפחתו כבר ביקרו לפני שנתיים בארץ והוא התמצא בנעשה כאן. הביאו לנו עתונים ובהם נאמר, שהוגיעו עדים מישראל והמשפט יתקיים למחרת. בבוקר הגענו לבית-המשפט, שם חיכו לנו אנשים רבים, ביניהם גם יהודי ואשתו שגר יחידי בעיר הזאת. אגב, היהודי הוא „יורד“ מן הארץ, חי כאן 30 שנה וגר בשכונת בורוכוב בגבעתיים. אשתו דוברת עברית טובה. שאלתי אותו, איך מרגיש יהודי הגר יחידי בעיר נידחת

כזאת. הוא אמר שהוא מבין זאת, ותחילה היה לו קשה אף-על-פי שהוא נולד בארץ. אבל מסיבות שונות נאלץ היה „לרדת“. הוא הזמין אותנו גם אליו הביתה. בינתיים הגיעו גם עתונאים וצילמו אותנו והצילומים נתפרסמו למחרת בעתון המקומי. לפני התחלת המשפט, ניגש אלינו בחור אחד ובעברית רהוטה הציג עצמו כ„צבר“ מתלאביב ואמר שהוא יהיה המתרגם שלי במשפט, כי פסח שיימן העיד בגרמנית. אנחנו לא ידענו תחילה מה רבה התועלת שיביא לנו בעת המשפט. הוא היה לא רק מתרגם. הוא שימש לנו גם כעורך-דין. הוא עזר לנו הרבה, כי דיבר גרמנית טובה וכמובן גם עברית.

בשעה היעודה נכנסנו לבית-המשפט. האולם היה כמעט מלא. אני ופסח נכנסנו ובצד ימין של האולם ראינו שני אנשים יושבים, ומיד הכרנו את הפושע פוליקט. השני היה עורך-דין שלו. פסח קיבל במקום הלם והיה צורך להוציאו למסדרון, כדי שיתאושש. הוא אמר היה להעיד ראשון ואני אחריו. כיוון שלא היה מסוגל להעיד, הוחלט שאני אעיד ראשון.

השופט עם המושבעים, 12 במיספר, נכנסו לאולם. כולם קמו על רגליהם. הם התיישבו בחצי עיגול. השופט קרא בשמי ובשם המתרגם. התקדמנו אל כס-המשפט ואז שאל אותי השופט אם אני מבין גרמנית. עניתי לו, שאני מבין, אבל לדבר קשה לי, כי מזמן לא השתמשתי בשפה זו. הוא ביקש ממני באדיבות שאוריד את הכובע. אז ביקשתי מן המתרגם, כי יסביר לו, שאני יהודי דתי ואינני נוהג ללכת בגילוי-ראש. הם נדהמו לשמוע זאת. אחר התייעצות של כמה דקות בין השופט והמושבעים החליטו להרשות לי להעיד בכיסוי-ראש. הבחנתי שמוציאים את הצלב שעמד באמצע האולם. השופט הזמין אותנו לשבת והסביר לי, שהעדות תתנהל לפי שאלות ותשובות. עדותי נמשכה כשעתיים. אפשר לומר שהמשפט התנהל באורח תקין. השופט שאל אותי בגרמנית, ואני עניתי לו בעברית, בתרגומו של המתרגם. ודאי, הסברתי שהנאשם היה אחד הסאדיסטים הגדולים בגיטו מלאבה, השתתף בכל ההוצאות להורג והיה אחד הפעילים בזמן חיסול הגיטו. במועייני ראיתי כיצד ירה בילדה ששמה קליינער, נכדה של יהושע נחוביץ, כי מצא אצלה כסף תפור בבגדה. כל זמן עדותי ישב הפושע ועיניו מושפלות ולא העז להרים אותן. כנראה, משום שדיברתי עברית. שכן, בעת שפסח העיד בגרמנית, הוא נכנס אתו בוויכוח. כך עבר היום הראשון לעדותי. למחרת עברנו שוב חקירה ונכנסנו לפרטי-פרטים. זה לקח לנו כחצי-יום. לעת צהרים חזרנו למלון. אפשר לציין, שהקהל התנהג יפה והתעניין בכל פרטי המשפט.

כן נודע לנו, שהפושע פוליקט כיהן עד לפני שנה כמפקד משטרת הסן, עיר עליד ארנסברג, והיה מקובל כאדם מכובד מאוד. אנשים לא יכלו לתפוס, איך איש כזה יכול היה להתנהג בצורה בארברית זו. כידוע, הוא נידון למאסר עולם. אמנם הוא הגיש עירעור, אבל אנחנו חשנו, כי מילאנו את חובתנו ולפחות אחד מן הפושעים בא על עונשו.

לפנות-ערב עזבנו את ארנסברג ובדרך נפרדנו. פסח נסע לבלגיה לבקר

קרובי משפחה, ואני המשכתי לפראנקפורט, שם פגשתי את פלס־פולטוסקר עם חברו אוסמן, שהם היו צריכים להעיד בקבוצה שניה. מסרתי להם את כל הפרטים והיה להם קל יותר, כי כבר ידעו כיצד לנהוג.

לאחר השחרור • נאך דער באפרייונג
After the liberation

מלאווער עדות אויף פראָצעסן קעגן דייטשע מלחמה-פאַרברעכער

1. משה פלס (פולטוסקער)

אין דער ישראלדיקער פאליציי איז אַרגאניזירט געוואָרן אַ ספעציעלע אַפטיילונג צו פאַרשן נאַצישע מערדערייען. מען פאַרשט די יידן, וועלכע האָבן דורכגעמאַכט זייער לעבן אין געטאָס און לאַגערן.

אין צוזאמענהאַנג דערמיט האָט מען גערופן אין דער אַפטיילונג מענטשן פון מלאווע און אומגעגנט (שרענסק, ראטשאַנזש, זשוראַמין, סטשעגאַוואַ, ריפּין), זיי זאָלן דערציילן וועגן די פאַרברעכער. אויך איך האָב פארציילט אַלץ, וואָס איך האָב געוויסט — און ספעציעל וועגן פאליקאט'ן און פאס'ן. למען האמת, האָב איך דאן נישט געוויסט צו זיי לעבן נאָך.

אין פעברואר 1971 זענען מיר פון מלאווע און פון די נאָענטסטע שטעטלעך, וועלכע האָבן אַדורכגעמאַכט דאָס מלאווער געטאָ, איינגעלאדן געוואָרן קיין דייטשלאַנד, צום פראָצעס פון די קריגס-פארברעכער.

פון ישראל זענען מיר אַרויסגעפאַרן 4 מאָן. די אַנדערע דריי — בן-ציון באָגען, פאַרמאן מרדכי און אברהם זעליג, האָבן עדות געזאָגט אין לאַנד, ווייל צוליב זייער שוואכן געזונט, האָבן זיי נישט געקענט אַרויספאַרן קיין דייטשלאַנד.

איך אליין האָב אויך מורא געהאַט צו פאַרן קיין דייטשלאַנד, וווּ כוועל אַלץ מוזן אויפמישן פונסניי. אָבער דאָס געפיל פון פאראנטוואָר-טלעכקייט האָט באווייגן יאָ צו פאַרן און שטעלן זיך פארן געריכט.

דער משפט איז פאַרגעקומען אין דער שטאָט אַרענסבורג, אין וועסטפאליע, ווייל פאליקאט איז אנטלאָפן פון דאָרט און געווינט אין דער שטאָט מענדען, וווּ ר'איז געווען קאָמענדאַנט פון דער אַרטיקער פאליציי. ער האָט געמיינט, אז דאָרט וועט די גערעכטיקייט אים נישט געפונען. אין דער אמת, האָט אויך אזוי געקענט געשען.

אָבער דער גורל האָט אנדערש געוואָלט. דורך א צופאל האָט אים דערקענט א דייטש בערשט, ער איז געווען דער שאַפער פון דייטש פונק, לאַנדראָט פון מלאווע. ער האָט דאָס איבערגעגעבן די דייטשישע אַמטן, וועלכע פארנעמען זיך מיט פאַרשן די נאַצישע פארברעכנס. ער האָט זיי איבערגעגעבן דעם אדרעס פון פאליקאטן און עדות געזאָגט, אז ער אליין האָט געזען, ווי יענער האָט דערשאָסן א יידיש מיידל אין סטשע-גאַווער געטאָ. אויף דעם סמך האָט מען צוגעגרייט דעם פראָצעס.

מיינע חברים אברהם הענדעל און פסח שיימאן, זענען די ערשטע ארויסגעפאָרן עדות זאָגן דעם 12טן מאי 1971. אברהם האוסמאן און איר זענען איינגעלאדן געוואָרן עדות זאָגן דעם 18טן מאי 1971. דעם 14טן מאי זענען מיר ארויסגעפאָרן קיין דייטשלאנד. אונדזער ערשטע סטאציע איז געווען פראנקפורט. אין דער שטאָט וווינט משה דוד פרענ-קעל. אויך ער האָט עדות געזאָגט קעגן פאוליקאטן.

ספעציעל האָט זיך מיט אונדז פארנומען יעקב זילבערשטיין, נישט קיין מלאווער, ער שטאמט פון ריפין. אין דער מלחמה-צייט איז ער געווען מיט אונדז אין מלאווער געטא, אויך אין דעם פארניכטונג-לאגער. ער איז געפאָרן אַ 200 קילאָמעטער, צום פלי-פלאַץ אין פראַנקפורט. געזאָר-גט פאַר אונדז, געווען מיט אונדז צוויי טעג. דערנאָך זענען מיר געפאָרן אין דער שטאָט פון געריכט. (אגב, זילבערשטיין האָט אן אָפּענע האנט פאר יעדן מלאווער, על מנת שלא לקבל פרס).

דעם 16טן מאי זענען מיר געפלייגן קיין דיסעלדאָרף און פון דאָרט, מיט דער באַן, קיין ארענסבורג. אויפן וועג האָבן מיר באקומען הילף און אינפאָרמאציעס פון דער „געזעלשאפט פריינט קריסטן-ישראל“. אין ארענסבורג האָבן מיר, אלע מלאווער, געוויינט אין איין האָטעל (פאָרמא, קאזשעני, אדונאי, האוסמאן, סאלאנדער און איר). שיימאן און הענדעל האָבן שוין עדות געזאָגט מיט עטלעכע טעג פריער און פאָר-לאָזט דאָס אָרט.

איר האָב זיך געפונען אין אַ דעדריקנדיקן צושטאנד. כ'האָב נישט געקענט עסן, נישט געשלאָפן. איר האָב אלץ געקלערט, וואָס וועט פאָרקומען, ווען איר וועל פנים-אל-פנים זיך טרעפן מיטן נאָציסן שטן פאוליקאט?

דעם 18טן מאי, 9 פרי, בין איר געקומען אין געריכט. מיינע חברים, וועלכע האָבן אויך באדארפט עדות זאָגן, זענען געווען מיט מיר. שטיי איר אין קאָרידאָר און ווארט מען זאָל מיר ארויסרופן עדות זאָגן. קומט אָן אַ מאן, וועלכער זעט אויס יונגער, ווי עס וואָלט באדארפט זיין דער פאוליקאט. אַז כ'האָב אים דערזען, האָב איר באַלד אָנגעוויזן אויף אים: „אַט דאָס איז ער, דער רוצח פאוליקאט“ — און איר האָב געחלשט.

מען האָט מיר באַלד געגעבן ערשטע הילף. די ריכטער האָבן פאָר-געלייגט אָפּצולייגן מיין עדות זאָגן. אין אַ האַלבע שעה אָרום בין איר געקומען צו זיך, אויב מען קען עס אַזוי אָנרופן. איר האָב מסכים געווען צוטרעטן צום עדות-זאָגן, אָבער מיטן באַדינג, אַז איר וועל זיצן אַזוי, כ'זאָל נישט זען זיין פּרצוף, און אַז איר וועל רעדן עברית. די ריכטער האָבן מיר באַרואיקט און אָנגענומען מיין ביטע.

מען דאָרף אונטערשטרייכן, אַז די איינוווינער פון דער שטאָט ארענס-

בורג זענען געווען פריינטלעך געשטימט צו אונדז און פיינטלעך צום אָנגעקלאָגטן.

מיין עדות זאָגן האָט געדויערט אַ 2 שעה. איך האָב נאָך אַמאל דערציילט פֿאַר זיי דאָס וואָס איך האָב שוין געהאט איבערגעגעבן אין דער אָפּטיילונג ביי דער ישראליקער פּאָליציי צו פֿאַרשן די נאָציס פֿאַרברעכנס, און אויך צוגעגעבן עטלעכע פּרטים, וועלכע איך האָב זיך דערמאָנט ביים עדות זאָגן. אויך די אַנדערע האָבן עדות געזאָגט דעם זעלבן טאָג און צומאָרגנס.

*

פון ישראל האָב איך זיך פֿאַרבונדן מיט דער „געזעלשאַפט פריינט קריסטן-ישראל“ און פון זיי דערהאלטן אָפּשריפטן פון די עדות-זאָגן, וועלכע זענען פֿאַרעפנטלעכט געוואָרן אין די אַרטיקע צייטונגען, ווי אויך דער פּסק-דין פון די געשווירענע ריכטער, פון 23סטן יוני 1971, לויט וועלכן דער נאָציסער פֿאַרברעכער איז פֿאַרמשפּט געוואָרן צו לעבענס-לענגלעכע תּפּיסה, מיט רעכט צו אָפּעלירן.

אונדזערע נאָענטע, וועלכע זענען דורך אים דערהרגעט געוואָרן, האָט דאָס גאַרנישט געהאַלפּן. מיר אָבער, וועלכע זענען געפֿאַרן אהין עדות זאָגן, האָבן דאָך עפּעס געטאָן. אויב נישט פֿאַר די אומגעקומענע — איז לכל הפחות פֿאַר די לעבן-געבליבענע. דער מערדער האָט באַצאָלט פֿאַר זיינע פֿאַרברעכנס.

2. אברהם הענדעל

איך וויל איבערגעבן אויפן פאפיר וועגן מיין עדות זאָגן קעגן איינעם פון די גרעסטע פֿאַרברעכער אין געטאָ מלאָווע.

אָנגעהויבן האָט זיך עס מיט אַ 10 יאָר צוריק. צו מיר האָט זיך געוואָנדן די ישראליקע פּאָליציי און געבעטן איבערגעבן אַלץ וואָס איך ווייס וועגן געטאָ מלאָווע. זייערס אַ פֿאַרשטייער איז מיט מיר געזעסן 3 טעג און פֿאַרשריבן אַלץ וואָס איך האָב פֿאַרציילט. קלאָר, אַז איך האָב נאָר אין אַלגעמיינע שטריכן איבערגעגעבן וואָס ס'איז פֿאַרגעקומען. איך האָב זיך נישט אָפּגעשטעלט אויף יעדן נאָציסן פֿאַרברעכער אין געטאָ, נאָר בקיצור אויסגערעכנט די נעמען פון די פֿאַרברעכער און זייער ראָל אין געטאָ. דער עיקר האָב איך אונטערגעשטראַכן דעם נאָמען פאוליקאט.

אויף דעם סמך האָב איך דעם 3טן פעברואר 1971, באַקומען אַ ידיעה פון דייטשלאַנד, אַז מען האָט געפאָקט דעם פאוליקאט'ן און מען בעט מיר עדות זאָגן קעגן אים. איך האָב זיך געוואָנדן צו דער אָפּטיילונג אין דער היגער פּאָליציי

און זיי האָבן געראָטן, איך זאָל פאָרן קיין דייטשלאַנד עדות זאָגן. מיין באַדינג איז געווען, אז איך פאָר און מיין עדות זאָגן גיב איך איבער נאָר אין עברית — און זאָלן זיי מיר צושטעלן אן איבערזעצער. איך האָב געהאַט א דאָפלטע כוונה: א) אין עברית איז מיר לייכטער זיך אויסצודריקן. ב) ווייזן דעם פאַרברעכער און צווינגען אים אויסצוהערן עדות קעגן אים, דוקא אין עברית.

דעם 9טן מאי 1971 האָבן מיר באַדאַרפט אַפּפּליען קיין דייטשלאַנד: אברהם זעליג, פסח שיימאן און איך. אין דער לעצטער מינוט האָט זיך ארויסגעוויזן, אז אברהם זעליג האָט חרטה געהאַט. זענען מיר ביידע אַפּגעפּלויגן קיין פראנקפורט און דאָרט געווען 2 טעג. דערנאָך זענען מיר אַפּגעפּלויגן קיין דיסלדאָרף. דאָרט האָט זיך אַרויסגעוויזן, אז די שטאַט אַרענסבורג וווּ ס'דאַרף פאַרקומען דער פּראָצעס, געפינט זיך ביי דער בעלגיש-דייטשישער גרענעץ, אַ פאַרוואָרפן שטעטל, אַז אַ דירעקטע באַן. האָבן מיר גענומען אַ טאַקסי און נאָך 3 שעה פאָרן, זענען מיר אַנגעקומען אין אַרענסבורג. פאַר יעדן איז שוין געווען באַשטעלט אַ צימער אין גרעסטן האָטעל דאָרט און עסן — לויט אונדזער אויסוואַל. אַרענסבורג געפינט זיך צווישן בערג און וועלדער. די איינוווינער זענען געווען העפלעך. גלייך ביים אַנקומען, האָט זיך מיט אונדז פאַר-בונדן אַ פּראָטעסטאַנטישער גלח, וועמען די געזעלשאַפט „פריינט ישראל-דייטשלאַנד“ האָט געבעטן זיך פאַרנעמען מיט אונדז. מיר האָבן זיך אויך פאַרבונדן מיט די אַרטיקע פאַרשטייער פון רויטן קרייץ און זיי האָבן שוין געזאָרגט, ס'זאָל אונדז נישט זיין לאַנגווייליק. דעם אָוונט זענען מיר געזעסן מיט זיי אין האָטעל און גערעדט וועגן אונדזער ענין. זיי האָבן געפרעגט, מיר האָבן אויפגעקלערט. זיי האָבן זיך אויך אינטער-רעסירט, וואָס הערט זיך אין ישראל. דער גלח מיט זיין פאַמיליע האָבן מיט צוויי יאָר צוריק באַזוכט ישראל און ער איז אַריענטירט וואָס ביי אונדז קומט פאַר. זיי האָבן אונדז געברענגט צייטונגען, אין וועלכע עס ווערט דערמאָנט, אַז צום געריכט זענען געקומען עדות פון ישראל. צומאָרגנס זענען מיר געקומען אין געריכט, וווּ מען האָט שוין געוואָרט אויף אונדז. געווען דאָרט אַ סך מענטשן, צווישן זיי — אַ ייד מיט זיין פרוי, אַ יורד פון לאַנד.

דערווייל זענען אויך אַנגעקומען זשורנאַליסטן, מען האָט אונדז פאַ-טאַגראַפירט און אונדזערע בילדער האָבן זיך צומאָרגנס באַוויזן אין די אַרטיקע צייטונגען.

פאַר דער זיצונג פון געריכט, איז צו אונדז צוגעגאַנגען אַ בחור און אין אַ פליסיקן עברית זיך פאַרגעשטעלט — ער איז אַ סאַברע פון תל-אביב און דאַרף דאָס זיין מיין אַפּיציעלער איבערזעצער פאַרן געריכט, ווייל שיימאן האָט עדות געזאָגט אין דייטש. מיר האָבן זיך נישט אַריענ-

טירט, וואָס פאַר אַ נוצן ער קען אונדז ברענגען. ער איז געווען נישט נאָר אונדזער איבערזעצער, נאָר אויך אַדוואָקאַט. מיט איין וואָרט — ער האָט אַ סך געהאַלפֿן, ווייל ער האָט גערעדט אַ גוטן דייטש און עברית.

צו דער באַשטימטער שעה זענען מיר אַריין אין געריכט־זאַל, וואָס איז געווען כמעט פול. איך און פסח זענען אַריין אין זאל. מיר האָבן געזען זיצן צוויי מענטשן — דעם פאַרברעכער פאליקאט האָב איך באַלד דערקענט. דער צווייטער איז געווען זיין אַדוואָקאַט.

פסח האָט נישט אויסגעהאַלטן, מען האָט אים באַדאַרפט אַרויספירן אין קאָרידאָר, ער זאָל קומען צו זיך. ער האָט באַדאַרפט זיין דער ערשטער עדות, איך — נאָך אים. האָבן זיי באַשלאָסן: איך זאָל זיין דער ערשטער, ווייל פסח איז נישט געווען אימזשאַנד צו רעדן.

דער ריכטער מיט די 12 געשווירענע זענען אַריין אין זאל. אַלע האָבן זיך אויפגעשטעלט. דער ריכטער האָט אָנגערופן מיין נאָמען און דעם נאָמען פון איבערזעצער. מיר האָבן זיך דערנענטערט. מ'פרעגט מיר, אויב איך פאַרשטיי דייטש. מיין ענטפער איז געווען, אַז איך פאַרשטיי, אָבער רעדן איז מיר שווער, ווייל איך האָב שוין לאַנג נישט באַנוצט די שפראַך. ער האָט זייער איידל מיר געבעטן אַראָפּנעמען דאָס היטל. אויף דעם האָב איך געבעטן מיין איבערזעצער, ער זאָל זיי דערקלערן, אַז איך בין אַ רעליגיעזער און באַוועג זיך נישט אָן אַ צודעק אויפן קאַפּ. זיי זענען געבליבן דערשטוינט. נאָך אַ קורצער באַראַטונג מיט די געשוויי-רענע, האָבן זיי דערלויבט עדות זאָגן אין היטל. איך האָב באַמערקט, אַז זיי האָבן באַזייטיקט דעם צלם, וועלכער איז געשטאַנען אין מיטן זאל. דער ריכטער האָט אונדז געבעטן זיצן און אויפגעקלערט, אַז די פאַרהאַנדלונגען וועלן פאַרקומען לויט פראַגן און ענטפערס.

מיין עדות־זאָגן האָט זיך געצויגן צוויי שעה. דער משפט האָט זיך געפירט קאָרעקט. דער ריכטער האָט געפרעגט אין דייטש, איך האָב אים געענטפערט אין עברית און דער איבערזעצער האָט איבערגעזעצט.

איך האָב איבערגעגעבן, אַז דער אָנגעקלאַגטער איז געווען איינער פון די שרעקלעכסטע סאַדיסטן אין געטאָ מלאָווע. ער האָט זיך באַטייליקט אין אַלע רציחות. דער עיקר איז ער געווען אקטיוו ביים ליקווידירן דאָס געטאָ. מיט מיינע אויגן האָב איך געזען, ווי ער שיסט אַ מיידל, איר נאָמען איז געווען קליינער(אן) אייניקל פון שיע נאָכאָוויטש), ווייל ער האָט ביי איר געפונען פאַרנייט געלט. דער פאַרברעכער איז די גאַנצע צייט געזעסן מיט אַראָפּגעלאָזטע אויגן, נישט געהאט קיין מוט זיי אויפ־צוהויבן. אפשר, ווייל איך האָב גערעדט עברית. ווייל אז פסח האָט גערעדט דייטש, האָט ער מיט אים דיסקוטירט. אַזוי איז אַדורך דער ערשטער טאָג פון אונדזער עדות־זאָגן.

צומאָרגנס האָט מען אונדז ווייטער אויסגעהערט וועגן אַ גאַנצער ריי פרטים. דאָס האָט פאַרנומען אַ האַלבן טאָג. מיר זענען אויך געוואָר געוואָרן, אַז דער פאַרברעכער פאליקאָט איז ביז מיט אַ יאָר צוריק געווען קאַמענדאַנט פון דער פּאַליציי אין העסן, נעבן אַרנסבורג. ר'איז דאָרט געווען אַנגענומען פאַר אַ בכבודיקן מענטשן. זיי האָבן נישט געקענט פאַרשטיין, ווי אַזוי האָט אַזאַ איינער זיך געקענט אויפפירן אויף אַזאַ באַרבאַרישן אופן. ווי באַוויסט, האָט ער באַקומען לעבנסלענגלעכע תּפּיסה. ער האָט טאַקע אפּעלירט. מיר אָבער פּילן, אַז מיר האָבן געטאָן אונדזער חוב און לכל הפחות, האָט איינער פון די פושעים באַקומען זיין שטראַף. אַוונט-צייט האָבן מיר פאַרלאָזט אַרנסבורג. אויפן וועג האָבן מיר זיך צעשיידט. פסח איז געפאַרן קיין בעלגיע באַזוכן קרובים, איך — קיין פראַנקפורט. דאָרט האָב איך געטראָפן פּלס-פּולטוסקער מיט זיין חבר האוסמאַן זיי האָבן געהערט צו דער צווייטער גרופּע עדות. איך האָב זיי איבערגעגעבן אלע פרטים, זיי זאָל זיין לייכטער, זיי זאָלן טאַקע וויסן וואָס דאָרט קומט פאַר.

3. אַנדערע עדות

לויט די דייטשישע צייטונגען (געקירצט):

יצחק פּשעכאָצקי: אים איז געלונגען צו אַנטלויפן פון געטאָ, אַ דאָנק זיינע בלאַנדע האָר. צוויי דייטשן אין געטאָ זענען געווען „בייזע“: איינער פּאס און דער צווייטער פאליקאָט. זיין ברודער **שלמה פּשעכאָצקי** (ביידע פון זשוראמין): פּאס און פאליקאָט זענען געווען די שרעקלעכסטע אין געטאָ. **מאַקס-משה דוד פּרענקעל:** דאָס מלאָווער געטאָ איז באַשטאַנען פון דריי קליינע געסלעך, אין יעדן צימער פון 6 ביז 12 מענטשן. ער האָט געאַרבעט ביים יידישן „עלטעסטען-ראַט“ און באַשרייבט די ברוטאַלע דערמאַרדונג פון „עלטעסטען“ פּערלמוטער (האַמבאַס). פאליקאָט האָט ארעסטירט דעם יידישן גוטבאזיצער איצקאָוויטש, וועלכער איז שפּעטער דערשאָסן געוואָרן. יידן האָבן געוויינט ביים דערשיסן די יידישע „על-טעסטע“, פאַר אַ שטראַף האָבן זיי געמוזט בייוויינען אן עקזעקוציע פון 50 יידן. צוויי מאָל האָט ער געזען, ווי פאליקאָט האָט אַנגערייצט זיין הונט, וועלכער האָט צעריסן מענטשן.

משה פּלס: פאליקאָט האָט מיט זיינע אייגענע הענט דערשאָסן אַ יידיש מיידל, חנה קליינער. די דייטשישע פּאַליציי האָט דערשאָסן אין מלאָווער געטאָ 50 יידן. דער אַנגעקלאָגטער (פאליקאָט) האָט נישט דערלויבט אַ יידן גיין אויפן טראַטואַר, נאָר אין עק פון דער גאס און געמוזט אַראָפּנעמען דאָס היטל פאר אים. אַז נישט, האָט דער ייד

באקומען פון אים מכות רצח מיט א ראפניק, וועלכן ער האט געהאלטן אין האנט.

קאזשעני: דעם 16טן דעצעמבער 1942, האט פאוליקאט דערשאסן מיין חבר יעקב זילבערמאן. נאך א ייד האט פאוליקאט דערשאסן און זיין ברודער אויפגעהאנגען.

פאוליקאט זעלבסט האט אויפגעהאנגען א יידיש יינגל פון 12 יאָר, מיט זיין גארטל פון שפיטאל. (דער אָנגעקלאַגטער פאוליקאט קלאפט אין טיש: „אַלץ אַ ליגן!“).

סאַלדאַנער (פון שרענסק): ער האט געארבעט ביי פאוליקאטן אלס א שליח. פאַר דעם מינדעסטן פעלער, וועלכן ער איז באַגאַנגען, האט אים פאוליקאט געשלאָגן מיטן ראפניק. פאוליקאט האט מיט כוח איינ-געזעצט זיין פאטער אין תפיסה, ווילנדיק אַרויספרעסן פון אים געלט. פאוליקאט האט דערהרגעט זיין פעטער חיל רייזענפעלדער, ווייל דער פעטער האט זיך געוואלט אַרויסדרייען און נישט צוזען, ווי אַזוי מען פירט אויס עפנטלעך עקזעקוציעס איבער יידן. פאוליקאט האט דער-הרגעט א יידיש מיידל, ווייל ער האט ביי איר געפונען געלט.

האסמאן פון שרענסק: ביי דעם ערשטן טראַנספּאָרט פון מלאַווער געטאָ, האט ער געזען, ווי פאוליקאט שלעפט אַרויס צוויי יידן און דערשיסט זיי. צווישן זיי — זיינע אַ קווינע, דינה בעקער, ווייל ער האט ביי איר געפונען 5 מאַרק.

אן עדות מצד דעם אָנגעקלאַגטן „זשאַנדארמערע-האופטמאן“, וועלכן מען האט גערופן „דער אייזערנער גוסטאוו“, האט געזאָגט: „איך האָב נישט געהערט וועגן אַזאַ פאַל. עס איז פאַר מיר אַ רעטעניש“ (וועגן דערשיסן דאָס מיידל). נאָך אַן עדות פון אָנגעקלאַגטן — זיין פרוי. זי זאָגט, זי איז געווען אין דייטשלאַנד.

פורמאן פון ריפּין: אין יוני 1942, האָבן זיי אויפגעהאנגען 13 יידן. ער איז געווען דערביי און אויך געזען די עקזעקוציע פון 50 יונגע יידן. דער קבר פאַר זיי איז געווען אָנגעגרייט נעבן דער תליה.

די צייטונג גיט צו: ווען דער עדות האט פאַרציילט וועגן דערשיסן די יונגע ח. קליינער, האט ער אַזוי זיך אויפגעריגט, אַז ער האט מיט די הענט געוויזן ווי אַזוי פאוליקאט האט מיט דער לינקער האנט געהאלטן דאָס מיידל ביי די האַר און מיט די רעכטע איר געשאסן אין קאָפּ. דאָס מיידל אַבער איז באַלד נישט געשטאַרבן, האט אַ צווייטער, נאָך אַ פאַר מינוט, איר דערשאסן. דאָס איז געווען פונק. פונק איז דער ברודער פון געוועזענעם נאַצי-מיניסטער פאַר ווירטשאַפּט. דאָס דערשאסענע מיידל האט געוויינט מיט איר שוועסטער ביי זייער זיידן נאכאוויטש.

מלך ארתאני: ער קען נישט פאַרגעסן, ווי אַ טאַטע האט געמוזט אויפֿהענגען זיין אייגענעם זון און אַן אַנדערער זון האט געמוזט אויפֿ-

הענגען זיין טאטן. (די צייטונג גיט צו: דעם עדות האבן געציטערט די הענט). מען האט זיי אפטרענספארטירט קיין אוישוויץ, אונטער דער אנהייב פון זשאנדארמען און פאליקאטן. אלטע און קראנקע, וועלכע האבן אין דעם שווערן ווינטער-טאג זיך נישט געקענט דערשלעפן ביז צום וואגאן — האט מען דערשאסן אויפן ארט. „דאס איז געווען דער לענגסטער וועג אין מיין לעבן“. אין געטא זענען פארבליבן ביי 10 יידן, אלטע און קראנקע. מען האט זיי דערשאסן.

דא דערקלערט פאליקאט דורכן אדוואקאט: ער האט געפירט א טראנספארט. נישט געשאסן. נישט געשאסן קיין יידיש מיידל.

פסק-דין: לעבנסלענגלעכע תפיסה. דער אורטייל וועט אויסגעפירט ווערן נאך דעם, ווי ער וועט אפיציעל באשטעטיקט ווערן. ביז דער צייט, דארף זיך דער אנגעקלאגטער מעלדן אין דער פאליציי פון דער שטאט מענדען (דארט וווינט ער) יעדן דינסטיק און פרייטיק.

דער פארזיצער פון געשווירענעם געריכט: פאליקאט האט זיך צוגע-פאסט צו דער אידעאלאגיע פון יענער צייט און אים האט זיך געדאכט, אז מען וועט אים קיין משפט נישט מאכן. ער האט זיך געפילט פריי מיט זיין אוממענטשלעכקייט כלפי יידן. ער האט יידן געשלאגן מיטן קאנטשיק, אנגערייצט זיין הונט. דאס אלץ שטאמט פון זיין ראסן-האס.

אן אנדערער ריכטער איז קעגן פארוואנדלען דעם פראצעס אין א פאליטישן. דא איז פארגעקומען א קרימינעל פארברעכן. ס'איז אויך נישט קיין קריגס-פארברעכן. דאס פארניכטן דאס דארף אראדור אין פראנץ קרייך דורך די ס. ס. אין יאר 1944 — דאס איז א קריגס-פארברעכן. דאן איז אין סטשעגאווא און מלאווע געווען — קריג.

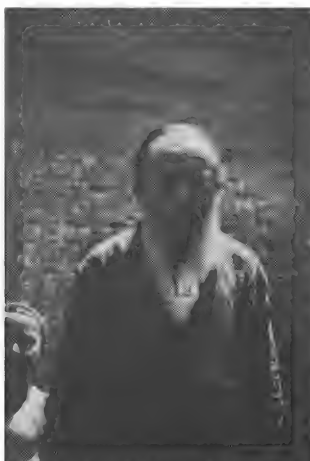
דער פארטרעטער פון באשולדיקער מאכט א פארגלייך פון דער מאסאקרע אין וויעטנאם און ביאפרא, מיט דעם געטא-לעבן 1942 אין מילאן. דער פראצעס איז נישט דער זעלבער, ווי אנדערע קרימינעלע. אפט פרעגט מען אים, וואס פאר א זין האט אזא פראצעס. ער האט צוטרוי צו די עדות. עדות קענען נישט באקומען אטאקעס פון וויינען, אויב עס וואלט נישט געווען אמת...

ג. דמויות
געשטאלטן

• 4 שוחטים ליד משאבת-מים ובית-הסוהר העירוני
 פיר שוחטים ביים "פלימפל" אוך תפיסה ("קאזע").
 Four ritual slaughterers (shochtim) by the pump and municipal prison.

ר' אליהו שאפט, המנקר • דער טרייבערער ר' אלי שאפט
 Kashrut inspector Reb Eli Shafts.

סופרים יוצאי מלאכה

„לקסיקאָן פון דער נײַער ייִדישער ליטעראַטור“
בהוצאת „אלטוועלטלעכער ייִדישער קולטור־קאנגרעס פארייניקט מיט
ציקא“ (צענטראלע ייִדישע קולטור־ארגאניזאציע) בייִדיש.
ניר־יורק, 1956, בעריכת שמואל ניגר ויעקב שצקי (להלן „לקסיקון“):

אלתר איזאק
אלתר ויקטור
ארצישבסקה טושה
אופטובסקי פיבל
אופטושו דוד
אופטושו יוסף
באמאץ דוד
ורשבסקי בונם
ורשבסקי יקיר

„אנציקלופדיה יודאיקה“, בעריכת מערכת (להלן: „יודאיקה“)
בהוצאת „כתר“ ירושלים, 1972, באנגלית.

אופאטושו יוסף
אלתר ויקטור
ד״ר יהודה רוזנטל
„אנציקלופדיה של היהדות“, בעריכת פרופ' בצלאל רות וד״ר ג׳פרי ויגודר.
עורך ערך „שפה וספרות אידיש“, פרופ' ליפצין סול (שלמה), ירושלים.
בהוצאת „מסדה“ בע״מ, רמת־גן 1969 (להלן „היהדות“)
אופאטושו יוסף

כרך ראשון, עמוד 94 „לקסיקון“
אלתר, איזאק (1889 – 1937)

אחיו הבכור של מנהיג ה„בונד“ והסופר ויקטור אלתר. היה ידוע בחוגי
הבונדאים בשם „איזאלט“. לפני פרוץ מלחמת־העולם הראשונה למד
באוניברסיטה בבליה. בשנת 1915 עבר יחד עם אחיו הצעיר ממנו ויקטור
לאנגליה. היה פעיל בתנועה הסוציאליסטית היהודית בלונדון ובמוסדות
לעזרה „וועקער“, שם הופיע בשם לארמאן. המוסדות הללו היו קשורים לועד
ה„בונד“ בחוץ־לארץ, שמקומו היה בעיר ג׳נבה. בשנות 1915–1917 היה חבר

מערכת השבועון הבונדאי בלונדון, „דאס ארבייטער ווארט“, אז בעריכת מ. ראפעס. השתייך לחוגים הפעילים של התנועה „אנטי־קאנסקריפּשן ליג“ בלונדון, שמטרתה היתה פעילות נגד נסיונות הממשלה הבריטית לצרף יהודים יוצאי־רוסיה למלחמה. בשנות העשרים היה פעיל בתנועת ה„בונד“ בפולין והיה מפרסם מאמרים בעתון „ווארשעווער לעבנספראגן“ בשם איזאלט. עבר לרוסיה הסובייטית. בשנות 1923 – 1937 עבד בשירות השגרירות ובקונסוליות סובייטיות. בשנות 1935 – 1936 היה תת־קונסול בניו־יורק והשם שלו היה ארענס. הוחזר למוסקבה והוגלה ל־10 שנות מאסר. מכאן נעלמו עקבותיו וגורלו לא ידוע.

הערה שלנו: בארכיון מלאבה נמצא שירטוט „עץ גינאלוגי“. על צאצאי ישראל אלתר עד השואה, מעובד ע"י ליאון אלתר, מנהל „היאס“ בוארשה לשעבר. ליאון אלתר נפטר לפני כמה שנים בוארשה. לפי זה איסאק – איז'ו אלתר בנו של ישראל אלתר. התחתן בפעם הראשונה עם אנגליה. נשאר בן, שמו תורז (!) והוא גר בבריסל, בלגיה. בפעם השנייה התחתן עם רוסיה, ולהם שני ילדים.

„לקסיקון“, עמודים 95–98 אלתר, ויקטור (7.12.1890 – 12.1941)

נולד במלאבה, פולין. הבן הצעיר בין 14 ילדים. אביו, ישראל אלתר, מגזע חסידיים־נגידים רב הצאצאים. ויקטור התייתם בצעירותו. אחרי מות אביו עברה אמו עם הילדים לוארשה תישאה שם למשכיל מעיר קוטנו, שגם חובב ציץ היה, ישראל וולף גליקסמן. את ויקטור שלחו לגימנסיה, שם הצטיין בידעותיו במתמטיקה ובשפות. בגיל 15 (1905) השתייך כבר לחוג תלמידים מהפכניים. זמן קצר ישב בבית־הסוהר בגלל אירגון שביתת תלמידים בוארשה. כתוצאה מזה הרחיקו אותו מהגימנסיה. בשנת 1906 שלחו אותו לבלגיה ללימודים. למד בפוליטכניקום בליז' ובשנת 1910 קיבל תואר מהנדס לאלקטרו־מכניקה. התחתן עם אשה בלגית, מלניה לורן, החיה עוד כיום בבלגיה. היה פעיל במפלגה הבלגית הסוציאליסטית וגם בחוגי סטודנטים של ה„בונד“ בבלגיה. את המאמרים הראשונים שלו פירסם בעתונות של המפלגה הסוציאליסטית הצרפתית בבלגיה, הפסבדונים שלו היה: ויק פורט.

בשנת 1912 חזר ויקטור אלתר לוארשה, עבד זמן מה ב„ייק“א“ וכבר אז היה שייך לשורות הראשונות של ה„בונד“. היה נציג ה„בונד“ בוועד המשותף למפלגות: „בונד“, „סדקפ“ל“, „פ.פ.ס־לביצא“. הוועד הזה ישב כמה חודשים בבית־הסוהר והוגלה לסיביר „נארימסקי קראי“. משם ברח לחוץ־לארץ. זמן לא רב היה בבלגיה. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה עבר ללונדון, בהתחלה כפועל פשוט ואחרי־כן כמהנדס בבית־חרושת. היה פעיל באירגון היהודי הסוציאליסטי ובאירגון „וועקער“, כמו כן במפלגה האנטי־מלחמתית „בי.ס.פי“ (בריטיש סאציאליסט פארטי). ברוח המפלגה הזאת היה פעיל בתעמולה בין הפועלים היהודים באנגליה, הפיץ מאמרים ב„ארבעטער־ווארט“, שהיה שייך למפלגה „לאנדאנער יידישע סאציאליסטישע ארגאניזאציע בונד“.

בפרוץ המהפכה ברוסיה בשנת 1917 עבר לרוסיה. זמן קצר היה בפטרוגרד. השתתף בכנס הדרום של ה"בונד" בקייב (אוגוסט 1917). בנאומים שלו תמך בקבוצה ה"אינטרנציונליסטים". בדצמבר 1917 נבחר לוועד המרכזי של ה"בונד" בפטרוגרד. משם עבר לעיר מינסק, השתתף בעבודת המרד המרכזי ופירסם מאמרים בעתון היומי של ה"בונד" - "דער וועקער". ערב כניסת הגרמנים למינסק עבר למוסקבה. שם השתתף בוועידה האנטי-בולשיביקית "כינוס פועלים". ביחד עם משתתפים אחרים בכנס זה נאסר והיה חשד שיוציאוהו להורג. הודות לכמה מנהיגים בולשביקים שחררו אותו. התפרנס אז במוסקבה מתירגומים מאנגלית וצרפתית לרוסית. כתב עבור ה"בונד" בידיש. הדפיס מאמר "מרקס ומדע של ההיסטוריה" בקובץ "לזכר קרל מרקס", מוסקבה, 1917. בשנת 1919 חזר לפולין.

ביוני 1921 השתתף בשם סמוי, מ. לורמן, בקונגרס השלישי של הקומינטרן. עם עוד 2 נציגים השתתף בישיבות למען צירוף ה"בונד" ל"קומינטרן". רוב המפלגה בפולין היה בעד זה.

ישב בבית-הסוהר באשמת נסיון להעביר מכתב של פעיל שמאלני מ-ס.ר. על הטרור ברוסיה לידי פעילה קומוניסטית בלונדון. שוחרר ועבר לפולין. בשנות העשרים והשלושים הדפיס מאמרים בעתון "בונד" - "פאקלסצי-טונג" בוארשה ובעתונים אחרים של מפלגתו בידיש ובפולנית. היה מהפעילים המרכזיים בתנועת האגודות המקצועיות והכלכליות של הפועלים היהודים בפולין. משנת 1922 היה חבר מרכז ה"טרידיוניונים", יו"ר המועצה הארצית של האיגודים המקצועיים. השתתף בקונגרסים של האינטרנציונל השני כנציג "בונד". היה מנהל המוסד "מרכז אשראי לפועלים", חבר ה"דו"ינט פונדישן". בשנות 1919 - 1934 היה חבר מועצת עיריית וארשה ומשנת 1927 חבר ההנהלה (לבניק). משנת 1936 היה חבר הקהילה היהודית בוארשה. בשנת 1937 היה בספרד בזמן מלחמת האזרחים כנציג מפלגתו.

בספטמבר 1939 עבר יחד עם כל הזרם למזרח-פולין. ב-26 בספטמבר נאסר על-ידי הסובייטים בקובל. מבית הסוהר שם הועבר לבתי הסוהר בלוצק ובמוסקבה. נורה בקיבוש יחד עם חבר למפלגה, עו"ד הנריק ארליך.

„יודאיקה” עמוד 773

אלתר, ויקטור (1890 - 1941)

מנהיג ה"בונד" בפולין. אלתר נולד במלאבה, פולין, למשפחה חסידית אמידה. הוא קיבל תואר של מהנדס ב-1910 בעיר ליז', בבבלגיה. ב-1912 התחיל את פעילותו ב"בונד" בוארשה. גורש לסיביר בגלל פעילותו הפוליטית. ברח משם, חזר לפולין אחרי המהפכה ב-1917 ונבחר כחבר הוועדה המרכזית של "בונד". בשנים 1939 - 1919 היה מנהיגם של האיגודים המקצועיים היהודיים בפולין.

הוא היה במשך כמעט 20 שנה חבר בעיריית וארשה ואחרי 1936 חבר בקהילה היהודית.

אחרי פלישת הגרמנים לפולין בספטמבר 1939 ברח אלתר לשטחים הכבושים עליידי הרוסים. זמן קצר אחרי זה נעצר עם חברו הנריק ארליך. שניהם הוצאו להורג ב־4.12.1951 בקויבישב.

אלתר כתב: „צו דער יידן־פראגע אין פוילן“ – 1927
“Antysemityzm w świetle cyfr.. – 1937

ביבליוגרפיה: LNYL, I–1956, 95 ff.
American Representation of General Jewish Workers of Poland, The Case of Henryk Erlich and Victor Alter, (1943).

„לקסיקון“, ע"ע 180 – 181

ארצישעווסקא, טושה

מוצאה ממשפחה בעלת יחוס גדול מיהודי פולין. אביה, מנדל ליפסקי, חסיד גור, מהמשפחה הידועה ליפסקי שבקוטנו. אמא – ממשפחת אלתר הידועה. את חינוכה קיבלה בבית הוריה האדוקים במלאבה, ואחרי כן בוארשה. גמרה בית ספר פולני לדראמה. בגיל 16, בגלל התנגדות הוריה, התחתנה עם הצייר שמעון קרטקה בארץ־ישראל. אחרי שהות של שנתיים בירושלים חזרה לוארשה. שם התיידדה עם הסופר י.ל. פרץ ועם יתר הסופרים הידועים. היתה מבאי־ביתו של י.ל. פרץ. בשנות 1914 – 1915 ניהלה בית־ספר לדראמה. פרץ הכתיר אותה בשם מרים איזראעלס. בשם זה שיחקה בתיאטרון בדראמות של י.ל. פרץ. בשנת 1925 היתה ממייסדי התיאטרון לאמנות זעירה „עזאזל“ בוארשה. בזמן מלחמת העולם השנייה היתה במחנה השמדה „בורגידה“. אחרי המלחמה עברה לפריז, שם גמרה את חיבורה, שהתחילה עוד לפני המלחמה, בשם „מרימל“ – דראמה. עבור חיבור זה קיבלה פרס של הקונגרס העולמי היהודי על שם אלכסנדר שפירא בניו־יורק. היא עבדה בפריז במערכת „עבור ילדינו“.

הערה שלנו: בפאריז היתה עם הסופר הידוע אפרים קגובסקי. נפטרה לפני שנים אחדות.
שמה הפרטי היה: טושה.

אחותה התחתנה בפאריז עם השר הצרפתי לתרבות דה מונזי.

„לקסיקון“, עמוד 144

אפאטאווסקי, פייוול (1884 – 12.12.1942)

נולד במלאבה, מחוז פלוצק, פולין. אחיו של יוסף אופאטושו. גמר קורסים למורים באודסה. עבד בעיר מולדתו כמורה, שימש כחבר מערכת בעתון, שיצא לאור במלאבה בהקטוגרף „הזמיר טרייע“. עורך עתון שבועי „מלאווער לעבן“. פירסם שירים ב„ראמאן־צייטונג“, „פרייע ארבעטער שטימע“, „אמעריקאנער“, „דאס ווארט“ וכו'. פירסם גם בעברית בעתון הלונדוני של סואבלסקי „היהודי“. בזמן חיסול הגיטו במלאבה הוגלה יחד עם כל היהודים לטרבלינקה ושם נספה על קידוש השם.

„לקסיקון“, עמוד 144 – 145
אפאטאשו, דוד (30.1.1918)

בנו של יוסף אופאטושו. נולד בניו-יורק. גמר בית-ספר מוריס הייסקול, בית ספר יהודי ובית-ספר לאמנות התיאטרון. את הסיפור הראשון, „ביל“ פירסם ב„ליטערארישע בלעטער“, וארשה, 1937. פירסם סיפורים בעתונים: „טאג“, „צוקונפט“, „יידישער קעמפער“, „המשך“, טינט און פעדער“, „שריפטן“. חבר מערכת עתון לנעורים 1937. הוציא לאור ספר סיפורים: „צווישן ים און מדבר“, ניו-יורק 1947, 172 עמודים. קיבל פרס מקרן לואיס בשנת 1948. משנת 1935 שחקן מקצועי. בהתחלה בתיאטרון בידיש, ואחריכן עבר לתיאטרון באנגלית. השתתף גם בסרטים, בטלוויזיה ובשני באלטים, מהם אחד בנוי על „מסעות בנימין השלישי“ של מנדלי, והשני על סיפורו של י.ל. פרץ „שני אחים“. משנת 1940 קריין בתחנת ראדיו בידיש. תירגם וביים את סיפורו של שלום עליכם: „דאס גרויסע געווינס“, כמחזה מוזיקאלי. בשנות 1942–1946 שירת בחיל-האוויר האמריקני.

„לקסיקון“, עמודים: 145 – 149
אופאטאשו יוסף (24.12.1886 – מוצאי יום-כיפור, 7.10.1954)

בשינוי שם מיוסף מאיר אופאטובסקי. נולד בעיירה סטופסק ליד מלאבה. אביו, דוד, היה סוחר יערות, נצר משפחה מיוחדת חסידית, ששורשה מר' לייב חנהלס, מחבר „ויגש יהודה“. הוא היה מהמשכילים הראשונים בפולין. האם מוצאה מדורות יהודי-יערות וגם היא בעצמה נולדה ביער. בן 12 גמר בית-ספר יסודי רוסי. אצל אביו למד עברית, תנ"ך, גמרא ביחד עם אחיו הבכור פיבל, שפרסם אחרי כן שירים ב„ראמאן-צייטונג“, „פרייער ארבעטער שטימע“ וכו', בידיש, ובעתון היהודי בלונדון שירים בעברית. בן 15 עבר לבית-ספר למסחר בוארשה. בגיל 19 נסע לעיר נאנסי בצרפת. למד שם בפוליטכניקום. בגלל חוסר כספים הפסיק אחרי שנה את לימודיו וחזר הביתה. כאן למד בכוחות עצמו והתחיל בכתיבת סיפורים (נסיון ראשון: „אויף יענער זייט בריק“). באותו זמן נסע לסופר י.ל. פרץ (על זה כתב באוסף „י.ל. פרץ“, ניו-יורק, 1915). בתחילת 1907 נסע לניו-יורק, לשם נסע אביו לפני-זה. תחילה עבד אופאטושו בבית-חרושת, בהפצת עתונים. היה למורה בתלמוד-תורה ובערבים למד בטכניקום של „פועלי נחושת“. בשנת 1914 קיבל תואר מהנדס אזרחי. רק זמן קצר עסק אופאטושו במקצוע זה בהקדישו את כל זמנו לעבודה ספרותית. בשנת 1910 פירסם את סיפורו „אויף יענער זייט בריק“, מעובד מחדש, באוסף „ליטעראטור“ 2, ניו-יורק. בעתונו של אברהם ריון, „דאס נייע לאנד“ פירסם קטעים מתוך רומן שעבד עליו. בשנת 1912 הוציא לאור „ראמאן פון א פערדס-גנב“ באוסף „שריפטן“ של ד. איגנאטוב (שהוא היה אגב בין מייסדיו). בכרך השני של האוסף הנ"ל הדפיס „מאריס און זיין זון פיליפ“. שני הסיפורים האלה פירסמו את שמו כסופר. בשנת 1914 הוציא סיפור גדול באוסף „די נייע

היים" בשם, "פון ניויארקער געטא" (הידוע בשינוי דראמטי בשם, "הייס בלוט"). מאותה השנה התחיל לפרסם סיפורים בעתון היומי, "טאג" ונשאר כסופר קבוע בעתון זה עד מותו. בעתון זה הדפיס מאות חיבורים קטנים וגדולים. בשנת 1918 פירסם בעתון, "צוקונפט" רומן שלו, "א ראמאן פון א וואלד-מיידל". הרומן הזה נחשב אחרי כן כחלק השלישי של הטרילוגיה שלו, "אין פוילישע וועלדער". בשנת 1919 פירסם בעתון, "די נייע וועלט" רומאן, "לעהרער", אשר מופיע בספר בשם, "היברו". בסיפור זה תיאר את ה, "היבררטיצ'ר" בניר יורק בשנים האלה. בשנת 1921 הופיע הרומן, "אין פוילישע וועלדער", הרומן שפירסם את שמו ברבים כסופר מעולה. זהו רומן היסטורי בהיקף רב, תיאור נפלא של החסידות בשנות ירידתה. הרומן נחשב כמונומנטלי לדורות בספרות היהודית. הספר הוצא לאור בעשרות מהדורות ותורגם להרבה שפות. בשנת 1926 פירסם את הרומן, "1863", החלק השני של "אין פוילישע וועלדער". בעיקר תיאר בספר זה את המרד הפולני בשנה זו, הגם שהדמויות כאן הן אותן הדמויות של חלקו הראשון. הקשר האורגני של שני הרומנים הוא חלש, ובחלק השלישי, "אליין" הקשר לגמרי רופף.

בשנות 1922 ו-1929 ביקר בעיר-מולדתו. הוא בא בקשר עם בית-הוצאה הוילנאי קלצקין, שהוציא לאור פרט לספרים בודדים את, "כל כתבי", ביחד 14 כרכים. משנה זו התחילו להדפיס סיפורים בעתונות הסובייטית ברוסיה, בצירוף הקדמות מיוחדות.

באותה התקופה פירסם סיפורים קטנים בשבועונים, בפסבדונים א. פען. החל משנת 1922 הדפיס סיפורים בעתונות וארשה: "מאמענט" ו, "פאלקס-צייטונג". בניירורק, "דער אידישער קעמפער" ו, "צוקונפט". בבואנוס-אייירס, "די פרעסע", ובשנים האחרונות גם ב, "די גאלדענע קייט", בתל-אביב. נתן גם שיעורים על שפת יידיש בסמינר למורים היהודי ובאוניברסיטת פועלים השייכת ל"אינטערנאצ. ארדען" בניירורק. בין החיבורים החשובים משנים קודמות יש לציין את הרומן, "די טענצערין" (, "א שטיק יידיש לעבן אין די יארן 1910 - 1911") והסיפור יוצא-דופן, "א טאג אין רעגענסבורג" - המתאר חיי יהודים בגרמניה במאה ה-16. בחיבור קצר זה מתאר אופאטושו בכוח אמנותי מעולה את החיים התוססים של התקופה הרחוקה. במאי 1934 ערך טיול בישראל וברוסיה הסובייטית (רשימות מארץ-ישראל פירסם בספרו, "צווישן ימען און לענדער").

בשנת 1937 חגג העם היהודי את שנת היובל שלו, שנת החמישים לחייו. בשנים האחרונות אחרי המלחמה עיבד אופאטושו מחדש את הרומנים ההיסטוריים שלו. הספר בשם, "המרד האחרון - ר' עקיבא", יצא לאור בשנת 1948, והרומן השני, "בר כוכבא" יצא לאור בשנת 1955, אחרי מותו. בשנת 1951 ביקר בשלוש ארצות של אמריקה הדרומית (ארגנטינה, אורוגוואי, בראזיל). האינטליגנציה היהודית ביחד עם עמך העניקו לסופר כבוד רב. קבלת-פנים חמה אירגנו לכבודו גם במדינת ישראל, אליה הגיע בפעם השנייה בשנת 1952. בניירורק היה פעיל בכל המוסדות והאירועים הקשורים

בתרבות היהודית החילונית. היה חבר ההנהלה של י.ו.א. (יידישער וויסנ' שאפטלעכער אינסטיטוט), באגודת הסופרים על-שם י.ל. פרץ וב, "פן-קלוב" היהודי.

במחצאי יום-כיפור, 1954 נפטר באופן פתאומי. הובא לקבורה בבית-העלמין הישן של ה, "ארבעטער-רינג", מקום קבורתם של שלום עליכם, יהואש, יעקב גורדין וגדולים אחרים של הספרות היהודית.

יוסף אופאטאשו, שמשנת 1910 בערך היה שייך לחוג הצעירים, "יונגע". והתפרסם במיוחד ברומן שלו, "אין פוילישע וועלדער", שייך לסופרים הראשונים של הרומן ההיסטורי ביידיש. הטמאטיקה שלו עשירה. הגיבורים במאות הנובלות והסיפורים שלו הם לרוב חזקים, בעלי גשמיות מרובה, אבל יש גם - עדינים, מלאי רוחניות, יהודי אברך. היידיש שלו נעשתה בהתפתחותה יותר מלוטשת. המשפטים קצרים, מלאי ריטמיקה וקונדנסיביות. אופאטאשו היה שייך לסופרים המלומדים והפרודוקטיביים ביותר ורכש לו מקום נכבד בספרות היידישית. מותו הפתאומי השאיר אחריו בעולם היהודי יגון עמוק.

"אנציקלופדיה יודאיקה", בהוצאת "כתר", ירושלים, בשפה אנגלית משנת 1972, עמדים: 1409 - 1410.

אופאטאשו, יוסף (מקודם יוסף מאיר אופאטובסקי) (1886 - 1954)

סופר יידיש, כתב רומנים וסיפורים קצרים. נולד ליד העיירה הפולנית מלאבה. אופאטאשו בא לארצות-הברית בשנת 1907. למד שם הנדסה ב, "קופר יוניון" בשיקגו-עיר. התפרנס כפועל בבית-חרושת לנעליים, כמוכר עתונים וכמורה בבתי-ספר עבריים. בשנת 1914 קיבל תואר של מהנדס אזרחי, אך מיד אחרי כן מצא, כי ספרות מושכת אותו יותר.

מ־1910 היה מפרסם סיפורים בכתבי-עת ובאנתולוגיות. ב־1914 הוציא לאור בעצמו אנתולוגיה בשם, "די נייע היים", שהכילה את סיפוריו על חיי יהודים באמריקה, "פון ניריארקער געטא".

ב־1914, כשנוסד העתון היומי "דער טאג", נמנה אופאטאשו עם חבר עובדיו ובמשך 40 שנה פירסם שם סיפורים, סקצ'ים וסיפורים בהמשכים, שרובם הופיעו מאוחר יותר כספרים.

כתביו הראשונים של אופאטאשו היו נאטורליסטיים עם תיאור של חיי בני-זמנו. כך, למשל, ה, "רומאן פון א פערדס-גנב" מ־1912 היה הרומן הראשון, שקיבל פירסום רב. מבוסס על היכרותו מימי נעוריו עם גבב יהודי, מיוחד במינו, שהתפרנס מגניבת סוסים דרך הגבול מפולין (רוסיה) לגרמניה. הוא נהרג בזמן שהגן על יהודים נגד שכנים גויים אויבים.

אופאטאשו ביטא את התנגדותו לרומנטיזם עלידי יצירת טיפוסים של גנבים, גונבי גבול, שיכורים, בניגוד מוחלט לטיפוסים שיצרו שלום עליכם או י.ל. פרץ.

אופאטושו היה מהסופרים הראשונים, שתיאר בכתביו את ההווי של היהודי האמריקני. שלום עליכם, אחרי שקרא כמה מסיפוריו האמריקאיים, עודד את אפאטושו להמשיך לכתוב על יהודים בעולם החדש. אפאטושו קיבל את עצותיו ונתן ביטוי לקונפליקט הנגרם עלידי אמריקניזציה של המהגר היהודי. בכתביו, כמו „פארלירענע מענטשן“ (1919) – רומאן נאטורליסטי, הדין בבעיות חינוך יהודי בניו יורק, „די טענצערין“ (1929) מתאר את החסידות בנסיגתה בניו יורק, „ארום גרנדיסטריט“ (1929) מתרכז במהגר היהודי באיסט סייד התחתון, „רייזע“ (1923) בו אסף סיפורים קצרים, המתארים את הקונפליקט בין הקבוצות הדתיות והאטניות השונות. ברומן שלו „אין פוילישע וועלדער“ (1921), חלק ראשון של טרילוגיה, מתאר אפאטושו את הניב של חצר הרבי מקוצק בתקופה של הדור אחרי נפוליאון. הוא מצייר פנורמה עשירה של יחסי גומלין בין פולנים ויהודים עד המרד של שנת 1863. הספר יצא במהדורות חוזרות ותרגם ל-8 שפות. הספר נתן לאפאטושו פירסום בינלאומי, למרות שהחלק השני „1863“ עשה פחות רושם. החלק האחרון של הטרילוגיה „אליין“ יצא לאור בשנת 1919.

מוקדם מהעבר היהודי, ביקש אפאטושו להחיות פרקים מתוך העבר ברומנים היסטוריים שלו. בסיפור „א טאג אין רעגענסבורג“ וב„אליהו בחור“ (סיפור על המחבר של החיבור העממי ביידיש „דאס באבע בוך“) שיצא ב-1933, מתאר אפאטושו הווי במאה ה-16, קהל של בעליבתים ומשוררים עממיים יהודים בשפה, עם סגנון מיוחד שהשתמש בו שכבות ישנות ביידיש. באפוס ההיסטורי האחרון שלו „דער לעצטער אויפשטאנד“, בשני כרכים – 1952 – 1948, מתאר אפאטושו חיי יום יום ביהודה במאה השנייה, בתקופת המרד האחרון הנואש של היהודים נגד רומא, שפרץ ודוכא. בנו דוד (1914) היה שחקן. לפני שירותו בצבא ארצות הברית מ-1942 עד 1946 עבד בתיאטרון ביידיש. הוא שיחק תפקידי אופי ב„גרופטעאטער“, הופיע בברודווי ובסרטים בהוליווד. הוא פירסם סיפורים קצרים ותסריטים לטלוויזיה.

באמאץ, דוד (1899 – 1942)

נולד במלאבה, פולין, במשפחת חסידים, שם למד בחדר ובישיבה. בהתחלת שנות העשרים עבר לעיר לודז' ושם השתייך למארגני „פועלי אמוני ישראל“. עד פרוץ מלחמת עולם השנייה עבד בקהילה היהודית בלודז'. בגיטו לודז' היה בין הפעילים במחתרת, התמסר באופן מיוחד בהפצת ידיעות ראדיו בעלונים שנכתבו ביד. היה חבר אגודת הסופרים הדתיים בגיטו וניהל עבודה תרבותית במסגרת האגודה שלו. השתתף באוסף הספרותי „פרילינג“, לודז', 1922, פרסם מאמר על הפועל הדתי. קצת יותר מאוחר פרסם מאמרים ב„אידישע ארבייטער שטימע“, 1927 – 1934, בירחון „בית יעקב“. היה בין הסופרים החשובים באוסף הספרותי „דאס לעבן“, 1929 – 1932. גווע מרעב ומשחפת בגיטו לודז'.

כרך שני, עמודים: 311 – 312, „לקסיקון”
ווארשאווסקי, בונם (16.6.1893 – 2.3.1956)

נולד במלאבה, פולין. למד בחדר, בבית מדרש למורים ובאופן פרטי. בשנת 1911 עבר לעיר ליוז' בבלגיה ושם למד באוניברסיטה, בפקולטה לפיזיקה-מתמטיקה. בשנת 1914 נאסר עלידי הגרמנים, שפלו או לבלגיה, כי נתין רוסי היה ונכלא במחנה. בשנת 1916 חזר למלאבה. היה פעיל ב„הזמיר” ובספריה ע”ש גרוסר. היה חייל בצבא הפולני. בוארשה היה פעיל ב„בונד”, בתנועה המקצועית והקואופרטיבית ובמחלקה לסטטיסטיקה עלידי ה„ג’וינט”. ממארכ 1939 גר באוסטרליה. פירסם סקיצות קטנות ב„הדגל”, לונדון, ומאז כתב מאמרים, רפורטז’ים, רשמי נסיעות, תרגומים ב: – „פאלקס-צייטונג”, „יוגנטיוועקער”, „וואכנ-שריפט”, „פארויס”, „ליטערארישע בלעטער”, „דוקער-ארבעטער” – וארשה, „ווילנער טאג”, „אונזער צייט”, פנקס מלאווע – ניוירוק, „אויפבו”, „מעל-בורנער בלעטער”, „אונזער געדאנק”, „מעלבורנער יידישע נייעס”, „אויסטרליש יידישע פאסט” – מלבורן, „אונזער שטימע” פריז, „דבר” ו„לעבנס-פראגן” – תל-אביב, „פארויס” – מקסיקו, „דיע פרעסע” – בואנוס איירס. כתב גם בפולנית ובאנגלית. כתב ספרים: „די פארלירענע בת מלכה” מעשה בחרוזים (לפי ר’ נחמן מברסלב) – מלבורן, 1944, 128 עמודים. החרוזים שלו היו מותאמים לקורא הצעיר. הוציא ספרונים פופולריים (64 עמודים בספרון) כגון: מקס נורדאו, לאון בלום, צ’נגיס-חן, מונגוליה החיצונית. (פסבדונימים שלו: אדלס, בינסקי ועוד) בהוצאת „גארטן-ביבליאטעק”, וארשה, 1933.

תירגם את הספר של אנרי בארביס „אש”, וארשה, 1924, 515 עמודים (הספר יצא לאור בשלוש מהדורות). ערך את הירחון „דער דוקער-ארבעטער”, וארשה, 1926 – 1939, „דאס לאזער קלאג-בוך” – וארשה, 1936, 172 עמודים. „צווייטער אויסטרליש-יידישער אלמאנאך” – מלבורן, 1942, 448 עמודים, „10 יאר יידישע שול אין מעלבורן” – מלבורן, 1945, 252 עמודים. „אונזער געדאנק” – מלבורן, וכו’. כתבים שלו מופיעים גם בפסבדונימים: ב. ורסקי, שמחה, פירט, סמפר, אידם וכו’. נפטר במלבורן.

(הערה שלנו: אלמנתו אדלה, מבית רוזנברג, עלתה ארצה אחרי מות בעלה. נפטרה בתל-אביב ב-1.4.1966. הבת עם בעלה והילדים גרים בירושלים. לשניהם תואר דוקטור ותפקידים בכירים במשרד הבריאות).

כרך שני, עמודים: 314 – 315, „לקסיקון”
ווארשאווסקי, יקיר (14.3.1885 – 1942 בקיץ)

נולד במלאבה, פולין, במשפחת סוחרים חסידיים. למד בחדר, בשטיבל דאלכסנדר, בכוחות עצמו רכש ידיעות חילוניות ושפות. היה חבר נעורים של יוסף אופאטושו. יחד למדו ספרי חקירה, קבלה, השכלה וחסידות. כצעיר היה

פעיל בתנועה הציונית, ממייסדי הספריה הראשונה במלאבה (1904). עסק כמורה פרטי לעברית, עבד כמנהל חשבונות בקופת מלאבה המקומית וגם היה שליח ההסתדרות הציונית (מרכז) בפולין. עבד כמורה בגוסטינין ובגימנסיה היהודית בפלוצק, 1914.

מטעם העתון „היינט“, בוארשה, השתתף במסע לארץ-ישראל. הלהיב אחרי כן את קוראיו במאמרים והרצאות על הנסיעה הזאת. שנים רבות היה אינסטרוקטור ב„קרן היסוד“.

פירסם ב„הדגל“ הלונדוני „ציורים“ (סקיצות רבות-רושם על הטבע), 1908. כמרכן ב„המעורר“ של י.ח. ברנר. בידיש פירסם ב„ראמאן-צייטונג“ וארשה, 109, כמרכן ב: „יודישער וואכנבלאט“, „דער פריינד“, „אונזער לעבן“, „וועלטשפיגל“, „ליטערארישע בלעטער“, אונזער עקספרעס“, „היינט“ – וארשה.

שם הדפיס סיפורים, רשימות ומאמרים. כתב גם ב„פארווערטס“, ניריורק (קיבל פרס ראשון בעד הסקיצה שלו „דאקטער ראבינאוויטש“ בקונגרס מטעם „פארווערטס“ משנת 1931). השתתף וזמן מה היה מזכיר מערכת „הצפירה“ בעריכתו של יוסף הפטמן. השתתף גם ב„הדור“ של דוד פרישמן, „רשפים“, „בדרך“ – וארשה, כמרכן בעתונים אחרים בידיש ובעברית בתפוצות ובארץ-ישראל.

הספרים שלו: „מן המולדת“ (רשמי נסיעה בארץ-ישראל, מצרים והמזרח) – וארשה, 1919, 160 עמודים. „הגיונות וזעזועים“ (הרהורים פילוסופיים) – וארשה, 1919, 148 עמודים. „הקורא הצעיר“ (סיפורים ואילוסטרציות לנוער) – וארשה, 1937, 160 עמודים.

הספרים שלו בידיש: „די לעצטע“ (פון מיין חסידישע היים). סיפורים מהחיים החסידיים בעיירה פולנית (חלקים מהם הודפסו אחרי כן ב„אנטאלאגיע, די יידישע פראזע אין פוילן צווישן ביידע וועלט־מלחמות“, ניריורק, 1947 וגם ב„פנקס מלאווע“, ניריורק, 1950). שני ספרים שלו: „פון דער היים“ (תמונות מהעיירה) ו„דאס און יענץ“ (פיליטונים, מאמרים על נושא ציוני ופדגוגיקה, אסאיים) היו כבר אחרי עריכה בבית דפוס, אולם מחמת המלחמה לא יצאו לאור. הוא חתם גם בפסבדונים: בן אהרון, ד. ורשאי וכו'.

דברי אופאטאשו: „יקיר אהב התבודדות, קצת דשא, אבן קטנה, בורג זעיר, גבעה. לא פסח על שום דבר. הכל סקר בעיניים שלו מבעד המשקפיים. הדבר הפעוט קיבל אצלו חיות“.

עד ספטמבר 1939 עבד כמורה לעברית בבתי-ספר של הקהילה היהודית בוארשה. היה בגיטו ועבד בתור פקיד במשרד עבודה. כתב זכרונות על המלחמה והגיטו ועד סיפורים שונים. אחרי ה„סלקציה“ של הנאצים בקיץ שנת 1942 נספה.

„יודאיקה“, כרך 14 עמוד 293

רוזנטל, יהודה

נולד בשנת 1904. מדען, יליד מאקוב, פולין, שהיגר לארצות-הברית בשנת 1939. שימש כספרן (1944-65) וכפרופסור לפרשנות המקרא (1944-69) במיררשה ללימודי היהדות, שיקאגו.

בשנת 1969 התיישב בירושלים. השתתף בכתבי עת שונים, קבצים מדעיים ואנציקלופדיות. רוזנטל חיבר הרבה מחקרים ומאמרים בנושאים היסטוריים ספרותיים ודתיים.

בין פירסומיו נמנים: „הוי אלבלכי“ (1949), „מחקרים ומקורות“, 2 כרכים (1967), על הנושא של פולמוס יהודי-נוצרי פירסם „פולמוס אנטי-נוצרי מראשיתו עד סוף המאה ה-18“ (ארשת 2, 1960) וכתבי היד „חרב פיפיות“ מאת יאיר בן שבתאי (1948), „מלחמת השם“ מאת יעקב בן ראובן (1963), „יוסף המקנא“ מאת יוסף אופיאל (1970).

על ד"ר יהודה רוזנטל ראה גם בספר, Whose who in World 1972 Jewsty, עמוד 745, טור 1, 16 שורות.

אשר להערה על עיר הולדתו כותב ד"ר יהודה רוזנטל: „אתה יכול להוסיף, שאני בעצם מלאבאי“.

לוח זכרון ביער הקדושים ליד ירושלים
● אנדענק־טאול אין יער הקדושים הינטער ירושלים ●
Memorial Table in the "Holies' Forest" near Jerusalem

אבי הרב

בשער הספר:

ספר "קטרת סמים", דרושים לעניינים וזמנים שונים מאת יחיאל משה סאגאלוויץ חופ"ק מלאווא, בן הרב הגאון ר' חיים זצללה"ה מו"צ בוילנא, בעל המחבר ספר „מקור חיים“. בן הגאון ר' יחיאל משה זצ"ל שהיה אב"ד ברובעזעוויץ שהוא מצד אביו נין ונכד להגאון ר' יחיאל זצ"ל בעל „סדר הדורות" נכד הגאון הגדול מהרש"ל זצ"ל, נין ונכד לרבינו מאור הגולה רש"י ז"ל, ומצד אמו הוא בן בתו של הגאון ר' בנימין יעקב זצ"ל שהיה אב"ד בהראדישץ אחיו של הגאון בעל „גבעת שאול" נכדי הגאון הגדול מהר"ם מלובלין זצ"ל".

(הספר סודר בפטרקוב, שנת תר"צ לפ"ק והודפס בוארשה. לספר 94 עמוד בשני חלקים, הכתב, כספרי רבנים – כתב"רש"י).

מתוך „דבר אל הקוראים": „הנני מציע לפניכם, קוראים נכבדים, את ספרי „קטרת סמים" (ר"ת שמי, שם משפחתי ושם עירי: יחיאל משה סגלוביץ' מלאווא)".

חתום: „ממני יחיאל משה סאגאלוויץ, בן לא"א מו"ר הרר"ח זצ"ל חופ"ק מלאווא". (בן לאדוננו, אבינו, מורנו, רבנו, הרב רב חיים, זכר צדיק לברכה, חונה פה קהילת מלאבה).

נולד בשנת תרכ"ג (1863) בוילנה. אביו היה מורה-הוראה בפרבר לוקישוק, תלמיד-חכם מובהק לשאלות ותשובות בשם „מקור חיים". את נערותו בילה בבית-אביו ולמד בבית המדרש (קלויז) שעל יד בית הרב. כבר בצעירותו התפרסם כבחור מתמיד ומעמיק וקראו לו „העילוי מלוקישוק". דרכו בלימוד התלמוד היתה בקיאות ולא פילפול, שהיה רגיל בישיבות בפולין. בבקיאות בתלמוד הגיע לשיאים בידועו בעל פה מסיכתות שלימות. בבית-המדרש היו לומדים עוד בחורים וביניהם היו תלמידי חכמים מופלגים.

בין הבחורים היתה התחרות מי יצליח יותר ממני בבקיאות, כמו החידונים בתנ"ך בימינו.

מה היו עושים?

היו דוקרים בסיכה במקום מסויים בגמרא ומי שניחש את המלה הקרובה ביותר אל חריר הסיכה, היה זוכה בתחרות. ה„עילוי מלוקישוק" היה תמיד הזוכה.

הוא היה אומר: לא רק המוח זוכר, אלא גם העיניים. לכן היה לומד תמיד בגמרא בהדפסת,,האלמנה והאחים רם" מוילנה,,ווילנער ש"ס", וזה בגלל הצורה האחידה.

בשנת תרמ"ז (1887), בהיותו בן 24, נתמנה לרב בעירה סופוטקין, פלך סובלקי. מתקופת שירותו בקודש בסופוטקין לא נשארו לנו זכרונות.

בשנת תרנ"ג (1893), אחרי מות הרב במלאבה, פרצה מחלוקת בין חסידי גור וחסידי אלכסנדר על מועמדותו של העתיד להיות ממלא מקום הרב הנפטר. כשלא הגיעו לעמק השווה, החליטו בבחינת,,גם לי וגם לך לא יהיה", ז"א למנות רב,,ליטאי", שאינו עולה לרגל לרבי.

הרב יחיאל משה סגלוביץ נבחר פה-אחד לרב במלאבה, בה שירת בקודש 49 שנה.

בשנת 1941, במלחמת-עולם השנייה, בעת הגירוש הראשון לגיטו לובלין, הועבר לשם עם אשתו הרבנית ובתו הצעירה. שם מת והובא לקבורה בבית-העלמין לובלין.

מקום הקבר לא ידוע ומצבה לא ניצבה עליו.

קטע מתוך דרוש,,לקורבן עצים", ע' 27-28
מחשבות די מקוריות בשביל רב בימים ההם (בערך 1930-29): הטקסט להלן נכון למקור, מלה במלה, ללא כל שינוי:

,,ולהבין את כל זאת נאמר, והנה רואים אנו בכל המדינות, ובין כל האומות ישנם מפלגות,,ימניים" ו,,שמאלניים", אשר אלו האחרונים קרובים יותר אל מדת החסד והישר להתעניין עם גורל העניים והמדוכאים שבעם, ממתנגדיהם,,הימניים", הדבר מובן מאליו כי לאו כל אנפין שוין, וישנם מדינות כאלו שה,,שמאלים" שבהם, לא ישוו להוביל מאנייהו לבי מסותא של ה,,ימניים" שבמדינה אחרת, אבל במדינות האלו, ה,,ימניים גרועים עוד יותר, ולעולם,,שמאל" שלהם מעולה מ,,ימין".

,,לא כן הדבר אצל עם בני ישראל, שהימין משובח מן השמאל, הלא כה דברי קהלת (קפי) לב חכם לימינו ולב כסיל לשמאלו" וכו' וכו'.

,,אנפין" - פנים.

מאנייהו לבי מסותא -,,להוביל את הכביסה למרחץ" ז.א. כהוא זה.

עמוד 45 - כג' (1918)

,,דרוש לחג התחדשות מלכות פולין"

,,רבותי!

נתאספנו היום פה בבית-הכנסת בנערינו וזקנינו לחוג את חג התחדשות המלוכה של מדינתנו ארץ פולניה, אחרי היותה זה רבות בשנים משועבדת ונכנעת, בידי זרים. והננו זוכרים עד היום חסד נעורי של ממלכת פולניא עם היהודים תושבי ארצה, מעת היותה לגוי ולממלכה. ואע"פ שבימי עני ומרודי, תחת שבט זרים, אזלא מינה המצוה של הכנסת אורחים, להמציא

מקום מנוחה לנווד, כדרכה מאז לפשוט יד ליהודים פליטי חרב ואבדון המוכים ונרדפים על-ידי גויים עריצים בארצות הקרובות – תקותנו תאמצנו, אשר מה הטוב ההוא אשר היטיב עתה ד' לעם הפולני, יטב גם לנו".

וגומר: „כמו כן רבותי, להעם הפולני אשר אנו שוכנים בתוכם, אף שבכל משך ימי עבדותם, לא היה מקום למידות טובות ומעלות נשגבות, שיחול ויתפשט בקרבם, אבל עכשיו כשזרחה שמשם יפרחו ויעשו פרי לעמוד ברום המעלות, להשכיל ולהצליח ולילך בדרך טובים שהורו לנו המתקנים שבהם, להכריז גלוי לכל העולם שווי זכויות לכל תושבי המדינה, ואז יווכחו לדעת נפש היהודים, שיעבדו שכם אחד אתם לטובת הפרחת מצב המדינה בכל העניינים פוליטיים כמו כלכליים. ועוד זאת שגם הם בעצמם יתעלו למעלה למשכיל, להצטרף ולהזקק בכל המעלות ומידות טובות, להיות לכבוד ולתפארת בכל העולם".

עמוד 48–49 כ"ה.

„דרוש כנור של ימות המשיח“

„מה שדרשתי בבית הכנסת דפה מלאווא, לרגל הבשורה של אישור האומות את ארצנו הקדושה לבית מקלט לעם ישראל, באסיפת שריהם בסאן רעמא, בשנת תרפ"א" (1921).

„רבותי יום שמחות הוא היום הזה. כי באה אלינו בשורה טובה, אשר גדולי הממשלות הכירו את זכויותנו על ארץ אבותינו, ובאספתם בסאן רעמא הסכימו לכונן שם מקום משכן בטוח עבור עם בני ישראל תחת חסות ממשלת אנגליה. הגם כי לא נתמלאו עוד כל תקותנו אשר קוינו זה אלפים שנה, ולא נתמלאו עוד כל הבטחות שהבטיחו לנו הנביאים בשם ד', בכ"ז יום שמחה ויו"ט הוא היום הזה לנו".

ציונים נוספים

את עבודתו התחיל ב־5 לפנות־בוקר. כשעתיים למד לפני תפילת שחרית. המיד היה עסוק בלימוד או בענייני ציבור. לא אהב שיחות חולין, אבל קרא ספרים והיה בקיא בהוויות העולם.

יושרו היה למופת, וכל אלה שבאו במגע אתו, עמדו עדימהרה על מידתו זו. לא ידע וגם לא יכול היה מטבעו לשקר, פרט לשני מקרים הכרחיים במגעיו עם השלטונות הרוסיים שטובת הכלל דרשה זאת. ועל אלה הצטער כל ימיו והרגיש כאילו נטל כבד רובץ על מצפונו.

לא השתייך לאף מפלגה, אבל אהד את „המזרחי“.

השלטונות הרוסיים התייחסו אליו בכבוד ובאמון מלא והירבו לפנות אליו בכל העניינים. הגרמנים בימי מלחמת העולם הראשונה העריצוהו והשתדלו למלא אחר כל בקשותיו. הפולנים התייחסו אליו בצורה רשמית בלבד. אולי גרמה לכך אישליטתו בשפה הפולנית.

פעמיים בשנה ערך מגביות: בחורף מגבית לקניית פחם ועצי־הסקה; ולפני חג הפסח מגבית למצות ושאר צרכי־החג. במיידיו, ללא כל עזרה, אסף את הכספים וחילקם לעניי העיר.

הרב הגאון ר' יהודה לייב הכהן קיטאי הי"ד

„תכתב זאת לדור אחרון“ (תהילים קב/ט)

ספר הזכרון ליהודי מלאבה, העומד לצאת לאור עלידי יוצאי מלאבה בישראל ובארצות הברית, הוא בשבילי חוויה גדולה. שני רגשות ממלאים את לבי: זכרונות נעימים מן העבר העשיר של העיר במאורעות ובאישים דגולים, שהכרתים אישית והשפעתם בעיר היתה רבה. ועם זה אופפים אותי תוגה ויגון עמוקים בעת זוכרי את סופם המר והטראגי של כל היהודים היקרים האלה, ובייחוד בהיזכרי בפרטים המזעזעים והמחרידים במסכת ההשמדה והחיסול של יהודי עיר ואם בישראל, מלאבה הי"ד.

ומתוך כל אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי על האי גברא רבא ויקירא תלמידי החביב עלי כנפשי, הרב הגאון ר' יהודה לייב הכהן קיטאי הי"ד נכד הדיין המפורסם משרענסק.

בבואי בחורף בשנת תרפ"ג למלאבה, לייסד את „ישיבת“ בית יוסף שאפתי במיוחד לקרב את המצויינים ובעלי הכשרון, שהיוו יסוד חזק לבניין הרוחני של ה„ישיבה“. בין התלמידים הראשונים והמובחרים היה גם יהודה לייב קיטאי הצעיר. הוא היה חריף שכל ובעל כשרון נפלא. עם הנהגת סדרי ה„ישיבה“ במתכונת המקובלת ב„ישיבות“, התמסר בכל להט נפשו ללימודים ועמלו נשא פרי. הוא עלה ונתעלה במעלות התורה ועם זה היה מצויין במידות ומעלות תרומיות ובעל יראת שמים, נעים הליכות ואהוב על הבריות. לאחר זמן־מה נשלח ל„ישיבה“ הגדולה בארשה ואחר־כך ל„ישיבה“ המרכזית בית יוסף בביאליסטוק. שם עוד הוסיף שקידה על שקידתו, מילא כרסו בש"ס ופוסקים, והשלים את דמותו הרוחנית.

זכורני עובדה אופיינית. פעם אחת כשבא הביתה לימי החגים נכנס לבי"ח דגור בערב, שם למדה אותה שעה קבוצה של לומדים את הדף היומי. מגיד השיעור היה ר' משה נחום ולרשטיין והוא עמד אז בסוגיה קשה. ר' יהודה לייב נכנס והקשיב לוויכוח הער בין הלומדים וחיווה את דעתו שלו בעניין. דבריו היו ברורים וקולעים מאוד אל האמת. ר' משה נחום התפעל ממנו כל כך, עד שקם ואמר: ישב נא מר במקומי וימשיך להגיד את השיעור. מובן שעובדה זו נתפרסמה חיש־מהר בין אנשי העיר וכולם העריכוהו וכיבדוהו מאוד בשל למדנותו המופלגת והתפארו בזכיה הגדולה, שהעיר מלאבה זכתה לכלי מפואר כזה, שישכון בתוכה.

נגדע הארו ונכרת האילן רבי־הפוארות בעודו באיבו יחד עם גדולי ומאורי העם.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

ת.נ.צ.ב.ה.

אלא גולומב – גרינברג

(מתוך הספר "אלא גולומב-גרינברג" (בידיש)
בהוצאת ארגון יוצאי מלאכה בישראל, 1970.

25 שנים אחר המרד בגיטו וארשה הועלה במדינת ישראל זכרה של אחת הגיבורות היהודיות, הנועזות ביותר – האחות הרחמניה הראשית של גיטו וארשה – אלא גולומב-גרינברג.

אשה צעירה זאת, שעשויה היתה ללא חת, גילתה עד למות הקדושים שלה (5 בנובמבר 1943) מסירות-נפש ואומץ-רוח ללא גבול בביצוע משימות חשובות ביותר בשליחות תנועת המחתרת, ובעיקר – בהצלת מאות רבות של יהודים בגיטו וארשה, לרוב – ילדים.

בזכות מעשי-גיבורה אלה הוענק לאלא גולומב-גרינברג ציון-לשבח, 25 שנים אחר מותה ושמה ייטון בפאנטיאון הקדושים שלנו, אשר נפלו במלחמת העולם השנייה, במאבקם הנואש עם הנאצים.

* * *

בספרות-החורבן המסועפת שלנו מוקדש מקום ניכר להעלאת הגבורה היהודית בשנות הכיבוש ההיטלרי, לגילוייה השונים.

בין השאר נמסרים פרטים על יחידי-הסגולה הרבים ועל מעשי-הגיבורה, שגילו הללו בשנות המלחמה 1939–1945, במאבק עם הכובש הגרמני. מוזכרים שם אנשים אשר מילאו תפקיד רבי-משקל בתנועת ההתנגדות, הן המזויינת והן האזרחית.

אך מועט מדי המקום שהוקדש להבלטת התפקיד המיוחד שמילאה האשה היהודיה במאבק הגורלי הזה על החיים, על הכבוד הלאומי והאנושי.

בקרב הפמליה הגדולה של דמויות הגיבורות היהודיות, אשר הצטיינו במאבק עם הנאצים, תפסה מקום יחיד במינו האחות הראשית של גיטו וארשה – אלא גולומב-גרינברג הבלתי נשכחת. אשה מופלאה זו רשמה דף מזהיר בתולדות תנועת המרי היהודית.

מוצאה של אלא גולומב-גרינברג היה מן העיר מלאכה, שבה נולדה בשנת 1904. בית-הוריה היה בית תרבותי ומצבם הכלכלי היה לא רע.

אביה, משה גולומב, שימש כמנהל בית-ספר עממי ממלכתי לילדים יהודים במלאכה: תחילה – בימי השלטון הצארי, ואחר כך, בימי מלחמת-העולם הראשונה, בימי הכיבוש הגרמני; ואילו לאחר קומה של פולין העצמאית – ניהל בית-ספר ממלכתי פולני. בפרק חייו האחרון שימש כמנהלם של שני בתי-ספר עממיים לילדים יהודים במלאכה.

ימים רבים שימש משה גולומב גם כמורה לדת לנערות יהודיות בבית הספר של א. מרוזובסקה במלאבה.

אמה של אלא, רחל גולומב - אשה פיקחית ואינטליגנטית מאוד - היתה עסקנית ידועה בתחום הפעילות התרבותית והציבורית בעיר. הודות לפעילותה הציבורית העניפה הזאת היא היתה אישיות ידועה בעיר. בין השאר נמנתה עם ועדי הפטרונות של אירגון הצופים "סקאוט".

בחוגים מסויימים היו טוענים כלפי משפחת גולומב, שביתה היא בית מתבולל וכי ברוח זו מחנכים ההורים גם את ילדיהם. אך טענות אלו היו נטולות יסוד. אף על פי ששפת הדיבור בבית היתה השפה הפולנית, חונכו הילדים - לוג גולומב היו חמישה ילדים - וגדלו באווירה ששררה בה רוח יהודית לאומית רוח של אידיאליזם יהודי.

חרף העובדה שמשך גולומב תפס משרה ממשלתית, נהפך בית הגולומבים ל"מועדון יהודי" ממש, אשר היטב הורגשה בו הזיקה לצינונות. אמת נכון, כי זה היה בעיקר הודות למרת רחל גולומב, שלמעשה היא היא שהטביעה את חותמה על הליכות הבית.

כאשר הילדים היהודים, אשר למדו בבית הספר הפולני במלאבה, נפגעו מרמיזים אנטישמיים שהושמעו כלפיהם בעת ההכנות לקראת הצגה שעמדה להיערך בבית הספר, החליטה אמה של אלא, רחל גולומב (היתה זאת היא שהכינה את ההצגה וביימה אותה), להקים חוג תיאטרוני יהודי עצמאי. ואכן מאז ואילך נעשו החזרות להצגה בביתם של הגולומבים.

מלבד זה ניהלה רחל גולומב להקת תיאטרון ששיחקה ביידיש. אגב אורחא יש לציין, כי בלהקה שלה היא הקפידה מאוד על טוהרה של לשון יידיש.

כל ילדי משפחת גולומב זכו לחינוך קפדני ולהשכלה נאותה. במרוצת הימים הגיע כל אחד מהם לעמדה עצמאית בחיים והלך לו בדרך משלו אשר היתווה לעצמו בכוחותיו הוא.

הבן הבכור של הגולומבים, יונק (יונתן), לאחר שסיים את בית הספר התיכון במלאבה, יצא לווארשה ונתקבל שם לפוליטכניקה. משסיים את בית הספר הגבוה, נעשה מורה בבית הספר היהודי למלאכה בווארשה. עוד בהיותו במלאבה היה מראשי אירגון הנוער "סקאוט", ואחרי כך - של השומר הצעיר. גם בווארשה היה בין ראשי הסתדרות השומר הצעיר.

השניה בילדים, לפי הגיל, היתה אלא. עוד בהיותה צעירה מאוד גילתה התעניינות רבה בכל הבעיות הציבוריות-חברתיות. כנראה בהשפעת אחיה הבכור, הצטרפה ל"סקאוט" ואחרי כך אל השומר הצעיר, שבו היתה פעילה מאוד.

אחרי אלא בא סאמק (שמואל), אשר לאחר סיימו את בית הספר התיכון היהודי במלאבה, נסע לצרפת, סיים שם את הפאקולטה לרפואה של הסורבון, חזר לפולין ועבד כרופא בעיירה סמוכה לווארשה.

בתיה - הרביעית בתור - סיימה אף היא את הגימנאסיה במלאבה ואז יצאה ללמוד באוניברסיטת וארשה. לאחר מכן סיימה את האקאדמיה לאמנות

ונעשתה מורה לציור בווארשה, והמשיכה בזה גם בארץ לאחר המלחמה.
הצעיר במשפחה - מוניק (עמנואל) - לאחר שסיים את בית־הספר
התיכון היהודי במלאבה, למד אף הוא באוניברסיטה הווארשאית, אחרי־כך חזר
למלאבה, ושם נעשה מורה בבית־הספר התיכון היהודי המקומי.
עוד בעת לימודיה בבית־הספר במלאבה גילתה אלא כשרונות בלתי רגילים
בלימודיה. היא הצטיינה באינטליגנציה הבולטת שלה, בחוכמתה ובשפעת
רעיונותיה. היתה בעלת עין חדה, אוזן רגישה וכושר־התמצאות שלא יתואר.
חברותיה ללימודים לא תמיד ידעו להעריכה כראוי, לא אחת היו משמיעות
הערות שונות על חשבונה - לעתים הערות שליליות. הסיבה לכך היתה, שחברו־
תיה של אלא פשוט לא השכילו להבינה. הן היו סבורות שאלא כאילו מתנשאת
עליהן ועל כן התייחסו לזברה באי־אמון. את דעותיה ותוכניותיה אשר גילתה
לפניהן, ראו הן כהזיות־שווא.

לודז' ליפשיץ, חברתה של אלא לספסל הלימודים, שיחד עמה סיימה
את הגימנאסיה הפולנית של א. מרוזובסקה במלאבה ויחד עם אלא היתה
ב"סקאוט" ובהשומר הצעיר, סיפרה לי כי פעם אחת ביקרה בבית גולומב יחד עם
שתי חברות - אנקה גרינברג ובורה קונצקה. אותה שעה אלא לא היתה בבית.
תוך כדי המתנה לבואה, פתחו בינתיים את יומנה של אלא וְבדפדפן בו נתקלו
בהערה הבאה: "חברותי אינן יכולות להבינני. אין בכוחן לרחף בשחקים
ולבנות שם קניהן".

בקוראן את ההערכה של אלא עליהן, פרצו הנערות בצחוק שלא יכלו
לעוצרו. שעה ארוכה חלפה עד שמסוגלות היו להירגע.

כעבור זמן נוכחו לדעת, שאלא אמנם נבדלת מהן באופן־משבתי הרחב.
אלא הוכיחה, שמה שאחרים ראו כהזיות־שווא, אצלה אין זו אלא ממשות. את
הבלתי אפשרי ידעה היא להפוך לעובדות ממשיות ולהגשימן על־פי תוכנית
ערוכה בקפדנות - דבר שעוד ניווכח בו בהמשך הסיפור.

ביתם של הגלומבים היה תמיד מלא וגדוש בנִי־אדם - הגם שהדירה
היתה רחוקה למדי ממרכז העיר. אמה של אלא היתה חביבה על הכול, ועל כן
אהבו רבים לבקר בבית משפחת גולומב. מפעם לפעם נערכו ויכוחים רבי־עניין
ואלא היתה מקשיבה בנשימה עצורה לשיחות על ההתרחשויות היומיומיות
במדינה, על המצב החברתי והכלכלי המחמיר והולך הן בפולין והן בעולם
הרחב, ובייחוד - על הבעיות שנגעו לארץ־ישראל ולעבודה החלוצית שנעשתה
שם.

עוד בגיל צעיר היתה אלא משתתפת בשיחות כגון אלו ומביעה את דעותיה.
בדיוק שבהערכותיה את המצב בכל מיני תחומים הדהימה ממש את המבוגרים
שהשתתפו באותן שיחות.

אין תימה איפוא, שרבים תלו באלא תקוות גדולות. ואכן התקוות האלו -
כפי שהוכח במרוצת הזמן - לא עלו בתוהו.

כאמור, היתה אלא פעילה מאוד ב"סקאוט" ואחרי־כך - בהשומר הצעיר,
שנוסד במלאבה בימים ההם. היא לא פסחה אף על טיול אחד שנערך בימות

הקיץ אל היער הגדול - במרחק שלושה קילומטרים ממלאבה. שם נתקיימו תרגילי ספורט שונים ומישחקי צופיות.

על טיול אחד כזה, שנערך בשנת 1919 ואשר בו נטלה חלק כמובן גם אלא, מוסרת תלמידה לשעבר של בית הספר של מרוזובסקה - שרה צ'וסנסקי:

כאשר קבוצת הצופות היהודיות כבר הגיעה סמוך ליער, היא הוקפה עלידי מחנה של חיילים פולנים חמושים (מצבאו של הגנרל האלר), וכל הקבוצה נלקחה למעצר באשמת אירגון צבא יהודי. הן הוחזקו במעצר במשך לילה תמים.

כאשר הידיעה על מעצרן של הילדות היהודיות הגיעה לידיעת הוריהן במלאבה, נאחזה האוכלוסייה היהודית בהלה. התחילו פניות אל השלטונות הפולניים עד שסוף סוף הצליחו לשחרר את "הצבא היהודי", לאחר שהבנות בילו את הלילה בכלא. הורי הילדים ובני משפחותיהם יצאו לקראתם בדרך ליער.

כאשר אורגנו קורסים ראשוניים למלאבה בקרב יהודי מלאבה, בראשותם של משה מרקר, בונים וארשאבסקי, דודק ליפשיץ ואחרים, הוזמנה, בין השאר, אלא גולומב ללמד את תלמידי הקורס קרוא וכתוב בלשון הפולנית. אלא עדיין היתה אז תלמידה בבית הספר וחשה עצמה גאה בתפקידה החדש. ואולם לא זמן רב ניתן לה לאלא הצעירה לשמש בכהונת "מורה". משפחתה התנגדה לכך ולמרבית דאבוניה בנוסה היתה אז להיכנע ללחץ ההורים.

אך נעלה מכל ספק הוא, שרבים אשר היו ראויים כי מעשיהם והתנהגותם המופתית יזכו לפירסום רב ככל האפשר - נשארו באלמוניותם, ובמקרה הטוב ביותר נודעו מעשיהם רק בחוג מצומצם בלבד.

ואכן כדבר הזה אירע עם אחת הנשים היהודיות, אשה עתירת זכויות, מעמודי ההתווך של תנועת המרי האזרחי היהודית בפולין - אלא גולומבי גרינברג. שוב יש לנו הוכחה, כי גדולתו של אדם ופירסומו לא תמיד הם הולכים בד בבד.

הודות לחיי ההקרבה שחיתה, לרגש הנכונות לעזרה והשאיפה לשרת את החברה - תכונות שהתפתחו אצלה עוד משחר ילדותה - היתה אלא גולומב לאישיות גדולה, אף על פי שבעולם הרחב, מחוץ לעיר הולדתה מלאבה וגיטו וארשה, היתה כמעט בלתי ידועה.

כאשר אחרי המלחמה נפגשתי בניו יורק עם בן עזירה של אלא גולומב, אמרתי לה סיפורי יוסף אופאטושו, וסיפרתי לו על מעשיה הגבורה של אלא גולומב, הוא הביע תדהמה על שכה מיעטו לכתוב עליה, על מעשיה והישגיה המופלאים. הוא אמר לי, כי הכיר היטב את הוריה של אלא, אך בעת שעזב הוא את מלאבה עדיין לא ראתה גיבורה זו אור עולם.

בעת פגישותינו התדירות, ביקש ממני אופאטושו לספר לו על אלא פרטים רבים ככל האפשר. מוכרח הוא - כך אמר - לכתוב סיפור גדול על אלא גולומב, על אותה דמות מופלאה ונדירה.

העוסקים בצרכי ציבור באמונה

נקראתי על שם אבא אבי, שהיו קוראים לו מאטס כץ. הוא היה סוחר, וב-15 השנים האחרונות לפני פרוץ המלחמה היה יצואן של תבואות. יותר נכון, הוא ניהל עסקי-מסחר עם גרמניה דרך דאנציג, שהיתה אז נמל חופשי. מסתבר, שאבי היה מבין האמידים שבעיר. הוא עסק גם בסחר תבואות וזרעים. היה מייצא תבואות וזרעים בקרונות-רכבת. היה קונה את הסחורה בשוק. במלאכה נערכו ימי השוק בימי שלישי ושישי. אז היו באים איכרי הסביבה והיו מאסמים את תבואתם במחסנים ומוכרים אותה. אבא היה קונה את התבואה והזרעים גם ישר מבעלי-האחוזות הפולנים שבסביבה. היה משלם להם מקדמות עוד לפני הבשלת התבואות, כדי לקנותן לאחר-מכן. בעלי האחוזות היו תמיד זקוקים לכסף וכך היו מוכרים את תוצרתם לפי השטחים והערכה. איני יודע אם בעלי-האחוזות היו מוכרים את תוצרתם במחיר נמוך יותר, כיוון שהיתה התחרות גדולה, ואבא לא היה סוחר-תבואות יחיד בעיר. סחר-תבואות היה נפוץ למדי גם משום שהיינו קרובים לגבול. בין האיכרים או בעלי האחוזות והסוחרים היו גם מתווכים. ביום שלישי, בשעה שבע בבוקר, היה אבא בא לשוק. מחירי התבואה ליום זה כבר היו ידועים, והמתווך היה מקבל מכל שק את דמי-התיווך שלו.

ביתנו היה בית דתי. אבי היה מחסידי אלכסנדר ואחר-כך מחסידי סקרניביץ. שני הרבנים היו מאותה משפחה, אבל אחר-כך כשנוסדה הגימנסיה בעיר, היה אבי ממיסדיה. כשהיינו באים ל"שטיבל" של חסידי אלכסנדר חבושים כובעי-מצחיה, לא נתנו לנו בשמחת-תורה לגשת ל"הקפות", והיו אומרים: ל"שקצים" האלה לא ניתן דריסת-רגל בקלויז! בעיר היה גם בית-כנסת של אנשי "המזרחי". אבא הצטרף אליהם ונעשה בהמשך הזמן בין העסקנים הבולטים של "המזרחי" בעיר. היו גם בתי-מדרשים, ישן וחדש, ועוד "שטיבלעך". בית-הכנסת של "המזרחי" היה בביתו של פרל. אבי-זקני עוד הספיק לנסוע אתו ל"רבי". עם ייסוד הגימנסיה נכנסנו לכיתה א'. אני סיימתי שמונה כיתות. לפני שנכנסנו לגימנסיה, למדנו בחדר "מתוקן" של פישר, כמדומה. היינו לומדים ב"חדר" הזה מ-8 בבוקר עד 7 בערב. למדנו כל המקצועות: לימודי-חול, עברית, תנ"ך וכו'. וכשגמרתי את ה"חדר" המתוקן, נכנסתי לכיתה א' של הגימנסיה. באחת: הבית שלנו התפתח בהדרגה והיה לבית דתי-מודרני. בשנות ה-19-20 עשה אבא בדאנציג, שם ניהל את עסקיו ואני משער שהסביבה השפיעה עליו. בשונו נפתח ביתנו לרוחות חדשות. מלבד הלימודים בגימנסיה למדתי גם כ-3-4 שעות ביום תלמוד אצל ה"טשזיווער רבי" הידוע גם כ"לובלינר רבי".

בשבתות היינו באים אל הרבי ללמוד פרקי־אבות. כשסיימתי את הכיתה השלישית או הרביעית של הגימנסיה, הייתי מצוי קצת בתלמוד ונחשבתי ל„עילוי“. אבא החליט שעלי להמשיך ללמוד, כדי לקבל סמיכות לרבנות, אך הדבר לא נסתייע. בעת חופשות־הקיץ, בין כיתה ראשונה לשניה בגימנסיה, הצטרפה כל החבורה לתנועת „השומר הצעיר“.

„השומר הצעיר“ היתה אז תנועת־נוער היחידה בעיר. זה היה בשנת ה'20. השתייכתי לקבוצה, שראשה היה גולומב (הוא רופא ובנו הצעיר גם הוא רופא, עכשיו בקנדה). כשהבולשביקים עמדו כ'5-4 קילומטרים ממלאבה והתחילו להפציץ את העיר ולהתקרב אליה, היינו בבית גולומב. עסקנו אותה שעה בעשיית תבליטים מגבס. עשינו את העבודות לשם שעשוע. בשעת ההפצצה ברחנו לחצר והתחלנו לצעוד לעבר „הקן“ שלנו. זה היה רחוק למדי מהבית, נדמה לי ברחוב וורשבסקה. בבית לא היתה שום התנגדות להצטרפותי ל„השומר הצעיר“. הייתי חבר בתנועה זו עד כיתה חמישית של הגימנסיה. אז עזבתי את „השומר הצעיר“, ואני עם כמה בני־נוער יסדנו את „החלוץ הצעיר“.

בקלחת הציבורית

לא אוכל לומר בדיוק מה גרם לעזיבתי. היתה גם תקופה בה „השומר הצעיר“ הפך לתנועה של הקיבוץ הארצי הסוציאליסטי, שהטיל מרותו על הנוער. אני פרשתי מן התנועה בשנת 1924. ייתכן שלעזיבתי היתה גם סיבה נוספת: אחי היה אז כבר בארץ; הוא היה כאן קשור לתנועת „הנוער העובד – הבחורות הסוציאליסטיות“, והוא כתב לי מכתבים וכמובן שהשפיע עלי. נוסף לכך הייתי מקבל עתונות. בעת ההיא תנועת „החלוץ“ במלאבה גדלה והיו לה קיבוצי־הכשרה רבים בסביבה. כל זה השפיע עלינו והקימונו כאמור את „החלוץ הצעיר“, שחשבתי אז אפילו להפסיק את לימודי הסדירים, בכיתה החמישית, כדי להתכונן לעלייה ארצה. ואמנם, בשישית הפסקתי לכמה חודשים ואמרתי לנסוע לדאנציג. תחילה חשבתי להשתלם במקווה ישראל בארץ, וכאלטרנטיבה להתחיל ללמוד בטכניון בדאנציג. מכל זה לא יצא כלום. חזרתי למלאבה וגמרתי את הגימנסיה. למחרת היום, בו גמרתי את חוק־לימודי בגימנסיה, קיבלתי עלי לנהל את הבחירות של פועל־ציון צ.ס. לעיריית מלאבה. זה היה בשנת 1927.

הציונים עם „המזרחי“ הקימו רשימה אחת. אני זוכר מי עמד בראש הרשימה בשנת 1927, בבחירות מאוחרות יותר עמד בראש הרשימה מנהל הגימנסיה, בורנשטיין. אחר־כך היתה גם רשימה של ה"אגודה". בראש רשימת „האגודה" עמד ויטמן וגם מונדרי. אחר־כך היה ה"בונד" ואחר־כך אנחנו. ואולי היתה עוד רשימה. אין אני זוכר. אבל 4 רשימות בוודאי היו. בראש ה"בונד" עמד קובה קלניץ. הוא לא היה בונדאי נאמן ביותר, אך פנו אליו והוא קיבל ההצעה. בראש רשימתנו עמד מאיר קנרק. קלניץ וקנרק נשותיהם היו אחיות. שניהם אס־כ"ן גיסים. כפי שאמרתי, היה

זה אחי, שהשפיע עלי להצטרף למפלגה. בשנת 1924 חידש הוא את פעולותיה של פועלי ציון צ.ס. אז המפלגה עוד לא היתה מאוחדת עם צ.ס. האיחוד חל בשנת 1925. ב-1924, כשחזר מן הארץ למלאכה לשנה אחת, יסד הוא את האיחוד. במלאכה היה מסורת של מפלגה גדולה של פועלי-ציון עוד מלפני שנים רבות. אנחנו קיבלנו 327 קולות בבחירות ב-1927, וזכינו לציר אחד. ל„בונד“ היו 554 קולות. הם היו יותר חזקים ואנחנו היינו בהתחלת דרכנו. גם להם לא היה יותר מציר אחד. והיו עוד 5 יהודים ביחד היו 7 צירים יהודים בעיריית מלאכה, מתוך 24 חברי מועצת העירייה. העירייה בשנה זו לא החזיקה מעמד יותר משנה אחת. היא פוזרה. הלכנו שוב לבחירות. אנו הגדלנו את כוחנו. קיבלנו כמאה קולות יותר. כלומר, שליש יותר מבשנה הקודמת. לעומתנו הפסיד ה„בונד“ שליש. דבר זה בא הודות להצלחתו של קנרק בעירייה. הוא משך קולות. שיהודים יצביעו בעד רשימות נוצריות – כדבר הזה לא היה במקומנו. בימים ההם היה השלטון בעירייה בידי סוציאליסטים, ואנחנו השתתפנו בשלטון באופן פעיל. כתוצאה מכך הקימה העירייה, למשל, גן ילדים לילדים יהודים. הדבר הזה היה בגדר חידוש בעיר. כאן המקום לציין שבמלאכה היתה אנטישמיות עזה. משום שה„אנדציה“, המפלגה הימנית הפולנית, היתה חזקה מאוד.

בראשית שנת 1920 הופיע בעיר אחד בשם טורובסקי. הוא חזר מאמריקה פתח חנות של מכונות חקלאיות ותלה בפתח חנותו שלט עם כתובות אנטישמיות. כשהיינו מטיילים בגן, היו תוקפים אותנו חבורות של „שקצים“. אז קמה ההגנה נגד התוקפנות. נמצאים בארץ אנשים, שהשתתפו בהגנה זו. יש כאן יהודי בשם נפרסטק, אביו של עו"ד עקיבא נוף. ייתכן ששמו עתה לא נפרסטק. הוא פקיד בעיריית תל-אביב. גם אשר יוניס היה אחד מאנשי ההגנה במלאכה. במוצאי שבתות היו היהודים נוהגים לצאת לטייל בגן העירוני והבריונים היו מתנפלים על המטיילים היהודים. אנשי ההגנה היו תמיד מוכנים להגן על היהודים; היו עוקרים את עמודי הגדרות ומכים את המתנפלים מכות רצח.

כשנכנסו בשנת 1920 הבולשביקים למלאכה, רבים מבני הנוער היהודי הצטרפו אליהם. משנדרשה מיליציה, הם הצטרפו למיליציה של המשטר הבולשביקי, לארדווקא מתוך זיקה לקומוניזם. אנשי המיליציה שמרו על בתי-הסוהר, על החנויות, על חלוקת מזון וכו'. בסך הכל שהו הבולשביקים בעיר שבועיים. מאנשי המיליציה יצא אחר-כך אחד מגדולי המנהיגים של המפלגה הקומוניסטית הפולנית, שמו היה מיצמך. בשנות ה-30 הוא חוסל בוארשה בעת הטיהור שנערך במפלגה הקומוניסטית הפולנית, לפי צו מרוסיה של סטאלין.

אמרתי שבי-1927 הייתי בסך הכול בן 18-17 וניהלתי אז את מערכת הבחירות. תחילה עסקנו בהוצאת כרוזי הסברה. סכומי-כסף רבים לא היו ברשותנו והוצאנו את כל החומר שלנו בהקטגוריה. גמרתי את חוק-לימודי בגימנסיה, והייתי פנוי למערכת הבחירות. את עלוניה-הסברה היינו מחלקים בבתים. היינו עומדים ליד בתי-הכנסת ומחלקים את החומר למתפללים שיצאו

משם. חילקנו את הכרוזים גם בבתים שבעיר, והיינו זורקים את החומר לכל בית. היו שפתחו בצעקות, אך המחלקים עשו את שלהם, וברחו. חלוקת החומר בשבתות נעשתה בעיקר סביב בתי המדרש. היינו גם מדפיסים חומרי בחירות בשני בתי הדפוס, שהיו קיימים בעיר. כסף להוצאת החומר היינו מקבלים מתורמים. לא היה זה מיבצע קל, כיוון שהאנשים התפרנסו בקושי. חברי המפלגה היו רובם מהמעמד הבינוני, כולם היו יוצאי „החלוץ“, שלא מכבר היו מבאי ה„שטיבל“. אבל עד מהרה ניתקו את הקשרים, מפני שההסתדרות קסמה להם. היתה לנו גם תנועת נוער בשם „פרייהייט“, אלה היו מאורגנים ב„פועלי הובלה“. הסבלים והעגלונים שבאירגון הציגו תנאים למעבידיהם. מי היו מעבידיהם? סוחרים וטבואות! אני ניהלתי „מלחמת מעמדות“ נגד אבי, שהיה כסוחר וטבואות מעביד רציני. הסוחרים היו מן הנפגעים. הם התרעמו על אבי והצביעו על הבן שלו העומד בראש. תהלוכות היו במאי היו רבות משתתפים. יש ברשותי תמונות רבות מן התהלוכות.

בעיירה קיים היה הגוש של „המזרחי“ והציונים ונציגים היה עד 1935 היהודי היחיד בהנהלת העירייה. היו ארבעה חברי הנהלת העיר, ראש העיר פלוס 3-4 בהנהלה ומהם יהודי אחד. חלקם של התושבים היהודים בעיר היה כשליש מכל האוכלוסיה. היו כ-21-20 אלף תושבים, מהם כשליש יהודים. כאמור, היה לנו ב-28-1927 רק נציג אחד בעירייה. אחר כך הגדלנו את כוחנו – לשלושה. אחד מהם היה צבי פרלא, אם כי הוא לא היה חבר „פועלי ציון“, אלא איש „השומר הצעיר“ והוא היה מועמד ברשימה שלנו.

נציג „פועלי ציון“ ונציג „בונד“ שיתפו פעולה עם חמשת האחרים, אבל מספיק היה שאלו החמישה קיבלו תמיכה ממישהו אחר, כדי שיקבלו ציר אחד. הבחירות היו יחסיות. הכל לפי חוק הבחירות או חוקת העיריות. הנהלת העירייה היתה נבחרת בבחירות יחסיות. זו היתה חוקה מרכזית כללית. ראש העיר היה נבחר כמובן ברוב קולות, אבל אם בתקופה מסוימת היה רוב קולות יחד עם הקולות שלנו, אנחנו היינו מצביעים בעד ראש העיר מן המפלגה הסוציאליסטית.

בכל העיריות שבמדינה היינו מיוצגים על ידי מה שנקרא „לווניק“, חבר העירייה. בכל העיריות שבערי פולין היו „לווניקים“ יהודים, כמובן במידה שהיה ליהודים די כוח לבחור „לווניקים“, אפילו ראשי עיריות או סגנים. למשל, בפנסק היה לנו סגן ראש העיר ובעוד קצת מקומות. אבל חברי ההנהלה היו נבחרים ברוב יחסי. היה רוב פולני בכל מקום. היתה חובה דמוקרטית, שהיתה בתוקף עד עליית פילסודסקי לשלטון, בשנת 1926.

עסקנים שבעיר

אזכיר את העסקנים שבעיר, לאסקי היה תחילה מורה בבית ספר ממלכתי פולני ואחר כך היה למנהל בית הספר, לאחר שגולומב יצא לפנסיה היה הוא מנהל בית הספר, שהיה אחד מבתי הספר הגדולים ביותר. אחר כך הקדיש את כל זמנו לצורכי ציבור, כמובן תמיד לאחר עבודתו. נבחר העירייה לא היו

עסוקים כל היום, אלא אחרי-הצהרים ובערבים. אפילו הסגן לא עבד כקבוע מבחינת המשכורת. אין הדברים אמורים כאן בעיריית וארשה. שם היה המצב אחר. אבל בעיר כמו מלאבה, גם עסקני הקהילה ואפילו ראש-הקהילה לא קיבלו שכר. כולם עבדו בהתנדבות. מי היה ראש-הקהילה, אין אני זוכר. נדמה לי פעם היה איש „המזרחי“. יש ברשותי עתון „מלאווער-נייעס“. פינקוס זה שהיה נציג העירייה היה מוותיקי „פתעלי ציון“. היכן הוא עתה, אין אני יודע.

בימינו, בארץ, בעד כל תפקיד דורשים שכר. בעירנו, ואפילו בערים גדולות יותר לא ידעו דבר על כך. היו מעשים שאין להעלות על הדעת; היתה התנדבות של נוער שרעב ללחם ולא עלה על דעתו לבקש שכר בעד פעילותו במפלגה.

גם כשהייתי סטודנט באוניברסיטה וחיתי בארשה הייתי לפרקים חוזר לעירנו. ודאי, הייתי בנו של מתתיהו כץ ויכולתי להרשות לעצמי פעילות רחבה, משום שכל הוצאותי היו על שכם אבא. אני הייתי מקדיש את כל זמני למפלגה. תקופה מסוימת הייתי מנהל בנק של סוחרים ותעשיינים, אחד משני הבנקים שהיו במלאבה. אבל גם אז הוצאנו שבועון והיו מביאים לי לבנק יריעות-ההגהה. אנשים בעלי-אמצעים גם הם עבדו ולא היו פנויים לעסקנות ציבורית. אבל בזמנם הפנוי עסקו בכך. לי היו אפשרויות רבות יותר לפעילות ציבורית. אני למדתי. הוא הדין באחי.

היו במחיצתי גם חוגים של בעלי-מלאכה. פינקוס היה מבעלי-המלאכה. היה אחד רוזנטל. הוא היה עושה מברשות ואחד מנציגי ועד-הקהילה. היו בורסקאים אחד או שניים. היתה בינינו גם עסקנית פעילה מאוד, היא גרה עתה בחיפה, רבקה לידזברסקי. היא היתה מנהלת הגן היהודי של העירייה. כל שעה פנויה היתה מקדישה לעסקנות ציבורית. ערב-ערב היתה באה לסניף המפלגה. גם אני כך. אשר לנוער, היו ביניהם חייטים, ובכל ערב התאספו בסניף. אבל היו רבים, שלא היתה להם עבודה והיו פעילים. אם צריך היה להדביק כרוזים או להפיץ מודעות ברחובות או לחלק את העתון של המפלגה, שהיה מגיע מוארשה – מי ידרוש כסף עבור עבודה זו?

אני זוכר ימי בחירות לעירייה. הדבר היה בחורף, 30 מעלות מתחת לאפס. בבית אחד, בית עני, היו 4 בנים, אחד מהם הגדול, השתייך ל„בונד“, ושלוש האחרים היו משלנו. אחד מהם גר עכשיו בחיפה ועובד בחברת החשמל. הם כולם עבדו בהתנדבות. אני זוכר בית אחר, בן אחד היה ב„בונד“. האחרים חברים שלנו. ביום-הבחירות, בעת הפעילות הגדולה ביותר, היו מתחכמים אנשי ה„בונד“ האחים הגדולים, והיו מחביאים את הנעלים של אחיהם הצעירים, כדי שלא יוכלו לצאת למערכת הבחירות. בבוקר השכם, כשהתאספנו למלאכה, ראינו את הבחורים הללו עם סמרטוטים לרגליהם, בקור של 30 מעלות מתחת לאפס, ממחרים למועדן, כדי לעזור בבחירות. מצאנו להם כמובן נעלים במקום הסמרטוטים, והם יצאו לעבודתם. אין להעלות על הדעת רוח התנדבותית כזאת כאן בארץ. אלה הם דברים, שהיו יכולים להיות רק שם. יכולים היו אנשים לנתע כל הלילה 11 עד 5 בבוקר, להדביק מודעות ולצייר כרוזות על המדרכות. (המדרכות היו מרוצפות אריחי בטון או מלט; הכבישים היו כבישי אבן).

ובאותה חומרה התנהלו גם הבחירות לוועד הקהילה. ודאי, אז לא היתה לצעירים זכות בחירה. זכות זו היתה אז לגילאי 25 ומעלה. היתה זו חוקה שלחמנו נגדה, חוקה שה,,אגודה" השיגה אצל הממשלה הפולנית, כדי שלצעירים לא תהיה זכות בחירה. לעיריות היתה זכות בחירה מגיל 21, אך לוועד הקהילה רק מגיל 25. היו כמה וכמה הגבלות על זכות הבחירה וההיבחרות. כמו, למשל, סעיף 20 המפורסם, שלחמנו בו, שלפיו רשאית ועדת הבחירות למנוע בעל זכות בחירה מלבחור, אם פגע, לדעתם, בדת היהודית. וזה כמוכן היה דבר שרירותי מאוד. כי הרוב ה,,אגודתי" היה יכול לפסול, כמוכן, את הנציגים של אחרים, או את החשובים שבהם, בטענה, שאין הם מתפללים או מעשנים בשבת. אצלנו – אף כי לא שמרו בקפדנות על עיקרי הדת – לא היו, למשל, מעשנים בשבת בפרהסיא. אך סעיף 20 הנזכר היה בכל פולין, ולא רדווקא במלאבה. לכל חוקת הבחירות לעדי הקהילה היה בסיס חוקתי פולני, וזאת השיגו, כאמור, נציגי ה,,אגודה" אצל הממשלה הפולנית.

ב,,מלאווער נייעס", עתון פרטי שהוציא אחי בן-ציון כץ, מסופר על כך. עתון זה – אף כי השתתפו בו אחרים – נכתב ונערך רובו ככולו על ידי אחי המנוח והוא הופיע על בסיס כספי צרף. היו בו מודעות מחוגים כלכליים שונים. עד שהעורך עלה ארצה, קיים העתון את עצמו והיה מופיע אחת לשבוע. העתון הזה – בשמות שונים – הופיע עוד בשנות העשרים, כל פעם בידי עורך אחר. כשחזר אחי מעבודתו בלודז', בשנת 1932-33, קיבל לידיו את העתון. הוא קיבל מאמריקה, מכמה מנויים, דמי-מני גבוהים יותר, דבר שעזר אף הוא בהחזקת העתון. בידי נמצאים עתונים מסוף 1931 – מס' 1 מנובמבר 1931. גם אני שלחתי ידי בעתונות ויש בידי טופס של עתון שהוצאתי ב-1.1.1932 בשם הוועד המחוזי של מפלגת פ"צ צ"ס "אונוזער קאמף".

עתונות והשפעתה

מלאבה היתה עיר מחוז גם מבחינה פוליטית-מפלגתית. היו פעולות מפלגתיות מחוזיות במלאבה. למשל, כנס מחוזי גדול בהשתתפות דויד בן-גוריון ב-1933 לקראת הבחירות. גם זה נתפרסם באותו עתון. מחוץ לוארשה ביקר אז בן-גוריון בשתי ערים: ביאליסטוק ומלאבה. אפשר לתאר, שהכנס הזה במלאבה היה גדול מאוד. השתתפו בו חברים מכל המחוז: מלאבה, צ'חנוב, מאקוב, פולטוסק, שרנסק, בייז'ון, שרפץ, ריפין, דובז'ין, שצ'גובו, רצ'ונז, פלונסק, סוחוצין ועוד. איני זוכר כרגע אם השתתפו ממש כל חברי התנועה מערים אלה. על כל פנים הוזמנו כולם. היה זה כנס של כל חברי תנועות ארץ-ישראל העובדת במחוז, כל החברים לא רק נציגים. ואמנם באו קבוצות גדולות. לא היתה זו ועידה אלא כנס. לעתונו של אחי היתה השפעה רבה בעיר, הן היו עוד עתונים במלאבה. היה באותה תקופה, אם איני טועה, גם עתון של ,,אגודת ישראל". ה,,מלאווער צייטונג" נקרא עתון העיר, לאחר שאחי עזב. מישהו הוסיף להוציא את העתון וקרא לו כך. בהזדמנות אחרת הוא נקרא ,,אונוזער עכא"

וכו'. ה,,אונדזער טריבונע" הופיע עלידי ה,,אגודה" באותה עת שאחי הוציא את עתונו. עתונים אלה היתה להם השפעה ניכרת למדי בכל הנוגע לעניינים שבתחומי העיר. הועלו ונידונו בהם בעיות של העיר וסביבתה; בעיות העיריה והקהילה; ענייני תנועות הנוער וכו'. העתון, שאני הוצאתי היה בגדר הוצאה חד-פעמית לקראת ועידה, הוועידה המחוזית השלישית של המפלגה.

עתונים במלאכה אפשר היה להשיג אצל מנדל ושינסקי. וכן היו נערים שמכרו עתונים ברחובות ובבתים. איני זוכר אם היו מנויים על עתונים. בעתונות הפנימית לא היו שום ידיעות חוץ. לא היה כל צורך בכך. ידיעות-חוץ היינו שואבים מעתונים יומיים, שהיו מגיעים מוארשה. בשעה 1 בצהריים היינו עומדים כולנו ליד מנדל ושינסקי ומחכים לקבל את העתון. כל זכות קיומו של העתון שלנו היתה בייצגו את העניינים המקומיים. מבחינת קיום לא היה אחי זקוק לעתון. אף כי היה כבר מבוגר, הנה היה בנו של מתתיהו כץ, ולא היתה עליו הדאגה לעניינים שבחומר. לא היה בכך משום „הובי“, אלא ביטוי לפעילות ציבורית שאין שכר בצידה. תפוצתו של העתון היתה מאות אחדות והוא לא הגיע לכל בית. בעיר היו כ-7,000 יהודים, שהם בערך 1,300 משפחות. מהם קצתם לא קראו עתון כלל; חלק אחר קרא עתון אחר. היה בכך על כן מעשה גדול להתמיד בהוצאת עתון קטן זה.

המודעות שבעתון היו לא רק מבני העיר. היו מודעות גם מחוץ לעיר. היו מודעות של מפעלים שייצאו סחורותיהם לעיר. בן-ציון היה עושה הכול בעצמו. הכול נעשה בדואר. אבי היה מתקשר בטלפון עם ברלין, עם דאנציג. הטלפון הונהג במחצית הראשונה של שנות העשרים. חשמל היה. אולי לא היה בפרברים. היה אפילו מפעל חשמל עירוני. היו שלוש טחנות-קמח.

במערכה למען ארץ-ישראל העובדת

אני סיימתי ב-1933 את האוניברסיטה. אני זוכר שחזרתי למלאכה. נקראתי באופן דחוף למרכז הליגה לארץ-ישראל העובדת. יצאתי לעשרה ימים לסיבוב במחוז בקשר לבחירות לקונגרס הציוני השמונה-עשר, וביקרתי במשך כמה ימים בחמש-עשרה ערים. בסיבוב שלי במחוז התקבלה הידיעה על רצח ארלוזורוב. מיד נקראתי לשוב לוארשה, כדי לעמוד בראש התנועה המקצועית של ארץ-ישראל העובדת בפולין. חזרתי לוארשה ובלי שאנוח אחרי בחינות-הגמר התחלתי לארגן את התנועה המקצועית. התנועה המקצועית בפולין היתה בידי ה,,בונד" עם השפעה רבה של הקומוניסטים היהודים, שהיו בלתי-לגאליים. היתה להם השפעה בוארשה בקרב ציבור הפועלים היהודים. היו להם איגודים מקצועיים שלהם. בניגוד להסתדרות אחת כאן בארץ, היו שם במקצוע אחד שלוש אגודות: של ה,,בונד", של הקומוניסטים ושל ארץ-ישראל העובדת. אבל בקיץ 1933 כוחנו היה מועט והחלטנו להקדיש לכך תשומת-לב. כאמור, עם גמר הבחינות גוייסתי והתחלתי בפעולה. אז כבר התחלתי לעבוד בשכר. לא היתה לי כל זכות מוסרית לדרוש מאבי להחזיק אותי בוארשה. אבל תנאי-העבודה היו

תנאי־רעב. אך עבדנו בהתלהבות, מ־7 בבוקר עד 2 בלילה, ללא הפסקה. קודם כל אירגנו את סבלי וארשה. לקחנו אותם רובם מה, „בונד“ ואחרי־כך בכל הארץ. סבלי וארשה היו שייכים לאירגון המקצועי של ה, „בונד“. מדוע עברו לאיגוד מקצועי אחר? אכן, ארץ־ישראל היה לה כוח־משיכה רב. זה היה בשנת 1933, התחלת העליה הגדולה, העליה החמישית. בארץ היה אז „פרוספריטי“. ארץ־ישראל היתה מטבע עובר לסוחר גם בפריפריה הגדולה מאוד של ה, „בונד“. חוץ ממפלגה שלנו היתה גם מפלגת פועלים של הציונים הכלליים. „השומר הצעיר“ לא עסק בכך כלל. אנחנו ביקשנו מהם שיתוף פעולה. לכן מדגיש אני, שזה היה איגוד מקצועי של ארץ־ישראל העובדת. היה ברור, שאם אנו נפגשים במישור של האיגוד המקצועי עם ה, „בונד“, הרי כל הפלגים של א, „העובדת חייבים להופיע יחד כגוש אחד. ממחצית 1933 עד סוף 1935 ריכזתי את התנועה המקצועית של ארץ־ישראל העובדת. הייתי גם מראשי סניף המפלגה בוארשה. ב־1932 הייתי ציר לוועידת־היסוד של האיחוד בדאנציג. ב־1935 הייתי ציר הקונגרס בלוצרן. החלטתי שעלי לעלות. ב־1933 גמרתי את האוניברסיטה, לא התחלתי בהתמחות. אבא רצה לתת את הכסף. ויתרתי ועבדתי בתנאי־רעב. עליתי בדצמבר 1935, והתחלתי כאן בארץ באותה פעילות, שבה פעלתי: הייתי מזכיר איגוד הפקידים בחיפה, ובשנה השנייה מזכיר אגודת בתי־המלון בירושלים. הייתי חבר הוועדה המרכזת של איגוד האקדמאים מטעם מפא, „חבר מזכירות המחוז. הייתי תקופה מסוימת מזכיר בתי־משפטי־השלום העברי בשנת 1938–1942. רק ב־1941 קיבלתי את הרשיון לכהן כעורך־דין. זה היה מוסד של היישוב.

השנים ההן . . .

ושוב – לפעילות שבשנים ההן בעיירה, במוסדות כספיים. היה בעיר מוסד בנקאי לבעלי־מלאכה, יחד עם בנק עממי. לבנק העממי היו מאות חברים. בראשון היו בעלי־מלאכה וסוחרים קטנים. בשני – הסוחרים הגדולים. האשראי היה גדול. היו פקדונות. היה אמון לבנק. היו מקבלים ריבית ונותנים הלוואות. הבנק פעל על בסיס עסקי. היה שייך לחברים והנהלה ניהלה את העסקים. רווחים לא חילקו, אלא הגדילו את ההון. המארגן והמנהל הראשון של הבנק היה סלמון. הוא נסע אחרי־כך לצרפת. אני נכנסתי במקומו.

האם היה בעיר מוסד כספי משותף ליהודים ולנוצרים? לא, לא היה שום דבר משותף בין יהודים לנוצרים, פרט לעירייה. לא היו שותפויות מסחריות. לא היה כל קשר. גם פעילות חברתית משותפת לא היתה, בקרב הנוער עוד פחות מאשר בקרב המבוגרים. האנטישמיות בקרב הנוער הפולני היתה עוד גדולה יותר מאשר בקרב המבוגרים.

ועד הקהילה החזיק את המקווה, התלמוד־תורה, בתי־כנסת, שני בתי־מדרש שהיו כלליים. ה, „שטיבלך“ היה משהו אחר. לקצבים היה „שטיבל“ משלהם. לפני הבחירות העתקנו פעילותנו ל, „שטיבל“ זה. היו לנו שם אוהדים רבים.

The drama club

● דראמאטישער קרייז ●

החוג הדראמאטי

● נחמן גלובינסקי עם ההיסטוריון שמעון דובנאב ואברהם לוינסון ●
נחמן גלובינסקי מיטן היסטאריקער שמעון דובנאָוו און אברהם לעווינסאָן.

Nachman Globinsky with historian Shimon Dubnow and Abraham Levinson.

פנחס מאַנדרי ז"ל

אזא איז געווען ר' פנחס מאַנדרי ז"ל — וואָס ער האָט פארלאנגט פון אַנדערע, האָט ער קודם־כל מקיים געווען לגבי זיך. נאָר אין פוילן, אין דער שטאָט מלאָווע, איז ער געווען פון די הויפט־טוערס און רעדנערס. פאַרלאַנגט און אַליין געטאָן. זיין ליבע צו ארץ־ישראל איז געווען באַקאַנט. אויב מען האָט טענות צו די וועלטלעכע חלוצים, איז די אויפגאַבע צו שאַפן אייגענע חלוצים, וועלכע זאָלן דינען ווי אַ באַווייז פאַר אַנדערע. און ער מיט דער משפּחה האָבן עולה געווען. אין ארץ־ישראל האָט ער ווייטער פאַרגעזעצט זיין געזעלשאַפטלעכע אַרבעט, הויפטזעכלעך אויפן דערציאונגס־געביט. ר' פנחס ז"ל איז געווען אַ ידיד נאמן צו די פועלי אגודת ישראל, אין זיי געזען די פאַרווירקלעכונג פון די אידייען פון אגודת ישראל.

זיין טאָכטער און איידעם און די משפּחה, האָבן באַשלאָסן צו פאַריי־ביקן דעם נאָמען פון זייער גרויסן פאָטער אין דעם דערציאונגס־צענטער „יד בנימין“ פון די פועלי אגודת ישראל. דאָס איז אַן אמת, לעבעדיקע און פאָסיקע מצבה. אַזוי אַרום האָבן זיי געשאַפן נחת־חיים זיין גרויסע נשמה.

דאָס פאַרייביקן דעם נאָמען פון ר' פנחס מאַנדרי איז פאַרגעקומען אין יובל־יאָר פון פועלי אגודת ישראל. דעם פאַרשטאַנדענעם קאָן מען אָנרופן: דער פאָטער פון די אגודה־שע חלוצים אין פוילן. ר' פנחס מאַנדרי ז"ל איז געווען אַ זון פון ר' ישעיהו מאַנדרי ז"ל, פון די אַלטע חסידים פון „שפת אמת“ זצ"ל. ער האָט געווינט אין מלאָווע. נאָך דער חתונה, האָט ער זיין הויז אויפגעבויט אין מלאָווע און געווען אַ גוט סיטואַירטער סוחר אין דער אייזן־און־בוי־בראַנזשע. צוזאַמען מיטן מסחר, איז ער באַקאַנט געוואָרן צווישן דעם רעליגיעזן יידנטום.

ר' פנחס איז טאָקע געווען אַן עסקן אַ ווונדער. פיל יאָרן איז ער געווען ראש הקהל אין מלאָווע, טראָץ דעם, וואָס די ציוניסטישע אַרגאַ־ניזאַציע איז דאָרט געווען שטאַרק. יענע יאָרן האָט זיך געפירט אַ שווערער וואַל־קאמף צו דער קהילה, וואָס האָט פאַרנומען אַ וויכטיקע אַזיזיע אין לעבן פון יידן אין פוילן. די קהילה האָט אָנגעפירט מיטן שול־וועזן, כשרות, רבנות, שחיטה, בתי־מדרשים און שילן, ווי אויך הילף פאַר נויטבאַדערפטיקע. די קהילה האָט אויך באַשטייערט אירע מיטגלידער, מיט דער דערלויבעניש פון דער פוילישער מאַכט.

ווען ר' פנחס מאַנדרי איז געוואָרן ראש הקהל, האָט די יידישע גימנאַזיע פאַרנומען אַ גרויסע געביידע, וועלכע האָט געהערט צו דער קהילה. דאַקעגן די תלמוד-תורה האָט זיך געפונען אין אַן אַלט, צעבראַכן הויז. דאָרט איז געווען שווער צו פירן די לימודים. אויף זיין איניציאַטיוו און נאָך פרומע יידן, האָט מען אַרויסגענומען אַלע זאַכן, וועלכע האָבן געהערט צו דער גימנאַזיע און דאָרט אַריינגעפירט די תלמוד-תורה. די מלאַווער תלמוד-תורה איז געוואָרן אַ שם-דבר אין פוילן. די לימודים האָבן אַרומגענומען לימוד קודש און אויך ספּעציעלע לערע פאַר לימוד חול, ווי ס׳האָט זיך געפאָדערט פאַר אַ פאַלקס-שול.

ר' פנחס האָט אויך געזאָרגט פאַר דעם יינגן דור. פיל האָבן פאַר-געזעצט אין וואַרשעווער ישיבות. פאַר די, וועלכע האָבן נישט געקענט פאַרלאָזן זייערע עלטערן, האָט ר' פנחס אַרגאַניזירט אין מלאַווע אַ ישיבה א. נ. „בית יוסף“.

אויך וועגן דערציונג פאַר יידישע טעכטער האָט ר' פנחס געזאָרגט. אויף זיין איניציאַטיוו איז אויפגעבויט געוואָרן אַ שיינער בנין פאַר דער „בית יעקב“-שול. אַלס דערציערינס האָבן געאַרבעט גוטע לערערנס. פיל שילערינס פון דעם אַנשטאַלט האָבן פאַרגעזעצט זייערע לימודים אין סעמינאַר „בית יעקב“ אין קראָקע. ר' פנחס פלעגט זיי ווידמען אַ סך צייט, ספּעציעל אין די שבתים.

אַזוי אויך — אויפן ווירטשאַפּטלעכן געביט. אין שטאָט האָבן עקזיס-טירט צוויי בענק, אונטער ציוניסטישער השפּעה. ר' פנחס האָט געגרינדעט אַ באַנק א. נ. „קרעדיט באַנק פון אגודת ישראל“.

די מלאַווער ציוניסטן האָבן אַרויסגעגעבן אַ חודש-צייטונג א. נ. „דאָס מלאַווער לעבן“. אויף זיין איניציאַטיוו איז געגרינדעט געוואָרן די חודש-שריפט „אונדזער טריבונע“. דאָרט האָט ער געדרוקט זיינע אַרטיקלען, הויפטזעכלעך געווידמעט דעם חינוך פון יינגן דור און ארץ-ישראל פראַבלעמען. די צייטונג איז דערשינען אין מלאַווע ביז זיין אַוועקפאַרן. 1935.

ר' פנחס מאַנדרי איז אויך געווען פון די אָנפירער פון אגודת ישראל אין פוילן, דער לעבעדיקער גייסט און דער אַקטיווסטער אויף אַלע קאָנפערענצן און באַראַטונגען פון דער אגודת ישראל אין פוילן. זיין אַרבעט איז געווען: דערמעגלעכן די עליה פון דעם רעליגיעזן יידנטום און אויפשטעלן אַ חכמה-קיבוץ, דער ערשטער אין כאַרזש.

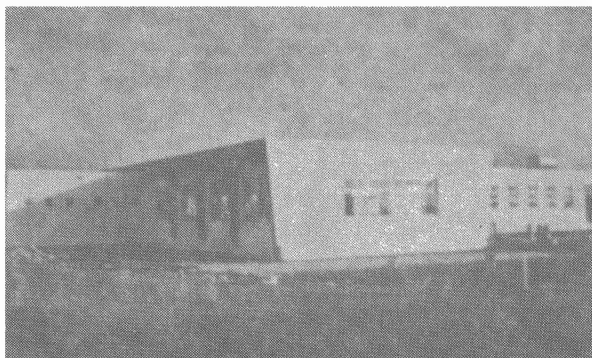
ר' פנחס האָט זוכה געווען צו זיין דער באַגלייטער פון גערער רבין אין זיין ערשטער רייזע קיין ארץ-ישראל, אין יאָר תרפ"א (1921). פון דאן אַז האָט ער מיט חסידישן ברען זיך פאַרנומען מיט וועקן רעליגיעזע יידן עולה צו זיין קיין ארץ-ישראל. אין דער ריכטונג האָט ער פאַרעפנט-לעכט אַנטשפּרעכנדיקע אַרטיקלען אין דער „טריבונע“.

לעבן מלאווע, אין כאַרזשל, האָט געווינט אַ רייכער ייד — צבי ראָקאווסקי. ער האָט באַזיצט אַ פאַרם, אָבער פאַרלאָזט. אַלס ייד, איז אים נישט געלונגען צו געפינען אַ קאַנטאַקט מיט די אַרומיקע פויערים. טאַקע דאָ האָט ר' פנחס באַשלאָסן צו גרינדן דעם ערשטן קיבוץ פאַר הכשרה. אין דער ערשטער גרופע זענען געווען 12 יונגעלייט, ווייל דאָס אַלץ איז געווען זייער געוואָגט, און סערטיפיקאַטן פאַר דער גרופע רעליגיעזע חלוצים זענען נישט געווען פאַרזיכערט. דער גוט-באַזיצער, אַליין זייענדיק אַ דיפלאָמירטער אַגראָנאָם, האָט פיל געהאַלפן די חלוצים.

ר' פנחס מאַנדרי האָט אויך אַרגאַניזירט אַ הכשרה-פונקט אין מלאווע פאַר פרומע טעכטער, פאַר וועלכע ער האָט טאַג-טעגלעך געזאָרגט. ווי אין זיין שטאַט מלאווע, אַזוי אויך אין לאַנד, האָט ר' פנחס אויפֿ-געשטעלט אַ שול פאַר יינגלעך („סיני“) אין תל-אביב, פאַר וועלכע ער האָט געזאָרגט ביזן לעצטן טאַג. ער איז אויך געווען אַקטיוו פאַר דער „בית יעקב“ שול און פאַר דער ישיבה „חידושי הרי"מ“.

(״שערים״)

חדר האוכל ע"ש ר' פנחס מונדרי ז"ל בקיבוץ חפץ חיים
סזאל א.נ. פון ר' פנחס מאַנדרי אין קיבוץ חפץ חיים
Pinhas Mondary dining room in kibbutz Hafetz Haim.

מיין זיידע ר' איטשקע

איך בין געבוירן אין מלאווע — און מיין געבורט ברענגט פרייד און טרייסט דער גאנצער משפחה, וואָס טרויערט נאָך דעם פלוצלינגן טויט פון מיין פאָטער. איך ירשן זיין נאָמען. מיין מאַמע מאַטעלע, אַ יונגע אלמנה, 39 יאָר אַלט, וויל נישט חתונה האָבן און בלייבט ביים שווער אין שטוב, דער זיידע ר' איטשקע לאַנדאָ, דער ברודער פון ביאַלער רבין ר' בעריש לאַנדאָ. דער זיידע איז שוין דעמאָלט געווען אין די עלטערע יאָרן. זיינע זעקס קינדער, פיר טעכטער און צוויי זין, האָבן שוין פון לאַנג חתונה געהאַט, אַ סך אייניקלעך האָבן זיך צעזיט און צעשפרייט איבער פיל שטעט אין פוילן. נאָכן טויט פון זיין זון, ד. ה. מיין פאָטער, האָלט דער זיידע ביי זיך די יונגע אלמנה און האַדעוועט די יתומים. איך, דער יינגסטער פון דער גאנצער משפחה, לעב זיך אויס אין אַ חסידיש-רייכער אַטמאָספער און האָב קיינמאל נישט געפילט, אַז איך בין אַ יתום. אין שטוב ביים זיידן איז אַ מוסטער פון תורה. אַפיציעל איז דער זיידע ר' איטשקע נישט קיין רבי, ער לעבט זיך אָבער אויס אויף אַ רבישן אופן: ער פראָוועט סעודות ראש-חודש און אַנדערע יום-טובים, חסידים האָבן פאַר אים גרויס אַפשיי.

אַלע פרעגן אים עצות, ווילן זיין ברכה און טרייסט פאַר צעבראַכענע הערצער. דאָס איז אָבער נישט דער קוואַל פון זיין פרנסה. די באַבע שרה פירט אַ גרויס מאָנאָפאָקטור-געשעפט. זי איז דער הדום כסא פון דער און יענער וועלט. ווען נישט די באַבע שרה, וואָלט נישט געווען אַזאַ בכבודיקער ר' איטשקע, וויל אויב ער האָט געהאַט אַזאַ אָנזען און אזוי פיל כבוד, איז דאָס צו פאַרדאַנקען דער באַבע שרה. זי האָט פאַרשטאַנען ווי אַזוי דאָס צו מאַכן. אין מיין לעבן האָב איך נישט אָנגעטראָפן אַזאַ פרוי, ווי די באַבע שרה. דער זיידע שענקט מיר פאַטערלעכע צערטלעכקייט, ווי דאָס וואָלט זיין מיין אייגענער טאַטע.

אויסער מיין מאַמען, איז אויך די באַבע שרה געווען גרייט צו פאַר-נעמען דאָס אָרט פון דער מאַמען און מיר געבן אַ חינוך, כּוֹזָל אויס-וואַקסן אַ לייטישער מענטש. איך טראָג לאַנגע פיאות. ביז צו דרייצן יאָר, האָב איך געלערנט. אין גאָס קאַנען מיך אַלע ווי ר' איטשקעס אייניקל — און מען רופט מיך אהרן מיט די לאַנגע פיאות.

נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, ווערט פוילן אַן אומאַפהענגיקע מלוכה. אין אַלע שטעטלעך וועקט זיך די יוגנט צו בילדונג, אויך אין מלאווע. חסידישע עלטערן שיקן זייערע קינדער אין גימנאַזיע, צו לערנען וועלטלעכע בילדונג. דער זיידע ר' איטשקע האָט די אייניקלעך פון מיינע

שוועסטערס שוין חתונה געמאכט — אבער נאך נישט מיר. אין יאר 1922 איז די באַבע שרה געשטאָרבן. דעם זיידנס שטוב פאַרלירט אַ סך פון איר גלאַנץ. צוויי יאָר שפעטער, איז אויך דער זיידע נפטר געוואָרן און איר דאָרף זיך אליין שמידן דעם ווייטערן לעבנסוועג.

שמחת-תורה איז מען געזעסן ביים זיידן. דער עולם האָט געטרונקען צו ביסלעך וויין. נאָכדעם איז מען געגאָנגען צו הקפות אין שטיבל אַריין. איז צום עמוד צוגעגאָנגען אַ ייד דאָווענען, איז דער זיידע צו אים צו און נישט דערלויבט דאָווענען פאַרן עמוד, ווייל ער האָט אַ ביסל צוגעשוירן זיין בערדל.

מיין מאַמע איז געווען זייער אַ קלוגע — און איר גרעסטע חכמה איז געווען, וואָס זי איז געשטאָרבן אַ יאָר פאַר היטלערן. אויסגעלעבט אירע 78 יאָר. די מאַמע איז פאַקטיש געבליבן די באַלעבאַסטע אין זיידנס הויז. איר פלעג אָפט קומען קיין מלאָווע צו דער מאַמען. זי איז געווען זייער אַ פרומע, געדאָונט דריי מאָל אַ טאָג.

ווען איר בין אַריין צום זיידן אין שטוב, האָב איר אַרויסגענומען מיינע פיאות פון אונטערן היטל, נאָר אין גאָס האָב איר זיי ווידער באַהאַלטן. איר וויל דאָ דערציילן נאָך אַ מעשה פון דער מאַמען. אין אירע בריוו האָט זי מיר באַשריבן דעם גאַנצן אינהאַלט פון פילם. אַמאָל בין איר מיט איר געגאָנגען אין קינאָ. זי האָט נאָר באַדאַרפט איין מאָל זען אַדער הערן, האָט זי באַלד געקאָנט נאָכדערציילן דעם גאַנצן סיפור המעשה. דעם סידור התפילה האָט זי געקאָנט בעל-פה. איינער פון מיינע שוואַגערס האָט זיך אַמאָל אויסגעדריקט, אַז די מלאכים אין הימל וועלן האָבן אַ גרויסע אַרבעט צוזאַמען צו נעמען די אַלע תפילות פון זיין שוויגער (מיין מאַמע).

אין זיידנס שטוב האָב איר זיך צוגעהערט צו אַ סך זאַכן און פון זיין הויז אַ סך געלערנט, ווייל צו אים זענען געקומען יידן פון אַלע שיכטן. דאָרט זענען דערציילט געוואָרן מעשיות פון רביים, רבנים און פון פאָלק. איר האָב געהערט ווערטער און קבלה. נישט אַלץ האָב איר דאָן געקאָנט פאַרשטיין.

פאַר הבדלה, ווען פינצטערלעך איז שטוב, איז געווען אינטערעסאַנט די צערעמאָניע פון פראָווען די שלוש-סעודות'ן. דער זיידע האָט געפלעגט זאָגן תורה. מיין זיידע האָט מיר דערציילט וועגן אַ צדיק, וואָס האָט געזאָגט: „רבוננו של עולם, איר גאָראַנטיר דיר פאַר מיינע אייניקלעך, אַבער פאַר מיינע קינדער קאָן איר דיר נישט גאָראַנטירן.“ דער צדיק האָט געמיינט צו זאָגן, אַז ער אליין וועט געוויס שטאָרבן אַ ייד, זיינע אייניקלעך וועלן שטאָרבן גוים, נאָר פאַר זיינע קינדער איז ער אין ספק. (אין יאָר 1949 האָב איר אין פוילן אָנגעגעבן אַ בקשה, אַז מען זאָל

מיך באַפרייען פון מיין אַרבעט אין אַ גרויסער אינסטיטוציע אין פאַלעניץ. מ'האַט אַבער מיין בקשה אָפּגעוואָרפֿן. בין איך דאָ אַריבערגעפּאַרן קיין מלאָווע, נישט דאָרט צו בלייבן, נאָר ווידער אַוועק צו מיין זיידנס קבר און דאָרט געזאָגט: „וויסטו וואָס, זיידע, איך פאַר קיין ארץ־ישראל מיט מיינע קינדער, צוויי טעכטער מיט אַ זון. וויסט זיידע, איך בין געקומען דיר גאַראַנטירן פאַר מיינע קינדער, ווי אויך מיינע אייניקלעך — זיי וועלן בלייבן יידן“).

*

פון מלאָווע בין איך אַוועק אין יאָר 1926. יענעם יאָר בין איך געוואָרן דער איידעם פון ר' יצחק מענדל גאַלדמאַן, אַ ייד אַ חסיד און אַ גוטבאזיצער אין פּוריסאָוו, אַ פּיקח און גוט־אַרציקער מענטש, וועלכער האָט הנאה געהאַט צו טאָן טובות. ער איז געווען דער ראש־הקהל פון דער גאַנצער אומגעבונג פון פּוריסאָוו און באַזיצט די פּוילישע שפּראַך. יידן האָבן אים געלויבט פאַר זיין שתדלנות ביי מלכות. זיין ווייב פרומע איז געווען די טאָכטער פון טיקאַטשינער רב, ווערט ביי איר אין שטוב אָפּגעהיטן יידישקייט מיט אַלע פּיטשעווקעס. זיין נחלה האָט ער באַקומען בירושה פון זיין פאָטער ר' ישראל'קע גאַלדמאַן, אַן אַלטער תושב פון פּוריסאָוו, וואָס האָט אַמאָל געהאַט דעם מאַנאַפּאָל אויף ספּירט און אַנדערע געטראַנקען. דער רוסישער צאָר נעמט ביי אַלעמען צו די רעכט צו פירן דעם מאַנאַפּאָל און ר' ישראל'קע באַקומט פון דער מאַכט קאָמפּענסאַציע פון 90 טויזנט רובל און קויפט דאָס פאַלוואַרק פּשאַנקאַ. די ירושה באַקומען צוויי קינדער: ר' יצחק מענדל און זיין איינציקע שוועסטער פייגע־רבקה. איר מאַן איז ר' אברהם־לע, אַן אָפּגעהיטענער ייד פון וואָלאָזשין. ביידע קינדער בויען זייערע היימען אין פּשאַנקאַ, וואָס צעוואַקסט זיך אין אַ פרומע יידישע דינאַסטיע. כל־זמן די קינדער זענען געווען קליין, זענען זיי געגאַנגען אין שפּאַן פון טאַטע־מאַמע. אַז די קינדער וואַקסן אונטער, הייבן זיי אָן ציען אין דער גרויסער וועלט אַריין. טאַטע־מאַמע פאַרלירן זייער השפּעה און דאָס יידישקייט ווערט ביי זיי אַלץ שווערער.

איך בין געקומען אין פּשאַנקאַ און זיך אַריינגעפאַסט אין דער סביבה. מיין פרוי האָט געברענגט אויף דער וועלט צוויי זין. איינער פון זיי איז דעם 11 מאי 1943 אומגעקומען אין וואַרשע, ער איז אַלט געווען 10 יאָר. דער צווייטער זון איז נפטר געוואָרן אין ארץ־ישראל. אין מלאָווע, אויף דער קאָזשע גאַס, איז געווען אַ שיל און דאָס אַלטע און נייע בית־מדרש (דאָס ציוניסטישע בית־מדרש). האָט מיין זיידע ר' איטשקע אויסגערופן, אַז אין דעם בית־מדרש וווּ מיר האָבן ביינאַכט געלערנט, טאָר מען נישט אַריינגיין. אין בית־מדרש זענען אויף

דער וואָנט געווען צוויי בילדער-לאַנדשאַפטן : אויף איינעם איז געווען אויפגעשריבן „אם אשכחך ירושלים, תשכח ימיני“ און פאַרגעשטעלט דעם כותל המערבי מיט אַן אויפשריפט: „ציון במשפט תפדה“. מיר האָבן דאָרט געמאַכט שיינע הקפות אין שמחת-תורה, געזונגען ביאָליקס לידער. דער זיידע האָט פאַרבאָטן אַריינצוגיין אין דעם בית-מדרש, ווייל, לויט זיינע רייד, האָבן די אַרבעטער וועלכע האָבן געבויט דעם בית-מדרש — געאַרבעט אין שבת.

עס זענען אויך געווען אַ סך שטיבלעך. ר' איטשקע האָט געהאַט זיינס אַ מנין אין אַלעקסאַנדער שטיבל און געגאַנגען אַהין דאווענען 10 פרי. נאָכן דאווענען, איז כמעט יעדן טאָג געווען אַ יומא דפגרא, אַ שטיקל שמחה, צי אַ יאָרצייט. האָט איינער געמאַכט אַ תיקון, מסתמא האָט ער געטאָן עפעס אַן עבירה — און דאָביי געשטעלט משקה. אין שטיבל איז געווען אַ „שענקל“, אַ מין פונדק. אין דעם צימער זענען געווען געבויט צוויי אויוונס. אין דער מיט פון צימער איז נאָך געווען אַ פרייער שטח, האָט מען דאָרטן געמאַכט אַ „שענקל“.

איך דערמאָן זיך נאָך אַן אינטערעסאַנטע מעשה, וואָס האָט פאַסירט אין שטיבל. געווען, ווי געזאָגט, אין שטיבל בראַנפן. זונטיק האָט מען אין מלאָווע נישט געטאָרט פאַרקויפן קיין בראַנפן. אין מלאָווע זענען געווען קאָזאַרמעס מיט סאָלדאַטן. צו איינעם פון די חסידים פלעגט קומען זונטיק אַ קאָזאַק. ער האָט גוט באַצאָלט פאַר אַ פלאַש בראַנפן — און אַזוי אַ סך מאָל. איין מאָל איז ער געקומען און געבעטן אַ פלאַש בראַנפן. ווי געוויינלעך, האָט מען אים געגעבן. דער קאָזאַק האָט אָבער נישט געהאַט קיין „דיענגי“ (געלט). האָט ער צוריק אַוועקגעשטעלט די פלאַש אויפן טיש און געזאָגט, אז ער וועט קומען שפעטער. די פלאַש איז געשטאַנען און געוואַרט, אָבער דער קאָזאַק איז נישט געקומען. אינצווישן איז שוין געווען פאַר פסח און מ'האַט דאָס אַלץ געדאַרפט פאַרקויפן אין חמץ. האָט מען די פלאַש געעפנט, און ווי אַלע מאָל, מיט קיכלעך געמאַכט אַ „בורא מזונות“ מיט אַ גלעזל שנאַפס פון דער פלאַש. גיט איינער אַ זוף פונעם גלעזל, דערפילט ער וואַסער — און נישט קיין שנאַפס. וואָס איז געווען? דער קאָזאַק האָט אָפגענאָרט דעם חסיד. ער האָט געהאַט אין דער צווייטער קעשענע אַ פלאַש מיט וואַסער און אַנשטאָט דעם בראַנפן, אַוועקגעשטעלט די פלאַש מיט וואַסער. די מעשה האָט זיך פאַרשפרייט אין גאַנץ מלאָווע, אַ לאַנגע צייט דערציילט געוואָרן און אַרויסגערופן געלעכטער...

Religious boys • רעליגיעזע בחורים • בחורים דתיים

• ישראל אלטר בין המתנדבים
ישראל אלטר צווישן די פרייוויליקע
Israel Alter with volunteers.

אייניקע מלאווער געשטאלטן

זישע זילבערבערג (זישע מוהל), א גערער חסיד, וואָס האָט זיין גאַנץ לעבן געטאָן איין מצווה — געמלעט יינגלעך. א ייד וואָס האָט ליב געהאט צו רעדן א סך, ספּעציעל פון זיין פאָר. אויף אַלע בחורים פלעגט ער זאָגן: „דאָס זענען מיינע קינדער“. די פרנסה זיינע איז געווען — א שפייז-געוועלבל אויף דער ניבאַרקער גאַס. ווינטער האָט ער געט-ראָגן א טכווירענעם פוטער. גאַנץ אָפט פלעגט מען אים זען מיטן חלף אין האַנט, אין באַגלייטונג פון מאַשקע שמש, איילן זיך צום דערפילן די מצווה.

★

העניך זילבערבערג, א ברודער פון זישע מוהל. ער האָט געהאט א שפייז-געוועלבל אין מאַרק. זיינע קונים זענען דער עיקר געווען קריסטן, מערסטנס פויערים. ביי אים פלעגן די פויערים אָפהאַלטן גאַנצע פאָר-זאַמלונגען און די הויפט-טעמע איז געווען — מלחמה.

העניך פלעגט מיט זיי אריינגיין אין א געשפרעך. אַלע פויערים האָבן אים אויסגעהערט מיט גרויס אויפמערקזאַמקייט, ביי זיי איז געווען הייליק זיין מיינונג. אַז ער פלעגט באַגרינדן, אַז עס דערנענטערט זיך צו א וועלט-מלחמה, האָט דאָס ביי זיי אַרויסגערופן טרויער. זיי פלעגן די ניס ברענגען אין דאָרף, אַז דער „קופיעץ“ האָט אַזוי געזאָגט, און דאָס איז אַוודאי ריכטיק. יעדעס מאָל זענען ביי אים פאַרגעקומען בוררות'ן, וווּ גויים פלעגן זיך משפּט'ן — און זיין פסק-דין איז געווען הייליק. דער פויער האָט נישט געקויפט אַדער פאַרקויפט א שטיקל באַדן אַדער א קו, ער זאָל זיך נישט פריער באַראַטן מיטן „קופיעץ“.

★

יצחק ראָזען. מלאווע האָט נישט פאַרמאָגט קיין ספּעציעלע תלמידים-חכמים אַדער באַקאַנטע עילויים, טראָץ דעם וואָס מיר האָבן געהאט א גרויסן פראָצענט פרומע יידן, וואָס האָבן יונגעהייט געלערנט אין ישיבות. יצחק ראָזען איז געווען א ייד, וואָס האָט ימים ולילה געלערנט און זיך נישט אינטערעסירט מיט עולם-הזה.

★

בינעם עסטרייך (בינעם וויינמאַכער), איז געווען א דאר יידל מיט א קאָזשע-בערדל און לאנגן, אויסגעפעצטן כאלאט. ער איז געווען דער פארזאָרגער פון קידוש-וויין. דאָס געוועלבל האָט ער געהאט אין מאַרק, ביי קאַנעצקין אין הויז. אין אַ קעלער פלעגט ער פון ראָזשינקעס אויסארא-בעטן וויין צו קידוש. מען דערציילט (איך ווײַס נישט אויב ס'איז אמת),

אז אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופאַציע, ביי דער ערשטער וועלט-מלחמה, איז צו אים געקומען אַ דייטש קויפן וויין. זאָגט ער צום זון: „גיב אים חצי מים און חצי יין“. דער זון גיט דעם דייטש דעם וויין און הייסט זיך צאָלן. דער דייטש נעמט אַרויס אַ מאַרק און זאָגט: „פאַר דעם יין צאָל איר, אָבער פאַרן מים דאַרף איר נישט צאָלן“. דער דייטש איז צופעליק געווען אַ ייד.

בינעם עסטרייך האָט יעדן פרייטיק פארנאכט אָנגעטאָן אַ שטריימל מיט ווייסע זאָקן, פארקעמט די באָרד מיט פיאות און אַוועק אין שטיבל דאָווענען.

★

מענדל ווישינסקי. זיין באַשעפטיקונג איז געווען — פאַרקויפן צייטונג-גען און — וואָזשני אין דער יידישער באַנק. פאַר דער מלחמה, האָט מענדל געהאַט די ערשטע ביבליאָטעק אין מלאָווע, מיט רוסישע און יידישע ביכער. ביי אים אין וויוונג איז געווען אַ לייען-זאַל, און אויך געליען ביכער. טראָץ דעם וואָס מענדל איז געווען אַ שרייער, איז ער געווען אַ גוטגאַרציקער מענטש און מיטגעליטן מיט יעדן שוואַכן און אַרעמען. אַז ס'איז ווער קראַנק געוואָרן, רייך צי אַרעם, האָט ער אים באַזוכט. מיין מאַמע האָט אין יאָר 1929 צעבראַכן אַ פוס. מענדל קומט יעדן טאָג זי באַזוכן. מען געפינט אים אין תומכי עניים, ביקור חולים און ביי די פייערלעשער. ווען זיי מאַרשירן אין גאס, גייט מענדל דער לעצטער אין דער ריי, ווייל ער איז דער קלענסטער, מיטן העלם און די האק ביי דער זייט, אַ שמייכל אויפן פנים. מאכט זיך, אַז די מלאָווער פייערלעשער לאדן איין די פייערלעשער פון ניידנבורג (אין יאָר 1934) אויף אַ באַזוך. מענדל, אַלס פראָטעסט, קומט נישט צום פאראד און לאָזט אויך נישט קומען די רעשט יידן.

אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופאַציע (אין דער ערשטער וועלט-מלחמה), איז מענדל אויך געווען אַ בריוו-טרעגער. ער האָט געט-ראָגן צוויי גרויסע טאשן מיט בריוו און נאָכן פאַרטיילן זיי, האָט ער אין די טאשן אהיימגעטראָגן ברויט פאַר דער פאמיליע. מענדל איז אויך געווען אַ שטאַרקער וויצלער און פריילעכער קבצן, נאָך אויך אַ סימבאָל פון אַן ערלעכן מענטש און ריינע נשמה, וואָס איז מיט לייב-און-לעבן איבערגעגעבן דער יידישער קהילה. ער האָט איינגעשטעלט זיין לעבן צו ראַטעווען אַ ייד. איז מיטן נאָכט, אין שטאַרקסטן פראָסט, איז מענדל אַרויס פון וואַרעמען בעט און לויפן פאַר אַן אַרעמען ייד ברענגען אַ דאָקטער אָדער אַ מעדיצין.

★

מאטל לאנדוי איז געווען אן אינטערעסאנטער טיפ פון א יידענע מיט א קופקע אויפן קאפ, איינגעבויגן אין צווייען. איר גאנץ לעבן פלעגט זי ארויסהעלפן קראנקע. גאנץ אפט האט מען געזען ווי מאטל, אין א ווינטער-טאג, ביי א שטארקן פראסט, טראגט עסן פאר אן ארעמען קראנקן. דאס איז געווען דער תוכן פון איר לעבן. זעלטן ווען מ'קאן אנטרעפן ביי אַזאַ פרוי שטארק אַנטוויקלטע, איינגעבויענע אינטעלי-געניץ. מיר זיצן און מאכן די לעקציעס, לערנען פראנצויזיש. מאטל זעצט זיך אַוועק, טוט אַן די ברילן, העלפט אונדז און דערקלערט. מיר לערנען מאטעמאטיק, געאמעטריע. מאטל צעלאכט זיך, און ווייזט ווי אַזוי מיר דארפן עס מאכן ריכטיק. נישטאָ קיין קעגנשטאַנד, זי זאָל אים נישט קענען. מיר זענען דערשטוינט: ווי קומט עס צו אַזאַ יידענע, זי זאָל אַזוי פיל קאַנען און פאַרשטיין? אַ שאַד, וואָס זי האָט נישט באַקומען די ריכטיקע בילדונג. מען קאָן דרייסט זאָגן, אַז ס'איז פאַרלוירן גע-גאַנגען אַ טאַלאַנט.

★

גרינבערג וויקטאָר. די איינציקע אסימילירטע פאמיליע אין מלאָווע. די קינדער האָט ער נישט געגעבן קיין נאַציאָנאַלע דערציונג, נישט געחברט זיך מיט יידן, נישט גענומען קיין אַנטייל אין יידישן לעבן. נאָר אין די ימים-נוראים פלעגט ער קומען דאווענען. ער איז נישט אַרויס פון שיל ביזן סוף דאווענען, נישט אויסגעטוישט מיט קיינעם קיין וואָרט, געדאוונט מיט כוונה. דאָס זענען געווען די איינציקע יידן, וועלכע פלעגן קויפן טריפה פלייש. בשותפות מיט די זין האָט ער געהאט אַ ראָווערן-געשעפט. אין יאָר 1930 האָט ער אויפגעבויט אַ פאבריק פון ראָווערן, אָבער דאָס געשעפט האָט זיך נישט איינגעגעבן. ער האָט געמוזט ליקווי-דירן און פאַרלוירן דאָס גאַנצע געלט וואָס ער האָט אינוועסטירט.

★

דניאל לינדענשטיין. אַ קרוב פון גרינבערג וויקטאָר. געווען אויף אן ענלעכן אופן דערצויגן ווי דער פעטער. אָבער ער האָט זיך שוין אַרויס-געריסן פון דעם לעבן אין די לעצטע יאָרן, אויך אַ דאַנק זיין פרוי, עסקע מאַקאווער. ער האָט יאָ פאַרקערט מיט יידן. געהאט אַ ראָווערן-געשעפט, און צו דעם צו — לאסט-אויטאָס, וועלכע האָבן קורסירט אויף דער ליניע מלאָווע — לאַדזש. אים האָט מלאָווע צו פאַרדאַנקען די אַנטוויקלונג פון אויטאָ-פאַרקער. ער האָט אויך געהאט די ערשטע טעקסי אין מלאָווע און אן אויטאָבוס, וועלכער האָט קורסירט מלאָווע — ווילקע. אויך זיין ברודער לוטעק האָט געהאט אַ טעקסי.

★

משה מערקער. א ישיבה-בכור, זיין גאנץ לעבן פארברענגט אין בית-המדרש, ווו ער האט געלערנט. א חסידישער יונגערמאן, מיט א לאנגער קאפאטע און אויסזען פון א טיפישן ישיבה-בכור, אבער טראץ דעם פלעגט ער לייענען א בוך. זיצנדיק אין בית-המדרש, אדער אין דער היים, האט ער זיך בגניבה געלערנט. א געוויסן טאג האט ער איבערגע-לאזט די פרוי און דריי קינדער ביים פאטער מענדל און אַוועק קיין בעלגיע, דורכגעמאכט מאטורע-עקזאמען און פארשריבן זיך אין אוניווער-סיטעט. אין מיטן זיין שטודירן, איז אויסגעבראכן די וועלט-מלחמה. אלס רוסישער בירגער, איז ער אינטערנירט געווארן דורך די דייטשן. נאך דער מלחמה, איז ער צוריק געקומען קיין מלאווע, ווו א צייט האט ער געלערנט אין גימנאזיע פראנצויזיש, אבער אין קורצן צוריק אַוועק קיין בעלגיע, ווו ער האט פארגעזעצט די שטודיעס, הגם שוין אין די מיטעלע יאָרן. ער האט געמאכט פיל דערפינדונגען אויפן געביט פון טעלעפאן און טעלעגראף. א לענגערע צייט איז ער געווען דירעקטאר אין א בעלגישער פאבריק פון טעלעפאן-אפאראטן.

★

אהרון מאקאווסקי. אויך ער איז אַוועק פון מלאווע קיין בעלגיע. אין מלאווע האט ער געלערנט אין בית-המדרש. דער פאטער האט געגלויבט, אז דער איינציקער זון וועט זיין א רב. אבער צו זיין אנטוישונג, האט ער א געוויסן טאג אַוועקגעוואָרפן די קאפאטע און יידיש היטל און זיך אנגעטאן קורץ. דער פאטער האט אים געגעבן פעטש. ער האט געענדיקט אין ליעזש אלס אינזשיניער. אין יאָר 1921 האט ער באַקומען א פארטרעטונג פון דער פירמע „רענא“ אויף דאנציק. גלייכצייטיק האט ער געהאט אייגענע טעקסיס אין דאנציג. דערנאך האט ער די פאר-טרעטונג איבערגעטראָגן אין וואַרשע, ווו עס האָבן קורסירט זיינע טעקסיס אונטער דער פירמע „טעקסי מאקאווסקי“. די פירמע איז געווען באקאנט אין פוילן. ער האט באַקומען פיל אַנערקענונג-בריוו פון דער פוילישער רעגירונג. ער איז געווען דער ערשטער, וואָס האט אין פוילן איינגעפירט אויטאָמאָביל-פארקער. אבער צוליב פארשיידענע סיבות, האט ער גע-מוזט דאָס געשעפט ליקוידירן.

★

ראָזענבערג (שמשון ראָזענבערגס זון). אויך ער איז פון דער ישיבה
אָוועק אין דער וועלט. זייענדיק אַ פעיקער זינגער, איז ער געפאָרן קיין
בערלין, וווּ ער האָט געלערנט. נאָכן ענדיקן, איז ער אָנגענומען געוואָרן
אין דער בערלינער קעניגלעכער אָפּערע, וווּ ער האָט זיך אויסגעצייכנט
אַלס זינגער...

★

דער חזן חיים חייקל זעלוואנסקי. אַ ייד פון רוסישער אָפּשטאַמונג,
געווען חזן לאַנגע יאָרן. געלייענט נאָטן. אַ לאַנגע צייט האָט ער געפירט
אַ הערלעכן כאָר. אויך ער איז געווען אַ טאלאנטפולער זינגער,
אַ גוטער מענטש, באַליבט ביי אַלע שיכטן פון דער יידישער
באַפעלקערונג. גלייכצייטיק איז ער געווען אַ שוחט. אין יאָר 1932 איז
ער געשטאָרבן.

★

אלטערקע זעלוואנסקי. דער איינציקער זון פון חזן. פון דער יוגנט
געווען אַ לונגען-ליידנדר, אָבער זייער אַ מוזיקאלישער. אין „הזמיר“
האָט ער געפירט דעם כאָר. אויך אין דער יידישער גימנאַזיע איז ער
געווען לערער פון געזאַנג. פאַרפאַסט אייגענע מעלאָדיעס פאר די פאַר-
שטעלונגען פון דראַמאַטישן קרייז. ער האָט געארבעט אין דער יידישער
קהילה אַלס סעקרעטאר.

★

פייוול אָפּאטאָוסקי. אַ ברודער פון יוסף אָפּאטאָשו. אַ באַגאַבטער
דיכטער. ער האָט פיל געשריבן. אויף וויפל איך ווייס, זענען זיינע
דיכטונגען נישט דערשינען. ער האָט פארפאַסט פיל געלונגענע פאַראַדיעס
צו פאַרשטעלונגען. אַלע יאָרן געווען אַ לערער, אַ לאַנגע צייט געלערנט
אין מלאָווער תלמוד-תורה. זיין שטוב איז געווען אָפּן פאַר מלאָווער
יוגנט. יעדן שבת, אַנשטאַט גיין דאווענען, איז מען ארויף צו פייוולען
און חנה'ען, וווּ מען פלעגט שמועסן, טרייבן רכילות און זיך וויצלען.

אברהם פלס (פולטוסקער) בארץ, 1945 • אברהם פלס (פולטוסקער)
 Avraham Peles (Poltusker) in Palestine, 1945. • אין לאנד, 1945.

חופשת חג • אויף יום-טוב אורלויב. • Holiday leave.

לב חם ויד פתוחה

אבי היה סוחרתבואות, אחר־כך היו לו טחנות־קמח. היו לו עסקים עם פריצים מהסביבה ועם גרמנים. הוא מכר להם את התבואה לגרמניה. הוא היה קונה מהאחוזות ומשווק לגרמניה. היה משווק לדנציג, לוארשה, לכל מיני מקומות. אבי היה סוחר גדול.

אני למדתי ב„חדר“ מסורתי. אחר ה„חדר“ לקחני אבא למסחר. ב„חדר“ למדתי עד בר־מצווה. אחר־כך בא מלמד ולמדתי בערב. למדתי גמרא, תנ”ך עם פירוש רש”י אבא הלך ל„שטיבל“, אבל קנאי לא היה. הוא היה מבאי ה„שטיבל“ של צ’חאנוב.

הסביבה שבא גרנו היתה מעורבת: גם גויים וגם יהודים. לא שיחקתי עם גויים. אבי לא ידע לכתוב פולנית. הוא רצה שאכתוב את כל המכתבים, שהיה עליו לכתוב ל„פריץ“. אני כתבתי אותם בפולנית עוד לפני בר־מצווה. גם אמא לא ידעה פולנית. אני שימשתי כתב. אחר־כך שכר אבא עוד כתבים, אבל אני הייתי הטוב שביניהם. הפועלים היו גויים, הם עבדו בעבודות שחורות. היהודים בעיר עסקו בתיווך. היו באים בבוקר ולהם סוס ועגלה, כדי לנסוע ל„פריץ“. היו שואלים את אבא, כמה הוא מוכן לשלם בעד חיטה, שבולת־שועל וכו’. אבא היה אומר להם כמה מוכן הוא לשלם. אם ראה שיהיה עליו להפסיד, לא קנה.

עזרה לקרובי־משפחה

התחתנתי בגיל צעיר. עוד לפני בר־מצווה, כבר הייתי בגרמניה ובכל מיני מקומות. מכרתי תבואות בשביל אבא. אני זוכר כשבאתי פעם לגרמני אחד, הוא לקחני על הידיים, ואמר: „הנה בא־כוח של הפירמה מונדז’ק“. לבר־מצווה שלחו לי מגרמניה כפתורי חפתים מזהב. לא היה לי זמן לסייר בעיר. בבוקר נסעתי ובערב חזרתי, ומסרתי לאבא כל מה שמכרתי ומה שקניתי. ולמחרת שוב אותו דבר. גרתי במלאבה, אבל למעשה לא הייתי שם. לא השתייכתי לשום מפלגה. לא היה לי זמן לעיסוק מסוג זה.

במשפחתנו היה דוד אחד, יהודי לא־מוצלח. אני כבר הייתי נשוי. בתו היתה בערך בגילי, ולא התחתנה עוד. אמרתי לו: „דוד, אני רוצה לרקוד בחתונה בתך“. הוא אמר: לו היה לי להוצאות־חתונה, הייתי עושה חתונה. אמרתי: כמה אתה צריך? הוא נקב סכום. אמרתי: אין זה מספיק. לך, שאל את הדודה. הוא חזר ואמר לי: לחתונה דרוש סכום כזה וכזה. אמרתי, שהדודה תלך ותקנה את הדרוש בחנות־בגדים ואני אשלם. ולחתונה אני אתן לך כסף. אבל אני מתנה

תנאי אחד, שאף אחד מאתנו לא יידע. רק שלושה אנשים: אתה, הדודה, ואני. אמרתי עוד: כאן במלאכה לא אתן לך את הכסף. תבוא אלי לוארשה למלון, עד שעה 11 בבוקר לפני שאני יוצא לבורסה. תבוא ואני אתן לך את הכסף. הוא אמר שיהיה ביום רביעי בוארשה. אך אני שכחתי ויצאתי מהמלון ולא אמרתי לאן אני הולך. בדרך-כלל ידעו במלון, שאם מישהו בא לשאול עלי רשמו מי האיש ומה רצונו. חזרתי וסיפרו לי שהיה יהודי והוא לא רצה לומר את שמו. אבל הוא אמר שיהיה ב'12. אמרתי שב'12 אני לא אהיה. אבל אם במקרה הוא יבוא, תגיד לו שבשעה 2 יבוא לבורסה, ואני אהיה שם. ואם יבוא לפני השעה אחת, שיבוא לכתובת מסויימת בביתו של סוחר אחד. ובאמת הדוד בא לשם. ואני רציתי לתת לו את הכסף. ניגשתי אל הסוחר וביקשתי סכום מסויים. אני נתתי הכסף לדוד, והוא הלך. לאחר-מכן התחלתי לחשוב מה יעשה הזוג אחר החתונה? הדוד אינו יכול לפרנס אותם. ממה יחיו? רצתי אחריו ושאלתי: כמה נדוניה הבטחת. הוא נקב בסכום. נכנסתי אתו שוב לביתו של הסוחר ונתתי לו. כך הייתי עוזר לקרובים ולרחוקים, בלי לפגוע בהם, ואף בלי שיידעו.

עיכוב התקיעה בשופר. . .

באו לגייס כספים בשביל „ביקור חולים“, נתתי. לא שאלתי ולא חקרתי. באו לקומוניסטים, נתתי. לאורטודוכסים, נתתי. גויים לא באו לגבות אצלי כספים. היה מקרה, שאבא היה אצל הרבי מצ'נוב, ואני הייתי אתו כילד. זה היה בראשהשנה. בא יהודי בעגלה עם ילד חולה. נכנס לרבי – לפני תקיעת שופר – ואמר, שלא יתן לתקוע בשופר עד שהרבי ישמע מה בפיו. הרבי הסכים. והאיש סיפר, שהילד צריך ניתוח והרופא הגוי דורש 150 רובל. בלי סכום זה לא יעשה הניתוח. אבא ניגש לרבי ואמר: „אם הרבי יצווה, שיחכו לו בתקיעת שופר – הוא יילך לרופא. הרופא הכיר אותו. היו לו עסקים עם אבא. הסכימו ביניהם על 100 רובל. ואבא אמר: „אתה יודע שהיום חג אצלנו ובחג איננו מחזיקים כסף. האיש הזה אינו לא מכר ולא קרוב שלי, וגם לא שלך. אנחנו שני אנשים. צריכים 100 רובל. אתה את שלך מוכרח לקבל. אני אתן 50 רובל, ואתה 50. הרופא הסכים, טיפל בילד, והילד הבריא. כל הקהל חיכה עד שאבא חזר, ואז תקעו בשופר.

היו בעיר סבלים. בעלי-העגלות הביאו סחורות. אך הסבלים פרקו אותן למחסנים. בעלי-העגלה לא פרק הסחורות. היה אחד בשם לדר. לדר היה איש עשיר מאוד. אבל לפני שהתעשר, היה עגלון. היה נוסע לגרמניה ומביא סחורה. בעלי-העגלה זה נעל בחורף מגפים גבוהות, והכניס לשם תבן, שיהיה חם. ביום ראשון היו כל הסוחרים יוצאים לשוק. העיר היתה יותר מדי קטנה בשביל בורסה. כשמת הסוס של לדר, אספו כסף וקנו לו סוס. אחר-כך הוא קנה טחנת קמח והתעשר.

היו בעיר חייטים, סנדלרים, מסגרים. היה נפח יהודי. היה לו בית-מלאכה בתוך הבית, בעלי-המלאכה לא היו מכובדים. סבלים היו בדרגה עוד-יותר נמוכה.

אני למדתי אצל המלמדים הטובים, תחילה אצל שושני. אחר כך עליתי לחדרו של פשטצקי. לברמצווה לימד אותי יעקב וינובר. הוא לימד אותי את הדרשה. המלמד היה חי בצימצום. בדרך-כלל היו המלמדים תושבי-העיר. היו מחפשים בעצמם פרנסה. הרב לא דאג להם. לא היה בכל „שטיבל” רבי. הרבי ישב בצ'חנוב. הגבאי היה מנהלה של ה„שטיבל”. הוא אסף כסף להוצאות, לפי הצורך. הוא גבה מכל איש. הגבאי הכיר את האנשים. וכשהיו צריכים לעזור, הוא דאג.

„הפריץ” והבת

הילדים שלי כבר למדו בגימנסיה. בת אחת כבר עמדה לסיים. היא היתה ב„השומרי-הצעיר”. זה היה בשנים 1930-32. היה בסביבתנו „פריץ” אחד שהיה בן-דוד של נשיא פולין. „הפריץ” הזה היה שולח לי תבואה והיה לוקח כסף כשהיה נחוץ לו. כשלא היה צריך, לא לקח. „הפריץ” היה אנטישמי. כשהיה בא יהודי, היה פותח את האשנב ואומר: „אין לי דבר בשבילך”. לא רצה שייכנס לביתו. אני באתי אליו אפילו באמצע הלילה, היה מקבל אותי בכבוד. יהודי אחד, סוחר תבואות, בא ל„פריץ” הזה ואמר לו, שאני מתעתד לעלות ארצה. פעם אמרתי שיהיה טוב יותר אם הבת תיסע לארץ-ישראל, כי אם היא תסיים את הגימנסיה בפולין, היא לא תוכל להמשיך בלימודיה. מוטב שאני אסע והיא תבוא אלי. גם לבנו של ה„פריץ” היה משק. יום אחד באה אלי הבת ואמרה לי: „אתה הבאת הרבה כסף היום לאבא?” שאלתי: מה יש? היא אמרה: „אם יש לך כסף, תביא היום”. אמרתי טוב. ניגשתי למנהל-החשבונות שלנו. אמרתי לו: „משה קריסטל, עשה את החשבון של הינובסקי; אני רוצה לשלם לו”. לקחתי את כל הכסף, שהגיע לו. וגם לבן. אשת הבן אמרה, אם מגיע לבעלי, אל תיתן רק לאבא. לקחתי הכסף גם בשביל הבן וגם לאבא, ונסעתי. תחילה באתי לבן. אז אמר לי הבן: אל תיתן לי כסף, מוטב שתתן לאבא. נתתי את הכסף. לא ידעתי את הסיבה. באתי ל„פריץ”, לאבא. לו היה משרד עם פקידים ומנהל-יחשבונות. נכנסתי עם החשבון, שילמתי הכל. כשגמרתי את החשבון נכנסתי ל„פריץ”, והוא שאל: „מה אתה עושה פה היום. אמרתי, שהבאתי כסף ומסרתי לפקיד. אמרתי כך וכך אלפים. והוא שאל: „מה יש, כבר גמרנו? עניתי: עכשיו אין לי צורך בכסף! ואת הכסף שלך תשמור בעצמך. נו, ומה אתה קונה? הוא שאל. עניתי שאין אני קונה דבר. אזי אמר: „אתה לא תיסע מפה עד שלא תקנה.” אמרתי שאין לי צורך. אז אמר: „מחר אני שולח לך תבואה”. כשהיה לך צורך נעשה חשבון, שאני אדע שיש לי כסף אצלך. לא אמרתי לו דבר. לאחר זמן באתי ל„פריץ” והוא אמר לי: „אתה מכיר את זה וזה”. הוא ידיד שלך. אמרתי: „לא ידיד, גם לא שונא”. יחסי-מסחר. אזי אמר: „אבקש ממך, אל תדבר אתו”. הוא בא אצלי לפני כמה זמן, גירשתי אותו מהמשק שלי עם הכלבים. הוא שונא שלך. הוא סיפר לי, שאתה עומד לנסוע לארץ-ישראל ושאני אקח ממך את הכסף. שאלתי, אם הוא ידיד שלך, לא! אם כן הוא שונא שלך, אל תדבר אתו. ובאמת,

האם אתה אומר לנסוע? עניתי שכן. והוא אמר: „לאן תיסע, לחולות?“ סיפרתי לו שאני רוצה לנסוע בגלל הבת, והוא אמר: „הבת שלך תלמד באוניברסיטה בוארשה, ותקבל בגדים ואוכל, הכל על חשבון הממשלה. אני אתן לך פתק ועל הפתק הזה היא תקבל הכל.“ עניתי: „תחילה עליה לגמור את הגימנסיה.“ אני עליתי ארצה והיא באה אחרי. באוניברסיטה לא למדה.

טחנות־קמח ורכוש אבוד

בארץ היה לי אח שבא לפני. הוא נסע בגיל 16. אבא לא רצה להיפרד ממנו. כאן למד הנדסה ועבד בעירייה. כשבאתי עבדתי כפקיד בטחנות־קמח. הרכוש שלי נשאר שם. הוא היה רשום על שמי. אי־אפשר היה למכרו. אני באתי לבדי, אשתי עם הילדים נשארו שם. כשביקשה למכור הרכוש, פורסם חוק שליהודי אסור לקנות רכוש מיהודי בלי אישור ממשלתי. ולגוי מיהודי מותר, אבל הגוי אמר: למה לי לקנות, אני אקח בלי כסף! למעשה, איבדנו את הרכוש. עכשיו זה תחת שלטון רוסי. טחנות־הקמח שימשה כמחנה־הסגר. הגרמנים הוציאו את המכונות וריכוזו שם את כל היהודים מהסביבה. אשתי שעוד היתה אצל הגרמנים, כתבה לי מכתבים. גם אני כתבתי לה, והיא קיבלה מכתביי. אשתי עזבה האחרונה את מלאבה. בחצר של הטחנה היה בית־מטבחים של הגרמנים. והיא ישבה בדירה. את בית־הכנסת וכל הסביבה שרפו. רק הטחנה והבית שאני גרתי בו נשארו. הגרמנים דאגו שהשריפה לא תגיע לשם.

עזבתי את מלאבה ב־1935. מנהל־הבנק ליפנסקי, עבד אצל אבא כמנהל חשבונות. אני אינני זוכר שהיה מסחר בצ'קים. הייתי הולך לבנק ולוקח תיק עם כסף. כשהייתי חבר בוועד הבנק, בא אלי בעל־עגלה שנתפגר סוסו, ואמר: „יוסף, אתה לא תתן לי כסף מהבנק לקנות סוס?“ תן לי פתק לבנק, שיתנו לי כסף לקנות סוס. לא היתה לי ברירה. נתתי לו פתק על חשבוני.

לנו היו כמה טחנות־קמח. היו לנו טחנות־קמח במלאבה, בוארשה, בפומז'ה. פעם נסעתי ברכבת ופגשתי גרמני, סוכן־מכונות של טחנות־קמח. הוא סיפר לי שיש לו עסק טוב בשבילי. יש לו מערכת מכונות לטחנות־קמח. הוא מכר הציוד ליהודי, שיש לו טחנות־קמח ליד וארשה, שם הוציא את המכונות בערבות של הבנק. כשהגיעו המכונות, לא רצה הבנק לתת את הערבות. הוא צריך לקחת עתה את המכונות חזרה לדרודן. הוא אמר לי: עכשיו יש לך הזדמנות בלתי־רגילה. תחילה חשבתי: למה לי לקנות? אין הציוד דרוש לי. אולם אחרי־כך חשבתי: הן אחי בארץ. אקנה המכונות, אבוא ארצה ואקנה מגרש בחיפה ועליו נבנה טחנת־קמח. אמרתי לו: תדע לך, לי אין פה כסף. אמר לי: תתן לי מה שיש לך. אמרתי לו, שאני אלך ואשאל, אם אפשר להעביר את המכונות לחיפה. ביררתי וקיבלתי תשובה חיובית. נתתי לו כסף כמה שהיה לי ועוד לקחתי קצת בהלוואה. עשיתי לי חשבון שאת טחנת־הקמח אקנה בשביל אבא, בשבילי, בשביל האח, בשביל גיסי. עשיתי לי תוכנית, שבאמצע המגרש תהיה הטחנה, ובצדדים יהיו בתים קטנים למשפחות. לא רציתי שיגורו כולם בבית אחד. הייתי

בטוח שכולם יסכימו. באתי הביתה וסיפרתי המעשה לאבא. אבא התחיל לבכות. בפעם ראשונה ראיתי אותו בוכה. הוא אמר: מספיק שיש לי בן אחד על הקיר. גם אשתי לא הסכימה. מיד טילפנתי לוארשה, שלא ישלחו את המכונות לחיפה. ולפירמה מסרתי שלא אקח את המכונות. הפסדתי את הכסף שנתתי. בזמן האחרון כבר היו אצלנו טלפונים. בעיר היה גם חשמל בבתים. מים זורמים לא היו. היו אנשים שעסקו בהובלת מים מן הבאר. הבתים ברובם היו קטנים. אבל היו גם בתים גדולים ולהם בעל-בית עם דיירים. אבא שלי גר בבית קטן משלו. אני גרתי בבית שלי, אך היה לנו גם בית גדול בעיר.

- סבתא רוזה אונגר, שנפטרה בגיל 105, בשנת 1924.
- ד״באבע ראזא אונגער, געשטארבן אין עלטער פון 105 יאר, אין 1924
Grandmother Rosa Unger, died at the age of 105 in the year 1924.

משפחתי

נולדתי כבן למשפחת וארשאבסקי בראשית המאה. וארשאבסקי הראשון, אביסבי, זליג, היה יליד וארשה. בבגרותו עקר למלאבה. באותה עת היתה עיר בגבול גרמניה. שם נקרא בשם וארשאבסקי, שפירושו איש וארשה. אבותיו לא היה להם שם משפחה ונודעו בכינויי אבותיהם. וכך סבי שהיה לו כבר שם משפחה, עדיין נקרא מנדיל זליג'ס או זליגסון.

אביסבי היה „יבואן” של פירות מיובשים, מצרכים „אקזוטיים”, כגון, אורז, תה וכל מיני תבלינים מזרחיים, כגון פילפל וקינמון. הוא ייבא סחורות אלה מוארשה, והיה מוכרן במלאבה.

כיוון שמסילת ברזל בין וארשה למלאבה היתה עדיין בגדר חזון לעתיד לבוא, הוצרך אביסבי ל„ייבא” סחורות אלו בעגלות־משא. אפילו מרכבות דואר לא היו בימים ההם בחלק זה של העולם.

סבי מנדיל, שתחילה סייע עם אביו בעסקי־יבוא, לאחר נשואיו הקים לו עסק משלו. הוא רכש בניין, שתחילה שימש כמינזר. הוא הכניס בו שינויים ובנה אגף נוסף. העסק, חנות כל־בו פשוטה, היו בו שלוש מחלקות: פירות מיובשים, מצרכי־מכולת וצבעים. העסק, שזכה לאהדתם של תושבי המקום ואיכרי הסביבה, שיגשג.

סבי בעל זקן־המידות והקאפוטה הארוכה, היה אדוק במצוות וגומל־חסדים. הוא היה „חסיד” ונהה אחרי רבי אלכסנדר, שתמך בו תמיכה כספית ואשר ב„חצר” עשה את ה„ימים הנוראים”.

בעיר מלאבה, בימי סבי, לא היו לא בנקים ולא קופות־מלווה, ובעיר היו אנשים רבים, שנזקקו לסיוע כספי, אך היו גאים מלבקש עזרה. סבי היה מגלה את האנשים הנזקקים הללו והיה מציע להם הלוואות ללא־ריבית וללא הגבלת זמן לסילוק החוב.

סבי היה אב לשלושה בנים ושתי בנות. בנו בכורו היה אהרון, שבנו הצעיר, יקיר ווארשאבסקי, היו משורר וסופר נודע, בעברית וביידיש. יצירותיו מצויות במדור יודאקיה בספריה הציבורית בניירורק. הוא ובני־ביתו נרצחו בידי הנאצים.

אחיו הצעיר של אבי, אברהם, אשתו וארבעת בניו המבוגרים נהרגו על־ידי פצצה גרמנית בימי מלחמת־העולם הראשונה.

אבי, יעקוב, כשאר־אחיו, נתחנך חינוך מסורתי בבית־ישיבה. אך הוא שלט גם בלשון העברית והיה בקי בספרות הרוסית.

בהיותו בן עשרים היגר אבי לארצות־הברית, שם הקדימו דודי בשנים רבות. אבי לא יכול היה להתאים עצמו לסביבה החדשה וחזר למלאבה. סמוך לשובו

גויס לצבא הרוסי ונשלח למוסקבה, ולאחר תקופת אימונים סופח לבית חולים צבאי, מקום שם שימש כאח בדרגת סרג'אנט. תפקיד זה ודרגה זו אבי לא השיג בזכות סגולותיו. נסתבכו הדברים, שאחד ממשפחת הבארוך גינזבורג שירת בצבא הרוסי במלאבה, שם התגורר בדירה ששכר אצל סבי. תודות לגינזבורג הצעיר הלז והתערבות משפחתו, זכה לדרגתו הצבאית, שחיילים יהודים השיגו ברוסיה רק לעיתים נדירות.

בשבתו במוסקבה היה אבי עד לגירושם של אלפי יהודים מן „העיר הקדושה“, על-פי צו מלכותי של אלכסנדר ה־3.

לאחר שסיים את תקופת שירותו, חזר אבי למלאבה, עיר שזכתה לרומאנטיזאציה ביצירותיהם של יוסף אופאטושו ובן־דודי, יקיר ווארשאבסקי.

ראשיתה של עיר

כאן המקום לשוב ולספר את הסיפור, ששמעתי מפי אבי. כמקובל, התושבים היהודים של מלאבה נאלצו לגור באיזור מובדל שנודע בשם „מקום“ – או ה„שטעטל“ מתי התיישבו שם היהודים לראשונה הוא בבחינת נעלם היסטורי. על־כל־פנים, עובדה היא, שבעת שצבאות נאפוליון בונאפרטה כבשו חלק זה של פולין, יהודי השטעטל „פלשו“ בכוח לאיזור הלא־יהודי, מקום שם התגוררו ועמלו והזיעו, עד אשר מכונת ההשמדה ההיטלראית חיסלה את מרביתם.

יש אף לציין, שעד הכיבוש הנאצי של מלאבה, בית־עלמין עתיק ובית־מדרש ישן נתקיימו בתחומה של ה„שטעטל“. הנאצים החריבו הכל. עתה מלאבה נקייה מיהודים כלל.

קרה כך שנאפוליון, בדרכו למוסקבה, ביקר במלאבה. הבית בו התגורר היה בעל־ערך היסטורי. הנאצים החריבוהו. אף מצביאים נודעים אחרים ביקרו במלאבה. ביניהם היו פאול פון הינדנבורג בשנת 1914 ולב טרוצקי ב־1920.

אמי, חנה לבית טורובר, היתה ילידת וארשה, היא היתה הרביעית מבין ששת ילדים. אמי, כרוב האמהות היהודיות, היתה טובת־לב ובעלת־רחמים, אדוקה והאמינה באמונות תפלות.

בן־משפחה המצטיין היה בנה הצעיר של אחותה הבכירה. בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם היה פעיל מאוד ב„בונד“ הוא היה בלשן וכלכלן. כשהנאצים פלשו לפולין, הוא עבר ניתוח פלאסטי והורכבה לו ערלה, זה הציל את חייו. הוא התגורר מחוץ לגיטו וארשה. פעם בלכתו ברחוב הכיר אותו ידיד ותיק, שמרוב התפעלות קרא לו בשמו שהגיע לאוזני שוטר גרמני. הלה אסר אותו במקום. בן־דודי הכחיש שהוא מכיר את ידידו והציג את דרכונו בעל השם הפולני המזויף. זה לא סיפק את הגרמני שהכניסו לחצר, מקום שם בדק את גופו. אילמלא הניתוח הפלאסטי היה בן־דודי נורה למוות.

המסע האנטישמי האחרון של הקומוניסטים הפולנים העלה בזכרוני שיחה ששוחחתי בשעתו עם מורה שלי בבית הספר התיכון. הלה, מורה להתעמלות, בעל שפם פילסודסקי, היה מתבולל גמור ומעריץ של פולין. השיחה נסבה על תנאי החיים של יהדות פולין ועתידם בארץ אבותיהם. הבעתי דעות של ייאוש. הוא חלק עלי, וטען: „ציונים והרבה לאציונים עוזבים את פולין בדרכם לארץ ישראל. אם יימשך הדבר, מעט יהודים ייוותרו בפולין. אם אכן יהא כך, עתידם של היהודים הנותרים ישתנה לטובה. היחס כלפיהם ישתפר, האפלייה תיעלם והשנאה תגוז”.

והנה, לאחר השואה נותרו בפולין 30,000 יהודים מתוך 31/2 מיליון. האם זכו ליחס טוב יותר? לאחר כאלף שנות שהות בפולין רק היהודים הקשישים והחולים נותרו בה.

תחנת הרכבת שנבנתה מרחוק

נולדתי בוארשה, פולין, בימים ההם בתחום האימפריה הרוסית. הורי גרו בוארשה עת קצרה לאחר נישואיהם. מחשש הפוגרומים הם עקרו לוולקה, פרבר של מלאבה.

וולקה נתפרסמה למרחוק בזכות „תעשיית התיירות” שלה. התיירים היו יהודים, גברים ונשים. שביקשו לעזוב את „ארצם האהובה” ולהגר לארה”ב. במאמציהם אלה נסתייעו ב„מדריכים מקצועיים” – המבריחים.

ההברחה היתה אמנות עדינה בעלת טכניקה מפותחת ביותר, שמבצעה מומחים לדבר. דומה הדבר ל”רכבת המחתרנית”. בארה”ב שלפני מלחמת-אזרחים, עם מקומות המחבוא והתחנות שבדרך. השתתפו במפעל זה שוטרים רוסיים, ג’אנדארמים ואנשי צבא. המערכה הראשונה בדראמה זו, היה להשקות עד לשכרה את מפקדי המשטרה בוולקה. זה נעשה כרגיל בידי אחד מפקדיו. ומשהיה שרירי המפקד בגילופין ושיירת „הנלמטים” מן העריצות הצארית” יצאה לדרך – מחזה ששימח את תושבי וולקה.

אלפי יהודים נשתחררו בדרך זו מעול הדיכוי והרדיפות. ראוי לציין, כי וולקה היתה צומת של מסילות ברזל שקישרה את וארשה עם גרמניה. למעשה, עשויה היתה מלאבה לשמש כצומת. למה איפוא וולקה ולא מלאבה? התשובה פשוטה, ואופיינית לביורוקרטיה הצארית. כשהחלה הממשלה הרוסית להקים את התחנה המרכזית במלאבה, שלחה לשם חבר מהנדסים, אדריכלים ואחרים להתחיל במלאכה. „ג’נטלמנים” אלה מלבד עיסוקם בתחבורה, היו מעוניינים גם להרוויח „רובל מן הצד”. לפיכך ביקשו מתושבי העיר מתנת יד של כמה אלפי רובלים. פניהם הושבו ריקם. וטעמם עמם, הבריות סברו, שקרון שנע בלי סוסים, מונע על ידי השטן, והם חששו. ואילו פקידי הרשות הרוסיים הביטו עליך מנקודת מבט שונה. הם העריכו את הסירוב כמעשה התגרות ברשות; וכדי להשיב לתושבים כגמולם, הם הקימו את התחנה כמה קילומטרים מחוץ למלאבה, שבמרוצת הזמן הפכה וולקה.

רחובות ואנשים

סמוך לפרוץ מלחמת העולם הראשונה, עקרו הורי למלאבה. מלאבה היתה עיר-מסחר. המרכז המסחרי נמצא בכיכר-השוק, ולב הכיכר היתה הכנסייה הקתולית ובית-העירייה. מסביב לכיכר ניצבו בתים וחנויות מכל צורה וגודל. ברובם שכנו אנשי-מסחר יהודים. משפחות יהודיות התגוררו גם ברחובות הסמוכים לכיכר-השוק.

אופייני למצב היו השמות היהודיים לרחובות העיר. כמה רחובות נקראו על-שם הערים שאליהן הובילו, כגון „רחוב וארשה“, „רחוב פלוצק“ (פלוצק היתה מקום-מושב של הגובארנטור הרוסי). רחובות אחרים נקראו על-פי משלחידם של דייריהם, כגון „רחוב הסנדלרים“, „רחוב הקצבים“. רחוב אחד נקרא „רחוב בית-הכנסת“. רחוב זה היה המרכז הדתי של הקהילה היהודית. שלושת בתי-הכנסת הראשיים עמדו ברחוב זה. המרכזי שבהם נקרא ה„שול“. השני לצפון, „בית-המדרש החדש“ או „הצינוי“, וזה לדרומו – „בית-המדרש הישן“. רבי-העיר התפלל ב„שול“ והחזן עבר לפני התיבה.

בתקופת שלטון רוסיה בפולין, אנו הילדים היינו פטורים מלימודים בבית-הספר בכל יום-הולדת של הצאר או אחד מבני-ביתו. בהזדמנויות שכאלה – הקריות „גאלובקה“ – מתאספים היינו ב„שול“, מקום שם ערך החזן תפילת הודיה לכבוד בעלי-השמחה. כל פעם שהחזן הזכיר את שמו של בעלי-השמחה, אנו פיזמנו בהנמכת-הקול „ימח שמו“. פיזום זה הביע את איבתנו העמוקה למדכאי בני עמנו.

ב„שול“ היו שני פתחים סמוך לגג: אחד בכניסה הראשית, השני בצד שמנגד. לפי דברי ה„מלמד“ שלי, נעשו פתחים אלה מתוך נתינת-הדעת לעתיד לבוא. בוני בית-הכנסת ובאיו האמינו, כי לכשיבוא המשיח, מכשיר-ש-ל-רוח ישתלשל בעד שני הפתחים ובית-הכנסת יטולטל לארץ-הקודש.

למעשה, בימי-הביניים, שימשו פתחי בתי-הכנסיות כמקומות-מצפה בשעת-סכנה לפרעות אספסוף על משכנות-היהודים. נראה, שיהודי מלאבה שקשרו משמעות רוחנית לפתחים הללו, לא ידעו על ערכם ההיסטורי האמיתי. מלאבה היתה גם מרכז תרבותי. היא תפסה מקום נכבד במפת הספרות היהודית והתנועה הסוציאליסטית היהודית. זה היה מקום-הולדתו של יוסף אופאטושו, הפרוואיקן היהודי הגדול. המשורר היהודי-עברי והסופר יקיר ווארשאבסקי, שהושמד בידי הנאצים, והסוציאליסט הנודע בעולם, ויקטור אלתר. זה האחרון היה אחד מבני-משפחתי. הוא, יחד עם ידידו הקרוב ועמיתו, הנריק ארליך, נרצחו בדם קר בפקודת סטאלין, בהיותם פליטים בברית-המועצות, על אף פניותיהם של אלינור רוזוולט, ברטרנד ראסל, ודעת-הקהל העולמית.

לפני מלחמת-העולם הראשונה היו במלאבה, שני מוסדות-חינוך: „בית-הספר למסחר“ לנערים, ובית-ספרי-תיכון לנערות. סיפור מעניין קשור באותו „בית-הספר למסחר“, שהיה בבעלות פרטית, ואשר פטרונו היה פילנטרופ

נוצרי, שעשה הון מזיקוק משקאות חריפים. בהיותו פאטריוט, תיכנן להקים גימנסיה, שתהא מרכז להשכלה פולנית בעיר.

ואילו המנהיגים המתקדמים של הקהילה היהודית חששו שבגימנסיה תשרור אפליה ויונהג, נומרוס קלאוזוס". הם נקלעו למצב לא נעים. לא אבו להתנגד להקמתו של מוסד תרבותי, ובה בשעה חששו שמוסד מעין זה יהיה סגור לבני-הנוער היהודים.

לבסוף, מצאו פתרון. במקום גימנסיה, הציעו בית-ספר למסחר. בית-ספר שכזה, סברו, לא ינהיג משטר-אפליה כלפי נערים יהודים.

הצעה זו העבירו למזקק היי"ש, שהיה איש אינטליגנטי, רחב-דעות ובעל השקפות הומאניות (אחד לאלף בפולין). ואכן, הוא קיבל את ההצעה, ובוה האופן, נוסדה,,שקולה האנדלווה" – בית-הספר למסחר.

השירות הצבאי

בגיל 21 נקראתי לשירות בצבא הפולני. אף שהיו לי חששות כלפי השירות הצבאי, רציתי לשרת את מולדתי, שבה אבותי חיו מאות בשנים.

קיויתי שהצבא יטפח אהבת-המולדת. תחת זאת היה זה מרכז של שנאה ליהודים. ארבעה-עשר החודשים של שירותי היתה תקופה של תיסכול ואכזבה.

את אכזבתי הראשונה נחלתי ביום בו עברתי את בדיקות הכושר הגופני. בכך טיפלו שני רופאים: אחד רופא אזרחי, והשני רופא צבאי. אני נבדקתי על-ידי הרופא האזרחי.

כשבדק אותי, הפטיר הערה לגלגנית. שהגיבותי עליה בהתאם. אז קרא: „גם זה אזרח!" השיבותי לו: „האינך תולה בי רגשות שיש בך?"

והמעניין בדבר, שאכן צדקתי. לאחר כמה ימים הוא נאסר בשל קבלת שוחד, שביקש לחלק עם הרופא הצבאי. הרופא הצבאי, אגב, היה יהודי. במקרה, הרופא שנאסר היה סוציאליסט לשעבר. מטעמים בלתי-ידועים, נעשה לפתע שמרן ואנטישמי. שירותי בצבא ניתן לחלק לשלוש תקופות: שלושה חודשים של אימונים בסיסיים; שלושה חודשים בבית-ספר לקצינים; ושמונה חודשים שירות סדיר. את שלושת החודשים הראשונים שירתי בדיבזיה המשווריינת הראשונה בפוזנאן. אלה היו חודשים של עינויי גוף ונפש, שלא אשכחם!

איני יודע כמה מאות חיילים היו באותה דיבזיה. אך זוכרני, שרק שלושה יהודים היו ביחידה. אף-על-פי שהיינו שלושה בלבד, מיעוט זעיר, תמיד הבדילונו לעלבונות ויחס פוגע. מעולם לא נקראנו בשמותינו, אך תמיד באיזה כינוי גס, שאין להעלותו על שפתיים. כן נשללו מאתנו שיעורי נהיגה, תיקוני רכב וטנקים. נחמתנו היחידה היתה שליחידתנו היה מספר מתעט של מכוניות, טאנקים, ומשאיות, ולרוב רק כמה תריסרי אופניים ואופנועים. אין תימה, איפוא, שהנאצים לא נתקלו בקשיים יתרים בכיבוש פולין, אשר במקום להשקיע מרצה במיכון וחיידוש כוחה הצבאי, השקיעה את „עתודות-המוח" שלה בשנאת יהודים.

יום אחד כשחזרה יחידתנו לצריפי המחנה תשושה מאימוני־שדה, מצאתי את מגירתי פרוצה ומעילי קרוע רצועות־רצועות. הקצין, שעודד אכזריות זו, אמר לי בקול אוהד ביותר, שעכברוש, כנראה, הוא שקרע את המעיל. אכן עכברוש קרע את המעיל!

בשעה ששאר החיילים קיבלו שיעורי נהיגה וטיפול ברכב. חייל יהודי אחד, חשמלאי, עסק בעבודות־חשמל. החייל היהודי השני עבד בשק"ם ואני עבדתי במשרד. יום אחד פרץ קצין למשרד, נרגש כולו וקרא: „הביטו מה מתרחש כאן! היהודים השתלטו על הדביזיה“. ובהצביעו עלי, צווח: „יהודי זה השתלט על האדמיניסטרציה שלנו, היהודי השני השתלט על המוסד המפתח שלנו, והיהודי שם ודאי מקיים מגע אלחוטי עם הרוסים“. זה היה יומי האחרון במשרד.

ביום שקדם להשבעת אמונים של המגוייסים, הכומר הראשי של יחידות הצבא בפוזנאן ביקר ביחידה שלנו. קולונל זה עמד על חשיבותה וקדושתה של השבועה הצבאית. הוא היה גבה־קומה, בעל הדרת־פנים ועורר יראת־כבוד. בעיני נראה כאינקביוזיטור של ימיה־ביניים, שהיה נהנה למראה אשו של אוטו דאפה. בטוח הייתי שלא ידע שנמצא יהודי בקהל. אחרת היה מצווה שיוציאונו. שמחתי, עלי להודות, שלא ידע על נוכחותי.

„דרשתו המלהיבה“ ארכה כשעה. הוא פתח בהצגת שאלה: „מי, סבורים אתם, העלה את רעיון, ואהבת לרעך?״ איש לא השיב. השתיקה היתה מוחלטת. דומה היה שהכול חדלו לנשום. הוא חזר על שאלתו, והצביע על חייל אחד ששייב. לא באה כל תשובה. לבסוף מישוהו קרא: „ישו“. „שקר“, הוא קרא. „זוהי עלילה; ישו מעודו לא היה אומר שטות כזאת“, המשיך. ולאחר הפסקה, חזר והציג את השאלה. מישוהו ענה מתוך חשש: „הבולשביקים“.

עיני הקולונל התנוצצו. „אתה כמעט צודק“ הגיב. נסה שוב, ראה אם אתה יכול להצביע על מי שהמציא את הסיסמה הזאת“. לאחר שרמזו כל מיני רמזים, אחד הטירונים אמר: „הז'ידים“. „אתה צודק“, קרא הקולונל בריגוש. „אתה יודע מדוע המציאו היהודים סיסמה זו?״ איש לא ידע. וכך היה הולך ומסביר את העניין: „היהודים חיים בגרמניה, צרפת, אנגליה, פולין, רוסיה ובשאר מדינות. הם אינם רוצים להרוג זה את זה, ואינם רוצים שאחרים יהרגו אותם. לפיכך, המציאו את הסיסמה הזאת“. וסיים: „ככל שתרכבו לשנוא את היהודים, כן תאהבו את מולדתכם“.

לאחר תקופת הטירונות נשלחתי לבית־ספר לקצינים. היו בו בבית־הספר כעשרות חיילים יהודים. כולם בחיל־הרגלים. אף לא אחד בחיל־הפרשים. חיל־הפרשים היה מורכב ברובו מבניהם של בעלי־קרקעות עשירים. לא היתה שום יחידה ממוכנת.

בתולדות בית־הספר רק פעם אחת זכה חייל יהודי לסיים את חוק לימודיו, שנמשכו שישה חודשים. כרגיל נשלחו חזרה ליחידותיהם מקץ שלושה חודשי־אימונים. מנהל בית־הספר היה קצין בדרגת רבי־סרן, מורה לשעבר. הוא היה בעל קומה בינונית, וכרוב הקצינים הפולנים לבוש בהידור. לעתים קרובות היה נואם

לפנינו. כל פעם היה חוזר ואומר שבבית־הספר אינה קיימת שום אפלייה כלפי החיילים היהודים. וכהוכחה לרוח הליברלית השוררת בבית־הספר קרא בשמו של אותו חייל יהודי יחיד, שסיים את בית־הספר בדרגת קצין. ואחר היה ממשיך ומטיף מוסר לחיילים היהודים על מיעוט מסירות־נפשם הפאטריוטית, שהוא הגורם המונע מהם לסיים את בית־הספר בהצלחה.

בימי א' הוצרכו כל החיילים לבוא לתפילה בכנסייה. על החיילים היהודים שהעזו לסרב, הוטלו העבודות המלוכלכות ביותר. למותר לומר, שלאחר שלושה חדשים כולנו הוצאנו מבית־הספר.

במקום להחזירני לדביזיה המשוויינת השביעית, נשלחתי ליחידת חיל־רגלים לגניאזנו, שלפי האגדה משמשת מקום־לידתה של פולין. שכחתי את ייעודה הצבאי הממשי של אותה יחידה, אך זוכרני שבין אלפי חייליה לא היה אף חייל יהודי אחד בדרגה של טוראי ראשון, שלא לדבר על דרגת קצונה כלשהי. הטוראים שבאותה יחידה יהודים ולאי־יהודים זכו לאותו יחס עצמו. כתוצאה מכך, הייתי כאן מאושר יותר מאשר בדביזיה המשוויינת השביעית. ועם־זאת פעם בפעם חשנו בעוינותם של כמה מן הקצינים. אביא דוגמה אחת, קצין הרצה בעניין צבאי כלשהו. לפתע קפץ על השולחן, שלף את אקדחו, וצווח: „אילו יכולתי להרוג את כל היהודים באקדחי זה, הייתי עושה זאת!“ שמחתי ששוחררתי מן הצבא לאחר ארבעה־עשר חודשי־שירות, אף שהיה עלינו לשרת שנתיים, הסיבה לשיחרורי המוקדם היתה, שלממשלה לא היו די אמצעים להחזיקני בשירות הצבאי שנתיים תמימות.

שרה

באתי לארץ זו בפברואר 1932 לאחר שהייתי נשוי שנתיים לשרה נעמי כוהן. נישואינו נתקיימו בפרושניץ, פולין, עיר בעלת ערך אסטרטגי בימי מלחמת־העולם הראשונה.

שרה היתה חברתי לבית־הספר וידידה. גם קרוביה היו ידידינו ושכנינו. שרה היתה בשנה צעירה ממני. אמה, רבקה, ואחיותיה, דליה, רוזה, אסתר, דורה והיא הגיעו לארה"ב בשנת 1920. אביה נתן כוהן, הקדימם בשבע שנים, אחותה הצעירה מכולן, בטי, ומוריס אחיה כבר נולדו. בארה"ב. דליה נשואה עתה לז'אק סימון, רוזה לאשר בוכהלטר, אסתר לד"ר הנרי צ'אפניק, דורה ללואיס זילברפארב, בטי לזולטר פישמן, ומוריס, שהוא רב בניו־יורק, נשא את ג'ודי, בתו של הרב שמואל אהרנפלד (הרבי ממאטרסדורף).

שרה היתה אשה בעלת לב־חם. היתה בוגרת קולג' ומורה. טובת־לב, נאמנה, ובעלת יושר אינטלקטואלי, מעודה לא התפשרה על חשבון עקרונותיה. שנים סיעה סיוע כספי לקרוביה בפולין, גרמניה וישראל – ומעודה לא דיברה על כך, כפי שנוהגים אחרים לעשות. לסייע לזולת היה קר־אופי שלה. לימדה מהגרים במרכז הקהילתי היהודי חינם איך־כסף; ותוך כדי הוראה בבית־הספר בהאמט־ראמק, גילתה עניין בכל תלמיד לחוד, ותלמידה העריצה.

היה לה קול יפה ובמסיבות קרובים וידידים היתה שרה שירים יהודים עממיים ושירים אחרים להנאתם של הנאספים. היא חיבבה מאוד את המוסיקה וביקרה באורח קבוע בקונצרטים של התזמורת הסימפונית של דטרויט ושאר תזמורות אורחות. כן אהבה מאוד הצגות תיאטרון ולעתים נדירות ויתרה על הצגה של תיאטרון „קאס“ או „הטמפל המאסוני“. במיוחד חיבבה את התיאטרון היידי, וביקרה ברוב ההצגות של להקות תיאטרון יהודיות. כשבאתי לראשונה לארה"ב, סייעה שרה בידי סיוע כספי לקבל השכלה אוניברסיטאית. תודות לעזרתה יש לי תואר ב.א. וי.מ.ס.ב. וכן תעודת הוראה. היתה לנו בת אחת, אנט. עתה נשואה ובוגרת קולג', אנט היתה בת 7 כשאימה נפטרה. היא נשואה לד"ר לי פרידמן, איש עדין ומשכיל. הוא בנם של דליה ומוריס פרידמן ז"ל, ואחיהם של רוזאלין, הנשואה לד"ר מוריס רובין, וד"ר אירבינג פרידמן, הנשוי להוני ברודבין. מותה של שרה חולל תמורה שלמה בחיי.

בית הספר העממי הגינבוטאב

בית הספר העממי הגינבוטאב נמצא בשכונת עוני בצפון-מערב של דטרויט בשנות ה-40 וה-50. הבתים שבסביבה היו למטה מן התקן ובתי-המגורים הזמניים שהוקמו בימי מלחמת העולם השנייה החלו להתפרק. הסביבה היתה מאוכלסת כושים בלבד. סימלי ל„אפארטהייד“, היה קיר של גיטו שהקימו קבלנים לאורך שדירה מערבה למיאמינג. הקיר שוב אינו קיים עתה, אך זיכרו הוא אות-קלון על מצחם של אלה שבנוהו, ופקידי הרשות שהורו לבנותו. הקיר שימש עדות לחוסר יחס הומאני בין בני-אדם. לא-מכבר חל בכל אזור בית-הספר מיפנה חותך. בתי-הלבנים החדשים, הדשאים המטופחים, הכבישים הסלולים כהלכה משווים לסביבה מראה של שכונת-מגורים נאה מחוץ-לעיר.

בימים שאני לימדתי בבית-הספר היו התלמידים כולם כושים, המורים מעורבים, וההנהלה כולה מורכבת מלבנים, לאחר שנתמנה גב' ביאולה ברויאר לסגן-המנהל, בשלהי שנות ה-40, אף ההנהלה נעשתה מעורבת. עד כמה שידוע לי, גב' ברויאר היא סגן-המנהל הכושי הראשון בדטרויט. לאחר שנתמנה תה לאחר-מכן לתפקיד המנהל, היתה היא המנהל הכושי הראשון בדטרויט. גב' ברויאר, בת למשפחה מכובדה ותרבותית ביותר בדטרויט, היתה אדמיניסטרטור יעיל, שנתחבבה על המורים, התלמידים והוריהם וזכתה ליחס של כבוד. היא עדיין פעילה ברשת-החינוך.

הפגנות למען זכויות האזרח, משמרות, והחרמות של בתי-ספר הם עתה מעשי יום-יום. אך מי שמע על מעשים, כגון אלה בשנות ה-40? והנה הפגנה רבת-רושם, משמרות והחרמת בית-הספר אירעו בימי ניהולו של המפקח על בתי-הספר המנוח, ארתור דונידנו. אירועים אלה שאורגנו על-ידי הור

התלמידים של הגינבוטאב היו מחאה רבת־תוקף נגד מדיניות־האפלייה של מחלקת החינוך, שהוציאה את ילדי הכושים מלימודים בבית־הספר התיכון. ההפגנה היתה רבת־השפעה. הדבר הביא לשינוי במדיניות מחלקת־החינוך ונצחון להורים וילדיהם.

אני לימדתי בבית־הספר הגינבוטאב מספטמבר 1940 עד סוף שנת הלימודים של 1953/54. היו לי יחסים טובים עם המורים, ההורים, וכמובן עם הילדים. רבים מתלמידי עומדים אתי בקשר. לא מכבר בישר לי אחד מהם שסיים את הלימודים בקולג' ונתקבל כמורה במערכת־החינוך בדטרויט. אחר כתב לי, שהוא הצטרף למיסדר הדתי של מינזר סנט מאור.

ארבע־עשרה שנותי בבית־הספר של הגינבוטאב הטביעו בי חותם בל־יימחה. שום אוניברסיטה לא יכלה להעשירני בנסיון רב כליכך.

קבלת-פנים ליעקב אלטר מישראל אצל משפחת פלודבינסקי בניו-יורק, 1974 • אויפנאמע פאר יעקב אלטר פון ישראל ביי דער פאמיליע פלאָדווינסקי אין ניו-יאָרק, 1974.

Reception for Yaakov Alter from Israel by the Plodavinsky family in New York, 1974.

מנהלי הגלימנסיה ובי"ס עממי: איסר בורנשטיין ומשה גולומב •
 פארוואלטערס פון דער מיטלשול און פאָלקסשול: איסר באָרנשטיין
 High school and elementary school principals • און משה גאָלעמב.
 Issar Bornstein and Moshe Golomb.

יהודים משארית הפליטה נפגשים במלאבה ב-1946 • יידן פון
 דער שארית הפליטה טרעפן זיך אין מלאווע, אין 1946 •
 Jews who survived the Holocaust meet in Mlawa in 1946.

בית סבא ובית אבא

סבא, ר' זישה זילברברג, היה דמות ידוע במלאבה. הוא היה חסיד גור, והיתה לו בת יחידה. זו היתה אמי. אמא סיימה את הגימנסיה של מרוזובסקה. היתה בתיחידה בבית אדוק, אבל לא האריכה ימים. כשהיתה בת 36 נפטרה. היא אינה קבורה במלאבה, אלא בעיר שבתחום גרמניה.

סבא היה מכובד בין יהודים ובין גויים. היו לו שני בתים ברחוב ניבורסקה. זה היה רחוב פולני מובהק. ליהודי היתה צפויה שם סכנה ללכת בערב. אחר מות אמי, הייתי באה לסבתא ללון יחד עם אחי הצעיר. לא פעם נזדמן לי לחזור בשעה מאוחרת ולפגוש בשיכורים או בסתם גויים. סבא היה אומר לי: אל תעני; רק תאמרי, סלח לי, כי הנימוס מחייב. היה איש יפה. פעמים היה נכנס לעיריה ולא היה מקום לשבת, מיד היתה הפקידה קמה ומפנה לו מקומה. היה אדם סובלני. לא הטיף מוסר לזולת. אם פגש יהודי בשבת וסיגריה בפיו, לא ניגש אליו בחוצפה, אלא אמר לו: „שבת־שלום“.

הוא היה איש משכיל, בקי בהיסטוריה יהודית, היתה לו ספריה. גדולה. היה מקבל מידידיו ספרים, בהוצאות נהדרות על נייר דקיק. אהב את הספר, היה חכם ופילוסוף. ידע למצוא פתרון להרבה בעיות, המציקות לבני־אדם. הוא פתר אותן בדרך פילוסופית. לא נחפו להסיק מסקנות. פעם הלך לוולקה, שם נערך כנראה טקס ברית־מילה. זה היה במרחק של כ־3 קילומטרים; לשם נסעו במרכבה, אבל הוא הלך ברגל. היתה שם שדרה ארוכה, יפה מאוד. הסביבה לא היתה יהודית. היתה לו פרווה ארוכה. באו לקראתו שלושה ביריונים סטודנטים, ואחד מהם ניגש אליו ורצה לתפוס לו בפרווה. הוא אמר להם בשקט: „בוודאי בעוד כמה שנים תהיו מהנדסים, רופאים; אתה תבנה אולי גשר, שאנשים יעברו עליו. ואתה ניגש אל איש מבוגר בדרך זו? אין אתה בוש לחבוש כובע של סטודנט? יש לך העזות לנהוג בצורה גסה כזאת“. הם ביקשו ממנו סליחה והתנצלו אלף פעמים.

בערבים כשהייתי חוזרת בשעה מאוחרת בערב, באומרי שאני נכדתו של זילברברג, לא היה יכול לקרות לי כלום. כל איש הכיר את הבית ברחוב ניבורסקה. זה הבית היחיד במלאבה שהיה בנוי לתפארת. סבתא לא רצתה לעשות טיח על הלבנים האדומות. היתה גינה גדולה ומשק. היה להם גן עצי־פרי. היה שומר בחצר. היו מרתפים מלאים תפוחי־עץ. אהבה זו למשק היתה טבועה באופיה של סבתא. בשבת בבוקר הייתי מתעוררת לקול ניגונו של סבא, שהיה קורא בפרשת השבוע. היה קם השכם בבוקר, מגיש לי משהו לשתות למיטה. יש לי בן־דוד בלונדון, שהוא העתק שלו. כשאנו כותבים זה לזה,

משתמשים אנו בדיק באותם הביטויים, שסבא היה נוהג להשמיעם.

סבא עסק בצורכי ציבור באמונה. הגיש עזרה לנזקקים. אם מישו היה צריך להשיא את בתו, או נפל למשכב, סבא הושיט עזרה, בשקט ובצינעה.

האם והבת

אני הלכתי לגימנסיה מעורבת. היו באים אלי חברים שלי, היינו מכינים שיעורים. פעם אחד מהם שבר את הכסא של סבא. הוא היה נוח לבריות. לא התערב במפלגות. לא הרים קולו. הקפיד שלא לפגוע בכבודו של איש. בבית היתה סבתא השלטת. אשה בעלת מרץ בלתי־רגיל. היא נפטרה שש שנים אחר מות אמי. החיים אצל סבא היו שלווים, יפים ומלאי אושר. אחרי מות אמי האושר נעלם. היא נפטרה בגיל 36. היא נסעה לקורון (מקום מרפא). שנה לפני כן נסעה עם סבתא. אבל סבתא לא רצתה לאכול שם את האוכל שהגישו לאמא בשנה השנייה היא נסעה עם חברה מלבאית. לא רצתה שסבתא תסבול. ואז הצטננה. היא היתה חולת לב. לקחו אותה לבית־חולים בשבת. סבתא נסעה מיד אליה. ושם כבר עשו את כל ההכנות לשובה הביתה. הכינה בערב את הרשימה, מה להביא לכל אחד. אולם כשנפרדה מאמי וכבר היתה בחדר המדרגות, שמעה צילצול וקריאה לשוב. הרופא הרגיעה. הנה אחזיר אותה לחיים! אבל היא לקתה בהתקף־לב. וסבתא חזרה בלי הבת. זו היתה מכה, שממנה היא לא יכלה להתאושש עוד.

שני בתים

סבא לבש קאפוטה, הלבוש המסורתי. סבתא היתה בפיאה נכרית. הבגדים היו יפים ביותר. אהבה להתקשט. היו לה תכשיטים יקרים, יהלומים, פנינים, שהכינה בשבילנו. אנחנו היינו שלושה ילדים. לכולת ולי היו הרבה תכשיטים יפים מאוד, ועתיקים. היא השתמשה בהם וגם אמי השתמשה בהם. יש לי עוד שתי מפות של סבתא ל־12 איש, וכן כפיות כסף. חפצי־אמנות לא היו. אבל היו טאפטים מודרניים, וילונות, מנורות. גם חשמל היה. בבית לא היו מים. היתה באר בחצר. מי שלא היתה לו באר, הביא לו מים שואב־מים. את המים היו מאחסנים אצלנו בבית בחבית מאמאיל. היינו מתרחצים בקערה מאמאיל. היה לנו חדר מיועד לאמבטיה, שם היינו מתרחצים. אצל סבא התרחצו במטבח, שהיה גדול ויפה, ובו תנור גדול. בתנור היה גם מיכל למים חמים. הבית של סבא ניכר ביופיו. שם היה גם גר יוניס. אנחנו קרובי־משפחה. שם היו דירות נאות ואויר טוב. הסביבה היתה יפה. הרבה ירק. הרחוב הזה הוביל לעיריה. שם גרו פקידים, מורים. שם היה גם בית־החולים העירוני.

ביתו של אבא היה במרכז העיר. בסביבה היו בתים יפים וגדולים. אנו גרנו למעלה, ולמטה היה עסק העורות, שהיה מספק סחורות לכפרים שבסביבה. סנדלרים וסוחרים, גדולים וקטנים, היו קונים אצלנו, גם באשראי וגם במזומנים. היו בעלי־המלאכה, שהיו אמידים למדי. היחסים היו טובים. כולם

הכירו אותי, קראו לי בשם. לאבא היה שם טוב. תחילה הלכתי אני לגימנסיה הפולנית, משום ששם למדו רק ילדות. סבא הכיר את הגב' מרוזובסקה. היא היתה עוד מורה של אמי. היתה שם עוד גברת אחת, פוצ'ובלט. שתייהן ניהלו את הגימנסיה במקום יפה. לשעבר גרו בבית השני של סבא. גם הגימנסיה היתה שם. נקשרו ביניהם קשרי ידידות רבים. אחר־כך לחצו על אבא, שיעבירו אותי לגימנסיה העברית, כדי לזכות בדמי־לימוד. שכר הלימוד היה גבוה מאוד. תלמידים רבים נהנו מהנחות. אני הייתי בין הבודדות, ששילמתי 100%. נוסף לכך שילם אבא בעד 13 חודשים. רמתה של הגימנסיה היתה גבוהה. אבל מבחינה כלכלית היה מצבה קשה. בראשית השנה נתן אבא שטרות. את השטרות היו נותנים למורים כמשכורת. פעם בשעת שיעור, לא היה לי מילון גרמני. פניתי למורה וביקשתי רשות לקחת הספר אצל חבר. הוא צחק ואמר: „את, בתו של איידלשטיין, אין לך מילון? המורה מוצאו היה מסביבה אחרת. הוא היה גליצאי. לא הכיר את התנאים בעירנו. אבל בעיר הגו את שם אבא ביראת־כבוד. אבא היה איש ישר מאוד, בעל מזג־חם. כשרוני מאוד. השכלה כללית לא היתה לו, אבל היה בקי בעניינים רבים. היה בעל מוח חריף וזכרון מופלא. ידע תלמוד על בוריו. היה דתי, אך לא קנאי. חסיד גור. תרם ל„שטיבל“ של חסידי גור כמה מאות דולארים. אבל נתן גם לקרן־הקיימת וקרן־היסוד. הוא היה איש שונה לגמרי מסבא. היה לובש קאפוטה, נוסע למקום־נופש. היו לנו שני בתים גדולים. קנה שני בתים, אחר־כך מכר אותם. מהבית שלנו היו מרבים לנסוע, והיה זה חזיון נדיר במלאבה. פעם נסע בחורף לנוח. ריננו עליו במלאבה, שיצא מדעתו. לנסוע בחורף לנופש? אני סבורה שלאמי היה קשה. אני הייתי עוד ילדה. אבי ואמי היו שני עולמות. אינני יכולה לשפוט אף אחד מהם. התנאים היו כאלה. עכשיו בכלל קשה להבין הדברים של הימים ההם. סבא גם הוא הירבה לנסוע, בעיקר לרנציג. גם סבתא נסעה עם אמי. אמי כמעט שלא נסעה עם אבא. היא היתה אשה אינטלגנטית, מהירת־תפיסה. לבושה הדר, מודרנית, שלטה בשפות, גמרה גימנסיה, באה מבית תרבותי. היא היתה אירופית במלוא מובן המלה, ויכלה להשתלב יפה בכל חברה.

אבי לא היה קשור במיוחד לפעילות פוליטית או חברתית. היה תומך בכולם. חוץ מזה, היה איש עסקים. היתה לו משפחה גדולה. היה עוזר באורח פרטי. היה אצלנו „בחור ישיבה“, שאכל „ימים“. לסבא היו ידידים קרובים מאוד בערים אחרות. היה מתכתב איתם ועמד בקשר עם אנשים מכובדים מאוד. מה „שטיבל“ היו באים לאבא ולסבא, ואבא נתן. יום אחד באו הציונים, וגם להם נתן.

מניין תיפתח הרעה?

החיים התנהלו כרגיל, ואיש לא רצה להאמין שתרחש הרעה. לא רצו להציץ בפני המציאות. אחר־כך אבא וגם סבא היו בוארשה. אני הבאתי אותם לוארשה. אבא היה תמיד מוקף עתונים; היה קורא מההתחלה עד הסוף. היה

מפרש כל ידיעה בעתון. היה מלא תקוות ובטוח היה שהכול יבוא על מקומו בשלום. אנשים מוכרחים להיות אופטימים. שאם לא, אין תקווה בחיים. בדרך-כלל הצעירים הטובים עלו ארצה. אלה היו אידיאליסטים, אבל עלו גם מבתי עניים, שלא היה להם שום עתיד.

כשהסכנה נעשתה מוחשית יותר, עדיין לא התעוררו בעליהרכוש. המצב בארץ היה אז קשה. עלו ארצה האחיות של אבי והידיעות שהגיעו מהן לא היו משמחות. מובן מאליו שיהודי מבוסס, המנהל עסק גדול ויש לו התחייבויות, קשה לו להינתק. חוץ מזה, עוד היו בבית ילדים קטנים. אבא לא חשב להיות איכר. לא עלה על דעת איש, שיכול לקרות מה שקרה. היה לי אח מבוגר ממני, שהתחתן עם בחורה, אשר הוריה, יחד עם עוד שלוש בנות ובן, עלו ארצה, והוא נשאר בוארשה. הוא נהרג בעת ההפצצות על וארשה. היתה לו גם ילדה. אבי לא התפנה למחשבות. הוא היה אומר: אני גביר של מלאבה. במקום לקנות את הבית במלאבה, הייתי יכול לקנות שני בתים בוארשה ולהיות גביר וארשאי. היה אוהב לשבת בערב אפילו עד שתיים בלילה; היה קורא ונרדם לאי-אחת על הגוזזטה. וכשהייתי אומרת לו, לך לישון, היה אומר: „מתי יכול להיות לי טוב כמו עכשיו. בלי דאגות. איש אינו מפריע לי. איש אינו נוגע בי. אני חופשי, לבדי עם מחשבותי“.

הצרות בוארשה

בביתנו ארץ-ישראל היתה משהו כמו חלום אצל יהודי דתי. סבא מאד התלהב מיהודים, כשראה אותם חוזרים בשבתות מבתי-הכנסת. הוא רצה לעלות, כדי למות בארץ. אי-אפשר לדון אדם. אני לא יכולתי לרדת לסוף דעתו. בזמן המלחמה למדתי בוארשה. זה היה סמוך לחודש ספטמבר. באתי למלאבה ואמרתי, שיש להוציא את הרכוש ממלאבה לוארשה. שם היו לנו קרובים. התחלנו להוציא סחורות מהחנות ולהעמיסן על משאיות. אבי לא יכול היה לראות את ההרס, וברח. נשארנו רק אני ואחי. הוצאנו גם מן הבית את דבר-הערך, ארזנו אותם והבאנו לוארשה. גם אשתו של אבי עם שני ילדים עברו לוארשה. אבא נשאר במלאבה, כדי לקבל לדירה שלנו משפחות שבתיהם נשרפו. לא את הכל אפשר היה להעביר. היינו מנותקים. לא ידענו עליו שום דבר. בינתיים אשתו היתה בוארשה עם הילדים. וכשהיתה שביתת נשק, הצליח אבא להגיע לוארשה. בדרך היה נורא. האווירונים הרגו באנשים. כעבור שבועיים, הגיעה אלי האם של הילדים עם בכי, שאבא בא. כל הרחוב כמעט עלה באש. נודע לו, היכן אנחנו. הוא הביא לנו שתי ככרות לחם. הוא ביקש מהגרמנים ואמר, שיש לו כאן רכוש, ונתנו לו אישור.

בוארשה שרר רעב. פרצה מגיפה. הוא החליט לחזור למלאבה יחד עם המשפחה. ואני נשארתי. וכשהם חזרו, התחילו לגרום לו כל מיני צרות. כל בוקר היו מוציאים אותו מהמיטה, נתנו לו מטאטא שיטאטא את הרחוב, משום

שהיה בעל החנות הגדולה ובעל הבית. זאת סיפר לי אבא כעבור כמה שבועות. הוא החליט לחזור לוארשה. היה צריך לקבל רשיון. אך לפני שקיבל את הרשיון, באו הגרמנים וערכו חיפוש בבית. הם חיפשו את הכסף. היתה לי אחות קטנה, בת 12, והאם תפרה לה בתוך צוואר הפרווה כמה דולארים. וכיוון שאבי ריחם על היהודים, שנשארו ללא קורת־גג, ולנו היתה דירה גדולה, נתן לכל משפחה חדר. כשהתחילו בחיפוש אצלנו בבית, השליכה האם את מעיל־הילדה לתוך חדרם של יהודים אלה. אצלם לא חיפשו. אילו היו מוצאים את הדולארים, היו הורגים את כל המשפחה. בבואם לוארשה רצו להוציא את הכסף לקנות לחם, התברר להם שהיהודים ההם הוציאו את כל הכסף והכניסו נייר, שלא יבחינו ברגע הראשון.

בוארשה היו לאבא קשרים טובים. לפני המלחמה היה נותן עורות לעיבוד, באחד מבתי־החרושת. הוא גם גבה כסף, שהיו חייבים לו. הוא גר ברחוב יהודי, שהיה אחר־כך בגיטו. הבאנו את סבא. אני גרתי בחדר שכור בסביבה פולנית. פרצו מגיפות והגרמנים היו מוליכים את היהודים לאמבטיות־חיטוי, ובינתיים היו גונבים את הרכוש. בעלי־יכולת שהשיגה ידם לתת שוחד, לא הלכו למרחץ הזה. אם נודע שבבית כלשהו יש חולה־טיפוס, כל השכנים היו חייבים בחיטוי. לאבא היה קצת כסף, והוא הכניס את הכסף לנעל. השכם בבוקר יצא מהבית ואיבד, תוך כדי ריצה, את כל הכסף. אני עבדתי. הייתי רוקחת, אבל תמכתי בסבא. כולם ידעו דבר אחד: שאיש כמו אבא אינו קיים מבחינת ההתחייבות. הוא לא היה זקוק לעזרה. הוא איבד את בנו הבכור בהפצצה, וכשבא לוארשה הסתרנו הידיעה מפניו. בשונו למלאכה, ניגשו אליו יהודים והתחילו לנחם אותו. והוא לא ידע במה מדובר. כשחזר שוב התחיל לחקור אותי. גם לו וגם לאשתו לו אמרתי שאחי נהרג. אז המצאתי סיפורים, שהוא פצוע ואי־אפשר להיכנס אליו. גם לגיסתי לא סיפרתי דבר במשך חצי שנה. היא נפצעה ואז היתה לה ילדה קטנה. סיפרתי לה שבתור רוקחת יש לי רשיון מיוחד להיכנס. הוא נפצע ברגל ואינו יכול לקום. היא מסרה לי חבילות. יום אחד הוצרכה לעבור לבית אחר. אז נתן לה המפקח פתק ובו היה רשום: אלמנה.

לא האמינו שזה הסוף . . .

מעטים היו היהודים העשירים, שאמרו לחסל את עסקיהם ולעלות ארצה. מצבם היה שפיר, וכל איש חשב שהכול יסתדר. שאם לאו, היו צריכים לברוח שלוש־שנה לפני פרוץ המלחמה. הן אנטישמיות היתה כל הזמן. אבל כל אחד אמר: „יש אנטישמי אחד, וכנגדו ישנם 10 טובים, ואנחנו מסודרים. התנאים טובים“ אפילו ממלאכה ידוע, כי לפני המלחמה עלו ארצה רק מעטים. אחי עלה ארצה לפני המלחמה כסטודנט. עכשיו הוא בקאנדה, פרופיסור למתמטיקה. הוא גמר כאן את האוניברסיטה. עשה את הדוקטוראט. היה מרצה בטכניון. הוא הוזמן לשנתיים לארצות־הברית. כשפרצה המלחמה אמר אבי: „דבר אחד עשיתי בחיים, מיכאל נמצא מחוץ

לגיהינותם. וזה נחם אותם. אבל האח הגדול יכול היה לעלות. ארבע אחיות חיות כאן, עם אביהם, אבל שני אחים נשארו. הם היו מבוססים. בבתים יפים, עם כל המותרות. לא חשבו, שצרה כזאת מתרגשת לבוא. אני זוכרת שיומיים אחר ההפצצות, אמרו אנשים, כי אלה הם תמרונים של הצבא הפולני. אז עדיין לא היו הרוגים. העיר היתה גדולה. ראו אווירונים ושמעו פצצות, אישם בפרוורים. אנשים לא האמינו עד הרגע האחרון. הייתי במקום בו כולנו כבר היינו ערומים ועמדנו להיכנס לתנור. לידי עמד יהודי אחד, שכן שלי. לי היתה אפשרות לצאת מהקבוצה ולהישאר. הצעתי לבנו הצעיר של השכן, שהיה בגילי, תתלבש ותנסה גם אתה! אז ניגש אל אבא ושאל אותו. אביו היה אדם פיקח, סוחר עשיר. אביו אמר: „עזוב שטויות, חשוב לך היכן תעבוד? כעבור רבע שעה האיש הזה כבר לא היה בחיים. גם שם לא האמינו, שזה הסוף . . .

חגיגת יובל אצל משפחת מורז'אן • יובל-פיערונג ביי דער
 משפחה מורז'אן • Morjan family celebrating golden wedding.

בית אבא – מורשת ושורשים

כששואלים אותי מניין אני, אני עונה מהעיר האוניברסיטאית מלאבה. זכור לי שהדחיפה להקמת הגימנסיה היהודית במלאבה היתה הדרישה, שהתלמידים היהודים יבקרו בשבתות בבית-הספר. הייתי אז בן 11-10. באותה שנה הקימו את אגודת צופים במלאבה. אבא היה אחד המייסדים.

לצדו של אבא בייסוד הגימנסיה עמדו מחוץ לאנשי מלאבה: של"ג, ד"ר ברוידא מלחוד' וד"ר אולשוונגר מוארשה. אבא ושל"ג היו ידידים בלב ונפש. זה היה הבית העברי הראשון בוארשה. הם היו היועצים והמדריכים להקמת המוסד שלנו. עזרו בהשגת מורים. הגימנסיה היתה אגודת קואופראטיבית.

לפני מלחמת-העולם הראשונה אי-אפשר היה לחלום על גימנסיה עברית. אפילו גימנסיה פולנית לא היתה קיימת, אלא בית-ספר למסחר ועד לגמר הכיתה העליונה לא הירשו שלטונות הצאר לפתוח גימנסיה לפולנים ולא-יכל-שכן ליהודים.

כשבאנו ארצה, דיברנו עברית טובה. אנחנו נולדנו ציונים. אני לא קיבלתי אף פעם מכתב מאבי, שלא בעברית.

בראשית המאה ה-20 היו רק „חדרים“. בשנת 1910 בערך התחילו לבוא למלאבה מורים מליטא. הם הובאו למלאבה על-ידי בעלי-בתים אמידים, שרצו לתת השכלה כללית ועברית לילדיהם. הראשון היה הצ'קר. הוא היה המורה של אבי לדיקדוק עברי. אחר כך הובא לבית פיז'ץ המורה גורדון, אותו גורדון שנרצח הוא ובנו על-ידי חיילים רוסים במלחמת-העולם הראשונה, בביתו במלאבה. גורדון פתח אחר כך את „החדר“ המתקון הראשון, שם למדתי אלף-בית. למדתי יחד עם צבי אליאב, מנדל פיז'ץ, נחמן גלובינסקי, שלום לדרברג. אבא מנעוריו הצטרף ל„חובבי-ציון“. מאז ועד סוף ימיו היה ציוני והוא שאף לתת לילדים חינוך עברי, ולא רק מבחינת הלשון, אלא גם מבחינת התוכן. הבית היה מסורתי, אבל בלי קנאות: מסורת – כחלק של הלאומיות.

אבא היה ממקימי תנועת הנוער. היינו חופשיים לפעול בה. אמא היתה אדוקה יותר, אבל השלימה. היא ראתה שלא תוכל לשנות. כל הילדים היו חופשיים. ייתכן שאבא היה חופשי יותר ממה שהראה בבית, כדי לשמור על המסגרת.

המערכה על הציונות

אבא נולד בבית של חסידי אלכסנדר. אבי הסבא היה מתנגד, אבל הסבא היה חסיד והתפלל באלכסנדר-שטיבל עד שעת משבר. הפרשה כתובה בפנקס

מלאבה. כשנשלחתי ל„חדר המתוקן“, סבא שלי, מצד אמי, שהיה אף־הוא חסיד אלכסנדר, הוציא את המפתח מארון־הקודש וגרם להפסקת התפילה, כדי למנוע מנכדו ללכת ל„חדר המתוקן“. אותה שבת לא התפללו. ואבא עזב את אלכסנדר שטיבל ועבר לבית־המדרש החדש של המרכז הציוני. המהומה נמשכה שעות. אבא היה מהאחרונים שיצאו מהשטיבל והתפילה לא התקיימה. אני עוד זוכר, כי בילדותי היה מונח בארון־הבגדים שטריימל של אבא, שלא חבש אותה. אבי התחתן בגיל 18. עד גיל 20 היה נוסע עם סבא ירחמיאל ל„רבי“. למשפחת ריכרטיים, ליד מלאבה, היתה אחוזה. ואבא היה לפעמים מבלה באחוזה, בקיץ. הסבתא של הריכטרים, אישה בגיל 90, סיפרה לנו בתל־אביב, כי שמעה במרתף קול צעקות. הלכה לראות, מה עושים שם בניה יחד עם אבא. התברר שהם רבים. הם התנגדו לארץ־ישראל ולציונות, ואילו אבא טען נגדם. פתח את התנ"ך וביקש בעזרת התנ"ך להוכיח צידקת הציונות. אבא לבש הבגדים המסורתיים, שהיו נהוגים בפולין. בשובו מהקונגרס ה־11, בו השתתף כציר מטעם הציונים של הסביבה, לבש בגדים מודרניים.

בביתו של דוד פזיץ היו חמישה בנים. כל בן היה במפלגה אחרת. ליד השולחן היו מיוצגות כל המפלגות בישראל: פועלי־ציון, ציונים כללים, פולקיסטים, השומר הצעיר. אף אחד לא היה דתי.

תנועת חיבת ציון היתה עובדה. אבינו היה אז בן 17. הופעת הרצל, משפט דרייפוס, האנטישמיות השפיעו עליו. הוא קרא עתונים: „הצפירה“, „העולם“. כל העתונים הגיעו דרך־קבע לביתנו. מלאבה היתה מפותחת מבחינה זו. כל שאר העיירות בסביבה היו מפגרות אחריה. לאחר מלחמת־העולם הראשונה יצאו צעירים ללמוד לבלגיה. הם חזרו והביאו איתם קצת תרבות. היו אלה משה מרקר, קונצקי, וורשבסקי, ליפשיץ.

צורכי ציבור ודאגה לכלל

בריש פרלמוטר היה מהפכן טיפוסי. הצעד המהפכני הראשון שלו היה בחברת־קדישא. החברה־קדישא שלנו, כמו בכל עיירות־ישראל, היתה נחלשת מאוד. היתה דרושה רפורמה. הדבר השני היה המקווה. כמו בכל העיירות היו אמבטיות־עץ עם מסמרים חלודים, משהו פרימיטיבי כמו בימי הביניים. הוא אירגון קבוצת יהודים וכל אחד השקיע כמה אלפים רובלים – זה היה סכום גדול – כדי לשפר ולשפץ את המיבנה. ההשתדלויות אצל שלטונות הצאר נמשכו זמן רב. לבסוף הוקמה מקווה עם חרסינה ומכונות. זה עלה הון תועפות. אבל שכחו לדאוג להזרמת מים. עד שבאו הגרמנים בזמן הכיבוש והם הניחו צינור מים ממעין.

אחר־כך פעל אבא ליסודם של בתי־ספר. תחילה „חדר מתוקן“ ואחר־כך בית־ספרו של גוטמן. כשעזב אבא את מלאבה ועלה ארצה, עשו נשף גדול מהגימנסיה וטאובנפלד הכין לכבודו תעודה. הוא ידע לצייר ובתעודה צוירו כל האגודות, שאליהן השתייך. הוא ייסד את „הזמיר“, אגודה שעסקה בתיאטרון

ובמקהלה. ב־1916 היה יושב־ראש ההסתדרות הציונית. פתחו מועדון ואבא היה היושב־ראש הראשון. עד מלחמת־העולם הראשונה היתה הציונות כאירגון אסורה. ב־1913 היה ציר לקונגרס ה־11. כשחזר מהקונגרס, שאליו נסע באופן בלתי־גללי, חיכינו לו. זה היה בערב שבת. הוא הגיע בכרכרה. אבא ישב למעלה ולצדדיו שני ז'נדרמים, ובמקום להביאו הביתה, הביאו אותו ישר לבית־הסוהר. אולם הוא ישב רק כמה שעות. בשובו סיפר, כי מפקד המשטרה היה איש ליבראלי והתייחס אליו בסלחנות. הוא אמר לאבא: הלא ידוע לך, שציונות אסורה במדינה. ידענו שנסעת, אבל למה הבאת אתך בולים של הקרן־הקיימת, גלויות ציוניות, סיכת סמל הקונגרס ועוד מיסמכים המכשילים אותך. אני מיעץ לך: סלק אותם, ולך לשלום הביתה. ב־1916 היה יושב ראש הוועד העירוני; ב־1914 יסד אגודה למתן עזרה לנצרכים, שנקראה אחר־כך, „בית־לחם”. אבא היה גם חבר במועצה העירונית. ב־1920 היה חבר פעיל של המועצה. היה חוזר הביתה ב־12 בלילה, הכל בשל עסקי ציבור. אף פעם לא קיבל שכר בעד עסקנותו. בעיריה היה מקבל בעד כל ישיבה כמה זהובים. עד למלחמה היה לו בית־מסחר גדול לחומרי בניין, עצים, מנסרה, יער. במלחמה נטלו הגרמנים את כל הרכוש והעסק נהרס. אחר־כך עבד במשרד ההגירה – זו ההגירה הגדולה של יהודי פולין לארצות־הברית. זה היה בערך ב־1918, בגמר המלחמה. אזי נעשה מנהל הסניף של חברת־אוניות בקו שבדיה־אמריקה. לאחר־מכן הקים טחנת־קמח במלאבה. זכור לי גם שאבא נתן סכום כסף גדול בריבית. הכסף פחת והלך, כי היתה אינפלציה. תחילה עוד חיינו יפה מן הריבית. אחר־כך התחילו לאכול את הקרן. היה לו רכוש רב. כל בוקר, בטרם קם משנתו, ישבו באחד החדרים יהודים וחיכו לו. בצהרים ישבו יהודים וחיכו לו שיבוא הביתה; ובערב בשובו בשעה מאוחרת הביתה. . . המתינו לו לעיתים תריסר יהודים. הוא היה גם שופט־שלום מטעם העירייה.

הדבר היה בתקופת הגרמנים. אז קיים היה בית־משפט מעורב של יהודים ופולנים. בעד כל ישיבה היו מקבלים תשלום. בהשפעת אבא התחילו כמה צעירות במשפחה ללמוד עברית. בביתנו היו מתאספים לעיתים קרובות 10–15 אנשים. אבא היה קורא מ„התקופה”, „השילוח” או מספר־עברי אחר. הוא קרא הדברים ביידיש, ואיש לא ידע שהוא מתרגם תוך כדי קריאה. הבית שלנו עמד בפינה. הוא טיפח אווירה של ארץ־ישראל, עם עצים וגינות־נוי. כיתות מהגימנסיה נטלו שעת חופש ובאו אלינו לגינה לבלות שעה קלה אצל בריש. גם חברי קן „השומר הצעיר” היו באים לגינה. לפני שהלכנו לגימנסיה, היינו מתאספים בגינה, 15–20 איש. ד״ר יוניס היה ביניהם. היינו עובדים בגינה. זה היה גם חלק מ„המדינה־בדרך”. אני הייתי המדריך. נתתי לכל אחד עבודה מסויימת, משם הלכנו לגימנסיה.

הורינו חגגו ברעננה את חתונת הזהב. בא אז מנהל בית־הספר לברך אותם. הוא אמר ששמע על אבא, כי הוא היה ה„גוי” היחיד בעיריה. כיצד? הבית עמד בתוך גן שרוב העצים בו עצי־נוי ואילני סרק; הוא עבד בהתקנת עציצים בחלונות. אבא היה אומר: אם רואים בחלון עציצים ופרחים, סימן שבבית גר גוי;

אם החלון ריק, זה יהודי. אך לנו היו עצים לרוב! אנחנו גרנו בתוך גן. הדבר בא לנו בירושה. גם הסבא, אבא של אבא, שגר במרכז העיירה בשוק, היה לו בית שני. זה היה פעם מנזר. סבא, אברהם ורשבסקי, קנה את הבית ומאחוריו גדלו עציפרי עתיקים ושיחים. בחדשי הקיץ, תמוז-אב, היו באים לשם יהודים לשחק שאח בצל העצים. סבא היה בכל שנה מביא מוארשה קצת זרעים של תירס. הוא גידל סכך בשביל הסוכה שלו. גם אביו היה איש יער. כך קשורים היינו לטבע מזה דורות.

אולי זה היה אחד הדברים שדחף את אבא כילד לארץ-ישראל. זה היה מרד בגלות. הוא היה ציוני משחריימיו. הוא אהב את החקלאות. ראוי לציין שבמקביל לגימנסיה העברית היתה גם גימנסיה של בנות, והיא הוקמה עוד לפני שהוקמה הגימנסיה לבנים. לימים, כשהורע המצב הכספי, איחדו את שני המוסדות. בתו של הרב למדה בגימנסיה של נוצרים, מפני שפה למדו בחורים ובחורות יחד ושם היתה גימנסיה רק של בנות. הרב סגלוביץ שלח את הבת שלו לגימנסיה הנוצרית.

אבא נאבק נגד מי ששלל את הציונות, או את הקידמה, או את החינוך המתקדם. הוא הגן הגנה נמרצת על אינטרסים של היהודים. כשנכנסו הגרמנים, הם דרשו לפתוח את החנויות בשבת למען הצבא. מה עשו היהודים האדוקים? שלחו את הבנות לחנות, והם ישבו על ספרי-קודש. אבא הלך מבית-כנסת אחד לשני, מ„שטיבל“ ל„שטיבל“ ותבע שלא יפקירו את הבנות ואת הנשים. הוא גם חלק בעניין זה על דעתו של הרב. אבל תמיד היה ביחסים עם הרב סגלוביץ. היו להם עניינים משותפים. הוא ניהל את ענייני הקהילה, אבל היו גם ניגודים רבים, כדוגמת חינוך הבנות. אבא התריע: אני אקח מכם את ילדיכם! הוא דרש לשלוח את הבנות לגימנסיה יהודית.

ביום הכיפורים, בזמן שעלו לתורה, היו תורמים לקרן הקיימת. ההתרמות במלאכה היו מאורגנות. בא אדם מוארשה והרצה בבית הכנסת. היו באים גוטליב, ד"ר קרלין. אנו אירגנו עשרות אנשים ונשים שעברו מבית לבית לפי רשימה והתרימו את האנשים. אבא אהב את היפה והנאה, את הפרח בבית. הוא לא סבל מפה מקומטת. הוא עצמו היה יהודי יפה ואהב יופי. כשראה יהודי ולו זקן לא מסורק, היה שואלו: רוצה אתה שאקנה לך מסרק? והוא עצמו זקנו היה תמיד עשוי כהלכה. צעיר היה ברוחו. עד ליומו האחרון מלא הומור, אהב ילדים. הוא העלה את הרעיונות ב„הזמיר“. היה הבמאי של ההצגות, של הדיקלומים. כאן בארץ לא עסק בעבודה ציבורית. בשנים הראשונות היה לו בית-מסחר לעצים בעפולה. אחר-כך עסק בקריאה.

ספר עתיקי-יומין

בעירנו היו רחובות שונים. היו רחובות ובהם בתי-עץ מטים ליפול עם מדרגה אחת או שתיים, שיהודיות יושבות עליהן בשבת ומשיחות בכניסה לבתים. והיו גם רחובות יפים, רחבים עם שדרות עצים, עם בניינים נאים וגנים נאים.

היה גן עירוני גדול ויפה. שטח הגן היה בערך 80 דונאם. היה שטח שהרוסים נטעו בו והוא היה עתיק. היה שטח שהגרמנים טיפלו בו, ושטח שניטע עלידי הפולנים. היישוב היהודי תחילתו ליד בית־העלמין הישן, שם היה גם החלק העתיק ביותר. ולצד מערב היה אזור חדשיותר. כל מרכז מלאכה ברובו היה יהודי. מסביב לשוק היתה האוכלוסיה מעורבת. הגויים גרו בעיבורה של העיר ועיבדו את האדמה. היהודים התרכזו מסביב לשוק. כל האזור המזרחי היה ברובו יהודי. במלאכה היו שני אגמים קטנים. אחד מהם היה מלאכותי. במלחמת־העולם הראשונה שיפצו הגרמנים את המקום, התקינו חשמל, הכניסו מים, השמידו את הפשפשים והכנים. והיה גם אגם לרחצה. התרחצו בלי בגדיים. לנשים היו סוכות בגודל של חדר ויכלו לשחות שם. אבא היה שחיין מצויין. יהודי מלאכה החסידיים ידעו לשחות. במלאכה היו הרבה קצבים. כל הקצבים היו אנשים יודע־יתורה. אבא לא פעם הביע את התפעלותו שכל הקצבים בעיר הם יודע־יספר, שלא כמו בעירות אחרות. בשיחות עם ידידים היה מזכיר יהודים אלה שידעו תורה, לימדו את הבנים והבנות, רצו שידוכים טובים.

מורדוביץ שהגיע השנה לישראל, אשתו הראשונה שולמית פרלמוטר, בת אברהם מפלונסק. אמו ננצ'ה מורדוביץ, לבית וישינסקי, הצטיינה במשחקת על הבמה ב„הזמיר“ ובבית־העם עשרות בשנים. היא בתו של הקצב וישינסקי. בית מכובד שהקפיד לתת חינוך רב צדדי לבנים ולבנות ולהשיא אותם עם בני משפחות משכילים. זוהי רק דוגמה, הבאה ללמד על הכלל.

יש בידי ספר עתיק, שהיה שייך לאבא של יהודה רוזנטל. כתוב בשער שהוא נדפס בדפוס אמסטרדם בשנת 1713. אף על פי שאסרו חכמים לכתוב על הספר, אבל מותר לבל ישלטו בו זרים, כבוד השם הארץ ומלואה מאיר שלמה בן ברוך יצחק רוזנטל. זה מאבא. הוא היה דוד זקן של אבא. אבא שלו היה מלמד לתלמידים מתקדמים. יהודה רוזנטל היה פרופסור באר'ה"ב. הוא שקד על פירסום ספרות ההגנה על יהדות קראיים.

התחבורה והפרנסה

חזרה למראה העיירה: לא היתה עוד עיירה כה שופעת עצים וירק כמו מלאכה. היו שדרות רבות. ליד תחנת הרכבת היתה שדרה של צפצפות ושל ערמונים; בעיר היו כמה רחובות עם שדרות, הן היו ירוקות בקיץ. היה גן אחד עירוני והוא היה בסגנון צרפתי, עם ערוגות פרחים. שנה־שנה היה מטפל בגנים גרמני, גנן מקצועי. מעל לגן העירוני היה גן של הכנסייה הפרובוסלאבית, שהרוסים בנו. כשזכתה פולין לעצמאות, הרסו אותה. זה היה הסמל לכיבוש. מימין לגן הצרפתי, היה שטח שהגרמנים נטעו בו גן חדש והביאו עצים בני 10-15 שנים ושתלו פארק נהדר. שלושת הגנים האלה התחברו יחד ויצרו כעין כיכר. בהיותי בפעם האחרונה במלאכה, זה היה בשנת 1928, התקיים החג המסורתי ה־3 במאי. ביום החג הזה הופיעו בתי־הספר מכל העיר. עמדה הגימנסיה הפולנית לפי כיתות עם המורים ומולם הגימנסיה היהודית. ובראותי

את ההבדלים בין הנערים היהודים נמוכי קומה עם המורים הנמוכים, ומולם הכיתה הגויית, שרובם היו בחורי־כפר חסונים, סבלתי סבל רב. לאושרי, אני יכול לומר, שבנינו שגדלו בארץ, תיקנו את המעוות. אני למדתי בבית־ספר נוצרי. איתי למדו בנים בני עשרים. בדרך זו יכלו שלא ללכת לצבא. זה היה מקלט טוב.

כאמור, היישוב היהודי התרכז מסביב לשוק. שלושת רבעי השוק היו דירות של יהודים, ורבע של נוצרים. כשטיילת בערב במלאבה, לא יכולת להכיר שגרים שם גם גויים. וכשיצאת בראשון בשבת יכולת לחשוב, שבמלאבה אין יהודים. כי בערב היו היהודים מטיילים ברחוב מהשוק עד לגן. כולם היו בחוץ. קשה היה לעבור את הרחוב. ואילו ביום א' באו הנוצרים מהסביבה להתפלל. החנויות של היהודים גם הן היו סגורות בימי א'. בבתי־הספר היהודיים למדו. הרחובות רצופים היו חלוקי־נחל. בתקופה האחרונה היו אוטובוסים לוארשה. לפני המלחמה ובמלחמה היתה רכבת, ואחרי המלחמה אוטובוסים. תחילה עיקר התחבורה היתה בכרכרות.

היתה גם „קוליקה“, כלומר רכבת־זוטא, שהגרמנים הניחו. רכבת זו הוליכה לסביבה הקרובה ליערות. מלבד הרכבת, היו עגלות מכוסות ברזנט עם ספסלים משני הצדדים. נסעו בהם למקומות, שאליהם לא הגיעה הרכבת. למלאבה היה רק קו אחד. לפלונסק, למשל, לא יכולת להגיע ברכבת. „מחותנים“ היו שוכרים עגלה לרכבת. את תחנות הרכבת בנו בכוונה במרחק כמה קילומטרים מהעיר, על מנת לקבל שוחד מן העירייה. בימי הצאר הוקמו בכל העיירות התחנות במרחק־מה, אך מי ששילם שוחד, בנו את תחנת־הרכבת בקירבת־מקום. תחנת־הרכבת משכה אליה יהודים וסייעה להתפחות העיר. הוקם שם מעין פרוור, שם התיישבו יהודים, שעסקו בהוצאת חבילות. היתה תחנה יפה מאוד: דאנציג־וארשה. זו היתה תחנה אחת לפני הגבול לפרוסיה. שבעה קילומטר ממלאבה היה הגבול עם גרמניה. הגבול השתנה בגמר מלחמת־העולם הראשונה. הרכבת נכנסה עד דאנציג.

העיר עצמה השתרעה על גבעה. האזור היה מישורי בדרך־כלל, אבל מלאבה מתרוממת על פני כל האזור. כאן היה קצה הביצות המאזוריות. היה בעירנו נחל. הנחל התייבש. פעמים כשהלכתי לבית־הספר, הייתי קופץ על פני הנחל. בערב־פסח עוד אפשר היה לטבול את הכוסות החדשות שלנו לפסח, אבל בקיץ יבש הנחל. רוחבו היה כשלושה מטרים.

מניין לקחנו מים? היו בארות בסביבות מלאבה והיו מעיינות. במעין אחד עמדה חבית שסגרה את פי המעין והחזיקה את הגובה. יכולת לשאוב כמה שרצית מהחבית, אבל זה בא מן המעין. היו עוד מעיינות, שנתנו 20–30 מטרים־מעוקבים לשעה, וזה היה מזין את האגמים. את המים הביאו לבתים בדליים, גם בתקופה מאוחרת יותר. הגרמנים מתחו קווי־חשמל. אחר־כך דאגה העירייה למאור. הקימו תחנה, לקחו את המכונה מטחנת הקמח חיברו לה גנראטור ומתחו כבלים מברזל. פעם טיילנו ברחוב, לקחנו חוט ברזל וזרקנו על הכבלים. התכסינו בניצוצות אש – ובעיירה היה חושך. . .

הווי ואורחות-חיים

יש דברים שחייגני אותם במלאכה, ולא ראיתי ולא הרגשתי. רק כעבור עשרות בשנים התחלתי להבין דברים. אחד הדברים היתה חוסר הסובלנות של היהודים כלפי הנוצרים. יחס הזילזול היה אופייני כמעט לכל היהודים בעיירות. ראו את „הגויים” כחסרי-שכל, שאינם מבינים איך לחיות. חייהם אינם חיים, הם מחוסרי דעה, הם אומללים. אנחנו, החכמים, אנחנו יודעים, אבל לנו לא נותנים. כשהיו יהודים עוברים על פני הכנסיה, היו יורקים. אך גם „השקצים” עשו כן לגבי בתי-כנסת של יהודים. היה בית-חולים עירוני, אבל היהודים השתדלו שלא להגיע לבית-חולים זה.

יחד עם חוסר-ההגינות במסחר, אפשר לציין גם את המידות הטובות. אבא סיפר: ר' יוסל גולדשטיין (אבי הסבתא של מרדכי בן-טוב) היה קונה אצל בעלי האחויות הפולנים את יבול התבואה והיה נותן לפריץ כמה אלפים רובלים בתמורה. הפריץ לא היה סופר ומונה את שטרות הכסף. היה בטוח, שאין צורך לספור. רוב העסקות נסתיימו עלידי תקיעת כף בלבד, בלי חוזים וחתימות. פתקאות היו יותר מקודשות מחוזים. במקרים של סכסוכי כספים, כשלא היו אסמכתאות בידי התובע להוכיח, ויתר התובע כדי שלא יזדקק חסידחלילה להישבע. כמובן קיים גם פולקלור עשיר על חוסר-ההגינות במסחר הזעיר.

היתה תקופה שבין „השומר הצעיר” ובין אירגון „הצופים” הפולני היה קצת שיתוף-פעולה. כשעשינו מסיבה, הזמנו כמה מהם. אבל זכור לי שפעם שאלו אצלנו כלי נגינה, ולא החזירו אחר-כך. . .

כילדים לא שיחקו יהודים ו„גויים” יחד, אלא לעתים רחוקות מאוד. רק עסקנים, כמו אבא, ישבו עם „גויים” בישיבות בעניינים מוניציפאליים, הנוגעים לכל תושבי העיירה. מולנו, למשל, היה אחד פיצקביץ. הוא חזר מרוסיה והיתה לו שותפות עם יהודי במכונות חקלאיות. אני זוכר שבסוכות הזמינו אותו לסוכה לארוחה.

כמובן, היו סיכסוכים בין יהודים ל„גויים” על רקע לאומי. היה רופא פולני שיהודים נזקקו לו. הוא היה בא לחולים יהודים וידעו שהוא אנטישמי. חברי „השומר הצעיר” כשיצאו לטיול, רגמו אותם באבנים. לעיתים קרובות מאוד כשיצאנו מהעיירה, היו צועקים אחרינו קריאות גנאי.

יהודים עסקו במסחר, במלאכה. היו בעלי-מלאכה שעבדו לא רק בשירות, אלא בייצור. הכפר בא ביום השוק העירה, כדי לקנות מגפיים, נעליים, לבוש. ביום השוק הקימו יהודים עשרות סוכות קטנות, עשויות בד, ומכרו שם כובעים, נעליים, מלבושים, כל מיני סידקית. היו יהודים שרעבו מערב שבת לערב שבת. לא היה להם במה להתקיים. חיפשו ממש כמה זהובים. אנשים אלה קיבלו תמיכה מן העירייה. היו סבלים, שישבו בשוק וחיכו למשאות. הגימנסיה נתנה קצת פרנסה. ילדים רבים מערים אחרות באו והתגוררו אצל משפחות.

היו גם חנויות של נעליים, שהביאו הסחורה מוארשה. והיו גם סנדלרים טובים, אבל אלה שעמדו בשוק עבדו בשביל „הגויים”. נפחים פירזלו סוסים,

עגלות. תיקנו אופניים, בילדותי גם את המסמרים היו עושים בעבודת יד. את הפרסה לא קנו, אלא נטלו חתיכת ברזל והתאימו אותה. „הגויים” היו אופים לחם בביתם. היו גם מאפיות של נוצרים. היתה מאפיה של יוונים. הם הכינו דברי־מאפה מיוחדים. בשוק אפשר היה לקבל גם דברי־מאפה. עד מלחמת העולם הראשונה היו במלאכה סוחר־בהמות אבל לא חזירים, גם לא בשותפות. בימי השוק היו מקומות מיוחדים לסוסים. בשוק היתה מרוכזת התוצרת החקלאית: ביצים, עופות. האיכרים הביאו תוצרתם וקנו את הנחוץ להם. הם קנו נפט, גפרורים, נעליים וצרכי עישון. לפני מלחמת־העולם הראשונה היה גם מרכז למסחר תבואה לגרמניה. היו סיטונאים יהודים של תבואה. היו כמה בניינים, ששימשו מחסני תבואה, 3-4 קומות. כל קומה היתה שייכת לסוחר אחר, והיו כרייתבואה למשלוח לגרמניה. היו מוכרים להקות אוֹנִזִים לגרמניה. לפני מלחמת־העולם הראשונה חנה בעיר גדוד חיילים רוסים. הקצינים היו עורכים נשפים. סבתא שלנו היתה לה חנות של גאלנטריה. נשות הקצינים תפרו להן בגדים נאים לנשפים אלה: כפתורים, קישוטים, סיכות ונוצות. כל זה סייע לפרנסתם של יהודים. הכובענות אף־היא היתה מקצוע יהודי. בכל עונה צריך אדם כובע. גם פאות נוכריות התקינו בעיר.

תרבות וחינוך

ועתה לתחום החינוך והתרבות. היו בתי־ספר, תלמוד־תורה וישיבות. יותר מאוחר היה קולנוע והיתה ספריה.

נוסף ל„זמיר”, היה באותו בניין, בקומה העליונה, קלוב של ה„בונד”, שם התרכזו בעיקר בעלי מלאכה, אבל גם בנים של בעלי־בתים, שהיתה להם נטיה שמאלית ושלא היו ציונים או „פולקיסטים”. „הזמיר” השתייך יותר למעמד הבינוני. בהסתדרות הציונית היתה ספריה. הספריה הראשונה היתה בעליית־הגג של מנדל וישינסקי. זו היתה ספריה פרטית. כל ערב החליפו שם ספרים בידיש ובעברית.

במועדון היו עוד ספריות. גם בגימנסיה היתה ספריה. הכסף בא מדמי החבר. אולם יהודי משכיל לא נזקק לספריה. היו משאילים ספרים זה לזה. בכל בית היו ספרים. בספריות היו ספרים בעברית. אולי ב„בונד” לא היו ספרים בעברית. רוב הספריות היו בפולנית ויידיש; פה ושם גם עברית.

קולנוע היה עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה. הוא נקרא „קינומטוגרף”. הוא משך קהל רב. תיאטרון בא מן החוץ, ממרחקים. היו באים כלי־זמרים. היתה תזמורת של 3-4 אנשים. הם ניגנו מוסיקה טובה.

כאמור, תיאטרון היה בא לפעמים. את אידה קמינסקה ראיתי במלאכה. ראיתי את מירה־לה אפרת. היו אופרטות: שמשון הגיבור, מוטקה גנב. בניין התיאטרון לא היה יהודי, אבל שכרו אותו לערב. כנראה, שלהצגות של נוצרים לא בא קהל. האוכלוסיה הנוצרית במלאכה היתה ברובה חקלאית. שבעת אלפים היהודים, או חמשת אלפים, אם להוריד את הילדים, היו הולכים כמעט כולם.

ערב-ערב היו מתאספים ב„השומר-הצעיר“; ערב ערב היו מתכנסים בבית-העם, כל אחד בחוג שלו. החיים היו מלאים עניין. כמעט 80% מהאוכלוסיה היהודים היו קשורים לאגודה מסויימת. מלבד זאת, נערכו מפקידה לפקידה מסיבות שונות. עם הקמת מועדון „הזמיר“ חלה מהפיכה בעיירה. שם ישבו בגילוי-ראש בחורים ובחורות יחד. כל אלה באו מבתים אדוקים מאוד. הבית לא הבין, איך בחורים ובחורות מבלים יחד. זה היה אסון; זה היה מרד בהורים. אלה שבאו למועדון, הימרו את פי ההורים. היה לחץ מטעם עסקנים לסגור את המועדון, אך לא הצליחו.

היו גם גבירים יהודים: סטופסקי, סיטונאי מכולת, קונצקי, גולדשטיין, פיז'ץ, פרנק. הם היו סוחרים, או ניהלו טחנות-קמח, מנסרות. אך עשירותם לא הרחיקה אותם מן הציבור היהודי. היו נדבנים מיוחדים שתרמו בסתר להכנסת כלה, למשל. הם עזרו בחינוך, בתיקון הדירות. מנדל ושינסקי היה עובר מבית כנסת אחד לשני, הפסיק את הקריאה בתורה, דפק על השולחן ואמר שלא ייתכן, שיהודים ירעבו ללחם. . .

במלאבה היו חנויות רבות של יהודים. העירייה השכירה עשר חנויות. החנויות היו דלות מאוד. אחד החנוונים האלה היה ר' דוד פיוסקר. הוא היה כנראה ליטאי. היה לו סבון כשר, סבון כחול ואדום. היה גם תעשיין של סוכריות, שהיה מבשל 2-3 קילו סוכריות מכל הצבעים, והיו עוד בעלי עסקים שונים.

כשביקרתי במלאבה, הראו לי כתביד של יהודי, המתאר רפואה עם תמונות וציורים. היו יהודים, שהיו חובבי-ספרים והביאו ספרים מדפוסים אמסטרדם, איטליה וכו'. בפולין אין מסורת של עבודות אמנות. הכוונה לכריכת כסף בת 200 שנה. אם נמצא טופס כזה, חשיבותו היתה רבה מאוד. זו היתה עבודה יהודית-פולנית. לכולנו היו סבתות, שלא הולידו ילדים. הן התחתנו בגיל 10-11 ולא הולידו ילדים. הסבא רץ אל הרב וביקש עזרה. הרבי ניגש לארון הוציא את החומש ונתן לו, והדבר הועיל. . . אחר-כך עבר הספר מדור לדור. סבא שלנו מצד אמא, ירחמיאל לנדאו, היו לו שלוש בנות. כשהשיא את הראשונה נתן לה את החומש כסגולה. למחרת לקח את החומש חזרה ונתן תמורתו סכו"ם. כך עשה לבת השנייה. אבי לקח את הצעירה, והחומש נשאר אצלה. אנחנו קיבלנו אותו במתנה לחתונה. בתוך הספר רשום השם אברהם. סבא אברהם נולד לפני 150 שנה ברדום. שם כתב אביו: בני אברהם נולד במזל טוב וכו'. לפני שעזב הציע לרוזהיים 15,000 רובל ליסוד בית-ספר לנערים למלאבה. קמה התנגדות בקרב החסידים, שלא רצו שבניהם ילמדו מלאכה. . .

סבא ירחמיאל לנדאו היתה לו חנות לחומרי-ברזל. יום אחד נסע לרבי ליטול עצה, מה לעשות? הוא מדבר כל היום „גויית“ עם הגויים, כדי למכור להם סחורה, ואין לו שהות ללמוד תורה, ללכת ל„שטיבל“. הוא רוצה למכור את העסק ולהתפנות לתורה. אמר לו הרבי: אל תמכור! מוטב שתהא חולם על לימוד התורה, משתשב אחר-כך ותתגעגע לחנות. . .

לזכר אבי

אבי, אברהם בנימין מגנושבסקי, גדל בבית אביו, רבי יהושע (דער שווארצער שיעה), גבאי בית המדרש של חסידי גור. על אף החומרה שבבית, התעניין אבי בספרים ובעניינים שברומו של עולם. הוא עזר בחנותו של סבא. לסבא היה אח, שוחט בבז'זין. חשקה נפשו של סבא שבנו (אבי) ילמד שחיטה. וביום בהיר אחד, הכין לו אבא את תרמילו ונסע לדודו שבבז'זין. דודו שמח להכשירו לתפקיד שוחט. אך מה רבה היתה אכזבתו של דוד זה, כשראה את האברך מתעלף בנסותו לשחוט את התרנגולת הראשונה. מאז תם ונשלם סדר שחיטה.

בהיותו בבז'זין הכיר אבי כמה אנשים. לאחד מהם עזר בעסקיו. מצאה חן בעיני האיש בקיאותו בחשבון של אבי, והציע לו לעבוד בבית המסחר שלו בשכר. אך אבי לא הסכים, כי רצה ללמוד הנהלת חשבונות, ואז אולי... אבי חזר למלאכה. למד עלידי חליפת מכתבים הנהלת פנקסים, וכעבור חצי שנה חזר לבז'זין, קיבל עבודה באירגון החייטים והשתכר די יפה. כשנשא אשה מצ'חנב, עבר לגור לשם והקדיש את זמנו החופשי לעבודה ציונית, יחד עם הציונים הצ'חנבאים דאז. כעבור כמה שנים השתקעו הורי במלאכה. כאן התחילה עבודתו של אבי למען הרעיון הציוני. ובימים שאני כבר זוכרת, היה שקוע ראשו ורובו בקרן היסוד, בקרן קיימת. תחילה בין הציונים ולעת זיקנה הצטרף ל„מזרחי“, כי בין הצעירים לא היה מקומו. אני זוכרת את עצמי בבית ציוני נלהב מגיל 7-8. אבי ז"ל היה קונה את עתון „הצפירה“ ו„הצפירה לילדים“. הוא לימד אותנו לקרוא ולהבין מה כתוב שם. מצויה אצלי תמונת משפחה, בה רואים את „הצפירה“ בידי אחי. הבנים למדו אצל גוטמן, לוויין ובגימנסיה. הבנות תחילה אצל גזונדהייט, אחר כך אצל אננה צגלה וצילה פרלמן. אני רושמת את השמות היקרים, כי בזה אני מציבה להן יד. זוכרת אני, שביום בהיר אחד, הגיע ד"ר טרלו למלאכה. אבי סגר את החנות וחזר על הפתחים, כדי להתרים למען קרן היסוד. משאת נפשו היתה לזכות לעלות ארצה. אך היה זה חלום. לאחר שאני עליתי ארצה בשנת 1925, התחיל להמריץ אותי לעשות למענו, שחלומי יתגשם.

בשנת 1936 הגיעו הורי לגמל יפו, שם קיבלתי אותם, לאחר שעות של סידורים פורמליים כנהוג בימי האנגלים. אבי ז"ל לא זכה לחיות בארצו המיוחלת ונפטר כעבור 10 חודשים. אמי חייתה עד 1945. המאורעות דיכאו אותו ולבו לא עמד לו. זכור לי מכתב אחד שקיבלתי מאבי. הוא כתב: קשה לי לכתוב לך, אך אדם צריך לפעמים להתחלק בשמחתו ובצעריו. „אסרו את שלושת בני. איזה סבל נפשי“. אני סובלני. אני מבין, שהבנים אינם יכולים ללכת תמיד

בדרכי אבות. כל אחד יש לו אידיאל משלו, אבל מדוע בבית כה ציוני כולם קומוניסטים? הוא עשה הכל, כדי להציל אותם מצפורני החיות הטורפות. ניצלה כל המשפחה, חוץ משניים נעדרים – אבנר ויהושע ז"ל.

היה לאבי אוסף נאה של ספרי קודש וחול. היה נוהג לקנות לילדים ספרים, כדי להרחיב את אופקיהם. פרט מעניין נחרת בזכרוני: בסוף שנת 1917 קנה אבי, בהיותו בוארשה, את החוברת של איינשטיין, שהופיעה בשנת 1916: „תורת היחסיות“. הוא ישב כל יום והסביר לי מספר שורות, לפי הבנתו אז, ושאל: „את מבינה?“ אני ענית: „כן“. רציתי שזה ייגמר מהר ככל-האפשר. ברם, למחרת צריך היה להמשיך.

אבי לימד אותי תנ"ך, בדק את החיבורים שכתבתי והקפיד על כתיבדי. לא פעם כעסתי, אבל במרוצת הזמן הייתי אסירת-תודה לו. כן נהגנו לשיר זמירות כליל שבת, וזמירות ציון. היה לו גם קול נאה. פני אבא הביעו געגועים עזים לציון, יהי זכרו ברוך!

לפני ביתו של אברהם בנימין מגנושבסקי ("הקונסול") • פארן
הויז פון אברהם בנימין מאגנושעווסקי ("ז'ער קאנסול")

In front of Abraham Benjamin Magnoshevsky (the "consul")'s house.

זכרונות מבית אבא

לאבי היה בית־מסחר לספרים ברחוב פלוצקה. היה נוהג לבוא אלינו כומר אחד לקנות. פעם אחת בא הכומר, ביקש ובחר תמונות. הדלת של החנות היתה פתוחה. עבר ברחוב טורובסקי, האנטישמי הידוע. הוא ניגש לחנות, ואמר: „אבא'ה, אתה קונה אצל יהודי'?" הכומר לא ידע מה לעשות, וביקש לסגור את הדלת. ומאז לא קנה בחנות. היו עוד כמה מקרים שעברו ושאלו קונים: „מדוע אתם קונים אצל יהודים?"

אני נזכר עכשיו ביום השוק. זה היה ביום שלישי ושישי. היו מעמידים שולחנות. הסנדלרים, החייטים, מוציאים בדים, כובעים. פתאום קמה מהומה. הופיעו קבוצה של בריונים. והתחילו להפוך את השולחנות עם הסחורות. היהודים התחילו לאסוף בחפזון את הסחורה ולברוח, מפני שהבריונים התפרעו ונתנו מכות. זה היה בשנת 1937. במשך דקות ספורות התרוקן השוק. היה כמו הכנה לפוגרום. הם גנבו וגזלו. הכפריים היו באים בעגלות לשוק. ביום השלישי ההוא באו מעטים. כי גם הם כבר ידעו. היה אצלנו יהודי, כינו אותו „לוקש", משום שהיה גבוה. שמו היה זלמן ציטק. היה רזה וגבוה. הוא היה חייט. היו להם חליפות זולות מאוד בשביל הכפריים. הוא היה רגיל לאכול רק כאשר היה מרוויח משהו. לפני זה היה אומר: „אני הולך לסעוד, אחרי שהרווחתי". ולפעמים היתה השעה 12, או אפילו יותר מזה, אם לא היה לו פדיון, לא אכל. אבי היה מ„המזרחי", ובמועדון של „המזרחי" היה מתפלל קהל גדול. בראש־השנה אחד בימים הנוראים היו נוהגים לקחת חזנים מבין המתפללים ללא־תשלום. היה בעל תפילה, פנחס לובלינר שמו. בנו נמצא כאן בארץ בראשון־לציון. אשתו היתה חולה כשהתחילו להתפלל, ופנחס לובלינר עדיין לא הגיע. הבעל־תפילה משך ומשך, לבסוף הוא בא, לבש את הקיטל, ניגש אל העמוד והתחיל להתפלל בקול־בכי, ומשך לבכי את כל הקהל. הוא היה נרגש מאוד. התפילה היתה במועדון „המזרחי". בכל שמחת תורה היו מבשלים פונץ, ואחיו של פנחס לובלינר קיבל את הכוס הראשונה והיה עושה קידוש, כמו בדחן לשמח את הבריות. בפורים כאשר עשו את הסעודה, היו הולכים רבים אפילו בעליבתים לקבץ נדבות לקראת פסח „מעות חטיף". אבא היה מכין תמיד על השולחן מטבעות ושטרות, כדי לחלק צדקה לעניים. בפורים היתה סעודה. היו סוגרים את החנויות מוקדם יותר. היו באים ילדים מחופשים. מבוגרים לא התחפשו. אחר הסעודה, היו הולכים יהודים מכובדים לביקור חולים. היו נותנים צדקה, היו כאלה שקיבלו סכומים ניכרים. אם זה היה מעות חטים היו נותנים לקהילה קבלה. אבל היו יהודים שבאו לקבל מתן־בסתר. היהודים האלה עמדו על המקח, רצו תמיד יותר. היו יהודים מכובדים, לא היה חשש. היו כאלה שנתנו

כפי יכולתם. אם היה יהודי שלא רצו שידעו בעיר, כי הוא מקבל משהו, אז נתנו לו שאיש לא יידע. היה בעיר שלנו מקובסקי. היהודי הזה כל זמן שחי, איש לא הכיר אותו. היהודי הזה כשידע שיהודי מכובד, אין לו מה לאכול בבית, או נפל למשכב, היה בא לבקר אותו בביתו ושם לו כסף מתחת לכר, שאיש לא יידע. אחרי מותו התחילו לספר את הדברים האלה. מאנכיאה היה חסיד גור. הוא קיבץ למתן בסתר. אני זוכר פעם שהוא בא לאבא שלי. דיבר איתו בסוד, ואמר: „תראו אתם יכולים לעשות מצווה גדולה, נחוץ לי הרבה מאוד“. והוא נתן את הכסף למנטיא. חסידי גור היו להם אנשים משלהם, שידעו מי נצרך מאוד. הם אספו כסף בשטיבל, ונתנו את הכסף. מנדל וישינסקי היה פעיל למען ביקור חולים. הוא ארגן את בית-לחם. ד"ר מיצ'ינסקי היה ידוע כאנטישמי, אבל היה רופא טוב. כשבא אליו אפילו יהודי עני לא רצה לקבל תשלום. אפילו השאיר כסף לרפואות.

פנחס לובלינר היה לו זקן יפה אדמוני. ההלרצ'קים גילחו לו את הזקן. באו ונתנו פקודה לפתוח את החנויות שהיו סגורות. החיילים הללו באו לחנות של אבא, כדי לקנות מכשירי-כתיבה, תמונות. בחנות היתה גם אחותי הבכירה. אחד החיילים הוציא מספרים ואמר: „עכשיו נגזוז את הזקן“. לאבי היה זקן קצר מאד. אחותי התייצבה במעבר, לא נתנה לחייל לעבור. גירשנו את החיילים וסגרנו את הדלת. בשבת האחרונה לפני שעזבתי את מלאבה ביקש ממני אבא שאלך איתו ל„מזרחי“ להתפלל. נפרדתי מכל המכרים. פנחס לובלינר היה המורה שלי בחדר מתוקן, כשנפרד ממני, אמר: „דבר אחד אני מבקש ממך: תבטיח לי שלא לאכול טריפה“. אינני אוכל טריפה. אבל בצבא אכלתי.

הזוכרים אתם את זישה זילברברג. הוא היה יהודי טוב והגון. הוא היה מוהל, לשם מצווה, לא קיבל כסף. היה מאד זריז במלאכתו, למרות שהיו לו כבר נכדים. התפרנס משכר-דירה שקיבל מהבית שבבעלותו.

הייתי בא לחנות של חיים אליהו פרלא. הוא היה יושב-ראש של „המזרחי“. הוא תמיד אמר לי: „למה אינך נכנס ל„הפועל המזרחי“. פעמים דיברנו והתווכחנו בינינו. שאלתי אותו: „מה יהיה אם תהיה לנו מדינה יהודית? ניסע בשבת? צריכים לחלוב פרה?“. הוא ענה: „הוי, כשתהיה לנו מדינה יהודית, תתאסף הסנהדרין ותעשה תקנות“. בין העשירים היו לדר, מונדלק. הם היו העשירים ביותר בעיר. היתה להם טחנת-קמח הגדולה בעיר. במלחמת-העולם השנייה ברח לדר לשצ'גובו. באמצע הדרך פגש במאיר זימנוביץ, שאמר לו: אולי יש לו פרוסת לחם.

ה„שטיבלך“ היו מחולקים לפי „הרבי“ שאליו השתייכו. אם היו צריכים להגיש עזרה למישהו, לא הסתפקו רק באלה שהתפללו בשטיבל. הלכו גם לאחרים. אני התפללתי הרבה שנים בשטיבל של חסידי גור עם אבי ז"ל. היו יהודים נצרכים, בעיקר לקראת החורף, בזמן שמחת תורה. לא נתנו לקרוא בספר התורה בשבת. ופנחס מונדרי אמר: „ישנם יהודים המתפללים איתנו, שאין להם מה לאכול, הילדים שלהם בלי נעלים, ובחורף יהיה קר בבית. אני לא אניח

לקרוא בספר־התורה, אם לא יתנו לפחות לתפוחי־אדמה לכל החורף, לפחם. וכך עיכב את הקריאה במשך שעה ושעתיים, עד אשר כל אחד נדב שלושה ארבעה זוגות נעליים. בימים ההם כל יהודי נגעו ללבו צרותיו של יהודי אחר. בונים דער וויין מאכער. בשנת 1918 עבר שם הגבול בין רוסיה לגרמניה. כשהיו הגרמנים, נכנס ייקה אחד לחנות שלו וביקש בקבוק יין. אז קרא לעבר בנו: „יצחק, תן לאדון חצי מים חצי יין“.

באחד מימי שישי ערב שבת בשעות המוקדמות נכנס לבית מסחר הספרים של אבי, יהודי מכובד מתושבי העיר, ניגש לאבא ואמר: יעקב (יענקל) תן לי כמה זהובים, אין לי לצורך שבת. אבא אמר לו: ברצון הייתי נותן לך, אבל אין לי כרגע ועוד לא בא אף קונה... היהודי אמר: אין דבר, אני אחכה. עד אשר יבוא קונה. התיישב בכסא וחיכה בסבלנות. לאחר זמן בא קונה אחד ושני. היהודי ניגש אל אבא, קיבל את הסכום הדרוש לו להכנת השבת, ועזב את החנות מרוצה.

בנימין השמש היה השמש של בית־הכנסת הגדול. הוא שימש גם כשמש של הרב.

יום אחד בשעת בוקר מוקדמת בא אל החנות וקנה אצל אבא 10 גלויות־דואר – אחר כמה שעות, חזר ואמר לאבא: שילמתי לך בעד 10 גלויות, אבל את הגלויות לא לקחתי. אמר לו אבא: אני נתתי לך את 10 הגלויות ומה עשית בהם, אינני יודע. בנימין השמש נשבע, שאת הגלויות לא לקח. אבא נתן לו עשר גלויות אחרות.

למחרת בבוקר כשרק נפתחה החנות, נכנס בנימין השמש ואמר בקול תחנונים: יענקל, אני מבקש ממך סליחה, אבא התפלא על מה אתה מבקש סליחה? לא עשית לי דבר (דבר הגלויות נשמט מזכרונו).

בנימין השמש הוציא 10 גלויות־דואר ואמר בתחנונים: תסלח לי על שאמרתי לך אתמול כי לא לקחתי את הגלויות. בלילה אחר קריאת־שמע לפני שעליתי על משכבי הורדתי את הכובע מראשי ובתוכו מצאתי את עשר הגלויות, שנתת לי בבוקר.

די געשיכטע פון אַ מלאווער משפחה

מיט ליבשאפט און דרך ארץ דערמאן
איך דעם אפשטאם פון מיינע עלטערן
און מיט יראת הכבוד — די קדושים
פון מיין געבורטשטאט מלאווע. די
קייט פון געשיכטע וועט זיך ציען
איבער צייטן און לענדער און וועט
פארקניפן די ווייטסטע זכרונות פון
אונדזערע טעג.

מיין פאטער אברהם ראזענבערג ז"ל, איז געבוירן אין יאר 1870
אין טשעכאגאוו, פוילן, ביי שטרענג רעליגיעזע עלטערן — יוסף פסח
און הינדע ראזענבערג. דער זיידע יוסף האט געשטאמט פון ר' אברהם'ל
טשעכאגאווער. די באבע הינדע, מיין פאטערס מוטער, האט געשטאמט
פון גרויסן חסידישן יחוס: א טאכטער פון גערער רבין ר' איטשע מאיר
אלטער, דער מחבר פון ספר „חידושי-הרים". שטארק איינגערעדט זענען
געווען די משפחות מיט זייער יחוס. שידוכים פלעגן זיי טאן נאך מיט
אייגענע. אַז ס'האבן פארפעלט חתנים, פלעגן ברידער חתונה האבן מיט
ברידערן-טעכטער. מיין פאטערס צוויי שוועסטערן האבן חתונה געהאט
מיט זייערע פעטערס.

מיין פאטער אברהם, דער יינגסטער זון, איז געוואקסן אויף תורה
און יראת שמים. שוין ביי זיינע יונגע יארן, האט ער געשמט פאר אן
עילוי. אין יענע צייטן איז ביי יידן שטארק באגרענעצט דורכגעגאנגען
די קינדהייט. מ'האט נישט געוואוסט פון פרייער באוועגלעכקייט, נישט
פון קינדערישע שטיפערייען, נאך פון קינדהייט געווען געצוואנגען צו
לערנען תורה. צו 16 יאר האט מען אים חתונה געמאכט, אויך מיט א
16-יעריק מיידל, חיים זלמן לעדערס טאכטער פון מלאווע, מיין גאט-
זעליקע מוטער זיסע ע"ה. די סיבה פון פארשוועבן די שידוכים-טראג-
דיציע איז געווען צוליב דעם, וואס דער זיידע יוסף איז קראנק געוואָרן
און יונג געשטארבן. האט ער געוואלט זיין יינגסטן, געראטענעם זון
פארזארגן מיט אייביקע קעסט.

אין יענער צייט איז חיים-זלמן געווען א גרויסער עושר, געפירט
גרויסע געשעפטן פון פרייסן און פון רוסלאַנד, שותפות מיט סאַנע
באַניסלאַווסקי. דערצו איז מיין באַבע שרה-ביילע ע"ה געווען די טאכטער

פון ר' מאיר ניצקיס, מלאווער רב. דער זיידע מאיר איז געשטאָרבן אין עלטער פון הונדערט און צען יאָר. מיין באַבע שרה־ביילע איז געשטאָרבן אין 1937, געלעבט 106 יאָר. דער זיידע חיים־זלמן לעדער האָט נישט געשטאַמט פון רבנים און אויך נישט פון חסידים, דערפאַר איז ער געווען אַ גוטער, קלוגער, ערלעכער מענטש. געהאַט אָפּענע הענט פאַר אַלע נויטבאַדערפטיקע, אָן אונטערשיד פון רעליגיע און דערפאַר געווען באַליבט ביי יידן און ביי קריסטן. זיי האָבן אים כבוד אָפּגעגעבן. ביים זיידע חיים־זלמן האָט זיך געפירט אַ ברייטע שטוב. שטענדיק פול געווען מיט סוחרים, פריינד, משפּחה.

צוליב דער שטרענגער חסידישער דערצינונג, וואָס מיין פאָטער האָט איינגעזאָפּט אין זיין עלטער־הויז און אין גער, האָט ער זיך געפילט פרעמד אין אַ מער פרייערער סביבה. דעריבער פלעגט ער גאַנצע טעג פאַרברענגען אין שטיבל, אָדער בית־המדרש, איינגעבויגן איבער דער גמרא, זאָגן אַ שיעור — און ישיבה־בחרים פלעגן חזרן.

די הויפט־פירערס פון דער גערער דינאַסטיע אין מלאַווע, זענען געווען שאַרפע חסידים: ר' ישעיהו מאַנדרי, בונים וויינמאַכער, שמואל דוד שוחט. מ'פלעגט דערציילן, אַז דאָס גרייטן זיך צום דאווענען, האָט ביי זיי לענגער געדויערט ווי דאָס דאווענען גופא. האָבן זיי דעם יונגן עילוי אָפּגעהיט, ס'זאָל אויף אים, חלילה, קיין שטויבעלע נישט פאַלן, זיך געטשאַטשקעט מיט אים, ווי מיט אַן אוצר. דעם זיידע חיים זלמן איז נישט ליב געווען, וואָס זיין יונגער איידעם פאַרברענגט גאַנצע טעג אין בית־המדרש, ער האָט געוואָלט זיך באַווייזן מיט דעם איידעם פאַר זיינע סוחרים און פריינד — און דער איידעם פראַוועט גאָר צוזאַמען מיט די חסידים מלווה־מלכה'ס, שלוש־סעודות און דערציילט מופתים. האָט דער זיידע איינגעזען, אז פון אַזאַ פירונג וועט קיין תכלית נישט זיין, האָט ער אָנגעהויבן אָפּצוזונדערן דעם פאָטער פון דער גערער דינאַסטיע. אמת איז, אַז אַ סך אידעאָליזם און מאַראַלישע רייניקייט איז געווען צו געפינען צווישן די חסידים, אָבער דערביי אויך — אַ סך פינצטערניש.

די חסידים פון יענער צייט האָבן שטאַרק געהאַלטן פון אַ „טרונק“ — תחילת האָט דאָס געהייסן אַ מיטל קעגן עצבות און פאַר התלהבות. אָבער מיט דער צייט איז דאָס געוואָרן אַ „שטייגער“ — מ'האַט געט־רונקען אין די שטיבלעך נאָכן דאווענען, מ'האַט געטרונקען ביים צונויפקור מען זיך, מ'האַט געטרונקען, געטאַנצט און דערציילט דעם רבינס מופתים... דעם זיידן איז נישט ליב געווען דאָס פירן זיך פון יינגערן איידעם. אַ פאָטער פון אַ קינד זאָל זיצן גאַנצע טעג אין בית־המדרש, צי אין שטיבל, איינגעבויגן איבער דער גמרא. האָט ער אָנגעהויבן פון די

חסידים, אים אריינגעפירט אין הויז פון ר' ישראל אלטער. גרויסע לומדים זענען ישראל'ס זין נישט געווען. אָבער פֿאַרט אַז אַנדערע סביבה. אַן אויסנאַם פון די ברידער אַלטערס איז געווען תנחום, וואָס האָט זיך געריסן צום דת — און אַ געטרייע פריינדשאַפט האָט זיך פֿאַרבונדן צווישן די צוויי. בסוד-סודות, ישראל אַלטער זאָל נישט וויסן, האָט מיין פֿאַטער געלערנט מיט תנחומען גמרא און דעם רמב"ם פֿילאָזאָפֿיע — דעם „מורה נבוכים“. הערמאַן קלעניעצס זין און טעכטער, זענען שוין אין יענער צייט געווען וועלטלעך-געבילדעטע מענטשן. הערמאַנס איידעם, בעקער ע"ה, האָט געהאַט אַ גרויסן איינפֿלוס אויף מיין פֿאַטער. אַליין אַ למדן, אַ ייד אַז אַריסטאָקראַט, האָט ער אויפגעוויזן, אַז צום תלמוד דאַרף מען אויך קענען וועלטלעכע לימודים. ער האָט געברענגט פון וואַרשע זיינס אַ פריינד, אַ לערער צו לערנען שפּראַכן: דייטש, רוסיש, פּויליש, וועלטלעכע לימודים. דאָס ערשטע בוך וואָס אברהם האָט אָנגעהויבן לייענען, איז געווען דער ראָמאַן פון אברהם מאָפּו „אהבת ציון“, אין תנ"ך-סטיל. דער איינדרוק פון דעם ראָמאַן איז געווען אַ געוואַלדיקער — און אים האָט געצויגן צו באַקענען די השכלה-שרייבער. באַקענט האָט ער זיך מיט די פֿאַעמעס פון י. ל. גאָר-דאָ, אַליין דעקלאַמירט און אויך מיך אויסגעלערנט דעקלאַמירן „הקיצה עמי“ — „וואָך אויף מיין פֿאַלק“! מיין פֿאַטער האָט אָנגעהויבן צו לייענען פֿרץ סמאַלענסקינ'ס „השחר“ און דעם „המליץ“, אַ קריטישער אַרגאַן קעגן חסידות און קעגן דער פינצטערער מאַסע.

דער יונגער עילוי איז אַרויס פון פינצטערניש צו ליכט. — ער האָט דערזען די קהילה-לייט, בלוטצאָפּערס, גאָטס סטראָפּטשעס, וואָס רודפן די השכלה-לייט. דער יונגער פֿאַטער מיינער האָט דערזען אַ נייע וועלט, אַ ניי לעבן, וואָס איז מער און מער אַריינגעדונגען אין זיין נשמה. אויפגעהערט צו גיין אין שטיבל, אויסגעמיטן צו פּראָווען מלווה-מלכה'ס מיט די חסידים, אַ סך געלייענט און געלערנט. באַקענט זיך מיט דער דייטשער און רוסישער ליטעראַטורן, געוואָרן אויס חסיד. מיין פֿאַטער האָט געהאַט אַ גוטע שטימע, שיין געזונגען און אונדזער לערער פֿלעגט שפּילן פידל. האָט אויך אברהם באַגערט צו שפּילן. האָט געטראָפּן, אַז בונים וויינמאַכער איז געקומען געוואָר ווערן, וואָס מ'זעט נישט אברהמען צו די מלווה-מלכה'ס. אריינגעקומען איז שטוב, דערזען אברהמען מיטן פידל, איז בונים וויינמאַכער געפאַלן חלשות... „וואָס? פידל שפּילן?!“ אַזאָ אוצר, אַזאָ עילוי — געוואָלד, שפּאַלט אייך הימלען!... שבת, אַז אברהם איז געקומען צום דאווענען, האָט מען אים נישט אַריינגעלאָזט אין שטיבל. האָט אברהם פריי אָפּגעאַטעמט — און אויס גערער חסיד! ער איז געוואָרן אַ טרייער אָנהענגער פון ציוניזם און מיט זיין גאַנצן

וועזן זיך איבערגעגבן דער באוועגונג; ביי יעדער געלעגנהייט געהאלטן דרשות. די ציוניסטן האבן געהאט זייער בית-מדרש — האט ער דארט אויפגעוויזן, אז יידן דארפן קעמפן פאר אן אייגענער היים — ווערן א פריי פאלק מיט אנדערע פעלקער גלייך. ער איז געווארן א פאר-ביסענער קעגנער פון די רביים און דער חסידישער קליקע. גערופן האט ער זיי „דאס אומגליק פון יידישן פאלק“; זיינע קינדער איינגעפלאנצט ליבשאפט און געטריישאפט צו ארץ-ישראל — אפילו צו די שבת-זמירות פלעגט ער צופאסן מעלאדיעס פון ציון-לידער.

לידער, איז מיין פאטער נישט באשערט געווען צו זען דעם נס פון ישראל. דער גורל האט אנדערש געפירט — און די שולדיקע אינעם צוריקער אין גלות, איז געווען מיין מוטער ע"ה.

מיין הייליקע יידישע מאמע, וועלכע האט פאר זיך נישט געהאט קיין גרויסע פארלאנגען — זי האט שטענדיק געזארגט פאר אנדערע, האט בעת איר זיין אין לאנד אונטערן ענגלישן מאנדאט, אנגעטראפן אויף זייער א שווערע צייט. זי האט געלעבט אין מלאווע מיט אירע מצוות, פלעגט חתונה מאכן ארעמע מיידלעך, געזארגט פאר קראנקע און נויטבאדערפטיקע. ביי דער חברה-קדישא איז איר ווארט געווען א געזעץ. איר טאפ גריץ מיט פלייש איז שטענדיק געווען פארטיק פאר ארעמע-לייט, וואס האבן געוואוסט, אז ביי זיסען ווערט מען זאט.

שבת פלעגט זי גיין דאווענען, גאנץ פרי, כדי אהיים ברענגען ארעמע ווייבער, זיי זעצן צום טיש און פאר זיי געשטעלט דאס בעסטע. אין יענער צייט האט זי אירע מצוות נישט געקאנט אויספירן אין ארץ-ישראל. אויך האט די מוטער מיינע זיך פארגעשטעלט אן ארץ-ישראל פון די אבות-צייטן. זי האט נישט באנומען די גרויסקייט, דעם ציל פון די יונגע דורות, וואס האבן עקשנותדיק געבויט זייער לאנד, געליטן הונגער, געהאקט שטיינער און געטרוקנט זומפן, אויסגעשטאנען רדיפות פון שונאים... זי האט מיט גארניש געקאנט אנטקעגן קומען די יונגע פיאנערן. האט איר געצויגן צוריק אין דער אלטער היים, צו אירע מצוות.

געשען איז אן אומגליק אין מלאווע: א בחור האט פארפירט א טאכטער פון אן ארעמער אלמנה. די מוטער פון מיידל האט נישט געקאנט איבערטראגן דעם צער און זיך געסמט. לויט דעם יידישן דין, איז איר געקומען מקבר זיין אונטערן פארקן. האט מיין גוטע, הייליקע מאמע נישט געקאנט ביי זיך פועלן, אז מ'זאל אזוי פארשעמען א מאמע, וואס האט געהאט כוח, צוליב קינדער-צער, איבערלאזן קליינע קינדער, נישט צווען די שאנדע און זיך סלעבן גענומען. איז זי אדוק צו שמחה באגרעבער, געפועלט מ'זאל די אומגליקלעכע קובר זיין פון דער זייט פארקן. כדי די ארעמע אלמנה זאל נישט אינגאנצן זיין פארשעמט, האט

מיין מוטער געקויפט פאר זיך א קבר לעבן דער אלמנה — און ביז פארנאכט איז די גאנצע שורה פארקויפט געווארן צו די בכבודיקע ווייבער פון מלאווע. נישט באשערט געווען מיין מאמען, און אויך אלע מלאווער מאמעס, צו רוען אין זייערע קברים. מיין מוטער איז אומגע- קומען צוגלייך מיט אלע מלאווער יידן... וועלכע ווינטן האבן צעבלאזן זייער אש, ווו וואלגערן זיך זייערע ביינער?!

מיין ברודער יואל האט מיר געשריבן פון מעלבורן, אז אירע פוילישע פריינד האבן זי געוואלט ראטעווען, האט זי זיך אפגעזאגט פון דעם כבוד, געבעטן די פוילישע פריינד, זיי זאלן איר באהילפיק זיין, אז דער טאטא גרייך זאל זיין פארטיק פאר אלע געטא-יידן.

אן מורא האט זי זיך אנטקעגן געשטעלט די נאצישע בעסטיעס, און זיי, די מערדער, האבן מיט דרך-ארץ איר אפגעטראטן דעם וועג. אין יעדן בריוו צו מיר האט זי געשריבן, אז זי באדייערט שטארק איר צוריק קומען פון ארץ-ישראל קיין פוילן. דער צוריקער אין גלות האט אויף מיין פאטער געמאכט א טרויעריקן איינדרוק. ער האט געליטן צוליב זיין נאכגיביקייט — געשעמט זיך פאר מענטשן. טראץ דעם וואס זיינע פריינד האבן אים בארעכטיקט, האט ער זיך געפילט שולדיק און געפאלן ביי זיך... און דאס ערגסטע — אנטוישט.

אין 1933 האט די מלאווער קהילה אים אויסגעוויילט פאר א דאזאר, ער האט זיך אפגעזאגט, אויס מורא מיטאל אים נישט פארווארפן, אז ער איז א דעזערטער. איך האב אומאל געלייענט א מעשה וועגן א פאר- כישופטן בן-מלך — פאסט זיך דאס צו מיין פאטערס לעבן.

ער אליין — אין זיין זוכעניש און בענקשאפט נאך העכערס — און אין עקל פון אנטוישונג, איז זיין לעבן אַוועק, זיינע חלומות האבן אים פארפירט! געבליבן איז די ביטערע אנטוישונג. געשטארבן איז מיין פאטער אין מלאווער געטא, דעם ערשטן טאג פון פרילינג אין 1941 — און איז צו קבורה געקומען אויפן מלאווער בית-עולם. די פוילישע וואנדאלן האבן די הייליקע קברים אויסגעגלייכט מיט דער ערד, ס'איז פון זיי קיין צייכן נישט פארבליבן. אבער פאר אונדז פארבלייבן זיי לעבעדיק און טייער אויף אייביק.

וויי צו אונדז, נישטא מער אונדזער יידישע מלאווע! נישטא מער אונדזערע נאענטע. נישטא מער די אומאליקע מענטשן!...

הסבתא לאה פוגל • די באבעשי לאה פאגעל • Grandma Leah Fogel.

הסבתא מטל לנדאו (ר' איצקס) עם בתה חנה סטופניצקי
 די באַבעשי מאַטל לאנדאו ר' איטשקעס מיט איר טאכטער חנה סטופניצקי
 Grandma Metel Landau (Reb Itzik's wife) with daughter Chana Stopanitzky.

צום אָנדענק פון אונדזער פאָטער אברהם סאַלאַמאָן ז"ל

אונדזער פאָטער איז געבוירן אין מלאָווע, אין יאָר 1912. ער האָט שטודירט יוריספרעדענץ און זיין דיפּלאָם אויף אדוואָקאט באקומען פון דעם אוניווערסיטעט אין וואַרשע. אין עלטער פון 27 יאָר, ווי נאָר ס'איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט-מלחמה, האָט זיך אָנגעהויבן זיין נע- ונד איבער אייראָפּע און מיט נאָך עטלעכע גליקלעכע יידן געלונגט אים אָנצוקומען אין דער ווייטער אויסטראליע. אין יאָר 1950 עמיגרירט ער קיין ניו-יאָרק און אין דער שטאָט געלעבט ביז דער פטירה, אין 1976. אַזוי ווי דער שורש זיינער איז געווען פון מלאָווע, האָט אונדזער פאָטער אויך אין אונדז איינגעפלאנצט ליבשאפט און פאַרערונג פאַר דעם יידישן ישוב אין פוילן ביז דעם גרויסן חורבן. ער איז געווען טיף אריינגעטאָן אין די געזעלשאפטלעכע אקטיוויטעטן און זיך געווידמעט יידישע ענינים בכלל, און דעם ציוניזם בפרט. צוליב זיין אַרבעט, איז ער אַ סך אַרומגעפאַרן און באַזוכט כמעט יעדן גרויסן יידישן ישוב אין דער וועלט.

מיר געדענקען נאָר אייניקע וויכטיקע אמטן, וועלכע אונדזער גאָט-זעליקער פאָטער האָט פאַרנומען: וויצע-פאַרזיצער פון דער אמערי-קאַנער ציוניסטישער אַרגאניזאציע, מיטגליד פון איר אדמיניסטראטיוון קאָמיטעט, פאַרזיצער פון ניו-יאָרקער ראיאָן און אקטיווער טוער אין דער אַרגאניזאציע פון די ווארשעווער געטאָ-אויפשטענדלערס.

קורץ פאר זיין פטירה, האָט ער פארנומען דעם אמט פונעם פאַרזי-צער פון קרן קיימת לישראל פאר גאנץ אמעריקע און קאַנאַדע. ער האָט באקומען אַ סך אויסצייכענונגען און אנערקענונג פאר זיין ארבעט, ווי אַ דיפּלאָם פונעם העברעישן לערער-אינסטיטוט אין הרצליה, פון פארייניקטן אפיל און פון דער העברעישער פובליקאציע פאר קינדער „עולם חדש“.

אין יאָר 1966 האָט אונדזער פאָטער באַזוכט אַ קורצע צייט מלאָווע און קיינמאָל מער זיך נישט אומגעקערט אַהין. אָבער די שטאָט איז תמיד געווען טיף איינגעקריצט אין זיין זכרון. ער האָט זייער אַפט געשמעסט מיט אונדז וועגן דער שטאָט, געטיילט זיך מיט זכרונות און געשילדערט דעם יידישן ישוב דאָרט אין קלאָרע, פאַרכאַפּנדיקע בילדער. ביזן היינ-טיקן טאָג פילן מיר, אז מאַיז אויך אַ טייל פון יענער חרוב געוואָרענער קהילה. מיר באַוונדערן טאקע דעם שטאַרקן בונד וואָס איז איינגעשטעלט צווישן די מלאָווער יידן אין דער וועלט, און באַזונדערס פון די אין אמעריקע, מיט זייערע לאַנדסלייט אין דער יידישער מדינה.

אונדזער פאָטער האָט שטענדיק שטאַלצירט דערמיט, וואָס ער איז אַ קינד פון מלאָווער יידנטום. זייענדיק אקטיוו אין דער מלאָווער סאַסייעטי אין ניו-יאָרק, האָט ער בעת זיינע רייזעס אומעטום געזוכט (און טאקע אויסגעפונען) מלאָווער און שטאַרק זיך געפרייט מיט יעדן איינעם. ווען ער האָט אין 1966 זיך אומגעקערט פון אַ באַזוך אין פּוילן, וווּ ר'האַט אַנטייל גענומען אין די געטאָ-פּייערונגען אין וואַרשע, האָט ער אויך באַזוכט מלאָווע און ווידער געהאַט א רייכע טעמע צו ריידן מיט אונדז וועגן דער פאַרשניטענער שטאַט און וואָס ער האָט דאָרט געזען נאָכן חורבן. ער האָט באַזוכט זיין היים, ווי די היימען און גאסן פון קרובים, חברים, פריינד. אַלץ איז געבליבן אויפן אָרט — נאָר אַן יידן... ער האָט אויך באַזוכט דעם יידישן בית-עולם, וואָס איז געוואָרן פאַרשוועכט. אַ ביין, וועלכן ער האָט דאָרט געפונען, האָט ער געבראכט צו קבר ישראל אין מדינת ישראל, אין טאָג פון דער אוכרה נאָך די מלאָווער קדושים.

אין יאָר 1977 איז אויפן הר הזיתים אין ירושלים אנטהילט געוואָרן די מצבה אויפן קבר פון אונדזער גאָטזעליקן פאָטער. דערנאָך זענען אויך מיר געפאָרן קיין פּוילן און באַזוכט מלאָווע. מיר האלטן אַן פאַרבינדונגען מיט דער מלאָווער אָרגאניזאציע אין ניו-יאָרק און אויף אונדז האָט געמאַכט אַ שטאַרקן איינדרוק די אקטיוויטעטן פון דער לאַנדסמאנשאפט, ווי אויך דער בכבודיקער אַנטייל פון מלאָווער אינעם וועלט-צוזאַמענטרעף פון דער שארית הפליטה אין וואַשינגטאָן צום 40סטן יאָרטאָג פון געטאָ-אויפשטאַנד אין וואַרשע.

דער הייליקער אַנדענק פון אונדזער גאָטזעליקן פאָטער, ווי פון דער יידישער קהילה אין מלאָווע, וועט תמיד בלייבן אין אונדזער זכרון.

לוח זכרון לאברהם סלומון בחורשה בירושלים • אָנדענק-
טאָול פאר אברהם סאלאָמאָן אין א וועלדל אין ירושלים
Memorial tablet for Avraham Salomon in Jerusalem Grove.

אנשי עמל

נולדתי במלאבה ב־1906. אבא היה חייט והתריע נגד הנוער שאינו לומד מקצוע. בחור הגומר כמה כיתות גימנסיה כבר לא נאה לו ללמוד מקצוע. ויהודי בעל מקצוע הוא בדרך־כלל בור שאינו יודע קרוא וכתוב. הוא תמיד חלם על בית־ספר מקצועי, שלומדים בו מקצוע ומקבלים השכלה כללית. לעשות הרבה לא יכול היה, כי התנאים לא איפשרו לו. אבל הוא ניהל תעמולה בין הנוער. אם בא אלינו גוי ותיקן את התנור והרוויח 25 זלוטי תוך כמה שעות, היה אומר: „אצלנו מסתובבים בחורים בגן־העיר, בחור שלנו לא ייכנס לתקן מטבח וירוויח 25 זהוב. זה הון כסף! אצלנו דבר כזה אינו קיים. אנחנו מתביישים במקצוע. בשל עבודתו היו לאבא קשרים עם פקידי־הממשלה. היה עוזר לאנשים הרבה. אם היה להם משפט, היה משתדל אצל השופט ומבקש שיקבל עונש קל. שמו של אבי היה יחזקאל בירמן. הוא היה מבזבז ימים שלמים לענייני שתדלנות. בעת המלחמה בין פולין והבולשביקים הואשמו חמישה יהודים בריגול. אבא הכיר את השופט־החקר הפולני. הוא בא אליו והאיש שיחרר את חמשת היהודים. הם לא היו כלל קומוניסטים. היה בעירנו איגוד של בעלי־מלאכה „ארבעטורער פאריין“. אבא היה פעיל בסקציה של החייטים. הוא היה בא לאסיפות, מארגן שיעורי־ערב למבוגרים. למדו שם קרוא וכתוב; חשבון. ערכו פעולות חברתיות. היה מחיר קבוע לחייטים. היו חייטים יותר טובים ויותר גרועים. היותר־גרוע לקח יותר בזול. גם הפועלים היו מאורגנים. גם אבא היה ביניהם. היה מאבק בין הפועלים לנותני העבודה. אבא לא היה אדוק. אני גם לא הייתי מ־„הצדיקים“. אמא היתה יותר אדוקה. הוא הלך לבית־הכנסת, אבל יותר כדי לשוחח מאשר להתפלל. הוא הלך לבית־כנסת לא ל„שטיבל“. הוא היה ציוני, חבר בתנועה הציונית. העובדים היו בדרך־כלל אנשי ה„בונד“. גם ניבורסקי היה ציוני נלהב. שאר החייטים היה אחד „פולקיסט“, אחד „בונדיסט“. בין בעלי־המלאכה לא היתה נטיה מיוחדת ל„בונד“.

אני יכול לספר על זישה זילברברג, הענוך זילברברג אחיו, היתה לו חנות מכולת והיה מקובל בין האיכרים. איציק רוזין היה תלמיד־חכם מוכר. זה היה יהודי שלמד יומם ולילה. ביתו שטרומפמן היא גרה ברמת־יצחק. בינם „וויינמאכער“, מנדל וישנסקי. היו כמובן גם קצבים. אצלנו הקצבים היו אנשים שקטים, מכובדים מאוד. למשל: ליסטופד. הוא היה יהודי שנתן השכלה לילדיו. שלח אותם לגימנסיה. היה נגו' יהודי שקט, כמה מילדיו הלכו לגימנסיה. מלאבה, אף־על־פי שהיתה עיירה קטנה, היה לה גימנסיה יהודית. כל יהודי, עשיר ועני, היו משתדלים לשלוח את הילדים לגימנסיה. ומי שלא הלך, היה

משתלם בכתב, או למד בבית מפי מורים פרטיים. רבים למדו בבית. אלה היו לרוב בעלי־מקצוע, שבים עבדו ובערב למדו.

עסקיהם של הקצבים היו מרוכזים במקום אחד. היה מקום מיוחד של קצבים בעיר. זה נקרא „האלעס“. בית־המטבחים היה בעיבורה של העיר. היו גם איטלזים של גויים, אבל שם לא מכרו חזיר. שם התרכז מסחר הבשר. נושא המים היה ליבל פראל. הוא היה מפגר בשכלו. במלאכה לא היתה אינסטלציה למים. הביאו מים מהבאר. והוא היה הספק למים. היה נושא אסל ושני דליים. היה הולך מבית לבית ומביא מים. היו עוד נושאי־מים פולנים. מהיהודים הוא היה היחיד. הוא נשא אישה לפני שנשעתה. לביתנו הביאה מים אישה פולניה; גם כן על הגב. לא היה מי שהוביל מים בעגלה. הסיבה לכך איני יודע.

היו יהודים עושי כובעים, היו תפרים. הם עבדו בשביל סנדלרים. אם רצו נעלים היו מזמינים אצל סנדלר. הוא היה לוקח את העור העליון מן התפר. זה היה מקצוע יהודי. סנדלרים היו גם פולנים. אבל תפרים רק יהודים. כל אחד עבד בביתו. הם עבדו במכונות־תפירה „זינגר“. הם היו מעורבים בין הבריות. שפיק היה יהודי שקרא הרבה, היה פעיל מאוד ב־האנדווערקער פאריין“. יהודי בעל אינסטלגנציה עצמית. בעלי־המלאכה לא היו באופן מיוחד דתיים. אלה שהיו חסידים, לא היו בעלי־מלאכה הם הלכו לבית־הכנסת, אבל לא היו קנאים. גם ציונים לא במיוחד. הדור השני כבר היה בעל השכלה. כל אחד השתדל לשלוח את הילד לגימנסיה. מלאכה בדרך כלל היתה עיר ציונית.

הקומוניסטים בפולין היו בלתי־לגאליים. הם ישבו בבית־הסוהר. למשל: מגנושבסקי. אחד מהם בארץ. כל הבנים היו קומוניסטים. גם בני הדודים שלהם, הרמן, היו קומוניסטים. הם היו מחלקים כרוזים. אני ידעתי מיהו קומוניסט. הפעילות שלהם ניכרה בכל העיר.

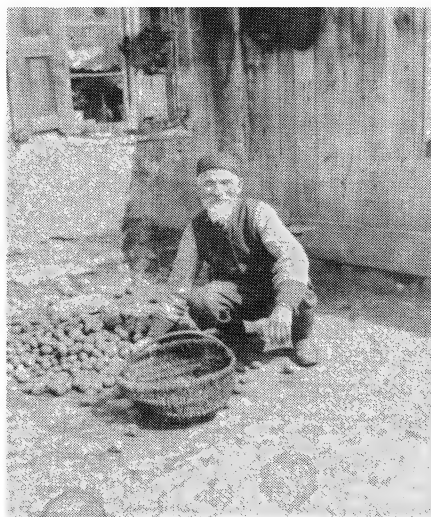
לאנשי ה־"בונד" היה אירגון עובדים "פרופסיונלר פאריין". היתה להם השפעה רבה. חלק גדול מהעובדים היו „בונדיסטים“. במלאכה לא היה בית־חרושת. היו רק פועלים שוליות של בעלי־מלאכה. היה זמן שאבי העסיק שנים־עשר חייטים. במלאכה היו הרבה עובדי־רכבת; פקידי ממשלה ודואר פולנים. הם היו הלקוחות. אנו לא גרנו בקרבת מגורי אנשי הממשלה. הפועלים בטחנות־הקמח היו כולם פולנים ול־"בונד" לא היה כל קשר אליהם.

היה במלאכה יהודי, שעשה דיו בביתו ומכר אותו לחנויות. שמו היה דירזין. אוי לאותה פרנסה! הוא כנראה ידע איך להתקין דיו. היה במלאכה מין פונדק־דרכים, שם היו באים לנוח. נגרים היו. הם עשו הכל בידיהם. לא היו להם מכונות. סנדלרים עבדו בלי מכונות. הבנים לרוב לא המשיכו במקצוע אביהם. הנוער המלבאי בדרך־כלל לא למד מקצוע. בדפוס היו מכונות שעבדו לא בחשמל אלא ביד. בדרך־כלל היה חשמל. הטחנות עבדו במאזוט וקישור. במלאכה, שקיימה קשרי־מסחר עם דאנציג. היו הרבה יהודים סוחרים תבואות, יצואנים. היו שולחים תבואות. הם היו קונים אצל „הפריצים" ושולחים לדאנציג. הדבר נפסק ב־1933. בדרך־כלל הם היו קונים תבואות לא רק

במלאבה. ענפים אחרים, שבהם התעשרו יהודים, לא היו. אחד המעטים היה לדר, בעל טחנת-קמח. לדר היה יהודי פשוט. אינני יודע אם ידע קרוא וכתוב אבל העסק שלו הצליח. הוא לא היה עסקן ציבורי.

היה ב,,פרעלי ציון". גם אני הייתי שם. בחרו בו כפרנס בוועד הקהילה בנדיק ובעירייה. הוא נלחם לכל מיני הטבות בענייני מסחר. פעמיים בשבוע, ביום שישי וביום שלישי, היה שוק. היו מתכנסים מכל הסביבה, מביאים את התוצרת. מלאבה היתה בעיקר עיר של „אנדקים". הם הצליחו לדחות השוק ליום רביעי ויום שבת. בשבת החנויות של היהודים היו סגורות. הוא נלחם לביטול השינוי עד שהצליח.

ברחוב היתה אלימות. כשאני הייתי בן 15 דקרו אותי בסכין. חזרתי הביתה מבית הספר, התנפלו עלי „שקצים" ואחד מהם הכניס בי סכין. שפולני ירביץ ליהודי היה מעשה יום-יום. בדרך כלל לא היה במלאבה „עולם תחתון" יהודי. היו כמה גברתנים. גם אני הייתי רבי-כוח. אירגנו הגנה. היינו מחזירים מכות. היינו מסתובבים ברחובות המועדים לפורענות ושומרים על יהודים. היינו גומלים למתפרעים.

- אברהם-ליזר אופלקה לפני ביתו של יוסף שוחט
  - אברהם- ליזער אפאלקא פארן הויז פון יוסף שוחט
- Abraham-Leizer Opalka in front of Yosef Shochat's house.

אחי מוטק

אחי מוטק ביילוביץ' הגיע ארצה באופן בלתי-ליגאלי ב־1945. תחנתם הראשונה של הבלתי-ליגאליים היתה מחנה המעצר הבריטי שבעתלית. אחרי שאחי מוטק עבר כל מדורי הגיהנום הנאצי בפולין, הגיע ארצה וגם כאן נכלא מאחורי חוטי התייל. כאשר ביקרתי אותו במחנה, הרגשתי, ומוטק נתן לכך ביטוי, כי לא יוכל לשאת, מבחינה נפשית, כלל במולדת היהודים. . .

ברור היה לי, שאני חייב לעשות את האפשרי והבלתי-אפשרי, כדי להוציאו לחופשי. ועוד סיבה דחפה אותי למשימה הבלתי-אפשרית, והיא, נסיעתו הקרובה של אחי פולק לנתיח מסוכן מאוד. הייתי מעוניין מאוד, כי מוטק יזכה לראות את פולק קודם הנתיח, אחרי ניתוק של שבע שנים.

אחר שהתעניינתי, נודע לי על קצין-משטרה יהודי, שחקר את העולים שבעתלית מיד עם רדתם מהאניה. חקרתי ושאלתי, איך מגיעים לקצין היהודי הזה, כדי לשטח בפניו את בקשתי, כי ישחרר את מוטק ערב נסיעתו של פולק לנתיח הגורלי.

באחד הימים בשעות הצהרים העזתי להופיע בביתו של הקצין והסברתי לו את האמת לאמיתה. כנראה שהקצין התרשם מהמקרה. למחרת היום הופעתי בלשכת-ההגירה, בנמל חיפה, מקום מושבו של הקצין והוא הוציא אישור לעשרה ימי חופשה למוטק. כמובן שלא היה גבול לשימחתי.

כאשר הופעתי עם האישור לפני הנהגת המחנה - הקצונה הבריטית, הם לא רצו להאמין, כי האישור אינו מזויף. שעה ארוכה התקשרו בטלפונים, כדי לוודא אמיתות האישור ולבסוף מוטק יצא את שער המחנה בעתלית, כשצורר מטלטלים קטן בידי. הוא צעד אתי דרך ארוכה בדמדומי הערב ההוא. הוא צעד אתי ללא חדווה ובאדישות-מה, כשראשו ומבטו מושפלים מטה. כך היה כנראה, נוהג לצעוד בצעידה למסעות הגורליים באושוויץ. דיברתי על ליבו, כי יזקוף ראשו, כי בין יהודים הוא נמצא. כאן יש לנו בטחון, כמו בשום מקום בעולם. השתמשתי בכל מיני נימוקים מעודדים ומעוררים גאווה - והוא עשה רושם עלי כשומע קולות מעולם אחר, מעולם האימה, הפחד וההשמדה.

לילה ראשון בילה מוטק אצל אחי החולה שבקיבוץ המעפיל למחרת היום, כאשר פולק נסע לנתיח, עבר מוטק לחיות אתי בקיבוצי - כפר מסריק.

מיום בואו של מוטק התחלנו לספור את השעות ואת הימים של חופשתו מכלא-עתלית. במשך עשרה ימים הספיק מוטק לבקר קרובים ולהתראות עם ידידים מאז. ביום התשיעי לחופשתו, נסע לתלאביב. בבוקרו של היום העשירי, כאשר פתחתי את הראדיו, שמעתי להפתעתי הרבה, כי הפלמח פרץ למחנה עתלית בשעות הקטנות של הלילה ושיחררו את כל העולים והסיעום

באוטומובילים ליעדים בלתי־ידועים. נודע גם, כי הצבא והמשטרה הבריטיים עורכים מצוד על העולים בכל דרכי הארץ.

בלי לחשוב הרבה, נסעתי לחיפה לסוכנות ולהגנה, כדי לברר ולבקש עצה, כיצד להציל את מוטק ממצוד הבריטים. כמובן ש„ההגנה” היתה עסוקה בהברחת כלל העולים והם לא יכלו להתמסר לבעייתו של יחיד. הלכתי לסוכנות, אולי הם יכולים לעשות משהו, כי מוטק נמצא בדרך מת־אביב לחיפה, וגם הם משכו בכתפיהם.

חסרי־שע וחסר־עצה, הסתובבתי ברחוב הנמל בחיפה והתפללתי בלבי לנס. לפתע שמעתי קול הקורא לי בשמי. לא האמנתי למראה עיני. מוטק הלך לתומו מתחנת „אגד”, כשהוא לא יודע כלום על מה שאירע בעתלית בלילה האחרון. אחר שסיפרתי לו על אירועי הלילה, שאלתי, האם לא בדקו השוטרים תעודות בדרך. על כך השיב לי, כי נכנסו אמנם שוטרים ובדקו תעודות. היות והוא ישב בספסל האחורי, הם לא הגיעו אליו ולא בדקו את תעודותיו. הם גם לא יכלו להכיר מבוכה על פניו, כי לא ידע כלל מה התרחש בחוץ.

ועתה עמדה השאלה, איך נוסעים הביתה מחיפה לכפר מסריק. ברור היה לי, כי חייב אני לשנות רשמית את זהותו של מוטק.

עליתי למוסד מסויים של היישוב וביקשתי תעודת זהות בשביל מוטק. וודאי שהתעודה לא תוכל לשאת את השם ביילוביץ'. ב־במקום נזכרתי בבן־דודי ישראל, שחי שנים רבות בקיבוץ מרחביה והוא הסב את ביילוביץ' להללי. למה ומדוע עשה זאת לא הצלחתי לברר, כי כאשר אני עליתי ארצה בן־דודי ישראל כבר לא היה בחיים. זכרון השם הללי הבזיק כאור־פתע ורשמתי בתעודת הזהות של מוטק, מרדכי הללי בכפר־מסריק.

כאשר נכנסנו לאוטובוס, הודעתי לנהג, כי יש אתנו עולה בלתי־ליגאלי ואיתו תעודת זהות פרובלמאטית. פעמיים במשך הדרך לכפר מסריק, נבדקנו על־ידי שוטרים בריטיים, ופעמיים הצלחנו לעבור בשלום את הבדיקות הקפדניות לא במעט בזכות סיועו האדיב והמסור של הנהג. לקראת ערב הגענו לכפר־מסריק.

אולי זכותו של הלל הזקן ובזכות שמו הטוב, עמדה לנו, לכל משפחת ביילוביץ'. מוטק לא חזר למעצר ולא התנסה בגירוש מהארץ, ואחי פולק עבר את הניתוח בשלום וחי עם משפחתו הענפה בקיבוץ המעפיל.

בעקבות האירועים של הימים ההם האחים שלי ואני אימצנו לנו את השם הללי והתחלנו להימנות על בית־הלל.

כותב לנו אריה הללי, מושב גנות (ליד בית־דגון):

„אחי ז”ל ישראל בבואו ארצה מצא לנכון לשנות את שמו מטעמים אידיאולוגיים. ואני סבור, שנובע מבית הלל, התנאים הקדומים”.

הערה שלנו:

ישראל הללי בן וולף בילוביץ' מרחוב קשינובלדזקא עלה ארצה בשנת 1925. חבר קיבוץ מרחביה. נפטר שם בשנת 1934. קיבוץ מרחביה הוציא לאור חוברת מוקדשת לעשר שנים למותו (32 עמודים). בין היתר השתתפו במאמרים עליו: מאיר יערי, מרדכי גלי (הוא פיניצא) מאשדות־יעקב, ועוד.

בני מלאכה במלחמת ששת הימים

המלחמה רחוקה, והמלחמה קרובה, ושלווה בה. האמנם?! וההודעות החדשות לבקרים, והדריכות, בה אני מקשיבה לכל מהדורת חדשות, והציפיה לחשוב מכול: „אין נפגעים לכוחותינו“, ואנחת-הרוחה. ואני לא אם, ואין לי בן במערכה, ואין לי אח, אך חברים וידידים ומכרים ואני חרדה.

כה קשה לשוב לאווירה של טרם-מלחמה. לא לאווירת המלחמה – זאת נזכור לעד. כוונתי לאווירה, ששררה עד מאי 1967. הביקורת וחוסר שביעות הרצון, הבדיחות והטרוניות, ו„חוסר האידיאליזם“ של „לפני“. ובהתאם להלך-הרוח הכללי, היה גם השירות הצבאי בבחינת הכרח שיש לבצעו. אך בעוד שירות הבנים נתפס כמובן מאליו, הרי שירות הבנות לא התחמק משבט הביקורת והיו שטענו – כמובן פקידות ומגישות תה ל„בוס“ בצבא דרושות, אך מוטב ללמוד, לעבוד, לנסוע לחו"ל, ומה לא.

והנה ממש באותה תקופה התגייסתי ולאחר חוויות הטירונות נשלחתי לבסיס לא קרבי, השוכן במרכז העיר, ולא עוד אלא, שהמשמעת הצבאית הנהוגה בו ידועה ומפורסמת. ובאותה תקופה, אם זכרוני אינו מטעני, לא היה „ג'ובניק“ כינוי-גנאי כלל ועיקר. לכל היותר היה זה כינוי נרדף ל„יודעי להסתדר“. יצאתי לקורס קצינות, לא בלי התלבטויות, ואף סיימתי בהצלחה. ושוב חזרתי לבסיסי האפור, השיגרתי, הלא-מעניין, הנטול כל הילה ומסתורין. כקצינה היתה עבודתי מעניינת באופן יחסי; האחריות רבה יחסית והסיפוק רב. רצה הגורל או המטכ"ל והייתי שייכת למדור, לו שייך היה גם מדור נפגעים. ואני זוכרת הפעם הראשונה כשדווח על נפגע – פצוע כתוצאה מאימונים, ואני כמובן, הזדעזעתי מאוד. וגם בפעמים הבאות הרבות, רבות מדי, הייתי מתרגשת. והיתה זו מציאות של צבא: פגיעות באימונים. יתירה מזו, מציאות של כל חברה ממוכנת – תאונות דרכים, ושל כל חברה אנושית – התאבדויות.

חג עצמאות עליו

והיה חג-עצמאות עליו. אני הועליתי לדרגת סגן, לכבוד החג, השתתפתי במסדרים וניסיתי לרשום את המילים של השיר החדש ורב-הרושם: „ירושלים של זהב“, וידעתי את הפזמון בלבד בע"פ. ובערב החג נסעתי למפגן הלילי בירושלים וביליתי נפלא. וכבר למחרת החג לא שבתי עם ערב לביתי. מדור הנפגעים היה המדור הראשון, שנכנס לכוננות בבסיסנו העורפי, ואני נשארת. היו אלה שעות של מתח-מה, אולי מעט-יותר מאשר בתורנות רגילה של קצין

תורן, ואיש לא שיער, לאן יידרדרו הדברים. וכשניסינו לארגן נוהל־הפעולה בנפגעים בעת מלחמה, הסתבר, כי זה עשר שנים לא אורגן הנוהל ולא שונה – מאז מערכת סיני. ומלים, כמו חללים ופצועים ומלחמה החלו לנסר בחלל, כאשר העתונים עוד הביאו סברות חדשות־לבקרים לתירוץ ריכוזי הכוחות המצריים, וכל אפשרות בלתי־אפשרית אומצה עד־מהרה, מלבד האפשרות היחידה שהתאמתה – מלחמה.

ואחר הרחיבו את ממדיו של המדור ותיגברוהו בכוח־אדם וקבעו משמרות וכרטיסיות שונות ומשונות, והרכיבו טלפונים נוספים ואף קו לטלפון צבאי כללי, דבר שהביא את תחושת השדה גם אלינו. ובוקר אחד הדבקנו את הזוגיות בנייר דבק, וכיסינו החלונות בנייר איפול. הביאו מזרונים מן האפסנאות, ואני השארתי את תרמילי באורח־קבע בבסיס וגם עליתי לארוחות בחדר־האוכל. ואז, בשעת אשמורת שלישית של יום שישי, כשהכוננות היתה בשיאה ואת המתח ניתן היה לחוש בפועל, הגיע די־ן־חשבון של שניים שנפגעו ביריות. בדו"ח ראשוני נמסר: פגיעת אויב. היה זה כרעם ביום בהיר: „פגיעת אויב“, לאחר שנתיים כמעט של שירות, לאחר עשרות דיווחים, כה מזורז היה להדפיס המלים הללו. הן נראו כה חורגות ולא תואמות את הטופס, שהכותרת בראשו אמרה: „נוהל טיפול בנפגעים בעתות־שלום“.

והיה יום שני, ואני שבתי הביתה מאוחר, בטרמפים, והיו אזעקות ואנו עלינו וירדנו וחוזר־חלילה, ובמקלטנו התאספו השכנים כולם, גם מן הבית הסמוך. והילדים הקטנים היו שקטים להפליא, אך אם אחת לא עצרה כוח והתייפחה. זה היה יומה הראשון של המלחמה.

בלי לקרוא . . .

ויום־המחרת, מן הבוקר ועד הבוקר שלאחריו, היה רצף בלתי־פוסק של הודעות ודיווחים. מגילות־מברקים לא גנוזות, ודיווחים טלפוניים. היינו למקום־ריכוז של בשורות איוב. ברור היה שללא שיכנוע עצמי, ללא הפרדת ההבנה הרגשית מן הישות הפועלת, לא תהיה כל אפשרות להמשיך ולמלא את המוטל. וזאת עשיתי. עבדתי בלא לקרוא את השמות באמת, בלא לזכור אותם, רק להעתיק ולסמן, ולרשום בעמודות, ולענות לטלפון, ולהסביר את הנוהל, אך בלא לזכור השמות. מחשבה, שמנסים לדחקה כל העת והיא שבה ועולה, מעין תחינה: תהיינה ההודעות על פצועים, אך לא על חללים. וכל אחד שבהודעה שנייה דווח עליו כעל פצוע, כתיקון־טעות היה כמת, שקם לתחייה ואנו שמחנו בו. אך זרם ההודעות שטף בזרם גובר והולך, וכל אחד מאתנו בתורו התגבר על המשבר, הכרוך בעימות הנורא עם „המחיר“.

תפילת־הדרך . . .

וזוכרת אני ששבתי באחד הבקרים הביתה. זה היה ב־2 לפנות־בוקר והורי כמו לומר לי שלום, ואמא אומרת: הרי יום גדול הוא היום: ירושלים והכותל

שלנו, בידינו. ואני בהיתי בה ולא השבתי דבר. ולא הבנתי לשמחתה. לעיני התנוססו השמות הרבים, רבים, רבים מספור של הצנחנים והתפללתי בכל לבי, שיפסיקו המלחמה ויפסיקו להגיע השמות.

ואחר שכבר היו ספרינו מלאים, התחילו לשאול אותי על קרובים ומכרים והייתי עונה בלי לבדוק כלל, כי „אינם מופיעים” כלומר, לא דווח עליהם: משמע – אינם בנפגעים. לא ידעתי כיצד אוכל לבשר, כי אמנם מופיעים ולכן לא בדקתי כלל.

בוקר אחד, סיפרה אחת הבנות בריגשה, כי חברים של אחיה באו לומר לאמה, כי נפל. ואנו בדקנו בספרי „החיים” שלנו ונוכחנו, כי אכן שמו מופיע, מן היום הראשון למלחמה. ואנו לא היה בנו גם אחד אמיץ עד כדי שיצא ויאשר חששותיה.

ואחר החלו להגיע חפצי הנופלים ומכתביהם וגלויות שנכתבו אליהם, ודרישות מפגיעות, כמו „מדוע אינך כותב? אנו דואגים ומתפללים”. והספרים הלכו והתעבדו מיום ליום, משעה לשעה. ומצאתי שיר נפלא של חייל אלמוני; והצנחנים הביאו רשימותיהם, השיריונאים ואלה מן החי”ר והסיפורים האישיים החלו להגיע.

יום אחד אני מביטה והנה ידיד ותיק, ואני רצה אליו ולחיצת יד ארוכה וסיפור חטוף ומקוטע: מסיני לרמה עליתי. ולפתע, פתח את כיסו השמאלי והוציא משם תפילת-הדרך, ואמר: יודעת שאינני דתי ובכל זאת נשאתי עמי כל העת, ומאמין שרק הודות לכך אני כאן. ויותר לא אמר והלך. . .

והיה יום, בו נשברתי אני והייתי כסהרורית. אותו יום נתקלתי בשמות רבים כליכך של מכרים. שלושה שלמדו בכיתתי ושניים שלמדו עמי בתיכון. ומוזר, ככל שהשמות שכיחים ויכולים היו להיות שמות של אחרים, ידעתי, שהם שלמדו עמי והכרתי. ואז חשבתי, שלא הכותל ולא ירושלים שווים בכל הדם הרב ובכל הסבל והאימה. . .

זכרון קודר ומחייב

והמלחמה הסתיימה. הנצחון נתן אותותיו ברחוב. אצלנו עדיין שררה אווירת המלחמה ומוראה לא סר. אז החלו צילצולי-הטלפון הבהולים, המתחננים, אנא ספרו. יודעים היכן הוא?!, אל תסתירו, כי חוסר-הוודאות גרוע מן האמת”. ובא אדם וסיפר על אחיו, שהיו כי ראוהו נופל, והיו שאמרו, כי ראוהו מאוחר יותר והמשפחה אובדת עצות. ומונחים חדשים, כמו „נעדר” העבירו צמרמורת. וסיפורי-אימה וגבורה.

ואחר באה השבת הקודרת – מוצאי שבת, בהם הועברו ההודעות לקציני הערים על מנת להפיצן בבתים. ולמחרת היום עלתה הזעקה ממאות בתים שכולים והיגון והכאב והאסון מנעו ממני כל אפשרות לחוש בנפלא שבמלחמה זו.

וזכורה עמי לעד כאימה אפלה וקודרת ולעולם, לעולם לא היית רוצה

לחזור עליה. ואף-על-פי-כן לא כל הדרכים כשרות, כדי למנוע מלחמה נוספת, ויש לברור באמצעים ותקוותי כי יבוא השלום.

ג'ורא גלובינסקי (בנו של עו"ד נחמן גלובינסקי)

עמידה מול חייל אויב

לאחר שיחה עם הורי, שהסבירו לי את חשיבות הספר, העומד לצאת לאור, חשבתי רבות על מה עלי לכתוב, על מלחמת ששת-הימים.

אנסה אני, ביכולת הכתיבה שלי, לתאר לכם את מה שאני ראיתי תוך כדי מהלך המלחמה. קשה מאוד לתאר התנגשות בין שני המחנות היריבים, וכוונתי לא להתנגשות פיזית, כי אם התנגשות רוחנית, רגשית ואילמת מחוסר אפשרות להידברות.

רוב החיילים בצבא הסדיר שלנו, גילם אינו עולה על 22 ובשנים אלה הנפש של הצעיר, החייל, היא דינאמית מאוד, לא רגועה.

המלחמה ההיא היתה מיוחדת במינה: מהירה מאוד ובעלת מאורעות רבים בתקופה קצרה מאוד. מלחמות קודמות, ולא רק של עצמנו, היו מלחמות ארוכות ממושכות יותר, ובפרק הזמן, תקופה ממושכת של קרבות, ניטל מהחיילים צלם האדם והוא פעל יותר כמכונה, כאדם המגן על חייו, הרחק ממולדתו. ואילו כאן הקרבות התחוללו קרוב ובמהירות כמעט מסחררת. המלחמה הזאת לא היתה רק קשה בזירת הקרבות, אלא גם באותה הזירה, הקטנה, אך בעלת עוצמת ביטוי אדירה – הנשמה של כל אחד ואחד; הרגשות הקולחים ללא הרף ומעמידים כל אחד בנפרד על המצב, שנוצר אחר הקרב הראשון ואחר המלחמה בכלל.

ברצוני לתאר את הבודדים, שהייתי אתם, ושהם חברי, ואת הלבטים הראשונים בשעת עמידה מול חייל אויב ומול שבוי אויב. לא אפרזו אם אומר, שלא קל להרוג אדם, אפילו הוא חייל אויב, ואפילו הוא מוכן להשמיד ולהרוס את כל הנקרה בדרכו. ולמרות כל אלה הוא אדם, ובאשר לאדם זה (חייל ערבי) ברור, שלא ביוזמתו הגיע וניצב מול הקנה שלך, וחובתך בקרב לא להיגרר במחשבות, אלא לבצע את המוטל עליך: לשמור על עצמך ועל חבריך ולהיות דבק במשימה.

כל זה ידוע ונראה פשוט כאשר קוראים זאת בספר. לא כן במציאות, שהיא אכזרית לפעמים כדי יאוש. נדמה היה לי, שהצעירים המהססים, ולא מתוך רצון להפר פקודה, אלא מתוך רגשות: הרי זה האדם הראשון שאני הורג, וברגע זה נעלמים כל שאר הדברים מן הראש, ורק מחשבה זו מנקרת בך.

רק אחר שהצלחתי להתגבר על כך, רק-אז מתחיל החייל לתפעל את חושיו. אותו הרגע הוא הקשה ביותר. ישנם, והיו כאלה, אשר רגע זה זיעזע אותם קשות וזה רדף אותם. בפניהם של החיילים ניכרו אותות הקרב הראשון;

הפגישה עם החייל האוייב הראשון, שהרגו. וזה משאיר רושם על כולם. זה קרה גם לי: הפגישה הזאת. אתה מהדק את השיניים, נמנע מלהביט בתוך עיניו. כולך מרוכז רק בגופו, תוך כדי לחיצה על ההדק ואז, אחרי זה, אתה מרגיש מין ליאות נוראה, שלא הרגשת כזאת אף פעם, אם זה מהמאמץ הגופני שלפני זה, או חוסר-שינה או בעיקר עקב ההיתקלות, שלדיך היה זה משהו חדש ונורא.

קרה שנכנסת לטהר חצר באחד הכפרים בדרך לקנטרה, בו הסתתרו קצינים וחיילים מצריים. נכנס ונאלם דום. החייל המצרי יושב בפניה ובידיו תת־מקלע מכון לדלת, אל גופך, אך אינו יורה. רואים בבירור שהמחסנית בתוך הכלי. יושב, נפחד ושקט. ובין לחיצה על ההדק והזמן שניצב בפתח החדר, עובר כאילו יובל. וכמובן שזה היה עלול להסתיים אחרת. אולי החייל המצרי, למרות פחדו היה מחליט מהר יותר. . . „איך להרוג אותו, והוא בכלל לא מגיב, שיזוז, שיעשה משהו, שייכבד“.

לא רצינו במלחמה, כפו אותה עלינו, וכפי שנכתב הרבה, לא באנו לשם כיבוש אלא התגוננו נגד כיבוש. לכן החייל לא היה כובש, ומכאן מצבו קשה שבעתיים. נפגשנו עם פליטים חיילים, שנכנעו תוך כדי קרב; פגשנו אזרחים שנמלטו מזירת הקרבות ונעו בדרכים דרומה, או נחבאו בבתים ומצאת אותם שרועים בתוך פחד, דאגה ובילבול גמור.

החנופה של המפקדים, החיילים והאזרחים כאחד, היתה מלאכותית ומעוררת סלידה. יכולת להרגיש את מלחמת־הקיום של כל אחד ואחד. פגשת באזרחים שחשבו אותך לחייל מצרי, הריעו לך בלי דעת מי אתה ומהן כוונותיך. חייב היית להפעיל את מלוא הרצון החזק, להוכיח את המטרה האמיתית שלך, וזה קשה, משום שלפעמים גילית קוצר־רוח נוכח המבטים הסתומים וחוסר ההבנה. אינך מסוגל להביט על אם ערבייה, הנושאת פעוט בורעותיה ולא לחייך אליו אפילו שלא רצית בכך. אינני רגשן. כן גם החיילים האחרים במלחמה. אך כך חונכנו. כזה הוא אופיו של חייל צה"ל. ואופי קשה לשנות תוך ששה ימים. לא היתה בכך די קשיחות לראות את החייל המצרי יושב לפניך צמא למים ולסיגריות. אמנם ניצחת אותו, והוא שבוי שלך, אך הוא אדם צמא שהסתובב במדבר בתנאי חום איום וללא מים, ותוך מנוסה מבוהלת, והוא אדם. . .

קשה אז להקשיח לב ולא לתת לו מים, אף־על־פי שימים אחדים לפני זה הוא הבטיח למפקדיו וחבריו שיהרוג בנו על שמאל ועל ימין. ראיתי את אחד החיילים, משקה שבוי פצוע, מדבר אתו בשפתו, מצית לו סיגרית. ולא אחת התעוררה בליבי המחשבה, לאחר מחזה כזה, שהיו רבים כמותו: לשם מה כל המלחמה הזו! מי היה צריך את זה! כליך הרבה סבל היא גורמת: מדוע כפו אותה עלינו?

רבות חשבתי על המלחמה מנקודת־ראות אנושית, ובליבי משקע מר. ושוב אני מגיע לידי מסקנה: שאופי אין לשנות, למרות הקרבות הקשים ולמרות

התעוררות יצרים חולפת ומנקרת השאלה במוחך: לשם מה להלחם?
כך עברה המלחמה עלי, אולי לא הסברתי את עצמי נכונה, אולי סטייתי
מן הנושא והמעטתי לכתוב על העיקר, אך אם ייצא למישהו פעם לקרוא
שורות אלו, יוכל אולי לדלות מהן משהו, שאני התכוונתי אליו.
קשה לכתוב על נושא מעין זה. כי קשה להביא אדם למצב של „שפיכת
לב“ לאחר שפיכת דמים. . .

סיפורתי כפי שסיפורתי תוך כדי לבטים קשים ואינני יודע אם השגתי את
מטרתי.

מצרף לזה שיר קצר, הקשור במלחמה, אשר כתבתי אותו זמן קצר לאחר
סיום המלחמה שאותו אני מקווה, יהיה קל יותר להבין.

30.9.68

להלן כמה פרטים עלי:

גמרתי בית-ספר תיכון חקלאי מקווה ישראל ב-1965 והצטרפתי לקיבוץ
גבעתי-ברנר. גויסתי לצה"ל בתאריך 11.11.1965 והתנדבתי ליחידת הצנחנים.
ובמלחמה השתתפתי עם יחידתי שנעה בציר הצפוני (לפי מפת הקרבות) בחצי-
האי סיני, באוגדה של האלוף טל ובפיקודו של אל"מ רפאל איתן („רפול“).
בתום המלחמה, הייתי פעיל בהחזקת בטחון שוטף בשטחים המשוחררים,
בגדה המערבית. עם סיום שירותי הצבאי אוקטובר-נובמבר ש"ז, בדרגת סמל,
אחזור לקיבוץ גבעתי-ברנר.

ריקוד שדים

לפתע רעמים, אין התחלה, מבוול;
ריקוד שדים ענק, מרהיב שצוף.
דישדוש-רגליים רב, וזעקות רמנת,
מה טעם שנדמו כל הלבבות?

איך זה נסביר, והשפתיים לא הגלדו;
אל תדבר חייל, כי רק עיניך פה יעידו.
מה רב הדם, והדמעות אשר שפכת,
מה רב הסבל אשר על גב אמך השלכת.

מדוע זה עיניך במותך היו זכות, גדולות,
אם לא ראית ולא שמעת את בכי האמהות השכולות
איך שרצית, ולו לרגע קט,
לראות את העיניים התכולות של בת.

הנה נדמו כל הרעמים, הושלך השקט,
שדה-קטל ריק. שומם מאוד, נגמר הלקט.
ורק אתה נשארת שם, שוכב דומם,
נשארת על ירך, את פי הבור סותם...

סיפורי

ידוע לציבור הישראלי, שלא החיילים בלבד לקחו חלק פעיל במלחמת ששת הימים אלא גם אלה שטרם הספיקו להתגייס לשורות צה"ל – הגדנ"עים. לגדנ"ע היו תפקידים מוגדרים לימי המלחמה ועלי כמדריכת גדנ"ע הוטל לממש אחד מתפקידים האלה. ואמנם, לא היתה זו מלאכה קלה.

התפקיד היה: להקל על צוות הרופאים והאחיות בבית החולים בלינסון את עומס הפצועים, שעתיד היה להגיע לבית חולים זה עם פרוץ המלחמה.

בצהרי היום הראשון למלחמה חילקתי אני וחברתי – אף היא מדריכת גדנ"ע – קארטונים שחורים להאפלה לקבוצת הגדנ"עים, שנקראו לאותו יום (הגדנ"עים התחלקו לשלוש קבוצות שפעלו בשלוש משמרות) ועוד בטרם ירדה החשיכה, בית החולים כולו לבש שחורים, כאילו לאות אבל על מה שעתיד היה לקרות בקרבו.

בלילה של אותו יום היינו כולנו דרוכים ומוכנים לקבל את פניהם של אלה, שהיו כה זקוקים לעזרתנו. ידענו שמיספרם של אלה משקף למעשה את מצבנו בחזית. לשמחת כולנו בלילה הראשון עסקנו רק בהכנות אחרונות וחזרה על ההוראות. כן גם ביום שלמחרת. אבל בלילה של היום השני לא ראיתי סוף לאותם טנדרים ואוטובוסים עם דגלים לבנים ועליהם מגן דוד אדום, שעשו את דרכם רובם ככולם משדות עזה, רפיח, אל עריש... אלינו. הראשונים שקיבלו אותם – הגדנ"עים. בזהירות הראויה לציון העבירו את הפצועים, אם באלונקה ואם ברגל, מן הרכב לחדר המיון ומחדר המיון אל המחלקות השונות, שעליהם הורה הרופא. המתח גבר בבוא הפצועים בהליקופטרים.

לא אחת קרה, שאחד הפצועים קל בשעה שחיכה עד שצוות הרופאים והאחיות בחדר המיון יתפנה אליו, משך אליו בסיפוריו קבוצת גדנ"עים, וכשבאתי לפזר קבוצה כזו, משום שהפריעה בעבודת הרופאים, שמעתי את קולו של הפצוע מתפלל: „מדוע את כועסת עליהם? הלא גם הם עתידים להיות חיילים; גם מהם יצפו הוכחה עצמית“.

היום השלישי והרביעי עברו. נכנסו לתלם העבודה. אני וחברתי כמעט שלא ישנו. בלילות עבדנו שתינו. שהרי אז העומס היה הגדול ביותר. ביום נהגנו לישון בתורנויות.

שבויי מלחמה מצריים

אחד המאורעות המעניינים ביותר, שאירעו בימי המלחמה בבית החולים ושהתפרסמו במהירות רבה יותר מאשר ביקורה של גולדה מאיר ושל אשת הרמטכ"ל דאז, גב' לאה רבין, – היה בואם של כמה משבויי המלחמה הפצועים אלינו. אלה כמובן לא הוכנסו לחדר המיון, בו הוכנסו הפצועים שלנו (שנבנה

במיוחד לימי המלחמה). לכן לא ראיתי אותם, אבל אחד מחניכי שראה פצוץ כזה יושב בניידת מלווה עלידי שוטר צבאי, סיפר לי בהתלהבות: „המדריכה, חבל שלא ראית אותו; עיניו היו קשורות; הוא היה כזה ביריון גדול, עד שלא יכול לשבת זקוף בניידת. היו לו בגדים מנומרים, אומרים שהוא מהקומאנדו המצרי שנתפס בסביבות לאטרון“.

מן הראדיו בבית החולים שמעתי, כמובן, כי ידנו על העליונה בקרבות. אבל לאמיתו של דבר, לא שמחתי בכך כלל. במרעיני ראיתי כמה רבים הם האנשים, שהמלחמה הזו קיפחה אותם בעשותה אותם נכים ובעלי־מום. זמן־מה אחרי המלחמה, כשנשלחתי להדריך בקייטנה של ילדים יתומי־המלחמה – מיספר המקופחים הוכפל בעיני. לכן ביום השישי למלחמה כאשר חברתי העירה אותי משנתי ובמקום לבשר לי, כי באו פצועים אמרה – „מדינות־ערב הסכימו לשביתת־נשק עמנו“ – לא היה גבול לשמחתי. . .

סגן יוסף יודוביץ, בנה של שרה מבית ציטרין

ציון לשבח

קיבל ציון־לשבח על גילוי אומץ־לב ודבקות במטרה עלידי אלוף פיקוד הדרום, אלוף ישעיהו גביש. וזה סיפורו:

בבוקר ה־5 נצטוו סגן יודוביץ לנווט את גדוד הסנטוריונים דרך חולות טובעניים אל מיתחם־חוץ בצפון המערך המצרי של אברעגילה. לאחר 3 שעות של מסע, חלקו תחת הפגזה, הביא את הגדוד אל המיתחם. הסנטוריונים תקפו, אך נכנסו לשדה־מוקשים לא־מסומן. שמונה מהם נפגעו והתקפה הוכתה לאור. בעוד הטאנקים מתארגנים להתקפה שנייה, התייצב המג"ד בראש פלוגת החרמ"ש ופקד על יודוביץ: „לא מעניין אותי כיצד, אך הכנס אותי למעד!“ יוסי, בראש שלושת זחל"מים, מצא את הדרך, על הגבול שבין החולות והמוקשים ופרץ אל היעד. אותו זמן הבקיעו גם ארבעה סנטוריונים מהאגף הימני וכוח זה פתח בטיהור היעד.

תוך כדי קרב נצטוו יוסף לשלוח את הג'יפים של הסיירת עם כוח־טאנקים, כדי להציב חסימה בכיוון אברעגילה. ברם, הג'יפים לא יכלו לעבור בחולות ויוסף הורה להם לחזור אל תד"ל הגדוד בעורף (באחד הג'יפים נהרג טוראי יצחק דרויפבסקי, שזכה אף הוא בצל"ש).

יוסף עצמו, עם הזחל"מים שלו, הוביל את פלוגת־החסימה, בפיקודו של סרן זאב רם (אף הוא בעל צל"ש) אל המקום שיועד להם. פגז הידפק על דופן הזחל"ם. ואז הבחין יוסף בשמונה טאנקים מצריים ליד הכביש. בין כוחות־השריון פרץ קרב־אש. יוסף נחפו לסגת, אולם תיבת־ההילוכים של הזחל"ם נתקלקלה והרכב שותק בלב שדה־האש. הוא הורה לאנשיו לקפוץ ולתפוס מחסה בחולות. אך בעצמו נשאר בזחל"ם הפגוע ודיווח למג"ד באלחוט על מהלך־הקרב.

לפתע, עקב פקודה שלא הובנה כהלכה, החלו הסנטוריונים לסגת ויוסף נוכח, שהוא עומד להיוותר לבדו בשטח. אז קפץ מעל הזחל"ם (שנפגע כעבור רגע) הדביק בריצה את הסנטוריון האחרון, טיפס על סיפון תוך כדי נסיעה וכיוון אותו אל אנשיו המסתתרים בחולות. הוא אסף את כולם, וכשהסיירים נתלים על סיפון הטאנק כאשכול ענבים, הצטרף לגדוד. אחר־כך על כביש ג'בל ליבני נתקלו זחלמיהסיירות במיספר כל־ירכב מצריים והשמידום; להלך קרבו בזהירות לסכר רואפה וכבשוהו. סביב הסכר היו מצבור דלק ותחמושת, ו„עשינו שם ל'ג' בעומר יוצא מהכלל". הלאה, לכיוון קוסיימה. עתה נכנסו לשטח, בו היתה צפויה הופעת כוח ישראלי אחר, ועליכן הקפידו לירות רק דרומה. כששמע יוסף צעקה בעברית „אל תירו!" סבור היה, שהנה אירעה הפגישה המצופה ונחפו להדליק את אורותיו. והנה לאור הפנסים ראה חייל מצרי מנסה לטפס על הסנטוריון שלפניו ולשלשל רימון לצריח. הוא חוסל. . במהרה הגיע הכוח הישראלי האחר. ואולם ביחד עמו קרב לשטח גם כוח טאנקים מצרי והתפתח קרב שריון כשהזחל"מים של יוסף שוב באמצע. . . אז נדלק סנטוריון מימינו. יוסף פינה את ארבעת אנשי צוותו. אותו זמן ראה בפגוע פגז גם בזחל"ם המג"ד, משמאלו. הוא חש אליו, הוציא את שבעת אנשי הצוות, וכשבזחל"ם שלו דחוקים 22 חיילים־חיים, מתים ופצועים נסוג אל החולות שמצפון, מחוץ לטווח האש. הוא השכיב את הפצועים על החול, הושיט להם עזרה ראשונה והזעיק את הצוות הרפואי. ושם, כשמסביבו ניטש הקרב, המתין יוסף גוהר על המג"ד שלו, עד שהגיע הרופא. ולאחר זמן מה נחת הליקופטר שפינה את כל הפצועים.

אז חזר יוסף ידוביץ אל גדודו המיוותם והמשיך במלחמה.

הסיפור פורסם בספר הגבורה תשכ"ז – יוני 1967

צפורה בוצ'אן, (בת של גודל וחנה)

ידעתי, שגם אני עשיתי משהו...

מלחמת ששת־הימים החלה ביום שני ה־5 ביוני. אך בשבילי החלה אותה מלחמה חודש קודם לכן.

כבר בתחילת מאי, משהורגשה המתיחות, החל צה"ל בהכנות. ההכנות התפרשו לשטחים רבים. השטח, שאני עסקתי בו, הוא: בתי־החולים.

אני (כחיילת), שובצתי לעבודה בבית־חולים רוטשילד בחיפה (בית־חולים זה נמנה על הרשת הצפונית של בתי־החולים). תפקידי לא היה מוגדר. יום אחד עסקתי בהדבקת אגדים על החלונות. יום אחד עסקתי בסידור מיטות, יומנים, תרופות וכו'...

היו ימים, שבהם עבדתי גם בוקר וגם ערב. עבודת הערב והלילה היו בעיקר תורנות בחדר־המיון (קבלת חולים ורישומם בשעות הקטנות של הלילה) ובחדר

ילדים (שעדיין לא פונו מבית־החולים).

התורנויות היו קשות ומכבידות. אדם שעבד שמונה שעות בבוקר, קשה לו להיות ער לגמרי בלילה. אך, כנראה, שהזמן עשה את שלו. השעה הגורלית גרמה לו לאדם להתעלות מעל עצמו ולעבוד במאכסימום הכוח והרצון. בימים, שבהם עבדתי ביום, נסעתי ללון בקיבוץ מעין־צבי. גם שם עזרתי לחברי המשק במלאכות שונות, משום שידעתי שחסרות ידיים עובדות (חברים רבים גויסו לצה"ל).

ככל שהתחממו הגבולות, ככל שרבו נאומי המלחמה של נאצר, כן גברה עירנותנו לנעשה. ידענו, שעלינו לסיים את עבודות ההכשרה של בית־החולים למועד מסויים. אך למתי?

הבעייה נפתרה בהודעה טלפונית שקיבלנו, לפיה חוייבנו לסיים את עבודת ההכשרה ופינוי החולים עד למוצאי שבת ה־3 ביוני. עד לאותו יום (ה־3 ביוני) הייתי עדה למיספר מקרים, שבהם חלו אנשים מסיבות שונות. אחדים התמוטטו מנטל העבודה במתיחות ועצביהם התרופפו. ומעטים מאוד ניסו לאבד עצמם לדעת מדאגת־יתר לבנים ולאבות שבגבולות.

עם־זאת למדתי לדעת על מספר רב של מתנדבים, שרצו לעבוד בבית־החולים בשעת־חירום. הם הידפקו על השערים מבוקר עד ערב, ורבים מהם הושבו ריקם. גבורת הציבור לא היתה רק ברוח ההתנדבות, שפיעמה את כולם, אלא גם במשלוחי־המזון לחיילים באשר הם, באירגון „בייבי־סטר" לאמהות עובדות ובפעילות ציבורית בלתי־פוסקת.

בשקט ובבטחון

האזעקה הראשונה לא הבהילה איש. נדמה לי, שאיש לא רץ למקלט. כולם הלכו אליו. איש לא צעק, כולם דיברו בשקט ובבטחון. זו פעם ראשונה בחיי, שאני עדה לתגובות של אנשים למלחמה. תמיד חשבתי שהכול מבוהלים ומפוחדים, אך נראה שטעיתי. האזעקה הצמידה אותי ואת שאר הציבור סביב למקלטי־הראדיו למשך שישה ימים תמימים. היום הראשון של הקרבות עבר ללא תקלות מבחינת פצועים. בית־החולים נשאר ריק. הסיבה לכך היתה, שהקרבות התנהלו בדרום וכל הפצועים הובלו רק לבתי־חולים, הקשורים לרשת הדרומית. עם היפתח הקרבות על הרמה החלה זרימת הפצועים.

הפצועים מרמת־הגולן

בבתי־אחת הגיעו 12 פצועים מחטיבת־מילואים אחת, שניסתה לפרוץ לעבר ההרים והעמדות הסוריות. הם הובלו מצפת (לאחר שקיבלו טיפול קל) באוטובוס של „אגד" ועברו כברת־דרך די ארוכה נוכח מצבם הקשה. אני קיבלתי אותם בחדר־המיון. אני זוכרת, שטיפלתי בהם בכפפות של משי. עברתי על פניהם. כחנתי אותם ופחדתי להזיזם, פן אכאיב להם. רשמתי

שמותיהם ברשימה הצבאית, שהיתה מיועדת לארכיון הצבאי ולמשפחות הפצועים. אחר־כך הם הובלו עלידי הרופאים למחלקות השונות. הטיפול הראשוני בצפת העלים מעיני את צורת הפציעה. אך, בכל־זאת, מראם היה נורא. הם ניסו לדבר בשקט, אך בקולם הורגש הכאב. קשה היה להם לשבת בשקט. הם התעוּתוּ מכאב. הלילה עבר בצעדי־צב. כל הלילה הסתובבתי בחדר־הפצועים. עברתי ממיטה למיטה ובדקתי, אם הם נושמים. פחדתי שמא ימות אחד מהם, ואני הרי לא ראיתי מימי אדם מת!

השחר עלה ועמו יום חדש. הפצועים התעוררו והתחלתי להאכילם. הייתי צריכה סבלנות של ברזל. אך היתה לי כזו.

הרופאים הגיעו לביקור ראשון ורשמו כל־מיני תרופות. מיד בגמר ביקור הרופאים, הגיעו כמה חברים שאיכשהו נודע להם דבר פציעת חבריהם והפגישה היתה נרגשת.

את רוב היום ביליתי ליד הפצועים. לקחתי אותם לבית־השימוש. קראתי לפניהם עתון או ספר. סיפרתי להם על עצמי והם ניסו לספר לי עליהם.

באותו ערב הגיע משלוח שני של פצועים, והפעם היתה גם נערה ביניהם. את הנערה הכרתי. הייתי מזועזעת. היא נפגעה מרסיס ברגלה בעת עבודתה (במסגרת גרעין נח"ל) בחולתה. צמרמורת אחזתני והרגשתי שאני מתמוטטת. זה 48 שעות אני ישנה לסירוגין (שעתיים ביום) ועתה עוד לעמוד בפני זה?! ובכל־זאת עמדתי איתנה.

שאר הפצועים היו בחורים צעירים, שהפסיקו את הקרבות באמצע הדרך לרמה. הם כל הזמן רטנו: מדוע לא הגענו עד הסוף? האם הרסיס לא יכול היה לחכות?! והרסיס לא חיכה ועמו גם הכאב. חלק מהם הועבר לחדר־הניתוחים והנותרים סופחו למחלקות השונות.

העבודה נעשתה קשה יותר ודרשה יותר ויותר סבלנות. המתח מבחוץ גבר, שמות ההרוגים החלו להיוודע והבנות החלו נשברות. לזו נהרג אח, לזו גיס, ולה חברה הטוב. הכול הפך לסיוט.

אני המשכתי לעבוד במשמרות יום וערב גם־יחד. הייתי די תשושה, אך מראה הפצועים עשה את שלו. אוכל כמעט ולא בא אל פי ורזיתי מיום ליום. יותר לא באו אלינו פצועים. השגחנו על אלה שנשארו בבית־החולים ונקשרנו אליהם. המלחמה הסתיימה.

צה"ל החל מבקר את פצועיו וכן המשפחות. נדמה לי, שאין מלים שיתארו את הפגישות הנרגשות של הפצועים עם הוריהם ומשפחותיהם. נודמנתי לפגישה אחת ודמעות זלגו מעיני. מיהרתי לעזוב את החדר!!!

הגיע היום לעזוב את בית־החולים. הייתי תשושה, אך מאושרת. ידעתי שגם אני עשיתי משהו למען האומה.

אליעזר דויז'ימינר – הנער המופלא

אליעזר נולד בגרמניה ב־1946. תאומים היו הוא ואחותו, מלכה, תיבדל לחיים. הוא בן אחותי, ועליה יכול אני לספר ביתר הרחבה. גם את אביו הספקתי להכיר. אנחנו גיסים שהם כאחים. מאז יום היוולדו, לא נפרדנו אלא לכמה חודשים בלבד. כל הזמן היינו יחד גם בחו"ל. עם כל הסובייקטיביות של בן משפחה, עלי לומר שהוא נולד עם חן מיוחד. זה היה ילד יפה, רביחן וגם נשא את שמו של אבי. לי אין בנים, ועליכן מלכתחילה היה לו מעמד מיוחד במשפחה. הרקע הביתי שלו הוא דתי־ציוני. ואולי להיפך, ציוני־דתי. אנחנו ממוצא פולני־ליטאי. הורינו, כלומר סבא וסבתא שלו היו יראי־שמיים עם השקפה מודרנית. ציונות היתה תמיד במשפחה. אמא שלו התחנכה מילדותה ברוח סוציאליסטית, וביחס לתקופה ולרקע המשפחתי היתה פרוגרסיבית מאוד. בימי מלחמת־העולם השנייה, כשהיינו ברוסיה, הכירה את בעלה הנוכחי, אביו של אליעזר, שבא מהעיירה הסמוכה לנו, מלאבה. שם באו בברית־הנישואין וגם ההריון התחיל עוד ברוסיה. עוד ברחם אמו, הוא עבר לגרמניה. גם בהיותנו ברוסיה היתה האווירה במשפחה חופשית, לא לאומנית. הדבר התבטא קודם־כל ב„ידישקייט“. שמרו על המסורת, גם אם אי־אפשר היה לקיים החגים כהלכתם. גם מבחינה לאומית נשמרה הזיקה, אף על פי שהרקע החינוכי הרוסי שלל השקפה לאומית. תמיד דובר על ארץ־ישראל כארץ היהודים. ההשתייכות היהודית גברה. היתה זו תקופת השואה וכל שבא בעקבותיה.

עוד לגבי הרקע המשפחתי שלנו אפשר לומר, כי כשם שלאליעזר היה מעמד מיוחד במשפחה, כך לאמו, שהיתה הבת הבכירה. ואת תפקיד הבת הבכירה במשפחה, היא מילאה בתקופה הקשה ביותר של המלחמה. היא היתה למעשה ידימינו של האב; או יותר נכון: ממלאת־מקומה של האם, הן מבחינת הדאגה לילדים ואני בתוכם, והן בעבודה. היא קיבלה החלטות קשות, שהיו לעיתים כרוכות בסכנת נפשות. היא ידעה בתקופת המלחמה להשליך נפשה מנגד, כדי לאפשר את הפינוי. בלי להיות שומרת־מסורת ידעה לתת להורים את הכבוד הראוי, לרבות הטיפול באם והטיפול באב, בזמן שהיה חולה ובעת שנפטר. היא טיפלה בקבורתו של האב בהעזה ובגרות רוחנית.

תכונה נוספת שלה היתה הצניעות. אדם הנחבא אל הכלים ואינו עושה זאת על מנת לקבל פרס, אלא פועל כך משום שכך צריך לפעול. מוכנה היתה תמיד לוותר על חלקה למען האחים והאחיות, ואחר כך למען הבעל והילדים. מידה זו ירש אליעזר. אביו, שהכרתיו רק לאחר הנישואין שלהם, דמה בתכונות אלו לאשתו: אדם צנוע, ממשפחה יהודית־פולנית, דתית. הוא גדל במשפחה ללא אב. בגיל צעיר נאלץ לעשות לפרנסת המשפחה. הלך בדרך מישרים. אדם שקשה היה לו לבטא את רגשותיו, אבל לבו מלא היה רגש. ידע לאהוב ולהיות מסור. ואני מעריך אותו לא רק מבחינה שכלית. בתנאים הקשים שלנו נאלצנו

לחלק מנה אחת לכמה אנשים, ותמיד היה אחד מציע לשני את המנה הגדולה יותר. . . בקיצור: אווירה משפחתית מלאת רגש, אהבה, צניעות ומסירות.

נכונות לעזור לזולת

אחת התכונות שאיפיינו את הנער היתה הנכונות לעזור לזולת. היו לו חברים רבים. היה מאוד רצוי להם. אם חבר זקוק היה לעזרה, אליעזר היתה הכתובת. כפי שכבר אמרתי, הוא נולד ב־1946 בגרמניה והגיע ארצה בשנת 1950–1951. אנחנו עלינו ב־1949. זו היתה השנה שלא גרנו יחד. הוא התחיל את חינוכו מגיל הגן בארץ, כשהוא מתקדם יפה, הן מבחינת ההישגים בבית־הספר, והן מבחינה חברתית. הוא הצליח בבית־הספר בחינו האיש. כולם העריכו אותו והתנהגותו היתה נעימה. הוא סיים את בית־הספר העממי בהצלחה. כל העת גרו בראשון־לציון באותו בית. הוא התקשר יפה לסיבה. כבר בבית־הספר פנה לתנועות הנוער שבמקום, ושוב בלי כיוון פוליטי מיוחד. אבל האווירה במשפחה היא יותר פועלית, משהו מן הסוציאליזם המודרני. בתנועת הנוער קיבל על עצמו תפקידים ברצון, לרבות בילויים ונסיעות. לא הייתי אומר שהיו לו תכונות של מנהיג. אבל היתה בו נכונות למילוי משימה בכל עת־צורך גם בחברה גם במשפחה. הדבר בא לידי ביטוי גם בפרטים קטנים כגון לרחוץ מכונית או לשמש שמרטף אצלי. אינני מבדיל בינו ובין אחותו, אבל אותו הייתי צריך לשכנע פחות מאשר את אחותו לשבת אצלי, „בייביסיטר“, בלי לקבל פרס. כשאמרנו שאנחנו רוצים לצאת, הוא תמיד היה מוכן לשבת עם הילדים. והילדים שלי קיבלוהו ברצון רב.

בגמר בית־הספר העממי, הוא נכנס לתיכון ריאלי בראשון־לציון. תחילה היו לו קשיים במעבר. היה הבדל רב בין הלימודים בבית־ספר עממי לדרישות של בית־ספר ריאלי. והיו לו הרבה התייעצויות אתי, לא משום שלא היתה לו אפשרות לדבר עם הוריו על כך, אלא משום שהיה לו קשר מיוחד אתי, אולי משום שמבחינה מקצועית יכולתי לעזור לו יותר. היה מסוגל לראות את עצמו כמו־שהוא תוך הערכה מציאותית: „השאיפות שלי יהיו בהתאם ליכולת שלי“. ואמנם, השאיפות שלו היו בדרך־כלל ניתנות לביצוע, בכל התחומים. הוא סיים את בית־הספר התיכון והגיעה שעת היציאה לצבא. גם כאן התחילו שיקולים. לראשונה ראיתי את אליעזר מבוגר. כידוע, בתוך המשפחה אין חשים כליכך בהתבגרותו של הילד. הוא תמיד היה מקובל אצלנו כליזר הקטן, הילד. ולפתע התחיל לזיז לדבר על כך, שהוא רוצה לשרת ביחידה קרבית. גם הופעתו החיצונית, החוסן הגופני שלו, הרשימו. פקחנו את עינינו והנה אליעזר בגר. אביו התקשה בענייני פרנסה והיו לו תקופות קשות למדי, כשגרו בחדר אחד. אבל היתה בו תכונתה של אמו לא להתלונן ולקבל את המציאות כמו־שהיא; לחפש תמיד את החיוב, אפילו בתקופה הקשה ביותר. הוא היה מסוגל לחייך גם כשהיה עצוב לו; לחפש את הצידוק גם כשכעס. היו מקרים שכעסתי עליו,

אבל לא יכולתי לבעוס עליו זמן רב. ראית שהבחור קצת שונה מהמקובל בקרב בני-נוער: תלבושת, תסרוקת, דרכי-בילוי, קריאת ספר; עניין ומעקב אחרי הנעשה בארץ ובמשפחה. עניין במשפחה במוכן הרחב, לרבות האחים והאחיות בחו"ל.

לא היתה לו נטייה ללכת לדיסקוטקים ולבילויים מסוג זה, אם כי ידע לרקוד. כשנערכו נשפיות בלילות שבת, ידע לצאת עם בת ולשוחח על דברים, שאפילו אסור להשיחם להורים. כאן בלטה אצלו התכונה של התחשבות בזולת, האופיינית לגיל ההתבגרות; הרצון להופיע כבחור טוב בעיני הנערה. היה קשור בכל לבו לנעשה בארץ ולצוו היסוד, שיש לבנות, יש לעבוד. היתה תקופה, שכיתות שישית ושביעית יצאו לשירות לאומי. אליעזר היה בין הראשונים. הוא עשה את עבודתו על הצד הטוב ביותר. כך הבין הוא שצריך לעשות. וכך עשה.

היתה לו נטיה למכאניקה, אבל לא משהו מיוחד. היו לו ידיים טובות. זה רכש מאביו. אבל לא הגיע, כמובן, לדרגתו של אביו. לא היה לו תחביב מיוחד. נטה בעיקר לקריאה; התעניין בנעשה. אהב גם להסתכל בתוכו. לכאורה, היה זה פארדוקס. כלפי חוץ לא היתה אומר שהוא בחור, המסוגל להסתכל לתוך עצמו. פתאום נוכחתי שזה בחור המסוגל לחשוב ולראות עצמו כמר-שהוא. אלה הם הדברים הבולטים שאני יכול לומר על התקופה שלפני הצבא. בחור שנהג לטייל, שנטה לצאת עם חברים, לשבת עם ערב ולשוחח סתם. עס-זאת בגיל ההתבגרות, היו מדיפעם מסיבות עם חברים, שאהבו לצאת לפרדס או לפיקניק על שפתי-הים ולשוב בשעה מאוחרת. אינני יכול לציין התנגשויות על רקע זה בינו לבין הוריו. דבר נוסף שלא כל כך אופייני לתאומים, אף-על-פי שאינם זהים: יחסים טובים במיוחד בינו לבין אחותו. תמיד למדו באותה כיתה ומעולם לא רבו.

אביו הוא בעל משאת. היו מקרים שהיה מוכן לצאת עם אביו אפילו ליום שלם. ביקש חופש ולא שאל אם יקבל את הכסף. אם אביו אמר לו, שיש צורך להוריד, או להעמיס או לפרוק – אליעזר יצא בלא אומר ודברים. פעם בא אביו בשעה מאוחרת בערב והיה צורך להחליף גלגל במשאית הגדולה והכבדה. אליעזר ישב עם חברים בחדר. אביו שחזר עצבני אחרי יום-עבודה, קרא לו בקול. אליעזר יצא מייד ועזר לאביו עד גמר המלאכה. חבריו ישבו בבית וחיכו. והוא חזר בלא טענות ומענות.

שברון-לב ויגון עצור

תכונותיו היו גם פרי חינוך ואווירה בבית וגם פרי תורשה. תהיה זו טעות לומר, שלא היו לו אף פעם ויכוחים עם ההורים לגבי שעת הכנת שיעורים, שעת-חזרה הביתה, הקפדה על נקיון, דרישה להופעה והקפדה על עצמו. לא הייתי אומר, שהצטיין בהקפדה על הופעתו החיצונית. בלי ספק היו ויכוחים בעניינים אלה. אני זוכר את צורת הכעס שלו: היה מסתגר בעצמו ומחריש. אך קל היה לפייסו. נוח לרצות. אין לומר שוויתר על רצונו, אבל השלים עם

המצב. ויכוחים עם האחות היו, אבל תמיד בצורה סבירה. וייתכן שאני איני אובייקטיבי במידה מספקת. הערכתי את אחותו במיוחד וגם את בעלה, שידע להפריד ולשמור על איוון.

אם יש משהו שנותן להורים עוז לחיים ומקצת נחמה, הרי זו הבת. והיא גם מסוגלת לכך. היה שברוך-לב, שאין לתארו. גם אחותו סבלה סבל רב. היא לא ביטאה זאת במילים. היא השתדלה, בייחוד כלפי ההורים, להרחיק את הכאב ולשמור על הופעה חיצונית. אבל הפגישה בין האמא לבת חשפה את הכול. גם היא היתה מגויסת בתקופת המלחמה, הוא במילואים והיא עדיין בשירות סדיר. שימשה כמורה. כשהזקנו אותה לבוא הביתה, הדבר הראשון היה: ליפול בזרועות האם. ראית אז גם שברוך וגם נחמה. תודה לאל, שיש לנו את זה! ודאי שהדבר גרם קשיים עצומים. משום שהיא הפכה ליחידה ממש. אבל אלה דברים שאין עליהם שליטה. ואפשר היה לראות שלא היו הבדלים גדולים בין הבת והבן. אלה היו תוצאות החינוך שקיבלו השניים. אחרי גיל ההתבגרות המאוחרת לא היתה כל קנאה ביניהם. מעשה קל שעולה עתה בזכרוני: לבת היה יותר כספיכס משום שהיתה מורה וקיבלה כלכלה מהצבא בתקופת המילואים. היא נתנה לו עשרים לירות נוספות בעת שגויס, כדי שיוכל להגיע הביתה. הנכונות לתת היא היפוכה של הקנאה. היו קשורים זה לזו. היו יוצאים יחד להצגות, לקולנוע, לביקורים.

אליעזר התגייס לצבא ליחידה קרבית. לא רצה להיות פקיד ולשבת במשרד. הוא היה ביחידת הנדסה קרבית. שם עבר אימונים קשים מאוד, ולא היה מספר עליהם. אינני חושב שאליעזר היה מתנדב. לא, הוא לא היה מאלה שקופצים ראשונים. הוא לא רצה בצנחנים, אבל אם נשלח לצבא, העדיף יחידה קרבית. שוחחתי אתו בעניין השירות כצנחן. הוא לא רצה. אני רציתי להשיג דרכו מה שאני לא השגתי בצבא, לרבות קורס קצינים. דיברתי על לבו. הוא לא נטה. אז ראיתי זאת כחולשה. אבל הוא אמר שאין לו משיכה לצנחנים. כאמור, ביחידתו עבר אימונים קשים; מארבים מסוכנים ומבצעים מיוחדים. ואף-על-פי-כן, היה בא הביתה וחיוך על פניו, כרגיל. לאמא אמר שהכול בסדר. ומפרק לפרק היה מרמז, אילו סכנות היו פה ושם. הוא הלך אחר כך לקורס חובשים קרביים. היה במשך שנתיים וחצי באותה יחידה כחובש קרבי בהנדסה קרבית. הוא היה מלווה את היחידה, החל בבנייה בשטחים מסוכנים וכלה בסידורים שהיו כרוכים בסכנת-נפשות ממש.

אליעזר גמר את הצבא באורח תקין. היו לו מידי פעם התנגשויות קלות. הוא לא היה האיש, שהרכין את הראש. אבל ידע למצוא את דרכו. היה איכפת לו דבר אמת, היה איכפת לו הצדק. היה איכפת לו, אם התנהגו כלפי טירונים בצורה מעליבה. הוא התנהג אחרת ברגע שקיבל סיכוי להדריך. הוא התנהג אחרת ברגע שהיה לחובש. הוא טען, שהחובש הקודם לא היה טובלני במידה מספקת כלפי הפונים אל מיסדר-החולים בבוקר. היה שולח אותם מיד חזרה ורואה הכל כהצגה וכרצון להשתמש. אבל הוא לא התנגש עם בעליה-הסמכות. היה

מקרה שניסה לטעון נגד, וכתב מכתב־עירעור. זה לא עזר לו הרבה. הדבר חרה לו מאוד, אבל הוא הבליג. פעם אחת קיבל ביטול חופשה בשל איחור. משהו שיגרתי ביותר. הוא גמר את השנתיים־יוחצי עם חופשות מעטות. בתנאי שדה, בקרב. בדרך־כלל רחוק מהבית. לא הגיש בקשות־העברה. נשאר ברצון, טיפח קשרי־רעות יפים. היו לו חברים טובים, הן בין בני־דרגתו והן בקרב בעלי־דרגה גבוהים יותר. כשאמו שלחה חבילות, היא ידעה שהוא אינו אוכל לבדו ועליה לשלוח מנה כפולה ומכופלת. אם הוא מקבל חבילה, הרי זה בשביל כולם. אחר מותו באו מהיחידה שלו כעשרה אנשים. אחותו יודעת את שמותיהם.

בימי הגיוס ובתקופת המתח

סיים את הצבא והתחילה פרשת־הסידור בחיים. היו לו התלבטויות קשות. הוא נקרע בין הרצון להמשיך בלימודים ובין הרצון לעצמאות. הוא רצה להתקבל לאלקטרוניקה. דיברנו על כך רבות. הוא חשש שיהיה לו קשה בטכניון. לבסוף פנה לכלכלה. הספיק ללמוד שנה באוניברסיטה בירושלים, ונקרא לשירות מילואים למלחמת ששת־הימים. בראשית לימודיו בירושלים היה לו קשה להיות מחוץ לבית, אבל גם שם מצא חברים. ביניהם שניים מראשון־לציון. הם שכרו חדר משותף ואליעזר גמר בהצלחה את השנה הראשונה. חבריו לחדר היו שניים משנה ראשונה, ואחד שנה שנייה. הם היו בערך באותו גיל. יש לו גם בן דוד בירושלים, בן־אחי שגר שם והם למדו יחד כלכלה. למדו ובילו יחד. בתקופה זו קשר אליעזר קשרים עם חברה. יצא אתה למעלה מחצי שנה. ושוב אותה תמימות או יחס אנושי. תמיד אותן ההתלבטויות: איך להתנהג ומה לעשות? להשאר ג'נטלמן עם מרכאות ובלי מרכאות. בדרך־כלל היה מתייעץ איתי. אני נהניתי ללוותו בתקופה זו של גיל־ההתבגרות. הוא היה בחור, שנוח היה לשמש לו יועץ, משום שהרגשת כנות, הבנה, גמישות.

ערב מלחמת ששת הימים, כשהתחיל המתח, היתה חופשת לימודים של חודש מאי. הוא היה בבית. אביו נקרא קודם־לכן למילואים ליחידה קרבית, יחידה 7. בבירגפגפא. אדם בן 48 התנדב לנהוג באוטו שלו. אחר־כך אפשר היה להחליף אותו. כשראו שהדברים נעשים רציניים יותר, היו מוכנים להציע נהג אחר, כדי שיחזור, אבל הוא סירב. אליעזר היה השני במשפחה שגויס, ואני הייתי השלישי. כשאביו גויס, הוא הרגיש מאוד לא טוב, שאבא הולך לפניו. והוא חיכה בכל רגע, שיקראו גם לו וקיבל בשמחה רבה את צו־הקריאה. עוד הרגיע את אמא, שלא תדאג. הוא אמר לאביו שיקח בגדים. ידע שאין זה צחוק. אליעזר יצא והקשר אתו נפסק.

כעבור מיספר ימים, גויסתי גם אני. עמדנו בכתובים בימי המלחמה. המכתב האחרון שקיבלתי ממנו ליחידה שלי, היה יום לפני שנפל. הוא הודיע, שהם יוצאים לקרב. במכתב זה אתה שומע בחור, המדבר על חברים, רומז שהם יושבים בתנאים קשים ובמתח. רמז של פחד. איננו יודעים מה עלינו לעשות; העניינים מתחילים להיות רציניים. אבל אין דבר. התעניין במשפחה, איך

הילדים; אם אני יודע משהו על אבא. לא קיבל ממנו מכתב, אם אני בקשר טלפוני. גם אמו ואביו קיבלו מכתבים. זו היתה ההתכתבות האחרונה שלו. מכאן ואילך קיימת רק עדות שמיעה, או תיאור, איך קיבלה את הדבר המשפחה. לגבי עצם המקרה נתפרסמו דברים בעתונות, והיחידה שלו כתבה. גם המג"ד סיפר לי. אני התעניינתי לא רק אצל חברים בדרגה גבוהה יותר, אלא פניתי אל חברים לשורה. זו היתה יחידה חדשה, שהוא צורף אליה. היתה זו הפעם הראשונה שהוא היה במילואים אחר שירות החובה; יחידה בחטיבה 11. הוא היה חובש קרבי ביחידת חבלה. ומעניין: רק ימים אחדים היו יחד, וחברים שלו ידעו לציין תכונה אופיינית שלו. סיפר לי חבר, שאליעזר היה מכין לעצמו תה והיה מביא לחברה מסביב קומקום קפה. גם לאלה שהיו בעמדות בתקופת המתח. גם כאן הוא לא אכל לבדו, אלא התחלק. גם כאן נתגלה כבחור חברתי, שקט, מוכן לעשות את שאומרים לו, ומוכן לעזור. וגם המעשה שעבורו קיבל ציון לשבח אופייני לו. זה היה ב־6 בחודש יוני. היחידה שלו היתה במרחק מה מחאן־יוניס וטאנקים של יחידה אחרת עברו באותה סביבה. טאנקים אחדים עלו על מוקשים, נתקעו במקום, ולא יכלו לזוז. הומטרה עליהם אש כבדה מיחידות מצריות בסביבה. בלי שתינתן פקודה, אלא רק נאמר שהטאנקים בסכנה, התנדב אליעזר, קם ויצא, תוך ידיעה שישנם מוקשים בשטח. הוא הגיע עד הטאנקים, חילץ צוות פצועים, הביא אותם עד ליחידה הרפואית שלהם. כך ניצלו אנשי הצוות. אחר־כך, סיפר לי המפקד שלו, לא העזו לתת פקודה. הם היו במבוכה, אולי לנסות דרך של פינאי אחר. אבל לאחר שפינו את הפצועים, ההפגזה גברה וגם הטאנקים עלו באש. אלה היו הרגעים הקריטיים, שהצילו את חיי הצוות, שהיו בתוך הטאנק. החברים שלו וגם המפקדים סיפרו שבאותו הערב לא הראה כל סימן של החשבה עצמית או טפיחה על הכתף. הוא פעל כך, וחסל. הוא חזר לתפקידו הרגיל, בלי דיבורים יתירים.

החיוב עדיף על השלילה

אצל לייזר היה בלא־ספק רצון עז לחיות. כמעט שלא ראיתי אותו מדוכא. התגובות שלו במצבי־מתח היתה התעורדות. תמיד הרצון לראות את האור בחושך; להעדיף את החיוב על השלילה. אבל כשדיברנו על המלחמה, ואני אמרתי שבמלחמה יש סכנה של מוות ואיש אינו יודע מי יפול, הוא לא זילזל בזה. הוא רק אמר, שזאת לא יכולה להיות סיבה שבגללה נכופף את הראש. הוא היה בחור המתבגר ברוחו. היה בו רצון לחיות, לבלות עם בנות והיו לו חוויות והוא בא לספר לי בשמחה, שזה בסדר. אז ראיתי את הפריחה האחרונה של הבחור המתבגר. הוא רצה לחיות בלי שום־ספק. אבל זו היתה מין התלבטות פנימית, שלא הגעתי עד סופה. האם אנחנו סובייקטיביים לגבינו? לא ראינו בו במידה מספקת את הנכונות להקרבה. אילו שאלו אותי מקודם, האם לייזר מוכן היה לפעול בתנאים האלה, כפי שפעל, אני מודה שיתכן והייתי מתקשה לתת תשובה. אולי משום שאני לא הייתי מסוגל לעשות זאת. אצלי היה הפחד

מפני המוות קובע ומכריע יותר מאשר במקרים דומים או אחרים במצב זה. או ייתכן שהיו שיקולים אחרים באותו רגע. קשה כאן לחרוץ משפט. היו לאליעזר גם מצבים שבהם היה מסוגל לעשות למען חברים דברים שלא היו תמיד כליכך יפים וטובים: לחפות על חבר שעשה משהו לא כל כך טוב, לקח ג'יפ של אחיו. אלעזר היה זה שנטל על עצמו חלק מן האשמה. הוא טיפל בהשכנת שלום בין הנער ובין הוריו. עובדה שהוא היה תמיד מוקד של החברה שלו.

כל איש מתחיל בגיל מסויים לחשוב מה יהיה עליו מבחינת הישגים כלכליים, אינטלקטואליים, משפחתיים. זוהי שירת הברבור כביכול כשאדם מתחיל לראות עצמו בשיא כוחו, הגופני החברתי. לעיתים מופיעות גם בעיות גופניות מטרידות: קצת שערות שיבה, קצת מחלות, קצת כאבים. ההתעניינות במחלות בגיל זה היא הרבה יותר גדולה מאשר בגיל צעיר יותר. בדרך השיגרה תשמע יותר את המשפט: „העיקר הבריאות“. כלומר: הסכנה של החיים נעשית מודעת הרבה יותר. הפחד מהמוות; המחשבה שהחיים הם אפס; למה, למעשה הגעתי; למה בכלל אפשר להגיע, איך אפשר לחיות מהר? כל זה נובע בראשוראשונה מהאקטואליות של הפחד מפני המוות. הוא תמיד קיים, אבל לא באותה מידה כמו בגיל ההתבגרות. הוא פחות קיים בגיל ה־20. המתח המיני הרב, הסיפוק בתחום זה והנישואין גורמים סיפוק ומעצבים אינטרס של חיים והישג בחיים. בניית המשפחה והתחלה של הישגים אישיים אלה הם דברים המדכאים את יצר המוות.

לכן כששואלים אותי, מה הכריע אצל אלעזר, אין בפי תשובה ברורה. עם כל האהבה אליו, איני מוכן לרשום את כולו לזכות. לא אוכל לומר, שלא שלט בו פחד המוות. אבל הקוו השליט אצל הבחור הזה, היו החיים. צריך לחיות, אבל בעת ובעונה אחת היתה ההכרה, ואני נזהר לומר רגש החובה, שצריך להענות. עליו אפשר לומר: מצפון מופנם. הירהרתי הרבה במילים הראשונות שאמר כשנפצע. לא ייתכן שהוא לא פחד. אני לא רוצה להניח שהוא לא פחד. זה לא בריא שאדם אינו פוחד בכלל. רק המחשבה הראציונלית של פחד עוזרת להתגבר עליו. חוסר הפחד מכניס אותך לסכנת מוות. אני חושב שמה ששלט אצלו היה הרצון לעזור. ואז פעל כפי שפעל, ומכאן ההוכחה למה שאמרתי קודם: מצפון מופנם. הוא לא היה זקוק לפקודות. הוא פעל לפי צו פנימי שצריך לעזור. זה היה היסוד השליט ולא השיקול, מה יהיה עלי. אבל אני בטוח שהוא רץ תוך כדי זיעה ונשימה עמוקה, שזה אופייני לתגובות של פחד.

למחרת בערב, אחר שכבשו את חאן־יוניס והיחידה שלו התמקמה בבית הספר ליד ההצטלבות בכניסה לחאן־יוניס, הוא ועוד 4-5 חברים ישבו במשמר מאחורי גדר, בגובה של מטר בערך. הם ישבו בכריעה על הברכיים. היה שקט מסביב. הקרבות היו כחצי קילומטר מהם, לצד הים. לפתע הופיעה חוליה מצרית, שכבר לא היתה במבנה סדיר, ופתחה באש, וצרור פגע באליעזר בחזה. הוא היה הקיצוני בשורה. לידו ישב חבר, ששמע אותו אומר: בני, נפצעתי. ואלה היו המילים האחרונות שלו. הכניסו אותו לתוך בית הספר ובהליקופטר

הטיסוהו לבית-החולים, אבל הכרתו לא חזרה אליו - הוא מת בדרך.
 לנו נדע הדבר רק כשהתחילו להודיע על נפגעים, בתום הקרבות. אשתי
 היתה זו שקיבלה את הידיעה הראשונה. מסרו זאת לאנשים בראשון-לציון
 מהעירייה ולמנהל הבנק, שהכיר את המשפחה. הוא חשש לבוא לאמא, ובא
 אלינו. האם היתה אז בודדה לגמרי: הבן, הבת והבעל בצבא. היא היתה
 אצלנו כל ימי המלחמה, עם אשתי, הילדים ואמנו. אשתי סיפרה, שאם היה
 מי במשפחה שעודד את הרוחות היתה זו אמא של אליעזר. זה היה לפני
 שנודע דבר האסון. אני הייתי זה שהלכתי להודיע לה. באותו יום כבר התחילו
 להופיע חיילים ששבו מן החזית הביתה. ובאותו בוקר אמרה, שהיא תסדר
 את הבית. . .

פגישת ניצולי השואה במלאכה ב-1945 • ניצול-געוואָרענע
 פון אומקום טרעפן זיך אין מלאווע אין 1945
 Meeting of those who had survived the Holocaust in Mława in 1945.

צ ב י א ל י א ב ז " ל

צבי אליאב היה בראש וראשונה מורה מחנך. הוא ניחן בכושר של מחנך. עוד בגיל צעיר הוא הפך להיות מחנך למחנכים שפעלו לפי הדרכתו והכוונתו. השפעה עצומה היתה לצבי על הנוער, שקיבל ברצון סמכותו ומנהיגותו וברצון ושמחה נענע להשפעתו. צבי היה המנהיג המוסמך של השומר הצעיר במלאכה, שהצטיינה בפעילות ציונית ענפה. היתה בה השפעה חזקה לחלק החלוצי של הציונות. העיר שמש מרכז לחיים ציבוריים יהודיים והיתה לדוגמא לעיירות רבות בסביבתה. בחיים הציבוריים התוססים הללו היה צבי בין הפעילים ביותר, ובפרט בתחום הציונות העובדת.

קו אופי אחד מתבלט במיוחד, והוא – האופי של גלוי מאור-פנים לכל הבא במחיצתו. צבי היה פוגש כל אדם בסבר פנים, בעליצות מקרבת ומקרין שמחה על כל מי שבא עמו במגע. לא היתה פגישה עם צבי שהוא לא השמיע בדיחה שנונה והלצה מרטיטה. כזה היה צבי בפעולותיו.

הוא הצטיין בכושר בלתי נלאה לעבודה, שופע מרץ, עושה בעצמו וסוחב עמו את האחרים לעשיה. זריז תמיד, שקדני, צעדיו מוחשים וממהרים לפעולה. צבי שאב מנבכי בית מוצאו. בית אמיד, למדני, מסורתי. האב – ר' חיים אליהו פרלה ז"ל – למדן גדול בתורה היה. הספר לא מש ממנו. מראשי המדר-ברים והמטיפים בהסתדרות המזרחי היה וציר לקונגרסים ציוניים מטעמה. האם – נצר מבית חסידי, שתורה וגדולה חברו בו יחדיו.

עוד בחוץ לארץ בחר צבי בהוראה ובחינוך. במקצוע זה ראה ייעוד ומצא בו סיפוק רב.

בעלותו ארצה המשיך בהוראה, תחילה בבית הספר לנערים קשיי-חינוך של עירית תל-אביב, אח"כ בגמנסיה "שלוה" ומשם לביה"ס תיכון חדש. בשנים האחרונות שמש חבר הנהלת ביה"ס תיכון חדש.

מסירותו, התענינותו בילדי ביה"ס, בכל ילד כמעט, היתה ללא גבול. הילדים אהבו אותו והתרפקו עליו. הם הרגישו היטב, שלפניהם ידיד אמת, הדואג להם ומעונין לעזור. צבי ידע את הסוד של הליכה משותפת עם התלמידים, לרכוש את אמונם. והם בטחו בו, היו משיחים בפניו את דאגותיהם. בכינויי חיבה הכתירו אותו וקראו לו "צבי קטן".

גם על חבר המורים התחבב צבי בזכות מעלותיו הטובות, הצניעות שבו והרצון לעזור לזולת.

לא איש דיבורים היה צבי, אלא איש המעשה היה. לא שמענו ממנו נאומים ארוכים. תמיד היה קצר וישר לענין.

איש מפלגה היה צבי, חבר מפלגת הפועלים המאוחדת, אותה ייצג במרכז

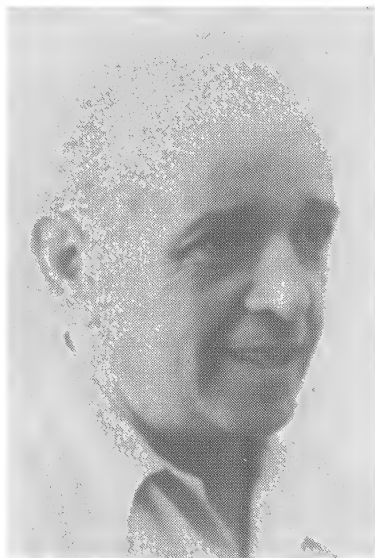
הסתדרות המורים. גם כאן ידע להתחבב על כל החברים, עמם פעל ביחד, ללא הבדל השתייכות מפלגתית. חבבוהו בגלל פשטותו, מתינותו, מאור פניו, מסירותו לעניין וההומור הטוב שלו. איש בעל שרשים עמוקים בתנועה, היה והוסיף לתנועתו כבוד בהופעתו השקולה בדיונים. צבי ידע תמיד למצוא ולהבליט את המאחד והמשותף ולהצניע את המפלג ואת חלוקי הדיעות.

מיד אחרי השואה, כשהתגלה החורבן האיום של יהדות פולין, ובתוכם יהדות מלאבה, התמסר צבי להקים קשר עם השרידים שנשארו לפליטה. במסירות לאין סוף, עשה ימים כלילות להקים את ארגון יוצאי מלאבה ולארגן עזרה לאנשי העיירה ניצולי המחנות. הוא הצליח להקים קשר עם אנשי מלאבה הפזורים בכל חלקי תבל, לקבל מהם אמצעים כספיים, לארגן ולפתח עזרה רחבה לשרידים שהגיעו ארצה. מאות מכתבים היה כותב בעצם ידו, לקיום ולחזוק הקשר הזה.

צבי היה הרוח החיה בוועד הארגון ושמש יו"ר שלו מיום היווסדו ועד יום הסתלקותו. בעבודת קודש זו, השקיע צבי כוחות על-אנושיים, ללא גבול וללא חשבון של זמן. את נפשו השקיע בעבודה זו ואין פלא, ששמו וביתו נהפכו לכתובת למאות בני העיר שהגיעו ארצה, ולא לפי בני העיר בתפוצות.

במותו של צבי אליאב אבד עסקן רב פעלים, מחנך מוכשר וידיד גדול לתלמידים. מותו הוא בוודאי אבידה גדולה למרכז הסתדרות המורים, אשר אבדה אחד האנשים המרכזיים והמסורים. ויוצאי העיר מלאבה אבדו במותו של צבי את האיש המרכזי והדמות החביבה ביותר שלנו, החסרה בעבודתנו היום-יומית.

דמותו הנלבבת תלווה אותנו עד יומנו האחרון.

צבי אליאב (הרשל פערלא)
Zvi Aliav (Hershl Perla)

יונה ליפונסקי ז"ל (דברים על קברו)

אנו מבכים את הליכתו של יונה – אולם למעשה, אנו מבכים כאן את עצמנו, את ראשונינו, את אלה שלא דמשתכחין.

יונה – תמיד מסודר, מצוחצץ, ממש מכופתר (עד הכפתור האחרון). חיצוניותו זאת מעידה על פנימיותו ועל אופיו. סולידי, שקט, נימוסי, אינו מרים את קולו, נוח לבריות. אינני זוכר אותו מתרגז. ברחוב פוסע לאטו "עקב בצד אגודל". תמיד חיוך קל מרצד על שפתיו ובפינות עיניו. מתייחס לקטנות כמו לגדולות. תמיד באותה הרצינות, באותה האמת שלו ותמיד ברצון לשכנע אותך. איש מלאכה זה – אין רבים כמוהו, שחיו את העיירה באינטנסיביות כזאת, מתוך ידיעת האנשים והענינים ובהזדהות אתם. אין רבים כמוהו, כי אם יש, אז הם מעטים.

ואני מעלה בזכרוני את ילדותי, את חנות המגדניה של האלמנה ויטה, אמא שלו. אני מעלה בזכרוני את יונה ואת וולף. וולף היה כאן, חזר לחו"ל ונטרף ע"י הנאצים. ויונה, אשר עם בואו הנה, הרגיש את עצמו בביתו ולא זו מכאן יותר. ועם הפכו לישראלי – המשיך להוות חלק רוטט של היסטורית מלאכה.

כל חייו היה פקיד. אני מזכיר את המילה במובן הנעלה מבחינה Civil service. דייקן, מתייחס ברצינות לכל מילה כנאמרת וכתובה, העמיד את עצמו לשרות הציבור, אהב את עבודתו.

ואם אני מעלה לפני את זכרונות מלאכה, הרי יונה ליפונסקי משובץ כאבן חן בכתרה של העיר. אני, כילד, זוכר אותו כחבר "פריקאשטשיקעס פארייץ" (אגודת הפקידים – גם אבי המנוח היה חבר בו). הסרט נע – ואני מוצא אותו ב"הזמיר", אשר ברחוב דלוגה, ושם הוא ב"דראמאטישן קרייז" (החוג הדרמטי) בהנהלתו של ארק גרינברג המנוח. ואחר כך, יחד אתי ועם חברים רבים החיים בתוכנו, ואלו שהלכו מאתנו – ב"דאָס מלאווער לעבן". ובהמשך טבעי בארץ: טיפול בעניני יוצאי עירנו.

עבודתו בארץ כרואה חשבון – קשתה עליו. הוא, אשר כולו יושר, כולו מוסר, היה צריך להאבק לא פעם עם הקליינטים שלו על "התאמת" המאזן לצרכי מס הכנסה וכדומה. ולא פעם אמר לי בשיחות אישיות: "חיקל, נמאס לי הדבר. היהודים האלה אינם מבחינים בין גרבסקי לבין מדינת ישראל –

רימו שם ורוצים לרמות כאן. אני אינני יכול להיות שותף לזה. טוב לי שלא כולם כאלה, אחרת בכלל לא הייתי יכול לעבוד במקצועי כאן".

איש עממי. צמוד ל"עמך". בחו"ל - מנהל בנק לודובי (עממי), עוסק בענינים "שער און אייזן" (חייטים, סנדלרים, בעלי-מלאכה קטנים). לא רק מנהל בנק, ממליץ על הלוואות, אלא חי ממש את חייהם. אנציקלופדיה של העיר, אמרתי - אין רבים כמוהו.

חבר טוב, נעים הליכות, בעל חוש הומור דק וכולו רונן רנן פנימי ומעלה על שפתיו משירי מלאכה. מסתפק במועט ואופטימי - אופטימיסט ללא גבול בענין עצמו, בענין מחלתו...

הלך מאתנו קטע רוטט מעירנו, מישותו של כל אחד מאתנו. למשפחה, לגינה, לבעלה, הילדים והנכדים - לחיצת יד והשתתפות בצער - ואף לנו לעצמנו, כאבלים - מילות נחמה.

הנני פטור מלהכריז, כי לא נשכחתי. לא נוכל שלא להעלות את זכרו בפגישותינו, בהעלות זכרון עירנו שנחרבה, הורינו, בנינו ומשפחותינו שעלו על מוקד העיריה. במפגש מלאבאים, עם באי-חוץ, בשיבות הועד - זכרו יעלה בפנינו ממילא, הוא יצוף ויעלה. יצוף ויעלה בזכרוננו שמו של יונה ליפינסקי. הלך מאתנו חבר טוב, איש תמים וישר שהליכותיו צדק, שפר ונועם.

יונה ליפינסקי ז"ל
Jojne Lipinsky

האחים שפירא בשרות
פעיל בצבא הפולני

די ברידער שאפיראָ
אין פוילישן מיליטער.

The Shapira brothers on
active service in Polish
army.

חיילים יהודים בצבא הפולני • יידישע סאלדאטן אין דער
פוילישער ארמיי • Jewish soldiers in the Polish army

ד. ארגוני בני-העיר

בישראל ובתפוצות

לאנדסמאנשאפטן אין ישראל

און אין די תפוצות

מיפגש יוצאי מלאבה בתל-אביב, 1965

- צוזאמענטרעף פון מלאווער יידן אין תל-אביב, 1965

Meeting of Mlawa Jews in Tel-Aviv, 1965

מיפגש יוצאי מלאבה בתל-אביב, 1967

- צוזאמענטרעף פון מלאווער יידן אין תל-אביב, 1967

Meeting of Mlawa Jews in Tel-Aviv, 1967

יידן פון מלאווע אין ישראל און אין די תפוצות

מיט די ווייטערדיקע שורות ווילן מיר דערציילן וועגן די לאַנדסמאנ-שאפטן-אַרגאַניזאַציעס און גרופן אין דער יידישער מדינה, ווי אין דער גרויסער וועלט, זייערע אויפטוען און אויפגאבן, דערמאנען מענטשן און געשעענישן, כדי כאַטש אין אַ באַגרענעצטער פאַרם געבן אַ בילד פון דער געזעלשאַפטלעכער, קולטורעלער און סאָציאַלער טעטיקייט פון מלאווער יידן.

די גרינדונג און גרינדערס אין ישראל

אין חודש פעברואר 1945 (שבת תש"ה), ווי נאָר עס זענען דערגאנגען די ידיעות וועגן דעם אומקום פון פוילישן יידנטום, האָבן די אָפּשטאמיקע פון מלאווע זיך גענומען אַרגאַניזירן, כדי אויפנעמען די שארית הפליטה, וועלכע האָט אָנגעהויבן קומען אין לאַנד. יענעם חודש איז אַרויסגעלאָזט געוואָרן אַ ווענדונג צו אונדזערע לאַנדסלייט, אונטער-געשריבן פון קאָמיטעט: זאב ווינדיצקי ז"ל, יעקב ווינדיצקי ז"ל, משה איוואן ז"ל, שמחה כץ ז"ל, יונה ליפניסקי ז"ל, יצחק שאפיראָ ז"ל. זיי האָבן אויך געשאפן אַ ספּעציעלן הילפס-פּאָנד פאַר די נויטבאַדערפטי-קע און גערופן צו פארייביקן דעם אומגעקומענעם יידישן ישוב אין מלאווע.

פאַרזאַמלונגען און אזכרות

יעדעס יאָר אָרדענען מיר איין אַ מסיבה לכבוד דעם יום העצמאות פון מדינת ישראל. די פייערונג קומט פאַר אין אַ גרויסן זאל, ביי גע-דעקטע טישן, מיטן אַנטייל פון א 200—250 פערזאָן. קורצע רעדעס און אַן אַרטיסטישער פּראָגראַם. אין אזעלכע מסיבות באטייליקן זיך אויך טוריסטן-געסט פון אויסלאַנד.

אינעם טאָג פון אומקום און גבורה, כ"ז בניסן, פירן מיר אדורך א טראדיציאָנעל-רעליגיעזן יזכור-אַקט ביי דער מצבה לזכר דער מלאווער קהילה אויפן בית הקברות אין קרית שאול און מאיז זיך מתייחד מיטן אַנדענק פון אונדזערע קדושים.

אין טאָג פון יום ב' בטבת (ווען מלאווע איז דערקלערט געוואָרן „יודענרייך“, נאָך דער ליקוידאַציע פון געטא), פירן מיר אדורך די

יערלעכע אזכרה, מיטן אנטייל פון א 200 לאנדסלייט (אין יאָר 1982). ס'ווערן ארויסגעשיקט א 350 איינלאדונגען. נאָך דעם רעליגיעזן טייל, מיט א חזן און אנטשפרעכיקער רעדע און אדורכלייענען אויסצוגן פון „פנקס מלאווע“ — ווערט דערקלערט אן איבערייס. דערנאָך קומט פאָר אן אלגעמיינע פארזאמלונג, אויף וועלכער ס'ווערט אָפגעגעבן א טע-טיקייט-באריכט און מען וויילט אויס א פארוואלטונג מיט א רעוויזיאַנס-קאָמיסיע. דאָרט ווערן אויך דערמאָנט און באערט די געשטאָרבענע מלאווער יידן אין לעצטן יאָר אין לאַנד און אין אויסלאַנד.

די לאַנדסמאנשאפט אין ישראל איז אַ געזעלשאפט, לעגאליזירט אין אינערן-מיניסטעריום און ווערט געפירט לויט איר סטאטוס און געזעצן פון מדינת ישראל. די פארוואלטונג, וועלכע ציילט 13 מיטגלידער, האלט אַפ אירע רעגולערע זיצונגען איינמאָל אין חודש, אויף וועלכע מען באהאנד-לט לויפנדיקע פראגן. אַלע מיטגלידער באטייליקן זיך אין די זיצונגען.

„בית מלאווע“

מיט יאָרן צוריק האָבן מיר געקויפט אַ 3-צימער וווינונג און זי פאָרוואַנדלט אין אַ מיניאטור-מוזעאום, ארכיוו, סעקרעטאריאט און אַרט פאַר צוזאַמענטרעפן, קאָנפערענצן, זיצונגען אדג"ל. „בית מלאבה“ גע-פינט זיך אין צפון תל-אביב, אויף דער רמז-גאס נומ' 35. דאָרט האלטן מיר אַפ אונדזערע זיצונגען, אזכרות מיט אַ קליינער צאָל באטייליקטע, פארטיילונג פון סטיפענדיעס, אויפנאמעס פאַר געסט אאז"וו. פאַראן אויך א פערמאַנענטע אויסשטעלונג פון בילדער, פאָטאָגראַפיעס און דאָקומענטן פון דער יידישער מלאווע, אן אַרכיוו, ביכער פון מלאווער מחברים און וועגן מלאווע.

פון אונדזער טעטיקייט

דער קאָמיטעט גיט אַרויס אַ ביולעטין אין יידיש, מיט באַריכטן פון די לאַנדסמאנשאפטן אין ישראל און אין דער וועלט, ווי אויך זכרונות און דערציילונגען פון דער פארגאנגענהייט. מיט יאָרן צוריק איז אויך דערשינען אין העברעיש „ידיעון“, רעדאגירט פונעם שרייבער פון די שורות.

מיר שטייען אין כסדרדיקער פאַרבינדונג מיט די מלאווער לאַנדסמאַנ-שאפטן אין די תפוצות.

איינמאָל אין יאָר פארטיילן מיר סטיפענדיעס פאַר שילערס, עטאב-לירט דורך דער לאַנדסמאנשאפט אָדער דורך יחידים, וואָס האָבן אויף אַזא אופן געוואַלט פאַרייביקן דעם אַנדענק פון זייערע אומגעקומענע צי פאַרשטאָרבענע קרובים.

מיר באמיען זיך צו באטייליקן אין שמחות פון מלאווער יידן, ווי אויך טרויער-אקטן אין פאל פון א פטירה, יאָרצייט און מצבה-אנטהילונג.

פאָנדן און סטיפענדיעס

צו פארייביקן דעם אָנדענק פון אקטיווע טוערס און זייערע קרובים, האָט דער קאָמיטעט עטאבלירט מיט יאָרן צוריק אַ ריי סטיפענדיעס און פאָנדן:

אויפן נאָמען פונעם גרינדער פון אונדזער לאנדסמאנשאפט, **צבי אליאב ז"ל**. פאַר דעם צוועק האָבן מיר באַקומען באשטייערונגען אין לאַנד און אין אויסלאַנד און פאַרטיילט סטיפענדיעס פאַר תלמידים, קינדער פון מלאווער, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט אין די לימודים. מיטן אויסשעפן זיך פונעם פאָנד, איז פאַרענדיקט געוואָרן די פאַר-טיילונג.

אויפן נאָמען פון **סאַל בינענפעלד ז"ל**. דער פאַרשטאַרבענער איז געווען דער וויכטיקסטער שפענדער פון דער פאמיליע בינענפעלד אין טשיקאַגאָ. מיט זיין טויט, איז אָפגעשטעלט געוואָרן די באשטייערונג און די פארבינדונג מיט דער משפחה. דאָך האָבן מיר איבערגעלאָזט דעם פאָנד, כדי ווייטער אָנצוהאַלטן דעם אָנדענק פון פאַרשטאַרבענעם. אויפן נאָמען פון **הינדע און ישראל קליין ז"ל**. דער פאַרשטאַרבענער איז געווען זייער טעטיק ביי די מלאווער אין ניו-יאָרק און באַזונדערס זיך פאַרנומען מיט דער שארית הפליטה, וואָס זענען געקומען קיין אמעריקע. צו יעדער יאָרצייט נאָך די עלטערן, שיקן זייערע קינדער געלט-סומען פאַר דעם סטיפענדיע-פאָנד.

אויפן נאָמען פון **משה איוואָן ז"ל**, פון די גרינדערס פון אונדזער לאנדסמאנשאפט און אקטיווע קאָמיטעט-מיטגלידער אין תל-אביב. צו אים אין געשעפט זענען געקומען לאַנדסלייט מיט פאַרשידענע בקשות, אָדער דאָרט זיך טרעפן מיט שטעטישע.

אויפן נאָמען פון **חנה ליפנינסקי ז"ל**, לאַנגיאָריקע מיטגלידערין פון קאָמיטעט, די פרוי פון יונה ליפנינסקי ז"ל, פאַרזיצער פון מלאווער אירגון אין ישראל.

אויפן נאָמען פון **אהרן דזשאלדאָוסקי ז"ל**, לאַנגיאָריקער קאָמיטעט-מיטגליד.

אויפן נאָמען פון **שינע חנה און חיים לייב פערל ז"ל**. געשפענדעט פאַר דעם פאָנד האָט זייער זון דזשעק פערל, וואָס וווינט אין וואַנקאָווער, כדי צו פאַרייביקן דעם אָנדענק פון טאַטע-מאַמע.

אויפן נאָמען פון רעכל און אליעזר קאַרנברוט ז"ל. געשפּענדעט
האַט זייער זון ישראל קאַרנברוט פון מעקסיקע, צו פאַרייביקן דעם
אַנדענק די עלטערן.

צוזאַמענשטעל פון די אינסטאַנצן (1983)

אלתר יעקב (פאַרזיצער), אלתר משה, בלום אברהם (בוכפירונג),
בענדער לאה, גראביע שמואל, ווינדיצקי אברהם, טיק צבי אריה, ליכטער
צבי, פלס משה, צוקער יהודה, שפירא חיה, שרעפי דוד (סעקרעטאר).
רעוויזיאַנס-קאָמיטע: דזשאלדאָוסקי אריה, הערמאן יוסף, קאופמאן
פנחס.

רעדאקציע-קאָלעגיום פון יזכור-בוך: אלתר יעקב, גראביע שמואל,
פלס משה, שרעפי דוד.

ישיבה חגיגית של הוועד בתל-אביב, 1975
פיערלעכע זיצונג פון קאמיטעט אין תל-אביב, 1975

שרה ציטרין-יודוביץ מכפר מנחם עם מלאכאים בבואנוס-אירס,
 1980 • שרה ציטרין-יודאָוויטש פון כפר מנחם מיט מלאווער
 Sarah Citrin—Yudowitz of Kfar • 1980 אין בוענאָס-אירעס,
 Menahem with Mlawa—ites in Buenos Aires in 1980.

אונדזערע לאַנדסמאַנשאַפטן אין די תפוצות

אין א ריי לענדער זענען פאַראַן מלאָווער לאַנדסמאַנשאַפטן, וואָס פירן זייער נאָרמאַלע טעטיקייט און מיר שטייען מיט זיי אין פאַרבינדונג מיט דער הילף פון „ביולעטין“, קאַרעספּאָנדענץ און דורך שיקן ניו-יאָר ווונטשן יעדן ערב ראש-השנה.

אין די פאַרייניקטע שטאַטן — אין ניו-יאָרק און אומגעגנט, לאַס-אַנזשעלעס, דעטראַיט, שיקאַגאָ און נאָך ערטער.

קאַנאַדע — טאָראָנטאָ און אומגעגנט, מאַנטרעאַל און וואַנקאָווער.

אַרגענטינע — בוענאָס-אַירעס און מענדאָזאַ.

בראַזיל — אין סאַן-פּאַולאָ.

מעסיקאָ — אין דער הויפטשטאָט.

אויסטראַליע — אין מעלבאָרן און סידני.

גוואַטעמאַלאַ — אין דער הויפטשטאָט.

פּערו — אין לימאַ.

פראַנקרייך — אין פאַריז.

ענגלאַנד — אין לאַנדאָן.

האָלאַנד — אין אמסטערדאַם.

דייטשלאַנד — אין פראַנקפורט אָם/מיין.

צוזאַמען — 12 לענדער (19 שטעט).

פאַראַן איינצלענע מלאָווער אין אַ סך לענדער, נאָר צום באַדויערן האָבן מיר נישט מיט זיי קיין שום פאַרבינדונג.

אין די פאַראייניקטע שטאַטן

נאָך אין אָנהייב פון איצטיקן יאָרהונדערט, איז אין ניו-יאָרק געווען דער גרעסטער יידישער צענטער אויפן אמעריקאַנער קאָנטינענט און צווישן זיי האָבן זיך געפונען אַ סך יידן פון מלאָווע, וואָס האָבן אויס-געוואַנדערט אין די פאַר. שטאַטן. זייער פאַרבינדונג, זאָרג און הילף פאַר די קרובים אין דער אַלטער היים, ווי פארן יידישן ישוב אין מלאָווע, איז געווען אַן אינטענסיווע. ווי איך געדענק, האָבן פיל יידן אין מלאָווע זיך אויסגעהאַלטן פון די פעקלעך און דאָלאָרן וואָס זייערע קרובים האָבן געשיקט פון יענער זייט אַקעאַז. די הילף פון דאָרט האָט ממש געראטעוועט אַ סך יידן פון הונגער. מ'דאַרף נישט פאַרגעסן, אַז צוליב דעם שטאַרקן אַנטיסעמיטיזם און עקאָנאָמישן בויקאָט, זענען יידן געוואָרן אַרויסגעשטויסן פון מסחר און האַנטווערקעריי און געבליבן אַז מיטלען

צום לעבן. די שטיצע פון אמעריקע האָט זיי געשטעלט אויף די פיס, דערהאַלטן ביים לעבן.

דאָס איז געווען ביז דעם גרויסן חורבן. נאָכן פאַרענדיקן די צווייטע וועלט-מלחמה, האָבן די לאַנדסלייט אין ניו-יאָרק זיך מאָביליזירט צו טראָגן הילף אונדזער שארית-הפליטה אין מלאָווע, אין פוילן און אין אייראָפּע. אַ ביסל שפעטער — אין מדינת ישראל.

די ניו-יאָרקער לאַנדסלייט היטן אָפּ זאָרגפֿעליק די דאָטע פון די יערלעכע אזכרות, וועלכע קומען פאַר אין אַ גרויסן זאל פון אַ האָטעל. אין אונדזער אַרכיוו זענען פאַראַן די איינלאַדונגען צו די יזכור-אַקטן — און מיר קאָנען דאָ איבערגעבן אַ רשימה פון די רעדנערס, אָנהייבנדיק פון יאָר 1970, ווען זיי האָבן אַדורכגעפירט די 28סטע אזכרה:

ד"ר אברהם סאָלאַמאָן ז"ל, ד"ר סיימאָן ניצקין ז"ל, אייב גראַס, הערמאן יאָניש, יעקב גאָלדוואַסער, ישראל טיבערג, דוד וויינגארטן. די איינלאַדונגען האָבן אונטערגעשריבן: נתן ראָזענשטיין (פרעזעס), מ. ראַטאווסקי, הערמאן-חיים יאָניש, געזעלשאַפטלעכער טוער — און אין נאָמען פון די ניי-געקומענע: יעקב פלאָדווינסקי, הויפט-טוער און שפּענדער.

אין יאָר 1982 האָבן זיך באַטייליקט אין דער יערלעכער אזכרה: ראביי ברוך גאָלדשטיין, הערמאן יאָניש, ריווא יאָניש ז"ל.

אַ דאנק דער רשימה וועלכע ס'האָט אונדז צוגעשיקט יעקב פלאַד-ווינסקי, ווייסן מיר ווער (און וויפל) פון מלאָווער יידן זענען אין פאַר-בינדונג מיט דער לאַנדסמאַנשאַפט-אַרגאַניזאַציע אין ניו-יאָרק: אַלבערט בערנאַרד, ד"ר אַרטור ביעזשונסקי, חאַנסקי, גאָלדוואַסער יעקב, קאַפּעל אברהם, קאַס-בילאָוויטש, לופט סאַניא באכאריער, מאַרקס הערי און מאני פוזשיצקי, ראָזענשטיין נתן, בלום יובי בלומענקראַנץ, פישער, ליסטאַפּאד, סאדיק נחמן, די שוועסטערס בוכהאַלטער, באכאריער יעקב, פילאָט אברהם, קאַכמאַן אברהם, קאַפּעל חיה, קאַכאַנסקי (פון שרענסק), ליכטער-סידאַר, פאַרקאַל אלא זלאַטניק, די ברידער דזשאָ און לעאַ בילס-ביא-לאַסטאַצקי, ביאליקאן (געב' פערלמוטער), פרוי גאָלדבערג, קירשטיין לעאַ, קאַפּעל גרשון, קאלינא שמואל, לייבאַוויטש יאָסל, ראָזענבערג אהרון, רוט לאַניא (בלומענקראַנץ), איצקאָוויטש הערי (לאַנדאָן), דאריאָ יעקב דרעוויטש, בערלינקא, סיראַטא, סימאָוויטש מאָטעק, טאַצא הענרי, פאַגעל בייַלע לענגעלקא, יאָניש חיים, מאיר און בצלאל ריימי-ריינגעווייץ.

די לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו-יאָרק צייכנט זיך אויס מיט איר הילפס-טעטיקייט פאַר מדינת ישראל, פאַר די לאַנדסלייט און אַנדערע אַקטי-וויטעטן.

אין לאַס-אַנזשעלעס איז אַמאָל געווען אַ גרויסע צאָל יידן פון מלאָווע און אַ סך זענען שוין אוועק אויפן עולם האמת. עס שרייבט אונדז אסתר דיימאָנד :

„אין יאָר 1945, דעם 24סטן אָקטאָבער, איז געגרינדעט געוואָרן דער „מלאָווער אָפּאטאָש-קלוב“, אין וועלכן ס'זענען געווען טעטיק: הייג בילאָוויטש ז"ל, מעקס דייוויס ז"ל (געב' דזשעדזשיץ), זיין פרוי סילוויא (געב' גזשעביעניאזש), די אלמנה פון לייב בערקאָוויטש, סילוויא און נתן אפּעל. פרידא קאנער איז געווען די קאסירערין, אסתר דיימאָנד — סעקרעטארין אין די לעצטע יאָרן — די אקטיווסטע טוערין. איר האָט פיל געהאַלפן דער מאן אברהם לייב ז"ל (פון ביעזשוו). אין דעם קלוב האָבן זיך געטראָפן יידן פון מלאָווע און אומגעגנט. זיי האָבן געזאמלט געלט פאַר ישראל און אויך עטאבלירט אויפן העברעישן אוניווערסיטעט אין ירושלים אַ צימער צו פאַרייביקן דעם אַנדענק פון יוסף אָפּאטאָשו צו פאַרשן די יידישע און העברעישע ליטעראַטור.“

אין שיקאַגאָ האָבן אַמאָל זיך געפונען אַ סך מלאָווער. מיט דער צייט האָבן זיי פאַרלאָזט די שטאָט, נפטר געוואָרן אַדער עולה געווען. היינט-צו-טאָג איז נישטאָ אין שיקאַגאָ קיין לאַנדסלייט. געוויינט האָט דאָרט די משפּחה בינענפעלד, וואָס האָבן זיך באשטייערט מיט אַ ברייטער האַנט פאַר דער לאַנדסמאַנשאַפּט אין ישראל. מיט דער פטירה פונעם ראש פון דער משפּחה, שיע (סאַל) בינענפעלד, איז איבערגעריסן געוואָרן די פאַרבינדונג. צו זיין אַנדענק, האָבן מיר עטאבלירט אין ישראל אַ סטיפענדיע-פאָנד פאַר שילערס.

אין טשיקאַגאָ איז אויך געווען אַקטיוו דער באַוויסטער אדוואָקאט וויליאם דזשאָ ראָבינסאָן. אַליין אַן אָפּשטאַמיקער פון קיעוו (אוקראינע), האָט ער אונטער דער השפּעה פון סאַל בינענפעלד זיך פאַרבונדן מיט דער מלאָווער אָרגאַניזאַציע. בעת זיינע וויזיטן אין ישראל, האָט ער אונדז שטענדיק באַזוכט. עטלעכע יאָר איז ער אויך געווען פרעזידענט פון די מלאָווער אין טשיקאַגאָ.

אין דעטראַיט איז פאראן אַ צאָל מלאָווער, ניצול געוואָרענע פון די טויט-לאַגערן. אונדזער פאַרבינדונג מיט זיי איז ניט אַזאָ שטאַרק. אַ טייל פון זיי, ווי ס'איז אָנגענומען אין אמעריקע, האָבן געענדערט זייערע נעמען: מאיר און בצלאל ריינגעווייץ (ריימי); ליפּע ביאַלאַסטאַצקי (לו ביעלס); אייזיק פאַניטשמאַן (איזא פאן); אברהם וואַרשאַווסקי (אַלען ווערסען). דער לעצטער איז פאַרזיצער פונעם קאָמיטעט פאַר יידיש און יידישער קולטור אין דעטראַיט און אויך ליטעראַטור-קריטיקער אין אַ יידישער צייטונג אין דער ענגלישער שפּראך; בונים טורקעלטאוב (נעיסן טורקעל).

שמעון קאזשיק (זע זיין מאמר: „דער לעצטער ייד אין שטאט“, פנקס מלאווע, ז' 410) שרייבט אונדז, אז אין משיגען און סביבה וויינען א 10 מלאווער משפחות, וואס טרעפן זיך ביי פריילעכע און טרויעריקע געלעגנהייטן. ער דערציילט אויך, אז מיט א 40 יאָר צוריק איז אין וואַשינגטאָן פאָרגעקומען אַ צוזאַמענטרעף פון דער שארית הפליטה, ווו ס'איז באַשלאָסן געוואָרן אַדורכצופירן אַ צוזאַמענפאַר פון אַלע מלאווער יידן אין די פאַר. שטאַטן. אַט איז אַ תמצית פון זיין בריוו, אין וועלכן ער דערציילט אויך פון זיינע איבערלעבונגען אין מלאווע:

„נאָך דעם ווי די רויטע אַרמיי האָט באַפֿרייט מלאווע, בין איך אָנגע-
קומען אין שטאַט און דערזען דאָרט דעם גרויסן חורבן. אייניקע יידן
האַבן זיך אויך אומגעקערט אין שטאַט. איך האָב זיך באַשעפטיקט מיטן
אָפנעמען דאָס פאַרמעגן פון מיינע עלטערן און אויך מיט דער עקס-
הומאַציע פונעם מאסן-קבר, ווו די דייטשישע פאַרברעכער האָבן באַגראָ-
בן די געהאַנגענע יידן. ווי באַווסט, האָט מיר אַ סך געהאַלפן פולקאָווינק
איליא גינזבורג ז"ל פון דער סאָויעטישער אַרמיי און זיין געהילף פעלד.
אין יענער צייט האָב איך געהערט, ווי אויפן קאָרידאָר פון האַטעל ווו
כ'האַב געווינט, האָט די אייגנטימערין פון האַטעל, די פרוי פון ד"ר
לאַסקאַווסקי געזאָגט: מ'דאַרף די יידן צוריק אריינזאָרפן אין געטאָ.
איר מאן האָט מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן און נאָכן פאַרענדיקן די
מלחמה, איז ער באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. אויך דעם געוועזענעם באַנק-
דירעקטאָר באַראַנאָווסקי האָט מען חושד געווען אין פאַראַט און אויף
אים אַרויסגעטראָגן אַ טויט-אורטייל. מ'האַט זיך אָבער גערעכנט מיט
זיין הויכן עלטער און אים באַפוילן אַרבעטן אין מלאווער פאַרק. דער
אַדוואָקאַט דאָבזשינסקי האָט געקויפט דאָס הויז, ווו ס'האַבן פאַרן קריג
זיך געפונען די געשעפטן פון בראַכפּעלד, ראָמאַנער, לאַנדאָו — און
זיי אַלע פאַרוואַנדלט אין אַ גרויס געשעפט. דאָס איז געשען בעת דער
דייטשער אָקופאַציע, ער האָט מיטגעאַרבעט מיטן אָקופאַנט. אויך דאָב-
זשינסקי איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. זעענדיק וואָס ס'איז געשען מיט
יידישן בית הקברות, האָב איך זיך געוואַנדן צום אַלטן גלח, וואָס האָט
זיך פאַרקלאָגט פאַר מיר, אז די פּאָלאַקן שענדן אויך דעם קאַטוילישן
צמענטאָזש. אין זיין זונטיק-רעדע אין קלויסטער האָט ער אָפּעלירט צום
געוויסן פון זיינע גלויביקע, אָבער דאָס האָט ווייניק געהאַלפן. איינמאַל
האַב איך דורכן פענצטער אין אַ פויליש הויז דערזען אַ טייל פון אַ
ספּר-תורה און געפאָדערט צוריק געבן די גזילה. כ'האַב באַקומען אַ
גראָבן אָפּזאָג. דער בית הקברות איז געבליבן הפקר, די פאַרצאָמונג —
צעשטערט. די פּאָלאַקן האָבן אין די קברים געזוכט גאָלד. איך האָב
זיך פאַרנומען מיט צונויפזאַמלען די ביינער פון די אומגעבראַכטע יידן
אויף פאַרשיידענע ערטער, וועלכע מיר האָבן קובר געווען אין אַ ברידער-

אנשי מלאכה בבואנוס-אירס, ארגנטינה • מלאווער לאנדס-
לייט אין בוענאָס-אײרעס, ארגענטינע. • Mlawa-ites in Buenos Aires, Argentina

יוסף אופטושו נפגש עם יוצאי מלאכה בבואנוס-אירס ב-1952 •
יוסף אָפּאַטאָשו טרעפט זיך מיט מלאווער אין בוענאָס-אײרעס,
Yosef Opatoshu meets former Mlawa-ites in Buenos-Aires in 1952. • 1952

קבר. פאראן אויך בילדער פון די עקסהומאציעס. מיר האָבן זיך אויך באַשעפטיקט מיטן אַלטן בית הקברות אין זאַבראָדי, וועלכער האָט זיך געפונען אין שכנות פון דריי פּאַלאַקן, וואָס יעדער פון זיי האָט זיך גענומען פון דאָרט באַדן פארן פריוואַטן געברויך. ווען איך האָב פאַר-לאָזט די שטאָט, האָט זיך דאָרט מער נישט געפונען קיין ייד..."

פון פּלאָרידא שרייבט אונדז חיים פוזשיצקי (הערי מאַרקס), אַז דאָרט געפינען זיך נאָר 4 מלאַווער משפחות: ער מיט זיין פרוי, לייבל קאַזשעני און פרוי, אברהם קאָפּעל און פרוי, שיינדל רייטער (ווילאַזשני) מיטן מאַן. נאָר אין די זומער־פּעריען קומען אהין אייניקע מלאַווער משפחות: מיין מאַרקס (מענדל פוזשיצקי קוויזן), וואָלף און איטקע בעקער, חיים גערטנער (הענרי גאַרדנער), נתן סאדיק (נחמן סאדיק), אברהם שיראָטא, אברהם גאַלדבערג, לובא קאס (ביילאַוויטש), אברהם פישער און מערי נעסלאַני מיטן מאַן פון טאַראַנטאָ.

קאַנאַדע

אין טאַראַנטאָ איז פאראן אַן אָנגעזעענע צאָל מלאַווער, מיטן אַן אויסגעוויילטן קאָמיטעט. דאָרט ווערט אַדורכגעפירט די יערלעכע אוכרה, מיטן אַנטייל פון 30—40 פּערזאָן. די פאַרבינדונג צווישן די לאַנדסלייט אין שטאָט, ווי מיט דער לאַנדסמאַנשאַפּט אין ישראל, איז אַ גאַנץ אַקטיווע. פון די אַרטיקע און אַקטיווע טוערס געפונען מיר די נעמען פון: שאול פּלאָדווינסקי, נאָרמאַן נעסלען (נחום ניעסלאַני), איטשע ראָזענבערג און אַנדערע. אזוי אויך מערי העריס (מאניע ניעסלאַני).

אין מאַנטרעאַל איז פאראן נאָר איין מלאַווער משפחה — מיכאַל ברענער און זיין פרוי, מיט וועלכע מיר שטייען אין פאַרבינדונג. זיי האָבן אויך באַזוכט ישראל אייניקע מאל. מיט עטלעכע יאָר צוריק, האָבן כאַסקל אלתר און פרוי פארלאָזט מאַנטרעאַל.

אין וואַנקאַווער וווינען די ברידער פערל מיט זייערע פאמיליעס. די פאַרבינדונג איז דער עיקר דורך דזשעק פערל, וואָס באַזוכט ישראל פון צייט צו צייט.

אַרגענטינע

אין בוענאָס־איירעס איז אַמאָל געווען אַן ערנסטער מלאַווער צענטער. מיט דער צייט איז די טעטיקייט געוואָרן אַפּגעשוואַכט, דער עיקר — צוליב ביאַלאָגישע סיבות. דאָך האַלטן מיר אַן אַ כסדרדיקע פאַרבינדונג, איבערהויפּט מיטן אַקטיוון טוער יוסף איוואָן, באַקאַנטער געזעלשאַפּטלעכער טוער. צווישן די אַרטיקע טוערס, דאָרף אויך דערמאָנט ווערן שמעון לעווענטאַל, רעדאַקטאָר פון אַ פּעריאָדישער אויסגאַבע. פון איוואָנען

האָבן מיר באַקומען אינטערעסאַנטן מאטעריאל פאַר אונדזער מלאָוער ארכיוו, ווי אויך בילדער.
אין מענדאָזא איז נאָר פאראן איין מלאָוער — דזשעם (מענדל) בלום, וואָס האָט עטלעכע מאָל באַזוכט ישראל.

בראַזיל

אין סאַן-פּאַולאָ וווינען 3 משפחות: רבקה פאָגעלמאן (געב' ראָזענ-בערג) מיט איר טאָכטער און זון און זייערע משפחות. רבקה פאָגעלמאן איז געווען טעטיק אין פאַרשידענע יידישע אינסטיטוציעס און אַרגאַניזאַציעס אין שטאָט, נאָר צוליב איר קראַנקייט געמוזט אָפּשטעלן די טעטיקייט. געווען אין סאַן-פּאַולאָ נאָך צוויי משפחות, נאָר זייער פאַרינ-טערעסירונג מיט די מלאָוער איז אַ שוואַכע.

אורוגוויי

אין מאָנטעווידעאָ געפינט זיך איצט נאָר איין מלאָוער משפחה פון הערש (ענריקאָ) בערגאייזן, מיט וועמען מיר זענען אין אַ כסדרדיקער פאַרבינדונג. ער האָט באַזוכט ישראל.

מעסיקאָ

אין דעם לאַנד האָבן מיר אַמאָל געהאט אַן אָנגעזעענע צאָל מלאָוער משפחות און מיט זיי אָנגעהאַלטן גוטע פאַרבינדונגען. נאָר אַ סך זענען אַוועק אויפן עולם האמת און דער צווייטער דור, ווי אומעטום, האָט נישט קיין אינטערעס פאַר לאַנדסמאַנשאפטן. די עיקרדיקע טוערין דאָרט איז איצט מלכה ליכטענשטיין (געב' טאָכנאָ) פון דער וואַרשעווער גאס, מיט איר מאן אַסקאר, אַ סוואַלקער.

וואַטעמאַלאַ

דאָרט וווינט די פריי קאָזשעבראַדסקא פון מלאָווע, מיט וועלכער מיר האָבן אַ שוואַכע פאַרבינדונג.

פּערו

אין דער שטאָט לימא האָט געווינט מײַם איר משפחה עלענא דע וואַלאַסקין (הענא בת ר' משה קריסטאל ז"ל). אויך מיט דער איינער משפחה איז די פאַרבינדונג געוואָרן איבערגעריסן.

פראנקרייך

אין פאריז וווינען עטלעכע מלאווער משפחות, מיט וועלכע מיר האלטן אן א רעגולערע פארבינדונג. דער באדייטנדיקסטער טוער איז ד"ר אברהם זשעלאזקא, באקאנטער דאקטער צווישן דער יידישער באפעלקערונג. פאראן דארט נאך מלאווער משפחות: ישראל שעיה מאירא-וויטש, בעלא מאסלאווסקי (א שוועסטער פון ד"ר זשעלאזקא), מנשה (מארסעל) טאכנא, פאמיליע צייטאג און אנדערע, וואס זייערע נעמען זענען אונדז אומבאוויסט.

האלאנד

אין אמסטערדאם וווינט די פאמיליע אברהם הערשבערג, זון פון חיאל און אייניקל פון משה גבאי פון אלעקסאנדער שטיבל. מיר שטייען אין פארבינדונג מיט דער משפחה.

דייטשלאנד

אין פראנקפורט א/מיין וווינען צוויי מלאווער משפחות: משה דוד (מאקס) פרענקעל און ליבערבערג, די טאכטער פון אהרון שערפסקי מיט איר מאן היינריך ליבערבערג און קינדער, וואס באזוכן אפט ישראל.

ענגלאנד

אין דער מעטראפאליע לאנדאן וווינט נאך איין מלאווער משפחה, מיט וועלכער מיר זענען אין פארבינדונג: שרה פעסע (טאכטער פון צפורה און יוסף שוחט ליכטענשטיין ז"ל) מיטן מאן שלום סעגאל, זון פון דיין ר' חיים שמעיהו און פרוי דינה ע"ה. דארט איז נאך פאראן איין מלאווער: הערי איעקאוויטש.

אויסטראליע

אין מעלבארן איז פאראן א געוויסע צאל מלאווער, וואס יעדן יאָר פירן זיי אדורך די אזכרה נאך אונדזערע קדושים, אויף וועלכער ס'ווערן פארגעלייענט אויסצוגן פון פנקס מלאווע און פון אונדזערע ביולעטינען. די פארבינדונגען מיט זיי זענען רעגולערע. פון צייט צו צייט באזוכן ישראל אייניקע לאנדסלייט פון מעלבארן, ווי: די ברידער פריידענבערג מיט די פרויען, חיים גראדאנאווסקי, יואל-יאָלעק ראָזנאַנבערג, חיים ראָזענבערג, אדונאי און נאך. ראָז האָט אויך אַנגעשריבן וועגן זיינע איבערלעבונגען אין מלאווער געטאָ.

אין סידיני וווינט נאך איין מלאווער משפחה: מאלטשע גאלד (פון דער היים גינגאלד) מיט איר מאן לעאָן, ווי אויך איר ברודער און שוועסטער. זיי באזוכן אפט ישראל.

מסיבת מלאבאים בתל-אביב, 1971 • א מסיבה פון מלאבאזער, 1971 • Celebration for the Mawa Jews in Tel-Aviv, 1971

FIRST BIG EVENT OF 1957!

THE MLAWER OPATOSHU CLUB IN LOS ANGELES

Extends to you the most cordial invitation to a BUFFET DINNER, sponsored, donated and prepared by our dear members, Mr. and Mrs. A. Diamond.

We are looking forward to a very enjoyable time, not only for a delicious meal, which we know that Esther is going to prepare, but we also anticipate good entertainment.

It is the wish of the Diamonds that one half of the proceeds of the evening shall be sent to the MLAWER FREE LOAN AND SAVING SOCIETY in Israel, and the other half to be given for the OPATOSHU MEMORIAL LIBRARY IN JERUSALEM.

Both causes are noble and worthwhile, and we do hope that the invitation will be met with a warm response. Please mark that DATE on your calendar, and join with us on that GALA occasion.

Fraternally yours,

MLAWER OPATOSHU CLUB
IN LOS ANGELES, CAL.

MAX DAVIS, President
FRIEDA KANNER, Exec. Sec'y

PLACE:

Home of the Diamonds
601 N. Curson Ave., L.A.

DATE:

Sunday, February 10
1957

TIME:

5:00 P.M. Sharp

DONATION \$ 1.50 per person

MLAWER OPATOSHU CLUB

Dear Members and Friends:

We have a "GREAT TREAT" in store for you at our next general membership meeting.

DAVID OPATOSHU
*****

actor and Yiddish writer in his own right, and son of the late great Yiddish writer Joseph Opatoshu, will honor us with his presence at that meeting.

He will read for us from his own writing in Yiddish, from the writings of his father, and relate to us some episodes of his father's life.

David Opatoshu is presently in Los Angeles, being one the cast of the New York actors group who are playing the "Silk Stockings", a musical, in English.

We can assure you that hearing David speak in Yiddish will be a very singular pleasure, and you will long remember the eloquence of his speaking Yiddish.

The meeting will take place on

Sunday, June 24, 1956 at 7:00 P.M.

at the home of Mr. and Mrs. A. Diamond

601 N. Curson Ave. - Tel. WE.8-0928

Do not miss this opportunity. Be sure to come and bring friends.

Refreshments will be served at the end of the meeting.

A. KANNER,

Secretary

יהודי מלאבה בישראל ובתפוצות

ברצוני לספר על ארגוני המלאבאים ("לאנדסמאנשאפטס") בישראל ובעולם, כמו על מלאבאים בודדים. נמסור על פעולותיהם, נזכיר אנשים ומאורעות, הקשורים בפעולות של יהודי מלאבה.

הארגון ומייסדיו

"ארגון יוצאי מלאבה בישראל" (שם רשמי) נוסד בחודש שבט תש"ה, פברואר 1945, בתקופה שנודע ליוצאי עירנו בארץ על השואה. באותה עת התחילו לעלות ארצה אנשי מלאבה, משארית הפליטה. היה צורך דחוף לטפל בהם בכל המובנים. בחודש זה פורסם קול קורא ליהודי מלאבה בארץ, בחתימתם של צבי אליאב ז"ל, זאב וינדצקי ז"ל, יעקב וינדצקי ז"ל, משה יבן ז"ל, שמחה כץ ז"ל, יונה ליפנינסקי ז"ל, יצחק שפירא ז"ל. הם יסדו קרן מיוחדת לעזרת הנצרכים והוחלט להנציח את קהילת מלאבה שהושמדה.

אסיפות ואזכרות

בכל שנה אנו מקיימים באולם גדול מסיבה לכבוד יום העצמאות של מדינת ישראל. משתתפים בערך 200-250 איש (1982), גם אורחים מחו"ל. ביום השואה והגבורה (כ"ז בניסן) מתקיימת אזכרה מסורתית ליד המצבה "לזכר קהילת מלאבה" בבית העלמין קרית שאול בתל-אביב.

ביום ב' בטבת, זה יום השנה ("יארצייט") להשמדת יהודי מלאבה. ביום זה הודיעו הנאצים ימ"ש על מלאבה כ"יודעןריין" – אין יהודים בעיר.

אנו שולחים כ-350 הזמנות למלאבאים בארץ. באזכרה משתתפים כ-200 איש (1982). האזכרה מתנהלת כאזכרה מסורתית, עם חזן, הקראת פסוקי תהילים מתאימים, קדיש בציבור והקראות מ"פנקס מלאבה" וספרים אחרים. כמורכן – נאום (או נאומים) על ענייני דיומא.

אחרי האזכרה מקיימים את האסיפה הכללית השנתית, עם דו"ח ארגוני, אישור המאזן, בחירת ועד חדש וועדת ביקורת. חבר הועד מספיד הנפטרים במשך השנה בארץ ובתפוצות. הקהל מתייחד עם זכר הנפטרים.

הארגון

ארגון יוצאי מלאבה בישראל פועל כחוק ומתנהל כעמותה, בהתאם לחוקי מדינת ישראל. מבחינה ארגונית אנו שייכים למשרד הפנים. כל שנה אנו שולחים פרוטוקול האסיפה הכללית השנתית למשרד הפנים, בצירוף המאזן השנתי ופרוטוקול ועדת הביקורת.

לכבוד.....

רחוב.....

לאחינו יוצאי מלבה !

השואה האיומה שירדה על יהדות פולין לא פסחה גם על עירנו. מלבה, שהיתה ישנב יהודי ער ומלא חיים חברתיים תוססים, חדלה להתקיים. מלבה היהודית, שאליה היינו קשורים בנימים נפשיים רבים, נמחתה מעל פני הארץ. הרג וטבח, גרושים וענוים היו מנת חלקם של אחינו ואחיותינו.

אולם מתוך השרפה הגדולה הזאת בודאי ניצלו אודים, אחים ואחיות בודדים, מעונים ומדוכאים. טרם יודעים אנו, מי הם הנשארים בחיים ומה מספרם; אבל מקוים אנו, כי ישנם, וכי בקרוב נקבל ידיעות עליהם. אנחנו – תקותם האחרונה ואליהם צריכים להיות נתונים כל מעיינינו, להצלתם, לעזרתם, להעלאתם אלינו.

והנה ביום בו תגננה אלינו ידיעות עליהם, אל נעמוד בידים ריקות. נתכונן בעוד מועד. לפני היום ההוא, ואנו מקווים כי הוא קרוב, יש ויש לעשות גם עכשיו למען בני עירנו. הם מפורזים במקומות שונים ברוסיה ורבים מהם זקוקים לעזרתנו הדחופה. נוכח הצרה והמצוקה שעברה על אחינו במלבה או במקום מקלטם האחר יתעורר רגש האחוה בינינו ויביאנו לידי מעשים של עזרה והצלה.

באספת יוצאי מלבה שהתקיימה ביום 31 – בינואר בתל-אביב ושבה השתתפו כמאה מיוצאי עירנו באה לידי בטוי הדאגה לקראת הבאות והוחלט לגשת ליצור קרן עזרה למען נוהיה מוכנים ברגע שתנתן לנו האפשרות להביא את העזרה לזקוקים לה.

הועד שנבחר באותה אספה פונה בזה אל כב' לתת יד למאמץ זה של יצירת קרן עזרה ע"י:
(א) תרומה ראשונה שתשמש בסיס לקרן העזרה
(ב) תשלום חדשי שימשם להגדלת הקרן ויאפשר את הפעולות השוטפות של הועד.
בימים הקרובים יבקרו אצל כב' חברי הועד ואנו מקוים שכב' יתן ארז תרומתו ביד נדיבה כיאות למפעל זה.

כל יוצאי מלבה מתבקשים לעזור לנו בעבודתנו: להודיע לנו על אלה מיוצאי עירנו שכתבתם אינה ידועה לנו, להודיע להם על המפעל שעליו הכרנו וכו'.

כל אלה שבידיהם כתובות או ידיעות על יוצאי מלבה ברוסיה מתבקשים למסור לנו את הכתובות והידיעות האלה ואנו נדאג להביא להם עזרה בצורת חבילות וכו'. כן גם נבקש להעביר אלינו בהקדם האפשרי את כל הידיעות שתתקבלנה בכל צורה שהיא על אחינו ששרדו במלבה.

יחד עם זאת הובעה באספה הדעה, כי אחרי ארגון פעולת העזרה יש לגשת להקמת יד זכר לישוב היהודי במלבה. לפני שנים אחדות החלו יוצאי עירנו בארצות שונות לאסוף חמר על מלבה היהודית לשם הוצאת, פנקס קהלת מלבה, כערך. אחרי חרבן דזקהלה, נקרא בודאי להמשכת הפעולה הזאת. לכן אנו מבקשים מכל יוצאי מלבה להעביר אלינו תעודות על חיי מלבה היהודית, דברי דפוס, צלומים על מלבה ומוסדותיה. וכו'.

ועד ארגון יוצאי מלבה

זאב וינריצקי יקקב וינריצקי משה יבן שמחה בן עיר
יונה ליפנסקי צבי פרלה יצחק שפירא

שבט תש"ה - 1945 - II

כתובת הועד: צבי פרלה, תל-אביב, שד' נורדרי 13
חשבון באפק סניף אלנבי בת"א 69405 ע"ש שפירא יצחק, ליפנסקי יונה, פרלה צבי.

מכתבו של בן-גוריון

תל-אביב 16.8.71

לאלתר יעקב

ארגון יוצאי מלאבה

אני מודה לך ולחבריך מארגון יוצאי מלאבה על משלוח הספר „ידיעון 1970 - 1970“. עם זאת, מודה לך על תיקון הטעות, שעשיתי עוד בהיותי בפולניה, כשלמדתי אצל המלמד לסק, ובטעות קראתי לו אז לא „לסק“ אלא „לסקי“.

בהוקרה.

ד. בן-גוריון

הערה: טעות „הבחור הוצער“. צ.ל: אצל המלמד לסק. הוא שמואל חיים לסק.

מספר שמואל גרביה, שדוד בן-גוריון, בזמן שהותו, לפני מלחמת העולם השנייה, במלאבה, חיפש את שמואל חיים לסק זה להזכיר לו את תלמידו לשעבר. גם אריה (ליבש) אלטר זוכר את המקרה הזה.

אזכרה ליד המצבה לקדושי מלאבה, 1970

- אזכרה ביי דער מצבה פאר די קדושים פון מלאווע, 1970
- Memorial Ceremony of the Mlawa's Monument, 1970

הועד

ישיבות הועד מתקיימות כמעט כל חודש. על סדר היום – הפעולות השוטפות וגם פעולות יוצאות מן הכלל. הועד מונה 13 חברים והשתתפות בישיבות הועד כמעט תמיד מלאה. בוועדת הביקורת – 3 חברים.

”בית מלאכה”

לפני שנים רכשנו דירה בת 3 חדרים, רשומה בטאבו על שם הארגון כ”בית מלאכה”, בתל אביב, רחוב רמז 35, קומה ראשונה. ב”בית” זה מתקיימות ישיבות הועד, אזכרות (מצומצמות), חלוקת מילגות כל שנה, קבלת אורחים וכד’. כמו כן נמצא ”ארכיון מלאכה”, עם הרבה תצלומים, תעודות מקוריות, ספרים על מלאבאים, או על העיר, ומסמכים. גם תצוגה תמידית של תצלומים על עבר הקהילה.

פעולות הוועד

כל שנה בפגישת המלאבאים, ביום העצמאות, אנו מחלקים מילגות לתלמידים על שם הארגון או על שם התורם שהנציח שמות הוריו, או על שם חבר ועד שנפטר.

מפעולות הועד בישראל

הוועד מקיים קשר עם יוצאי עירנו בארץ ובתפוצות. מכתבי המלאבאים נקראים בישיבת הועד. ארגון והכנות לאזכרות, פגישות, אסיפות וכד’. איסוף חומר והדפסתו ב”ביולעטין” ביידיש, עם ידיעות על המלאבאים וארגוניהם בארץ ובתפוצות. לפני שנים יצא לאור גם ”ידיעון” בעברית, בעריכתו של יעקב אלתר. נשלחים גם מכתבי השתתפות בצער למשפחות שכולות, במקרה של פטירת בן או בת עירנו.

קרנות

להנצחת שמות קרובים ופעילים מקיים הוועד זה הרבה שנים כמה קרנות מילגות ולמטרות אחרות. לפני שנים נוסדה קרן על שם המייסד של ארגוננו צבי אליאב ז”ל. למטרה זו קיבלנו כספים ממלאבאים בארץ ובחוץ לארץ. חולקו מילגות לתלמידים, בני יוצאי עירנו, לפי התעודות על הצטיינותם בלימודים, שנים רבות חילקנו מילגות ע”ש צבי אליאב ז”ל, עד שניצלנו את כל הסכום והריבית, כיום מצב הקרנות הוא כדלקמן:

ע”ש סאל ביננפלד, ז”ל – המנוח היה התורם העיקרי ממשפחת ביננפלד בשיקגו. עם פטירתו, הופסקה ההתרמה והקשר עם המשפחה. השארנו את הקרן, כי רצינו לכבד את זכרו של פעיל חשוב זה.

ע"ש הינדה וישראל קליין ז"ל – המנוח ישראל קליין היה פעיל בין המלאבאים בניו-יורק והתמסר בחמימות לניצולי השואה, שבאו לארה"ב. ילדיו שולחים לנו מדי שנה סכומים לקרן זו ביום הזכרון להוריהם.

ע"ש משה איבן ז"ל – המנוח היה בין המייסדים של הארגון ושנים רבות היה בין פעילי הועד. לחנות שלו בתל-אביב היו באים מלאבאים עם בקשות שונות לועד או לפגישות ושיחות.

ע"ש חנה ליפנסקי ז"ל – אשת יונה ליפנסקי ז"ל, יושב-הראש השני (אחרי צבי אליאב ז"ל) של ארגוננו. שנים רבות היתה חברת הועד, עד פטירתה.

ע"ש אהרן דז'דובסקי ז"ל – חבר בוועד הארגון.

ע"ש שיינה חנה וחיים לייב פרל ז"ל – התורם – דז'ק פרל, בנם של הנפטרים, הגר בוונקובר שבקנדה לשם הנצחת זכרם של הוריו.

ע"ש רבקה-רעכל ואליעזר קורנברוט ז"ל – התורם – בנם של הנפטרים ישראל קורנברוט, הגר במקסיקו, להנצחת זכרם של הוריו.

תורמי הקרנות הנ"ל, הם בדרך כלל בני משפחה של הנפטרים.

חברי הועד

אלתר יעקב, יושב-הראש; אלתר משה; בלום אברהם, מנהל החשבונות; בנדר לאה; גרביה שמואל; וינדיצקי אברהם; טיק צבי אריה; ליכטר צבי; פלס משה; צוקר יהודה; שפירא חיה; שרעפי דוד, מזכיר.

חברי ועדת הביקורת:

דז'דובסקי אריה, הרמן יוסף, קאופמן פנחס.

חברי המערכת

אלתר יעקב, גרביה שמואל, פלס משה, שרעפי דוד.

ה"לאנדסמאנשאפטים" בתפוצות

רק במספר מקומות בעולם קיימים ארגונים של יוצאי מלאבה. הקשר העיקרי בין המלאבאים, הוא האזכרה השנתית לקדושי עירנו מלאבה, החל ביום ב' בטבת. זהו היום, בו הכריזו הנאצים כי העיר מלאבה היא בלי יהודים (יודען-ריין").

המדובר רק בכמה מקומות בעולם, בהם נמצאים משפחות של מלאבאים,

כמעט עם כולם יש לנו קשר ע"י החלפת מכתבים, ברכות לראשיהשנה וה"ביולעטין" ביידיש, היוצא לאור מזמן לזמן.

יוצאי מלאכה נמצאים בארצות:

ארצות הברית של אמריקה - ניויורק והסביבה, לוס אנג'לס, דטרויט, שיקגו ועוד.

קנדה - טורונטו, מונטריאול, ונקובר.

ארגנטינה - בואנוס-איירס, מנדוזה.

ברזיל - סן-פאולו.

מקסיקו - מקסיקו סיטי.

אוסטרליה - מלבורן, סידני.

גוואטמלה - גוואטמלה.

פרו - לימה.

צרפת - פריז

אנגליה - לונדון

הולנד - אמסטרדם

גרמניה - פרנקפורט אם/מיין.

נמצאים עוד מלאכאים מפוזרים בעולם, אבל אין קשר אתם.

ניוירק והסביבה

עוד בהתחלת המאה ה-20, בניוירק היה ריכוז יהודים הגדול ביותר, וביניהם גם בני-עירנו. הקשר אתם היה טוב, לבבי. לפני מלחמת העולם השנייה, הרבה יהודים במלאכה התקיימו הודות לדולרים או חבילות שנשלחו ע"י קרוביהם או ידידיהם מעבר לים. עזרתם הצילה יהודים רבים מרעב, שמצבם החומרי היה ירוד, בגלל הממשלות האנטישמיות בפולין.

בארכיון שלנו נמצאות הזמנות ארגון המלאכאים לאזכרה לקדושי עירנו. האזכרות בדרך כלל, מתקיימות באחד האולמות של בית-מלון ניוירק. להלן - רשימת הנואמים באזכרות, החל משנת 1970 (האזכרה ה-28): ד"ר אברהם סלומון ז"ל, ד"ר סיימון ניצקין ז"ל, אב. גרוס, הרמן רוניש, יעקב גולדווסר, יהודה טיברג, דוד ויינגרטן.

החותמים על ההזמנות: נתן רוזנשטיין, מ. רטובסקי, הרמן-חיים יוניש ויעקב פלודבינסקי.

בשנת 1982 נאמו באזכרה: ראבי ברוך גולדשטיין, הרמן יוניש - עסקן ידוע, ריבה יוניש ז"ל. חתומים על המודעה: נתן רוזנשטיין - יושב-ראש, הרמן יוניש מטעם ה"ברנץ", יעקב פלודבינסקי מטעם "החדשים".

המזכיר יעקב פלודבינסקי שלח לנו רשימת מלאכאים, שאתם הוא בקשר: אלברט ברנרד, ד"ר ארתור ביז'ונזקי, חאנסקי, גולדווסר יעקב, קופל אברהם, קאסבילוביץ', לופט-סונייה בחאריר, מרקס הרי ומאני-פוי'יצקי,

רוזנשטיין נתן, בלום יוביה-בלומנקרנץ (בלגיה), פישר, ליסטופד, סדיק נחמן, האחיות בוכהלטר, בחאריר יעקב, פילוט אברהם, קוכמן אברהם, קופל חיל, קוכנסקי (משרנסק), ליכטר, אלה-פרנקל זלוטניק, רוט לזניה בלומנקרנץ (ונצואלה), איצקוביץ' הרי (לונדון), סולרסקי לולק, סלומון הלנה, האחים בילאס-ביאלוסטוצקי, ביאליקאן (מבית פרלמוטר), גולדברג, קירשטיין ליאון, קופל גרשון, גלינא שמואל, ליבוביץ' יוסל, רוזנברג אהרון, יעקב דריו דרביץ', ברלינקא, סירוטה, סימוביץ' מוטק, טאצא הנרי, ביילא-פוגל לנגלקא, יוניש חיים, האחים מאיר ובצלאל ריימי-ריינגבירץ.

הפעילים אוספים גם סכומים ניכרים עבור ארגון המלאבאים בישראל.

לוס אנג'לס

בעיר זו היה ריכוז נכבד של בני-עירנו. אבל חלק גדול הלך לעולמו. אסתר דיימונד כותבת: בלוס-אנג'לס היה "מועדון מלאבאים ע"ש אופטושו" "מלאווער אפאטאש-קלוב", שנוסד באוקטובר 1954. לחבר הפעילים השתייכו. הייג בילוביץ' ז"ל, מקס דעיוויס ז"ל (מקודם - דו'דזיץ) ואשתו סיליא (מבית גז'ביניאז', כיום אלמנת לייב ברקוביץ ז"ל), סיליא ונטן אפל. פרידא גנר - גזברית, אסתר דיימונד - מזכירה. בעלה אברהם לייב ז"ל מהעיירה השכנה ביאז'ון עזר הרבה. למועדון באו אנשי מלאבה. הם גם אירגנו מגבית להקמת חדר הנצחה ע"ש יוסף אופטושו ז"ל בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. החדר מיועד למחקר ספרות יידיש ועברית.

שיקגו

גם בעיר זו היו הרבה מלאבאים. חלקם נפטרו, או עזבו את העיר. מספר מסויים עלה ארצה. היתה משפחת ביננפלד, שתרמו לארגון שלנו. עם פטירת ראש משפחתם, סאל (שעיה) ביננפלד, הופסק הקשר. ייסדנו קרן על-שמו. בעיר זו היה פעיל ציבורי רובינסון וויליאם ג'ו, עורך-דין ידוע. על אף מוצאו מהעיר קייב (בירת אוקראינה), התקשר אלינו בהשפעתו של סול ביננפלד ז"ל ועד פטירתו פעל למען ארגוננו. בביקוריו בארץ, נפגש גם עם נציגי ארגוננו. כמה שנים כיהן גם כיו"ר ארגון המלאבאים בשיקגו.

דטרויט

בפרברי עיר זו גרים מלאבאים, שהקשר אתם נחלש. כמה מבני-עירנו, שהיו במחנות ההשמדה ביחד, ממשיכים לחיות בפרברי דטרויט. רובם החליפו את שמותיהם ממלאבה, כגון: האחים ריינגבירץ מאיר ובצלאל - ריימי. ליפא בילוסטוצקי - לו ביעלס. אייזיק פאניצמן - אייזיק פאן. אברהם ורשבסקי - אלן וורסן, מבקר ספרים בעתון יהודי המופיע באנגלית. נתן טורקל - הוא בונים טורקלטאוב.

במחוז מישגן נמצאות 10 משפחות מלאבאים, שנפגשים בשמחות ובאבלות.

שמעון קוז'יק מעביר לנו זכרונות ממלאכה אחרי השואה: "אחרי השיחרור מהצבא הרוסי, חזרתי למלאכה וראיתי את החורבן הגדול. עוד כמה מלאכאים חזרו לעיר. טיפלתי בהחזרת הרכוש של הורי וגם בענין אקסומוצית גופות היהודים, שהנאצים תלו אותם. עזר לנו הרבה הקולונל מהצבא האדום, היהודי גינזבורג ז"ל ועוזרו פלד. באותו זמן שמעתי במלון בו גרתי אז, את אשת ד"ר לסקובסקי, בעלת המלון, אומרת: "צריך לזרוק את היהודים לגיטו". בעלה שיתף פעולה עם הנאצים ואחרי המלחמה התאבד. גם את בעל הבנק לשעבר, ברנובסקי, האשימו בבגידה ונגזר עליו פסק דין מוות, שהוחלף לעבודה בגן ציבורי בעיר. עורך דין דובז'ינסקי קנה את הבית, בו היו החנויות של ברכפלד, רומנר, לדאדו והפך אותו לחנות אחת גדולה. גם הוא התיידד עם הגרמנים ואחרי השיחרור איבד עצמו לדעת. כשראיתי מה נשאר מבית הקברות היהודי, פניתי לכומר הזקן. הוא קיבל אותי יפה וסיפר לי, שאפילו הפולנים מחללים את בית הקברות שלהם. בזמן התפילה בכנסייה, ביקש מן המתפללים לא לנגוע בבית הקברות היהודי. אבל זה לא עזר. בית הקברות נעשה הפקר, הגדר נהרסה. הגויים חיפשו זהב בקברות.

טיפלתי בהעברת עצמות של יהודים והבאתי אותם לקבר אחים של 49 יהודים, שהגרמנים תלו אותם, ועוד 26 גוויות של נשים וגברים שהנאצים ירו בהם. טיפלנו גם בבית הקברות בפרבר העיר "זאברודי". שלושת השכנים הפולנים ניצלו את המצב וסיפחו חלקות אדמה לצרכיהם הפרטיים. בעזבי את מלאכה, לא נשאר שם אף יהודי אחד.

פלורידה

כותב הרש חיים פוז'יצקי (הרי מארקס): בסך הכל הם 4 משפחות בפלורידה: הוא – הרי מארקס, לייבל קוז'ני, אברהם קופל ורעיותיהם, שיינדל רייטר (מבית וילוז'ני) עם בעלה. בעונת החורף באים לפלורידה לכמה חודשים, עוד מלאכאים: מאין מארקס (בן-דודו – מנדל פוז'יצקי), וולף ואיטקה בקר, הנרי גארדנר (חיים גרטנר), סאדיק נתן (סדיק נחמן), שירוטה אבא (אברהם), גולדברג אבא (אברהם), קאס לובה (ביילוביץ'), אבא פישר (פישרמן אברהם), מרי עם בעלה הארי סעם (מאניה ניעסלאני) מטורונטו.

קנדה

טורונטו – בעיר זו יש ריכוז של מלאכאים וגם פעילים. ועד נבחר מארגן כל שנה אזכרה, בהשתתפות של 30-40 מלאכאים. הקשר ביניהם די טוב. לאזכרות בא בדרך כלל מרצה-אורח, איש ציבור ידוע, כגון יהודה טיברג, ממשפחת הדיין ר' טוביה טיברג ז"ל. עם הפעילים נמנים: פלודבינסקי שאל, נסלן נורמן (ניסלוני נחום), רוזנברג איצ'ה, מרי הריס, היא מאניה ניעסלאני.

וונקובר - בעיר זו גרים האחים יצחק ומשה פרל עם משפחותיהם. הקשר שלנו בעיקר עם יצחק פרל, המבקר בארץ. היה עוד מלאבאי אחד ששמו לא ידוע.

מונטריאול - בעיר זו נמצאת רק משפחה אחת - מיכאל ברנר ואשתו. יש לנו קשר אתם. לפני כמה שנים עזב את העיר יחזקאל (חאסקל) אלתר ואשתו.

ארגנטינה

בואנוס-איירס - פעם זה היה ריכוז מלאבאים רציני. בגלל המצב הפנימי וסיבות ביולוגיות, הצטמצם מספרם של אנשי עירנו. אבל הקשר קיים אתם. הפעיל העיקרי הוא יוסף איבן. עסקן ידוע. כמו כן יש להזכיר את שמעון לבנטאל, (עורך עתון). קיבלנו מהם חומר לארכיון המלאבאי, תצלומים ועוד.

מנדוזה - בעיר זו נמצא רק המלאבאי מנדל בלום, שביקר כמה פעמים בארץ.

ברזיל

סן-פאולו - 3 משפחות נמצאות בעיר זו: רבקה פוגלמן (מבית אברהם רוזנברג) עם שני ילדיה, בת ובן עם משפחותיהם. רבקה פוגלמן היתה פעילה בכמה מוסדות של יהודי העיר. היו בעיר עוד שתי משפחות, אבל ההתעניינות שלהן נחלשה מאד.

אורוגוואי - מונטיבידאו - בעיר זו רק משפחה אחת: ברגאייזן אנריקו (הרש ברגזין). הקשר אתו טוב. ביקר בארץ.

מקסיקו

בעיר הבירה היה ריכוז מלאבאים רציני והקשר היה הדוק. לדאבוננו, רוב הפעילים הלכו לעולמם לצעירים חסר הרגש והיחס למקום הולדתם של הוריהם והוריהוריהם. הפעילה העיקרית בעיר, היא מלכה ליכטנשטיין (טאכנא) מרחוב הוורשאי שבמלאבה, עם בעלה אוסקר (מסובאלק). הופסקו האזכרות והפעילות.

גוואטמלה

בעיר זו מתגוררת אשה ממלאבה, מבית קוז'יברודזקי. הקשר חלש.

פרו

לימה - בעיר הבירה גרה עם משפחתה אלנה דה וולוסקין. היא בת ר' משה בר קריסטל ז"ל. הקשר עמה נפסק.

צרפת

פריז - בעיר זו גרות כמה משפחות והקשר אתן סדיר. הפעיל העיקרי - ד"ר אברהם ז'לזקו, רופא ידוע בבירה הצרפתית. ובמיוחד בין יוצאי אירופה המזרחית, שם נמצא גם מומק סטאוויסקי, ישראל שיעה מאירוביץ', אחותו של ד"ר ז'לזקו - בלה מסלובסקי, מנשה מרסל טאכנא, משפחת צייטאג ועוד.

הולנד

אמסטרדם - בעיר גרה משפחת הרשברג אברהם (בן יחיאל הרשברג, נכדו של משה הגבאי מן ה"אלכסנדר שטיבל"). הוא עומד בקשר אתנו.

גרמניה

פרנקפורט אם/מיין - כיום שתי משפחות גרות שם: פרנקל משה דוד (מקס) ליברברג לנה (בת אהרון שרפסקי) עם בעלה ליברברג חיים־היינריך והבנים. מבקרים לעתים קרובות בארץ.

אוסטרליה

מלבורן - בעיר זו נמצא ריכוז ניכר של מלאבאים. בכל שנה מקיימים אזכרה לקדושי עירנו. לעתים קרובות הם מבקרים בארץ. הקשר אתם הוא סדיר. נפגשים גם בשמחות או בימי אבל. הפעילים העיקריים: פרידנברג משה, רוזנברג-רוז יואל-יולק, אדונאי.

סידני - גרות כמה משפחות: גולד מאלצ'ה (מבית גינגולד) עם בעלה ליאון. מבקרים בארץ לעיתים קרובות. בעיר זו גרים גם אחיה פישל ואחותה תומצ'ה, גינגולד.

אברהם סלומון מארה"ב מתארח אצל משפחת איבן בבואנוס-איירס, 1952 • אברהם סאלאמאן פון די פאר. שטאטן צו גאסט ביי דער פאמיליע איוואן אין בוענאס-איירעס, 1952 • Abraham Salomon from the United States is guest of Ivan family in Buenos Aires, in 1952.

יוסף אופטושו במסיבה אצל מלאכאים בבואנוס-איירס, מברכת רבקה פוגלמן • יוסף אפאטששו אויף אן אויפנאמע אין בוענאס-איירעס. אים באגריסט רבקה פאגעלמאן • Yosef Opatoshu is welcomed by Rivka Fogelman at a Mlawa-ite party in Buenos-Aires.

ASSOCIATION OF FORMER RESIDENTS OF MLAWA

Att:

Address:

Brothers - Former Citizens of Mlawa in Eretz Yisrael!

The terrible holocaust which befell Polish Jewry did not spare our city of Mlawa, a thriving Jewish community boasting a vibrant social life, which suddenly ceased to exist. Jewish Mlawa, to which we were so profoundly bound, was erased from the face of the earth. Slaughter, butchery, torture and expulsion befell our brothers and sisters.

Yet out of the ashes there were surely the sole survivors; brothers and sisters who emerged tortured and depressed. The number of soles who were spared and their identities are still unknown. But it is our hope that they exist and that information concerning them will soon reach us. We are their last hope, and it is to these survivors that we must now focus our attention; to save them, to aid them, and to bring them to us.

On the day we receive information concerning our brothers, we must not stand by empty handed. When that day comes, we must be prepared to help the residents of our town. Scattered in various places in Russia, many of them require our urgent help. After the suffering and disaster our brothers endured in Mlawa and in the places where they found refuge, a sentiment of brotherhood should arise among us to come to their rescue.

At the meeting of former residents of Mlawa which took place on January 31st in Tel-Aviv, attended by 100 participants, it was decided that a fund should be established so that at any moment in the future, help would be available to those who require it.

The committee elected at this meeting turns to you to contribute to the general effort by pledging:

- a) an initial contribution to establish the foundation of the fund
- b) monthly payments to aid in the growth of the fund and to support the ongoing activities of the committee

In the coming days you will be approached by members of the committee and our hope is that you will contribute generously to this worthy effort.

All former residents of Mlawa are requested to lend a hand in our work by providing addresses of residents of our town that are unknown to us, and by spreading the word of our current undertaking. Those of you who have addresses or any information about former residents of Mlawa currently residing in Russia are requested to impart this knowledge to the committee. We will then be able to help those in need by sending parcels, etc. We implore you to submit to us information of any kind concerning our surviving brothers of Mlawa as soon as possible.

In addition to the fund raising effort, it was suggested at our meeting that a memorial be erected commemorating survivors of Mlawa. Several years ago former residents of Mlawa residing in different countries began to cull material on Jewish Mlawa in order to publish a "Register of the Mlawa Community". Now, after the destruction of this community, continuation of this project should certainly be encouraged. Therefore, all Mlawa survivors are requested to submit any material documenting Jewish life as it existed in Mlawa - printed matter, photographs, etc.

Committee of Former Residents of Mlawa

Ze'ev Vinditzky, Ya'acov Vinditzky, Moshe Yeben, Simcha Katz, Esq.,
Yona Lipinsky, Zvi Ferla, Yitzhak Shapira

Address of Committee: Zvi Ferla, Tel-Aviv, Nordau Blvd. 13
Account at APK, Allenby Branch, Tel-Aviv 69405 / Shapira Yitzhak,
Lipinsky Yona, Ferla Zvi

Tel-Aviv, February 1945.

עם יוצאי מלאכה בחוץ-לארץ

מר יצחק הירשהורן מספר על פגישותיו עם מלאבאים באירופה, אמריקה הצפונית והדרומית בעת שהותו שם עם אשתו מאניה, מבית קלניץ, בחודשים יולי – דצמבר 1970.

צרפת:

בילו אצל הדוד לוטק קלניץ, בן הרמן קלניץ. הוא היה אז מאוד חולה ואחרי זמן קצר נפטר.

ניו-יורק:

באו חיים יוניש עם אשתו ריבה. נסעו אתנו כל היום, הראו לנו את העיר, ככל שניתן לעשות זאת בכמה שעות. לחצו אפילו עלינו שנשאר עוד. באו אברהם סלומון עם אשתו.

מקסיקו:

חיכו לנו לודו'ה עם אחיה ניסק ליפשיץ. יחס מאוד לבבי. גם רחל פגוביץ' עם בעלה שלחו פרחים ובאו לראות אתנו את העיר היפה, השוכנת 3,000 מטר מעל הים. ראינו תערוכה של ציירי הארץ בשגרירות שלנו. לודו'ה ליפשיץ הודיעה על בואנו למלאבאים. בא חנא אקס עם אשתו, מהבית פשישבא. יידל ליב לבנטל נסע אתנו להראות בתי-ספר יהודיים. הכרנו את הרב הראשי, ואת מר מיזל, המרכז את החיים התרבותיים. ראינו מוזיאון יהודי, ערוך יפה ומרשים מאוד. ביקרתי גם בכמה כיתות בזמן השיעור. במקסיקו כ-35 – 30 אלף יהודים. הרוב מדבר יידיש. גם האינטליגנציה. בדרך-כלל כולם מסודרים מבחינה כלכלית. יש להם בית-תרבות גדול ומגרש ספורט יפה ומפותח. באים שם המבוגרים וגם הצעירים.

עם חנא אקס ואשתו ראינו בתיאטרון „כנר על הגג" בשפה הספרדית. בין הרקדנים גם בתם. חנא אקס נסע אתנו להראות לנו את מוסדות העיר, תיאטרון, אוניברסיטה וכד'. באה גב' רוזנטל, ממשפחת ד"ר רוזנטל שלנו. יידל ליב לבנטל, איש ציבור ידוע, עם אשתו, היא כבר אז היתה חולה מאוד. בבית שלהם מדברים יידיש, לרבות הנכדים. סידרו לנו קבלת-פנים עם מלאבאים פגשנו שם את אחות אמו של צשק מורדוביץ' ועוד רבים. בילינו זמן מה במקום נופש ידוע – קורנאבאקא. בא אלינו פרייער (מלידזברג), תלמידי לשעבר. הוא נסע אתנו למערות מתחת לפני אדמה. שם היו פעם מכרות מלח. אחר שגמרו את כריית המלח, נשארו שטחים ענקיים ריקים. ראינו גם הפירמידות הידועות של מקסיקו העתיקה, תרבות רמה מלפני אלפים שנה. כל אלה הם דברים מרשימים.

היו לנו קשיים בגלל הויזות, היו בעיות שמרגיזות אדם זר. המלאבאים עזרו לנו לצאת מזה.

מונטיבידאו-אורוגואי:

במקרה נודע על בואנו לאחים אלתר, בני בנימין אלתר, הגרים בבואנוס איירס. משה אלתר בא במיוחד למונטיבידאו, לברגזין, ויחד אתו, אחרי חיפוש מזורז מצאו אותנו במקום מרפא פונטא־דל־אסטו. אגב, המקום הזה קשור למלחמת עולם הראשונה. שם הטביעו אונית מלחמה גרמנית גדולה. זה היה מקום נופש של קרובינו. היינו בקשר עם מאניה קוֹז'יברודזקי מגואטמלה. בגלל מחלה לא יכולנו לבקר גם אותה, שחכתה לנו בקוצר רוח. עם ברגזין נסענו להכיר את העיר היפה מונטיבידאו. שם הכרנו את משפחת פולאקביץ', קרובי הרב סגלוביץ'. הוא רופא שיניים והוא, ידיד קרובי, המקשר עם ברגזין. ברגזין מצידו הודיע על בואנו לאנשינו בבואנוס איירס.

בואנוס-איירס:

תיכף למחרת בא אלינו יצחק איבן עם אשתו. הוא הזעיק את המלאבאים, וככה היינו בקשר אתם כל הזמן. אחד מהאחים - מתית איבן מתעניין במיוחד בפילוסופיה. אברהם איבן נסע פעם להודו, כי הפרובלמטיקה שלהם עניינה אותו במיוחד. הילדים של יצחק איבן בילו אז בארץ. הם הראו לנו את העיר ופרבריה, ובכלל, יחסם אלינו היה לבבי עד מאוד. עוד אח, איבן, גר במקום נופש ידוע בארגנטינה - מאר־דל־פלטטה. גם אחותם שרה בורשטין היתה אתנו. סידרו אסיפה כללית של המלאבאים בביתם של משפחת איבן. היו כ־25 מלאבאים. את הערב נהלו יוסף איבן, ליבל לידזברסקי ולבנטל שמעון. היו גם דומבקיץ' עם אשתו, פרטיזנית לשעבר, אלתר - האח השלישי, שרה ברלינקא מהבית. לה נודע על בואנו מהעיתון. אי אפשר לזכור את כל השמות. היו אתנו בתיאטרון, בקולנוע. התרגשנו בזמן הפרידה. באו כל האיבנים, כמה אלתרים עם משפחותיהם ועוד מלאבאים. אגב, אשתו של פייבל־פאבלו אלתר קרובה לשחקן התיאטרון בידיש - פרלמן.

ניו-יורק

שוב חיים יוניש עם ריבה. בילינו אצלם בביתם הנחמד.

פאריז

אברהם ז'לזקו עם אשתו. מומק סטביסקי עם אשתו. טיולים בעיר האורות - פאריז. ארוחות בצוותא. נסעו אתנו לשדה התעופה. תקלה עד השעות המאוחרות. מומק סטויסקי לא עזב אותנו.

ביקור בקאנדה

זו הפעם השנייה אני מבקר בטורונטו. בפעם הראשונה ביקרתי בטורונטו בשנת 1946 כנציג הפארטיזנים והלוחמים היהודיים מפולין וחבר משלחת יהדות פולין, בראשותו של ד"ר זומרשטיין ז"ל.

משלחתנו ביקרה אז בהרבה ישובים יהודיים בארצות-הברית ובקאנדה. בכל היישובים האלה נתקבלנו בחמימות וברגשנות עד אין-קץ. הלא שרידי השואה באו זו הפעם הראשונה אחרי החורבן עם הבשורה המרה ליהדות ארצות-הברית וקאנדה.

אולם, אין להשוות את קבלת-הפנים שערכו לנו בערים אחרות עם החמימות והלב הפתוח של יהדות טורונטו.

יחיד במינו הוא היישוב היהודי בעיר הנפלאה הזאת. רוב יהודי טורונטו הגיעו לשם מערי פולין ועיריותיה בהביאם אתם את כל התכונות הנהדרות של יהדות פולין: חמימות, הגינות, עממיות עמוקה וחיבה לערכי היהדות – ספרותה, לשונה ומנהגיה.

לאחר חורבן יהדות פולין נראה בעיני היישוב היהודי בטורונטו שמורה של יהדות פולין שנחרבה ויד חיה ליהדות זו.

הרבה נשתנה מאז ביקורי הראשון בשנת 1946 בטורונטו. העיר התפתחה ונעשתה כרך גדול עם רחובות וכבישים עירוניים מרשימים. השתנה גם בהרבה אופיו של היישוב היהודי. החיים המפלגתיים התוססים משנת 1946 נחלשו, המנגנונים באוכלוסייה היהודית פועלים ללא בסיס.

החיבה הבלתי-מוגבלת והדאגה לשלומה של מדינת ישראל טישטשה את הקווים שהפרידו בין מפלגות שונות. הקו-המפריד בין ציונים ללא-ציונים טושטש, וחץ מקבוצה קטנה של קומוניסטים יהודיים מחצרו של וילנר, מאוחד כל הישוב באהבתו למדינת ישראל.

הבעיה הכאובה זה הדור הצעיר, שהתרחק מהתרבות היהודית, תרבות יידיש ותרבות עברית, ושפתו היחידה היא האנגלית. אולם, אי אפשר לומר שנתער זה ניתק את קשריו עם עמו. אולי מסייעת לכך האנטישמיות השוררת בקאנדה.

אמנם אין אנטישמיות זו רשמית ותכונות מזרח-אירופיות אינן אופייניות לה, אבל קיימת כאן אנטישמיות חברתית: יש בעיות לצעיר היהודי להתקבל למשרות ממשלתיות, לחברות גדולות של משרדי עורכי-דין. האנטישמיות החברתית מתבטאת גם באי-קבלת יהודים למועדונים חברתיים, אגודות ספריטיות וכו'. כתוצאה מכך הנוער היהודי אירגון מועדוני ספורט, מועדונים חברתיים וכו' משלו.

תופעה חדשה אותה ראיתי היא ההשפעה הגדולה של בתי-הכנסת רפורמיים קונסרבטיביים, ואורטודוכסיים עם ה"רבאים" שלהם, שמרביתם בוגרי אוניברסיטאות. בתי-כנסת אלה נהפכו ממקום תפילה בלבד למרכזים חברתיים ורוחניים, וההשפעה של "הרבאים" היא גדולה ביותר.

לאחר אסון מינכן אפשר היה לחוש בלב החם והרגיש של הישוב היהודי בטורונטו. באסיפה המונית, בה השתתפו רבבות מיהודי טורונטו, הרגשת את הלב הפועם בדאגה לגורל מדינת ישראל, אבל מה שהיה אופייני באסיפה זו הוא שהנואמים הראשיים היו לא מנהיגי מפלגות, אלא אותם "רבאים", שנהפכו למנהיגים.

ביישוב נפלא זה חיה המשפחה המלאבאית של טורונטו. חווייה בלתי נשכחת היא הפגישה עם משפחתנו המלאבאית בטורונטו. בביתם של מרי הריס (מניה ניסלוני) נפגשנו כשלושים איש מיוצאי מלאבה לפגישה חמה, מלאה אהבה הדדית וקשר נפשי בלתי-ינותק. איך-ספק, שלאווירה הנהדרת תרמה רבות בעלת-הבית מניה ובעלה סם, האנשים הנפלאים שלנו בטורונטו. לפגישה בא במיוחד מניירורק סימון ניצקין עם אשתו. את הפגישה ניהל איצ'ה רוזנברג ועל ענייני האירגון נאם נחום ניסלוני, המכהן בתפקיד של מנהל "הארבעטער-רינג" בטורונטו. נחום עם אחיו פאול (פולה) עד היום טבועה מלאבה בעמקי נפשם. הם חובבי הניגון היהודי. הלא פולה היה מהמשוררים במקהלת בית-הכנסת בניצוחו של החזן חייקל זלויאנסקי.

תענוג לשמוע את שני האחים ניסלוני, כשהם נעזרים על-ידי מניה וסם, שרים את השירים מהימים ההם ופרקי הלל, שהלחין החזן חייקל.

והנה פגישה בביתו של שאול פלודבינסקי, בית יהודי מסורתי. שאול לא ניתק עצמו מבית אביו, וביתו הוא בית עם ערכים יהודיים מסורתיים וחינוך מתאים לילדים. בית יהודי טוב.

והנה פגישה בביתו של פרייר. הרבה מלאבאים, שירים מהימים ההם. כמוכן המשורר הראשי פולה עם גיסו סם, ואשתו מרגרט.

והנה פגישה בביתו של נחום ניסלוני, שהתחתן עם ברטה מבית דז'אלדובסקי, ענף ממשפחת דז'אלדובסקי המלאבאית, שהיגרה לקופנהגן, והיא כבר ילידת קופנהגן.

ארוחה חגיגית ביום ראשה-שנה, כל הניסלונים וכל הדז'אלדובסקים, אווירה חגיגית חמימה כאילו ישבה בבית במלאבה. שירים, שירים נפלאים מהימים ההם.

והנה ההקלטה מהפגישה הזאת.

אנו, החתומים מטה, מיוצאי מלאבה והסביבה, מביעים בזה אהדתנו לבן עירנו אנאטול ורטהים ורעייתו בפגישה מיוחדת בבית מרי וסם הריס.
טורונטו, 16 אוגוסט 1972.

ח ת מ ו :

נחום נסלן; שאול פלודבינסקי; שלמה פלודבינסקי; שמעון מ. ניצקין (בא במיוחד מניירורק); מר ומיסס סילברברג (מהבית: פרימצ'ה בורוכוביץ'); דורקה בורוכוביץ'; מנדל גרנט; מר ומיסס ס. בילאס; דורה ניצקין; א. גרוסמן; ס. גולד; א. הורוביץ; ג'ק ואנה גראנט; מר רוזנברג; ס. גרדזובסקי; ג'ו ומרי לוק; א. ורטהים; מאיר בוצלר; י. גראנט; ג'ק הורביץ.
דרישת שלום לכל יוצאי מלאבה מאת: ברטה דו'אלדובסקי-נסלן; נולדה בקופנהגן, בת הורים ממלאבה.
ברכות לבביות לכל ידידי ממלאבה מרוז'קה פרייערירוז בירך.

טורונטו, קנדה, 'א דראשהשנה תשל"ג, ספטמבר 1972

ערב פרידה לעו"ד אנטול נחמן ורטהים עם אשתו האניה אחרי ביקור אצל ילדיהם הלומדים בעיר זו, ביחד עם המחותנים, הוריה של אשת בנם. המסיבה בבית נסלן-ניסלני.
הקלטה ברשם-קול.

נחום נסלן:

משפחה נכבדה, אורח נכבד אנטול, מיסטר ומיסס בקלף (המחותנים). היום 'א דראשהשנה, התחלת השנה לפי הספירה היהודית. בדרך-כלל מתאספים אנשים, בפרט יהודים ומברכים אחד את השני בכל טוב לקראת השנה החדשה. היום, נוכח המצב כעת ומה שקרה לפני כמה ימים, אין לנו ברכה אחרת אלא לברך את עצמנו, השנה הבאה עלינו לטובה ה'תשל"ג, תהיה שנת שלום לעולם כולו ובפרט לנו היהודים.

אנו יודעים היטב מה הביאה לנו השנה שחלפה, ועוד יותר ידוע לנו, מה שארע לנו, היהודים במדינת-ישראל. יודעים אנחנו כמה אמהות ואבות מבכים את מות ילדיהם. אנו יודעים על זה מהעתונות, שמענו על זה ברדיו, איך הגיבו היהודים בישראל ובכל העולם על המקרה האומלל, שקרה בימים האחרונים. אנו תקווה, שהעולם החופשי, אני מדגיש: העולם החופשי, יווכח, איזה אסון גרמו לנו אלה, החושבים אחרת מאתנו. (הכוונה לטבח הספורטאים במינכן). אנו תקווה, שהשנה החדשה תהיה שנת שלום, שנת אחווה וידידות, שנת יחסים טובים בין שכן שכן, בין אדם לאדם.

יש לנו התענוג היום להיות יחד עם בן עירנו ממלאבה - אנטול ורטהים

ואשתו הנחמדה, גם המחותנים שלהם אתם, מיסטר ומיסס בקלף, תרשו לי להגיד פשוט - חברים וחברות, ידידים, הנמצאים אתנו יחד כיום בעיר טורונטו. אני ואשתי ברטה - לנו הכבוד והתענוג לא רק בגלל המסיבה לקראת השנה החדשה, הבאה עלינו לטובה, אלא דווקא בגלל שהערב אנו נפרדים מכם לפני נסיעתם למרות היותם אתנו מעל לחודש ימים.

אם כך ייאמר: המסיבה - הפרידה והברכה מצדנו : צאתכם לשלום. אני, יליד מלאבה, כשאני נפגש עם אנשים שנולדו שם ועברו עליהם שבעה מדורי גיהנום, עד שהצליחו להגיע לגבולות ישראל לחיות שם חיי אדם חופשי, חושב אני, לא פעם, עד כמה ברמזל אני, שלא פגעו בי כל הצרות האלו, ואני חי בארץ חופשית רחוק מכל סכנה.

דברי אלה מכוונים לאנטול ורהטיים, שכן עברו עליו כל שבעה מדורות גיהנום ועל פי נס ניצל מכליה והגיע לישראל לחיי חופש, כמו שאר 3 מיליון היהודים בארץ זו.

לכן, זה התענוג הגדול שלנו, שלי ושל אשתי, אחד התענוגות המיוחדים, שזכינו לארח אותם בביטנו בפרוס השנה החדשה, לבלות בצוותא ולברך אותם לא רק ב„צאתכם לשלום“, אלא גם להוסיף: אתם חוזרים לארץ שלכם, למדינה שלכם - לישראל, שם תפגשו עם עוד אנשים מיצאי-עירנו, לכן אני רוצה על ידכם למסור להם את איחולינו הטובים ביותר ודרישות-שלום חמות.

נכון, אתם עכשיו רחוקים כשבעת אלפים מילין מאתנו. המרחק הוא די גדול. אבל ברוח - אתם כלל לא רחוקים מאתנו. אנו אתכם, נושמים אתכם. מה שעובר עליכם - עובר גם עלינו. מה שאתם משיגים - זהו גם הישגנו, ואם קורה חלילה אצלכם אסון - זהו גם אסוננו.

אנטול, תקבל-נא מאתנו את ברכותינו עבורך ועבור המלאבאים ותמסור לה בשמנו: כל טוב.

מרי הריס-מאניה ניסלוני:

אני, מאניה ניסלוני מהבית, עם בעלי וכל המשפחה מצטרפים לברכותיו של אחי.

בני-עירנו וכל בני-משפחתם, היקרים לנו. . . (מתרגשת).

סם הריס:

רוצה אני לספר מה שעבר עלי לפני כמה חודשים. אני אחרי ניתוח. הבטן שלי התחילה לגדול בימים האחרונים. הלכתי, כמובן לרופא. הוא שאל אותי מה יום מיומיי, קרה משהו? עניתי: כן, באו אלינו אורחים מישראל ואנו כל הזמן רק זוללים. אומר לי הרופא: אם ככה, למה באת אלי? הפתרון היחידי - תפסיק לזלול. לכן שאלתי אתמול את אורחינו היקרים, הרומנים והמלאבאים: מתי אתם חוזרים הביתה? (צחק בין הנאספים). הם ענו לנו: בקרוב. היוצא מזה, שאנו מרוצים שהם מתכננים לעזוב אותנו (צחק בין הנאספים).

אבל, יש משהו, שהם משאירים לנו: הילדים שלהם. אני חושב, שאני יכול להגיד בשם כולם: במידה שתתווקקו לראות את ילדיכם – תפעילו את המכונית שהעמדתם לרשותכם. היו בטוחים, שאנו נעשה הכל שילדיכם יהיו מרוצים, ויוכלו לשהות בקנדה, כל כמה שירצו, בנחת ואושר. אני רוצה לברך אתכם, זה רשמי בהחלט, שתסעו מכאן מהר ככל האפשר (צחוק בחדר).

מרי הריס:

לא נעים לי, שמוכרחה הייתי להפסיק את דברי. בעלי תמיד מביא אותי עד כדי בכי. הן, אם שמחה ליהודים, הרי גם בכי. שוב אני רוצה להדגיש, שאנו מאושרים עם אורחינו. אני מאחלת לכם שנת שלום, ובשנה הבאה אצלכם.

ברטה נסלן:

רוצה אני לומר כמה דברים בקשר לאורחינו, בני־עירנו ממלאכה. אני פה בעלת הבית. אני אשתו של נחום ניסלוני. אני מהבית דו'אלדובסקי. אנשי מלאכה ודאי זוכרים את השם דו'לדובסקי. איצ'ה ואסתר דו'לדובסקי, מבית מושקוביץ'. הורי אמי היו מבית חסידי, מושקוביץ', בשנת 1909 עזבו את מלאכה וגרו בקופנהגן – דניה, 50 שנה. אחרי מלחמת העולם השנייה באו לטורונטו שבקנדה. אנו פה משנת 1964. את דניה עזבנו בשנת 1962. נשארה שם משפחה של 4 ילדים, 3 בנות ובן אחד. כיום הם בטורונטו. משפחה אחת בשם וילן, המשפחה השנייה – דו'לדובסקי ועוד משפחת קרפ. גם נכדים יש להם כבר, גם הם בטורונטו. בסך־הכל 6 נכדים ועוד 2 נינים. הכל בטורונטו. קשה לי לדעת, מי כיום מהמשפחה נמצא בישראל. למי שמעוניין לדעת יותר על אבי, אני מיעצת לקרוא ב„מלאוער פנקס“, שם ודאי ייתקל בשם איצ'ה דו'לדובסקי, כי הוא היה חבר בתנועת „פועלי־ציון“ והקדיש מזמנו הרבה למען המפלגה שלו. לפי הידיעות שהגיעו אלינו, ישב אבי בגלל פעולותיו הפוליטיות בבית־הסוהר בציטדלה אשר בוארשה. נמצאים עדיין אנשים במקסיקו ובלונדון, שאני באופן אישי שוחחתי אתם על אבי, והם זוכרים היטב את אבי כאחד הפעילים בעיר.

בהזדמנות זו ברצוני לאחל לעצמי, שתהיה לנו עוד ההזדמנות לבקר אצלכם ולהיפגש עם כל אנשי עירנו, מלאכה. דרישת־שלום לכל אלה, המכירים אותנו ובפרט למשפחות שלנו בארץ, והם: ביילוביץ' ודו'לדובסקי, שאני טרם הספקתי להכירם.

נשאר לי עכשיו רק לברך את האורחים היקרים שלנו, שהבילוי יחד אתם גרם לנו תענוג רב. נקווה שהשלום יבוא על כל ישראל במהרה. תודה רבה.

אחיה של ברטה נסלן – דו'לדובסקי:

אני, בנו של מיסטר דו'לדובסקי. שם אמא שלי אסתר מבית מושקוביץ'.
אני חושב שאתם זוכרים שם כזה.
כעת, רוצה אני לומר לכם ככה: אם אתם לא מאמינים לי שאני באמת בנו
של איצ'ה דו'לדובסקי – אשיר לכם שיר, שאמא שלי היתה מזמרת לי בהיותי
ילד, כשלא יכולתי להירדם.
הוא שר את השיר הידוע „ראזשינקעס מיט מאנדלען”.
ועכשיו – האם אתם כבר מאמינים לי?

פאול-פולה נסלן:

חזק!

שמי פולע ניסלוני. כאן קוראים לי פאול נסלן. וגם קוראים לי „מוזשינקעק”
זה בגלל שאני יצאתי את מלאכה האחרון.
ברצוני להזכיר כאן כמה דברים. בתור נער הייתי ב„השומר הצעיר”. חייקל
וישינסקי מתלאביב היה ראש הקבוצה שלי. המלאבאים, הנמצאים כעת
בישראל ודאי זוכרים את פולה ניסלוני.
הייתי כבר פעם בישראל, אלא מחוסר זמן לא ראיתי את כולם. פגשתי את
בן־דודי צשק מורדוביץ', את ליכטר ראיתי. בחודש דצמבר ש.ז. אבוא ארצה
ואשתדל לראות מה שיותר מלאבאים.
אנו פה עם ורטהים, שאותו זוכרים מלאבאים רבים. מבליים אתם יפה.
אנחנו למדנו באותו בית־ספר.
עד שאנחנו נבוא לבקר בארץ, ברצוני להעביר דרישת שלום. אני מזכיר פה
את מאשה פרידנברג, כיום מיליס, את צשק מורדוביץ', וכל הידידים ממלאבה.
השארנו בארץ את בתנו עם בעלה. הם גרים בירדפת. הם יעמדו על משמר
העמדות שלנו, עד שגם אנחנו נבוא אחריהם.
ברצוני עוד להדגיש, שבילינו בנעימים עם משפחת ורטהים והמחותנים
שלהם.
בקוצר־רוח אני מחכה ליום בואנו לישראל, בה נתראה עם כולם.

פגישות בני־יורק

מה זה נייריורק שבביל מלאבאי, שבא לבקר בכרך זה? כמוכן סימון ניצקין,
כמוכן אברהם סלומון ומי אם לא חיים יוניש ומי אם לא יעקב פלודבינסקי.
בביתו של סימון ואשתו הנחמדה פגישה נרגשת. בבית החם הזה נפגשתי
עם אברהם סלומון, עם ארוש ביזונסקי, יעקב פלודבינסקי ואשתו. סיפורים
לאין סוף, זכרונות, זכרונות.
שוב אתה בעיר שלנו. שוב אתה נזכר בחוויות של הימים ההם. מהשנים
ההן, פשוט, קשה להיפרד.
פגישה במשרדו של אברהם סלומון בקרן־הקיימת. שם נוכחתי לדעת,
כי אנחנו בישראל עושים טעות גדולה שבכלל עובדים. הלא שם יושב בניר

יורק בבית הקרן הקיימת לישראל אברהם סלומון, הדואג לפרנסתנו.
 פגישה נרגשת עם חיים יוניש. כשאמרתי לו, שאני רק שעות ספורות
 נשאר עוד בניריוק, בא מיד לבית-המלון שלי. שאלות שאלות בלי סוף על
 המלאבאים בישראל, ושוב זכרונות. חיים הוא כולו מלאבה. פגישה נחמדה.
 יעקב פלודבינסקי הממשיך במסורת המקצועית של אבא שלו יצחק ז"ל,
 ייסד בית-חרושת נהדר לממתקים. אבל כשבא אורח מישראל, מלאבאי,
 עוזב הוא, כמובן, את כל העבודות התכופות וחצי יום מטייל על הנחל בספינה,
 ויש על מה לדבר ועל מה לשוחח.
 בכרך הגדול הזה המשונה, הפרוע יש שוב מלאבאי יפה מאוד.

פאריז

בפאריז כמובן ד"ר אברהם ז'לסקו ואשתו, מומק סטביסקי ומשפחתו,
 אדו"יה גרין ובעלה (צוקרקורן).
 ושוב אותה אווירה חמה, אותן שיחות עד אין סוף, חוויה בלתי-נשכחת.
 אכן לא לפאריז באת, אלא הביתה, באת לחיות מספר ימים באווירה ביתית
 מלאבאית.

● מסיבת מלאבאים בתל-אביב, 1963 ● א מסיבה אין תל-אביב, 1963
 Celebration for the Mlawa-Jews in Tel-Aviv, 1963

65 יאָר מלאַווער סאַסייטי אין ניו־יאָרק

דעם 5טן נאָוועמבער 1967, וועט ביי די מלאַווער לאַנדסלייט זיין אַ גרויסער יום־טוב: אין דעם פראכטפולן בני־ישראל־סענטער פון מידווד אין ברוקלין, וועט פאַרקומען אן אימפּאַזאַנטער יומטובדיקער באַנקעט לכבוד דער 65־יאָריקער עקזיסטענץ פון דער מלאַווער סאַסייטי אין ניו־יאָרק, וואָס איז נישט נאָר אַ יום־טוב פאַר די מיטגלידער און זייערע משפחות, נאָר ס'איז אויך אַ יום־טוב פון אַ לאַנדסמאַנשאַפט, וועלכע האָט אין משך פון איר 65־יאָריקער עקזיסטענץ צוגעטראָגן אַ וואָגיקן חלק צום יידיש־געזעלשאַפטלעכן פּאָלקס־לעבן אויף דעם אַמעריקאַנער באַדן.

מלאַווער יידן האָבן אָנגעהויבן עמיגרירן קיין אַמעריקע אין די זעכציקער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט. צו די ערשטע מלאַווער אימיגראַנט־טן אין ניו־יאָרק, געהערט ר' חיים מיכל גרינבערג, דער מחבר פון ספר „אור החיים עם לקוטי רח"ס", דערשינען אין ניו־יאָרק אין יאָר 1917. געקומען קיין ניו־יאָרק איז ער אין יאָר 1872. אַנדערע מלאַווער יידן זענען געקומען קיין ניו־יאָרק אַ ביסל פריער, ווי אין יאָר 1842.

די איצטיקע מלאַווער סאַסייטי, הגם זי פייערט שוין 65 יאָר עקזיסטענץ, איז אָבער נישט די סאַמע ערשטע מלאַווער סאַסייטי אויף דער יידישער גאַס. נאָך פאַרן יאָר 1902, איז עטאַבלירט געוואָרן אין ניו־יאָרק אַ מלאַווער סאַסייטי, וועלכע האָט זיך געפונען אויף 73 לאַדלאָוו־סטריט, וווּ דער מלאַווער שטאַט־חזן מלך קינסטלער איז אויפגענומען געוואָרן ווי אַ שליח־ציבור.

מיטן אויפקום פון דער מלאַווער פּאָלקסטימלעכער סאַסייטי, איז די אַלטע סאַסייטי, צוליב אַ סך סיבות, געוואָרן איינגעשרומפן און צום סוף זיך צעפאלן. אַזוי, למשל, זענען ס'רוב פון די סאַסייטי־אַנפירערס און טוערס באַשטאַנען פון קאַנסערוואַטיווע מענטשן, „אַלדטיימערס", אַרויפגעאַרבעטע געשעפט־לייט, אַלרייטניקעס, וועמען ס'איז בכלל נישט אָנגעשטאַנען צו האָבן צו טאָן מיט „גרינע", ערשט געקומענע, איבער־הויפט מיט אַ „שער־און־אייזן" עלעמענט. פאַרשטייט זיך, אַז צוליב דער דאָזיקער גרויסהאַלטעריי, האָבן די סאַסייטי־אַנפירערס נישט אַפּעלירט צו די ניי־געקומענע. און די ניי־געקומענע ווידער, האָבן מחמת דעם און צוליב אַנדערע סיבות, נישט געקענט זיך איינבריינגען אין די ראַמען פון זייער אָרגאַניזאַציע. דאָס טאַקע האָט געפירט צום פונאַנדערפאל פון דער אַלטער סאַסייטי און פאַרשנעלערט די גרינדונג פון אַ נייער מלאַ־ווער פּאָלקס־סאַסייטי און די ניי־געקומענע האָבן זיך געמוזט אַנשליסן אין דער נייער לאַנדסמאַנשאַפט.

אַרעמע, עלנטע, אַפטמאַל פאַרלירענע, האָט זיי דער ניו-יאָרקער האַפּן אַריינגעוואָרפֿן אין אַ ווילד-פּרעמדער שטאָט, צווישן אומבאַקאַנטע מענטשן, מיט אַ נייער שפּראַך, נישט באַקאַנטע מינהגים, אַז קרובים אַדער פּריינד, פאַר וועמען זיך אַראָפּצורעדן פון האַרץ. דער אימיגראַנט פון מלאָווע, ווי פון אַנדערע שטעט, האָט זיך דערפילט פאַראיינזאַמט אין דעם גרויסן כּרך און אין האַרצן איז געווען אַ בענקשאַפט נאָך אַ וואַרעמע, היימישע סביבה, וווּ מ'זאָל זיך געפינען נישט נאָר פּריי און היימיש, נאָר עס זאָלן אין אַ געוויסער מאָס אויך באַפּרידיקט ווערן די טאַג-טעגלעכע נויטן און פּראַבלעמען, וועלכע דאָס נייע לאַנד האָט פאַר זיי אַוועקגעשטעלט.

דאָס איז אין יענער צייט געווען דער יסוד, אויף וועלכן די אידעע פון לאַנדסמאַנשאַפטן, סאָסייטיס און אַנדערע פּאָלקס-אָרגאַניזאַציעס וואַקסן אַרויס. מענטשן וואָס זענען געקומען פון איין שטאָט, האָבן באַלד פון דער ערשטער באַגעגעניש דאָ, זיך דערנענטערט און זיך אָרגאַניזירט, העלפּנדיק איינער דעם צווייטן און מאַכנדיק גרינגער די פּרווין וואָס שנעלער צו אַקלימאַטיזירן זיך אין דעם נייעם לאַנד. זענען אונדזערע אריבערגעקומענע מלאָווער לאַנדסלייט, אַ גרופע פון 17 מאַן, צונויפגעקומען און האָבן געגרינדעט די סאָסייטי. זיי זענען זיך צונויפגעקומען ביי ד"ר דזשיקאַב גלעס, און ביי אים אין הויז איז געלייגט געוואָרן דער פונדאַמענט פון דער היינטיקער לאַנדסמאַנשאַפט. די אַרבעט פון דער סאָסייטי איז געווען אַ שווערע. די ניי-אַריבער-געקומענע האָבן געדאַרפט פאַרשטיין די ראָל פון אָרגאַניזירן זיך אין אַ לאַנדסמאַנשאַפט. די מיטגלידשאַפט-קאַמפּאַניע האָט אָנגעהאַלטן ביז צום אויסברוך פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, ענדע יולי 1914. די אָרגאַניזאַציע האָט אין פאַרלוף פון איר עקזיסטענץ אָנגעפירט מיט נוצלעכער הילפּס-אַרבעט לטובת די סאָסייטי-מיטגלידער. די דאָזיקע ברוי-דעלעכע הילפּס-אַרבעט פון זינט דער ערשטער וועלט-מלחמה, ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער בלוטיקער וועלט-מלחמה אין 1939, האָט זיך אויסגעברייטערט און אַרומגענומען טעטיקייטן לטובת די לינדנדיקע ברידער און שוועסטער אין מלאָווע גופא. צום סוף דאַרף אויך דערמאָנט ווערן די הילפּס-אַקציעס נאָך דער צווייטער וועלט-מלחמה פאַר דעם רעשטל לעבן-געבליבענע, צעוואָרפענע און פאַרוואַגלטע מלאָווער יידן איבער דער גאַנצער וועלט.

טראַכט מען זיך אריין אין די אַ ביסל שפּעטערדיקע יאָרן, קומט אויפן געדאַנק דער צווייטער שטאַק פון מעקס זאַלצשטיינס, 80 נאָרפּאָלק סטריט, די דעמאָלטיקע שיל פון די מלאָווער לאַנדסלייט אויף דער איסט סייד, וווּ די חשובע מלאָווער לאַנדסלייט: ר' לייביש פלאַסטער ע"ה איז לאַנגע יאָרן געווען גבאי אין שול, און ר' אברהם נח כהן ע"ה (בערל

מישנערס פאָטער) איז געווען דער שטענדיקער בעל קורא דאָרט. אזוי אַרום איז די שיל אויף 80 נאַרפאַלק סטריט געווען דער צענטער און הויפט־זאַמלפּונקט פון דער מלאָווער סאַסייטי, וואָס האָט זיך נישט באַגרע־נעצט בלויז צו אַ שיל צום דאָווענען, נאָר איז אַ גרויסער מאָס אויך געווען אַז אינפאַרמיר־ביוראַ צו דערוויסן זיך נייעס פון מלאָווע, באַגע־גענען נייע פּנימער, אַראָפּרעדן זיך פון האַרצן, כאַפּן אַ גמילת־חסדל וכדומה. אַריינקומענדיק אין שיל, האָט מען אָפטמאָל באַקומען דעם איינדרוק, ווי מ'וואָלט געקומען אין אַלטן בית המדרש אין מלאָווע. מער פון אַלעם איז דער עולם נייגערדיק געווען צו דערוויסן זיך צאָפּלדיקע נייעס פון די נאָר וואָס אַנגעקומענע וועגן זייערע נאָענטסטע, וואָס זיי האָבן איבערגעלאָזט אין דער אַלטער היים.

דאָס זעלבע מעג געזאָגט ווערן וועגן דער מלאָווער צווייטער שיל אויף דער איסט סייד 207 הענרי סטריט, ווי עס האָבן זיך גרופירט די שפּעטער געקומענע לאַנדסלייט. אזוי אַרום האָבן ביידע שילן אויף דער איסט סייד געשפּילט אַ גרויסע ראָל אין דער אַנטוויקלונג פון דער מלאָווער סאַסייטי און אין דער צעמענטירונג פון די לאַנדסלייט. מיטן כסדריקן שטראָם פון אימיגראַנטן, איז די סאַסייטי אויסגע־וואַקסן און אַרגאַניזאַציאָנעל פאַרפעסטיקט געוואָרן סיי מיט מיטגלידער, סיי מיט פינאַנסן.

די סאַסייטי האָט באַזונדערס אויסגעברייטערט איר טעטיקייט אויפן געביט פון גמילת־חסדים, וואָס האָט יענע יאָרן געשפּילט אַ באַדייטנדיקע ראָל, איבערהויפט אין לעבן פון אַן אַרבעטער־פאַמיליע, ווי אויך אין לעבן פון אַ קליינעם געשעפטמאַן. אַ מיטגליד האָט געקענט באַקומען אַ הלוואה ביז 100 דאָלער, אַן פּראָצענט, ווי אויך אַ הלוואה ביז 500 דאָלער אויף לייכטע אויסצאלונגען און אויף אַ גאַנץ מעסיקן פּראָצענט. אַ הילפס־פאַנד אויף אַרויסצוהעלפן אין אַ נויט און אַ גאַנצע ריי אנדערע איינפירונגען, וועלכע האָבן די מיטגלידער געבראַכט גרויס נוצן. אַזאַ איינשטעלונג האָט מעגלעך געמאַכט איר וווקס און אַנט־וויקלונג.

אזוי איז די סאַסייטי אָגעגאַנגען מיט איר אַרבעט ביז ענדע יולי 1914, ווען עס האָט אָנגערוקט די ערשטע וועלט־מלחמה. מיטן אויסברוך פון דער מלחמה, איז די סאַסייטי געשטעלט געוואָרן פאַר אַ נייעם פּראָבלעם: שאַפן מאַטעריעלע מיטלען צו העלפן די מלחמה־געליטענע ברידער אין מלאָווע, וווּ קיינער ווילהעלם אַרמייען („די גוטע דייטשן“) האָבן פאַרשפּרייט חורבן, הונגער, קראַנקייטן, טויט און פאַרוויסטונג, וווּ דאָס לעבן בכלל און אַ יידיש לעבן בפרט, איז געווען הפּקר. אין יענער צייט פון די שרעקלעכסטע איבערלעבונגען האָט די סאַסייטי דערהערט די פאַרצווייפלטע רופן פון אירע אומגליקלעכע שוועסטער

און ברידער אין מלאווע און אונטערגענומען א פארצווייגטע הילפס־אקציע, וואָס האָט דערמעגלעכט אַ ברייט צוגעשניטענע געלט־שטיצע, אַ דאַנק וועלכער ס'איז אָפּגעראַטעוועט געוואָרן אַ גרויסער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין מלאווע.

ווען די מלחמה האָט זיך פאַרענדיקט, דעם 11טן נאָוועמבער 1918 און פּוילן איז אויפגעשטאַנען תּחית־המתים נאָך 150 יאָר קנעכטשאַפט, האָבן די פּאָלאַקן באַשלאָסן צו פאַרמישן זייער שמחה פון באַפֿרייונג מיט יידיש בלוט, וואָס האָט זיך איבער דער גאַנצער פּוילישער מדינה צעגאַסן אויף די לויפנדיקע באַנען, אויף וועגן און שאַסייען, אין שטעט און שטעטלעך האָבן פּוילישע כּוליגאנעס אַדורכגעפירט בלוטיקע עקסצעסן און אַנטי־יידישע פּאַגראַמען.

אויך די מלאווער יידן האָבן דורכגעלעבט עקסצעסן און אַנטי־יידישע אַרויסטרעטונגען, אַנטיסעמיטישע העצעס, כּוליגאַנישע פּיקעטן ביי יידישע געשעפטן, בלוטיקע אַנפּאַלן. צוויי יידן זענען אַפילו אומגעקומען אין אַ דערבייאיק דאָרף.

דער ענדעקישער שטאַטראַט האָט גערודפּט יידן מיט אַלץ מער און מער נייע גזירות, וואָס האָבן געטריבן דעם יידן. אין זייער האָס צום יידן, האָבן זיך די ענדעקעס דערטראַכט צו ענדערן די מאַרק־טעג פון דינסטיק און פּרייטיק אויף מיטוואָך און שבת, כּדי צו טרעפּן דעם יידן, אינזאָלירן אים און אַוועקנעמען פון אים זיין נעבעכדיקן האַנדל. אמת, די יידן האָבן זיך דערפאַר נישט דערשראָקן, קיין איין סוחר האָט שבת נישט געעפּנט זיין געשעפט און קיין איין בעל־מלאכה איז שבת נישט געקומען אין מאַרק מיט זיין סחורה. האָבן טאַקע דער מאַרק אין די טאַרג־טעג אויסגעזען ליידיק און נעבעכדיק. פּויערים פון די דערפער האָבן אויפגעהערט קומען אין שטאַט אַריין. די אַנטיסעמיטן אין שטאַטראַט זענען געבליבן ווי אויסגעפאַטשט, זיי האָבן מיאוס פאַרשפּילט מיט זייער פאַרמעסט צו שעדיקן דעם יידן. די אַלטע מאַרק־טעג זענען צוריק געשטעלט געוואָרן ווי פריער.

דערווייל האָט דאָס געברענגט גרויס שאַדן דער יידישער באַפעל־קערונג. קנאַפּע 300 משפּחות, צווישן זיי האַנטווערקער און קליינהענדלער אויפן מאַרק, זענען שטארק געטראָפּן געוואָרן פון דער גזירה. אַ גרויסע אַרעמקייט האָט אַרומגעכאַפּט די שווער־געטראָפּענע יידן, אָבער זיי האָבן געוואוסט, צו וועמען זיך צו ווענדן אין אַ נויט. די ערשטע אַלאַרמירט צו ווערן נאָך דרינגענדיקע הילף זענען, פאַרשטייט זיך, געווען די מלאַ־ווער יידן אין ניו־יאָרק.

די סאַסייטי האָט באלד אָנגעהויבן אַ הילפס־אקציע, און מיט אַ באַזונדערן רוף זיך געווענדעט צו יעדן מלאווער, איבערהויפּט צו די, וואָס האָבן דאָרט קרובים און זענען עקאָנאָמיש געטראָפּן געוואָרן, און נייטיקן זיך אין הילף — זיי זאָלן וואָס שנעלער און וואָס מער שיקן געלט.

די רעזולטאטן? א מעכטיקער אפרוף, א שטראם פון טויזנטער דאלארן איז אריינגעפלאסן אין די אויסגעליידיקטע קעשענעס פון די פארפאלגטע יידן, אנצוהאלטן זייערע עקאנאמישע פאזיציעס.

אזוי איז דער שווערער געפעכט פון די יידן אין מלאווע, אנגעגאנגען צווישן ביידע וועלט-מלחמות. אזוי האט אויך די מלאווער סאסייטי כסדר געטראגן דעם שווערן עול צו העלפן די יידן אין מלאווע אין זייער נויט און כסדר געשטיצט אלע וויכטיקע יידישע אינסטיטוציעס, ביז צום אויס-ברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה.

אין די יארן פון דער צווייטער וועלט-מלחמה, איז די הילפס-ארבעט געווארן אפגעשטעלט. מ'איז אבער נישט געבליבן זיצן מיט פארלייגטע הענט; מ'האט כסדר פלאנירט און ארגאניזירט אונטערנעמונגען, גע-זאמלט געלט פאר א גרויסן הילפס-פאנד, געגרייט זיך און געהאפט אויפן גליקלעכן טאג, אז ווען דער נארמאלער קאנטאקט מיט די יידן אין מלאווע וועט ווידער באגרייט ווערן, זאלן מיר זיין גרייט מיט הילף. אזוי האט די ארבעט אנגעהאלטן ביזן סוף פון דער מלחמה, מאי 1945. אבער ערשט דעמאלט האט זיך פאר אונדז אנטפלעקט די שוידערלעכע קאטאסטראפע, די טאטאלע אויסראטונג פון זעקס מיליאן יידן, בתוכם די יידן פון אונדזער מלאווע.

האבן דעמאלט די סאסייטי-אנפירערס געהאלפן רעארגאניזירן דעם הילפס-אפאראט, אים אויסגעברייטערט מיט א גרעסערן קרייז פון טוערס. ס'איז געקומען צו דעם, אז דער פארייניקטער מלאווער הילפס-קאמיטעט, וועלכער האט עקזיסטירט זינט דער ערשטער וועלט-מלחמה, האט איבער-גענומען די הילפס-ארבעט לטובת דער שארית הפליטה.

גלייכצייטיק האט די סאסייטי אונטערגעטראגן דעם הילפס-קאמיטעט די סומע פון העכער 4 טויזנט דאלער, כדי באלד שיקן הילף די על-פי-נס לעבן-געבליבענע ברידער מעבר לים, וועלכע האבן זיך געפונען אין אייראפע.

א דאנק דער דאזיקער באלדיקער הילף, האבן די מערסטע פון זיי עולה געווען קיין ארץ-ישראל, מחמת דער מלאווער יידישער ישוב אין זיין גרעסטער מערהייט, איז כל ימיו געווען געקנופט און געבונדן מיט דער ציוניסטישער אידעע. זיי האבן זיך איינגעארדנט אין לאגד, ווו זיי לעבן איצט און נעמען אן אקטיוון אַנטייל אויף אלע געביטן אינעם אויפבוי פון דער יידישער מדינה.

דאס מערקווירדיקע קאפיטל פון ברידערלעכער הילף מצד דער מלא-ווער סאסייטי, איז, ווי מען זאגט, נאך איין זייט פון דער מטבע. ווייל עס וואלט פארנומען צו פיל פלאץ ארומצונעמען אלע אקטיוויטעטן פון דער סאסייטי במשך פון די פארלאפענע 65 יאר פון איר עקזיסטענץ.

וויל מען באקומען א באגריף וועגן דעם, איז נייטיק אַמווינציקסטן אדורכצובלעטערן די פראטאקאל פון די לעצטע 45 יאָר — און ס'וועט זיך פונאנדערוויקלען א פולסירנדיק בילד פון א גייסטרייכע יידיש-גע-זעלשאפטלעכן לעבן אין דער יידישער אַמעריקע.

ביים פאַרענדיקן דעם איבערזיכט, דאַרפן דערמאָנט ווערן מיט יראת הכבוד די נעמען פון אַ צאָל ראשונים, ווונדערלעכע סאַסייטי-וועטעראַ-נען, וואָס געפינען זיך שוין, צו אונדזער גרויסן ווייטיק, אויפן עולם-האמת: **משה מאיר מאַקאָוו**, געווען 25 יאָר פינאַנס-סעקרעטאַר, איינער פון די חשובסטע מלאָוער כלל-טוערס.

בעני בלום, פאַלקס-מענטש, געווען 20 יאָר פרעזידענט פון דער סאַסייטי.

ישראל קליין, 30 יאָר טעטיק אין דער אלגעמיינער הילפס-אַרבעט פאַר מלאָוער אויף יענער זייט ים און 25 יאָר פינאַנס-קאַרעספּאָנדענט-סעקרעטאַר פון הילפס-קאָמיטעט. תמיד געגאַנגען אין שפּאַן פון גע-זעלשאפטלעכער אַרבעט.

עלי וואַלאַרסקי, געווען 60 יאָר איינער פון די וואַרט-זאָגערס און אַנפירערס פון דער בית-הקברות אַפטיילונג ביי דער סאַסייטי.

ר' חיים יוסף ראטאווסקי, אַ היימישער ייד, לאַנגיאָריקער סעקרעטאַר פון דער ליי-קאסע.

ר' אלי לעווענטאַל, לאַנגיאָריקער וויצע-פרעזידענט.

הערי מינג, איינער פון די וויצע-פרעזידענטן פון דער פעדעראַציע פון פּוילישע יידן אין אַמעריקע, געווען צענדליקער יאָרן פרעזידענט פון דער מלאָוער סאַסייטי און פון דער מלאָוער רעליף. אומדערמיד-לעכער כלל-טוער, 44 יאָר פון זיין לעבן האָט ער אַפּגעגעבן פאַר די אינטערעסן פון די פּוילישע און מלאָוער יידן.

דאָס זענען געווען מענטשן, וואָס זייער גלייכן וועלן מיר מער נישט זען.

פון אַלע יידישע שטעט און שטעטלעך אַרום מלאָוע, האָט זיך דער מלאָוער יידישער ישוב אויסגעצייכנט מיט מער וועלטלעכקייט, מער אינטעליגענץ און מער פאַרשטענדעניש פאַר די שטרעמונגען פון דער נייער צייט. האָט טאַקע די יידישע מלאָוע דאָמינירט אין דעם גאַנצן יידישן אַרום. אין מלאָוע איז אויפגעהאַלטן געוואָרן דאָס יידישע פאַלקס-לעבן, מיט יידיש לשון אדג"ל.

מלאָוע, פון וואָנען מיר אַלע שטאמען און פון וואָנען מיר אַלע זענען געקומען אהער, ווער פריער און ווער שפעטער, האָט פאַרמאָגט אַן אַלגעמיינע באַפעלקערונג פון 20 טויזנט נפשות, צווישן זיי 7 טויזנט יידישע נפשות. געווען איז די יידישע מלאָוע אַן עיר ואם בישראל,

א שטאָט פון תורה און חכמה, חסידות, — און פרום-יידישקייט איז גע-
גאָנגען האַנט-אין-האַנט מיט וועלטלעך יידישקייט פון אַ הויכן ניוואָ.
אין מלאָווע זענען געווען אינטעלעקטואַלן און אַלזייטיקע לומדים,
שעפּערישע יידישע פּערזענלעכקייטן פון אַ גרויסן גייסטיקן פאַרמעסט,
פון אַ הויכן קולטורעלן אינטערעס. אין דער הינזיכט איז מלאָווע געווען
אַ כּרך גדול.

מלאָווע האָט פאַרמאָגט אַ דיפּלאָמירטע אַריסטאָקראַטיש-יידישע נאַצ-
יאַנאַל-געשטימטע אינטעליגענץ. אין מלאָווע האָט פולסירט אַ זאָפּטיק,
קערנדיק יידיש לעבן מיט יידיש-געזעלשאַפּטלעכע פאַלקס-אינסטיטוציעס,
וואָס האָבן אָפּגעשפּילט דאָס גייסטרייכע יידישע לעבן.

מלאָווע איז באַצייכנט געוואָרן ווי קליין-וואַרשע. גאַרנישט האָט אין
איר געפּעלט. אַלץ וואָס איז געווען אין וואַרשע, האָט, פאַרשטייט זיך,
אויף אַ קלענערן מאָסשטאַב, זיך אויך געפונען אין מלאָווע, די גרענעץ-
שטאָט מיט פּרינסן, אַ וויכטיקער האַנדלס-צענטער, וואָס האָט צוגעצויגן
יידן און נישט יידן סוחרים פון די ווייטסטע מקומות.

אין מלאָווע פון פאַר דער ערשטער וועלט-מלחמה, זענען געווען אַ
סך יידן גבירים, וואָס האָבן דורכגעפירט גרויסע האַנדל-טראַנזאַקציעס
מיט אויסלאַנד. אָבער דער רייכסטער פון אַלע איז געווען דער חסידישער
אַריסטאָקראַט ר' ישראל אַלטער זצ"ל, וועלכער האָט געהאט אן אייגן
בית-המדרש און געפירט אַ טיש ווי אַ רבי, געווען אַ קרוב למלכות.
טאטע פון צוועלף קינדער. דער יינגסטער זון, דער בן זקונים זינער,
איז געווען וויקטאָר אַלטער, דער שפּעטערדיקער פירער פון „בונד“
אין פוילן. אָנהייב דעצעמבער 1941, ווערט ער צוזאַמען מיטן בונדישן
פירער הענריק ערליך, דערשאָסן אין קויבישעוו דורך סטאַלינס מער-
דערישער געהיים-פּאָליציי.

מלאָווע איז געווען אַ מוסטער-שטאָט פונעם נאָבעלן יידישן פוילן.
אין דעם אַמאָליקן מלאָווע, האָט זיך אין יידישע הענט געפונען כמעט
דער גאַנצער מסחר. יידן זענען געווען די בעלי-בתים פון בענק און
אַנדערע פינאַנס-אונטערנעמונגען.

די וויכטיקייט פון מלאָווער יידישן ישוב שטייגט ווייט אריבער די
באדייטונג פון דער צאָל יידישע נפשות אין שטאָט.

מיר ברענגען די עטלעכע קורצע שטריכן וועגן דעם אַמאָליקן מלאָווער
יידישן ישוב — צוליב עטלעכע טעמים. ערשטנס, ווי קאָן מען לאָזן
פאַרשווינדן פון זכרון און נישט דערמאָנען דאָס מלאָווער יידיש-געזעל-
שאַפּטלעכע לעבן, וואָס האָט אָנגעהאַלטן לאַנגע דורות ביזן טאָג פון
דעם קדושים-טויט אין היטלערס קרעמאַטאָריעס?

צווייטנס — דעם „דע מאין באת“. מען מעג דאך באקומען א שטיקל באגריף וועגן אינדזער שורש, וועגן אונדזער אפשטאם און וועגן אונדזער חינוך. ווי אזוי זענען מיר דערצויגן געוואָרן, וואָס פאַראַ סביבה מיר האָבן געהאַט און וואָס האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט די יידישע מלאָוע. דריטנס — וועמען און וואָס מיר האָבן פאַרלוירן. נישטאָ מער אונדזער יידיש מלאָוע, אָפּגעמעקט פון דער ערד איז געוואָרן די יידישע קהילה, ווי עס וואָלט קיין מאָל אויף דער וועלט קיין יידן אין מלאָוע נישט געווען. בלויז דער נאָמען מלאָוער סאַסייטי איז אונדז געבליבן. איז טאַקע פון אַ ספּעציעלן באַדייט פאַר אונדז, מלאָוער, דער צונויפפאל פון דער יובל-פּייערונג מיט דעם טראַגישן, 25סטן טרויער-טאָג פונעם פאַרטיליקטן מלאָוער יידישן ישוב און אירע קדושים. בעת מיר וועלן יום-טובן די 65-יאָריקע עקזיסטענץ פון דער מלאָ-ווער סאַסייטי, וועלכע האָט דעם יום-טוב פון פאַרערונג און אָנערקענונג כּשר פאַרדינט. דערנענטערן מיט זיך מיט שנעלע טריט צו אונדזער קאַלעקטיוון טרויער-טאָג, צו דעם 25סטן יאַרצייט-טאָג פון דער מלאָוער יידישער קהילה, וועלכע איז דורך די דייטשישע פאַרברעכערס אומגע-בראַכט געוואָרן אויף אַזאַ מערדערלעכן אופן.

פגישת מלאבאים בעיר שצ'צ'ין, פולין, 1947 • צוזאמען-
 טרעף פון מלאווער אין שטשעטשין, פולין, 1947
 Meeting of Mlawaites in Chechin in Poland, 1947.

יעקב פלאָדווינסקי, נתן ראָזענשטיין

די זאַרג פון מלאָווער אין אמעריקע פאַר זייערע לאַנדסלייט פון דער שארית הפליטה

מלאָווער יידן וואָס זענען געקומען אין די פאַר. שטאטן נאָך דער צווייטער וועלט-מלחמה, זענען אויפגענומען געוואָרן מיט אַ ברייטער האנט און אַפּענע הערצער פון אייניקע פּערזאָנען פון די טעטיקע לאַנדס-מאנשאפטן-אַרגאניזאציעס. אין יענער צייט האָבן עקזיסטירט אין ניו-יאָרק צוויי מלאָווער פאַריינען: די מלאָווער סאַסייטי און דער מלאָווער אַפּאַטאָש-ברענטש (אַ צווייג פון אַרבעטער-רינג), וואָס זייער ציל איז געווען: דערלאָנגען הילף די נויטבאַדערפטיקע און אַדורכפירן פאַר-שידענע אַקטיוויטעטן לטובת די בני-עיר אין דער וועלט, אין ארץ-ישראל, ווי אין אמעריקע, ווי אויך זיך פאַרנעמען מיט קולטור-טעטיקייט. ביים שרייבן דאָס ארטיקל, דערמאָנט זיך מיר דאָס קצבים-שטיבל אויף דער ווײַטאַסטווע-גאס אין דער פארמלחמהדיקער מלאָווע, ביי הערש וואָלף לאַנדוי אין דער וווינונג, וווּ ס'איז געווען טעטיק אַ גמילות-חסדים קאסע, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן דורך דער מלאָווער סאַסייטי אין אמעריקע. אויב דער זכרון פאַרפירט מיך נישט, איז די פאַרוואַלטונג פון יענער קאסע באַשטאַנען פון די פאַלגנדיקע פּערזאָנען: מרדכי לייב ראק, כתריאל וויאָר, יהונתן סעגאל, פייוול קאַזשענני, יצחק פלאָדווינסקי, שלמה ליסטאָפּאד, שמואליק הופנאָגל און דוד בלוס.

אַנהייב 1947 בין איך פון שוועדן געקומען קיין אמעריקע און דאָ געטראָפן אַ טעטיקע לאַנדסמאַנשאַפּט, הגם זייער אַרבעט איז געווען זייער באַשווערט, ווייל די פריש אָנגעקומענע זענען געווען אין כסדרדיקער באַוועגונג, זוכנדיק קרובים, פריינד, חברים. מ'איז געפאָרן פון איין אָרט צום צווייטן, מיט דער האַפּענונג צו געפונען משפּחה. אייניקע טוערס פון דער לאַנדסמאַנשאַפּט האָבן זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט מיט זייער זאָרג און איבערגעגעבנקייט דער שארית הפליטה, אינטערעסירט זיך מיטן פערזענלעכן גורל פון יעדן איינעם. א סך פון זיי זענען שוין אויפן עולם האמת: ישראל קליין, ד"ר שמעון ניצקין, מרדכי קליינבאָרד, וואָלף ווישינסקי, בערל מישנער, הערי מינץ און- זיי צו לאַנגע יאָר — חיים יאָניש.

כיוויל זיך ספּעציעל אַפּשטעלן אויף דער פערזענלעכקייט פון ישראל קליין ז"ל. ער האָט מיט מסירת-נפש זיך געווידמעט דער הייליקער ארבעט פון אויפנעמען און איינאַרדענען די ניי-געקומענע, ווען אים זענען פון זייערע דערציילונגען באַוואוסט געוואָרן די גרוילטאטן פון די נאַצישע בעסטיעס איבער אונדזער פאָלק בכלל און וואָס די רוצחים האָבן אַפּגע-

טאָן אין מלאָווע בפרט. נישט נאָר מיט די געקומענע האָט ער זיך אינטערעסירט, נאָר אויסגעפונען די אדרעסן פון אַלע שטעטישע אין פאַרשידענע לענדער, געשריבן צו יעדן פערזענלעכע בריוו, זיך נאָכגע-פרעגט אויף זיינע באַדערפענישן. טאָג-און-נאַכט זיך פאַרנומען מיטן פירן די ברייטע קאַרעספּאָנדענץ, פונקט ווי אין ניו-יאָרק האָט ער געזאָרגט פאַר די לאַנדסלייט צו באַקומען אַרבעט, אינטערוויענירט אין די יוניאָנס (פּראָפּעסיאָנעלע פאַרייניגן) און אין פאַרשידענע אמטן. און אַלץ האָט ער געטאָן שטיל, באַשיידן, אַן רעש און כבוד-זוכעריי. אַ דאַנק אים און נאָך אייניקע טוערס, האָבן די ניי-געקומענע ביסלעכווייז זיך איינגעאַרדענט, געטראָפן זיך אָפט אויף מיטינגען און אזכרות אין דער סאַסייטי, ווי אויף קולטורעלע אונטערנעמונגען.

מיט דער צייט האָבן די ניי-געקומענע געהאַט אַ געפיל, אַז די אַלט-איינגעזעסענע טוערס באַטראַכטן זיי ווי אַן אומגעוונטשענער עלעמענט. מעגלעך, אויס מורא אַז מ'וועט מיט דער צייט איבערנעמען זייערע אמטן און פיבודים, צי אויס אנדערע סיבות. נאָר ווי ס'זאָל נישט זיין, האָבן די ניי-געקומענע זיך אָרגאניזירט און „געמאַכט שבת פאַר זיך“.

דער גרעסטער טייל מיטגלידער וווינט שוין נישט איצט (אין 1982) אין ניו-יאָרק און אומגעגנט, נאָר איז צעשפּרייט איבער גאנץ אמעריקע. מיר זענען אין קאַנטאַקט מיט כמעט אַלע. איין מאָל אין יאָר, אויף דער אזכרה, טרעפן זיך אַ סך לאַנדסלייט און מיר פירן אדורך אַ קאמפיין פאַר דער מלאווער הילפס-קאסע אין ישראל. אין אמעריקע, ברוך השם, זענען אַלע באַזאָרגט און מיר דארפן נישט העלפן די היגע לאַנדסלייט. נתן ראָזענשטיין איז פּרעזידענט פון דער סאַסייטי, איך — סעקרעטאַר.

מיר האָפן נאָך אָנצוגיין מיט אונדזער טעטיקייט אַ סך יאָרן. מיר זענען אין כסדרדיקער פאַרבינדונג מיט דער מלאווער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל, דורך דעם סעקרעטאַר יעקב אלתר, און זענען פול מיט באַוונג-דערונג און אנערקענונג פאַר זיין טיכטיקער אַרבעט.

נאָך דער דאָזיקער אַלגעמיינער שילדערונג, זאָל מיר דערלויבט זיין צו דערציילן אויך וועגן אייניקע געשטאַלטן פון דער מלאווער סאַסייטי אין די פאַר. שטאַטן.

אין יאָר 1960 בין איך (יעקב פּלאָדווינסקי) מיט מיין פאמיליע געקומען קיין אמעריקע און זיך באַזעצט אין ברוקלין. ווי נאָר מיר האָבן זיך פאַרבונדן מיט די מלאווער, האָט דער ערשטער זיך אָפּגערופן לעאָן קירשטיין מיט זיין פרוי גאָלדע. זיי האָבן מיר קאַנטאַקטירט מיט דער לאַנדסמאַנשאַפט, וווּ איך האָב געהאַט דעם כבוד מיטצואַרבעטן מיט ר' ישראל קליין — אַ האַרציקער, איבערגעבענער טוער פאַר די מלאווער. מיט יעדן איינעם זיך פאַרנומען אויף אַן אינדיוידועלן אופן. באַטייליקט זיך אין זייערע שמחות, געוואָסט וואָס עס קומט פאַר ביי יעדן איינעם.

אלע זיינע קאנטשאפטן און „פראטעקציעס“ האָט ער אויסגענוצט לטובת מלאווער יידן. פאַר אים איז גאַרנישט געווען שווער. ביים שטעלן די מצבה אויף זיין קבר, זענען געקומען אַ 50 לאנדסלייט מיט זייערע פאמיליעס. די ניי-געקומענע האָבן פארלוירן אן איבערגעגעבענעם פריינד. מיר איז אויך אויסגעקומען מיטצוארבעטן מיט די חשובע טוערס: אדוואַקאט אברהם סאַלאַמאָן ז"ל און ד"ר סיימאָן ניצקין ז"ל. מיט זיי, ווי מיט דעם רוב מלאווער, האָט מען זיך געטראַפן אויף אַ חתונה, אַ בר-מצווה, צי אַנדערע פאמיליע-שמחות. נאָר ביים אַרגאַניזירן דעם יזכור-אַקט, איז צוגעגאנגען אַ ביסל שווערלעך. מיר האָבן געוואלט, אַז אדור אברהם סאַלאַמאָן זאָל אויפטרעטן אויף דער אזכרה, נאָר כדי זיך מיט אים צו פאַרשטענדיקן, האָט מען באַדאַרפט וואַרטן ביז 11.30 בינאכט. אַז מ'האָט אים שוין יאָ געטראַפן, האָט ער באַדאַרפט ערשט נעמען דעם קאלענדאַר און נאָכקוקן ווען ער האָט פאַר אונדז אַ פרייע צייט. ער איז שטענדיק געווען פאַרנומען, דער עיקר ביי געזעלשאַפטלעכע אַרבעטן. ערשט נאָכן באַקומען זיין הסכמה, האָט זיך אָנגעהויבן אַ זוכעניש פון אַ זאל. אָבער נישט געקוקט אויף די אַלע שוועריקייטן, האָבן מיר יעדעס יאָר אדורכגעפירט דעם מעמאָריאַל-אַקט און אָפגעגעבן כבוד אונדזערע קדושים.

מיטן אוועקגיין אין דער אייביקייט פון אברהם סאַלאַמאָן, האָבן מיר פאַרלוירן אַ וויכטיקן, איבערגעגעבענעם טוער.

ד"ר סיימאָן ניצקין איז געווען זייער אַקטיוו צווישן די ניי-געקומענע. נאָר זיין צוריקציען זיך פון דער טעטיקייט, בין איך (נתן ראָזענשטיין) באשטימט געוואָרן אַלס פאַרזיצער און יעקב פלאָדווינסקי אַלס סעקרעטאַר און אונדזער טעטיקייט פאַר ישראל, אויסער פאַרן מאַבית, איז אויך געפירט געוואָרן לטובת דער מלאווער גמילות-חסדים קאסע.

איין יזכור-אַקט האָבן מיר אדורכגעפירט מיטן אַנטייל פון הרב שמואל דוד רייטשיק, רב אין קאליפאָרניע, פאַרשטייער פון לובאַוויטשער רבין, ווען ער איז געקומען קיין ניו-יאָרק.

די פאַרשטאַרבענע ריווע יאָניש ע"ה (פריי פון חיים יאָניש, אים צו לאַנגע יאָרן) האָט אויף אזכרות פאַרגעלייענט מיט'אָ סך טאלאנט אויס-צוגן פון דער חורבן-ליטעראַטור.

לעאָן קירשטיין איז געווען אַקטיוו אין דער סאַסייטי, ווען ער האָט געוווינט אין ברוקלין. איך געדענק, ווי ער האָט אַ זונטיק פאַרמיטאָג אַרגאַניזירט צוויי לאנדסלייט מיט זייערע אויטאָס, זיי זאָלן אַרומפאַרן צונויפזאַמלען געלט פאַר אַ קראַנקער, נויטבאַדערפטיקער פרוי. מ'האָט טאַקע געשאפן עטלעכע הונדערט דאָלאַר. איצט איז לעאָן מיט זיין פרוי גאַלדע אין פלאָרידא און גייט אויך דאָרט אָן מיט זיין געזעלשאַפט-לעכער טעטיקייט.

פון א גרויסער סאסייטי מיט א סך מיטגלידער, זענען מיר איצט געבליבן א קליינע גרופע, וועלכע האט אבער נישט אויפגעגעבן איר ארבעט צום אנדענק פון דער יידישער מלאווע.

אין די לעצטע יארן באטייליקט זיך אין די אזכרות דער חשובער ראביי ר' ברוך גאלדשטיין פון מאסאשוסעט, א מהלך פון עטלעכע הונדערט מייל פון ניו-יאָרק. אין דער אזכרה, פאָרגעקומען דעם 19טן דעצעמבער 1982, האָבן זיך באטייליקט די פאלגנדיקע פערזאנען:

ראביי ברוך גאלדשטיין מיט זיין פרוי די רביצין; יעקב פלאדווינסקי, נתן ראזענשטיין מיט זיין פרוי, גרשון קאָפּעל מיט זיין פרוי, לעאָן קרוגער און פרוי, חיים יאָניש מיט זיין פרוי ע"ה, ביילע פאָגעל (לענגעלקא) מיטן מאן, ריינגעווייץ (ווינט ניט אין ברוקלין), יעקב גאלדוואַסער, אברהם קאָפּראָם מיט זיין פרוי. מען לייענט פון „פנקס מלאווע“, קדיש בציבור און מזאמלט אויך עטלעכע הונדערט דאלאר.

כנס מלאבאים משארית הפליטה בגרמניה, 1945 • צונויפקום
 פון דער שארית הפליטה אין דייטשלאנד, 1945 •
 Surviving Miawites meet in Germany in 1945

- ערב פרידה לִי.ל. לוונטל לרגל הגירתו למכסיקו, בשנות השלושים
- געזענענעבן־אָוונט פאר י.ל. לעווענטאל צו זיין עמיגרירן אין מעקסיקע, אין די דרייסיקער יאָרן
Farewell Evening for J.L. Leventhal on the occasion of his immigration to Mexico.

ביבליוגרפיה: ספרים שבהם מזכירים את מלאכה ואנשיה

מספר „זכרונות” לדוד בן-גוריון,
הוצאת „עם עובד”, הדפסה חמישית 1971.

(עמוד 7). אני פניתי לתלמידים שלמדו יחד אתי אצל המלמד לסקי, מורה מודרני, שבא לעירנו ממלאכה, שכל אחד מהם יביא קופיקא בשבוע, במשך ארבעים שבועות, וירכשו כל אחד שקל.

● הספר „אוגוסט של ארבע-עשרה”, (10 - 21 אוגוסט, 1914) של א. סולז'ניצין. בשפה הרוסית, הוצא לאור בפאריז. 575 עמוד.

המחבר מזכיר את מלאכה רק כמה פעמים וזה דרך אגב, בגלל שהוא מתרכז רק בשטח הגרמני, יותר נכון בפרוסיה המזרחית, לשם נכנס הצבא הרוסי-צארי, שמפקדו היה הגנרל סאמסונוב. המלאבאים הקשישים שלנו בטח זוכרים, איך עברו חיילים רוסים את הגבול דרך מלאכה, ואיזו מפלה היתה שם (קרב טננברג, הינדנבורג). בספר מתעניין המחבר, מה קרה לחיילים וקודם כל לקצינים על אדמת פרוסיה.

אל לנו לשכוח, שאחרי 1914 היו לצבא הצארי עוד מפלות גדולות, והדבר התרחש לפני המהפיכות הגדולות ברוסיה. כמו כן נזכרות בספר כמה פעמים עיירות הסמוכות למלאכה והידועות לנו די טוב, כגון: חוז'לה (חורז'ל או חרן), יאנוב, אילובו, זולדאו (זולדו), ניידנבורג, אלנשטין, וכד'.

פנקס אלאווע

ה'תש"י

ארויסגעגעבן:

„וועלט-פארבאנד-מלאווער-יידן”

ניו-יארק — 1950

הסופר שהה כנראה בשטחים אלה בזמן מלחמת העולם השנייה. במפה המצורפת לספר רואים את כל השטח, החל מהעיר מלאבה צפונה, בציון מקומות חנייה של הצבא עד לא־רחוק מקניגסברג.

להלן כמה דוגמאות (תרגום חופשי מרוסית) מן הכתוב על מלאבה:

עמוד 102: „למלאבה היתה תחבורה רק חד־צדדית” (?)

עמוד 149: „כל היום ניצלה המפקדה פעילות התחבורה ביאליסטוק – וארשה – מלאבה”.

עמוד 262: „כל הגדוד לא הועבר משום מה מנובוגיאורגבסק (מודלין) למלאבה”.

עמוד 358: „הגדוד הזה בלי כל רצון משותף, בלחץ הנסיגה שלו, בלי שהאויב יילחם בו, כבר מתוך אינרציה נסוג לכיוון הגבול הרוסי, מלאבה. הגבול הרוסי, אף־על־פי שלא מבצר צבאי נבון, בכל־זאת סימן „עד כאן”.

עמוד 413: „סאמסונוב הודיע, שהוציא פקודה לכל הצבא לסגת עד לקו אורטנסבורג – מלאבה, ז.א. כמעט עד לגבול הרוסי”.

עמוד 432: „כל היום ב-16 באוגוסט, היה ויכוח במלאבה כיצד לארגן שוב את הצבא ומי יהיה המצביא”.

עמוד 435: „... לערך מברק בזה בתוכן: המפקד הראשי מצווה להוליך את הגדוד השני לקו אורטלסבורג – מלאבה. . . , אבל לא לציין את השעה, כאילו נשלח המברק לידי סאמסונוב, ולא אנו אשמים שהדואר לא הגיע לשם...”

● ממכתבה של רבקה פוגלמן, סן־פאולו, בראזיל:

20 גדודים צעדו דרך מלאבה. כל חייל שאל: האם עוד רחוקה הדרך לברלין. כמה ימים אחרי זה שליש הצבא ברח יחף ובלי חולצות. אנחנו היהודים פחדנו שמא יהיה פוגרום. הסבא שלי חיים זלמן לדר, זילברברג (זישא המוהלץ) והרב סגלוביץ, נתנו הוראות לנשים ולבחורות להביא לחיילים אוכל ושתייה, לטפל בפצועים, לתת להם לבנים נקיים. הדבר עשה רושם עד כדי כך, שסאמסונוב בעצמו הודה ליהודים (לפי הספר, סאמסונוב התאבד). הערת וולף בר־זאב וינדיצקי: בכל זאת היה “שמח” – הרביצו ליהודים ברחובות.

● הסרט, “רומאנסה של גונב־סוסים יהודי”, בנובמבר 1972, בקולנוע אופיר, תל־אביב. הבמאי: אברהם פולונסקי.

השחקנים הראשיים: בנו של הסופר דוד אופאטוש, שהוא גם התסריטן, והוא שלמה קראדניק, גונב־הסוסים הראשי: יול ברינר, מפקד גדוד קוזאקים, החונים במלאבה (משום מה אצלו הוא דווקא: מאלאבה), שמו קפיטן

הערה: בינתיים יצא לאור הספר בתרגום עברי עלידי הוצאת „עם עובד”.

סטולוב. השחקן בעל הקרחת הידועה. יתר הדמויות, כגון זינבל בנו של שלמה, קיבקה, אסתווא, מנהלת בית-זונות, היא גם אהובתו של קיבקה זה. היא מתעסקת עם קאפיטן הקוזאקי, כדי שבאותו הזמן יגבבו את הסוסים ויעבירו אותם דרך הגבול לפרוסיה אל הגרמני הר גרובר. השחקנים ברובם ידועים בעולם הקולנוע.

הסרט הוא ב,,טכניקולור" מופק עלידי „אלייד ארטיסט". אורכו קצת יותר משעה וחצי. הסרט צולם ביוגוסלביה, לכן הנוף קצת דומה למזבשה (מלאבה). מה כותבת הביקורת: (קטעים וקיצורים).

„פארווערטס" (העתון בידיש בניירורק 11.7.1971): קיבלנו מד"ר סיימאן ניצקין, נייריורק. המחבר הוא יצחק פרלוב. יוסף אופאטושו מוצאו מעיר-הגבול מלאבה, הגבול בין פולין לפרוסיה המזרחית. מקום האירוע מלאבה, הזמן שנת 1905, ערב המלחמה רוסיה יאפן; השליט ברוסיה הצאר ניקולי השני.

העיירה ליד הגבול התפרנסה ברובה מגניבת-הגבול. יוסף אופאטושו לא תיאר את כל העיירה, אלא חוג אנשים מסויים ופרנסה אחת: גניבת הגבול. הוא מתאר את גונבי-סוסים, המעבירים את הסוסים בחשאי דרך הגבול לפרוסיה. כרגיל בספרות היהודית, שמדובר על יהודים וקוזאקים, היהודים הם, כמובן הכשרים ונחמדים, הקוזאקים לעומתם חיות רעות, רוצחים, פראים. אבל בעיירת-הגבול מלאבח מחק יוסף אופאטושו את הגבול הזה ביניהם. הוא גם ממעט (מבטל) את הגבול הבין האנושי היהודי והאי-אנושי הגויי או הקוזאקי. המעניין שהאבא בעיירה היהודית, לפי אופאטושו, מזכיר לבנו קיבקה, שהוא שולח אותו לאמריקה, שישאר יהודי. אבל איזו יהדות היא זאת. האין זאת „היידשיקייט" של יאנקל שאפשוביץ'?"

(יול ברינר רוכב על סוס מצחיק, כאילו תפקיד זה נולד רק בשבילו). דוד אופאטושו, נדמה לי, לא קיבל הערכה נכונה כשחקן. הוא שחקן כל כולו, עסיסי, חזק, מקורי. לא מודיעים עליו בסרט זה בין השחקנים הראשיים (כוכבים). בתפקידו אינו גרוע מיול ברינר.

זה סרט עם צבעים. העיירה והנוף מחוץ לעיירה מוצלחים מאוד. הסרט לא נעשה בפולין, אלא ביוגוסלביה. אותו הנוף, אותו האקלים, אותה הסטרקטורה של הבתים, דרכים וגשרים, אף-על-פי שהחלקים העיקרים של התפאורה ב,,מלאבה" ומעבר לגבולה, נעשו באופן מיוחד בשביל הסרט. הסרט הוא טוב ואני מיעץ לראותו.

„דער טאגמארגן זשורנאל" (העתון בידיש בניירורק, 27.8.1971) קיבלנו עלידי היו"ר יונה ליפנינסקי, מבן בינגפלד, נייריורק. מחבר המאמר ד"ר נ. סברדלין.

מתי זוכה מחבר יהודי, שסרטינו ספר שלו ויקרינו אותו ב,,ברודווי" או בהוליווד? באופן „נורמאלי" זה יכול להיות, כאשר המחבר הוא כבר בעולם האמת. ככה היה עם „טוביה החולב" לשלום עליכם וככה עם „הרומן של גונב"

סוסים" ליוסף אופאטושו. ראיתי עיבוד הרומן על המסך ולא היכרתיו. עשו שינויים כל-כך מהותיים, כמרכן הוסיפו חלקים שלמים. עשה את זה לא אחר אלא דוד אופאטושו, הבן. נשאלת השאלה: האם מותר לבן לעשות דבר כזה? זה לא אסון, שדוד אופאטושו שינה את הרומן לסרט מוסיקלי. אבל היה יותר טוב, אפשר היה, לכל הפחות להאמין למאורעות. במלאבה, ליד הגבול רוסיה - גרמניה, גרו יהודים, מן הסתם היו גם גונבי-סוסים. מילא. אבל כשאתה יושב בקולנוע מקבל המתבונן רושם, שרוב יהודי מלאבה „החיונה" שלהם היתה דוקא מגניבות-סוסים. זה לא יכול היה לקרות. האם זה היה יכול להיות במלאבה, או אפילו בעיירה אחרת, בזמן שלטון הצארים, שגונבי סוסים יהודים יתחפשו לקוזאקים, כאילו יסעו עד לקסרקטין, יראו פקודה מזויפת להוציא משם את כל הסוסים על כל ציודם וישימו את הקוזאקים ללעג וקלס? האם 15 רגעים אחרי זה, לא היה מתחולל פוגרום אכזרי במלאבה ויהודי מלאבה היו משלמים מחיר יקר מאוד? בסרט הקטע הזה הוא לא ריאלי. אם הייתם יכולים כל זה לשכוח ולא להשוות למקור של יוסף אופאטושו, אז זה שעשוע ויש על מה לצחוק. השחקנים טובים. יול ברינר משחק קצין קוזאקי טוב. גם דוד אופאטושו מצטיין כ„שלמה". שחקן אופייטיב הרבה יותר טוב מתסריטן. לכן יכולים לראות את הסרט בלי התאמצות יתרה.

מעטון בסן-פאולו בשפה הפורטוגזית.

„על המשמר", 5.11.71. מחבר המאמר: נתן גרוס: „רומאנסה של גונבי-סוסים יהודי". (קטעים):

„בינתיים לפנינו סיפור עממי, מאותם הסיפורים שבהם שונאי-ישראל מציקים ליהודים, אך בסוף מנצחת החוכמה היהודית אשר עושה צחוק מהגויים, אשליה מבדרת, אגדת עם, מעשיה משעשעת. . . אני מתאר לי (אולי בלי צדק?) כמה התלבט דוד אופאטושו התסריטן והשחקן וגם אברהם פולונסקי הבמאי, ברצותו לעצב עיירה יהודית ודווקא עם גנבים וזונות, כך, שלא תהיה זו תמונה אנטישמית. . . אני חושב שיש בסרט לב יהודי ופולקלור יהודי, שאולי אינו מתבטא בדיוק בצורתו החיצונית, אך הוא קיים ברוחו של הסיפור ובאופן שבו הוא מסופר. משחק טוב ונוף כפרי ריחני. בסיכום: בידור נחמד, רגוע ויהודי. . .".

סיפור-המעשה לפי הסרט

„גונבי סוסים במלאבה הם: שלמה קראדניק (דוד אופאטושו), בנו זינבל (אוליבר טוביאס), קיבקה (אילי וולאק). הם מוליכים (בידיש: מוילעכער) את הסוסים דרך הגבול ומוכרים אותם לגרמני הר גרובר (ולדימיר באקיק), שהוא מצדו מוכרם לחיל-הפרשים הגרמני. פתאום יוצא צו הממשלה הצארית לגייס את כל הסוסים לצורך המלחמה עם יפן (1905). העיירה בידי מחלקת קוזאקים, בראש הקפיטן סטולוב (יול ברינר). קפיטן זה בא לעתים קרובות

להתהולל ב„הוטל דה פריז“, לאמיתו בית־זונות, שמנהלה היא אסתוּשא היפה (לייני קאזאן). בחדרים שמעל ה„סלון“ אין לקוחות ולכן מנצל קיבקה (עם אהובתו אסתוּשה) את החדרים ומחזיק שם את הסוסים הגנובים. מחזה די קומי, קאפיטן סטולוב למטה שותה בסלון, אסתוּשה מתחנפת אליו במערוּמיה ובאותו הזמן מוביל קיבקה את הסוסים מהחדרים העליונים, דרך המדרגות, מתחת לאפו של הקוזאק השיכור. ועוד גזרה בעיירה. גיוס הצעירים למלחמה. עוצו עצה, שלמה קראדניק עם קיבקה גנב מצאו פתרון: אסתוּשא עם ה„נערות“ שלה מפתות את סטולוב והקצינים שלו להשתתף בהילולא מחוץ לעיר, ביער. שלמה קראדניק וקיבקה גנב מתחפשים בבגדי גנרלים. שניהם באים במרכבה מפוארת לקסרקטין ושם מודיעים, שפרצה מגיפה בין הסוסים וכולם פסולים. לכן יש לגרש את כל הסוסים, לשרוף את הקסרקטין עם האורות על כל הלבוש שבהן. היהודים המגויסים מנצלים מהר את המצב, עולים על הסוסים האלה ובורחים לגבול. כל השיירה עוברת ברכיבה לפני הקאפיטן עם הקצינים והבחורות הערומות כמובן. כשהקאפיטן מבין מה שקרה לו מתחת לאפו – מאוחר מדי.”

עכשיו העצה למלאבאים: עוד הפעם לקרוא את המקור, את הספר של יוסף אופאטושו ולהיווכח מה עולל דוד הבן לאביו יוסף, אופאטושו, הסופר הדגול. בקיצור: לא לפי המקור, לא הנוף של עיירה יהודית, לא השם מלאבה. זה סרט, אולי לא רע, אבל מנוסטלגיה שלנו – רחוק.

● „בולשאַא אַנציקלופדיה“, מוסקבה, בשפה רוסית, משנת 1903.

עמוד 261, טור 2: מלאבה, עיר אזורית, גוברניה פלוצק, 10 ויורסט מהגבול הפרוסי. בשנת 1897 – 13,449 תושבים. הרוב פולנים – קתולים. בשנת 1899 היו: 52 חתונות, 412 לידות, 156 נפטרים. הגידול – 58 נפשות. 31 בתי־חרושת, 64 פועלים. מחזור בתי־חרושת – 97,400 רובל.

בית־חרושת למכשירי חקלאות, בית־חרושת לסבון (מילברברג, דר זיפנזידלר, המעתיק), בית־חרושת למים מינרליים (סודה – שיעה ניצקין, המעתיק). כל שנה 6 יארמארקים עם מחזור של 200,000 רובל, (ברור שחלק היהודים בזה הוא הכי גדול – המעתיק). מסחר די מפותח במצרי חקלאות (גם בידי יהודים, המעתיק).

4 בתי־ספר עירוניים, בית־ספר עבור עובדי הרכבת, בית ספר ליהודים, בית־כנסת, בית־חולים עירוני עם 25 מיטות, כנסיה, בית־דפוס, 2 חנויות ספרים (בזה אחד של יעקב בלום, המעתיק), 5 סיפריות.

„מיירס לקסיקון“, ברלין, בשפה גרמנית, משנת 1928.

עמוד 582, טור 2: מלאבה. עיר אזורית, מחוז ורשה. 17,003 תושבים (1921), 5,923 יהודים (בערך שלישי, המעתיק). עלייד קווי הרכבת זולדאו ורשה. בית עירייה (ראטוש) מהמאה ה־16. בתי־ספר, מסחר בתבואה ותוצרת חקלאית, עור, סבון וצרכי מזון. העיר מלאבה נוסדה בשנת 1429. בזמן מלחמת העולם (הראשונה, המעתיק), בין 10 בפברואר ל־12 ביולי 1915 היו שם קרבות עזים.

● „לארומ המאה העשרים”, פאריז, בשפה צרפתית משנת 1931. עמך 909, טור 2: מלאבה עיר בפולין, מחוז וארשה, 18,100 תושבים, עיר אזורית. חרושת חוטים, סבון, יין (בינם וויינמאכער בודאי, המעתיק), תוצרת חקלאית. במחוז מלאבה בערך 90,700 תושבים, 91% פולנים.

● „דר גרוסע ברוקהאוז”, ליפציג, בשפה גרמנית. משנת 1923. עמך 635, טור 2: מלאבה, עיר אזורית של מחוז וארשה, קרוב לגבול הרוסי-פרוסי לשעבר. ליד קו הרכבת לסקוביץ - זולדאו - וארשה. צומת דרכים חשוב. בעיר (1921) 17,000 תושבים (6,000 יהודים). כמה בתיספר תיכונים לחקלאות, לחרושת, מסחר. במלחמת עולם (הראשונה) בחזית יוהניסבורג (?) בתקופה 10.2 עד 12.7 1915 קרבות חזקים של הגדוד גלביץ נגד התקפות, שבראשן היה ה„קניאז” הגדול ניקולאי, שרצה לשבור את החזית.

● מלאבה לפי: Wielka Encyklopedia Powszechna. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa משנת 1967. עמוד 376. 22 שורות. עליד הטקסט סמל העיר: שני מגדלים, בלי הצלמים שהיו מחוברים לפני המלחמה. „עיר מחוזית בגליל וארשה, בחלק הצפוני של רמת צ'חנב. 16,9 אלפי תושבים, (1963). בית-מטבחים חדש, בית-חרושת לאבקת חלב, מחלבה, בית-חרושת לנעלי ילדים, בתי חרושת לא גדולים לבגדים, תוצרת עץ, וחומרי בנין. צומת דרכים. מוזיאון. כנסיות: מחוזי „פארני” (מהמאה 15, 18-19), „סניף” (1786), בית העיריה בסגנון הקלאסי (מהמאה 18), בתי-עץ מהמאה ה-18. מחסן - אסם ממחצית המאה ה-18. הקודקס העירוני - משנת 1429. כשמאזובשה הצטרפה לממלכת ה„קורונה” היתה העיר למרכז „סטארוסטבו” לא-עירונית. התפתחות העיר הודות למקומה בנתיב ממאזובשה לפרוסיה. במאות 15-16 היתה מלאבה לעיר-מסחר. התנפלות השבדים ושריפות הביאו את העיר במחצית המאה ה-17 למצב ירוד. עם בניית הרכבת מוארשה למלאבה (1877) החלה העיר להתפתח. בסוף המאה ה-19 היתה מרכז מסחרי לצמר, לבקר ותוצרת תבואה (תחנת קמח, אסמים).

„פוביאט מלאבסקי”: 991 מטר מר., 65.6 אורחים (1963). אופי הכלכלי - חקלאות.

מלאבה. מאותה האנציקלופדיה הפולנית משנת 1970. 30 שורות, „גליל וארשה. 19,5 אלפי תושבים (1968).

היסטוריה: בתקופה שבין שתי מלחמות-עולם - מרכז מסחרי-תעשייתי. ב-1 בספטמבר 1939 התגוננה מפני פלישת הגרמנים במרחב העיר עלידי גדודים של הדיבזיה ה-20 של חיל-הרגלים תחת פיקודו של הפולקובניק וילהלם אנדזי לישק-לביץ. 80 שעות החזיקו מעמד ולא נשברו עלידי הגרמנים. המגינים נטשו את המערכה עם קבלת פקודתו של מפקד החזית „מודליץ”, כאשר התמוטט האגף הימני באזור ז'גנובה, שהוחזק עלידי הבריגדה „המאזובשה” של חיל-הפרשים. היו אזורים שפקודת הנסיגה לא הגיעה אליהם

והם נלחמו מבודדים עד הסוף המר. בקרבות שהתחוללו בסביבות מלאבה נהרגו מעל 700 חיילים וקצינים פולניים ו-4-2 אלפים פצועים.

עקב הכיבוש האכזרי של קלגסי היטלר ניספו במלאבה 11 אלף תושבים. כ־9 אלפים תושבים ממלאבה ומהסביבה הוגלו ל„רייך הגרמני“ לעבודת כפייה. נוסף לכך, העבירו משם 14,7 אלפים אנשים. ב־18.1.45 הוציאו אנשי היטלר להורג 364 אסירים מבית־הסוהר שבמלאבה ביניהם נשים וילדים. בשנים 1940-45 היה במלאבה מחנה ריכוז לעבודת כפיים. בכל השנים האלה היתה פעילה תנועת המרי הפולנית נגד הגרמנים.

במסגרת היחידה המאזובית הסובייטית, ה„ארמיה“ ה־48, ה„ארמיה“ המשוריינת ה־48, ה„ארמיה“ המשוריינת החמישית והגברדיה השנייה הביאלורוסיה, השיג אזור מלאבה עזרה ותגבורת רצינית בהיותם שייכים לחזית פרוסיה המזרחית. יומיים נמשכו במלאבה קרבות עקובים מדם.

ב־19.1.45 השתחררה מלאבה מעול הגרמנים. ב־1967 הוסר הלוט מעל מצבת־זכרון (מוזולאום) במלאבה.

ביבליוגרפיה: ר. יושקביץ, מלאבה מ„מאזובשה“ בקרבות 1939-1945. וארשה, 1968.

על יהודים במלאבה – אין. (הקטע נתקבל ותורגם עלידי אריה הללי (ליבש ביילוביץ' כפרמטריק).

● „אנציקלופדיה יודאיקה“, בהוצאת „כתר“, ירושלים, בשפה אנגלית, שנת 1972.

עמודים: 185, 186, 187, 75 שורות ועוד ביבליוגרפיה.

מלאבה. עיר במחוז וארשה, בצפון־מזרח של מרכז פולין.

האינפורמציה המוקדמת ביותר אודות הקהילה היהודית מבוססת על תעודות משנת 1543. היא כלולה בדו"ח על מקרה עלילת דם, הקשור לשמו של פרנס הקהילה ברכיה (בפולנית: בוגוסלב). בשנת 1569 היו שם 23 משפחות יהודיות. בשנת 1568 עלה מספרם ל־34. מקור פרנסתם היה מסחר בבקר ובמלאכה. תלונה על חילול „הוסטיה“ בשנת 1670 ושריפות, שהשמידו את העיר מלאבה ב־1658 וב־1692, גרמו לירידה הדרגתית במספר היהודים. מאידך גדלה האוכלוסיה היהודית של פרבר בשם „זאברודי“, שהיה מעבר לתחום השיפוט העירוני, כמו־כן גדל מספר יהודים בכפרים סמוכים.

עד 1753 היתה קהילת מלאבה תחת שלטון של קהילת צ'חנוב, פעילות כלכלית מוגברת באיזור בשלושים השנים האחרונות של המאה ה־18 הביאה לריבוי האוכלוסיה היהודית. במפקד שנת 1765 היו במלאבה ובכפרים הסמוכים 70 משפחות יהודיות, המונות 487 משלמי מס־גולגולת. 15 בתים בעיר היו בבעלות יהודית. מקורות מ־1781 מציינים 718 נפשות. אחר הכיבוש הפרוסי בשנת 1793 קיבלה העיר פריביליגיה „דה נון טולרנדיס יודאיס“ (הזכות לא לאפשר התיישבות יהודים) והיהודים עברו לגור בפרבר זאברודי.

היהודים חזרו למלאבה עם קום הדוכסות הגדולה של וארשה ב־1807.

ב־1808 - 137 יהודים כ־15% של כלל התושבים. עקב הגבלות על התושבים היהודים, נקבע רובע מיוחד ליהודים ורק שם נתנה ליהודים רשות לגור עם מקרים מועטים של יוצאי מן הכלל. נוסף לכך היה איסור כמעט מוחלט על יהודים ממקומות אחרים לגור במלאבה, בגלל היותה עיר באיזור הגבול. ב־1824 היו במלאבה 782 יהודים (36% מכלל האוכלוסייה). ב־1862 בוטלו ההגבלות על מגורים, הגיטו ובעלות של נכסי דלא ניידים. מתאריך הפעלת קו הרכבת ממלאבה לוארשה (1877) ולדאנציג (1883) התפתח מאוד המסחר במספוא, בקר ועץ. מסחר זה והספקה לצבא היה מקור פרנסתם של יהודים רבים. בין 1857 - ו־1897 גדלה אוכלוסית יהודים מ־1,650 עד 4,845 (41% מכלל התושבים).

השפעת החסידות הורגשה אצל יהודי מלאבה מראשית המאה ה־19. עם הטבת התנאים הכלכליים בסוף המאה התגברה השפעת המתנגדים. - (ב־1870 מונה וולף ליפשיץ לרבה של העיר). רבה האחרון של מלאבה, ר' יחיאל משה סגלוביץ' (כיהן מ־1901) היה ידוע כאחד המתנגדים.

בסוף שנות ה־1890 נוסד בעיר חוג של חובבי ציון. בשנות 1905-1920 תקופת המהפיכה ופוגרומים, ה"בונד" ו"פועליציון" רכשו השפעה ניכרת אצל הפועלים, הצעירים והאינטליגנציה של מלאבה.

במלאבה נולדו והתחילו את פעולתם הסופר יוסף אופאטושו, המחבר העברי יקיר ורשבסקי והעתונאי ומנהיג ה"בונד" בפולין ויקטור אלטר. בין 1921 ו־1927 גדלה האוכלוסייה היהודית במלאבה מ־5,923 ל־6,301. במלאבה הופיע העתון "דאָס מלאווער לעבן". בין עורכיו היו: בונים ורשבסקי, משה ליכטנשטיין ומשה לסקי.

תקופת השואה:

בפרוץ מלחמת־עולם השנייה היו במלאבה בערך 6,500 יהודים. בהתחלת נובמבר 1939 החריבו הגרמנים את כל בתי־הכנסת בעיר עצמה ובסביבה. הגירוש הראשון נערך ב־6 בדצמבר 1940. 300 יהודים נשלחו למינדז'וץ־פודלסקי (מזריץ'), לובארטוב ולובלין. גורלם היה דומה לזה של היהודים המקומיים. הגיטו הוקם מ־7 ל־8 בדצמבר 1940 וחוסל שנתיים אחרי זה, ב־24 בנובמבר 1942. היהודים האחרונים נשלחו למחנות בין 10.11.1941 ל־10.12.1942. כמעט כל היהודים נשלחו למחנה מוות בטרבלינקה. הקהילה היהודית של מלאבה לא חודשה אחרי השואה. אירגונים של יוצאי מלאבה פעילים בישראל, בארצות־הברית ובמקסיקו.

ביבליוגרפיה:

הלפרן, פנקס, אינדקס: ב. ואשיוטינסקי: האוכלוסייה היהודית במאות ה־19 ו־20 (1930). / בפולנית/.

ס. פאזירה: גנזה והתפתחות עירי מאזובשה (1959) /בפולנית/.

י. טרונק: תולדות היהודים בפלוצק (1939) /ביידיש/.

- א.ג. פון הלסקה: גיאוגרפיה וסטטיסטיקה של מערב ומזרח פרוסיה החדשה (ברלין, 1800).
- שצקי: פנקס מלאבה (1950)
- ס. ז'וכובסקי: הדים של משפטים קרימינליים נגד יהודים (1700) /בפולנית/
- אירגון יוצאי מלאבה בישראל, "ידיעון" (1967)
- פנקס מלאבה (יידיש, 1950).
- על החתום: א. צי (גלמן)
- את המאמר ותירגומו קיבלנו מאת רות טרוניק, מבית קלניץ, מנהלת השירות הביביליוגרפי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.
- ב, "אנציקלופדיה יודאיקה" השתתף ד"ר יהודה רוזנטל כחבר המערכת. כתב גם כמה מאמרים על נושאים שונים.
- פנקס מלאווע, ארויסגעגעבן דורכן וועלט־פארבאנד פון מלאווער יידן, ניו־יארק, 1950.
- "מגילת אושוויץ", בר מארק. הוצאת "גלעד", אגודה לחקר תולדות היהודים בפולין, מיסודו של אוניברסיטת תל־אביב, הפדרציה העולמית של יהודי פולין, הוצאת "ספרית פועלים". תל־אביב, 1978.
- ד"ר יצחק זאב יוניס ז"ל, קובץ מאמרים. הוצאת ארגון יוצאי מלאבה בישראל, תל־אביב, 1966.
- "היה היתה וארשה יהודית", יונס טורקוב. הוצאת "תרבות וחנוך", תל־אביב, 1969.
- "קידוש השם", הרב שמעון הברבנד. הוצאת "זכור" ו"ספרית פועלים", תל־אביב, 1969.
- "זכרונות", דוד בן־גוריון, הוצאת "עם עובד", 1969, תל־אביב.
- "ספר השומר הצעיר", 3 כרכים. ערך: לוי דרור. הוצאת "ספרית פועלים", 64-1961, תל־אביב.
- "ספר הפרטיזנים היהודים", 2 כרכים. בעריכת צוות. הוצאת "ספרית פועלים", 1959, תל־אביב.
- "אנשים ואפר", ספר אושוויץ־בירקנאו. ד"ר ישראל גוטמן. הוצאת "ספרית פועלים", תל־אביב, 1957.
- "תל־עולם", מסע על פני קהילות נחרבות. מרדכי צאננין. הוצאת "מנורה", תל־אביב, 1952.
- "בית התפוצות ע"ש נחום גולדמן", רמת־אביב, תל־אביב. קיצור תולדות קהילת מלאבה לפי הוצאת "כתר" - "אנציקלופדיה יודאיקה". עברית, אנגלית.
- "מגילת אושוויץ", בער מארק, פארלאג "ישראל-בוך", תל־אביב, 1977.
- "איבער שטיין און שטאָק", מרדכי צאננין. א. רייזע איבער הונדערט חרוב געווארענע קהילות אין פוילן. פארלאג "לעצטע נייעס", תל־אביב, 1962.
- "אזוי איז עס געווען ... חורבן ווארשע", יאנאס טורקאו, ארויסגעגעבן דורכן צענטראלן פארלאג פון פוילישע יידן אין ארגענטינע, בוענאס־איירעס, 1948.

"לאנדסמאנשאפטן אין ישראל", ארויסגעגעבן דורכן פארבאנד פון עולים פון פוילן אין ישראל, תל-אביב, 1961.

"נאטיצן פון ווארשעווער געטא", ד"ר עמנואל רינגעלבלום, פארלאג "יידיש-בוך", ווארשע, 1952.

ד"ר יצחק זאב יאניס, ארויסגעגעבן דורכן פארבאנד פון מלאווער אין ישראל, תל-אביב, 1966.

"גאסט", ריווע יאניש, "ציקא"-פארלאג, ניו-יארק, 1968.

אלא גאלאמבי-גרינבערג, די קראנקן-שוועסטער פון ווארשעווער געטא - יאנאס טורקאו. ארויסגעגעבן דורכן פארבאנד פון מלאווער אין ישראל, תל-אביב, 1970.

"Scroll of Agony", The Warshu Diary of Chaim A. Kaplan. Edit. Hamish Hamilton, London, 1966.

"לברוח ולחזור", רומן פריסטר. "הארץ", מוסף שבועי: 22.4.1974. (סיפור בריחתם ממחנה ההשמדה אושוויץ). ע"ע 10-11, 21.

"Wielka Encyklopedia Powszechna", Warszawa, 1967. Warszawa, 1970.

"Der Grosse Brockhaus", Edit. F.A. Brockhaus, Wiesbaden, 1955. Band VIII, p. 74.

"Meyers Lexicon", Bibliografischer Institut, Leipzig, 1928. Band VIII, p. 582.

"Larousse du XX-e siècle", Paris, 1928, p. 909.

"Grand Larousse Encyclopédique" Edition Librairie Larousse, 1963, tom. VII, MON.

"Encyclopedica Judaica" "KETTER" Publishing House, Jerusalem, 1972, p.p. 185-7.

"Diccionario Enciclopedia Hispano-Americano, Barcelona-Montreal, tom. XIV, p. 210.

"Atlas Geograficzny Ilustrowany Królestwa Polskiego". Wydawnictwo J M. Bazewicza, p. 59.

"Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego". Redakcja: zespół. Nakładem F. Sulimirskiego i W. Walewskiego. Warszawa, 1880, p.p. 527-531

"Polityka", Warszawa, 4.3.1978. "Miasto za Wkrą", Maciej Iłowicki.

"Życie Warszawy", Warszawa, 10.9.1980. "Reduta pod Mławą", Jerzy Strzałkowski.

was allowed to testify with my head covered. I noticed that they removed the cross that stood in the middle of the courtroom. The judge asked that we be seated, and explained that the testimony would proceed by a series of questions and answers. My testimony lasted two hours. I was questioned by the judge in German, and answered him in Hebrew, with the translator translating. I explained that the accused was one of the worst sadists in the Mlawka ghetto, had participated in all of the executions and played an active role in the liquidation of the ghetto. With my own eyes, I had seen him shoot a young girl named Kleiner, the granddaughter of Yehoshua Nachowitz, when he discovered money sewn into her clothing. All during my testimony, the criminal sat with downcast eyes, not daring to lift them. This was probably because I spoke Hebrew, since he started to argue with Pesach during Pesach's testimony in German. So passed the first day of my testimony. The next day the investigation went into even greater detail. This lasted for a half day and towards the afternoon we returned to our hotel. The audience in the courtroom behaved very well, and took great interest in every detail of the trial.

We were informed that up until one year earlier, Policat had served as the chief of police in Hassan, a city near Irnsberg, and had been looked upon as a very respectable citizen. People could not grasp how this man could have acted in such a barbaric manner. He was sentenced to life imprisonment, although he submitted an appeal. We felt that we had fulfilled our obligation by sending at least one of the criminals to his punishment.

In the early evening we left Irnsberg and parted ways. Pesach traveled to Belgium to visit family, and I continued on to Frankfurt where I met Peles (Poltusker) and his friend Haussman, who were to testify with the second group. I related to them details of the trial so that they would know what to expect.

priest who had been asked by the Friends of Germany and Israel Association to look after us. Representatives of the Red Cross saw to it that we did not become bored. The evening before the trial we had an interesting discussion. They were very interested in knowing about Israel and we provided the explanations. The priest was well informed since he had visited Israel two years earlier with his family. They brought us newspapers reporting that witnesses had arrived from Israel and would be testifying the next day. In the morning we arrived at the courtroom, where many people awaited us. Among them was the only Jew living in Irsnberg and his wife. This man had lived in the Borochoy neighborhood of Givataim before leaving Israel 30 years ago. His wife spoke Hebrew very well. I asked him how he felt to be the only Jew in this isolated city. He explained that in the beginning it was difficult for him, having been born in Israel, but circumstances had forced him to leave. He invited us to his home. In the meantime we were photographed by journalists who were present. The photographs were published in the local papers the next day. Before the start of the trial we were approached by a young man, who in fluent Hebrew presented himself as a "Sabra" from Tel-Aviv. He explained that he would serve as my translator since Sheiman Pesach would be testifying in German. We did not know then how helpful this young man would turn out to be. He served not only as a translator but as lawyer as well. His knowledge of fluent German and Hebrew aided us greatly.

The courtroom was full when we entered. Sheiman and I entered, and immediately recognized the criminal Policat sitting with his lawyer on the right side of the room. Pesach suffered a terrible shock and was taken out of the courtroom in order to recover. He was supposed to have been the first to testify, but under the circumstances it was decided that I would testify first.

The judge and 12 jurors entered the courtroom. Everyone rose as they took their places in a semi-circle. The judge called out my name and that of my translator. We approached the bench where I was asked by the judge if I understand German. I replied that I did understand, but that it was difficult for me to speak since I had not used the language for so many years. He politely asked me to remove my hat. My translator explained to him that as a religious Jew, I was unaccustomed to appear with my head uncovered. They were surprised to hear this but after a short consultation between the judge and some of the jurors, I

My Testimony Against a Nazi Criminal

I was contacted by the Israeli Police and was requested to relate what I knew about the Mlawa ghetto. A man from the department of Nazi hunters was sent to my home and for three days he sat with me and recorded my story. Briefly, I described the Nazi criminals and their principal duties in the ghetto. Among those I recalled, was the infamous criminal, Policat. I subsequently received a notice from Germany on February 3, 1971, that Policat had been arrested and would stand trial. They requested that I testify against him. The Israeli Police encouraged me to travel to Germany in order to testify. I had the option of testifying in Israel as others had done. I agreed to travel to Germany on condition that I could give my testimony in Hebrew and that a translator would be provided. My purpose was twofold: in Hebrew I would be able to express myself freely, and the criminal would thus be forced to hear testimony against him in this language. Those who remember and know Policat understand the significance of this request.

The police objected to my condition, maintaining that it was difficult to find a good translator from Hebrew to German. I stood my ground, refusing to travel if my request was not granted, and finally they relented. Zelig Avraham, Pesach Sheiman and I were scheduled to leave for Germany on June 9, 1971. Avraham Zelig changed his mind at the last minute so only the two of us departed.

We flew to Frankfurt, where we stayed for two days. Pesach Sheiman stayed at the Rex Hotel which was owned by Reuven Shroot (of Mlawa), and I stayed with relatives who reside in Frankfurt. We then flew to Dusseldorf where we discovered that the city of Irnsberg, where the trial was taking place, was located on the German-Belgian border and there was no direct train to the city. We decided to travel by taxi and arrived at Irnsberg three hours later. We had been registered in advance at the largest hotel in the city. Each of us received a private room and food according to his choice.

The city of Irnsberg is situated between mountains and forests, and is very beautiful. The people there were very cordial to us. On the day we arrived we were contacted by a Protestant

Hendel had testified a few days earlier and had already left.

As the time for my testimony neared, my mental state was awful. I could not sleep or eat in anticipation of the face-to-face encounter with the Nazi devil, Policat.

I appeared in court on May 18th at 9 o'clock in the morning. My friends who were scheduled to testify the next day accompanied me. As I waited in the corridor of the court to be called in, a man whom I instantly recognized as the murderer Policat, appeared. I collapsed on the spot. I received first aid and recovered after about a half hour. Although the judges wanted to postpone my testimony, I insisted on testifying on condition that I would not have to look at this Nazi, and that my testimony would be given in Hebrew. My request was granted. I would like to mention that the people of Irnsberg were very sympathetic towards us and hostile to the Nazi.

My testimony lasted two hours as I repeated what I had related to the Nazi war criminal investigators, adding details that suddenly came to me in the course of my testimony. The others testified that day and the next.

I remained in contact with members of the Christian Israeli Organization after my return to Israel. From them I received clippings from the German newspapers related to the trial. On June 23rd, 1971, the Nazi Policat was sentenced to life imprisonment with the right to appeal.

It did not make any difference to those who were killed. For those of use who survived and travelled to Germany to testify, however, at least we helped bring the criminal to his punishment.

Ben Zion Bogen, Mordechai Purman, and Zelig Avraham were unable to travel due to ill health, and had to testify in Israel.

I, too, was anxious about making the trip to Germany. I did not know if I could bear recollecting all the atrocities of the past and then perhaps see the butcher go free or receive a sentence of one or two years. However, the obligation I felt towards those who had not survived tipped the scale, and I decided to appear at the trial in Germany. The trial was to take place in the city of Irsberg in the state of Westphalia near the Ruhr region where Policat had taken up residence. There he had served as chief of police, hoping that the hand of justice would not catch up with him. Had he not been recognized he could have lived out the rest of his life in this quiet hideaway.

But fate played against him. By chance, he was recognized by a German "goy" named Brecht who was the chauffeur of Funk, a member of the Mlawas City Council. He reported Policat's whereabouts to the branch of the German government that dealt with Nazi war criminals. In order to obtain positive identification, an eyewitness to the murder of a young Jewish girl by Policat in the Stzhegowo ghetto was sent to Irsberg. On the basis of his testimony the case against Policat was opened. My friends Avraham Hendel, and Pesach Sheiman were the first to leave for Germany on the 12th of May 1971. Avraham Haussman and I were invited to testify on the 18th of May, 1971.

On May 14th, 1971 we left for Germany, arriving first in Frankfurt where Moshe David Frenkel resides. As he had also testified against Policat, we were anxious to learn some details of the trial. What the judges were like and how the population reacted to the trial. Unfortunately, neither Frenkel nor the other Mlawans residing in Frankfurt were able to meet us. I would like to mention here the gesture of Yaacov Zilberstein from the city of Ripin, who lived in the Mlawas ghetto and suffered with us in the concentration camps during the war. He travelled more than 200 kilometers by car in order to greet us at the Frankfurt airport, brought us to our hotel, and stayed there with us for two days until we left for the trial. I will add that Yaacov Zilberstein is willing to offer financial help to any Mlawans in need.

We left Frankfurt on May 16th, travelled by plane to Dusseldorf and from there to Irsberg by train. On the way we were aided by the Christian-Israeli Friendship Organization. In Irsberg all the Mlawans were staying at the same hotel: Forma, Kozheni, Aduna, Haussman, Soldaner and myself. Sheiman and

For three months my wounds went untreated. Here, in Israel, I underwent an operation.

Testimony Against a Nazi Criminal

During the Second World War, the Polish Jewish Community was annihilated. The Nazi oppressor did not spare the Jewish community of Mława. What happened is related in detail in the Mława memorial book. I will only point out two Nazi butchers from the Mława ghetto: Foss and Policat. Two devils who cast terror on the ghetto, killing, hanging, and whipping.

The refugees who survived the concentration camps have still not forgotten what they went through in the Mława ghetto at the hands of these two hangmen.

A branch of the Israeli police was established to investigate Nazi war criminals. They questioned survivors of the ghettos and presented all the material to the German government in order to initiate legal proceedings against Nazis who were still alive. Thus, former citizens of Mława and the surrounding towns of Shrensk, Rachonche, Zhuromis, Stzhegowo and Ripin were summoned to this branch in order to relate what they knew of Nazi war criminals who were in the Mława ghetto. I also testified.

I had more than a little to tell, particularly where Foss and Policat were concerned, although we had no idea if they were alive or dead. Shortly thereafter, some of us who had been in the Mława ghetto were invited by the Germans to testify against the Nazi Policat. I will briefly describe this criminal. He was born on June 3, 1907, in Minserburg, East Prussia. He was commander of the gendarmes assigned to the Mława vicinity, who terrorized the Jews, among the rest, by ordering his dog to attack on command.

People were invited from the United States, Australia, Germany and Israel to testify against him. From Israel were invited Hendel Avraham, Pesach Sheiman, Zelig Avraham, and myself, and also Ben Zion Bogen of Stzhegowo. Yosef Haussman of Shrensk and Mordechai Purman of Ripin.

From the United States came Leibel Kozheni, Harry (Hersh) Forma and Reuven Soldanar of Shrensk; from Australia: Eli-melech (Melech) Aduna. We were all survivors of the extermination camps.

I was one of the four who travelled from Israel to Germany.

Ukrainian, Belgian and French prisoners.) The prisoner in charge of us was a sadist. Every week he would take us down to the yard naked, to wash in the cold, and would suddenly check to see if our feet and nails were clean. If someone did something to his disliking, he saw to it that his food ration was decreased. He was known to order everyone back to the block in the middle of work in order to conduct a search. It was forbidden to carry knives and handkerchiefs. He would confiscate everything so that there would be no trading. It was forbidden to sleep in socks. Still, very few of those who arrived with me became ill. Later, another transport arrived from Mlawa. They were treated brutally. Food was withheld for any infraction and passed to us in the other half of the block. The block was divided into two long rooms with beds lining each side. Most of those from the second transport suffered from dysentery. We had already become accustomed to the food.

At that time I broke both legs after falling from a height of 8 meters. The day the camp was evacuated, I was left in the hospital. I lay there untreated as all the prisoners left the camp, leaving only the sick ones behind. They were planning to exterminate us. We were left a double portion of bread which I gave to a man who had helped me in the hospital. He carried me on his shoulders when I needed to use the toilet. One doctor, who had probably volunteered to do so, remained with us. He was not a surgeon. One night the Russians bombed the compound, setting off a fire in the hospital barracks. I crawled on all fours to the door where I was hoisted onto someone's shoulders. Both of us fell and were injured. After the fire was extinguished, we returned to the hospital. There was no food, no water, and no heat. The Germans brought a loaf of bread to each of us. About 50 of us remained and we were ordered not to leave the camp. Outside the gate there were S.S. living quarters and some people entered to search for food. Caught by the S.S., they were warned that anyone attempting to leave the camp would be shot. The Germans were frightened because the Russians had surrounded the camp. On the tenth day, the Russians arrived. They were unable to do much for me since there was no electricity and no X-ray machine. They transferred all the patients to Auschwitz by wagon. There was a doctor from Vilna or Grodna whose name was Gordon. The patients there told us that the Germans had lined them up outside, and as they prepared to shoot them, a messenger arrived and they all fled.

ing? More or less they did. But there were those who said, "I am going with my parents" and others who felt that if there was a shadow of hope, it lay in avoiding the "selections". I, for example, would pinch my cheeks in order to appear healthier. Everyone thought that in a month or so things would ease up. There were rumors of victories on the Russian front and people escaped to the forests near the Russian border. Mlawa was very hard pressed. On one side was German territory, Prussia to the north and east, and to the south, the river, which was difficult to cross. The surrounding population was very hostile to the Jews. We heard of no Jews who found refuge with these "goyim".

There were cases where families were brought to a concentration camp together. For instance, two brothers of the Rosenberg family were sent to the same camp. They received identical rations and worked at the same jobs, yet the older brother became ill and died. Inside the camp, factories were built and most jobs were related to the war effort. If an internee became weak and was unable to work, he was killed. There was no need for an unproductive worker.

Once, a group of people ("muselman") designated for the crematorium, were taken and loaded onto trucks. One S.S. officer travelled with one or two hundred people, but they were unable to overpower him because of the guards that were all around. Some, however, did break away, most to be caught and returned to the camp, where they were publicly hung. In order to keep the people calm, they were told that they were being taken to a health resort and would be returned to camp.

I worked in a 10 story building that was supposed to be a power station, whose basement served as a bomb shelter. But there were clear instructions: all workers were to run to the fields during an air raid. Most probably, the feeling was that if the pilots spotted prisoners in the fields, they would not bomb the site. An alarm was sounded at the first sign of airplanes approaching.

There was a young man named Avraham London who used to buy potatoes in the other block. The blocks were two stories high. On the bottom floor he would buy potatoes in their skins and carry them in a cloth bag tied to his trousers. One day he was caught by a German who beat him severely, breaking London's ribs. This was in 1942. (The treatment of political prisoners was totally different. Besides Jews, there were also Polish, Czech,

said, one day 100 people were arrested, I among them. Fifty were killed. The ones who were left alive were forced to dig a trench for the bodies while Germans carrying machine guns stood on guard. If anyone had uttered a sound, all would have been shot down. Should they have revolted? Perhaps yes, but it is human nature to hope: This one has died, perhaps I will live! Here stood the beast that slaughtered all of Europe and nevertheless each man continued to think as an individual.

Desperation

Every transport was directed to Auschwitz. There the people went through a "selection" according to age. A certain number of those under 20 went to school. We arrived in darkness. The buildings were tall, the streets poorly lit. We were led by one man, dressed in black, who was also an internee. Suddenly we saw people walking around in pyjamas – another world. They brought us into a yard where many people were wandering about, and ordered us to empty our pockets and relinquish any parcels. When they told me we were going to shower, I had an unpleasant feeling. We still had not heard anything; it was just a feeling in my heart. We really did shower. We were shaved and dressed in pyjamas. Looking at one another we burst out laughing at our strange appearances. Leaving the showers, we were handed strange, unmatching clothing. Hats were also distributed and there were those who wound up with hats that hardly fit on their heads. The next day we gradually began to understand what was happening in the camps.

At the beginning, there were "transports" to a construction school called "Moyer Shuleh". 170 people from Mlawa and Chechanov attended. The school was located in a work camp. We worked at constructing buildings and slept in the alleyways, warmed only by fires we made. The beginning is always difficult until one becomes accustomed to the conditions. In the summer-time, things were easier.

A mother who sees her child drowning will jump into the water to save him even if she does not know how to swim. In this case, the people knew what awaited them. They arrived at the Auschwitz train station where they were separated into groups: old people, parents, parents with babies, youngsters, and those able to work. Didn't they comprehend the purpose of this group-

the Germans. He was a smart and courageous Jew.

The Jews of Chechanov were very bad off since Gestapo headquarters were located there.

Except in rare cases, "a Jew remains a Jew." How does one place value on a Jewish soul? It is well known that without smuggling we would not have been able to exist. The Jewish policemen tried not to "see" and perhaps indirectly gained by this action. They stood near the gate and put their own lives in danger if they turned a blind eye to those smuggling things into the ghetto. Goods were slipped through holes in the walls and fences late at night. There were "goyim" who made large profits selling things to the Jews through these cracks in the walls surrounding the ghetto. The craftsmen worked for the Germans. There were carpenters and shoemakers who were able to lead somewhat normal lives by trading their services. They did not suffer from fear that they would be sent out to work, nor from lack of necessities at home.

Guttman cooperated with the Germans and gossip had it that he had abandoned his own wife. I knew this family well. Before the war, I went to school with one of the sons, the one who was later hung. We lived in the same neighborhood, our homes facing one another. Guttman was unemployed most of the time, and his wife supported the family by making hats. He was a butcher by trade but did not own a butcher shop. In the ghetto they lived well. Guttman was feared almost like the Gestapo. After his son was hanged, he became a monster, even delivering his wife into the hands of the Germans. He had another son and daughter who were later sent to extermination camps. His son ran the only cafeteria in the ghetto. Guttman knew he would not be able to save his son, and the moment he knew that his son's time was up he no longer cared for anything.

There were births in the ghetto but very few weddings. A special permit was issued during funerals that allowed 10 men to leave the ghetto.

Why did these people not commit suicide? Why not "Tamut Nafshi im Plishtim"? (Let me die with the Philistines.) Where there were pockets of resistance, there were always outside influences. I, too, had crossed the border into Russian territory and then returned. But with the establishment of the ghetto, it became difficult to leave. Only those who could prove themselves "goyim" were able to exist outside the ghetto. As I have

and the outside world and was also responsible for supplying the needs of the ghetto population. There was a time when coal was allowed to be brought into the ghetto at certain hours and people hurried to buy it.

The Germans could have starved the ghetto. They asked for volunteers to join the police force. People joined in the hope of saving themselves. There were some who thought it might be a good way to help all the others.

The Horror of the Ghetto

I will return to the institutions within the ghetto. The "Judenrat" received an order to deliver 100 people to the Germans. They chose 50 young people and 50 old ones. The old people dug the pit and the young ones were shot. I wanted to run away but it was impossible. Still I decided to try, as there was nothing to lose. The moment the German guard turned his back in the yard, I ran. There were bars on the windows and Jewish ghetto guards. In the adjoining yard, there was a large carpentry shop that worked for the Germans. The shop was owned by a friend of mine and I knew that if I could reach it, there was a chance that I would survive. A policeman named Purman who now lives in Israel was on guard. He was married to the daughter of my uncle's brother. He saw me attempting to escape and looked the other way. Jewish policemen searched for me later, particularly Haskel Alter, who used to live in Israel. I hid until the end of the "action". I lived in the same yard as Haskel Alter. He, too, knew what I went through. Our fathers were good friends. I stayed there for over a week, and after a few days they stopped looking for me. It was possible that they knew where I was hidden but were unable to do anything about it since father was on good terms with the police chief. Feiglein told father that the Germans were planning to destroy the ghetto and to move the people to camps where they would work and receive food and clothing.

There was a transport that they brought in from Chechanov. We gave them shelter at the flour mill in our ghetto. From there they were sent to Treblinka. A total of five transports left the ghetto. Eliezer Perlmutter was the liaison between the Jews and

were anxious to return home because their relatives had remained behind in the ghetto.

I went back to Mława after two weeks and my parents soon followed. We could not return to our house since it was already occupied by another family.

A month later the ghetto was enclosed by walls, but left unguarded. It was possible to leave and enter. People still went out from the ghetto to work in service-related jobs such as street cleaning. I worked paving streets and constructing barracks, as I had done before the establishment of the ghetto. There were those who earned 1½ marks by going out to work for others.

Certain groups worked in steady jobs. They were chosen by the Judenrat arbitrarily and worked outside the city, returning home once a week or once every two weeks. The Germans were not interested in who was doing the actual work as long as their work quotas were filled.

Jews who had fled and then returned were regarded as illegals. The Germans compiled an accurate list of those who had remained and issued identity papers to them. Those who returned were not given papers. When large numbers of people started drifting back the Germans discovered this and decided to gather all the Jews in order to interrogate them. I believe that the head of the Judenrat at the time was Perlmutter. The Judenrat secretly distributed papers to many of the "illegals" so that during the interrogation only about 60 Jews were arrested (although many more had returned). They were immediately released. The situation reverted to what it had been: work 2 to 3 times a week. Those who succeeded in avoiding the work did so.

I would not say that the work was unusual. It consisted of service jobs, office work, street cleaning and serving in German homes. Those who worked in German homes received food.

In the ghetto the Jews continued to pray. Torah books existed although the synagogue had been burned down. They prayed on the Sabbaths. The work committee tried not to send the pious to work on the Sabbath. It was forbidden to pray, but nevertheless the minyans gathered. On the holidays, the people gathered to pray and even erected booths on Succot. Organized schools did not exist but students met in rooms, where they were taught Torah and other subjects.

The Mława ghetto was well organized. There was food and clothing. The "Judenrat" was the contact between the ghetto

to stop this practice, community representatives volunteered to gather the workers for the Germans.

The Germans summoned the rabbi and the shamash to the old Beit Midrash and demanded that the community choose representatives. This was the beginning of the "Judenrat". The heads of the committee were Zegla, Perlmutter, and Charka. Davidson was the head of the police, Ksheslow was the head of the "Judenrat". He and Shlomo Teek were in charge of filling the work quotas. Ksheslow determined who went where, and although the details are unclear, it was known that he sometimes took money bribes from the Jews. I remember being beaten by him once. Shlomo Teek handled the work quotas and Guttman dealt with the police.

Establishment of the Ghetto

People were needed for work daily and it was up to the committee to deliver the required number to the Germans. Until 1940, the Jews lived in their own homes. At the beginning of 1940 Jews began to be thrown out of their homes, only to resettle in neighboring villages. The areas from which they were expelled were to be used for the establishment of Jewish ghettos. One day the "Judenrat" announced that part of the population of Mlawa and the surrounding towns would have to leave their homes. Early one morning the Germans went from house to house waking the people, ordered them to get dressed, and gathered them in the yard of the Polish secondary school. About 3,000 were released and placed in the ghetto. The others, I among them, were brought to Dzaldowo. I left with the first transport. We stayed there for 11 days under inhuman conditions. We slept in shacks, in our clothing, one on top of the other. Food was eaten without utensils, from a hat or a sock. Bread was thrown in the air to be caught by the strong among us. The weak persons received no bread. From Dzaldowo we were loaded onto railroad cars and brought to the General Gouvernement, which was Polish territory. My parents and I were in Mezerich. There too, conditions were terrible. We were left in the hands of the community and slept in the synagogue or in the Beit Midrash. Because my parents had some money, they were able to rent a room in the town. I don't remember whether or not my father worked there. My parents

Zilberberg. One bomb fell and destroyed a house in the middle of the town. The people gathered their belongings and decided to leave.

The War

My parents left a few days before this incident, sensing that the war was about to erupt. The danger of war was in the air. The army began to move back and forth. The day the war broke out, I walked 40 kilometers to the city of Chechanov where relatives lived. I stayed there one day. Upon hearing rumors that the Germans were advancing, I too, moved on. The streets were full of people, walking and pulling wagons. The Jewish community disintegrated as the people scattered. Very few remained behind. After the Germans conquered the city, the people began to return. But there were now restrictions and fear of the Germans. Most of the youth ran off to Warsaw, where there was a large concentration of Jews, or fled to the Russian front. There were no cars or wagons – just people walking. “Goyim” also left. The rich among them had left earlier, taking their possessions with them. The others remained until the end.

I ran away to Chechanov on Friday, the day the war broke out. I spent one night there and then travelled to relatives in Rachonche the next day. The Germans did not catch up with me. I stayed in Rachonche two or three days and then returned to Mlawa, which was only 14 kilometers from the border. The Poles shouted: “We will not give them even one inch!”. We believed that if the Germans conquered Mlawa, they would occupy the town for a short time, and then leave.

Those who had fled to Warsaw were forced to remain there since the city was under siege. Those who sought refuge in neighboring towns returned. Some had fled to Russia and became aware of what awaited the Jews at the hands of the Germans. Dachau was already in existence before the Second World War started. It was clear that the Germans of 1939 were not the Germans of 1914. But those who remembered 1914 were not in any hurry. They recalled the fair treatment of Jews by the Germans at that time. It was mostly the youth who fled.

Prodded by the Germans, the community immediately began to reorganize after the occupation. The Germans demanded workers and began to pluck passersby from the streets. In order

language of instruction was Polish. Those who wished to study Judaism had to attend "Talmud Torah" in the evenings. Parents who did not want their children to study Judaism sent their children to the Polish secondary school. A Yiddish school did not exist.

There was also a financial consideration in this decision. At the "Talmud Torah" there was a tuition fee. The government elementary school for Jews, where subjects were taught in Polish, was free. The curriculum was determined by the government, with the exception of religious instruction. The teachers were Jewish.

The Hebrew secondary school, which was partially supported by the community, was situated in a non-Jewish area. On one side of the school stood the District Court and in the park stood the Local Court. The school was located behind the park.

Those who completed the secondary school received a diploma and were allowed to enter the university. Students attended secondary school for 6 years. They wore uniforms of blue-striped hats and pants for the first four years and red-striped hats and pants during the last two years. At "Yavneh" the students also wore uniforms. Children of the more well-to-do families studied at the secondary school. Those with lesser means usually learned a trade by serving as apprentices to artisans. There was a commercial Christian secondary school which very few Jews attended. Certificates of matriculation were awarded upon completion of this school. A Polish Teacher's Seminary and a general secondary school also existed. At the seminary, the acceptance of Jews was frowned upon by teachers and students alike.

Anti-semitism was on the rise. There were days when I would not go to the public park for fear of being beaten by Polish youth gangs. Conflicts sometimes erupted among the various youth groups. Anti-semitism grew before the onset of the war. We organized groups in order to protect ourselves and fought back when provoked. Many aspired to make aliya at this time.

Mlawa was very close to the German border. The day the war broke out, we knew the German army was stationed some 50-60 kilometers to the west. Pomran, which was also close to the German border, was populated mainly by Germans. The day the war broke out, 90% of the people left Pomran after the Germans bombed the town. Among the dead was a Jew named

In one section there were benches, and in the other section study tables, where those who did not have permanent seats could stand. In the Great Synagogue all who attended enjoyed the prayers of a good cantor. Although the rabbi prayed there, the synagogue was 2/3 empty on Shabbat. Only on the holidays was it full. On the other hand, the Batei Midrash and Shtiblach were always full.

I was influenced by the Mizrachi school to join the Bnei Akiva Youth Movement. Both boys and girls were members in this movement. My brothers were members of the "Shomer Hatsair" movement. They avoided discord at home by keeping the Shabbat. My eldest brother was head of a group but would wait until the end of the Shabbat meal before attending his meetings. In school there were conflicts between members of the different movements.

Even before the war economic discrimination against Jewish merchants was felt. Even now I remember a man who encouraged others not to buy from the Jews. (His name was Turowski). My parents wanted desperately to make aliya and join my brother Shaul who had moved to Israel in 1935. Anti-semitism was not yet rife at that time and we questioned his decision to leave. However, family ties in the shtetl were very strong and if one family member made aliya, the rest of the family usually followed. So it was not only economic difficulties and anti-semitism that impelled the Jews to leave. My middle brother had also made was very much in favor of aliya, but my father, although a Zionist, was not active in the movement.

My brothers had chosen to join the Shomer Hatsair movement even though our father was religious. (At that time, Shomer Hatsair did not have an anti-religious ideology). I eventually followed them. Out of respect for my father I always left the house with a **yarmulke** on my head, but removed it later on.

The Secondary School System

My brothers attended the Hebrew secondary school where the emphasis was not on religion. At the "Talmud Torah" school, emphasis was placed on the study of the Gemarra and "Tosafot", although Polish and arithmetic were also mandatory. Bible study was not even considered. At the elementary school, Judaism was not taught at all. It was a free government school where the

Jews and "Goyim" Together

I was born to my mother, Sarah Itah nee Yonish, and my father, Shalom Hersh Poltusker. We were three brothers; Shaul the eldest, Abraham – the middle brother, and I, the youngest.

My father prayed in the new Beit Midrash. I too prayed there before my Bar Mitzvah. The Beit Midrash was for progressive members of our village who prayed there on Shabbat. I do not know if people prayed there during the week. Those who prayed in the Beit Midrash appeared to be religious even though they were from the upper middle class.

My brothers and I were born in the neighboring village of Chechanov. We had returned to Mlawa when I was six months old.

Mlawa was a very Zionist city. There was a Hebrew secondary school and an elementary school called "Yavneh". The students of these schools spoke only Hebrew when they gathered in the evenings.

The lessons, other than Bible and Gemarra, were taught in Polish. Yiddish was not used. During the breaks, however, we conversed amongst ourselves in Yiddish.

In his yard, my grandfather had a "shtibel". He was a Hasid and later became a Zionist. He used to say, "I am my own Hasid". He had many friends with whom he prayed on Shabbat. Each Shabbat they met in a different home to say "kiddush" and "m'lave-malka". A big celebration was always held on "Simchat Torah". In the progressive Mizrachi school boys and girls studied together. In the "Talmud Torah" school only boys were allowed to study.

The conflicts between "Agudat Israel" and the Gur Hasids often erupted in fights during Shabbat.

The "Shtiblach" and Batei Midrash

There were benches and a few tables in the new Beit Midrash. The old Beit Midrash was divided into two sections.

JEWISH MLAWA

Its history * Development * Destruction

די יידישע מלאווע

געשיכטע * אויפשטייג * אומקום

מלאבה היהודית

קורותיה * התפתחותה * כליונה

B

Editorial Board:

Jacov Alter, Samuel Grabie, Moshe Peles, David Sharapi.

Editor: David Shtockfish

V.2 #PXV
(Mla wa)
87-6488